

ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ ОМУЌГОРӢ

Нашрияи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи
Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ

ВЕСТНИК ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

*Издание Таджикского государственного педагогического университета
имени Садриддина Айнӣ*

HERALD OF THE PEDAGOGICAL UNIVERSITY

*Publication of the Tajik State Pedagogical University
named after Sadriiddin Ayni*

№ 3 (122)

Душанбе – 2026

Маҷалла соли 1978 таъсис ёфтааст

Маҷалла ба феҳрасти маҷаллаву наирияҳои илмӣ пешбари тақризишаванда, ки натиҷаи асосии рисолаҳо барои дарёфти унвони илмӣ номзад ва докторони илм дар онҳо бояд интишор гардад, шомил шудааст

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 10 юни соли 2026 таҳти № 495/МҶ-97 ба қайд гирифта шудааст

Маҷалла шомили пойгоҳи иттилоотии «Намояи иқтибоси илмӣ Русия» (НИИР) шудааст, ки дар сомонии Китобхонаи миллии маҷозӣ ҷойгир аст

ISSN 2219-5408

Суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 121

Тел.: (+992 37) 224-36-91

Факс: (+992 37) 224-13-83

Почтаи электронӣ: vestnik.tgpu@gmail.com

Сомонаи маҷалла: www.vestnik.tgpu.tj

Сармуҳаррир: *Ибодуллозода Аҳлиддин Ибодулло* – доктори илмҳои таърих, профессор, ректори ДДОТ ба номи С. Айнӣ

Муовини сармуҳаррир: *Рачабзода Сирочиддин Икром* – доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба корҳои илмӣ ДДОТ ба номи С. Айнӣ

Котиби масъул: *Муборакиён С. М.*

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

Бозорзода Нуриддин Шодинур - доктори илмҳои филологӣ, профессор

Ғаффоров Абдушуккур Одинашоевич - доктори илмҳои филологӣ, профессор

Каримзода Шухрат Бозор - доктори илмҳои филологӣ, дотсент

Қосимӣ Саъдӣ Абдулқодир - доктори илмҳои филологӣ, дотсент

Қосимов Олимҷон Ҳабибович - доктори илмҳои филологӣ, профессор

Муллоев Шариф Боқиевич - доктори илмҳои филологӣ, профессор

Саидмуроди Хочазод - доктори илмҳои филологӣ, профессор

Саломӣён Муҳаммаддодов Қайом - доктори илмҳои филологӣ, профессор

Солеҳов Шамсиддин Аслиддинович - доктори илмҳои филологӣ, профессор

Худойдодов Аъзам Овлододович - доктори илмҳои филологӣ, профессор

Ҷаматов Самиддин Салоҳиддинович - доктори илмҳои филологӣ, профессор

Элбоев Вафо Ҷурақулович - доктори илмҳои филологӣ, профессор

Абдурашитов Фозил Мамаатович - доктори илмҳои таърих, профессор

Ёқубов Юсуфшо - доктори илмҳои таърих, профессор, академики АМИТ

Қурбонзода Хоналӣ - доктори илмҳои таърих, профессор

Пирумшоев Ҳайдаршо - доктори илмҳои таърих, профессор, узви вобастаи АМИТ

Расулиён Қаҳҳор Расул - доктори илмҳои таърих, профессор

Сайнаков Сайнак Парпишоевич - номзади илмҳои таърих, дотсент

Ҳақназаров Абдуназар - доктори илмҳои таърих, профессор

Ҳусайнов Аҳмадҷон Қурбонович - доктори илмҳои таърих, профессор

Журнал основан в 1978 году

Журнал включен в Перечень ведущих рецензируемых научных журналов и изданий, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени доктора и кандидата наук

Журнал зарегистрирован Министерством культуры Республики Таджикистан 10 июня 2026 года за №495/ЖР-97

Журнал включен в «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ), размещенный на платформе Национальной электронной библиотеки

ISSN 2219-5408

Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121

Тел. : (+992 37) 224-36-91

Факс: (+992 37) 224-13-83

Электронная почта: vestnik.tgpu@gmail.com

Сайт журнала: www.vestnik.tgpu.tj

Главный редактор: *Ибодуллозода Ахлиддин Ибодулло* - доктор исторических наук, профессор, ректор ТГПУ им. С. Айни

Зам. главного редактора: *Раджабзода Сироджиддин Икром* - доктор химических наук, профессор, проректор по научной работе ТГПУ им. С. Айни

Ответственный секретарь: *Муборакиён С. М.*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бозорзода Нуриддин Шодипур – доктор филологических наук, профессор

Гаффоров Абдушукур Одинашоевич - доктор филологических наук, профессор

Каримзода Шухрат Бозор - доктор филологических наук, доцент

Косими Саъди Абдулкодир - доктор филологических наук, доцент

Касимов Олимджон Хабибович - доктор филологических наук, профессор

Муллоев Шариф Бокиевич - доктор филологических наук, профессор

Саидмуроди Ходжазод - доктор филологических наук, профессор

Саломийён Мухаммаддодов Каюм - доктор филологических наук, профессор

Салихов Шамсиддин Аслиддинович - доктор филологических наук, профессор

Худойдодов Аъзам Овлододович - доктор филологических наук, профессор

Джаматов Самиддин Салохиддинович - доктор филологических наук, профессор

Элбоев Вафо Джуракулович - доктор филологических наук, профессор

Абдурашитов Фозил Маматович - доктор исторических наук, профессор

Якубов Юсуфшо - доктор исторических наук, профессор, академик НАНТ

Курбонзода Хонали - доктор исторических наук, профессор

Пирумшоев Хайдаршо - доктор исторических наук, профессор, член-корр. НАНТ

Расулийён Каххор Расул - доктор исторических наук, профессор

Сайнаков Сайнак Парпишоевич – кандидат исторических наук, доцент

Хакназаров Абдуназар - доктор исторических наук, профессор

Хусайнов Ахмаджон Курбонович - доктор исторических наук, профессор

The journal was founded in 1978

The Journal is included in the List of the leading peer reviewed scientific journals and publications, which should publish the main scientific results of dissertations for Doctor of science and Candidate of science degrees.

The Journal is registered by the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan from June 10, 2026 under No.495/JR-97

The Journal is included in the database of «Russian Science Citation Index» (RISC), placed on the platform of the National Digital Library

ISSN 2219-5408

Address: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121

Phone: (+992 37) 224-36-91

Fax: (+992 37) 224-13-83

E-mail: vestnik.tgpu@gmail.com

Journal website: www.vestnik.tgpu.tj

Editor-in-chief: ***Ibodullozoda Ahliddin Ibodullo*** - Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of the TSPU named after S. Ayni

Deputy Editor-in-chief: ***Rajabzoda Sirojiddin Ikrom*** - Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-Rector for Research at TSPU named after S. Ayni

Executive Secretary: ***Muborakiyon S. M.***

THE EDITORIAL BOARD:

Bozorzoda Nuriddin Shodipur – Doctor of Philological Sciences, Professor

Gafforov Abdushukur Odinashoevich - Doctor of Philological Sciences, Professor

Karimzoda Shuhrat Bozor - Doctor of Philological Sciences, Docent

Qosimi Sadi Abdulqodir - Doctor of Philological Sciences, Docent

Qosimov Olimjon Habibovich - Doctor of Philological Sciences, Professor

Mulloev Sharif Bokievich - Doctor of Philological Sciences, Professor

Saidmurodi Khojazod - Doctor of Philological Sciences, Professor

Salomiyon Muhammaddovud Qayum - Doctor of Philological Sciences, Professor

Solehov Shamsiddin Asliddinovich - Doctor of Philological Sciences, Professor

Khudoydodov Azam Ovlododovich - Doctor of Philological Sciences, Professor

Jamatov Samiddin Salohiddinovich - Doctor of Philological Sciences, Professor

Elboev Vafo Juraqulovich - Doctor of Philological Sciences, Professor

Abdurashidov Fozil Mamatovich - Doctor of Historical Sciences, Professor

Yakubov Yusufsho - Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of NAST

Qurbonzoda Khonali - Doctor of Historical Sciences, Professor

Pirumshoev Haydarsho - Doctor of Historical Sciences, Professor, Corr. member of NAST

Rasuliyon Kahhor Rasul - Doctor of Historical Sciences, Professor

Saynakov Saynak Parpishoevich – Candidate of Historical Sciences, Docent

Haqnazarov Abdunazar - Doctor of Historical Sciences, Professor

Husaynov Ahmadjon Qurbonovich - Doctor of Historical Sciences, Professor

МУНДАРИЧА / СОДЕРЖАНИЕ

ЗАБОНШИНОСӢ / ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Амирбекзода Н., Хочазод С.

Мафхуми фазои ономастикӣ дар адабиёти бадеӣ..... 8

Холназарӣ Р. М.

Нақши номвожаҳо дар инкишофи забон 13

Бобокалонова Р. Н.

Ифодаи тобишҳои гуногуни маъноии ҷумлаҳои мураккаби тобӣ дар осори насрии
охири асри XIX ва ибтидои асри XX 18

Маҳмадбекова Г. З.

Марҳилаҳои инкишофи истилоҳоти электротехника дар забони тоҷикӣ 27

Имамбердиева С. М.

Антропонимҳои ифодагари мифонимҳо, номи пайгамбарону чехраҳои динӣ ва таърихӣ
дар «Ёддоштҳо»-и С. Айни 35

Шерализода М. С.

Тобишҳои луғавию маъноӣ ва поэтикии калимаи «Ватан» дар ашъори Муҳаммад
Ғоиб (дар асоси маводи маҷмуаи «Меҳри Ватан») 41

Нурализода Х. Э.

Марҳилаҳои вуруди иқтибосоти арабӣ ба забони тоҷикӣ 51

Бобоалиева З. П.

Арзёбии хусусиятҳои забонӣ ва услубии тарҷума аз забони асл 58

Муҳиддинова Т. Ҳ., Зубайдова С. Ш.

Таҳлили муқоисавии этнолингвистии воҳидҳои фразеологӣ бо ҷузъи «гул / flower» дар
забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ..... 64

Ғуламадшоев Ш. Ш.

Хусусияти феълҳои ёридохандаи замон дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ 71

Комилов М. М.

Душвориҳои грамматикӣ тарҷумаи намудҳои сиға аз забони англисӣ ба забони тоҷикӣ
ва баръакс..... 77

Шералиев С. О.

Маҷози концептуалӣ ҳамчун механизми шинохт: таҳлили муқоисавии дидгоҳҳои
Ҷ. Лакофф, М. Чонсон ва Т. Зеҳн 85

Нодирова С. С.

Некоторые особенности словообразования знаменательных частей речи в таджикском
и английском языках (на материале перевода художественной прозы С. Айни)..... 91

Нодираи А.

Развитие способов словообразования в таджикском и английском языках 98

Назриев М. Ш.

Вижаҳои қорбасти мафҳумҳои ифодакунандаи ҳадис, оёту сура ва дуо дар асоси осори
Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ (дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ) 104

Ғулямов Н. Х.

Таснифоти луғавӣ-маъноии номҳои марбут ба паррандагон дар забонҳои тоҷикӣ
ва англисӣ 111

Матробиён С. Қ., Даминзода М. З.

Усули сарфии сохта шудани истилоҳоти меъморӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ
(вандафзӣ-affixation) 118

Олимӣ М. А.

Қолибҳои сохташавӣ ва хусусиятҳои маъноии ибораҳои сечузаи исмии изофии забони
тоҷикӣ ва муодилҳои англисии онҳо (дар асоси маводи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ) 128

Пирова Ф. Ҳ.

Таҳлили муқоисавии этнолингвистии ҳайвоноти асотирӣ дар фарҳангҳои тоҷикон ва
англисҳо 134

Сайдалиев К. А.	
Нақши унсурҳои калимасоз дар ташаккули истилоҳоти метеорологии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	142
Солиева У. Л.	
Таҳқиқи навъҳои коммуникативии ҷумлаҳои сода дар забони англисӣ	150
Ансорова М. М.	
Структурная организация и ядерные зоны ассоциативного поля лексики, обозначающие цветов (на материале реакций женщин и мужчин)	157
Назаров Т. А.	
Таҳлили муқоисавии истилоҳоти муқотиботӣ- иттилоотии дипломатӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ	168
Эшонов Ш. Б.	
Таҳлили сохторӣ ва маъноии истилоҳоти химиявӣ дар муқоисаи забонҳои олмонӣ ва тоҷикӣ	174
Ганиева М. А.	
Функциональные и семантические особенности союза «агар» в контексте художественных текстов: французский параллель	179

АДАБИЁТШИНОСӢ / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Қурбонзода Р. Қ.	
Достони Искандар дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ	188
Шоев А. А.	
Ихтиёри шоирӣ ва танаввуъи он дар ғазалиёти Воизи Қазвинӣ	195
Шерализода А. Ш.	
Ифодаи оҳангҳои ифтихоротӣ дар мунозираҳои Асадии Тусӣ	202
Шарифзода Ш. Р., Абдуллоева П. С.	
Мавзӯҳои иҷтимоӣ дар ғазалиёти Мазмунӣ Зарободӣ	208
Субхонкулова Н. А.	
Подстрочный перевод как инструмент сравнительного исследования оригинала и перевода	215
Бақозода С. А.	
Посухҳои Сотим Улуғзода ва моҳияти онҳо	223
Ёрбекова З. М.	
Тавсифи ишқ аз нигоҳи Ҳофизи Шерозӣ ва Вилиям Шекспир	229
Қурбонзода М. А.	
Айнӣ ва назми инқилобии тоҷик	235
Муҳаммадохирзода Ҳ.	
Тасвири робитаҳои халқи рус ва тоҷик дар осори Сорбон	241
Казакова У. С.	
Мавқеи қасида дар эҷодиёти шоирони асрҳои XIII-XIV	247
Маманазарова Ш. А.	
Оғози зиндагӣ ва муҳити хонаводагии шоир Сайдуллоҳ Амин	253
Одиназода С. Н.	
Худшиносии миллӣ дар «Шоҳнома» ва таъсири он ба адабиёти муосири тоҷик	260
Саидов М. Ф.	
Мафҳуми «шарҳ» аз дидгоҳи А. Насриддин	267
Судурова С. Н.	
Ҳаводиси зиндагӣ ва тасвири онҳо дар ашъори Наримон Бақозода	274
Ашрафзода Г. Р.	
Баҳром Шермуҳаммадов ва таҳқиқи адабиёти кӯдак	280
Қадамзода А. Х.	
Таҳқиқи чараёни зиндагии Абдулҳамид Самад ва паҳлуҳои ибратбахши он	288

Мисбоҳиддини Н., Одилова З. О.	
Масъалаҳои робитаҳои адабии тоҷикӣ фаронсавӣ дар таҳқиқоти Рачабова Ибарури Солиева	296
Абдурахмонов М. С.	
Зикри рӯзгор ва осори Робиаи Балхӣ дар тазкира ва таърихномаҳои адабии форсии тоҷикӣ	303
Сафолова М. Х.	
Новостной контент ТВ «Джаҳоннамо»: меҳнати хроника через призму национального телеканала	307

ИЛМҲОИ ТАЪРИХ / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Абулҳаев Р.	
Ҷунбишҳои мардумӣ дар болооби водии Зарафшон дар арафа ва давраи шӯриши соли 1916.....	314
Асрориён Ҷ. О., Иброҳимов С. Т.	
Либоси мардона ҳамчун рамзи муқовимат ва мубориза: баррасии маводи минтақаи Кӯлоб.....	321
Сафолзода К. М.	
Основные направления таджикско-афганского взаимодействия в борьбе против международного терроризма на новом этапе (после 2014 года).....	327
Анварӣ С., Раҳимова Ф. Ш.	
Омӯзиши ҳамкориҳои Тоҷикистону Чин дар соҳаи маорифу илм дар давраи шарикӣ стратегӣ аз тарафи донишмандони тоҷик.....	335
Нисои Қ.	
Поксозӣ ва таҳкими коллексияи сиккаҳои мисӣ дар Осорхонаи миллий	342
Маҳмадаминов М., Маҳмадаминов С.	
Таърихи Хуросон дар ашъори шоирони асримиёнагӣ	350
Камолова Г. Н.	
Методология историографии истории сотрудничества РФ и РТ в конце XX – начале XXI вв.....	358
Дустов Н.	
Ислоҳоти пулии даврони Темуриён ва Шайбониён дар Мовароуннаҳр (асри XIV - охири асри XVI)	365
Каримӣ С. С.	
Зикри ишғоли Мовароуннаҳр дар асари “Таърихи Ҷаҳонгушӣ”-и Атомалики Ҷувайнӣ	371

ТДУ 811.222.8'373.23

МАФҲУМИ ФАЗОИ ОНОМАСТИКӢ ДАР АДАБИЁТИ БАДЕӢ

Амирбекзода Н., Ҳоҷазод С.

*Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни*

Ҳукумати Тоҷикистон чихати рушду такомули забони тоҷикӣ ҳамвора чорасозӣ мекунад ва таваччуҳи Сарвари давлат нисбат ба ин масъала намунаи беҳтарини ҳифзи арзишҳои миллӣ ба ҳисоб меравад. Зеро забон василаи сохтани ҳувияти миллист, шахсе ки асолати худро мешиносад, аз Ватан ва муқаддасоти миллӣ ифтихор мекунад ва ба ин васила худшинос ва худогоҳ мегардад. Яъне, забон қисми таркибии ҳувияти миллӣ буда, воситаи заминасоз барои падидаҳои ифтихори миллӣ дар замири ҳамватанон аст [12, с. 7]. Ономастика ва ё номвожаҳо низ нишонаи асосии забон, таърих, ҳувияти миллӣ ба шумор меоянд ва тавассути онҳо макони зисти миллати бумӣ бармало мешавад. Аз ин бармеояд, ки номвожаҳо ба забон, адабиёт, таърих ва тамаддуни миллӣ алоқаи ногусастанӣ доранд.

Солҳои охир дар адабиётшиносӣ ва забоншиносӣ истилоҳи ономастикаи адабӣ ё ономастикаи шоирона қорбурди васеъ пайдо кард. Поэтонимҳо номҳои хоси осори назми ин ё он шоирро ташкил медиҳанд. Тавсифи зоҳирии шакли овозии поэтонимҳо бо исмҳои чинс робита доранд. Аз назари калимасозӣ ва хусусиятҳои дастурӣ байни поэтонимҳо ва исмҳои чинс тафовути зоҳирии назаррас дида намешавад. Аммо дар шеър поэтонимҳо дорои мақсаду ҳадафҳои муайяни хоси худ мебошанд. Ба ин вазҳ ҳангоми таҳқиқи вазифаи поэтонимҳо бисёре аз ҳадафҳои шоир қушода мешаванд. Объекти омӯзиши ономастикаи шоирона матн осори бадеӣ мебошад, ки дар робита ба мазмунӣ ғоявӣ ва маҳорати суҳанварии муаллиф, дар заминаи онҳо поэтонимҳо мавриди таҳлил қарор мегиранд.

Дар баробари ин аз манбаъҳои дигар низ истифода ба амал меояд, ки барои эҷоди асари бадеӣ замина ба вучуд овардаанд. Ономастикаи бадеӣ бо соҳаҳои гуногуни илмҳои гуманитарӣ алоқаманд аст. Таҳлили номҳои хос аз рӯи методҳои забоншиносӣ, адабиётшиносӣ, сотсиологӣ, таърихӣ, психологӣ ва дигарҳо сурат мегирад [2, с. 176].

Исмҳои хос дар асари бадеӣ дорои низоми махсуси ташаккул мебошанд ва қорбурди махсуси худро доранд. Қонуниятҳои қорбурд ва амалқарди онҳо нақши муайяни зерин дар асари бадеӣ доранд:

1) унсури асосии матн ба шумор рафта, персонажи (персонажҳои) асосиро ифода мекунанд.

2) манзараи ғании номҳоро ташкил медиҳанд.

3) аломати фаҳмиши ҳислати иловагӣ мебошанд.

4) чузъи муҳими инъикоси ҷанбаи миллию фарҳангии асар ба шумор мераванд.

Номшиноси маъруф А. В. Суперанская ду вижагии номҳои хоси осори бадеиро ёдрас намудааст:

а) бунёди номҳои хоси асари бадеӣ аз таҷриба, маърифат ва тахайюли адиб сарчашма гирифта, дар олами воқеъ мавҷуд будани ин номҳо шартӣ нест.

б) номҳои хоси осори бадеӣ тибқи қолабҳои номҳои воқеъ ва ғайривоқеъ сохта шуда, ба гурӯҳҳои гуногуни ономастикӣ тааллуқ доранд [11, с. 86].

Номшиноси дигар Ю. А. Карпенко низ баъзе тафовутҳои онимҳои бадеиро аз онимҳои умумихалқӣ муайян намуда, ба зинаи дуҷум тааллуқ доштани номҳо ишора мекунад [4, с. 34-40].

Фазои ономастикӣ асари бадеиро маҷмуи номҳои объектҳои реалӣ, ҳаёӣ ва фардӣ ташкил медиҳад. Фазои ономастикӣ маҷмуи тамоми номҳои хоси асари бадеиро дар бар мегирад. Таснифи поэтонимҳо вобаста ба мундариҷаи асари бадеӣ сурат мегирад, зеро ҳадафи қорбурди поэтонимҳоро бояд муайян кард. Оид ба истилоҳи ономастикаи шоирона муҳаққиқон назарҳои гуногун доранд. Бархе аз забоншиносон онро чун бахши услубшиносӣ шумурда, «ономастикаи услубӣ» номидаанд ва ба «антропонимияи услубӣ» ҷудо мекунанд.

Бархе муҳаққиқони дигар истилоҳи «ономопозтика» ва «ономастилистика»-ро беҳтар доништаанд ва онҳоро ба адабиётшиносию забоншиносӣ марбут доништаанд. Якум ба адабиётшиносӣ наздик шуда, дуюм ба соҳаи забоншиносӣ майл дорад. Дар қомусномаҳо, асарҳои ономастикӣ истилоҳҳои «ономастикаи шоирона» (поэтическая ономастика), «ономастикаи адабӣ» (литературная ономастика), «ономастикаи асари бадеӣ» мавриди истифода қарор гирифтааст. Инчунин истифодаи ифодаҳои ономастикаи назм, ономастикаи наср, ономастикаи лирика, ономастикаи насри бадеӣ; роман, повест, ҳикоя, ономастикаи драматургия; мазҳака, драма, ғоча низ дар осори илмӣ маъмул аст.

Дар луғатномаҳои гуногуни истилоҳи ономастикӣ ономастикаи адабӣ ва ономастикаи шоирона ва поэтонимҳо муродифи ҳамдигар мебошанд. Ифодаи «поэтикаи онимҳо» низ дар асарҳои илмӣ ба қор рафтааст.

Номшиносии маъруфи рус С.И.Зинин дар асараш «Введение в поэтическую ономастику» нисбати номҳои хоси осори адабӣ истилоҳи «поэтоним»-ро қобили қабул шуморидааст [3, с. 8]. Ба назари мо истилоҳи поэтонимро чун истилоҳи муъҷаз дар забони тоҷикӣ низ қабул намудан мумкин аст.

Тахти мафҳуми “фазои ономастикӣ” маҷмуи исмҳои хосе дар назар дошта мешавад, ки дар забони халқ барои ифодаи номҳои объектҳои воқеӣ, фарзӣ ва таҳаюлӣ ба қор мераванд. Фазои ономастикӣ асари бадеӣ маҷмуи поэтонимҳоро дар бар мегирад, ки дар асари бадеӣ ба қор бурда шудаанд. Дар натиҷаи якҷо кардани асарҳои бадеӣ аз рӯи жанри алоҳида ё аз рӯи давраи муайян фазои ономастикӣ метавонад васеъ гардад. Фазои ономастикӣ метавонад асарҳои як нависанда ё осори гурӯҳи нависандагонро дар бар гирад. Фазои ономастикӣ як адабиёти миллиро низ метавон муайян намуд. Аз ҷиҳати назариявӣ фазои ономастикӣ адабиёти ҷаҳонро муайян намуд [4; 6; 7].

Фазои ономастикӣ осори бадеӣ нисбат ба фазои ономастикӣ милли сатҳи дуҷумро ташкил медиҳад, ки байни онҳо тафовут ва дар айни ҳол якрангӣ низ дида мешавад.

Фазои ономастикӣ асари бадеӣ, аз як тараф, зернизомии низомии образҳо мебошад, аз тарафи дигар вижагии эҷодии муаллиф, тафовути жанрӣ ва услубӣ, мутобиқати мундариҷаи асари бадеӣ бо тасвири давра ва замони офаридани асарро инъикос мекунад. Фазои ономастикӣ асари бадеӣ махсусан ҳангоми таҳлили асарҳои эпикӣ аср ё якҷанд асари бадеӣ як ё якҷанд нависанда зоҳир мегардад. Фазои ономастикӣ асари бадеӣ ба тасавури пурраи низомии номҳои асар, ки нависанда эҷод кардааст, мусоидат мекунад, имконият медиҳад, ки муносибати мураккаби поэтонимҳоро дар матни мушаххас, ташаккул ва инкишоф, ва қорбурди номҳоро бо назардошти услуби фардии муаллиф ва қонуниятҳои умумии инкишофи забони адабӣ нишон дода шавад.

Амалкарди исмҳои гуногуни хос дар матни бадеӣ, ки ҳар кадом аз навъҳои исми хос метавонад ба таври ҷудогона мавриди омӯзиш қарор бигирад ва дар таркиби фазои ономастикӣ умумӣ дохил шаванд. Поэтонимҳои гуногун, ки ҳар кадоме дорои вазифа ва маъноӣ худ мебошанд, вале дар фазои умумии ономастикӣ муносибати муайяни мантиқӣ ва ҷозибанокӣ бо ҳамдигар доранд. Дар осори эпикӣ нақши навъҳои гуногуни номҳо бо роҳи иттилооти гуногуни забонӣ, шифой, энциклопедӣ ба таври густурда зоҳир мегардад. Масалан, дар романи «Саройи санг» беш аз 1000 поэтонимҳои гуногун қор фармуда шудаанд, ки давраи таърихӣ мушаххасро васеъ ва ифоданок тасвир кардаанд [10.560]. Баъзе аз воҳидҳои номии зикршуда аз байн рафтаанд ва шарҳи таърихро талаб мекунанд.

Нишондиҳандаҳои миқдорӣ дар муайян кардани хусусиятҳои фазои ономастикӣ нақши муайян намебозанд. Миқдори номҳо аз ҳаҷми асари бадеӣ вобастагӣ надорад ва ба ҳадаф ва мундариҷаи асари бадеӣ вобастагӣ доранд.

Дар фазои ономастикӣ нақши асосиро муносибати системаи образҳо бозӣ мекунанд, ки дар матни бадеӣ барҷаста зоҳир мегарданд. Дар ин маврид интиҳоби номҳо, ҳадафи интиҳобу эҷоди номҳо ва нишон додани имконоти услубии онҳо дар фазои ономастикӣ асари бадеӣ имконпазир мегардад. Дар фазои ономастикӣ милли тағйирот воридшавии номҳо то андозае шартист, фазои ономастикӣ асари бадеӣ ду зинаи ташаккулро тай мекунад. Зинаи аввал давраи қори муаллифро аз тарҳи нақшаи эҷодӣ то ба амалӣ гардондани нақша дар бар мегирад. Зинаи дуюм қорбурди пурраи поэтонимҳо дар асари бадеӣ, ки дар фазо ва вақти муайян бидуни тағйирот ба қор рафтаанд. Афзоиш тадриҷии поэтонимҳо ба зинаи аввал хос аст. Дар раванди қори эҷоди асар тағйирот дар номҳо, вазифаи онҳо дар матни асар дида мешавад. Ин амали субъективӣ эҷоди бадеӣ аст. Дар раванди эҷодӣ офариниши образҳо доимо ташкил ёфта, дар номгузории персонажҳо низ тағйирот дароварда мешавад.

Чустучӯи пай дар пайи ном барои қаҳрамони асар худ кори бонизоми ҳар як устои сухан мебошад. Ин раванди эҷодӣ дар баробари дигар ҷанбаҳои лабораторияи эҷодии нависанда омӯзиши алоҳидаро талаб мекунад. Ҳар эҷодкор кӯшиш мекунад, ки баро образи бадеӣ номи муносиб ёбад. Баъди ба итмом расонидани асари бадеӣ фазои ономастикий он ташаккул меёбад ва устувор мегардад ва танҳо дар ҳолатҳое бо ғаразҳои идеологӣ ҳангоми бознашри асар дар номи қаҳрамонон метавонад низ тағйирот дарорад, ки ба фазои ономастикий он таъсире нарасонад.

Дар асари бадеӣ поэтонимҳои гуногун ба кор бурда мешаванд, қисме корбурди фаъол дошта, қисми дигар камистеъмоланд.

Ба фазои ономастикӣ инчунин унвони сарлавҳаҳои асари бадеӣ низ дохил мешаванд. Баъзан унвони асарҳои бадеӣ ба поэтоними асосӣ мутобиқат мекунад. Дар фазои ономастикий асари бадеӣ аз дигар навъҳои номҳои антропонимҳо бештар ба кор бурда мешаванд. Дар вақти тасвири воқеияти фантастикӣ низ антропонимҳо нақши муайянро бозӣ мекунанд.

Фазои ономастикий асари бадеӣ хусусиятҳои асосии худро ҳангоми тарҷума ба забонҳои дигар нигоҳ медорад. Танҳо он поэтонимҳое дигар мешаванд, дарки бадеии образҳоро маҳдуд месозанд. Лақабҳо ва баъзе номҳои «гуфторӣ» тарҷума мешаванд [8].

Поэтонимҳои як асари нависанда ё гурӯҳи осори нависандагонро бо роҳи тасвири лексикографӣ пурра нишон дода дар бораи фазои ономастикӣ маълумоти пурра ба даст меояд [9].

Таснифи поэтонимҳо ба роҳҳои гуногун сурат мегирад. Масалан аз рӯи тавсифи образҳо ва корбард вобаста ба сюжетҳои поэтонимҳо метавонанд ба гурӯҳҳои гуногун ҷудо мешаванд. Вобаста ба суҷаи асар поэтонимҳо ба номи персонажҳои асосӣ ва дуумдараҷа ҷудо мешаванд. Ба гурӯҳи дуум номҳое дохил мешаванд, ки ба воситаи дигар унсурҳои дар қушодани мазмуни асари бадеӣ иштирок мекунанд. Инчунин номҳои таърихӣ ва бадеӣ дар матн барои қушодани мундариҷаи асар кумак мерасонанд. Антропонимҳоро метавон вобаста ба нақши онҳо дар тавсифи образ низ ба гурӯҳҳои ҷудо намуд:

а) антропонимҳое, ки бевосита тавсифи образро нишон медиҳанд.

б) антропонимҳое, ки бавосита образро тавсиф мекунанд.

Антропонимҳое, ки тавсифи образро медиҳанд, диққати муҳаққиқонро ба тарафи худ ҷалб мекунанд. Муҳаққиқон чунин антропонимҳоро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мекунанд:

1) Номҳое ки дорои вазифаи тавсифи «семантикӣ» мебошанд;

2) Номҳое, ки вазифаи ҷозибанокии умумӣ доранд;

3) Номҳое, ки ба мансубияти иҷтимоӣ ва миллии ишора мекунанд;

4) Номҳои воқеии таърихӣ, ки муаллиф наофаридаст [7, с. 23-24].

Иддае аз пажӯҳишгарон вобаста ба нақши услубии номҳои қаҳрамонони асари бадеӣ ба чунин гурӯҳҳои ҷудо кардаанд.

1) номҳои нейтралӣ (мобайнӣ), маъноӣ асос ва шакли фонетикий он ҳислат ва рафтори қаҳрамонро ифода намекунад ва ба ном алоқамандие надорад.

2) номҳои тасвирӣ, ки асоси онҳо ба ҳислати қаҳрамон алоқаманд аст.

3) номҳои тамсилӣ, ки дорои тобиши экспрессивии маъноӣ равшан дорои тобиши манфӣ мебошанд.

4) номҳое, ки бо шакли симои фонетикий худ диққати хонандаро ҷалб мекунанд ва тавсифи персонажҳоро равшан месозанд [1; 4; 5; 7].

Дар баробари ин бояд зикр кард, ки таснифоти дигар ба нақши муаллиф дар офариниши номҳои иртибот мегирад. Номҳои метавонан аз рӯи таъсоди муайяни байниҳамдигарӣ тасниф карда шаванд.

1) аз рӯи тарзи ифодаи маъноӣ денотативии исми хос дар номномаи милли ва номномаи асари бадеӣ (антропонимҳо – топонимҳо – урбанонимҳо ва ғ.);

2) аз рӯи номгузори бадеии муаллиф дар матнҳои бадеӣ (воситаҳои лексикӣ ҳузурӣ ва оқазиналӣ) вобаста ба матн ва муносибати фардии муаллиф;

3) аз рӯи муносибати номҳои хоси асари бадеӣ ва номномаи миллии забони халқ (номҳои воқеӣ-таҳаюлӣ, сермахсул - каммаъсул, ашрофӣ – ғайриашрофӣ) [1].

Дар сатҳи дуум нисбат ба номномаи милли қарор доштани номномаи адабиёти бадеӣ ва инчунин нақши муаллифон дар офариниши номҳои иртиботи номҳои бо образҳои асари бадеӣ нақшаи умумии таснифотро тарҳрезӣ намудан мушкил аст. Офариниши номҳои персонажҳо ташреҳи гуногун тақозо мекунад. Услубиёти номҳои персонажҳо ба услубиёти номҳои воқеӣ иртиботи мустақим дорад. Ба ҳар ҳол саҳми муаллиф дар офариниши номҳои

чашмрас аст. Аз ин рӯ хангоми таснифоти поэтонимҳо муносибати онҳоро бо номномаи миллӣ ва нақши муаллифро дар офариниши образ ва кушодани симои қаҳрамонон ба эътибор бояд гирифт.

Илова бар ин, дар таснифоти поэтонимҳо ягонагии раванди «ономастикаи воқеӣ-муаллиф-ономастикаи бадеӣ» бояд ба назар гирифт, ки дар офариниши матни бадеӣ нақши назаррас дорад. Ин имкон медиҳад, ки дар фазои ономастикаи адабӣ поэтонимҳоро чунин дастабандӣ намоем:

- 1) Номҳои хоси таърих барои персонажҳои таърихӣ, маконҳо, рӯйдодҳо дар матни асари бадеӣ;
- 2) Исмҳои хоси таърихӣ барои образҳои офаридаи таҳаюлии муаллиф;
- 3) Исмҳои хоси умумистеъмолии миллӣ барои ифодаи образҳои таҳаюлии муаллиф;
- 4) Поэтонимҳои образҳои таҳаюлии муаллиф, ки дар асоси моделҳои номномаи миллӣ сохта шудаанд;
- 5) Поэтонимҳои офаридаи муаллиф ҷиҳати ҷозибанок намудани номҳо барои тавсифи образи бадеӣ бидуни дарназардошти вижагии номномаи миллӣ;
- 6) Поэтонимҳои таҳаюлӣ барои образҳои ғайривоқеӣ бадеӣ, ки бо воқеияти айнӣ муносибати мустақим надоранд [3; 5; 8; 9].

Ҳамин тариқ, фазои ономастикӣ мафҳуми мураккаб буда, дар доираи асарҳои бадеӣ вижагиҳои муайяно дошта, вобаста ба мазмуну мундариҷа ва ғояҳои асарҳои бадеӣ категорияҳои гуногуни номҳо дарбар мегирад.

Адабиёт

1. Альтман М. С. О собственных именах в произведениях Пушкина / М. С. Альтман // Учёные записки Горьковского университета. Серия ист.-филол., 1964. - №4.
2. Амирбекзода Н., Гемеронимияи фазои иттилоотии Тоҷикистон / Н. Амирбекзода. - Душанбе: ЧДММ "Сифат - чоп", 2024. - 176 с.
3. Зинин С.Т. Введение в поэтическую ономастику [Электронный ресурс]. – URL: www.planeta-imen.nard.ru (дата обращения: 12.01.2026).
4. Карпенко Ю.А. Имя собственное в художественной литературе / Ю.А. Карпенко // Филологические науки. - 1986. - № 4. - С. 34-40.
5. Карпенко Ю.А. Специфика имени собственного в литературе / Ю.А. Карпенко // Onomastica, 1986, t.XXXI, - С. 6-22.
6. Магазаник Э. Б. Поэтика собственных имён в русской классической литературе // Э. Б. Магазаник. - М., - 1967. - 221 с.
7. Магазаник Э.Б. Имена собственные в художественной литературе / Э. Б.Магазаник// Русская речь. - 1978. - №5. - С. 23-24.
8. Магазаник Э.Б. Ономапоэтика или «говорящие имена» в литературе / Э. Б.Магазаник. - Ташкент, 1987. - 146 с.
9. Магазаник Э.Б. Роль антропонима в построении художественного образа /Э. Б. Магазаник // Ономастика. - М.: Наука, 1978. - С.162 – 164.
10. Мирхоча Ато. Сароӣ санг (романи таърихӣ, ҷилди якум, қисмҳои 1 ва 2, навири дуюм). - Душанбе: "ЭР-граф". - 560 с.
11. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. - М., 1973. - 366 с.
12. Ҳоҷазод С. Мушкilotи таълими забони тоҷикӣ ва дурнамои рушди он дар замони истиқлол / С. Ҳоҷазод // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. - 2024. - №4 (111). - С. 7-13.

МАФҲУМИ ФАЗОИ ОНОМАСТИКӢ ДАР АДАБИЁТИ БАДЕӢ

Дар мақола масъалаи фазои ономастики асари бадеӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Таҳти мафҳуми фазои ономастикӣ маҷмуи номҳои топонимӣ ва антропонимӣ дар назар дошта мешавад, ки дар номшиносӣ таҳти унвони поэтоним ҷд мешаванд. Вале мавқеи марказиро номи персонажҳои асари бадеӣ дар бар мегиранд. Номи қаҳрамонони асарҳои бадеӣ вобаста ба тасвир ва ҳадафҳои ғоявии асарҳо ба гуруҳҳои гуногун ҷудо мешаванд: мусбат, манфӣ, нейтралӣ. Номи қаҳрамону персонажҳои асарҳои бадеӣ бо мундариҷаю мазмуни асар робита дошта, вазифаҳои иттилоотрасонӣ, ҷозибанокӣ, тасвири эмотсионалӣ ва ифодаи ҳадафҳои услубиро иҷро мекунанд. Таҳқиқот собит намудааст, ки вобаста ба сужаи асар поэтонимҳо ба номи персонажҳои асосӣ ва дуюмдараҷа ҷудо мешаванд. Ба гурӯҳи дуюм номҳое дохил мешаванд, ки ба воситаи дигар унсурҳо дар кушодани мазмуни асари бадеӣ иштирок мекунанд. Муаллифон зимни пажӯҳиш ба натиҷа расидаанд, ки хангоми таснифоти поэтонимҳо муносибати онҳоро бо номномаи миллӣ нақши муаллифро дар офариниши образ ва кушодани симои қаҳрамонон ба эътибор бояд гирифт.

Калидвожаҳо: ономастика, адабиёт, забон, персонаж, асари бадеӣ, ҳадаф, ғоя, исм, топоним.

ПОНЯТИЕ ОНОМАСТИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В статье рассматривается проблема ономастического пространства художественного произведения. Под понятием ономастического пространства понимается совокупность топонимических и антропонимических имён, которые в ономастике обозначаются термином «поэтоним». Однако центральное место занимают имена персонажей художественного произведения. Имена героев художественных произведений, в зависимости от их изображения и идейных целей произведения, делятся на различные группы: положительные, отрицательные и нейтральные. Имена героев и персонажей тесно связаны с содержанием произведения и выполняют информационную, эстетическую, эмоционально-выразительную и стилистическую функции. Исследования показывают, что в зависимости от сюжета произведения поэтонимы делятся на имена главных и второстепенных персонажей. К последней группе относятся имена, которые с помощью других элементов участвуют в раскрытии содержания художественного произведения. Авторы исследования приходят к выводу, что при классификации поэтонимов необходимо учитывать их связь с национальной системой имён, а также роль автора в создании образов и раскрытии характера героев.

Ключевые слова: ономастика, литература, язык, персонаж, художественное произведение, цель, идея, имя, топоним.

THE CONCEPT OF ONOMASTIC SPACE IN FICTION

The article examines the issue of onomastic space in a literary work. The term “onomastic space” refers to the set of toponymic and anthroponymic names, which in onomastics are referred to as “poetonyms.” However, the central role is played by the names of characters in a literary work. The names of literary characters, depending on their depiction and the ideological objectives of the work, are divided into different groups: positive, negative, and neutral. The names of heroes and characters are closely connected with the content of the work and perform informational, aesthetic, emotionally expressive, and stylistic functions. Research has shown that, depending on the plot of the work, poetonyms are divided into names of main and secondary characters. The second group includes names that, through other elements, contribute to revealing the meaning of the literary work. The authors conclude that when classifying poetonyms, it is necessary to consider their relationship with the national naming system, as well as the author’s role in creating images and revealing the characters of the heroes.

Keywords: onomastics, literature, language, character, literary work, purpose, idea, name, toponym.

Дар бораи муаллифон

*Амирбекзода Назира
Номзади илмҳои филологӣ, дотсент
Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
734003, ҶТ, шаҳри Душанбе, кӯчаи Саид
Носир, 33
E-mail: nazira.amirbek73@mail.ru*

*Хоҷазод Саидмурод
Доктори илмҳои филологӣ, профессор
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: saidmurod1970@bk.ru*

Об авторах

*Амирбекзода Назира
Кандидат филологических наук, доцент
Академия государственного управления при
Президенте Республики Таджикистан
734003, РТ, город Душанбе, улица Саида
Носира, 33
E-mail: nazira.amirbek73@mail.ru*

*Ходжазод Саидмурод
Доктор филологических наук, профессор
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: saidmurod1970@bk.ru*

About the authors

*Amirbekzoda Nazira
Candidate of Philological Sciences, Associate
Professor
Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan
734003, RT, Dushanbe, Said Nosir Street, 33
E-mail: nazira.amirbek73@mail.ru*

*Khodzhazod Saidmurod
Doctor of Philological Sciences, Professor
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: saidmurod1970@bk.ru*

НАҚШИ НОМВОЖАҲО ДАР ИНКИШОФИ ЗАБОН

Холназариён Р. М.

Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Муқаддима. Забон маҳсули ғаёлияти маънавию зеҳнии инсон буда, сарвати бебаҳои маънавист, ки аз насл ба насл мегузарад, муносибати наслхоро барқарор дошта, ганҷинаи илму маданиятро ҳифз ва насиби аҷдоду авлодони оянда мегардонад ва яке аз бузургтарин рукҳои ташаккул, рушд ва камолоти ҳар миллат мебошад. Тавассути забон миллат метавонад қадами устувор ва собитро дар шоҳроҳи худшиносӣ ва мондагорию пояндагӣ бигузарад. Ҳар як миллат ҷаҳд ва кӯшиш менамояд, ки дар ҳар даври замон ҳимоятгару пуштибони забон ҳеш бошад. Зеро забон ба вай аз авлод ва аҷдодаш олитарин мерос буда, нишонае аз ниёгон ва ҳастии миллат ба шумор меравад.

Забон тоҷикӣ ҳам барои миллати тоҷик бузургтарин рукни рушду нумӯ ва пояндагиву мондагорӣ маҳсуб мешавад. Агар гӯем, ки тавассути забон тоҷикон то имрӯз ҳамчун миллат дар дунё шинохта ва эътироф шудаанд, муболиға нахоҳад шуд. Маҳз, забон буд, ки дар дарозии таърих гузаштагони фарҳангии мо, аз қабилӣ шоирону адибон, олимону ҳакимон тавассути он аз худ мероси гаронбаҳои хаттӣ боқӣ гузоштанд. Суханҳои пурғавҳару гаронбаҳои устод Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосим Фирдавӣ, Абуалӣ ибни Сино, Носири Хусрав, Умари Хайём, Фаридуддини Аттор, Саной, Ҷалолиддини Балхӣ, Саъдии Шерозӣ, Хоҷа Ҳофиз, Камолӣ Хуҷандӣ, Соиб, Абдурраҳмони Ҷомӣ, Бадриддини Ҳилолӣ, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ва дигарон далели ин гуфтаҳо хоҳанд буд, ки бо забон ноби тоҷикӣ ва ба гуфти эшон: дурри маънӣ суфтанд ва афкори баланди ҳешро рӯйи қоғаз овардаанд.

Дар даврони ҳукмронии бузургтарин давлати тоҷикон – Сомониён забон тоҷикӣ мақому мартабаи олии давлатиро касб карда, амирони сомонӣ ба он рутбаи дарӣ, яъне дарбориву давлатӣ додаанд. Пас аз суқут ва фурӯ рафтани сулолаи Сомониён дар муддати беш аз ҳазор сол тоҷикон соҳиби давлати миллии нашуданд ва дар ҳаёти хонадонҳои муғуливу туркӣ, аз қабилӣ Ғазнавиён, Қарахониён, Салҷуқиён, Темуриён, Шайбониён, Сафавиён ва Манғитиён ба сар бурданд. Агарчи сиёсати бегонагон дар ин муддати тулонӣ бар сари тоҷикон алам барафрошта буд, лекин забон тоҷикӣ дар тамоми ин муддат бар сари ҳокимияти ин сулолаҳои аҷнабӣ алами ҳукм афрохта буд.

Аз оғози ҳукумати Ғазнавиён то анҷоми аморати Манғитиён забон тоҷикӣ дар тамоми хонадонҳои муғулу турк ҳамчун забон илмию ҳуҷҷатнигорӣ ва коргузориву муоширати сиёсӣ амал мекард ва дар ҳеҷ яке аз ин давлатҳои номбурда дар сиёсату давлатдорӣ аз забонҳои модарии худ истифода намешуд. Ҳамчунин, дар тамоми ин давлатҳои ғайритоҷикӣ доираҳои бузурги илмиву адабӣ ташкил карда мешуданд, ки дар онҳо ҳазорҳо шоир, чи форсизабону чи аҷнабиён, бо забон тоҷикӣ шеър менавиштанд. Ҳатто шоҳону амирон ва шоҳзодагону дарбориён кӯшиш мекарданд, ки забон тоҷикиро натавонанд хуб ёд бигиранд, балки бо он шеър бигӯянд ва эҳсосоти ботинии худро баён бикунанд.

Тавре маълум аст, забон маҳсули ҷомеа буда, инкишоф ва тағйиру таназзули он ба ҷомеа вобаста мебошад, ки дар ин замина “таърихи забоншиносии тоҷик яке аз мавзӯҳои мубрами таърихи илм ба шумор рафта, дар ин мабно пайдоиш, ташаккул ва таҳаввули афкори забоншиносии тоҷикро аз оғоз то ба даврони муосир баррасӣ намуда, ҷараёнҳо ва самтҳои аслии инкишофи забоншиносии тоҷикро нишон додан имконпазир аст” [7, с. 89]. Ҳар як забон дар ҷараёни инкишофи ҳеш тадриҷан ташаккул ёфта, пурғановату мукаммал мегардад. Ҷараёни тағйиру тақмили забон, ки ба рушду тарвиҷи ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангии ҷомеа, муносибатҳои байниҳамдигарии халқу миллатҳо алоқаи бевосита дорад, асосан, дар пойсӯтуни таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ сурат мегирад. Дар партави рушди таърихӣ ҷомеа, ки ба пайдоиши ашё ва ҳодисаҳои нав мусоидат мекунад, мафҳумҳои мутабиқӣ онҳо пайдо гардида, бо номбаршавии онҳо калимаҳои нав низ ба вуҷуд меоянд, ки номвожаҳо аз қабилӣ онҳост.

Маводҳо ва усулҳои таҳқиқот. Мувофиқи андешаи З.Г. Исаева антропонимҳо аз дигар гурӯҳҳои луғавӣ бештар бо тағйирёбандагӣ ва таҳаввулпазириашон тафовут зоҳир мекунад. Вале ин чунин маъно надорад, ки номҳои ашхос бенизому номташаккил мебошанд. Ҳангоми шиносоӣ бо миқдори муайяни антропонимҳо ба қадом забон тааллуқ доштани

онҳоро муайян кардан чандон мушкил нест, зеро хусусияти миллии онҳо вобаста аз ҷиҳати овозӣ, маъноӣ ва сохториашон муайян мегардад [4, с. 10].

Таҳқиқи антропонимия аз нуктаи назари иҷтимоӣ марбути забоншиносии иҷтимоӣ мебошад, ки ҷузъи забоншиносии умумист. Муайян кардани тағйироти антропонимҳо, аз як тараф, инкишофи дигаргунии сохти ҷомеаро нишон диҳад, аз ҷониби дигар, собит менамояд, ки аҳли ҷомеа нисбат ба ҷунин дигаргуниҳо бетараф набуда, онро дар лексикаи забон ба таври васеъ истифода мекунанд. Ҷунин мавзӯҳо дар якҷоягӣ муносибати байни забон ва ҷомеа, забон ва шуур, забон ва тафаккурро муайян менамоянд.

В.А. Никонов қайд мекунад, ки “номҳои ашхос танҳо дар ҷомеа ва фақат барои ҷомеа вучуд дошта, ҷомеа ба таври ҳатмӣ ва ногузир интиҳоб кардани онҳоро новобаста ба ҳар навъ шакли инфиродӣ доштанишон тақозо мекунад. Ҳама вақт ва ҳамеша номҳои ашхос иҷтимоиянд” [5, с. 6]. Воқеан, ҷанбаи иҷтимоӣ доштани номҳои ашхосро нисбат ба дигар қисматҳои вожашиносӣ ба таври возеҳ мушоҳида намудан мумкин аст. Ном ба шахс маҳз дар ҷомеа мавқеи хоса дошта, барои муносибати мутақобилаи аҳли ҷомеа муҳим мебошад.

Ба ақидаи Бестужев-Лада антропонимҳо ҷун дигар номҳои хос танҳо барои он мавҷуданд, ки вазифаи муайянро иҷро мекунанд. Дар сохтори ин вазифаҳо гурӯҳҳои зерин маъмуланд:

1. Тафовути ашхос аз ҳамдигар. Ин вазифа зарурӣ ва оқилона мебошад ва мазмуну муҳтавои антропонимҳо низ ба ҳамин вазифа алоқаманданд.

2. Вазифаи иҷтимоӣ. Ин вазифа ба мақоми шахс дар сохтори иҷтимоии ҷомеа ишора мекунад ва он дар ҳаёти ҷамъиятӣ аҳамияти амалӣ дорад.

3. Анъанавӣ. Он ба расму оин, анъана, мӯд ва завқи бадеӣ мувофиқат мекунад. Вазифаи мазкур на он қадар зарурист, вале вобаста ба омилҳои табиӣ ва субъективӣ, ки антропонимияи гузашта ва муосирро муайян менамояд, зарур ва ҳатмӣ мебошад.

4. Хурофотӣ. Ин вазифа ба эътиқоди номгуздорон ба қувваи фавқуттабии ном алоқаманд буда, сарчашмаи он, асосан, ақидаҳои хурофотӣ ба шумор меравад. Вале он дар ҷомеаи мафкураи динӣ ҳатмӣ ва ногузир мебошад [2, с. 34].

Бояд гуфт, ки аз ин гурӯҳҳо вазифаи хурофотии номҳо вақтҳои охир дар антропонимияи муосири тоҷик, хеле кам ба назар мерасад ва гуфтан мумкин аст, ки ин ба рушди инкишофи фазои иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷомеа алоқаманд мебошад.

Забоншиноси рус М.Н. Никина бошад таъкид мекунад, ки маъноӣ номҳо маҷмуи маъноӣ иҷтимоӣ буда, сохтори маъноии онҳо метавонад аз чор қисм ташкил ёбад:

1. Расмӣ. Қисми расмӣ сохтори маъноӣ ном инъикоскунандаи муҳтамои калима (ном) мебошад.

2. Аз рӯи ҳолат. Қисми номҳои аз рӯи ҳолат гузошташуда ҳамчун баҳодихандаи ин ё он вазъияти воқеӣ мебошанд.

3. Иҷтимоӣ таърихӣ. Қисми иҷтимоӣ таърихӣ сохтори ном маҷмуи ҷузъҳои фарҳангӣ-таърихиро, аз қабилӣ баромади таърихӣ синну сол, вазъи иҷтимоӣ, аломатҳои зебоишиносӣ ва монанди инҳоро дар бар мегирад.

4. Фардию маҷмӯӣ. Таркиби маъноӣ ном маҷмуи номҳоро дар фаҳмиши соҳибзабонон ба вучуд меоварад, ки ба номи шахсиятҳои маъруфи таърихӣ, адабӣ, сиёсӣ ва қаҳрамонҳои миллии иртиботдоранд [6, с. 187].

Омӯзиш ва баррасии ҷараёни пайдоиш, ташаккули инкишофи сохторӣ ва марҳилаҳои асосии таърихи номҳои ашхос зарур ва муҳим мебошад.

Натиҷаҳо. Номи шахс, пеш аз ҳама, дар заминаи калимаҳои муқаррарӣ (апеллятивҳо) пайдо гардида, бо мурури замон гоҳо алоқаи худро бо асоси пайдоишашон гум карда, ҳамчун аломатҳои номӣ, нишонаҳо боқӣ мемонанд.

Азбаски ҷараёни табдили калимаҳои муқаррарӣ ба ном (онимизатсия) дар шакли таҷассуми номҳои шахс дар калимаҳои муқаррарӣ (апеллятивҳо) бештар ифода мегардад, аз рӯи характеру хусусияти калимаҳои муқаррарӣ хусусияти меросии антропонимҳоро муайян кардан мумкин аст. Дар ин робита, пеш аз ҳама, анъанавӣ номгузорию давраи бостон дар муқоиса бо номҳои иқтисодӣ дар зери боварӣ ва эътиқодҳои динӣ ё таъсири маданияти халқҳои дигар азхудшуда, инчунин номҳое, ки пайдоишашон ба ин ё он ҷараёни инкишофи фарҳангиву иҷтимоии ҷомеа вобастагӣ доранд, мавқеи ҷудогонаро ишғол менамоянд [4, с. 45].

Қисми муайяни номҳои бостониро бе таҳқиқоти махсус низ фаҳмидан мумкин аст, зеро онҳо алоқаи хешро бо вожаҳои умумихалқӣ то ҳол нигоҳ доштаанд ва аз ҷиҳати маъноӣ гуногун буда, одатан бевосита ё бавосита ба ҷиҳатҳои маънавию ахлоқӣ ё ҷисмонӣ соҳиби

ном, ҳолат ва вақти таваллуд, шароити иҷтимоиву иқтисодии волидон, тасаввурот оид ба оламу муҳити атроф, ҷаҳонбинӣ, хусусиятҳои хоси синни кӯдакӣ ишора мекунад.

Муҳокима. Таърих ва омӯзишу баррасии номҳо одатан бо таърихи ҳаёти ҷомеа алоқаи зич дошта, дар ҳар давра замон мавриди таваҷҷуҳи аҳли адаб ва рашанфикрон қарор дошту то ба имрӯз ин амали муфид раванди ногустанин ва мавқеи устувореро ба худ касб мекунад. Қонуни инкишофи зиндагӣ, таъбу завқ ва мафкураи инсонро тағйир медиҳад, ки он инъикоси бевоситаи худро дар антропонимия меёбад. В.А. Никонов асоси қонунмандии инкишофи номҳои ашхосро шарҳ дода, ибрази андеша мекунад, ки ном калима аст ва мисли ҷама гуна калимаҳо ба қонунҳои забон тобеъ аст, яънеи мансуби забоншиносист. Аммо номҳои ашхос дар забон вижагиҳои услубии хосро ба вуҷуд меоваранд, ки дар он қонунҳои умумизабонӣ низ ба таври махсус дарҳам шикаста, асосҳои асосҳои қонунмандии худро созмон медиҳанд [5, с. 6]. Ин ақидаи муаллиф мавқеъ ва маънии номҳои ашхосро аз нуқтаи назари илмӣ хеле дақиқ муайян мекунад.

Пажӯҳишҳои мардумшиносӣ нишон медиҳад, ки антропонимия марҳилаи муайяни пайдоишу инкишофро сипарӣ кардааст. Аз рӯйи таҳқиқоти И.В. Бестужев-Лада антропонимия се марҳилаи инкишофро сипарӣ намудааст: ибтидоӣ, ғуломдорӣ-феодалӣ ва капиталистӣ [2, с. 25].

Марҳилаи ибтидоӣ бо ҷамъияти ибтидоӣ ва сохти ибтидоӣ вобаста мебошад. Дар ин давра таҳаввулоти тадриҷии ном – лақабҳои сода рӯй медиҳад, ки тавассути системаи мураккаби тағйирёбӣ ҷараён мегирад. Сабаби нахустини мураккабшавии номҳои шахс эътиқод ба нерӯи ғавқуттабӣ мебошад. Мардум бовар мекард (ҳозир ҳам аксар эътиқод доранд: ҳангоми дидани фол ва сеҳру ҷоду номи шахс лозим аст), ки истифодаи ном бо нияти бад метавонад ба соҳиби он таъсири манфӣ расонад, ҳатто вайро нобуд созад. Анъанаи махфигардонии номҳои аслии маҳз аз ҳамин гуна эътиқод маншаъ гирифта, боиси арзи вуҷуд намудани маҷмуи мураккаби номҳои рамзӣ шудааст.

Дар аксарияти манотиқи Тоҷикистон то солҳои 40-50 махфигардонии ном (то ба синни балоғат ба ҷойи номи расмӣ истифода шудани лақаб) мавҷуд буд. Анъанаи махфӣ нигоҳ доштани номи расмӣ дар зери номи ғайрирасмӣ, ки аз умқи таърих (аз давраи муштарак будани забон ҳиндуэронӣ ва ҳиндуаврупой) сарчашма мегирад ва натиҷаи таҳайюлоту тасаввуроти антиқа доир ба алоқамандии ном бо руҳи одам, номи махфӣ бошад, воситаи ҳимояи соҳиби ном аз қувваҳои бадӣ мебошад, то кунун яке аз хусусиятҳои номгузории қисме аз мардуми Бадахшон аст. Анъанаи дуномгузории тоҷикон ба таври умумӣ аз тарафи олимони М. С. Андреев, О. Ғ. Ғафуров қайд гардидааст [1; 3]. Эътиқод ба қувваи ғайримуқаррарии ном то дараҷае дар шуури инсон ҷой гирифтааст, ки он муддати асрҳо бо шакли мазмуни нав давом ёфтааст. Тадриҷан бо омилҳои мазкур номҳои оилавӣ (ишора ба аслу насаб), номҳои топонимӣ (ишора ба мавзеи таваллуд ва зист), номҳои касбӣ (ишора ба навъи машғулият ё мавқеи иҷтимоӣ) пайдо шудаанд. Ҷи тавре ки Бестужев-Лада қайд менамояд, бо таназзули сохти ибтидоӣ ин низом ба бухрон дучор шуда, барҳам меҳӯрад ва шаклан нав мегардад. Ҳарчанд ки таъсири он дар давоми марҳилаи минбаъдаи инкишоф, дар баъзе мавридҳо то кунун мушоҳида мешавад.

Марҳилаи дуюм, ки давраи гузариш аст, ба санаи рӯйдоди ҳодисаҳои таърихӣ (хронологӣ) бо сохти ғуломдорӣ ва феодалӣ алоқаманд мегардад. Дар ин давра нахуст сода гардидани низоми (система) пешини номгузорӣ каму беш рӯй медиҳад, ки он ба ташкилшавии давлат ва гузариш аз динҳои ибтидоӣ ба классикӣ алоқаманд мебошад. Вале тадриҷан як гардиши нави мураккабшавии

низоми номгузорӣ мушоҳида мегардад, ки дар чор равиш сурат мегирад: а) ташаккули насаб (маҳсусан барои ашрофон); б) паҳншавии номҳои топонимӣ; в) паҳншавии номҳои касбӣ; г) васеъ гардидани номҳои шахсӣ, сипас таҳаллусу лақабҳои насли.

Ҳангоми гузариш аз сохти феодалӣ ба капиталистӣ дар ин низом низ бухрон ба амал меояд. Зеро дар шароити нав ном аз ҷиҳати мавқеъ устувор набуд. Дар ин давра кӯчиш ва афзоиши аҳоли бештар мегардад. Услуби расмӣ-коргузорӣ шаҳодатномаи шахсиро дар шакли ҳаттӣ ба

танзим медарорад. Лақабҳо хусусияти бадалшавиро касб намуда, ба ашхоси гуногун (ё баръақс бо вариантҳои мухталиф ба як фард) тааллуқ доштаниш, дар муносибатҳои расмӣ номувофиқатӣ зоҳир мегардад. Аз ин рӯ, низоми нави муосир - ном ё якҷанд ном бо иловаи номи падар ва номи насабӣ (гоҳе дуқаратӣ) ба роҳ монда мешавад [2, с. 27].

Ҳатто тадриҷан таҳаллусу лақабҳои насабӣ ба ҷойи номҳои насабӣ истифода мегиранд [4, с. 13], яъне аз номҳои ғайрирасмӣ номҳои расмӣ пайдо мешаванд.

Табиист, ки ҳамаи ин марҳилаҳоро ҳар халқу миллат ба таври гуногун дар шаклу услуби хоси хеш аз сар мегузаронад. Аз ин рӯ, дар баробари марҳилаҳои умумӣ омӯзишу таҳқиқи мушаххаси марҳилаҳои инкишофи таърихӣ халқҳои муайян аҳамияти муҳимро дар бар мегирад. Дар ташаккули инкишофи номвожаҳо ба назари аввал бисёр чизҳо тасодуфӣ ва номафҳум менамоянд. Ин зухурот ба номгузории тоҷикон низ тааллуқ дорад, зеро дар он номҳои аз ҷиҳати сохтор ва пайдоишашон гуногун, ки бо олами ҳайвонот, асбобҳои рӯзгор, табиат, ҷаҳонбинию фаҳмиши фарҳангӣ, эътиқоди динӣ, бо ин ё он забон алоқаманд, ба назар мерасанд.

Хулоса. Инкишофи номшиносӣ дар забон ва маънои онҳо ҳанӯз дар замони хеле пеш диққати мутафаккиронро аҳли қаламро ба худ ҷалб намудааст. Номшиносӣ, асосан, дар солҳои сиюми асри гузашта мақоми илмӣ касб намуда, номҳои ашхос ҳамчун бахши муҳими таркиби луғавии забон, инчунин манбаи маълумоти таърихӣ шарҳу тавзеҳ гардидаанд. Чунки онҳо аз гузаштаи дур иттилои фаровон медиҳанд ва дар доираи қонуниятҳои забонӣ мавриди омӯзиш қарор мегиранд. Ҳамин тариқ, номҳои хоси одамон ҳама гуна дигаргунии ҷомеаро инъикос намуда, аз таърихи қавм, ҳаёти рӯзмарра ва фарҳангии моддию маънавии мардум маълумоти мушаххас дода, яке аз манбаъҳои муҳими инкишофи забон маҳсуб меёбанд.

Адабиёт

1. Андреев, М. С. *Таджики долины Хуф (Верховья Аму-Дарьи).* -Вып. I. / М. Андреев. – Сталинабад, АН Тадж. ССР, 1953. -251 с.
2. Бестужев-Лада И.В. *Исторические тенденции развития антропонимов // Личные имена в прошлом, настоящем, будущем: Проблемы антропонимики.* – М.: Наука, 1970. – 344 с.
3. Гафуров, А. Г. *Лев и Кипарис. О восточных именах.* / А. Гафуров. – М.: Наука, 1971. -240 с.
4. Исаева, З. Г. *Осетинская антропонимия. Личные имена.* / З. Исаева. – Орджоникидзе: ИР, 1986. -107 с.
5. Никонов, В.А. *Вопросы языкознания.* В.А. / Никонов. – М., 1966, №6. *Актуальные процессы в антропонимии тюркоязычных народов // Ономастика Поволжья, 3.-Уфа, 1973.*
6. Матробиён, С. Қ. *Этнолингвистикаи тоҷик: пажӯиши назариявӣ ва амалӣ. Китоби 1. Асосҳои назариявӣ этнолингвистикаи ватасвири ҷаҳон.* / С. Матробиён. – Душанбе: Шохин, 2022.-256 с.
7. Холназаров, Р. М. *Баъзе паҳлуҳои фаъолияти илмӣ профессор Гаффор Ҷӯраев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ, 2024, №3 (110).* - С. 89-92.
8. Ҳасанзода А. *Ҷойвожаҳои қаламрави Сомониён / А. Ҳасанзода.- Душанбе: Нури маърифат, 2018. – 557 с.*
9. Ҷӯраев, Ғ. *Забони ман – ҷаҳони ман.* / Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе: Эр-граф, 2016. -160 с.
10. Шукуров, М. *Навишти номҳо ва хусусиятҳои хоси забон.* / М. Шукуров. – Маориф ва маданият, 1966, 12 декабр.

НАҚШИ НОМВОЖАҲО ДАР ИНКИШОФИ ЗАБОН

Дар мақола доир ба аҳамият ва ҷойгоҳи номвожаҳо дар рушди забон, марҳилаҳои инкишоф ва вазифаҳои антропонимҳо маълумот дода шудааст. Омӯзишу баррасии номҳои ашхос дар ҳар давраи замони мавриди таваҷҷуҳи аҳли адаб қарор дошта, то ба имрӯз ин амали муфид раванди ногустанӣ ва мавқеи устувореро ба худ касб мекунад. Мавриди таваҷҷуҳ аст, ки ҳудуди мушоҳида ва таҳқиқ нисбат ба вақти замон чӣ қадар тангу маҳдуд бошад, зухуроти антропонимӣ ҳамон қадар тасодуфӣ, номуназзам ва нофаҳмо ба назар мерасад. Вале агар ба умқи таърих, замон ва макон чӣ қадар ворид шавем, ҳамон қадар равшан мегардад, ки антропонимия на маҷмуи калимаҳои тасодуфӣ, балки ёдгориҳои хоси фарҳангӣ буда, дар баробари инъикоси марҳилаҳои гуногуни ҳаёти моддиву маънавии халқ муттасилӣ ва таносуби ҳамаҷонибаи фарҳангҳоро собит менамояд.

Калидвожаҳо: забон тоҷикӣ, миллати тоҷик, шоирону адибон, олимону ҳакимон, худшиносӣ, марҳилаҳои рушди антропонимҳо, вазифаҳои иҷтимоии номҳои ашхос, таърихи ҳаёти ҷомеа, пажӯишҳои мардумшиносӣ.

НАЗВАНИЕ АНТРОПОНИМОВ В РАЗВИТИИ ЯЗЫКА

В данной статье говорится об информации и важности антропонимов в развитии языка. Изучение и анализ личных имен всегда представляли интерес для литературоведов, и по сей день эта полезная практика является неумолимым процессом и заняла прочное место. Стоит отметить, что независимо от того, насколько узкими и ограниченными являются рамки наблюдения и исследования по отношению к времени и пространству, антропонимические явления оказываются столь же случайными, нерегулярными и непостижимыми. Но чем глубже мы погружаемся в историю, время и пространство, тем яснее становится, что антропонимия – это не набор случайных слов, а уникальный

культурный памятник, который, отражая различные этапы материальной и духовной жизни людей, доказывает преемственность и взаимную гармонию культур.

Ключевые слова: таджикский язык, таджикская нация, поэты и писатели, ученые и мудрецы, самопознание, этапы развития антропонимов, социальные функции личных имен, история общественной жизни, этнографические исследования.

NAMING ANTHROPONYMS IN LANGUAGE DEVELOPMENT

This article deals with information on the importance and place of anthroponyms in language development, as well as the stages of their development and functions. The study and analysis of personal names has always been of interest to literary scholars, and to this day, this useful practice remains an inexorable process and has established a firm place. It should be mentioned that no matter how narrow and limited the scope of observation and research in relation to time and space, anthroponymic phenomena prove to be equally random, irregular, and incomprehensible. But the deeper we delve into history, time, and space, the clearer it becomes that anthroponymy is not a collection of random words, but a unique cultural monument that, reflecting various stages of people's material and spiritual lives, demonstrates the continuity and mutual harmony of cultures.

Keywords: tajik language, tajik nation, poets and writers, scientists and sages, self-knowledge, stages of development of anthroponyms, social functions of personal names, history of social life, ethnographic research.

Дар бораи муаллиф

Холназариён Рухулло Мухаммад
Номзади илмҳои филологӣ, и.в. дотсенти
кафедраи назария ва амалияи забонишиносӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: kholnazarov.ruhullo@mail.ru

Об авторе

Холназариён Рухулло Мухаммад
Кандидат филологических наук, и.в. доцент
кафедры теории и практики языкознания
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: kholnazarov.ruhullo@mail.ru

About the author

Kholnazariyon Ruhullo Muhammad
Candidate of Philological Sciences, Senior
teache of the Chair of Theory and Practice of
Linguistics
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: kholnazarov.ruhullo@mail.ru

ИФОДАИ ТОБИШҲОИ ГУНОГУНИ МАЪНОИИ ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ ДАР ОСОРИ НАСРИИ ОХИРИ АСРИ XIX ВА ИБТИДОИ АСРИ XX

Бобокалонова Р. Н.

Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Мукаддима. Дар таърихи забони адабии муосири тоҷикӣ солҳои 20-30-юми қарни гузашта нақши хеле муҳимми таърихӣ бозиданд. Дар ин ҳангом майли забони адабӣ ба забони халқ басо афзуд ва дар нормаи он тағйироти ҷиддӣ ба амал омад. Дар сарғаҳи чунин махсусият пайдо кардани забони адабӣ, бешак, нақши устод Садриддин Айни қобили мулоҳиза мебошад. Мавсуф барои такмил ёфтани, оммафаҳм ва беҳтар шудани имло ва нормаи забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ хизмати шоиста кардааст. Дар ин росто кӯшишу пайкори адибони дигари мо низ ба мисли А. Лоҳутӣ, М. Турсунзода, П. Сулаймонӣ, М. Раҳимӣ, С. Улуғзода, Ҳ. Карим, Р. Ҷалил, Ҷ. Иқромӣ, А. Деҳотӣ ва дигарон шоёни таҳсин мебошад. Дар забоншиносии тоҷик то ҳол доир ба ҷумлаҳои мураккаби тобеи осори насрии охири асри XIX ва ибтидои асри XX, хосса дар заминаи асарҳои «Таърихи ҳумоюн», «Рӯзномаи сафари Искандаркӯл» ва «Тухфаи шоҳӣ», тадқиқоти судманд ва қобили таваҷҷуҳ сурат нагирифтааст. Аз ин рӯ, ҳадафи интиҳоби мавзӯ маҳз ба ҳамин масъала бастагӣ дорад.

Маводҳо ва усулҳои таҳқиқот. Маводди фактологӣ мо дар заминаи се асар – «Таърихи ҳумоюн», «Рӯзномаи сафари Искандаркӯл» ва «Тухфаи шоҳӣ» омода шуда, дар рафти пажӯҳиши мақола аз усулҳои пажӯҳишии чандома ва муқоиса ифода шудааст.

Натиҷаҳои мақола ба воситаи оид ба назария ва мушоҳидаҳои амалӣ дар он ҳосилшуда, ки ба қорҳои тадқиқотии ватаниву хориҷӣ асос ёфтаанд, ишро гардидааст.

Муҳокима. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони тоҷикӣ таърихи қадима дошта, қорбарии онҳо дар забонҳои қуҳани форсӣ дар китоби «Авасто» вомеҳӯрад. Таҳқиқи густурдаи ҷумлаҳои пайрав аз оғози қарни XX солҳои 60-ум оғоз шуда, аз тарафи забоншиносони тоҷик М. Шаҳобова, Д.Т. Тоҷиев, Ҳ. Ҳусайнов, М. Қосимова, С. Атобуллоев, Б. Ниёзмӯҳаммадов, Ш. Рустамов, В. Абдулазизов, Ф. Зикриёев, Д. Хоҷаев, таҳқиқ шудааст.

Зери пажӯҳиш ва омӯхтани ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар осори «Таърихи ҳумоюн»-и Мӯҳаммадсодики Гулшанӣ, «Тухфаи шоҳӣ»-и Мирзо Абдулазими Сомии Бустонӣ, «Рӯзномаи сафари Искандаркӯл»-и Абдурахмон Мустаҷири Самарқандӣ вижагиҳои грамматикӣ забони адабии ҳозираи тоҷикӣ, дараҷаи ташаккули олии наҳв буда, муайян кардани воҳидҳои забони тоҷикӣ муосир, яке аз асоситарин вазифаи олимони соҳаи забоншиносии ватанӣ мансуб меёбад, зеро «ба муносибати васеъ шудани вазифаи ҷамъиятии забони адабии тоҷикӣ, синтаксиси он ҳам хеле инкишоф ёфт ва суфта гардид» [11, с. 4].

Масъалаҳои наҳв зери пажӯҳиш нишон дод, ки ҷумлаҳои мураккаб шакли олии абстракти грамматикӣ буда, таҳқиқи таълими он диққати махсус ва маҳорати хоса талаб менамояд. Ҷумлаи мураккаби тобеъ дар матн асарҳои муҳаққиқони номбаршуда ташаккул ёфта, омӯзиши он дар боби наҳв сурат мегирад, зеро «хусусиятҳои хоси ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, тафовути онҳо аз ҷумлаҳои мураккаби пайваст, хусусиятҳои асосӣ ва тафовути сарҷумлаву ҷумлаҳои пайрав тасниф ва таҳлили онҳо муҳимтарин ва душвортарин масъалаҳои синтаксис ба шумор мераванд» [10, с. 171].

Бардошти ин нукта чунин аст, ки дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ яке аз ҷумлаҳо ҳиссаи асосӣ буда, дигаре ба вай тобеъ мешавад, онро аз ягон ҷиҳат шарҳу эзоҳ медиҳад. Аз ин рӯ, ҷумлаи тобеъкунанда сарҷумла ва ҷумлаи тобеъшаванда ҷумлаи пайрав мебошад.

Бино ба андешаи Фарҳод Зикриёев «ҷумлаҳои мураккаби тобеъ робитаҳои мураккаби байни ҳодисаҳои ҳастиро таҷассум мекунад, бинобар ин ҷумлаҳои содаи таркиби онҳо ҳам дар асоси алоқаҳои мураккаби мантиқии байни ашёҳо ва ҳодисаҳову амалҳо бо ҳам алоқаманд мегарданд» [3, с. 38].

Пайвандҳои тобеъкунанда яке аз унсурҳои ёвари грамматикӣ ба ҳисоб мераванд, ки дар сохти чунин ҷумлаҳо яъне (мураккаби тобеъ) барои барқароркунии алоқа, вазифаи асосӣ доранд, зеро «ифодаи грамматикӣ алоқамандии мазкур дар воситаҳои мураккабтар - пайвандҳо (бештар таркибӣ) ва калимаҳои пайвандакӣ акс меёбад» [3, с. 39].

1. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави мубтадо. Дар матн ташаккули ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави мубтадо гурӯҳи гуногуни наҳвиरो ташкил мекунад, зеро «ҷумлаи пайраве, ки қонишини ишоратӣ ба вазифаи мубтадои сарҷумла

омадаро шарҳ медиҳад, ҷумлаи пайрави мубтадо меноманд» [9, с. 228]. Чунончи: *Тафсили ин иҷмол ин, ки Олимхон марди айёш, золилтабиат буд* [6, с. 142].

Таҳлил нишон дод, ки дар матн ташаккули ҷумлаи пайрави мубтадо, мубтадои сарҷумларо шарҳ медиҳад, зеро «ҷумлаи пайрави мубтадо дар дохили ҷумлаи мураккаби тобеъ мубтадои сарҷумларо эзоҳ медиҳад, ки бо ҷонишинҳои ишоратӣ ифода меёбад ва ё дар сарҷумлае, ки мубтадо надошта бошад, ба сифати мубтадои он меояд» [4, с. 291].

Ҳар он, ки зод ба ночор боядаш нӯшид, / Зи ҷоми даҳр майи «куллу манн алайҳо фон» [6, с. 138].

Мушоҳида мешавад, ки ҷумлаи пайрави мубтадо бар эзоҳи мубтадои сарҷумла, ки бо ҷонишини ишоратӣ, ҷонишинҳои шахси сеюми танҳову ҷамъ ифода гардида, ба соҳиби амалу аломат ишора мекунанд. Чунончи:

Аҳолии Хева хостанд, ки аз тахти қалъаи шарқии он шикофта, дору монда оташ зананд [5, с. 82].

Дар мисоли зерин бо воситаи алоқаи пайвандаки «**ки**» сарҷумла бо ҷумлаи пайрави мубтадо омадааст. Дар матни асарҳо ҷумлаи пайрав бо сарҷумла ба воситаи пайвандакҳои тобеъкунанда алоқаманд мешавад, зеро «пайвандакҳои нишонаи асосии грамматикӣ ҷумлаи пайрав ба шумор мераванд. Пайвандакҳои тобеъкунанда ҳамеша бо ҷумлаи пайрав меоянд» [10, с. 173]. Ва рубоiero, ки дар он нақш намудаанд, ҳар кӣ хонда санги мазкурро дар ҳаракат дароварданӣ шуда майлон диҳад... [5, с. 93]. Мушоҳида нишон медиҳад, ки ҷумлаи пайрави мубтадо дар матни асарҳо аз ҷиҳати тарзи ташаккул, вазифа ва ҷой ба ду гурӯҳ чудо карда мешавад.

а. Ҷумлаҳои пайрави мубтадо, ки бо ҷонишинҳои шахсӣ - таъйинӣ оғоз шуда, пеш аз сарҷумла меоянд. Воситаҳои алоқаи ин гуна ҷумлаҳои пайравро оҳанг ва мутобиқати шаклҳои феълӣ ташкил медиҳанд, зеро «ҷумлаҳои пайрави мубтадо, ки бо ҷонишини таркибии **ҳар кӣ** меояд, ба сарҷумла бештар бепайвандак тобеъ мешаванд» [8, с. 104]. Чунончи: **Ҳар кӣ** бо фӯлодбозу панча кард, / Соиди симини худро ранча кард [6, с. 40].

Як хусусияти услубии корбурд ва ташаккули ҷумлаҳои пайрави мубтадо дар матн бо ҷонишини таркибии **ҳар кас** бештар истеъмом шуда, ба сарҷумла бештар бепайвандак тобеъ мешаванд. Чунончи: **Ҳар кас** равад ба Қалук, бинад фазои Сина [5, с. 133].

б. Хусусияти дигари услубии корбурди ҷумлаҳои пайрави мубтадо, ки баъди сарҷумла омада, бо пайвандаки «**ки**» тобеъ мегарданд. Чунончи: Хоҳад дилаш, ки доим бошад даруни Сина [5, с. 133].

Дар матни асарҳо шумораи зиёди ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави мубтадо ташаккул ёфта, ки дар он ҷумлаҳои пайрав таркибҳои **ҳар ки, ҳар чи, он ки, ҳар он чи, ҷӣ** ифодакунандаи мубтадои ҷумлаи пайрав мебошанд. Ин ҷонишинҳо дар ҷумла ибтидо ёфта, ҷойи онҳо бештар пеш аз сарҷумла мебошад.

2. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави хабар. Мушоҳидаҳо муайян намуданд, ки дар осорҳои зикргардида, бештари ҷумлаи пайрави хабар, ки вазифаи хабари сарҷумларо ифода мекунанд ҷонишинҳои ишоратии **ин, он, ҳамин, ҳаман, чунин, чунон** таркибҳои **ин хел, ин гуна, ин тавр, дар ин, дар он, дар ҳамин, дар ҳамон, дар ин ҷо, дар он ҷо** буда мебошанд, зеро «ҷумлаи пайрави хабар хабарҳои номии бо ишорачонишинҳо ифода ёфта, сарҷумларо шарҳу эзоҳ медиҳад [12, с. 41]. Чунончи: Аз ҷумлаи хавоси оби ин вилоят **он аст**, ки аксари аҳолии ин ҷо ба тахти зақани худҳо ғурӯй доранд, ба истилоҳи худҳо онро буқоқ меноманд [5, с. 124].

Дар матн яке аз навъи ташаккули ҷумлаи пайрави хабар ба роҳҳои эзоҳи ҷонишинҳо хусусияти мубтадои сарҷумла, умумият ва тафовути он, мувофиқат ва ҳамгунагии мубтадорро ба ашёҳои дигар тасдиқ ва ё инкор мекунанд. Чунончи: **Ин буд**, ки донишҳои замонашро дар заминаи таърих, забону луғат аксари муаллифони ҳамзамонаш донишмандии ўро таъкид кардаанд [6, с. 9]. Қасидаи мазкура **ин аст**, ки сурати тарқим ёфт [6, с. 93]. Пас салоҳи кор дар **он аст**, ки аввал ин дурро аз миён бардорем, баъд, аз он бо Нодиршоҳ мукотала карда, ўро аз соҳати мамлакат дур созем [6, с. 39].

Лозим ба ёдоварист, ки дар ташаккули ҷумлаи пайрави хабар, зери пажӯҳиш муайян гардид, ки тобишҳои маънии мақсади он дар осори насрии охири асри XIX ва ибтидои асри XX гуногун аст.

Тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави хабар:

а. Маънии мақсад. Он амр ин аст, ки парвонаҷӣ бо лашкар рафта дар Испара фаромада, чаповул фармуданд [6, с. 237]. Чанд байте ва таърихе дар он навиштаанд, ки баъзеи он мағшуш шудааст ва баъзеи онро алъон хонда мешавад [5, с. 138].

6. Маънии монандӣ. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар матни асарҳо бештар он ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ифодаи маъноӣ монандиро доранд, хабари сарҷумлаи ин ҷумлаҳо асосан бештар бо ҷонишинҳои **чунин** ва **чунон** ташаккул меёбанд. Чунончи: Чунончи ваъдаи эшон чунин буд, ки агар шумо қадам пештар гузоред, моён атрофи Бухоро тохта, торочу ғорат мекунем, аз қувва ба феъл наомада, моро ба ҷанги душмани қавӣ дучор кардаанд [6, с. 120].

Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки асосан ҷумлаи пайрави хабар дар матни асарҳо хабари сарҷумларо эзоҳ дода, дар баробари ин ба пайвандаки «**ки**» алоқаманд шуда меояд, бо ҷонишини ишоратӣ ташаккул меёбад ва баъд аз сарҷумла меояд.

3. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда. Дар матни асарҳо моҳияти қорбарии ин намуди ҷумлаи пайрави муайянкунанда серистеъмол бо сарҷумла бо тобеъшавии пайвандаки «**ки**» ташаккул меёбад, зеро «пайвандаки «**ки**» одатан дар аввали ҷумлаи пайрав меояд ва пеш аз пайвандак вергул гузошта мешавад» [8, с. 100].

Қариб аксарияти ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар матни асарҳо калимаи муайяншаванда исми ҷинс буда, бештар аломати номуайянии **е-ро** мегирад. Чунончи: Ва барфе, ки ба болои он тасвир меафтад, ғавран об мешавад, ҳаргиз замоне боқӣ намононад [5, с. 105].

Ниҳоят, тобишҳои грамматикӣ ҷумлаи пайрави муайянкунандаро дар матни асарҳо ба таври зайл метавон дастабандӣ кард:

а. Бо мубтадо: Ҳар духтаре, ки бо ту шуд рӯ ба рӯ, / Ҳаргиз надихад иҷозати ақд ба шӯй [5, с. 29]. Ва маноре, ки дар бӯхбӯха ва миёнаи шаҳри Бухоро мавҷуд аст ва машхуру маъруф аст ба Манори Ғӯза, аз осори Арслонхон боқӣ аст [5, с. 46]. Қадоме, ки коҳилӣ варзад, уро ба дарра таъзири балиғ фармояд [6, с. 84].

Дар матн мушоҳида шуд, ки ҷумлаи пайрави муайянкунанда бе аломати номуайянии «**е**» низ ба аъзоҳои сарҷумла тобеъ мегардад. Чунончи: Як духтар, ки ўро дар ҳиблаи никоҳи Сайид Абдурраҳим, ки ў низ насаб аз ҷингиз мерасонид, дароварда буд, аз ў фарзанде ба вучуд омад, ки мусаммо ба Абдулғозихон гардид [6, с. 71]. Нодир Мирзо, ки ба насаби амир дар Маҳшади муқаддас ҳоким буд, ба тарафи Эрон фирор кард [6, с. 117].

б. Бо хабар: Дар мутуни осори номбаршуда ин навъ ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ба ҳиссаи номии хабари сарҷумла - калимаи **қазое** тобеъ гаштаасту онро шарҳ медиҳад. Чунончи: *Ин сухан аз қозӣ дар он маҷлис, қазое буд, ки ҷорӣ шуд ва суҳбат мунқазӣ гашт...* [6, с. 89].

в. Бо ҳоли замон: Дар матн мушоҳида шуд, ки ташаккули ин навъ ҷумлаи пайрави муайянкунанда чунин аст, **мунҳиён хабар расониданд** пайрави муайянкунанда буда, ба ҳоли замони сарҷумла, ба калимаи **замоне** тобеъ шудааст. Чунончи: Дар замоне, ки замини Исломобод мазриби автоди хиёми давлат буд, мунҳиён хабар расониданд, ки Темуршоҳи афғон аз Ҳирот ионат ва имдоди аҳолии Машҳад бо лашкари бисёр иродаи Машҳади муқаддас карда меояд [6, с. 103].

4. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави пуркунанда. Вижигҳои ин намуди ҷумлаҳо, ҷумлаи пайрави пуркунанда хабари сарҷумларо пурра мекунад ва эзоҳ медиҳад. Ташкили сохти ҷумлаи пайрави пуркунанда бештар ба феълҳо тобеъ мешаванд. Чунончи: Мардумони он қария меғўянд, ки ин сурати шутур хилқӣ аст на маснўй [5, с. 70]. Ғўянд, ки аз муборизони ҷангчў аз диёри дигар омадагӣ ба чиҳил ҳазор расид [6, с. 332].

Таҳлили мавод нишон дод, ки дар матни асарҳо ташаккули чунин ҷумлаи пайрави пуркунанда бо сарҷумла аксаран бо пайвандаки «**ки**» тобеъ мешавад, серистеъмол мебошад. Чунончи: Додари хон дид, ки қор аз даст рафт, худро ба дарё зада, бо каси бисёр ғарқи гирдобӣ фано шуд [6, с. 167]. Дид, ки амволи бало аз ҷаҳор ҷониб ба рўяш кушода, аз шаш чиҳат дар шашдари нақбат афтода, ба ғайр аз ин ки фирор намояд ё қалъаро таслим кунад, илоче нест [6, с. 156]. Дидем, ки дар он мавзёе бузургворе ҳазрати Шайх ном ҳастанд [1, с. 78].

а. Феълҳои муносибат, муомила ва дидан: дидан, қардан, хоштан: Диданд, ки шикастани он садди матинро бозуи Искандар мебояд, ва фатҳи он сони Хайбарро қуввати сарпанҷаи Ҳайдар [6, с. 238]. *Қутли Муродхон дид, ки абвоби бало бар рўяш кушода шуда, аз гояти биму ҳарос нимаиш аз қалъаи Фараб фирор карда, худро ба дарё гирифт* [6, с. 167]. Аҳолии Хева хошанд, ки аз тахти қалъаи шарқии он шикафта дору монда оташ зананд [5, с. 82].

б. Феълҳои ҳаракат ва марҳалаҳои фикрро ифода менамояд: расидан, доништан, хоҳиш қардан: Дар ин андеша ба хоҳиш расид, ки аз ҳокимони Кенегасия истимдод ва талаби кўмак кунад шояд, ки ба мазохирати эшон роҳи наҷоте бар чеҳраи омолош кушода

ояд, расид [6, с. 157]. Аз ин чихат хоҳиш дорам, ки дар миёни давлати Бухорои шариф ва давлати насоро робитаи иттиҳод ва ошноӣ андохта, дар ҷодаи мувофиқат рафтор намоем [6, с. 244].

Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки дар матн ҷумлаҳои пайрави пурқунанда бештар пас аз сарҷумла меоянд ва ба сарҷумла бо пайвандаки тобеъқунандаи «**ки**» тобеъ мешаванд.

5. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави ҳол. Пажӯҳиш муайян кард, ки дар ин осорҳои охири қарни XIX ва ибтидои XX ҷумлаҳои пайрави ҳолро дар матни осори «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ, «Тухфаи шоҳӣ»-и Мирзо Абдулазими Сомии Бустонӣ, «Рӯзномаи сафари Искандарқул»-и Абдурахмон Мустачири Самарқандӣ аз рӯйи маъноӣ луғавӣ ва нахвиашон дар ташаккули ҷумлаҳои сохташон мураккаби тобеъ ба ду навъ тақсим намудан лозим меояд:

1. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ки ҷумлаҳои пайрави онҳо, ифодақунандаи маъноии макон ва замон, шарту ҳилоф, сабабу мақсадро шарҳ медиҳанд.

2. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ки ҷумлаҳои пайрав, ки ҳолати ба амал омадани хабари сарҷумларо бевосита ба роҳи қиёсу монанд намудан, микдору дараҷа ва замонӣ маконӣ ифодашавии аломатҳои хабари сарҷумларо муайян мекунанд. Ҷумлаҳои пайрави ҳоли тарз, монандӣ, инчунин дараҷа ва маконӣ замон ба ин гурӯҳ дохил шуда, ҳелҳои ҷумлаи пайрави аломат номидан мумкин аст.

Маълум аст, ки ҷумлаҳои пайрави ҳол аз рӯйи маъно ва вазифаҳои синтаксисӣ гурӯҳи алоҳида ва ҳеле калони ҷумлаҳои пайравро ташкил медиҳанд зеро «дар онҳо системаи воситаҳои алоқии тобеъ, чихатҳои умумӣ ва фарққунандаи онҳо махсусан равшан ва пурра ифода гардидаанд» [11, с. 76]. Ҷумлаҳои пайрави ҳол аз рӯйи вазифаҳои дар асарҳои номбурда ҳеле фаровон ва як гурӯҳи васеи ҷумлаҳои пайравро ташкил мекунанд.

Мушоҳида нишон дод, ки дар забони ин асарҳо ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави ҳоли замон, макон, андозаю микдор бештар ташаккул меёбад..

а) Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави замон. Хусусияти истеъмоли ҷумлаи пайрави замон дар матн, замони воқеъ гардидани амали сарҷумларо эзоҳ медиҳад: *Дар он замон, нақл менамоянд, ки аз рифъат Оқсарой аз мавзеи қаровул, ки панҷ фарсах аз Бухоро аст, маръӣ мегардидааст ва-л-ухдату ала-р-ровӣ* [5, с. 114]. Чунончи «ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои **ки, вақте ки, пеш аз он ки, пас аз он ки, баъд аз он ки, ҳамин ки, ҷун** дар аввали ҷумлаҳои мураккаби тобеъ меоянд» [7, с. 269].

Ба ақидаи муҳаққиқ Н. М. Давлатзода, ҷумлаҳои пайрав бо пайвандакҳои баъд аз он ки, ҷун омада, амалеро ифода кардаанд, ки пеш аз амали сарҷумла ба вуқӯъ омада, хабари ҷумлаи пайрави замон бо замони ҳозира (менамояд) ифода ёфтааст. Ҷумлаҳои пайраве, ки бо пайвандаки пеш аз он ки омадаанд, амалеро ифода мекунанд, ки онҳо пас аз амали сарҷумла ба вуқӯъ омадааст: «Ман дар ин ҷо пеш аз он ки дар Соктаре чӣ навъ рӯз гузаронидани худро нақл намоям, бояд ҳавлии дар деҳаи Соктаре доштаи худамонро тасвир кунам» «... пеш аз он ки ман дастони ўро дошта бибўсам, ў аз банди дастонам гирифта маро дар зери девори работ кашид» [3, с. 30].

Дар муайян намудани муносибатҳои замони ҷумлаи пайрави замон ва сарҷумла аксари пайвандакҳо иштирок намеkunанд, ин муносибатҳо бо мувофиқаи шаклҳои феълӣ корбаст мешаванд. Чунончи, пайвандаки тобеъқунандаи вақте ки аз яке аз пайвандакҳои тобеъқунандаи серистеъмоли ҷумлаи пайрави замон ба ҳисоб меравад, аммо дар ҷумлаҳои, ки бо ин пайвандак алоқаманд мешаванд, муносибати замони ҷумлаи пайраву сарҷумла равшан иншо намеёбад.

Бояд қайд кард, ки дар матни асарҳо ҷумлаҳои пайрави замоне мушоҳида шуданд, ки амали дар ҷумлаҳои пайрави замон дар баробари иҷрои амали сарҷумла дар як вақт амалӣ мегардад. Чунончи: *Дар он вақт, ки ғурсати дилбардорӣ ва дилдиҳӣ буд, ўро аз назари эътибори мардум соқит карда, шаъни тўраро шикастанд* [6, с. 294].

Дар бархе аз онҳо амали ҷумлаи пайрви замон пеш аз амали сарҷумла ба амал меояд: Арӯси мамлакат он дам бигирадаш ба канор, / Ки бўса бар дами шамшер обдор занад [6, с. 35].

Инчунин амали сарҷумла пеш аз амали ҷумлаи пайрави замон ба амал меояд: Исҳоқбегӣ, ки ханўз ба даруни илотия буд, гурехта ба Ўротеппа рафт [6, с. 170]. Дар он айём, ки чаноби олий аз барои дафъаи урганҷӣ ба Чаҳорҷўй буданд, фирқаи ашрори хитой ва кипчоқ боз дар садаи исён шуда, қадам ба майдони вақоҳат ниҳод [6, с. 168].

“Бо пайвандакҳои вақте ки, даме ки ва монанди инҳо пешояндҳои дар, аз, ба, то ҳамроҳ шуда, пайвандакҳои таркибии навъи замонро месозанд, ки онҳо вобаста ба пешояндҳои

зикргардида маъно ва вазифаҳои хос доранд. а). Дар пайвандакҳои таркибӣ, ки бо пешоянди дар сохта шудаанд, маъноӣ замон равшантар ифода мешавад: 1. Дар вақте ки мо ба он ҷо расидем, дар ҷӯйи осӣё ҳеҷ об набуд ва дар даруни рӯд ҷо-ҷо обҳои кӯлмаки яхбаста менамуд. 2. Ё бо акаам ошно буда, баъзе шабҳои таътил, дар вақте ки ба ҷое меҳмон набошад, ҳамроҳи шарикдарсаш Зайниддинхоҷа меоянд. 3. Ба болои ин, дар вақте ки бо падарам ба саёҳати шаҳри Бухоро омада будам, дар пеши мадрасаи Мири Араб базми подшоҳӣ мерафт ва ҳамаи аҳолии ин мадраса он базро тамошо мекарданд. 4. Дар вақте ки мо ба Регистон расидем, бонҳои мадрасаи Дорушшифо ва ҷомеи Поянда аз тамошобинҳо пур шуда буд» [3, с. 34]. б). Пайвандакҳои таркибие, ки ба онҳо пешоянди аз ҳамроҳ шудааст, ибтидоӣ амали сарҷумларо шарҳ медиҳанд: Аз вақте ки ман бемордор шуда дар хона мондам, ё ҳам аз пеши дари хона намечунбид. в). Пайвандакҳои таркибии бо пешоянди то сохташуда интиҳои амали ҷумлаи пайравро нишон медиҳанд. Хабарӣ ҷумлаи пайрав ба замони гузашта далолат мекунад: Падар, то вақте ки чашмаш кор мекард, ба болои ҷарҳи осӣё кор кард». [3, с. 34].

Таҳлил нишон дод, ки дар матни асарҳои номбаршуда, ҷумлаҳои пайравӣ замон бо таркибҳои **айём, ҳар дам, ҳанӯз ва ҳар вақт** омада, амали онҳо пеш аз сар шудани сарҷумла рӯй медиҳад ва ба сарҷумла ба васоити пайвандаки **«ки»** тобеъ мегардад.

б) **Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайравӣ макон.** Корбарӣ ва ташаккули ҷумлаи пайравӣ макон дар матни асарҳо як гуруҳи калонро ташкил мекунад, зеро «ҷумлаи пайраве, ки макони будан ва ё рӯй додани амали сарҷумларо эзоҳ медиҳад» [7, с. 85].

Дар ҷумлаи зерин, макони воқеъ гардидани амали сарҷумларо ҷумлаи пайравӣ макон шарҳ медиҳад: «Баъзе ҷойи хавфнокӣ он роҳро ҷӯб монда дуруст карда бошанд ҳам, вақти аз он ҷо гузаштан дили одам дар таппиш медарояд» [1, с. 55].

Мушоҳида мешавад, ки дар баъзе мавридҳо чунин намуди ҷумлаи пайрав бо ҷумлаи пайравӣ муайянкунада монандӣ дошта, лекин ду моҳияти ҷумлаи пайравӣ макон дида мешавад.

а) вожаи **ҷой** монанди замон аксаран моҳияти грамматикӣ гирифта, нақши калимаи ҳамнисбатро доро аст ва пайвандаки таркибӣ месозаду маъноӣ маконро шарҳ медиҳад.

б) маъноӣ луғавӣ вожаи **ҷой** нисбатан доимӣ буда ва ҷумлаи пайрав онро шарҳ медиҳад: Чунончи: Аз он ҷой гузашта, ба ҷое расидем, ки боло кӯҳ, поён дарё» [1, с. 78]. Аз он ҷо, ки куфрони неъматро оқибат ваҳим аст, дасти умедаш аз ҷаҳор ҷониб канда шуда, дар мазики муҳосара дар изтироб афтод [6, с. 76].

Дар матни асарҳо мушоҳида кардем, ки дар ҷумлаҳои боло макони иҷроӣ амали сарҷумла, роҳи сарҷумла иншо гардидааст.

в) **Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайравӣ миқдору дараҷа.** Пажӯҳиш муайян сохт, ки ҷумлаи пайравӣ миқдору дараҷа дар дохили ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дорои вазифаҳои зиёде мебошанд. Бино ба андешаи Рачаб Асозода «дар алоқамандӣ бо сарҷумла хусусияти хосеро фаро мегирад. Махсусан, дар ҳолате, ки ҷумлаи пайравӣ миқдору дараҷа ба воситаи пайвандакҳои **ҳамон қадар, ҳар қадар ки, ба андозае ки, чи қадар ки, ба қадре ки** бо сарҷумла тобеъ мешавад, зарурати ифодаи он боз ҳам равшантар мегардад, чунки сарҷумлае, ки дар дохили худ таркиби эзоҳталабии ҳамон қадар дорад, бе ҷумлаи пайравӣ эзоҳдиҳанда, ҳамчунин ҷумлаи содаи мустақил вучуд дошта наметавонад ва ба ин васила дар байни сарҷумлаи ҷумлаи пайрав чунон алоқаи зичи маъноӣ ва грамматикӣ ба амал меояд, ки онҳо асоси пайдоиши якдигар мегарданд» [2, с. 21]. Чунончи: **Ҳар қадаре ки** фасодии амир ва аҳли дарбор бештар мешуд, забони танқиду шикоятӣ Сомӣ ҳамон дарозтар мегардид [6, с. 10]. Ҳамин қадар ҳаракат кард, ки фурсат ёфта ба мадрасаи Амири Араб гурехта ба ҳучрае пинҳон шуд [6, с. 53] Аз рӯйи таҳлилҳо бармеояд, зеро «ҷумлаи пайравӣ миқдор то қадом андоза ва ҷӣ қадар иҷро шудани амали сарҷумларо шарҳ медиҳад» [9, с. 263].

Дар матн аз рӯйи мушоҳида ба ҷойи пайвандакҳои **«ҳамин қадар ки», «ба андозае ки»** кам ташаккул ёфта, ҷойи онҳоро пайвандакҳои **«ҳар қадаре ки», «ҳамин қадар»** иваз кардааст.

Ин аз он дарак медиҳад, ки фарқияти ин ҷумлаҳои мураккаби тобеъ (ҷумлаҳои пайравӣ миқдор аз ҷумлаҳои пайравӣ дараҷа) чунин мебошад:

1. Аз рӯйи ифодаи маъно Ҷумлаи пайравӣ миқдор сараввал миқдору амалу аломати амали сарҷумларо шарҳ диҳад, ҷумлаи пайравӣ дараҷа бошад, дараҷаю андозаи амалу аломати сарҷумларо эзоҳ медиҳад.

2. Роҳҳои усулҳои алоқаи онҳо бо сарҷумла тафовут дорад:

а). Бо пайвандакҳои тобеъкунандаи **ба қадре ки, ҳамон қадаре ки, ҳамин қадаре ки ба монанди инҳо** ҷумлаи пайрави микдор ташаккул ёфтааст, ҷумлаи пайрави дараҷа бо пайвандакҳои тобеъкунандаи **ба дараҷае ки, ба андозае ки, ба ҳаде ки** корбасти мегардад..

б). бо калима ва таркибҳои ҳамнисбати он **қадар, ҳамин қадар, ҳамон қадар, қадре** ҷумлаи пайрави микдор, вале ҷумлаи пайрави дараҷа бо калима ва таркибҳои **ҷунон, онҷунон, ба дараҷае, ба андозае** ташаккул ёфтааст. *Ҷунончи: Забони насри асри 19 ба дараҷае расида буд, ки ба қавли С. Айни дар замонҳои охир насрнависӣ ба таҳрири иншои мактуб махсус шуда монд* [6, с. 15]. Он қадар чиз ба ҳар қадам мерасид, ки бардошта баровардан душворӣ мекард [6, с. 205].

Бояд зикр намуд, ки дар матни асарҳо барои барқарор кардани алоқии миёни ҷумлаи пайрави микдору дараҷа бо сарҷумла бештар калимаҳои ҳамнисбати **«микдор», «ҷандон», «дараҷа»** истифода шудааст. *Ҷунончи: Оғтоб барои он соя аст, ки микдори ду санг об дорад* [1, с. 49]. *Аз ин муқаддима, ҷандон ба ғуши ӯ хонданд, ки он бечора фирефта дар савдои иноди амири қабир ҷозим шуд* [6, с. 65].

г) **Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави мақсад.** Дар матни асарҳо ҷумлаҳои мураккаби тобеъ мақсади фикри дар сарҷумла ифодашуда бо ҷумлаи пайрави мақсад ва калимаҳои ишоратиро ҳам шарҳу эзоҳ медиҳад. Ҷумлаҳои пайрави мақсад бо пайвандакҳои **барои он ки, барои ин ки, бо мақсади он ки, бо мақсади ин ки** ба сарҷумла мепайванданд.

Бино ба андешаи Б. Ниёзмаҳмадов ва Ш. Ниёзов «ҷумлаи пайрави мақсад ба қадам мақсад вақеъ гардидани амали сарҷумларо нишон медиҳад» [7, с. 88]. *Ҷунончи: Ҳар сола аз иёлоти Хатлон ҳубуботу ғаллот ба қадри мояхчоти онҳо аз ин ҷо фириастода мешавад, то ки маоши ҳаррӯзаи асокири ба Дарвоз буда низ ба сухулат гузарад* [5, с. 159]. Бухоро фиристонданд, то ки авзоъ ва атвори ин подшоҳи муҷоҳиду ғозиро муоина намояд [6, с. 109].

Дар ифодаи ҷумлаи пайрави мақсад бо пешояндҳои **барои, ба, бо мақсади, ба умеди хеле зиёд** серистеъмол аст, зеро «пайвандакҳои тобеъкунанда яке аз воситаҳои муҳими алоқии ҷумлаи пайрави мақсад ба сарҷумла ҳисоб мешавад.

Дар китоби дарсии соли 1936 ва «Забони тоҷикӣ» барои калонсолон (С.Д. Арзуманов. Забони тоҷикӣ. Учебник таджикского языка для взрослых.- Душанбе, 1951, с.254) пайвандакҳои **«ки», «то ки», «то»** зикр шуда бошад, дар синтаксиси мактабии нашри соли 1943 ба ин гурӯҳ боз **«то ин ки «илова шудааст»** [11, с. 117].

Таҳқиқ нишон дод, ки дар матн пайвандаки **«то ин ки «хеле фарох** истифода шудааст. *Ҷунончи: Подшоҳ аз ин вачҳ изҳори хурсандӣ намуда, ӯро ба анвоъи мароҳими хусравона навохт, то он ки ба ду-се рӯз саркардагони нодирӣ бо лашкар расида, мавзеи Фатҳобдро муаскар сохтанд* [6, с. 50].

ғ) **Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави тарзи амал.** Дар матн ҷумлаи пайрави тарз бар шарҳу эзоҳи калимаҳои ҳамнисбати сарҷумла, **«ҷунон»** омадааст. Дар боби хидматкорӣ ҷунон базиле ҷаҳде кард, ки дар андак муддат ба рутбаи аморат расид [5, с. 162].

Дар матн мушоҳида шуд, ки ҷумлаи пайрави тарз бо пайвандакҳои **дар ҳолате ки, бе он ки, бе ин ки** дар аввали ҷумлаи мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарҷумла омада ба онҳо тобеъ мешаванд. Ин навъ ҷумлаи пайрав тарзи амал ва тарзи воқеъ гардидани амали асосиро мефаҳмонад. *Ҷунончи: Се сол пеш масҷиди мардуми ин вилоятро ҷунон карда рафтааст, ки агар зарур шавад, мардуми ин ҷо ҷорак ҳам орд кофта намеёбад* [1, с. 53]. *Пиеда шуда печида-печида ба ҷи азоб баромада дидем, ки як қурғони қуҳна мебошад* [1, с. 28].

д) **Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави шарт.** Шартӣ иҷро шудани амали сарҷумларо дар ҷумлаи пайрави шарт шарҳ медиҳад [9, с. 273]. Агар баранд, зилли ғурбату ҳорӣ баъд аз иззат дар пеш аст, агар дар ин ҷо бошанд, шамотати элу улус ва хунукрӯйӣ мадди назар [6, с. 52].

Ҳабари ҷумлаҳои пайрави шарт амали гуногуни сарҷумларо ифода карда, шарҳ медиҳад.

Ҳангоми таҳқиқ маълум гардид, ки дар ташаккули ҷумлаҳои пайрави шарт пайвандакҳои **ки, магар, агарчи, то ва ҷун** истифода шудаанд, лекин бештар пайвандаки **«агар»** серистеъмол ба назар мерасад.

Ҷунончи: Агар, ин ду мулк дар қабзи ӯ буда, дигар вилоятро надошта бошад ҳам, ӯро подшоҳи Бухоро меҳондаанд [6, с. 78]. Агар касе аз аҳли вилоят дар иҷро ва имзои ин амр таҳовун варзад, он мард низ муҷрим ва лоиқӣ заҳр бошад. Агар асп ё одамӣ бар болои ӯ гузарад, меғалтад [1, с. 128].

1. Пайвандаки **гар, то**, доираи васеи истеъмол дорад: Гар ту аз хона бурун оӣ ба ин рӯи чу меҳр, - Моҳ аз дидани рухсори ту шарманда шавад [5,27]. То хомаам ба сафҳаи қоғаз сарир кард, /Назме рақам ба шукри суроғи амир кард [5, с. 28].

2. Пайвандаки чун (чу) бо чумлаи пайрави шарт, пас аз сарчумла истифода шудааст: Хаёлотӣ рангини он нехӯ, / Чу гулшан бувад соҳиби рангу бӯ [5, с. 27]. Чун ҷамоаи мазкур инчунин дастбурде карда, дохили Хоразм шуданд [6, с. 153]. Бар раъӣи воқифони ахбори мулк арза медорад, ки чун ба иродаи илоҳӣ Этузархон – ҳокими Хоразм, ғаркаи дарёи фано шуд [6, с. 152].

Аз рӯи мушоҳида маълум гардид, ки дар матн ҷойи чумлаҳои пайрави шарт дар ду ҳолат пеш аз сарчумла ва пас аз сарчумла дида мешавад.

е) **Чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаи пайрави сабаб**. Дар матни асарҳо қорбурди чумлаи пайрави сабаб аз рӯи алоқа ва ҷойгиршавӣ чунин мебошад, зеро ки чумлаи пайрави сабаб сабаби он чизеро ки дар сарчумла гуфта шудааст, нишон медиҳад. Чунончи: Ба сабаби вайронии банд, рафазаи маҳсури бегоҳат шуда, ҷора наёфтанд [6, с. 97].

а) Чумлаҳои пайрави сабаб бо сарчумла аз рӯи интонатсия алоқаманд шудаанд, ки дар матн хеле зиёд мушоҳида мешаванд. Чунончи: Ба сабаби ободии банд ва ҷараёни об, боз вилоти мазкур рӯй ба ободӣ овард, вилот обод шуд [6, с. 96].

б) Чумлаҳои пайрави сабаб пас аз сарчумла омадааст: Сабаб он будааст, ки як шаб ҳоб дидааст, ки модари худро зино кардааст [1, с. 44]. Аз он сабаб дарёи Ҷиқик меғӯянд, ки аз даруни қишлоқ гузашта меояд [1, с. 155].

в) Чумлаҳои пайрави сабаб бештар бо пайвандаки тобеъкунандаи **ки** алоқа барқарор кардаанд: Баъзе мардуми ин ҷо қарбосбофӣ ва шимилибофӣ мекардаанд, **ки** ин ҳунар аз гузаштагонашон мондааст [1, с. 45].

Зимни таҳлил мушоҳида гардид, ки дар матн чумлаҳои пайрави сабаб бо пайвандакҳои тобеъкунандаи таркибии **ҷаро ки, зеро ки** алоқа барқарор кардаанд. Чунончи: Мардуми ин тумон сабаби ободиву равнақи даҳ маҳкама ва дору-л-қузоҳост, ҷаро ки дар ниҳоятӣ дараҷаи шуриш ва ғавғоанд [5, с. 55]. Хусусан, соҳибони маснади шаръро воқибтар, зеро ки авомуннос афъоли олимонро ба худ муктадо дониста, ғайр аз тақлид қоре надоранд [6, с. 89].

Чумлаҳои пайрави сабаб дар матни асарҳо дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ сабабу иллати вақеъ гардидан ва ё нагардидани амалу ҳолати сарчумларо мефаҳмонад ва бештар аз рӯи интонатсия ва пайвандакҳои тобеъкунандаи **ки, ҷаро ки, зеро ки, аз сабаби ин ки** бо сарчумла тобеъ гашта, ташаккул ёфтаанд.

ё) **Чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаи пайрави монандӣ**. Шарофиддин Рустамов қайд кардааст, ки «чумлаҳои пайраве, ки предметро бо предмети дигар бо роҳи монандкунӣ нишон дода, иҷроӣ амали хабари сарчумларо шарҳ медиҳад, чумлаи пайрави монандӣ ном дорад [9, с. 264]. Аз шумии ин афъол, чунон қатъӣ вуқӯ ёфт, ки мардум аз ниҳоят ҷӯ ба ақли майит афтода, мурдаҳоро дафн қардан намонда, меҳӯрданд [6, с. 32].

Мушоҳида мешавад, ки дар матн ин гуна чумлаҳои пайрав маъноӣ монандиро бо васоити муқоиса низ шарҳ медиҳанд. Чунончи: Ба саъӣи лашқари фирӯзасар он **чунон** банди мустаҳкамро, ки дар устуворӣ қам аз садди Искандар набуд, мунҳадим ва вайрон сохтанд [6, с. 97].

Дар ин навъи чумлаи пайрав дар матни осорҳои номбаршуда пайвандаки **чун (чу)** бештар дар назм истифода шудааст: Чунончи: Хаёлотӣ рангини он нехӯ, / Чу гулшан бувад соҳиби рангу бӯ [5, с. 26]. Ба ҳар ҷо, ки таъъаш шавад гулфишон, / Чу гулшан шавад маҷлис аз таъи он [5, с. 26]. Ошиқ ману машуқа ба қоми дигарон аст, / Чун ғурраи шаввол, ки иди рамазон аст [6, с. 65].

Дар матн ба пайвандаки тобеъкунандаи «**ки**» чумлаи пайрави монандӣ бо қалимаҳои ҳамнисбат, ки навъи ҳоли сарчумларо адо мекунад, тобеъ шудаанд. Бояд зикр намуд, ки бо пайвандакҳои **чунон ки, мисли он ки, монанди он ки ва ғӯё ки** дар чумлаҳои пайрави монанд, ки тобеъ гардидаанд, дар ҳолатҳои якхела омада наметавонанд: Чунончи : Ғӯё қалъае буд Худӯфарин, ки имқони баромадан надошт [6, с. 237].

ж) **Чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаи пайрави натиҷа**. натиҷа ва ё ҳулосаи фикри дар сарчумла ифодашудаеро эзоҳ медиҳад, чумлаи пайрави натиҷа меноманд. Дар ҳар диёр қасе, ки сар ба ғавғо бардошт, дар майдони размаш сипар андохта, сари худ бохт надошт [6, с. 60].

Таҳқиқ нишон дод, ки дар матн чумлаҳои пайрави натиҷа бештар бо пайвандаки муштараквазифаи «**ки**» тобеъ мешаванд ва ин навъи чумлаи пайрав ҳамеша тамоми сарчумларо шарҳ медиҳад: Мавошиё, ки дар он мавзёе қамъ меғардад, аз ҳадду ҳаср берун

аст [5, с. 99]. Маъдане, кор мекунанд, маъдани гачу намак ва маъдани кӯрғошим ва маъдани мумиё аст [5, с. 100].

Хулоса. Аз таҳлили чумлаҳои мураккаби тобеъ чунин натиҷагирӣ кардан мумкин аст, ки дар матни асарҳо чумлаи пайрави ҳол хеле фарох истифода шудааст. Таҳлилҳо муайян мекунанд, ки то ба имрӯз ҳоло ҳам бисёр вижагиҳои синтаксисии чумлаҳои мураккаби тобеъ ва баъзе аз намудҳои чумлаҳои пайрав дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ зери таҳқиқ пурра қарор гирифта нашудааст. Муайян гардид, ки маъноӣ калидӣ ва иловагии чумлаҳои пайрав ва вижагиҳои сермаъноии онҳо аз соҳаҳои асосӣ ва пажӯҳишнашудаи чумлаҳои мураккаби тобеъ ба ҳисоб меравад. Дар ташаккули чумлаҳои мураккаби тобеъ воситаҳои гуногуни алоқа хизмати калон доранд ва таҳқиқи ояндаи илмиро талаб мекунанд. Бо вучуди таҳқиқотҳои анҷомёфта аз тарафи забоншиносон дар хусуси чумлаҳои мураккаби тобеъи забони тоҷикӣ паҳлӯҳои омӯختанашуда бисёр ҳастанд. Қайд намудан зарур аст, ки муайян намудани мавзеи намуди баъзе чумлаҳои пайрави ҳол аз чумла, микдору дараҷа ва натиҷа, тарзи амал, ҳамчунин, ифодаи тобишҳои гуногуни маъноии онҳо аз чумлаи масъалаҳои мавриди баҳс ва тавачҷуҳ мебошанд. Мо кӯшиш намудем, ки дар рафти таҳқиқот ҳамин масъалаҳои муҳими синтаксисии чумлаҳои мураккаби тобеъро дар асоси маводи фаровони «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ, «Тухфаи шоҳӣ»-и Мирзо Абдулазими Сомии Бӯстонӣ, «Рӯзномаи сафари Искандаркӯл»-и Абдурахмон Мустачири Самарқандӣ нишон диҳем, зеро дар онҳо муносибатҳои маъно ва сохт, тартиби роҳҳои алоқии тобеъ, тарзи умумӣ ва тафоаути чумлаҳои мураккаби тобеъ хеле равшану дақиқ иникос меёбанд.

Адабиёт

1. Абдурахмони, Мустачир Рӯзномаи сафари Искандаркӯл / Мустачир Абдурахмони. - Душанбе: Ирфон, 1989. - 176 с.
2. Асозода, Раҷаб Чумлаи пайрави микдору дараҷа дар забони тоҷикӣ / Раҷаб Асозода. - Душанбе: 2010. - 169 с.
3. Зикриёев, Фарҳод Куллийети осор. Ҷилди 2. / Фарҳод Зикриёев. - Душанбе: Маориф, 2021.- 542 с.
4. Зикриёев, Фарҳод. Куллийети осор. Ҷилди 3. / Фарҳод Зикриёев. - Душанбе: Маориф, 2021.- 471с.
5. Муҳаммад, Содиқхӯҷаи Гулшанӣ. Таърихи ҳумоюн / Муҳаммад Гулшанӣ, Содиқхӯҷаи. - Душанбе: 2006. - 388 с.
6. Мирзо, Абдулазими Сомии Бӯстонӣ. Тухфаи шоҳӣ / Мирзо Абдулазими Сомии Бӯстонӣ. - Душанбе, 2022. - 360 с.
7. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Грамматикаи забони тоҷикӣ / Б. Ниёзмӯҳаммадов, Ш. Ниёзӣ. - Синтаксис. Наири нуҳум. - Сталинобод, 1961. -118 с.
8. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Забони тоҷикӣ. Қ. 2. Синтаксис / Б. Ниёзмӯҳаммадов. - Душанбе: Маориф, 1969. - 147 с.
9. Рустамов, Ш. Забони адабии ҳозираи тоҷик Қ. 2. / Ш. Рустамов. - Душанбе, 1984. -321 с.
10. Рустамов, Ш. Мушилотии синтаксис / Ш. Рустамов. - Душанбе: Маориф, 1988.- 331 с.
11. Тоҷиев, Д.Т. Чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик Д.Т. Тоҷиев. - Душанбе: Маориф, 1981. - 213 с.
12. Хоҷаев, Д. Синтаксис ва пунктуатсия / Д. Хоҷаев, Ш. Кабиров. - Душанбе: Маориф, 1991. - 59 с.

ИФОДАИ ТОБИШҲОИ ГУНОГУНИ МАЪНОИИ ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ ДАР ОСОРИ НАСРИИ ОХИРИ АСРИ XIX ВА ИБТИДОИ АСРИ XX

Дар мақола доир ба ташаккул ва мавқеи ифодаи тобишҳои гуногуни маъноии чумлаҳои мураккаби тобеъ, ки дар заминаи осори насрии охири асри XIX ва ибтидои асри XX мавриди қорбурди суханварони ин давр қарор гирифтааст, тавачҷуҳ зоҳир шудааст. Ифодаи тобишҳои гуногуни маъноии чумлаҳои мураккаби тобеъ яке аз воҳидҳои асосии синтаксис буда, бо вижагиҳои фарқкунандаи худ аз дигар воҳидҳои забонӣ тафовут дорад. Аз ин рӯ, муаллифи мақола кӯшиш бар он намудааст, ки чунин хусусиятҳои омӯхтани чумлаҳои мураккаби тобеъро дар мисоли осори «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ, «Тухфаи шоҳӣ»-и Мирзо Абдулазими Сомии Бӯстонӣ, «Рӯзномаи сафари Искандаркӯл»-и Абдурахмон Мустачири Самарқандӣ ҳодисаҳои грамматикӣ забони ҳозираи тоҷикӣ, инкишофи таърихӣ ва хусусиятҳои алоҳидаи имрӯзаи он, муқаррар кардани нормаи забони адабии имрӯза муҳимтарин вазифаи забоншиносии тоҷикӣ дониста, ки чунин чумлаҳои мураккаби тобеъро дар заминаи чумлаҳои пайрав бо овардани маводди фактологӣ ҷолиби диққат аз матни насрӣ нишон диҳад. Қайд шудааст, ки чумлаҳои мураккаби тобеъ дар матни асарҳои «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ, «Тухфаи шоҳӣ»-и Мирзо Абдулазими Сомии Бӯстонӣ ва «Рӯзномаи сафари Искандаркӯл»-и Абдурахмон Мустачири Самарқандӣ бо тобишҳои гуногуни маъноӣ зоҳир шудаанд.

Калидвожаҳо: наҳв, чумла, пайвандак, чумлаи мураккаби тобеъ, чумлаи пайрав, сарчумла, тобеъкунанда ва тобеъшаванда, алоқии тобеъ, пайрави замон, пайрави мубтадо.

ВЫРАЖЕНИЕ РАЗЛИЧНЫХ СМЫСЛОВЫХ ОТТЕНКОВ СЛОЖНОПОДЧИНЁННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПРОЗЫ КОНЦА XIX И НАЧАЛА XX ВЕКА

В статье рассматриваются вопросы формирования и особенностей выражения различных смысловых оттенков сложноподчинённых предложений, использованных в прозаических произведениях конца XIX — начала XX века представителями литературы данного периода. Выражение различных смысловых оттенков сложноподчинённых предложений является одной из основных единиц синтаксиса и отличается от других языковых единиц своими специфическими особенностями. Автор статьи стремится исследовать особенности изучения сложноподчинённых предложений на примере произведений «Таърихи Хумоюн» Мухаммадсодика Гулшани, «Тухфаи шоҳӣ» Мирзо Абдулазими Сомии Бустони и «Рӯзномаи сафари Искандаркӯл» Абдурахмона Мустачири Самарканди. Особое внимание уделяется грамматическим явлениям современного таджикского языка, их историческому развитию, современным особенностям и определению норм современного литературного языка. На основе интересных фактических материалов из прозаических текстов автор показывает разновидности сложноподчинённых предложений и их придаточных частей. Отмечается, что в произведениях «Таърихи Хумоюн» Мухаммадсодика Гулшани, «Тухфаи шоҳӣ» Мирзо Абдулазими Сомии Бустони и «Рӯзномаи сафари Искандаркӯл» Абдурахмона Мустачири Самарканди сложноподчинённые предложения представлены в разнообразных смысловых оттенках.

Ключевые слова: синтаксис, предложение, союз, сложноподчинённое предложение, придаточное предложение, главное предложение, подчиняющий и подчинённый компоненты, подчинительная связь, придаточное времени, придаточное подлежащего.

THE EXPRESSION OF VARIOUS SEMANTIC SHADES OF COMPLEX SUBORDINATE SENTENCES IN THE PROSE WORKS OF THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

The article examines the formation and specific features of expressing various semantic shades of complex subordinate sentences used in prose works of the late nineteenth and early twentieth centuries by writers of that period. The expression of different semantic shades in complex subordinate sentences is considered one of the main units of syntax and differs from other linguistic units by its distinctive characteristics. The author attempts to study the peculiarities of complex subordinate sentences through the examples of the works “Tarikhi Humoyun” by Muhammadsodiqi Gulshani, “Tuhfai Shohi” by Mirzo Abdulazimi Somii Bustoni, and “Ruznomai Safari Iskandarkul” by Abdurahmon Mustajiri Samarqandi. Particular attention is paid to the grammatical phenomena of the modern Tajik language, their historical development, present-day characteristics, and the establishment of the norms of the modern literary language. Based on noteworthy factual materials from prose texts, the author demonstrates different types of complex subordinate sentences and their subordinate clauses. It is noted that in the works “Tarikhi Humoyun” by Muhammadsodiqi Gulshani, “Tuhfai Shohi” by Mirzo Abdulazimi Somii Bustoni, and “Ruznomai Safari Iskandarkul” by Abdurahmon Mustajiri Samarqandi, complex subordinate sentences appear with various semantic shades.

Keywords: syntax, sentence, conjunction, complex subordinate sentence, subordinate clause, principal clause, subordinating and subordinate elements, subordinate relation, adverbial clause of time, subject clause.

Дар бораи муаллиф

Бобокалонова Раъно Норбаевна
Номзади илмҳои филологӣ, дотсенти
кафедраи методикаи таълими забон ва
адабиёт
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: b.rano@bk.ru

About the author

Bobokalonova Rano Norbaevna
Candidante Philological Science, Associate
professor of the Department of methods of
teaching languages and literature
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121.
E-mail: b.rano@bk.ru

Об авторе

Бобокалонова Рано Норбаевна
Кандидат филологический наук, доцент
кафедры методики преподавания языка и
литературы
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: b.rano@bk.ru

МАРҲИЛАҲОИ ИНКИШОФИ ИСТИЛОҲОТИ ЭЛЕКТРОТЕХНИКА ДАР ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

Махмадбекова Г. З.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муқаддима. Дар муқаддимаи мақола дар бораи муҳимияти мавзӯ, саривақтӣ будани мавзӯ ва таҳлилу баррасии марҳилаҳои рушду инкишофи истилоҳоти соҳаи электротехника ва бахшҳои мухтасифи он дар замони соҳибистиклол маълумот дода шуда, таъкид карда мешавад, ки бо таракқиёти сохтмони неругоҳҳои обии барқӣ ва бо ба вуҷуд омадани дастгоҳҳои нави барқӣ истилоҳот ва мафҳумҳои ифодакунандаи марбути неругоҳҳои барқӣ ба вуҷуд омаданд. Ҳамчунин дар бораи мақсад ва вазифаҳои мақола маълумоти мухтасар дода шудааст.

Маводи мақолаи мазкур дар асоси истилоҳоти соҳаи электротехника ҷамъоварӣ карда шуда, баррасии истилоҳоти соҳаи баррасишаванда ба давраи солҳои баъдичангӣ рост меояд, ки истилоҳоти соҳаи мазкур, номвожаҳо, терминоидҳо, прототерминҳо, предтерминҳо, ва квазитерминҳо дар соҳаи истилоҳоти таҳқиқшаванда наводорид шудаанд. Инчунин дар мақола усулҳои батанзимдарории истилоҳоти соҳаи электротехника ва паҳлуҳои мухтасифи он аз нигоҳи маъноӣ шарҳу тавзеҳи илмӣ хешро дарёфтаанд.

Натиҷаҳо нишон додаанд, ки пайдоиши истилоҳоти соҳаи электротехника таърихи тӯлонӣ дошта, ба ҳазорсолаҳо мерасад. Инчунин гуфта мешавад, ки дар ташаккул ва рушду инкишофи истилоҳоти соҳаи мазкур луғатномаву фарҳангномасоҳа, ки дар ҳама давраҳо ба нашр расидаанд, дар ташаккули истилоҳот аҳамияти илмӣ-амалӣ доранд. Натиҷаи паҷӯиш нишон медиҳад, ки дар марҳилаҳои номбаршуда шумораи зиёди истилоҳоти иқтибосӣ низ дар ташаккули истилоҳоти соҳа нақши бузург бозидаанд.

Муҳокима ва паёмадҳои таҳқиқоти мазкур дар он аст, ки сарвари давлати тоҷикони ҳама азм доранд бо ҳаллу фасли масъалаҳои калидии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла се дувороҳои пешомада, ки иқтисодиёт ва саноатикунории саросарии тамоми кишвар ба он алоқамандии ногустастанд дорад, қору фаъолиятро идома диҳанд. Дар баробари рушду инкишофи бозори ҳама гуна сарчашмаҳои барқӣ, ки ба масоили мухтасифи таҷҳизоти барқӣ алоқамандӣ доранд, истилоҳоти тахассусӣ низ таваҷҷуҳи мутахассисонро ба худ ҷалб намуда, доир ба ин масъала шумораи зиёди луғатномаҳои марбути соҳа ба нашр расидаанд, ки барои ташаккули ҳар чӣ бештари истилоҳот мусоидат менамояд.

Дар натиҷаи таҳлилу баррасии мақолаи мазкур ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки дар марҳилаи аввали инкишофи истилоҳоти соҳаи электротехника бештари мафҳумҳо ба воситаи истилоҳоти арабӣ ифода ёфтаанд. Дар марҳилаи ташаккули замони шӯравӣ бошад, рушду инкишофи истилоҳоти соҳаи мазкур бо воридшавии истилоҳоти забонҳои русӣ-байналмилалӣ сурат гирифтааст. Дар замони истиқлол бошад, забони тоҷикӣ бештар аз истилоҳоти забонҳои арабӣ ва истилоҳоти аслии тоҷикии соҳаи электротехника истифода намудааст. Ҳамин тариқ, рушду инкишоф ва ташаккули маҷмӯи истилоҳоти соҳаи электротехника дар забони тоҷикӣ як ҷиҳати муҳими мавзӯи таҳқиқро дақиқу равшан менамояд.

«...таърихи ҳама гуна илм дар худ таърихи инкишофи мафҳум ва истилоҳотро дар ҳама соҳа фаро мегирад» [6, с. 4].

Дар тӯли таърихи забоншиносии ватанӣ нисбат ба масъалаҳои вобаста ба ташаккули дефинитсияи истилоҳот, шарҳу тавзеҳи ҳамаи меҳварии онҳо, ҳамчунин дар мавриди манбаъ ва сарчашмаҳои ба вуҷуд омадани калимаву истилоҳоти тахассусӣ саъю кӯшишҳо ба миён омадааст.

Роҳу усулҳо ва тарзу услуби тарҷумаи осори илмӣ ва истилоҳоти илмӣ дар боло бурдани сафту сифати забони тарҷумаи матн таъсири мусбат мерасонад. Ин ҳолат барои ташаккули забон ва истилоҳоти илмӣ соҳаҳои мухтасиф шароити мусоид фароҳам меорад. Чунин нуктаро низ бояд таъкид намоем, ки ҳарчанд доир ба мафҳуми истилоҳот ва ҷойҳои он дар қавоиду қавонини истилоҳотшиносӣ фикру андешаҳои ҷолиб гуфта шудаанд, то ҳанӯз иброи андешаҳо атрофи шарҳу тавзеҳи истилоҳ аз тарафи забоншиносону истилоҳшиносон дар сарчашмаҳои илмӣ идома дорад. (Д. С. Лотте, Е. Вюстер, С. И. Коршунов, Л. П. Рупосова, А. М. Кузкин, А. М. Тернигорев, А. А. Реформатский, В. П. Даниленко, Дж.

Лайонз, В. М. Лейчик, Г. П. Мельников, С. В. Гринев, В. А. Татаринев, О. В. Борхвальд, С. И. Щербина, А. В. Суперанская, Н. В. Подолская, Н. В. Васильева, Ю. В. Сложеникина, С. Чоматов, С. Назарзода, С. Султонов, К. Ш. Тўраҳасанов, М. Фозилов, Т. Шарипов). Вале то имрӯз бисёре аз масъалаҳои марбут ба пайдоиши истилоҳот дар марҳилаҳои ташаккули забони илм, қонуну қавоиди интиҳоби истилоҳ барои боз ҳам мувофиқтар будани мавҷудияти минбаъдаи истилоҳот номафҳум боқӣ мондаанд [11, с. 3].

«... ҳама гуна матни таҳассусӣ дар асоси муносибатҳои мафҳум дар муҳит ва замону вақт ба миён меояд, вай бидуни калимаҳои умумиистеъмолий, ки мафҳумҳои умумиро фаро мегиранд, буда наметавонад, вале матнҳои ҳар як соҳа истилоҳоти махсуси худро дорад; микдори чунин мафҳумҳо маҳдуд буда, маъно мушаххасан дақику равшан карда шудааст [18, с. 66].

Масъалаи истилоҳот ва мушкилоти он дар забони тоҷикӣ аз аввал то ба имрӯз дар навиштору гуфтори мо ҷой дошт. Бинобар ин, Кумитаи истилоҳот дар масъалаи батанзимдарории истилоҳоти илмӣ тоҷикӣ ҳайати бонуфузе ташкил намуд, ки мақсади он ҳаллу фасли мушкилоти ҷойдоштаи истилоҳоти илмӣ мебошад. Чунин Комитет дар ҳамаи ҷумҳуриҳои собиқ шӯравӣ созмон дода шуд, ки ҳадаф аз созмон додани он ин бамеъёрдарории қоидаҳои истилоҳсозии забони тоҷикӣ мебошад. Дар аввали созмон додани комитети мазкур олимону донишмандон доир ба ин масъала фикру андешаҳои мухталиф доштанд. Мақсади асосии ҳамаи онҳо батанзимдарории истилоҳоти миллии тоҷикӣ мебошад. [21, с. 3].

Бозори ҷаҳонӣ ҳама гуна сарчашмаҳои барқӣ фаъолона рушду такомул ёфта истода, дар баробари ин, масъалаи омода намудани мутахассисони баландихтисос ва муҳандисони соҳаҳои мухталиф дар бахши барқ ба миён омадааст. Дар робита ба ин масъала дар ихтисосҳои донишгоҳҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон шумораи зиёди муҳандисонро аз рӯйи ихтисосҳои устоҳои барқ, техникаҳои барқӣ ва ғ. омода карда истодаанд. Кору фаъолияти муҳандисон амалан ба масоили мухталифи таҷҳизотҳои барқӣ алоқамандӣ дорад, ки дар худ печкаҳои бӯғиву обгармкунандаҳо, турбинаҳои бӯғӣ, низоми таҷҳизотҳои гармӣ, мошинҳои пурборкунанда ва ғ-ро фаро гирифтааст. Бинобар ин, зарурати баланд бардоштани сатҳи омода намудани мутахассисон ва таъмини мукаммали давраҳои омӯзишии технологияҳо ба миён меояд. Андешаҳои фавқуззикр омӯзиши амиқи истилоҳоти хусусиятҳои илмӣ-техникӣ доштара дар соҳаҳои зикршуда дақику равшан намуд [14, с. 66].

Рушду инкишофи истилоҳоти таҳассусӣ таваҷҷуҳи хоссаро ба худ ҷалб намудааст, зеро он дараҷаи болоравии илмӣ-техникии мамлакатро дар худ инъикос менамояд. Ҷомиаи илмӣ ҳар як кишвар дар заминаи ҳамкориҳои созанда дар доираи як қатор созмонҳои байналмилалӣ барои яқингару яқнавохт сохтани низоми истилоҳот чораҳои зарурӣ дида истодаанд. Дар забони тоҷикӣ низ доир ба масъалаи қонуну қавоиди истилоҳсозӣ дастуруламалҳои мухталиф ба миён омаданд, ки дар онҳо тарзу тариқи мураттабсозии фарҳангномаҳои соҳавӣ тавсия дода шудаанд. Ҳамин амал боис шуд, ки дар солҳои аввали истиқлол фарҳангномаҳои гуногун роҷеъ ба риёзиёт, биология, забоншиносӣ, адабиётшиносӣ, химиявӣ, фалсафӣ, дорусозӣ ва ғ ба миён оянд, ки дар ташаккули истилоҳоти миллии тоҷикӣ нақши муҳим гузоштаанд. [13, с. 65].

Услуби илмӣ аз рӯйи навъи адабиёт ба таври мухталиф хизмат менамояд, бинобар ин, дар онҳо ҷудо намудани зеруслубҳо (зерзабонҳо) ба мақсад мувофиқ аст, ки ин хусусиятҳо мафҳумҳои соҳавӣ, вижагиҳои соҳаи илми мазкурро дақику равшан менамояд. Ҳамин тариқ, ду хусусияти онро ҷудо намудан мумкин аст: илмӣ-техникӣ ва илмӣ-гуманитарӣ. Хусусияти аввал, дар маҷмӯъ хусусиятҳои бунёдии услуби илмиро дар худ таҷассум намудааст; хусусияти дувум бошад, ба соҳаи илм, ки инсон ва ҷомеаро меомӯзад, хизмат расонида, нисбатан устувор буда, истифодаи унсурҳои эҳсосӣ-экспрессивиро иҷозат медиҳад.

Тавре аз манбаъҳои илмиву истилоҳшиносӣ бармеояд, дар марҳилаи аввали пайдоиши истилоҳоти соҳаҳои мухталиф нуфузи калимаву истилоҳоти таҳассусии арабӣ хеле бузург буд. Дар солҳои барқарорсозии ҳукумати шӯро бошад, дар баробари истилоҳоти забони русӣ истилоҳоти иқтибосии забонҳои байналмилалӣ аз қабилҳои истилоҳоти олмонӣ, фаронсавӣ, англисӣ ба забони тоҷикӣ ворид гардид. Чунин ҳодиса ба маҳдуд гардидани доираи истифодаи истилоҳоти тоҷикӣ оварда расонд.

Аз сарчашмаҳои бостонии мо чунин бармеояд, ки истилоҳоти илмӣ тоҷикӣ таърихи қадима дошта, ба пайдоиши аввалин осори хаттии бостонии мо рост меояд. Муаллифони нахустосори бостонии мо Ҳаким Майсарӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Закариёи Розӣ, Аҳмади Аҳвоӣ, Абурайҳони Берунӣ ва Саид Исмоили Ҷурҷонӣ дар истилоҳсозиву истилоҳгузинии

тоҷикӣ сахми назаррас гузошта аввалин пайдоиши манбаъҳои истилоҳоти илмӣ ба осори таълифнамудаи эшон алоқамандии қавӣ доштааст. Олимону донишмандон бар он андешаанд, ки маҷмуи истилоҳоте, ки Ҳаким Майсарӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Закариёи Розӣ, Саид Исмоили Ҷурҷонӣ мавриди истифода қарор додаанд, воҳидҳои луғавие мебошанд. ки ба марҳилаи асримиёнагӣ – паҳлавӣ (масалан, истилоҳи ҳастӣ – бытие, чанда-количество. кайй-вақт ва ғ.) ва забони адабиву ғуфтуғӯи ҳамамон замони тааллуқ доранд. Истилоҳоти илмие, ки чун қоида муодили бевоситаи арабӣ буданд, аз ҷониби олими бузург бо додани мафҳуми махсуси дақиқи илмӣ ва луғати маъмулӣ сохта шудаанд: гирд-круглый, вращательный; гавҳар-субстанция ва ғ. [13, с. 115-151].

Олимону донишмандони тоҷик аз қабилҳои С. Сулаймонов ва А. Байзоев дар таҳқиқоти анҷомдодаи хеш доир ба малакаву маҳорати истилоҳсозии Абӯалӣ ибни Сино таъкид бар он доранд, ки мавҷудияти шумораи зиёди истилоҳоти илмӣ соҳаҳои муҳталиф дар осори мутафаккир аз малакаи баланди забоншиносии ӯ дарак медиҳад: ҷунбиш (араб. ҳаракат-движение; чизҳо (ашё) предмет; гардиш (тағйирот-изменение) [1, с. 71-72]. Адиби барҷастаи тоҷик С. Айнӣ низ дар яке аз осори Абӯалӣ ибни Сино бо номи «Донишнома» аз шумораи зиёди калимаву истилоҳоти тоҷикие ёдрас мешавад, ки бо истилоҳоти арабӣ иваз карда шудааст. Илова бар ин, мутафаккири бузург ба маҳорату малакаи истилоҳшиносии Шайхурраис таваҷҷуҳи хоса зоҳир намудааст, ки ин ба ӯ имкон додааст, то ҳамамон истилоҳоти арабиеро интиҳоб намояд, ки дар марҳилаи асримиёнагӣ дар захираи луғавии забони тоҷикӣ қаблан мавҷуд буданд: *суръат-скорость*; *сатҳ-плоскость*; *ҷиҳат-направление*, *мураккаб-сложный* ва ғ. [9, с. 23-25]. Истилоҳоте, ки аз тарафи Абӯалӣ ибни Сино мавриди омӯзиш қарор гирифтааст, ба ташаккули истилоҳот ва номвожаҳои илмӣ-техникии забони тоҷикӣ таъсири бузург расонидааст. Умуман таълифоти Абӯалӣ ибни Сино дар ташаккули истилоҳоти забони тоҷикӣ мақоми хоссаро касб намуда, дар миллиқунонӣ ва батанзимдарории забон ва истилоҳоти тоҷикӣ сахми бузург гузоштааст. Ҳамчунин дақиқу равшан карда шудааст, ки гурӯҳи комили истилоҳоти нав тибқи роҳу воситаҳои истилоҳсозии бевоситаи ҳуди Абӯалӣ ибни Сино сохта шудаанд. Таваҷҷуҳи хоссаи олим ба масоили интиқоли маъниҳои техникии истилоҳоти модда- материя нигаронида шуда буд [13, с. 115-151].

Ҳамин тариқ, дар забони тоҷикӣ дар муддати чанд аср (9-11) истилоҳоти арабии илмӣ ва иҷтимоӣ-сиёсӣ мавриди истифода қарор додаанд, ки ба илмҳои фалсафа, математика, ситорашиносӣ, риёзиёт, тибб, заминшиносӣ, ҷуғрофия, растанишиносӣ, таърих, хизмат намудааст. Марҳилаи аввали шуравии рушду инкишофи истилоҳот ҷиҳатҳои стихиявӣ, бенизомиро доро буд. Доир ба масъалаи рушду инкишофи истилоҳоти илмӣ муҳталиф дар ин марҳилаи гуфтан мумкин аст, ки луғатномаву фарҳангномаҳои соҳавӣ, ки аз ҷониби истилоҳшиносону забоншиносон мураттаб шудаву ба миён омаданд, нақши меҳварӣ доранд. Маҳз дар ҳамин давра роҳу усулҳои пешқадаму пешрафтаи истилоҳсозӣ дар соҳаҳои муҳталифи ҷомеа ба вуҷуд омаданд.

Баррасии камбудиҳо ва мушкилоти истилоҳоти муҳталифи соҳавӣ дар ҳама давраи замони мадди назари муҳаққиқони истилоҳшиносӣ забоншиносон қарор дошт. Ҳар яке аз онҳо бо андешаҳои навини худ дар батанзимдарории низомии истилоҳот сахм мегузоштанд ва дар муҳокимаву мулоҳизарониҳои худ ҷиҳатҳои мусбати онро пайгирӣ менамуданд. Бо вуҷуди ҳаҷми бузургӣ қарор доир ба масоили тақмили захираи истилоҳотӣ ҳамчунин баъзе лаҳзаҳои баҳснок низ мавҷуд буданд: а) қоиға набудани сатҳи қоркарди усулҳои илмӣ истилоҳсозӣ; б) аз вижагиҳои умумӣ ӯрӣ будани таҷрибаи бадастовардашуда дар соҳаи истилоҳоти илмӣ тахассусӣ; в) ба бахшҳои муҳталиф ва ё қарор будани вазъи қумитаи истилоҳот ва қору фаъолияти онҳо дар масъалаи бунёди истилоҳоти навин, ки таъсири манфии он дар танзимдарорӣ ва яқингу яқинавохт сохтани истилоҳот ба мушоҳида мерасад; г) набудани таҳлили амиқи истилоҳоти илмӣ соҳавӣ ва тарҷумаи нодурусти истилоҳоти илмӣ, ки боиси ҳаробии забони илм мегардад. Масалан, дар Луғати русӣ-тоҷикии истилоҳоти физика (1948) истилоҳи «*заземление*» ба ҷойи «*ба замин пайваस्तкунӣ*» дар шакли «*ба замин расидан*» тарҷума шудааст, ки ин ба мафҳуми русии «*приземление*» мувофиқ меояд (заминвасла).

Чунин камбудиву норасоӣҳо дар низомии истилоҳот дар тамоми соҳаҳо аз тарафи муҳаққиқони истилоҳшиносӣ забоншиносон мавриди санҷишу тафтишу бозрасӣҳо қарор гирифта буд.

Охири солҳои 70-уми асри гузашта аз тарафи забоншиносону истилоҳшиносон ҳамарӯза вазъи ҳамонвақтаи истилоҳот дар тамоми соҳаҳои мухталифи ҷомеа мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода мешуд.

Бо дарназардошти ин масъала дар тамоми соҳаҳои мухталиф луғатҳо ҷамъоварӣ карда шуда луғатномаҳо тартиб дода шуд. Барои тартиб додани луғатномаву фарҳангномаҳои гуногун маҷмуи истилоҳот лозим ва зарур буд. Бинобар ин, аз тарафи Комитети истилоҳот супориш ба миён омад, ки дар муҳлати муайяншуда фарҳангномаҳои соҳавӣ тартиб дода шаванд. Муҳаққиқони истилоҳшинос аз рӯйи муқаррароти муайян, ки ба рушду инкишоф ва ташаккули асосии истилоҳоти соҳавии мухталиф нигаронида шуда буд, барои барқарорсозии заминаҳои истилоҳоти илмӣ саъю талош меварзиданд. Дар ин масъала бештари онҳо бар он андеша буданд, ки захираи истилоҳоти соҳаҳои мухталифи забони тоҷикӣ бояд аз ҳисоби истилоҳоти илмӣ байналмилалӣ мукамал карда шавад. Ин масъала бар он асоснок карда мешавад, ки ҳатто дар замони муосир низ захираи асосии истилоҳоти илмӣ таҳассусӣ дар забони тоҷикӣ ва дигар забонҳои гуногунсохтор ба воситаи забонҳои русиву англисӣ мукамал карда мешавад. Дар робита ба ин масъала. Т. К. Ҷӯраев чунин менависад: «Дар бисёре аз марказҳо асоси дурустии забони истилоҳӣ гузошта шуд, ки дар заминаи калимаҳои иқтибосии беасос ва бонизом ба вучуд омаданд, ки баъди истиқлолият аз забони русӣ ворид карда шуд [8, с. 30]. Бинобар ин, ба таври мақсаднок ба фикру андешаи В. П. Даниленко ғоизи бештари истилоҳотро калима-истилоҳоти иқтибосӣ аз дигар забонҳо ташкил медиҳанд. Ин истилоҳот ба забони миллӣ ҳамчун воҳидҳои луғавӣ тайёр бо мафҳум ва воқеият, ки номҳои онҳо махсус мешаванд, дохил мешаванд [7, с. 21].

Тавре медонем, ҳодисаи иқтибосшавии истилоҳоти илмӣ як ҳодисаи маҷмулии забонӣ буда дар ҳамаи забонҳо вучуд дорад. Ҳатто забонҳои мақоми байналмилалӣ аз ин ҳодиса дар қанор нестанд. Алаҳусс, теъдоди бештари истилоҳоти илмӣ иқтибосӣ дар давраҳои ташаккули забони ва истилоҳоти илм, ҳамчунин дар низоми ташаккули бахшҳои алоҳидаи истилоҳот ба мушоҳида мерасад. «Дар паси истилоҳоти хориҷӣ баъзе мафҳумҳои ҷиддитаре қарор дорад, ки мунтазамии муносибат ва муқобилгузориҳои онҳо дар низоми мафҳумҳо инъикос мегардад. Аз калимаҳои иқтибосӣ аксар вақт истилоҳоте ба забони русӣ ворид шудаанд, ки решаи онҳо ва усули сохтори онҳо он қадар дақиқу равшан нест [4, с. 300].

Мелников Г. П. шартҳои зерини мавҷудияти истилоҳоти иқтибосиро тасниф менамояд:

1) қорбасти истилоҳот, яъне истилоҳоти илмӣ иқтибосие, ки аз забонҳои байналмилалӣ ворид шуда бошанд, ҳадди ақал дар дониш ва маҳорату малакаи мутахассисони вобастаи илм, ва ё беҳтариаш дар он аст, ки алақай барои ба танзимдории истилоҳот вобаста карда шудааст («истилоҳот» аз нигоҳи Мелникова Г.П. ба маънои васеъ фаҳмида мешавад);

2) мавҷудияти истилоҳоти иқтибосие, ки мафҳум ва маънии ягонаро ифода намуда, ягонагии маъноро берун аз матн низ нигоҳ дорад. «истилоҳоти» дақиқ – боиси фаҳму дарки дурустии матни илмӣ мегардад.

3) мавриди қорбасти қарор додани мафҳуми истилоҳшиносӣ дар баробари маънии хориҷии он, яъне терминология [15, с. 93-97].

Аз рӯйи фикру андешаи Л. Бесекирска ду навъи иқтибосот вучуд дорад: 1) иқтибосшавии бевоситаи истилоҳоти илмӣ, яъне воридшавии бевоситаи истилоҳоти илмӣ соҳавӣ

2) тарҷумани элементҳои истилоҳоти хориҷӣ ба забони русӣ (қалқа) [3, с. 35].

Воҳидҳои луғавии соҳавии забони тоҷикӣ, ки дар худ иқтибосоти англисӣ ва русиро фаро гирифтааст, ба чунин намудҳо ҷудо карда мешаванд:

1. Истилоҳоти иқтибосии бетағйир: *реактор* – *reactor*; *автомат* – *automat*; *геодезия* – *geodesy*; *атом* – *atom*; *генератор* – *generator*; *литр* – *liter*; *уран* – *uranium*; *физика* – *physics*; *электрон* – *electron*; *динамика* – *dynamics*; *механика* – *mechanics*; *изоляторы* – *insulator*; *изотоп* – *isotope*; *энтропия* – *entropy*; *гомогенный* – *homogenous*; *эмиссия* – *emission* ва ғайра [3, с. 15].

2. Истилоҳоте, ки аз ҷузъҳои тоҷикиву хориҷӣ таркиб ёфтааст: Масалан: *система* – *система* – *system*; *абберация* *рӯшноӣ* – *абберация света* – *aberration*; *радиоактивият* – *радиоактивность* – *radio activity*; *ченкунии радиоактивият* – *измерение радиоактивности* – *radio assay*; *элементи радиоактивӣ* – *радиоактивный элемент* – *radio element*; *заряднок* – *заряженная частица* – *charged particle*; *мафҳуми абстрактӣ* – *абстрактное понятие* – *abstract concept* ва ғайра [5]. Ба ин истилоҳоте дохил мешаванд, ки бо ёрии

унсӯрҳои калимасозии тоҷикӣ сохта шуда бошанд (тавассӯти пасванду пешвандҳо); а) **исм:** *электрик* – *electric* – *барқчӣ*; *техник* – *technic* – *техникчи* – *автоматчик* – *automatician*» – *автоматчӣ*;

б) **сифат** *фундаменталӣ* – *фундаментальный* – *fundamenta*; *энергетикӣ* – *энергетический* – *energy*; *механикӣ* – *mechanical* – *механический*; *автоматикӣ* – *автоматический* – *automatic*; в) **фeyл:** *зарядкундан* – *заряжать* – *to charge*; *механиконида* *механизировать* – *to mechanize* ва ғайра [17], (иктибосоти ҷузъи сифат бо пасванди **–они** забони тоҷикӣ ба воситаи **–ан** ва пасванди **–ӣ**: *–они* ифода мешавад [20].

Истилоҳоти иктибосие, ки аз забони англисӣ ворид шудаанд, дар забони русӣ дар шакли сифати ҷинси миёна дар забони тоҷикӣ ба воситаи пасванди **–ия** ифода карда мешавад, мисол, , *деформатсия* – *деформация* – *deformation*; *реаксия* – *реакция* – *reaction*; *иллюминатсия* (*равшанкунӣ*) – *иллюминация* (*освещение*) – *illumination* ва ғайра [16].

Як қатор пасвандҳои забони русӣ, ки ба қатори исмҳо дохил карда шудаанд, дар истилоҳоти тоҷикӣ (дар истилоҳоти иктибосӣ) то ҳол нигоҳ дошта шудаанд. Масалан, **–ант** – *курсант*, *докторант*; **–ик** – *электрик* – *электрик* – *an electrician*; *техник* – *техник* – *a technician*; **–ист** – *журналист* – *рӯзноманигор* – *journalist*; **–арий** – *парламентарий* – *планетарий* – *parliamentary* ва ғайра. Чун қоида, истилоҳоти иктибосӣ дар ҳат бетағйир ифода меёбад, яъне дар шакли аслии худ, дар забони русӣ қабул карда шудааст. Баъзе истисноҳо дар меъёрҳои имло ва дар тарзи дурусти навишти забони тоҷикӣ ба мушоҳида мерасад. Масалан, *машина* – *мошин* – *machine*; *турбина* – *турбин* – *turbine*; *дифракция* – *diffraction*; *станция* – *стансия* – *station*; *индукция* – *индуксия* – *induction* [17].

Дар баробари ин, қобилияти воҳиди забонӣ барои ифодаи мафҳумҳои махсус, инчунин ҳуди омили ҷунин тарзи ифода, наметавонад аломати кофӣ барои муайян ва ҷудо намудани истилоҳот тавассӯти мафҳумҳои ифодакунандаи онҳо бошад, зеро шумораи мафҳумҳое, ки кодиранд истилоҳро объективӣ намоёнд, номаълум боқӣ мемонад. Ҷунин ба назар мерасад, ки ин масъала мумкин аст, ба таври яқнавохт ба ғоидаи як маънӣ ҳаллу фасл шавад. Бинобар ин, вазъи ёдрасшуда, ба назари мо яқлуҳтии истилоҳотро муқаммал менамояд. Ҷунин андеша, ки як истилоҳ метавонад, маъниҳои муҳталиф дошта бошад, ба назари мо бояд муқаррароти зикршударо бо ишора ба яқпорчагии консептуалии истилоҳ тақмил диҳад. Мафҳуми он дар ин аст, ки як истилоҳ метавонад, мафҳумҳои муҳталифро ақтуалӣ намоёнд, ки онҳо метавонанд, на танҳо ба воситаи воҳидҳои ҷудогонаи забонӣ, балки ба таври тавсифӣ низ ифода шаванд. Барои тавсифи баъзе мафҳумҳои дигар бошад, мақсади баён лозим аст, ки баъзан ҳақман ҳеле қалонанд, масалан, шарҳу тавзеҳи мафҳуми истилоҳ бояд аз нигоҳи илмӣ асоснок карда шавад. (теъдоди таърифҳои илмие, ки роҷеъ ба мафҳуми илмӣ истилоҳ дода шудаанд, гуногун ва ҳеле зиёданд).

Истилоҳоти илмӣ соҳавие, ки дар бахшҳои муҳталифи илм вучуд доранд, аз нигоҳи сохторӣ метавонанд, гуногунтаркиб буда, кӯтоҳ ва мантиқан дақиқу равшан бошанд.

Ҳангоми тарҷумаи истилоҳоти илмӣ соҳавӣ дар забонҳои хориҷии байналмилалӣ дар ҳолатҳои зарурӣ метавон аз муодили мутадовили он ки маънӣ ва мафҳумро расотару дақиқтар ифода менамояд, истифода бурд. Барои забонҳое, ки тартиби қалима дар онҳо ба таври ҷиддӣ риоя карда мешавад: ба мисоли забони англисӣ, ки он имкон медиҳад, то шаклҳои расмӣ-маъноии маҳдуд намудани баъзе намудҳои ибораҳои истилоҳии консептуалию мураккаби ибораҳо асоснок карда шавад.

Дар асоси ғуфтаҳои боло ғуфтан мумкин аст, ки истилоҳ ин воҳиди яқлуҳти луғавӣ маъноӣ буда, арзиши он бевосита аз арзиши ҷузъҳое, ки мувофиқи модели сохторӣ-маъноӣ ба ҳам муттаҳид шудаанд, бароварда ё худ баён намешаванд, дар ҳоле, ки таъриф маҷмӯи аломатҳои забоние мебошад, ки маъниҳои онҳо ба тарзи муайян, дар маҷмӯъ маъноро ба мафҳуми махсуси истилоҳ баробар мекунанд. Ҳамаи он хусусиятҳои сохториву маъноии истилоҳ аз вижагиҳои ҳуди истилоҳ бармеояд. Бо дарназардошти ҳамин мафҳум, ки Реформатский А. А. мушкилоти логосро дар муносибати системавӣ ба истилоҳот ба лексика-таҳлили истилоҳро дар низомии истилоҳот ва истилоҳотро дар низомии лексикӣ забон, яъне парадигматикаи лексикӣ истилоҳ муқоиса менамояд.

Бо натиҷагирӣ аз фикру андешаҳои ғавқуззикр доир ба истилоҳоти илмӣ соҳаҳои муҳталиф дар забонҳои тоҷикиву дигар забонҳои гуногунсохтор онҳоро ҷунин даврабандӣ қардан мумкин аст:

1. Марҳилаи рушду инкишоф (1930-1960);
2. Раванди ташаккулёбӣ (1970-1980);
3. Марҳилаи муосир

Таъкид намудан лозим ва зарур аст, ки масоили таҳқиқи истилоҳоти илмии соҳавӣ ҳамеша дар мадди назари давлату ҳукумат қарор дошт, зеро асоси забони илм ва забони адабии тоҷикро маҷмуи истилоҳоти илмии соҳавӣ ташкил медиҳад. Дар замони истиқлол ба ин масъала таваҷҷуҳи хосса дода шуда, дар роҳи ҳаллу ҷалби баъзе масоили мушкил чораҳои зарурӣ андешида шуд.

Ҳаминро низ бояд таъкид намоем, ки ташаккули истилоҳоти илмии соҳаи барқ дар забони тоҷикӣ аз аҳди қадим сарчашма гирифта, то ба имрӯз рушду такомул ёфтааст. Пайдоиш ва ташаккули истилоҳоти соҳаи электроэнергетика дар забонҳои англисӣ ва русӣ бошад, ба охири асри XIX рост меояд. Дар забони тоҷикӣ истилоҳоти соҳаи барқ ҳарчанд таърихи бостонӣ дошта бошад ҳам, дар замони истиқлол вобаста ба тараққиёти илму техникаи муосир воридшавии истилоҳоти соҳаи барқ ба забони адабии тоҷикӣ хеле бештар гардид. Маслан, ҳуди ҳамин истилоҳро агар шарҳу тавзеҳ диҳем, чунин ба назар мерасад. Дар забонҳои русӣ ва англисӣ истилоҳи мазкур аз забони юнонӣ (электричество- қувваи барқ аз калимаи юнонии электрон) ворид шуда, ба давраи бостон тааллуқ дорад, замоне, ки файласуфи юнон Фалес дар асри V-то эраи мо таҳқиқ намуд, ки ҷӯбчаи ба матои мӯйина соиш додашуда, ашёҳои сабукро ба худ мекашад, ба забони тоҷикӣ бошад, тавассути забони русӣ дохил шудааст, ки ин забон ҳамеша нақши миёнаравро мебозад.

Истилоҳоти соҳаи электроэнергияро метавон шартан ба чор марҳила ҷудо намуд, ки дараҷаи асосии рушду инкишофи истилоҳоти соҳавиро дар забони тоҷикӣ тавсиф менамояд: 1929-1958, 1959-1990, 1991-1997, 1998-2010.

Хулоса. Дар натиҷаи таҳлилу баррасиҳо ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки дар баробари рушду инкишофи соҳаҳои муҳталифи ҷомеа забон ва истилоҳоти он низ ташаккулу таҳаввул меёбад, ки ин ба низоми истилоҳоти он таъсири мустақиман мерасонад.

Ташаккул ва рушду инкишофи маҷмуи истилоҳоти соҳаи барқ дар забони тоҷикӣ як ҷиҳати муҳими мавзӯи таҳқиқро, ки аҳамияти маърифати истилоҳшиносиро доро мебошад, дақиқу равшан менамояд. Ташаккули низоми электроэнергетикӣ дар Осиёи Миёна ва алалхусус, нерӯи барқии оби Тоҷикистон на танҳо барои кишвар аҳамияти стратегӣ дорад, балки дар маҷмӯъ барои минтақа аҳамияти бузург дорад. Рушду инкишофи соҳаи мазкур бояд истиқлолият ва устувории иқтисодии кишвар, интиҳоби низоми демократии муносибатҳо; дар маҷмӯъ иқтисодиёти бисёрсоҳавии миллиро таъмин намояд.

Ҳамаи ин, дар маҷмӯъ муваффақияти пурарзиши ташкили хоҷагии милли ба ҳисоб меравад, ки ба талаботи ҷаҳони муосир мувофиқ буда дар пайи хеш ҳазорҳо истилоҳоти соҳавиро ба вучуд меорад.

Адабиёт

1. Айни С. Шайхурраис Абуали-Сино Ч. 2, к. 1. // Кулӣёт. / С. Айни. – Душанбе: Ирфон, 1963. С. 71-72.
2. Афзали, М.К. Английский для студентов по специальности «Электроэнергетика и электротехника» / М.К. Афзали, Г.З. Махмадбекова. - Душанбе, Изд-во «Сармад - Компания», 2018. – 300 с.
3. Бесекирска, Л. К вопросу об определении термина Вып. 1-3. / Л. Бесекирска // Терминоведение / Под ред. В.А.Татарина. – М.: Московский Лицей, 1996. – С. 33-38.
4. Биржакова, Е.Э. Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII в. Языковые контакты / Е.Э. Биржакова, Л.А. Войнова, Л.Л. Кутина. – Л.: Наука, 1972. – 431с.
5. Большой англо-русский политехнический словарь (280000 слов и значений) // Под ред. Адамчук М.В. – Минск, 2004. – 784 с.
6. Виноградов, В.В. Вступительное слово // Вопросы терминологии. Вопросы всесоюзного терминологического совещания / В.В. Виноградов. – М.: Ин-т языкознания АН СССР, 1961. – С. 3-12.
7. Даниленко, В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В.П. Даниленко. – М.: Наука, 1977. – 245 с.
8. Джуроев, Т. К. К истории развития таджикской технической терминологии / Т. К. Джуроев // Вестник Таджикский технический университет. – Душанбе: Шинос, 2009. №3 (7). – С. 15-19.
9. Калонтаров, Я. И. Принципҳои асосии терминологияи забони тоҷикӣ / Я. И. Калонтаров. – Душанбе: Дониш, 1971. – 63 с.
10. Кодири, С. Русско-таджикский словарь физических терминов (полу-толковый) / С. Кодири. – Душанбе: Маориф, 1985. – 200 с.

11. Корнейчук, Ю.В. Структурная характеристика синтаксической терминологии в российских грамматиках конца XVIII - первой половины XX века / Ю. В. Корнейчук // Монография. – Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. гос. ун-та, 2014. – 151 с.
12. Краткий отраслевой русско-таджикский словарь по энергетике // под редакцией Разыкова А., Изд-во АООТ «Матбуот» при Министерстве культуры Республики Таджикистан. – Душанбе, 2003. – 50 с.
13. Ливицкий, В. А. Язык «Донишنامه» и роль Ибн Сино в развитии персидско-таджикской научной терминологии. Сб. науч. трудов // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока часть III. / В. А. Ливицкий, Л. П. Смирнов. – М.: Наука, 1981. – 163 с.
14. Махмадбекова, Г.З. Особенности структурно-семантической тождественности терминологических единиц в сфере электроэнергетики.; дис...кан. филол. наук: / Г. З. Махмадбекова. – Душанбе, 2022. – 222 с.
15. Мельников, Г.П. Основы терминоведения: учеб. пособие / Г. П. Мельников. – М.: Изд-во УДН, 1991. – 116 с.
16. Нуров, П.Г. Пути становления и развития современной таджикской научно-технической терминологии / П. Г. Нуров // Известия Академии наук. Отделение физико-математических, химических и геологических наук. – 2008. – №3 (132). – С. 91-98.
17. Раджабова П. Р. Таджикско-русский словарь энергетических терминов / П. Р. Раджабов. – Душанбе, 2004. – 261 с.
18. Раджабов, П. Р. Англо-русско-таджикский словарь физических терминов, наиболее употребляемых в области электроэнергетики / П. Р. Раджабов. – Душанбе, Типография ТГПУ имени С. Айни, 2018. – 185 с.
19. Суперанская, А. В. Общая терминология: Вопросы теории / А.В. Суперанская. – М.: ЛИБРОКОМ, 2012. – 248 с.
20. Хоркашев, С. Р. Истилоҳоти калимасозӣ / С. Р. Хоркашев. – Душанбе: Дониш, 2012. – 66 с.
21. Хусайнов, А. К. Формирование и развитие топливно-энергетического комплекса Таджикистана (1929 - 2010 гг.). 07.00.02. – Отечественная история, автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук / Хусайнов А. К. - Душанбе, 2019. – 50 с.

МАРҲИЛАҶОИ ИНКИШОФИ ИСТИЛОҶОТИ ЭЛЕКТРОТЕХНИКА ДАР ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

Дар мақола рушду инкишофи истилоҳоти илмию техники дар соҳаи энергетика дар забони тоҷикӣ таҳлилу баррасӣ гардидааст. Бинобар ин, ба таҳияи истилоҳоти махсус таваҷҷуҳи хосса дода шудааст. Зеро вай тарзи дақиқу равшан ва ба тартиб даровардани мафҳумҳои илмию техниро дар забон инъикос мекунад. Истилоҳот як масъалаи асосии ҷаҳонӣ мебошад. Дар ҳамаи мамлакатҳо, инчунин дар дар доираи баъзе ташкилотҳои байналхалқӣ барои омода намудани мутахассисон ва муттаҳид намудани онҳо саъю кӯшиш намуда истодаанд. Бинобар ин, рушду такомули истилоҳоти илмӣ таҳассусӣ то андозае таваҷҷуҳи хоссаро касб менамояд, яъне истилоҳот дараҷаи ташаккули истилоҳоти илмӣ-техникиро дар худ инъикос менамояд. Дар робита ба ин масъала фарҳангу луғатномаҳо, адабиёти маълумотномавӣ ва якҷанд муҳовараҳои зиёде ба нашр расидаанд, ки дар онҳо муҳаққиқон саъй намудаанд, истилоҳоти илмӣ-техникиро ба танзим дароранд. Тавре маълум аст, асоси истилоҳоти илмӣ-техникии забони тоҷикиро калимаҳои иқтибосӣ ташкил медиҳанд, ки дар миёни онҳо шумораи бештарашон истилоҳоти нави илмӣ мебошанд. Дар мақола ҳамчунин таъкид карда мешавад, ки истилоҳоти илмӣ тоҷикӣ аз асрҳои IX-XI оғоз мешавад.

Калидвожаҳо: марҳила, инкишоф, ташаккул, истилоҳ, истилоҳшиносӣ, услуб, истилоҳи махсус, истилоҳи илмӣ, истилоҳи техники.

ЭТАПЫ РАЗВИТИЕ ЭЛЕКТРОТЕХНИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

В настоящей статье исследуются вопросы становления научно-технической терминологии в сфере электроэнергетики в таджикском языке. Поэтому особое внимание уделяется на приготовление специальных терминов который оно представляет собой большой интерес, поскольку она отражает способ, по которому уточняются и организуются научные и технические понятия в языке. Терминология представляет собой важнейшую задачу мирового масштаба. Во всех странах, а также в рамках некоторых международных организаций предпринимают серьёзные усилия для её комплектования, организации и унификации. Поэтому надо отметить, что развитие специальной терминологии представляет особый интерес, поскольку оно отражает уровень научно-технического развития страны. В этой связи издаётся множество словарей, справочной литературы, в которой исследователи предпринимают попытку стандартизировать научные и технические термины. Так как известно, основу таджикской научной и технической терминологии составляют по большей части

заимствования, среди которых подавляющим большинством являются научные неологизмы. В статье также подчеркивается, что таджикская научная терминология берет начало своего с IX-XI века.

Ключевые слова: этапы, развития, формирования, термин, терминология, стиль, специальный термин, научный термин, технический термин.

STAGES OF DEVELOPMENT OF ELECTRICAL TERMINOLOGY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Present article examines the problems of foundation scientific technical terminology in the field of power engineering in the Republic of Tajikistan. Development of special terminology is of great interest because it reflects the method of detecting and defining technical notions in language. Terminology has a global task in international scale. All countries including Republic of Tajikistan undertake serious efforts for its competing, organization, and unification. Therefore, it should be noted that the development of specialized terminology is of particular interest, since it reflects the level of scientific and technological development of the country. In this regard, many dictionaries and reference books are published, in which researchers attempt to standardize scientific and technical terms. As is known, the basis of Tajik scientific and technical terminology is largely made up of borrowings, among which the overwhelming majority are scientific neologisms. The article also emphasizes that Tajik scientific terminology originates from the 9th-11th centuries.

Keywords: stages, development, formation, term, terminology, style, special term, scientific term, technical term.

Дар бораи муаллиф

Махмадбекова Гулсара Завкибековна
Номзади илмҳои филологӣ, дотсенти
кафедраи забонҳои олмонӣ ва фаронсавӣ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 17
E-mail: gugamah@mail.ru

Об авторе

Махмадбекова Гулсара Завкибековна
Кандидат филологических наук, доцент
общеуниверситетской кафедры немецкого и
французского языков
Таджикский национальный университет
734025, Республики Таджикистан
г. Душанбе, пр. Рудакӣ, 17
E-mail: gugamah@mail.ru

About the author

Makhmadbekova Gulsara Zawkibekovna
Candidate of Philological Sciences associate
professor of the department of German and
French languages
Tajik National University
734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan,
Rudaki, Ave., 17
E-mail: gugamah@mail.ru

АНТРОПОНИМҲОИ ИФОДАГАРИ МИФОНИМҲО, НОМИ ПАЙҒАМБАРОНУ ЧЕХРАҲОИ ДИНӢ ВА ТАӢРИХӢ ДАР «ӢДДОШТҲО»-И С. АЙНӢ

Имамбердиева С. М.

Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Номгузорӣ ба тифли навзод яке аз анъанаҳои қадимтарини тамоми башарият буда, дар номҳо тамаддун, андешаву маниш ва пешаву ҳунари миллат инъикос ёфта, ҳамчун маҳсули тафаккури давраҳои гуногуни ташаккули ҷамъият то ба имрӯз омада расидааст. Чун назари ҳар қавму миллат нисбат ба оламе, ки онҳоро ихота намудааст, мухталиф мебошад, ин гуногунандешӣ, бешак, дар номгузорӣ низ акси худро ёфтааст. Вале сарчашмаи андешаи мардум, пеш аз ҳама, побанди эътимоду эътиқоде ҳаст, ки инсоният ҳамеша ба он бо диди нек назар мекунад ва онро нек мепиндорад. Бояд гуфт, ки ба дунё омадани кӯдак ва маросими номгузорӣ дар байни қавмҳои олам гуногун аст ва бархе аз номҳо аз тафаккури тотемӣ сарчашма мегиранд. Дар мифология ё устураи ориёинажодон тотемаи **асп** ҷойи асосиро мегирад ва номҳое, ки аз *тотемаи (маънояш ҳайвон ё рустание, ки баъзе халқҳои ақибмонда ҳомии қабилани худ шуморида, онро парастиди мекунад)* асп сарчашма мегиранд, танҳо ҳамчун лақаб ба шахсони машҳур гузошта мешудааст: **Арҷосп** (дар китоби муқаддаси «Авесто» *Арҷатаспа* – дорандаи аспии гаронбаҳо, арҷманд), **Ғушнасп** (дар китоби муқаддаси «Авесто» *Отургушнасп* – соҳиби аспии нар), **Ғуштосп** (дар китоби муқаддаси «Авесто» *Виштоспа* – аспсавор, яъне решаи ин вожа аз забони ф.б. *vista* – савор, русӣ – всадник ва ҷузъи *sra* < ф.б. *sra*, авест. *asva*, скт. *asva* – асп, соҳиби аспии мода), **Ғаршосп** (дорандаи аспии лоғар), **Лухросп** (дорандаи аспии тунд), **Таҳмосп** (дорандаи аспии тануманд) ва ғайра [10, с. 24-25]. Дар тамаддуни мардуми ориёинажод, аз ҷумла тоҷикон, асп ва мафҳуми он аз даврони бостон нақши муҳим дошта, ҷиҳатҳои вафодорӣ ва сидку меҳр нисбат ба соҳибаш доштани он дар нигоштаҳои таърихӣ маҳсус қайд гардидааст. Аз ин рӯ, дар таркиби номҳо аз даврони қуҳан зикр шудани асп ва хусусиятҳои тавоноии он ба ҳукми анъана даромадааст, ки ин нишонаҳоро мо дар мисолҳои боло мебинем.

Дар адабиёти мавҷуда роҷеъ ба асотир ё мифология чунин маълумот оварда шудааст: «Устура ё асотир луғати арабӣ буда, асотир ҷамъи устура, ривоят, гуфтор, қисса буда, шакли шуури ҷамъиятӣ, усули дарки воқеият дар ибтидои ҷомеаи инсонӣ аст. Инчунин, ривоеҳои мансуру манзум дар бораи амали эзодон ва қаҳрамонон, ки ба ҳудоҳо ва арвоҳ таъя доштанд» [11].

Ёдрас бояд қард, ки дар бештари асарҳои насри ривоятӣ (асарҳое, ки суҷаи он маҳсули ҳаёли муаллиф аст) ном мувофиқи нақши персонаж вобаста ба ҳислат, симои зоҳирӣ ва мақоми он дар асар аз ҷониби муаллиф интихоб мегардад, то муаллиф ҳаводиси ба қалам додаашро ба ҳулку атвори қаҳрамонаш мувофиқ тасвир қарда тавонад. Агар муаллиф ҳамаи хусусият ва рафтори қаҳрамонро дар асар ба инобат гирифта номи мувофиқ гузорад, ӯ на танҳо дар таълифи он ба мушкилӣ дучор намегардад, балки бадеияти суҷаи асарро муассир мегардонад. Дар адабиёти тоҷик раванди номбурда густариш намудааст. Дар онҳо муаллифон зимни таълиф бо риоя аз санъати номгузорӣ ба қаҳрамонон ва субъектҳои номбаршаванда вобаста ба мазмун, нақши онҳо дар асар ва осорашон номҳои мувофиқро интихоб намуданд ва бад-ин васила тавонистанд муҳтавои онро дар зеҳни мардум ҷой намоянд. Асотирӣ пайдоиши олам, ҳудоҳо ва одамон барои аксари халқҳо ҳосанд. Яъне, асотир эҷоди таҳайюли мардумист, ки дар худ таъбири воқеияти олами ҳақиқиро таҷассум менамояд. Асотир ба воситаи кунҷковӣ ва ҳисси табиӣ донишпаҷуҳии ақли инсон ташаккул ёфтааст.

Дар «Ёддоштҳо»-и устод С. Айни, ки маводи асосии қори таҳқиқии мо мебошад, чунин номҳои мифонимӣ, пайғамбарону чеҳраҳои динӣ ва таърихӣ мавриди қорбурд қарор гирифтаанд:

– **мифонимҳо**. Мифонимҳо як бахши антропонимҳо маҳсуб ёфта, дар номшиносӣ доир ба ин бахши ономастика чандин қорҳои илмӣ анҷом дода шудааст, ки яке аз онҳо таълифоти Халилуллоҳ Содиклу дар мавзӯи «Лексико-семантические и структурные особенности мифонимов в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси» («Вижагиҳои лексикӣ-семантикӣ ва сохтории мифонимҳо дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ») [5] мебошад, ки дар ин рисола вижагиҳои сохторӣ, луғавӣ-семантикӣ мифонимҳои достонҳои «Шоҳнома»-и

Абулқосими Фирдавсӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Аз ҷумла, дар ин рисолаи илмӣ мифонимҳои Рустам, Сиёвуш, Судоба, Афросиёб, Исфандиёр ва монанди инҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд [5, с. 15]. Мо низ доир ба баррасии мифонимҳои «Ёддоштҳо»-и устод С. Айний ба ҳамин рисолаи илмӣ таъя намудем ва аз ин асар чанде аз ин антропонимҳоро чун мифоним овардан мумкин аст: Хоҷа Убон 7 маротиба дар Қ.2 [2, с. 313, 315, 316, 320, 321, 330, 344], Хоҷа Ҳомонӣ [2, қ.1, с. 107], Сайидато [2, қ.1, с. 8, 36], Рустам [2, қ.1, с. 40], Исфандиёр [2, қ. 1, с. 40], Сиёвуш [2, қ. 1, с. 40] ва амсоли инҳо.

Атропоними Хоҷа Убон чун мифоним дар сарчашмаҳои илмӣ ва адабӣ, аз ҷумла дар «Ёддоштҳо» чунин ифода ёфтааст: Бар ман дар ин бора сари **мазори Хоҷа Убон**ро «ҷойи муносиб» гӯён нишон доданд [2, қ. 1, с. 313]. Ин исми хос ба сифати мифоним аз ду ҷузъ: **Хоҷа** (сиғайи муболиғавии эронии тоҷикӣ-форсӣ дар баробари «сайид (пешво)»-и арабӣ, соҳиб, бузург, хӯчаин, молик, маҷозан Худованд) ва **Убон** (мансуб ба гурӯҳи тақводорони алоҳида ва махсус) таркиб ёфта, маънои сардори аҳли тариқати ӯбониҳост ва дар «Ёддоштҳо» 7 маротиба дар Қ.2, саҳифаҳои 313, 315, 316, 320, 321, 330, 344 зикр ёфтааст. Дар фарҳангҳои дигар **хоҷа** – 1. сардор, сарвар, соҳиб, хӯчаин [7, с. 498]; 2. Калимаи лақабмонанд, ки нисбат ба шахси муҳтарам кор фармуда мешавад [7, с. 499]; 3. Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламро низ Хоҷа гӯянд: Он, ки шунидаӣ, ки Хоҷаро соя набуд, рост аст аз ду вачҳ: яке вачҳи он, ки Хоҷа офтоб буд, ки «сирочан муниран» ва офтобро соя набошад, дувум он, ки ӯ султони дин буд ва султон худ сояи ҳақ аст «Ассултону зиллалоҳи» ва сояро соя набошад. 4. Мурод аз пир, муршид.

Антропоними дигари марбут ба мифоним **Сайидато** [2, қ.1, с. 8, 36] аст, ки дар асар 3 маротиба қорбурд дорад: ... сайиатониҳо аз **Сайидато** ном деҳаи райони Шофирком муҳочир шуда омадагӣ буда... [2, қ.1, с. 36]. Ин исми хос аз ду ҷузъ: арабии **сайид** (бузург, пешво, сардори қabila; он ки хонаводаи Паёмбари ислом бошад; он ки шаҷарааш ба Муҳаммад (с) пайваст бошад [10, с.131]) ва арабии **ато** (бахшиш, инъом, лутфу эҳсон, қарам, хайр; бахшидан, аз лутфу эҳсон ва қараму саховати Худо бахшида шудааст, бисёр инъому эҳсон ва атоқунанда [10, с. 27] таркиб ёфта, аз нигоҳи сохт мураккаб ва ба маънои эҳсони бузурги Худовандро дорост.

Дар мисоли дигар антропонимҳои *Рустам*, *Исфандиёр*, *Сиёвуш* ҳамчун мифоним оварда шудааст: ... *ӯ қиссаҳои Рустам, Исфандиёр, Сиёвуш ва Абумуслихро* аз ёд медонист [2, қ. 1, с. 40]. Дар ин мисол антропонимҳои мансуби зергурӯҳи асотирий-афсонавии Рустам, Исфандиёр, Сиёвуш ва Абумуслихро нависанда мавриди қорбурд қарор додааст, ки ин антропонимҳо дар сарчашмаҳо чунин шарҳу эзоҳ ёфтаанд: **Рустам (форсӣ: رستم)** яке аз машҳуртарин қаҳрамони достонҳои «**Шоҳнома**»-и **Абулқосим Фирдавсӣ** аст, зеро ҳодисаҳои пуршӯру фоҷиангез, саҳнаҳои ҳаяҷонбахши паҳлавониву қаҳрамонӣ, бархӯрдҳои тезу тунди он хонандаву шунавандаро зуд ба худ мекашад. Рустам симо ва намои қаҳрамонии миллии ақвоми эрониноҷод махсуб меёбад. Дар матнҳои сӯғдӣ номи Рустам дар шакли *rvst^hmya*, *rvstm*, *rust^hm^h* воমেҳӯрад, ки онро муҳаққиқони эроншинос А. А. Фрейман, О. И. Смирнова, В. А. Лившиц, М. Н. Боголюбов, Д. И. Эделман, А. Л. Хромов, Б. Қариб дар таҳқиқоти хеш ишора карданд ва маънои *озодаи диловар, ёридиҳандаи диловарро* муносиб диданд. Ё дар фарҳангҳои «Зебономҳои ориёӣ» ва «Фарҳанги номҳои миллии тоҷикӣ» ин антропоним чунин арзёбӣ гардидааст: «Аз нигоҳи сохт таърихан мураккаб ё ба ҳам пайваста буда, аз ҷузъҳои «*рус*» ва «*там*» таркиб ёфтааст. Ҷузъи «*рус*» аз вожаи эронии бостон «*rad*» – «*раҳо, озод*» ва санскрит «*rascati*», «*ёридиҳанда, додгиранда*» гирифта шудааст ва ҷузъи «*там*» аз вожаи авастии «*тахам*» – «*далер, диловар*» буда, маънояш *далери озод ва раҳошуда аст ва таҳамтан аст* [10, с. 125].

Антропоними **Исфандиёр** дар луғату фарҳангҳои решашиносӣ ба таври зайл шарҳу тафсир ёфтааст. Аз ҷумла, шарҳи фарҳанги *Мустафо Пошанг «Зебономҳои ориёӣ»* чунин аст: «**Испандиёр (Espanďyār)** – офаридаи пок. Писари Гуштосп ва падари Баҳман дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. Ин вожа бо вожаи **испандор** ҳамрешагӣ дошта, дар забони авестӣ дар шакли **spantudomī** ва дар забони порсии миёна (пахлавӣ) дар шакли **spandiyot** ба назар расида, ба маънои «пок офарида» далолат мекунад. **Исфандиёр** // Сифандиёр 1. офаридаи пок, покофарида, офаридаи хиради пок. 2. номи подшоҳ, ки ниҳоят баҳодур ва паҳлавон буд. Рустам ўро ба тири душоҳа кўр карда кушт ва номи падари ӯ Гуштосп буд [4, қ. 1, с. 55].

Антропоними **Сиёвуш** дар шакли *Сиёваш (Siyāvash)*, *Сиёваши* низ дучор мешавад ва ба маънои дорандаи **аспи нари сиёҳ** далолат мекунад. Номи писари Кайковус ва падари Кайхусрав буда, яке аз қаҳрамонҳои «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ аст. Дар китоби «Авесто» «*сиёваршона*» ба ҳам пайваста аз «*сёва*» – «*сиёҳ*» ва «*аршан*» – «*гашан, нар*»

(Зернависи «Бурҳон» зикр гардидааст. Дар сарчашмаҳои дигари адаби ва таърихӣ ин номи таърихӣ дар шакли **Кайсиёвуш** низ дида мешавад, ки яке аз қаҳрамонҳои асотири, қиссаву ривоятҳои мардуми эрониноҷод, подшоҳ аз сулолаи **Каёниён** доништа мешавад. Ин ном дар «**Яштҳо**»-и китоби «**Авесто**» ба шакли «**Сйаваршан**» вомерхӯрад, ки маънои «доранда, савораи аспиди сиёҳ»-ро дорост. Тибқи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ ханӯз 4 ҳазор сол пеш мардуми эрониноҷод **Сиёвушро** ҳамчун *Худованди наботот* эътироф карда, ба парастиди ӯ мепардохтанд. Аввалин маълумот оид ба **Сиёвуш** дар **Яштҳо** оварда шуда, шоҳи каёнӣ буданаш таъкид мегардад. Сарчашмаҳои баъдинаи фарҳангии то замони Фирдавсӣ ба хулқу ҳӯй ва сурату сирати **Сиёвуш** иловаҳо намуда, симои ӯро хотирнишину барҷаста намудаанд. Дар «**Яштҳо**»-и китоби «**Авесто**», инчунин, ёдрас шудааст, ки **Сиёвуш** ҳафтумин шоҳ аз сулолаи **Каёниён** аст. Паҳлавони далеру зебо, бегуноҳ аст, ки қурбони фитнаву дасисаҳо гардида, ба дасти **Афросиёб** – шоҳи **Турон** кушта мешавад. Дар осори адабиёти ба забони паҳлавӣ – форсии миёна эҷодшуда, аз қабилҳои «**Худойнома**», «**Занди Воҳуман-ясон**», «**Ёдгори Чомосп**», «**Бундаҳишн**», «**Минуи хирад**» ва ғайра номи **Сиёвуш** ба шакли «**Сиёвахш**» ва қиссаҳову ривоятҳо дар бораи ӯ омадааст. Ҳамин асотири, қиссаву ривоятҳо баъдан ба таърихномаҳою осори бадеӣ ба забони арабӣ ва форсии дарӣ – «**Китоб-ул-ахбор-ут-тивол**»-и Дунаварӣ, «**Муруҷ-уз-заҳаб**»-и Масъудӣ, «**Тарҷумаи**»-и Абуалии Балъамӣ, «**Шоҳнома**»-и нотамоми Дакиқӣ, «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ, «**Ғураи мулук-ул-фурус**»-и Саолибӣ, «**Форнома**»-и Ибн Ал-Балхӣ ва ғайра бо таҳриру такмили бештар омадаанд. Умуман, **Сиёвуш** аз қаҳрамони асотирий, эзиди наботот, табиати миранда ва эҳёшаванда, ки дар оғози қор дар устураҳо буд, ба дараҷаи паҳлавони беҳамтову барҷаста, шоҳи одилу инсондӯст, ободкунандаи шаҳрҳову қалъаҳо (Гангдиз, **Сиёвушгирд** ва ғайра) таҳаввул кардааст. Ниҳоят, устураи **Сиёвуш** дар сурати достони муфассалу муназзам ва баландғояи бадеӣ ба василаи «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ комилан шакл гирифт. Дар фарҳангҳои дигар ин антропоним чунин тавзеҳ ёфтааст: **Сиёваш II Сиёвуш** – 1. сиёвахш, дорандаи аспиди нарисиёҳ. 2. дорандаи чашми сиёҳ, сиёҳчашм. 3. писари **Кайковус** ва падари **Кайхусрав**, Судоба зани **Кайковус** ошиқи ӯ шуд, **Сиёвуш** имтиноӣ варзид, Судоба ӯро назди падар муттаҳам сохт, **Сиёвуш** ба **Турон** назди **Афросиёб** рафт ва **Фарангис** духтари ӯро ба занӣ гирифт, **Гарсеваз** бародари **Афросиёб** ба **Сиёвуш** ҳасад бурд ва **Афросиёбро** водор ба куштани ӯ қард ва кушта шудани **Сиёвуш** боиси ҷангҳои миёни **Эрониён** ва **Турониён** шуд, ки солиёни дароз идома дошт. «**Шоҳнома**». Ва соҳиби «**Баҳори Аҷам**» навишта, ки ба фатҳи вов (яъне **Сиёваш**) аст; ва дар «**Сироч-ул-луғот**» навишта, ки ба қасри аввал ва замми вов (яъне **Сиёвуш**) ҳар ду саҳеҳ; ва **Сиёвуш** ва вови маъруф (бояд син, ё, вов, вов, навишта шавад). Бар вазни ридопӯш низ дуруст аст, номи писари **Кайковус**; ва дар «**Шамшери Хонӣ**» мастур аст, ки писари **Кайковус** ба сабаби бухтони модари ғайриҳақиқии худ аз падар ранҷида шуда, назди **Афросиёб**, ки муҳолифи **Кайковус** буд рафт. **Афросиёб** аз омаданаш хуш шуда, духтари худро дар никоҳаш дод. Баъд аз ҷанде ба иғвои додари дигараш аз дасти **Афросиёб** ба ноҳақ кушта шуд, тамма каломуху. Ва дар китобе ба назар омада, ки **Сиёвуш** ниҳоят хушманиш ва айёш буд, лиҳозо маҷозан аз лафзи **Сиёвуш** маънии хуш ва шод мурод доранд. [4, ҷ. 1, с. 447].

– **антропонимҳои ифодакунандаи номи пайғамбарону чехраҳои динӣ**: Ба қатори антропонимҳо ё исмҳои хоси ифодагари номи пайғамбарон ва чехраҳои динии асарномҳои зерин шомиланд: Ҳазрати **Усмон** [2, ҷ.2, с. 338], **Исо** [2, ҷ.1, с. 93, 94, 97, 98], **Мулло Абдулҳаким** [2, ҷ.2, с. 194], **Мусо пайғамбар** [2, ҷ.1, с. 95], **Мулло Қамар** [2, ҷ.2, с. 227, 229, 230], **Орифҳои Аълам** [2, ҷ.2, с. 252], **Мулло Баҳром** [2, ҷ.2, с. 259], **Мулло Шоҳ** [2, ҷ.2, с. 258, 259], **Сафӣ** [2, ҷ.1, с. 77, 78], **Мулло Бобочон** [2, ҷ.1, с. 12,13], **Мулло Ҳамроҳ** [2, ҷ.1, с. 12, 13], **Мулло Абдулвоҳид** [2, ҷ.1, с. 12, 13], **Мулло Собит** [2, ҷ.1, с. 12, 13], **Ҳоча Дарвеш** [2, ҷ.1, с. 108, 110, 111], **Ҳоча Зайниддин** [2, ҷ.1, с. 110] ва ғайра.

Антропоними **Ҳазрати Усмон** дар қолаби ибораи изофӣ шакл гирифта, онро муаллиф барои тақвияти фикри гуянда, яъне персонажи асар қорбурд намудааст: Аҷдоди мо ба **Ҳазрати Усмон**, ки ёри сеюми пайғамбаранд, мерасад [2, ҷ.2, с. 338]. Ин исми хос аз ду ҷузъи арабӣ: **ҳазрат** (1. хузури, ҳозир шудан; 2. даргоҳ, остона; 3. калимаи таъзим ва эҳтиром дар мавриди зикри номи шахси бузург) ва **Усмон** (1. Табиби шикастабанд; 2. Номи 3-юмин халифа аз ҳулафои Рошиддин – **Усмон бини Аффон** (р)) (ёри ва домоди **Пайғамбар**, ки ду духтари **Пайғамбарро** ба занӣ гирифта буд, ки бинобар ҳама ӯро **Усмони Зуннурайн**, яъне соҳиби ду нури чашми **Пайғамбар** (с) аст, мегуфтанд) таркиб ёфта, маънои ба сеюмин халифа далолат қарданро дорад. Тавре гуфтем, ин антропоним дар қолаби ибораи изофӣ шакл гирифта, воситаи алоқа бандики изофии **-и** аст.

Антропоними дигари асар **Исо** [2, қ.1, с. 93, 94, 97, 98] махсуб ёфта, дар асар онро муаллиф 5 маротиба барои исботи ин ё он воқеаи таърихӣ ё адабӣ, динӣ дар қисми дуюми асар истифода кардааст: **Исо** ин ғазали худро дар сисолагиаиш гуфтааст... [2, қ.1, с. 93 (3)]. Исо ҳамчун исми хоси арабишудаи вожаи Исуси яҳудии қадим буда, маънои «ҳадияи Худованд»-ро дорост ва номи яке аз паёмбарон. Маънои маҷозиаиш рамзи *чашиминтизорӣ*, *умедворӣ*, *наҷот* аст. Бо ин чӯз дар забони тоҷикӣ чанд номи дигар созон ёфтааст: *Исомухаммад*, *Исоҳоча* ва ғайра [10, с. 69]. Дар «Ёддоштҳо» устод С. Айнӣ **Исо** гуфта ба як шоири асри худ ишора мекунад, ки таъби шоирӣ дошт.

Антропоними дигар, ки ба гурӯҳи номи пайғамбарон шомил аст, **Мусо пайғамбар** мебошад. Дар асар ин антропоним 2 маротиба мавриди қорбурд қарор гирифтааст, ки яке аз он ҷумлаҳо ҷунин аст: ... дар сурате, ки асои **Мусо пайғамбар** аждаҳо шуда тавонад, тасбеи Маҳдии охирзамон чаро мори афъӣ ва тирмор шуда натавонад? [2, қ.1, с. 95]. Ин антропоним дар қолаби таркибӣ шакл гирифта, аз чӯзҳои Мусо (1. аз яҳудии қадим Моисей «аз об кашидашуда», номи паёмбари бани Исроил; 2. теги сартарошӣ, устура; маҷозан рамзи гуфтушунид, музокира, муколама [10, с. 102]) ва пайғамбар (1. пайғамбаранда, хабарбаранда, паёмбар [8, с. 57]) таркиб ёфта, маънои ба паёмбар мансуб будани Мусоро ифода мекунад. Дар осори классикӣ дар шакли иборавии Мусои Калим – Мусои суҳангӯӣ, Мусои розгӯӣ, ки дар кӯҳи Тур бо Худо роз мегуфт, дучор меояд.

Антропонимҳои таърихӣ. Ба қатори антропонимҳо ё исмҳои хоси ифодагари номҳои таърихӣ асар номҳои дохил кардан мумкин аст, ки дар инкишофи рушди фарҳанги адабиёти мардуми мо нақш гузоштаанд, ки устод С. Айнӣ аз онҳо ҷо-ҷо барои исботи ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ, адабӣ мисол оварда, мазмуну мундариҷаи асари худро тақвият бахшидааст: **Абумуслим** [2, қ.1, с. 40], **Имоми Аъзам** [2, қ.1, с. 187], **Аббос** [2, қ.2, с. 187], **Хоча Дарвеш** [2, қ.1, с. 108, 110, 111], **Хоча Зайниддин** [2, қ.1, с. 110] ва монанди инҳо дар асар истифода гардидаанд.

Абумуслим: ... ӯ қиссаҳои Рустам, Исфандиёр, Сиёвуш ва **Абумуслимо** аз ёд медонист [2, қ.1, с. 40]. Антропоними **Абумуслим** таърихӣ аст ва дар сарчашмаҳои таърихӣ манбаъҳои илмӣ доир ба ин фарзанди барӯманди тоҷик, ки бо унвони Абумуслими Хуросонӣ низ машҳур аст, ҳамчун пешоҳанги оину маслаки ҷавонмардӣ ва қорнамоии ӯ ҷунин маълумот оварда шудааст: «Дар замони таназули ҳокимияти сулолаи Уммавиён ҳаракати озодихонаи халқҳои хилофат авҷ гирифт. Қариб сар то сари онро шӯришҳо фаро гирифтанд. Шӯриши калонтарин дар Хуросон ба амал омад, ки сардори он Абумуслим буд. Шӯриши Абумуслим соли 747 дар Марв оғоз ёфтааст. Бо даъвати ӯ мардуми Эрони Шимолӣ ва Осиёи Марказӣ ба муқобили ҳокимияти сулолаи Уммавиён бархостанд. Баъдтар, шӯриш Эрони Ғарбӣ ва Ироқро низ фаро гирифт. Халифаи Димишқ Марвони II ба номи Хуросон Наср ибни Сайёр супориш дод, ки аз ҳисоби мардуми арабу эронӣ лашкар ҷамъ карда, шӯриши Абумуслимо, ки акнун барои тахту тоҷи Уммавиён хатарнок шуда буд, торумор кунад. Вале зӯри ӯ ба ин қор нарасид. Баръакс, ҷангро бохта, маҷбур шуд, ки пойтахти Хуросон шаҳри Марвро тарк карда, бо боқимондаҳои лашкар ба Нишопур равад, то ки аз нав аскар ҷамъ карда, бар зидди Абумуслим муборизаро давом диҳад. Аз нақшаи ибни Сайёр бохабар шуда, Абумуслим бо сардории яке аз фармондеҳони беҳтарини худ бар зидди ӯ лашкар фиристонд. Кушунӣ фириस्ताи Абумуслим дере нагузашта дар Нишопур лашкари халифаро торумор кард. Уммавиён гарчанде тамоми қувваашонро ғун карда, як маротиба ба шӯришчиён зарба заданд, лекин аз ин зиёд қори дигаре карда натавонистанд. Абумуслим баъди ин шикасти арабҳо лашкарашро боз ҳам зиёдтару боқувваттар карда, ба ҳуҷуми халқунандаи зидди Марвони II раҳсипор шуд. Марвони II хост, ки лашкари Сурияро бар зидди Абумуслим истифода барад, вале вай нисбат ба худӣ ӯ душманона муносибат кард. Марвони II дар **Сурия** ба мурде ноил нашуда, ба Миср раҳсипор шуд, вале фармондеҳи Абумуслим – Абдуллоҳ ибни Алӣ бо лашкари қалон ӯро думболагирӣ карда, то Миср рафт. Дар ин ҷо лашкари халифа ба бадқирдороне муттаҳам шуда, обрӯаш рехт. Халифа дар амал бе лашкар монда, хост ки ба Мағриб фирор кунад, вале оқибат дастгир ва қатл карда шуд». Дар фарҳангҳои тафсирий ин антропоним ҷунин шарҳ ёфтааст: «**Абумуслим** (Abumuslim) аз нигоҳи сохт мураккаб ва аз чӯзҳои абу (падар, соҳиб) ва муслим (мусулмон, имондор, тақводор) шакл гирифта, маънояш падари мусулмонон, падари Муслим, соҳиби имон аст» [10, с. 16]. Дар фарҳангҳои дигар ҷунин шарҳ ёфтааст: **Абумуслим** (а) 1. Ба Худо таслимшуда, Худопараст. 2. Исми сарлашқари машҳури Аббосиён аст, ки дар миёнаи асри VIII ба муқобили хулафои Умави хурӯҷ карда, ҳокимияти онҳоро сарнагун намудааст. Аз рӯйи ривоятҳои номи аслии вай Абдурраҳмон буда, Абумуслим куняташ ҳисоб мешудааст.

Имоми Аъзам: ... пири тоҷирон ва бофандагон **Имоми Аъзам** аст [2, қ.2, с. 187]. Дар ин мисол антропоними таърихӣ Имоми Аъзам аст, ки дар сарчашмаҳо манбаъҳои таърихӣ доир ба ин шахсият чунин маълумотро меҳонем: «**Имоми Аъзам** яке аз донишмандони маъруфи ҳавзаи илмӣ Кӯфа буда, фарзанди асилзодаи форстабор доништа мешавад. Ӯ аз тоҷикони маҳаллаи хоҷагони шаҳри Кобул, ки хонаводаи эшонро Ибни Таймий барои ривочи тичорати молҳои абрешим ва дигар ҳунароҳои мардумӣ ба шаҳри Қуфияи Ироқ маскун карда буд, ба ҳисоб меравад. Ӯ дар овони ҷилсолагиаш фақеҳи муътабаре шуда буд. Яке аз хизматҳои шоёни Абуҳанифа он аст, ки ӯ тавонист мақоми расмӣ забони форсии дариро нигоҳ дорад. Ӯ забони форсии дариро баъди забони арабӣ забони дуҷуми ислом эълон кард. Ҳамчунин, тафсири Қуръон ва хондани намоз ба форсиро иҷозат дод.

Ин антропоним дар қолиби ибораи изофӣ шакл гирифта, ҷузъи **имом** ба маънои пешсаф ва роҳнамо ва **аъзам** ба маънои бузург далолат мекунад, ки дар якҷоягӣ маънои *роҳнамои бузургро* дорад [10, с. 66]. Дар фарҳангҳои дигар чунин ташреҳ додаанд: **Аъзам** (а) 1. азимтар, бузургтар, калонтар [6, с. 110].

Аббос: ... пири машқобон – **Аббос** (амаки пайғамбар) аст... [2, қ.2, с. 187]. Ин антропоним калимаи сода буда, маънои шери беша; туршрӯй, сахтгир, тунд, бадқаҳр; номи бунёдгузори сулолаи ҳулафои араб (Аббосиён); маҷ.далер, нотарс, ҷасур, кавиירו даро далолат мекунад [10, с. 10].

Аз мисолҳои оварда маълум мегардад, ки устод С. Айни дар офаридани асари тарҷумаиҳолии худ аз антропонимҳои марбут ба номи ашҳоси асотирӣ, таърихӣ, пайғамбарону чехраҳои динӣ истифода намуда, муҳтавою мундариҷаи асари худро пурра ва хонданбоб гардонидаст.

Ҳамин тавр, дар «Ёддоштҳо»-и устод С.Айни антропонимҳои марбут ба номи ашҳоси асотирӣ, таърихӣ, пайғамбарону чехраҳои динӣ нақши муассир дошта, барои ҷаззобу мукамал гардонидани муҳтавою мундариҷаи асар, воқеаҳои таърихӣ, инъикоси лаҳзаҳои ширину нотақрори даврони бачагии нависанда мавриди истифода қарор гирифтаанд. Инчунин, ин қабил номҳо, маҳсусан, антропонимҳои марбут ба номи ашҳоси асотирӣ, таърихӣ, пайғамбарон аз нигоҳи дараҷаи қорбурд дар байни мардум чун номи муқаддас, азизу муътабар хеле маъруфу маҳбубият дошта, рамзи сидқу вафодорӣ, дӯстдории меҳан, паҳлавонӣ, риояи расму оин ва парастии оинҳои динӣ ва монанди инҳоро ифода мекарданд. Бо зикри ин номҳо онҳо орону орзуҳои худро ифода мекарданд ва пайрави амалу пайкори эшон буданро дар дил мебарвариданд. Овардани ин антропонимҳо дар асари тарҷумаиҳолии «Ёддоштҳо» низ ба ҳамин мақсад аст, ки устод С. Айни ин ҷизро аз нақлҳои ровиён дар бачагиаш дар зехни худ фаро гирифта буд. Сониян, антропонимҳои оварда, асосан, марбут ба номи мардона буда, мутааллиқи забонҳои эронӣ (Сиёвуш, Рустам, Исфандиёр ва ғайра) ва сомию ибронӣанд (Ҳазрати Умар, Мусо, Исо, Абумуслим, Орифхони аълам ва ғайра).

Адабиёт

1. Айни, С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм) / С. Айни. Энциклопедияи насри муосири тоҷик – Душанбе, 2009. – 680 с.
2. Айни, С. Ёддоштҳо. Қ. 1-2 / С. Айни. – Душанбе: Адиб, 1990. – 352 с.
3. Айни, С. Ёддоштҳо. Қисми 3 / С. Айни. – Душанбе: Адабиёти бачагона, 2019. – 272 с.
4. Ромпурӣ, М. Ғиёс-ул-лугот / М. Ромпурӣ. // Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.; Ҷилди 2. – Душанбе: Адиб, 1988. – 416 с.
5. Содиклу, Х. Лексико-семантические и структурные особенности мифонимов в «Шахнаме» Абулкаси́ма Фирдоуси: автореферат диссертации по филологии [Текст] / Х. Содиклу. – Душанбе, 2012. – 21 с.
6. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – М.: СЭ, 1969. – 952 с.
7. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – М.: СЭ, 1969. – 948 с.
8. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Қ. 2. – Душанбе, 2008. – 944 с.
9. Фарҳанги номҳои миллии тоҷикӣ. Ҷилди 1 (номҳои духтарона). – Душанбе: Истеъдод, 2017. – 184 с.
10. Фарҳанги номҳои миллии тоҷикӣ. Ҷилди 2 (номҳои писарона). – Душанбе: Истеъдод, 2017. – 184 с.
11. Энциклопедияи советии тоҷик. Қ. 1-8. – Душанбе: ЭСТ, 1978-1988.

АНТРОПОНИМҲОИ ИФОДАГАРИ МИФОНИМҲО, НОМИ ПАЙҒАМБАРОНУ ЧЕХРАҲОИ ДИНӢ ВА ТАЪРИХӢ ДАР «ЁДДОШТҲО»-И С. АЙНИ

Таҳлилу баррасии антропонимҳои ифодагари мифонимҳо, номи пайғамбарону чехраҳои динӣ ва таърихӣ дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни муҳтавои мақоларо фаро гирифта, муаллиф кӯшидааст дар асоси маводи ономастӣ ин ҷиҳатро мавриди баррасӣ қарор бидиҳад. Дар асари мазкур муаллиф дар бораи мифонимҳо, номи пайғамбарону чехраҳои динӣ ва таърихӣ маълумоти сарех медиҳад. Дар «Ёддоштҳо» мифонимҳо, номи пайғамбарону чехраҳои динӣ ва таърихӣ нақши

муайян дошта, чихати чаззобу мукаммал гардонидани мухтавою мундариҷаи асар, воқеаҳои таърихӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд. Инчунин, ин қабил номҳо, махсусан, антропонимҳои ифодагари мифонимҳо, номи пайғамбарону чехраҳои динӣ ва таърихӣ муҳим буда, барои маълумоти бештар пайдо кардани одамон зарурат доштаниро нишон додааст. Муаллиф ба ҳулоса меояд, ки Садриддин Айни тавассути антропонимҳои марбут ба номи ашхоси асотирӣ, таърихӣ, пайғамбарону чехраҳои динӣ мухтавою мундариҷаи асари худро ҷолибу рангин кардааст.

Калидвожаҳо: антропоним, ономастика, ном, ашхос, мифоним, мифология, устура, ривоят, фарҳанг.

АНТРОПОНИМЫ, ВЫРАЖАЮЩИЕ МИФОНИМЫ, ИМЕНА ПРОРОКОВ, РЕЛИГИОЗНЫХ И ИСТОРИЧЕСКИХ ДЕЯТЕЛЕЙ В «ВОСПОМИНАНИЯХ» С. АЙНИ

Содержание статьи посвящено анализу и рассмотрению антропонимов, выражающих мифонимы, имена пророков, а также религиозных и исторических деятелей в «Воспоминаниях» Садриддина Айни. На основе богатого ономастического материала автор предпринимает попытку подробно исследовать данный аспект. В указанном произведении С. Айни приводит точные сведения о мифонимах, именах пророков, религиозных и исторических личностях. В «Воспоминаниях» данные категории наименований играют определенную роль, будучи использованными для придания привлекательности, полноты и содержательности сюжету произведения и описанию исторических событий. Кроме того, подчеркивается важность подобных имён, особенно антропонимов-мифонимов и имен религиозно-исторических деятелей, для расширения кругозора и углубления знаний читателей. Автор приходит к выводу, что Садриддин Айни посредством антропонимов, связанных с именами мифических и исторических персонажей, пророков и религиозных деятелей, сумел сделать содержание своего произведения более увлекательным, ярким и колоритным.

Ключевые слова: антропоним, ономастика, имя, личности, мифоним, мифология, миф, легенда, культура.

ANTHROPONYMS EXPRESSING MYTHONIMS, NAMES OF PROPHETS, RELIGIOUS AND HISTORICAL FIGURES IN S. AINI'S "REMINISCENCES"

The article focuses on the analysis and review of anthroponyms that express mythonyms, names of prophets, as well as religious and historical figures in Sadriddin Aini's "Reminiscences". Based on extensive onomastic material, the author attempts to examine this specific aspect of the text. In the mentioned work, the author provides explicit information regarding mythonyms, names of prophets, religious and historical personalities. In "Reminiscences", these names play a significant role, being utilized to enhance the appeal, depth, and overall content of the work, as well as to vividly depict historical events. Furthermore, the article demonstrates the importance of such names—particularly anthroponyms reflecting mythonyms and the names of prophets, religious, and historical figures—highlighting their necessity for providing readers with deeper insights. The author concludes that by incorporating anthroponyms related to mythological and historical figures, prophets, and religious personalities, Sadriddin Aini succeeded in making the core content of his masterpiece highly engaging, rich, and multifaceted.

Keywords: anthroponym, onomastics, name, figures, mythonym, mythology, myth, legend, culture.

Дар бораи муаллиф

Имамбердиева Саломат Менгликуловна
Номзоди илмҳои филологӣ, дотсенти
кафедраи методикаи таълими забон ва
адабиёт
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: salomatimamberdieva@gmail.com

About the author

Imamberdieva Salomat Menglikulovna
Candidate of Philological Sciences,
Department of Methods of Teaching Language
and Literature
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: salomatimamberdieva@gmail.com

Об авторе

Имамбердиева Саломат Менгликуловна
Кандидат филологических наук, доцент
кафедры методики преподавания языка и
литературы
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: salomatimamberdieva@gmail.com

**ТОБИШҲОИ ЛУҒАВИЮ МАЪНОИ ВА ПОЭТИКИИ КАЛИМАИ
«ВАТАН» ДАР АШЪОРИ МУҲАММАД ҒОИБ (дар асоси маводи маҷмуаи
«Меҳри Ватан»)**

Шерализода М. С.

Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Калима воҳиди асосии забон махсуб ёфта, бо мустақилият ва мақоми устувор доштан дар қолабҳои овозӣ, зимни ифодаи маъноҳои гуногун алоқамандӣ пайдо кардан бо мафҳумҳо, ашъҳо, олами маънавӣ ва ҷаҳонбинии инсон нисбат ба дигар унсурҳои забон фарқ мекунад. «Дар калимаҳо таҷрибаю дониши бисёрасраи инсон, ки дар рафти зиндагӣ, меҳнат шаклу сурат гирифтаанд, инъикос ёфтаанд. Раванди ташаккули калимаҳои забон аз ҳодисаҳои дуру дароз ва мураккаби таърихи инсоният мебошад. Бесабаб нест, ки дар ҷараёни маърифатандӯзии худ инсон калимаҳоро ҳамчун воситаҳои муҳими азбаркунии донишу таҷрибаи ба даст овардашуда истифода мебарад. Маҳз ба воситаи калимаҳои забони модарӣ мо дар хусуси ҳаёти воқеӣ, ҳодисаҳои табиат ва ҷамъият дар шакли унсурҳои ҷудогона дониш ҳосил мекунем» [8, с. 12].

Забони адабии ҳозираи тоҷик ҳамчун падидаи ҷамъиятӣ баробари тараққиёти соҳаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии мардуми тоҷик пайваста дар рушду такомули ба қарор дорад. Он тамоми дигаргуниҳои иҷтимоиро дар худ мунъакис сохта, бар ҳамин васила барои ғаномандии таркиби луғавии худ заминаҳои мусоид фароҳам меоварад. Яке аз чунин заминаҳои муҳим калимасозӣ махсуб меёбад. Ин соҳаи забоншиносӣ бо мураккабии роҳу усулҳои сохтани вожаҳои наво, ки талаботи омро дар бобати дуруст инъикос намудани воқеият зимни муошират таъмин карда тавонад, нисбат ба дигар бахшҳои соҳаҳои афзалият дорад [1, с. 40].

Калимаҳои забони тоҷикӣ дар сабки бадеӣ, хусусан дар забони осори манзум ба тобишҳои зиёди луғавию маъноӣ, ба рангорангии фикр, ба ҷилоҳои бадеии ҷаззобу дилнишин бо назардошти маҳорат ва истеъдоди суҳанварон ва талаботи услубӣ баёни онҳо соҳиб мегарданд. Муҳаққиқ М. Саломӣ дар ин бобат ибрози андеша намуда, чунин нигоштааст: «Ҷанбаҳои инфиродии услубӣ пайдо кардани калимаҳо, ки ҳамчун яке аз мушкilotи семантикӣ дар нутқи шоирона ба қарор меравад, бештар ба забони назми бадеӣ марбут аст, зеро фарди эҷодкор, яъне шоири нависандагон танҳо шореҳи ҳодисаю воқеаҳо ва тасвири бевоситаи ашъи табиат набуда, ҳангоми таълифи осори бадеӣ нисбат ба ҳама гуна ҳодисаю воқеа ва ашъи нигоҳи фардии худро низ баён менамоянд, ки дар натиҷа тавассути калимаҳо ифодаҳои наво нотакрор дар забон зухур менамоянд, ки асоси онҳоро маъноӣ аслию луғавии калимаҳо ташкил медиҳад» [15, с. 12].

Калимасозӣ яке аз роҳҳои муҳими бой гардонидани таркиби луғавии забон ба ҳисоб меравад ва маҳз бо ҳамин роҳ таркиби луғавии забон инкишоф меёбад. Инсон дар зиндагӣ барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти худ бо истифода аз қолабҳои гуногун калимаҳои зиёдеро истифода мебарад, ҳамзамон дар баробари пешрафти ҷомеа забон низ рушду такомул меёбад. Аз ин хотир, забонро ҳамсафари доимии ҷомеа ном мебаранд. Дар ҳоли ҳозир, зарурате пеш омадааст, ки одамон барои пурраву мукамал ифода кардани мафҳумҳои наво дар равиши ин дигаргуниҳои бавҷудода аз ҳамаи воситаҳо, махсусан, аз усулҳои калимасозӣ ба таври фаровон истифода намояд. Талаботи маъмур ба инкишофи калимасозиву шаклсозӣ ва таркибу иборасозӣ асоси омилҳои муҳимме ба шумор меравад [2, с. 43].

Вожаи «Ватан» дар ашъори шоири хушсалика ва суҳанвари боистеъдод Муҳаммад Ғоиб бо тамоми имкониятҳои луғавию маъноӣ, грамматикӣ услубии худ ҷойгоҳи махсус дорад. Ин вожаи арабиасл ба ҳақде дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ мақоми устувор пайдо кардааст, ки онро аз вожаҳои аслии тоҷикӣ, ки дар фонди асосии луғавии забонамон фароҳам омадаанд, ҷудо кардан душвор аст. Мавзӯи **ватан** ва ситоиши он дар эҷодиёти М. Ғоиб ҷунун амиқ реша давондааст, ки ҳатто сари андешаҳои гуногун ҳам беихтиёр маҷрои суҳанаш ба сӯи **Ватан, меҳри Ватан, ватандӯстии ҳифзи Ватан** ва амсоли инҳо майл мекунад. Ин мавзӯи саршори меҳр дар маҷмуаи «Меҳри Ватан», ки шоир онро ба таври дигар «Меҳаннома» низ номидааст, барои ифодаи олами ботинии адиб, тугъи дил ва орзуҳои омили ӯ кумак кардааст. Ҷунунчи, дар пешгуфтори китобаш ин масъала чунин дарҷ шудааст:

*Чамъи аишу ҳарфи чаиму хомаам,
Шуд китоби меҳр – Меҳанномаам* [3, с. 3].

Манзараҳои **Ватан**, хусну таровати он, ҷаҳду талошҳои фарзандони содиқ ва бонангу номуси диёр дар ҷодаи таҳкими сулҳу ваҳдат, ободкориву навсозиҳо бо истифодаи даҳҳо таркибҳои овозии ҳаммаъно наздикмаъно сурат гирифта, барои таъмин намудани талаботи услуби ифодаи фикр ба шоир мусоидат намудааст. **Ватан** дар луғат ба маъноҳои «1) зодгоҳ, ҷои таваллуд ва нашъунамо, масалан, деҳа, шаҳр, мамлакат; 2) ҷои истиқомат, маскан, манзил, макон; 3) кишвар, сарзамин, мамлакат, диёр [17, с. 228]. Ин матолиб дар шеъри «Сарчашмаи меҳр» чунин инъикос ёфтааст:

*Сарчашмаи меҳр аз Ватан оғоз бигирад,
Тори дилам оҳанг аз ин соз бигирад* [3, с. 72].

Барои ноил гардидан ба ҳадафҳои услубӣ шоир аз вожаҳои мансуб ба сабки баланд моҳирона истифода бурдааст. «Ба ҷумлаи луғати услуби баланд, ки дар онҳо оҳангу ҷилваҳои мусбати эҳсосиву иродавӣ ифода шудаанд, лиризмҳо, поэтизмҳо, архаизмҳо, неологизмҳо, як гурӯҳ экзотизмҳо ва ҳама гуна калимаҳои эвфемистӣ дохил мешаванд» [10, с. 157]. Бояд гуфт, ки мавзуи **Ватан** дар назм асосан ҷанбаи сиёсӣ иҷтимоӣ дорад, вале дар ашъори М. Ғоиб ин мафҳум гоҳе оҳанги сиёсӣ, гоҳе оҳанги иҷтимоӣ ва бештар манбаи илҳом, ҳисси баланди меҳру муҳаббат нисбат ба диёри маҳбуб инъикос ёфтааст. Масалан, лиризмҳои *гулбоғ, биҳишт, шаҳодатнома, сарнавишт*, аз як тараф, барои таносуби маънӣ созгор бошад, аз тарафи дигар, барои муассирию ифоданокӣ ва пурқуввату образнок ифода гардидани матлаби шоир созгор афтаданд, ки зимни он Тоҷикистон дар назар аст:

*Ватан, ҳастӣ ту гулбоғу биҳиштам,
Шаҳодатномаи ман, сарнавишти ман* [3, с. 35]

Ватан, суҳан ва **меҳр** (муҳаббат, ишқ) дар ашъори М. Ғоиб як навъ умумияти маъноӣ пайдо кардаанд:

*Ватан меғӯям аз рӯзе, ки ман фаҳми суҳан дорам,
Суҳан меғӯям аз он рӯзе, ки ман меҳри Ватан дорам* [3, с. 58].

Барои ба вуқӯ пайвастанӣ чунин ҳолат ба шоир лиризм, поэтизм, ки пайваста бо вожаи **Ватан** ва муродифоти он ба кор рафтаанд, аз қабилҳои *нишон, аҳди бостон, осмон, остон, баҳои ҷон, китоби нур зи достон* дар шеъри «Қаламрав» кумак кардаанд:

*Нишон зи аҳди бостон барои мо тӯӣ, Ватан,
Ҳам осмон, ҳам остон барои мо тӯӣ, Ватан.
Зи рафтагони мо тӯӣ, баҳои ҷони мо, тӯӣ,
Китоби нур зи достон барои мо тӯӣ, Ватан* [3, с. 30].

Масъалаи **ҳифзи Ватан** бо поэтизми **баҳои ҷон** аз лиҳози маъноӣ мантиқ мутаносибан ба кор рафтааст ва мазмуни абёти зерин илҳом аз мисраъҳои «Шоҳнома»-ро меонад:

Фирдавсӣ:
*Ҳама сар ба сар тан ба куштан диҳем,
Аз он беҳ, ки кишвар ба душман диҳем.*

Муҳаммад Ғоиб:
*Дар раҳи ҳифзи Ватан сарҳо ҷудо аз тан шавад,
Мумҳо ҳам сангҳову обҳо оҳан шавад* [3, с. 10].

Дар шеъри «Баҳои ҷон» шоир онро аз ҳама *лаълу гавҳар* боло гузошта, ба **баҳои ҷон** баробар доништааст:

*Ҳазор ҷон диҳем агар ба ҳифзи ин Ватан кам аст,
Ватан на лаълу не гӯҳар, баҳои ҷони одам аст* [3, с. 12].

Ба ин монанд ҳангоми нишон додани вазъи хизмати пурзаҳмати сарбозон поэтизми *чашимони бедори Ватан*, ташбеҳоти бамавқеи *симхору сангдевори Ватан* мусоидат кардаанд:

*Рӯзу шаб чашимони бедори Ватан моем,
Симхору сангдевори Ватан моем* [3, с. 28].

Ватан дар силсилаи синонимҳое, ки дар ашъори М. Ғоиб ба кор рафтаанд, лиризм аз ҳама серистеъмолтарин маҳсуб меёбад. Моҳирона ба кор бурдани муродифоти ҳаммаъно наздикмаъно калимаи Ватан аз маҳорати забондонӣ, интиҳоби бамавриди калима ва дуруст дар мавқеи муносиб кор бастанӣ он аз эҷодкорӣҳои навбатии Муҳаммад Ғоиб мебошад. Шоир зимни ифодаи дар мавридҳои зарурӣ ба ҷои унсури луғавӣ **Ватан**, яке аз аъзои силсилаи муродифӣ зерин дар шеърҳои адиб истифода шудааст: *ватан – меҳан, кишвар*,

диёр, мулк, мамлакат, сарзамин, қаламрав, хок, марз, марзу бум, зодгоҳ, хона, қошона, гард, зубор ва амсоли инҳо.

Меҳан. Дар луғат **меҳан** «ватан, хонаву ҷой» маънӣ шуда, вожаи қадимуласли форсии тоҷикӣ, ки дар дар забони тоҷикӣ асосан дар сабки адабии китобӣ ва услуби бадеӣ бештар дар истеъмол аст. Аз лиҳози истеъмол мақоми ин вожа пас аз **ватан** дувумин аст. Муродифшудани вожаи **ватан** бо калимаи эронӣасли **меҳан** дар шеърӣ «Номи Ватан» бо мақсади роҳнаодан аз такрори бемавриди як калима ҳамчун синоними луғавӣ он – **меҳан** ба қор гирифта, дар шеърӣ Муҳаммад Ғоиб ҷойгоҳи **ватан** пас аз **номи Худо** муқаддастарин махсуб ёфтааст:

*Ба гирди номи меҳан рӯзу шаб бояд суҳан гардад,
Пас аз номи Худо бояд, ки зикр исми Ватан гардад* [3, с. 40].

Бо тасвири қаҳрамоноҳои фарзандони шӯҷои диёр, амсоли Амир Ҳамзаи Хуросонӣ дар шеърӣ «Сарнавишт» шоир омили абадӣ гардидани номи Ватанро дар назар дорад:

*Гарчи хӯрд ӯ дар дар либоси дӯст фанд аз душманаш,
Лек марғаш ҷовидонӣ кард номи меҳанаш* [3, с. 4].

Дар мавриди дигар ибораи **гарди Меҳан**, бо вучуди ночиз будан бо ибораи **хирмани ганҷ** (сарвату боигарии бисёр) дар муносибати зидмаъноӣ қарор гирифта, антоними маъноиро созмон додаанд:

*Ба дарди фиреби зиндагӣ тан надихам,
Бар хирмани ганҷ гарди Меҳан надихам* [3, с. 3].
Шоир меҳанаширо ба **дарғаҳи тақдир** монанд кардааст:
*Чист Меҳан? Дарғаҳи тақдири ҳар ду оламам,
То қиёмат пойбанди шарҳи маъноят манам* [3, с. 27].

Дар муносибати наздикмаъноӣ қарор гирифтани ибораҳои исмӣи изофии **гарди ватан** ва **реги раҳи диёр** дар шеърӣ «Ориёӣ»:

*Гарди Ватан ба хирмани гавҳар намедихам,
Реги раҳи диёр ба мармар намедихам* [3, с. 44].
Муродифшавии калимаи **Ватан** бо вожаи **мулк**:
Ватан майдони нангу сарғади номуси сарбозист,
Шавам хурсанд агар як зарра мулк аз соҳибаи розист [3, с. 40].

Диёр – калимаи арабиасл буда, 1) шакли ҷамъӣ **дор** (хона, ҳавлӣ; ҷой, манзил); 2) кишвар, вилоят, сарзамин, мамлакат; 3) маҷозан: ватан, меҳан [17, 369]. **Диёр – ватан** беҳамтоӣ, ранг ва ҳусну тароваташ барои шоири ватандӯст аз ҳар ҷиҳат ошноӣ:

*Ба олам нест ҳамранги диёрам,
Диёрамро ҳам аз рангаш шиносам* [3, с. 68].
Дар шеърӣ «Сарнавишт» ифтихор аз фарзандони шӯҷои диёр инъикос ёфтааст:
*Дошт Искандар ҳам аз Испитамени ман ҳазар,
Дар диёрам ҳасм шуд маҳрум аз шаҳди зафар* [3, с. 5].
Таассуф аз маҳдудияти **ватани** таъриҳӣ: **диёри** бузург – Хуросон:

*Аз Хуросон бимонд танҳо ном,
Он диёри бузург шуд маҳдуд* [3, с. 7].

Муродифати ибораҳои **Хуросони бузург – меҳани аҷдоди ман – хоки диёр – қадамҷои қадамдорони шухратёр**:

*Хуросони бузург – ин меҳани аҷдоди ман,
Қадамҷои қадамдорони шухратёру соҳибифтиҳорам* [3, с. 95].
Шабоҳати **диёр** бо **ҷаннат** ва мутаносибии маъноӣ онҳо бо ибораи **мулки нозанин**:
*Бинозам бо ту мулки нозанинӣ,
Диёрам ҷаннати рӯйи заминӣ* [3, с. 61].

Шоир мафҳуми **диёри** худро бо «**мулки фаровонӣ**» дар шеърӣ «Ҷонфидо» дар як радиф қарор додааст:

*Ҷамъ оварам ҳар хӯшаро, хирман кунам ҳар гӯшаро,
Номи диёри хешро «мулки фаровонӣ» кунам* [3, с. 52].

Дар шеърӣ «Зиндагибахш»:
*Навбахору тирамоҳат зарнисор,
Нест ҳамранги ту дар дунё диёр* [3, с. 15].

Дар шеърӣ «Суруди далерон»:
*Хоҳони амонием, бар нек вафодорем,
Бадҳоҳи диёри худ ором набигзорем* [3, с. 26].

Дар шеъри «Гулистон»:

Дар ту диёрам асли баҳор аст,

Ҳар чор фаслат фасли баҳор аст [3, с. 73].

Барои соҳибватан ҳар пораи санги аз кӯҳи диёр канда чун тифл азиз аст:

Санги аз кӯҳи диёраш кандаро,

Бинад ӯ чун тифли аз пистон ҷудо [3, с. 50].

Даъват ба ободкорӣ ва сабзпӯш гардонидани диёр:

Дар диёри рӯдҳои нурхурӯш,

Ҳар қадам бояд, ки бошад сабзпӯш [3, с. 53].

Меҳри диёри дигарро ба ёри дигар тавсия додааст:

Чо нашавад дар дилам меҳри диёри дигар,

Меҳри диёри дигар ҳаст ба ёри дигар [3, с. 56].

Кишвар – исми макон, вожаи тоҷикиасл ба маънои «сарзамин, малакат, ноҳия» [17, с. 556] маъруф буда, дар забони ашъори Муҳаммад Ғоиб дар қатори муродифии **ватан** – **меҳан** – **диёр** – **кишвар** мақоми устувор дорад, истеъмоли он дар нутқи гуфтугӯӣ нисбатан маҳдуд, дар забони насри бадеӣ камистеъмол, вале дар забони назм ҳамчун калимаи хоси сабки адабии китобӣ серистеъмол мебошад. **Кишвар**, **Тоҷикистон** ва **Ватан** бевосита дар қаробати маъноӣ қарор гирифтаанд:

Тоҷикистон! Кишвари ҳастии ман ҳастӣ,

Бар ту дорам меҳри беохир, Ватан ҳастӣ [3, с. 69].

Кишвар дар шеъри «Зиндагибахш» барои ифодаи мафҳуми **Ватан** ба қор рафтааст:

Чашми бедори ту ҳастам, кишварам,

Номбардори ту ҳастам, кишварам [3, с. 15].

Тараннуми арзишҳои миллӣ дар иртибот бо вожаи **кишвар** дар шеъри «Сарнавишт»:

Дорад акнун кишвари ман пешвои хешро,

Ҳам нишону ҳам суруду ҳам ливои хешро [3, с. 5].

Кишвар (**Ватан**, **Тоҷикистон**) беҳтарин мероси аҷдодон:

Дар дили кӯҳ лаълу зери баҳр гавҳар мондааст,

Беҳтарин мерос аз аҷдод кишвар мондааст [3, с. 20].

Кишвар (**Ватан**, **Тоҷикистон**) олами афсона:

Гул чу шамъ, ору ба он парвона аст,

Кишвари ман олами афсона аст [3, с. 85].

Ифтихор аз зебоии **кишвар** ва талош ҷиҳати ободии он:

Мо ба ҳусни кишвари зебои худ мафтун шавем,

Баҳри рӯйсурхии худ дилхун шавем [3, с. 60].

Мулк – ин вожа ба забони арабӣ мансуб аст ва дар забони адабии ҳозираи тоҷик унсури луғавии серистеъмол буда, ҷиҳати ифодаи маъноҳои зерин ба қор рафтааст: «1) он чи дар қабзае, дар тасарруфи касе бошад; дороии ғайриманқул (замин, хона ...); 2) мамлакат; 3) подшоҳӣ, ҳукуматдорӣ [17, с. 736]. Дар ашъори Муҳаммад Ғоиб **мулк** ҳамчун муродифии вожаҳои **ватан**, **меҳан**, **кишвар** ва ба маъноҳои маъмулии худ қорбаст шудааст:

Сарфарозӣ аз **мулки соҳибистиқлол**:

Мулкам ба ҷаҳон соҳиби истиқлол аст,

Дунё ҷама дар талоши озодӣ аст [3, с. 21].

Дар шеъри «Тоҷикон»:

Тарҳи аслии Ватан пайдо шавад аз ин китоб,

Сарҳади мулки қуҳан пайдо шавад аз ин китоб [3, с. 11].

Дар шеъри «Мучассамаи истиқлол» шуҳрату шони Ватан тараннум ёфтааст:

Мулки номаи дар ҷаҳон гул-гулфikanро дидан аст,

Миллати осудаи як ҷону танро дидан аст [3, с. 19].

Дар муносибати синонимӣ қарор гирифтани вожаҳои **Тоҷикистон**, **кишвар** ва **мулк**:

Тоҷикистон – **кишвари** доимбаҳор,

Мулки мардони далеру номдор [3, с. 22].

Мулк – муродифии **маскан**, **макон**; **кишвар**, **диёр**, **малакат**:

Гарчи бошам дар дигар мулку макон,

Дар замин бошам ва ё дар осмон [3, с. 13].

Тоҷикистон – порое аз **мулки Хуросон** – ватани таърихии тоҷикон:

Дӯстдори пораи мулки Хуросонем мо,

Номбардори бузурги Тоҷикистонем мо [3, с. 20].

Шоир худро соҳибватан, меросбари **мулки аҷдодӣ** мешуморад:

Соҳиби мулки аҷдодиём,

Зодаи даври озодиём [3, с. 125].

Даъват ба ободкорӣ дар шеъри «Хоки мулк»:

Хоки мулки хеш бояд зар кунем,

Тоҷикистонро дигар бояд кунем [3, с. 53].

Мамлакат – калимаи иқтибосшудаи арабӣ аст: ба маънои 1) кишвар, сарзамин, диёр, бум; 2) ҳукуматдорӣ, подшоҳӣ [17, с. 630]. Ин калима дар забони адабии муосир васеъ пахншуда мебошад, вале дар забони ашъори Муҳаммад Ғоиб ҳамагӣ як маротиба дар таркиби ибораи **мамлақати бихиштосо** дар рубоиёти ӯ дучор омад:

Сад шукр, ки дар хубтарин ҷо моем,

Дар мамлақати бихиштосо моем.

Дорем сари баланд чун кӯҳи баланд,

Ҳушбахттарин одами дунё моем [3, с. 163].

Сарзамин – вожаи мураккабсохти тоҷикӣ ба маънои «кишвар, мамлакат» [18, 206] ва он дар забони адабӣ ва ашъори М. Ғоиб ҳамчун муроди **Тоҷикистон**, **Ватан**, **меҳан**, **кишвар**, **мамлакат** серистеъмол мебошад. Дар матни зерин ибораи хонаи обод ҳамчун синоними услубию лаҳзавии қатори муродиҳои мазкур хизмат кардааст:

Тоҷикистон, **меҳани** осудаву озоди ман,

Сарзамини офтобӣ, **хонаи ободӣ** ман [3, с. 20].

Сарзамин дар мавриди дигар бевосита ҳамчун синоними луғавии **кишвар**, **мамлакат**, **мулк**, **диёр** ба кор рафтааст:

Сарзаминат сабзу афлокат кабуд,

*Нест кам дар васфи ту шеър*у суруд [3, с. 22].

Тоҷикистон сарзамини обшор ва **диёри** сабзпӯш:

Поктар аз ҳама дар ҷаҳон оби ман,

Сабзтар аз ҳама **сарзамини** ман аст [3, с. 16].

Тоҷикистон – сарзамини кӯҳсор:

Дар назар хок аст, аммо *хок* нест,

Сарзамини кӯҳсор аст [3, с. 105].

Қаламрав – мураккаб аз решаҳои арабии **қалам** (килк, хома; асбоби буранда: як порча) ва **рав** (тоҷикӣ; асоси замони ҳозираи феълӣ **рафт**) ба маънои «кишвар ва мулке, ки ба фармони як подшоҳ тобеъ бошад; доираи фармонравои як подшоҳ ё ҳоким бошад [18, 669]. М. Ғоиб ин вожа ро ба маънии «Ватан, диёри аҷдодӣ, мулки меросӣ» дар матни зерин ба кор бурдааст:

Гӯям ин саҳро замини *қуҳнабунёди* ман аст,

Ин қаламрав **мулки меросии аҷдодии** ман аст [3, с. 30].

Қаламрави мавҷуд – ватани ҳозира, диёри кунунӣ, ки шоир бо таассуф Ватани таърихи ба мисли қорвони раванда ташбеҳ дода, даъват менамояд, ки акнун дар фикри ҳифзи сарзамини мавҷуда мебошад буд:

Қорвон рафт, бояд акнун қард,

Фикри ҳифзи қаламрави мавҷуд [3, с. 41].

Қаламрави муҳаббат – ибораи фразеологӣ ба маънои «маъвои ишқу вафодорӣ», яъне на мулки кучак, балки сарзамини бузургу беҳудуд дар шеъри М. Ғоиб ба кор рафтааст ва зимнан Тоҷикистон дар назар аст:

Ту хурд не, бузург ту, ҳамин бувад баҳои ман,

Қаламрави муҳаббатӣ, ту сарҳади вафои ман [3, с. 41].

Марз – замин, замини кишту қор; кишвар, сарзамин, мамлакат; ватан; сарҳад, ҳудуди сарзамин [17, 642].

Барои ҳифзи марзи ту фидо кунем қону тан,

Сари баланди мо туй ба ҳар нишасту анҷуман [3, с. 30].

Марзу бум – ин таркиби ҷуфтистеъмол ба маънои «кишвар, сарзамин» дар забони тоҷикӣ ва дар забони ашъори М. Ғоиб мустаъмал аст:

Ҳифз созам **марзу бум** аз *гирдбоди ҳодисот*,

Хок бодо бар сарам, гар як *кафи хок*ат равад [3, с. 31].

Марзу бум – муроди Ватан, ки поэтизмҳои **гӯшаи имон**, **қўйи бахт** ҷиҳати тақвияти муҳимии ҳифзи он дар байти зер ба кор рафтаанд:

Ватанро **гӯшаи имону қўйи бахти** худ донанд,

Барои *ҳифзи марзу бум* худро *посбон* хонанд [3, с. 40].

Зодгоҳ – вожаи тоҷикии муштақ ба маънии «ҷойи таваллуд, деҳа, шаҳр, мамлакат» дар байти поёнӣ бо калимаи *маскан* (манзил, маъво, ватан) ҳаммаъно шуда омадааст:

Зодгоҳи мардуми доно туй,

Маскани Синову Мавлоно туй [3, с. 113].

Хона – маскан, истиқоматгоҳ дар ҳавлӣ; бино, иморат [18, 490]; дар ин байти ғазали М. Ғоиб он маҷозан мафҳуми ватан, зодгоҳ, Тоҷикистонро инъикос намудааст:

Дар бихишти рӯи дунё хона аст,

Кишвари ман олами афсона аст [3, с. 85].

Хонаи бахт – зимни ин таъбир боло гузоштани манфиатҳои *Ватан, диёр, кишвар* (Тоҷикистон) аз ҳама чизи дигар дар назар буда, он бо ибораи *маҳбаси сахт* гузошта шудааст:

Дар маҳбаси сахтем, агар аз пайи судем,

Дар хонаи бахтем, агар суд надонем [3, с. 152].

Хона ва *кошона* – муродифи луғавӣ:

Хонад намози бомдод,

Пире ба кунҷи хонааш,

Дорад талаб он покзод,

Ободиш кошоноаш [3, с. 77].

Кошона – хона, хонаи хурдакак; бошишгоҳ, хонаи зимистона [17, 568]. Дар ашъори М. Ғоиб дар таркиби ибораҳои фразеологии *кошонои меҳр* (маскани ишқу вафодорӣ) ва *хонаи дил* истёсмол ёфтааст:

Кошонои меҳри ту рабудаст диламро,

Дар хонаи дил ҷои дари меҳри ту дорам [3, с. 86].

Дар мавриди дигар *кошона* бо мафҳуми *Тоҷикистон* (Ватан) ва *қиблаи суҷуд* баробар доништа шудааст:

Рӯ ба ҳар сӯяи, ки орам, саҷдаам гардад қабул,

Тоҷикистон баҳри ман ҳам қибла, ҳам кошона аст [3, с. 151].

Хок – вожаи сермаънои тоҷикиасл буда, барои ифодаи маъноии зерин: 1) қабати болоии замин, ки дар он дарахту гиёҳ мерӯяд; 2) чанг, гард, ғубор; 3) маҷозан: сарзамин, мамлакат, кишвар; 4) маҷозан: гӯр, қабр, турбат; 5) маҷозан: тан, пайкар, қолаби инсон, ки Худо онро аз хок офаридааст; 6) маҷозан: чизи бекора, камарзиш; *ин хок* – киноя аз дунё, олам, ҷаҳон [18, с. 436]. Дар ашъори М. Ғоиб ин калима дар иборасозӣ серистифода буда, ба маънои асли дар таркиби ибораи *хоки Ватан* дар мавқеи ҷузъи асосӣ дучор омада, вожаи *Ватанро* ба худ тобеъ кардааст:

Ҳаргиз накунам шиква, Худованд агар аз ман,

Ҷуз хоки Ватан додаи худ боз бигирад [3, с. 72].

Калимаи *хок* дар мавриди дигар дар ибораи рехтаи *хоки қуҳан* ба маънои маҷозӣ корбаст шуда, мафҳуми «мамлакати қадима, кишвари бостонӣ»-ро ифода намудааст:

Зар меравад аз даст ба он меҳр набандед,

Як зарраи ин хоки қуҳанро нафурӯшед [3, с. 120].

Хок – замини Ватан:

Хоку оби Ватан, пораи санги хеш,

Парчами бахти худ тоҷу авранги хеш [3, с. 18].

Ҳифзи хок – муҳофизати Ватан; *Хоки пок* – Ватан:

Ҳамчу кӯҳҳои ту ҳифзи хокат мекунам,

Сурмаҳо бар дидаҳо хоки покат мекунам [3, с. 32].

Хоки аҷдодӣ – сарзамин, ватани аз ниёгон меросмонда:

Баҳри мо хори ӯ зи гул кам нест,

Баски ин хок хоки аҷдодист [3, с. 23].

Хоки мулк – ишора ба сарзамини камхок ва кӯҳистон будан:

Ба зери санг, лек хуфта тоҷик,

Зи хоки мулк безорӣ накардаст [3, с. 126].

Хоки мушқбор – таъбирест, ки зимни он бевосита мафҳуми *Ватан, диёр, мулк, кишвар* бо ҳама дороиҳояш дар назар дошта шудааст:

Чун уқоби дурбинам, то ба чашим,

Сурма хоки мушқборат мекунам [3, с. 33].

Хоки бахт – ибораи исмии фразеологӣ буда, мутаносибан бо таъбири **оби иқбол** (обрӯй, эътибор, нуфуз) чихати ифодаи мафҳуми «хушбахтӣ бо Ватан» хизмат кардааст:

Оби иқболам нагирад бе ту ранг,

Хоки бахтам бе ту гардад мисли санг [3, с. 13].

Хоки омад – ибораи рехтаест, ки ба маънои аслии зоҳиран «хоки аз дигар ҷо овардашуда; табиати шахс»; маҷозан: «мардуми кӯчӣ, аз дигар ҷо омада, муҳочир»-ро ифода менамояд. Таъбири **хоки омад** бо вожаи **асл** мутақобил афтода, чихати тақвияти фикри тавассути мутақобили **бумӣ - кӯчӣ** баёншуда ба кор рафтааст:

Фарқ ҳам байни бумию кӯчист,

Хоки омад зи асл дорад фарқ [3, с. 23].

Хок бехтан - таъбири халқӣ аст, ки ба маънои «махв кардан, несту нобуд кардан» роиҷ мебошад ва он дар таркиби фразеологизми «хоки хиёнатпешаро бехтан» дар байти зерин корбаст шудааст:

Дами бишинидани номаш ҳама зи ҷо хезанд,

Ба галбери газаб хоки хиёнатпешаро безанд [3, с. 40].

Гард – ифодагари маъонии «зарраи хок, ғубор, чанг»; **рег** (сангреза) – фарши раҳи Ватан буда, онҳо дар тасвири шоир ҳамчун як ҷузъи Ватан маҳсуб меёбанд:

Гарди Ватан ба хирмани гавҳар намедиҳам,

Реги раҳи диёр ба мрамар намедиҳам [3, с. 44].

Гард, агарчи чизи беарзиш аст, вале ҳадафи шоир ба зар табдил додани кимати ҳар зарраи **меҳри Ватан** аст:

Мақсуди ҳама талошу ҷонбози ман,

Зар кардани қадри гарди меҳри Ватан аст [3, с. 44].

Ғубор – гард, чанг, хока [18, 656] барои шоир ҳамчун як ҷузъи хоки Ватан азиз аст ва ӯ баҳри ҳифзи он зи ҳар бод (душманон) омодааст:

Баҳри ҳифзи ғубораи аз ҳар бод,

Об гардему нам кунем эҷод [3, с. 23].

Ба ин тариқа, Ватан ва муродифоти он дар ашъори М. Ғоиб, хусусан дар мачмуаи «Меҳри Ватан» чун объекти тасвир мавқеи муҳимро ишғол мекунад. Унсuri луғавии мазкур дар сохтани калимаҳои мураккаби **ватандор**, **ватангӯ**, **ватанҷӯ**, **ватансоз**, **ватанпараст**, **соҳибватан** ва вожаҳои мураккаби омехтаи **ватандорӣ**, **ватанпарастӣ** нақши муҳим дошта, дар созмон ёфтани дахҳо ибораҳои озод ва ибораҳои фразеологӣ саҳм гузоштааст: **меҳри Ватан**, **рӯи Ватан**, **бӯи Ватан**, **ҷӯи Ватан**, **кӯи Ватан**, **сахрои Ватан**, **хоки Ватан**, **дидори ватан**, **васфи Ватан**, **сароби Ватан**, **номуси Ватан**, **нанги Ватан**, **дарди Ватан**, **ҷафои Ватан**, **нишони Ватан**, **шаъну шони Ватан**, **соҳиби Ватан**, **санги Ватан**, **ҷӯи Ватан** ва амсоли инҳо. Чанд мисол:

Ман ватандори бузургам, пандгӯи беназир,

Аз гили Фирдавсию аз хоки Мавлоят манам [3, с. 3].

Дар ватандорӣ ҳама бояд гузорад саҳми худро,

Кори як кас нест бурдан парчами номусро [3, с. 3].

Вожагони **зодгоҳ** (калимаи сохта), **сарзамин**, **қаламрав** (калимаҳои мураккаб) ва таъбири дарғаҳи умед дар забони ашъори М. Ғоиб ба сифати муродифоти наздикмаъно истифода шудаанд ва онҳо низ дар ташаккули ибораҳои нав нақш бозидаанд: **зодгоҳи мардуми доно** (Тоҷикистони таърихӣ), **сарзамини офтобӣ** (Тоҷикистон), **қаламрави мавҷуд**, (Тоҷикистони кунунӣ), **қаламрави муҳаббат** (и.ф.: сарзамини озод, ватани ишқу ошиқӣ); ибораи фразеологӣ **даргоҳи мақсуд** (ватан) ва монанди инҳо ба кор рафтааст. Чунончи:

Тоҷикистон, меҳани осудаву озоди мо,

Сарзамини офтобӣ, хонаи ободи мо! [3, с. 20].

Тоҷикистон, дарғаҳи мақсуди ман,

Сарнавишту олами мавҷуди ман [3, с. 17].

Ба ҳамин монанд муродифҳои луғавии **Ватан** – **меҳан**, **кишвар**, **диёр**, **мулк**, **хок**, **марз** ва мисли инҳо дар ташаккули калимаву ибораҳо дар забони ашъори Муҳаммад Ғоиб чун дар забони адабии муосири тоҷик лексикаи ғайрӣ ва сермаҳсулу серистеъмол саҳм гузоштаанд: вожаҳои мураккаб – **Меҳаннома**, **меҳанпарвар** (ватанпарвар), **фараҳмулк** (мулки обод), **кишвардор** (соҳиби кишвар), **кишваркушо** (сайёҳ, кашшоф), **мулкдор** (соҳибмулк); вожаҳои мураккаби омехта: **меҳанпарварӣ**, **меҳанпарастӣ**, **меҳанфурӯшӣ**; дар бунёди таркиби ҷуфтистеъмоли **марзу бум**; ибораҳои исмии изофии **меҳани аҷдоди ман**, **кишвари ҳастӣ**,

кишвари сарсабз, кишвари ман, хоки кишвар, мулки куҳан, мулки нозанин, мулки ҷаннатсифат, мулки ҷаннатсурат, мулки мардони далер, диёри бузург ва ғайра. Чанд мисол:

*Чаври бераҳмонаи таърих боз ояд ба ёд,
Нанги меҳанпарварӣ дар хуни ман гардад зиёд* [3, с. 4].
*Синдбодам аввалин кишваркушо дар даҳр буд,
Фотима бар ҷоми ҳасми меҳани худ заҳр буд* [3, с. 5].

М. Муҳаммадиев роҷеъ ба масъалаи **Ватан** ва синонимҳои он (**мамлакат, диёр, кишвар, сарзамин, зодгоҳ**) изҳори андеша намуда, қайд мекунад, ки «Дар байни ин калимаҳо **ватан** аз ҷиҳати маъно монанди **мамлакат** васеъ интишор ёфта ва дар забон хеле серистеъмол аст. **Ватан** ба маънои васеъ (мамлакат) ва ба маънои танг (деҳа, зодгоҳ) низ фаҳмида мешавад. Калимаҳои **кишвар** ва **сарзамин** нисбат ба синонимҳои худ тобишҳои маъноии дигар низ доранд ва ба маънои «маҳал, ҷой, мавзеъ, территория» низ меояд. **Қаламрав** ҳам синоними ин калимаҳо шуда метавонад, вале истеъмоли он маҳдуд мебошад» [14, с. 54]. Бояд гуфт, ки доираи муродифшавии вожаҳо дар забони ашъори М. Ғоиб бо ду роҳ амалӣ шудааст: а) шоир аз синонимҳои табиӣ ва тайёри дар забони тоҷикӣ маъмул (**ватан, меҳан, сарзамин, кишвар, диёр, мулк, қаламрав, зодгоҳ**) истифода бурдааст; б) адиб вобаста ба мавзӯ, мазмуни матн ва тақозои услуби баён аз исмҳои ҷинсе, ки барои ифодаи мафҳуми макон ба кор мераванд, синонимҳои муваққатӣ (лаҳзавӣ ё контекстуалӣ) низ сохтааст: **марз, бум, хок, гард, ғубор** ва ғ.

Истисно аз ин, бояд таъкид намуд, ки дар офаридани ашъори фарогири оҳангҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, ки бо лаҳни лирикии шевою дилнишин омезиш ёфта бошад, Муҳаммад Ғоиб аз худ маҳорат ва истеъдоди баланди нишон додааст. Махсусан, вожаҳои **Ватан, Тоҷикистон, меҳан, кишвар, сарзамин, қаламрав, диёр, мулк, хок, марзу бум, зодгоҳ** ва мисли инҳо на дар шакли ҷудогона, балки дар ихтоси поэтизмҳои бисёр мувофиқи мутаносиб ва ҷаззобу ҷолиб, ки боиси афзоиши ҳусну таровати каломи мавзун гаштаанд, нақши бориз доранд. Чунончи:

№	Объекти тасвир	Поэтизмҳои тавсифӣ	№	Объекти тасвир	Поэтизмҳои тавсифӣ
1	Ватан	<i>биҳишт</i>	1	Тоҷикистон	<i>гулишани умр</i>
2	Ватан	<i>ҳадис</i>	2	Тоҷикистон	<i>биҳишт</i>
3	Ватан	<i>Тоҷикистон</i>	3	Тоҷикистон	<i>қибла, қонона</i>
4	Ватан	<i>китоб</i>	4	Тоҷикистон	<i>Ватан, кӯйи бахт, гӯшаи имон</i>
5	Ватан	<i>майдони нанг, сарҳади номус</i>	5	Тоҷикистон	<i>Меҳани осудаи озод</i>
6	Ватан	<i>тақягоҳ</i>	6	Тоҷикистон	<i>Ватани Наврӯз</i>
7	Ватан	<i>зӯрбахи</i>	7	Тоҷикистон	<i>кишвари ҳастӣ</i>
8	Ватан	<i>нурбахи</i>	8	Тоҷикистон	<i>гулистон</i>
9	ватан	<i>мадору муттако</i>	9	Тоҷикистон	<i>дарғаи мақсуд</i>
10	Ватан	<i>иктибос</i>	10	Кишвар	<i>сарсабз</i>
11	Ватан	<i>беқиёс</i>	11	Кишвар	<i>олами афсона</i>
12	Ватан	<i>муҳаббатӣ сипос</i>	12	Кишвар	<i>зебо</i>
13	Ватан	<i>гӯшаи имон</i>	13	Мулк	<i>нозанин</i>
14	Ватан	<i>ёди ниёгон</i>	14	Мулк	<i>мардони далер</i>
15	Ватан	<i>ранг</i>	15	Мулк	<i>ҷаннатсифат</i>
16	Ватан	<i>эҳсоси дард</i>	16	Мулк	<i>ҷаннатсурат</i>
17	Ватан	<i>рӯйи сурх</i>	17	Мулк	<i>куҳан</i>
18	Ватан	<i>мардуми дидагон</i>	18	Сарзамин	<i>офтобӣ</i>
19	Ватан	<i>дунёи умеду ормон</i>	19	Сарзамин	<i>обишор</i>
20	Ватан	<i>осудагӣ қарори ҷон</i>	20	Сарзамин	<i>кӯҳсор</i>
21	Ватан	<i>сарчашмаи меҳр</i>	21	Диёр	<i>баҳор</i>
22	Санги Ватан	<i>ойинаи бахт</i>	22	Диёр	<i>бузург</i>
23	Ҷӯби Ватан	<i>сафинаи бахт</i>	23	Диёр	<i>ҷаннати рӯйи замин</i>
24	Хоки Ватан	<i>заминаи бахт</i>	24	Диёр	<i>асли баҳор, чор фасли баҳор</i>

Ба ин тариқа, дар эҷодиёти Муҳаммад Ғоиб мавзӯи **Ватан**, ситоиши ҳусну тароват ва зебоиҳои он аз вазифаҳои меҳварӣ ба шумор меравад. Барои расидан ба аҳдофи услубии худ шоир аз вожаи **Ватан**, ки доминант (сарсилсила)-и қатори муродифии **Ватан** (Тоҷикистон) – **меҳан, кишвар, мамлакат, мулк, диёр, сарзамин, қаламрав, зодгоҳ, маскан** ба шумор

меравад, истифода бурдааст. Шоир вобаста ба мазмуну мундариҷаи шеърҳо вожаҳои **хок, гард, ғуборро**, ки мансубаҳои **замини Ватан** мебошанд, ҳамчун унсурҳои луғавию маъноии наздикмаъно бо силсилаи синонимии дар фавқ зикршуда кор бастааст. Мафҳуми Ватан ба маънии васеъ тавассути мурдифоти маъмул, вале ба маънии танги он шоир ҳатто **хона, қошона, хок, гард** ва **ғубори** қаламрави **Тоҷикистон**ро ҳамчун **Ватан** сутудааст. Ба назари мо, дар адабиёти муосири тоҷик дар масъалаи корбурди калимаи **Ватан**, муродифоти он, имкониятҳои калимаву иборасозии онҳо касе ба Муҳаммад Ғоиб баробар шуда наметавонад. Ҷиҳати дигари ҷолибию ҷаззобии забони шеърҳои ӯ дар рафи калимаи **Ватан** ва муродифоти он аз калимаву ибороти услуби баланд, ё худ лиризмҳои поэтизмҳои моҳирона кор гирифтани ӯст. Ин қабил воситаҳои луғавии забон барои шевоӣ дилнишин ва бо оҳанги марғуб садо додани матнҳо мусоидат кардаанд. Қариб ба ҳамаи ашъори бо мавзӯи **Ватан** иртиботдошта оҳангсозон мусиқии мутантану мафтункунанда таҳия намудаанд, ки матни онҳоро овозхонони маъруфи тоҷик дар чорабиниҳои сиёсӣ, оммавӣ ва адабию фарҳангӣ тавассути телевизион ва радио суруда, хоҳири муҳлисони шеъри Муҳаммад Ғоибро шод мегардонанд.

Адабиёт

1. Валиев, Ҷ.А. Нақши исм дар ташаккули калимасозии пасванди -гоҳ дар насри бадеии Абдулҳамид Самад / Ҷ.А. Валиев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2023. – № 6 (107). – С.40-44.
2. Валиев, Ҷ.А. Қолабҳои тозаии калимасозии пасванди -ӣ/-гӣ дар асоси маводи осори Абдулҳамид Самад / Ҷ.А. Валиев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2024. – № 1 (108). – С.40-44.
3. Муҳаммад, Ғоиб. Меҳри Ватан (Маҷмуаи ашъор). – Душанбе: Эр-граф, 2023. – 200 с.
4. Абдуқодиров, А. Забон ва услуби назми Мирзо Турсунзода. – Душанбе: Дониш, 1978. – 124 с.
5. Бобомуродов, Ш., Мухторов, З. Фарҳанги истилоҳоти забониносии. – Душанбе: ДМТ, 2016. – 428 с.
6. Бобомуродова, М., Сулаймонов И. Луғатииносии забони адабии муосири тоҷик. – Душанбе: ДДОТ, 2025. – 340 с.
7. Камолитдинов, Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 186 с.
8. Қосимова, М.Н. Оид ба чанде калмаву ибораҳо дар осори Ҷалолиддини Балхӣ // Вазифаи воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор. – Душанбе, 1995. – С.106-110.
9. Маъсумӣ, Н. Очеркҳои оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Душанбе: Пайванд, 2011. – 385 с.
10. Маҷидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. – Душанбе: ДМТ, 2007. – 243 с.
11. Муслимзода, Ҳ. Вижагиҳои луғавию маъноии осори Манучехрии Домгонӣ. – Душанбе: ДМТ, 2023. – 168 с.
12. Мухторӣ, Қ. Хусусиятҳои услубию луғавии ашъори Рӯдакӣ. – Душанбе: Деваитич, 2006. – 132 с.
13. Муҳаммадиев, М. Синонимҳои дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: ДМТ, 1962. – 162 с.
14. Муҳаммадиев, М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф, 1993. – 271 с.
15. Саломитён, М. Вижагиҳои луғавӣ ва маъноии забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV (Рисола). – Душанбе: ДМТ, 2020. – 158 с.
16. Сулаймонов, И. Хусусиятҳои луғавию маъноӣ ва грамматикӣ калмаи пур дар тавсифоти Фирдавӣ ва Ҷалолиддини Балхӣ (дар асоси маводи «Шоҳнома» (ҷилди 1) ва «Маснави маънавий» (Дафтарҳои 1 ва 2) // Маводди конференсияи илмӣ амалӣ дар мавзӯи «Ҷойгоҳи Фирдавӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ». 16-апрели соли 2025. – С.284-294.
17. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1 (А-О). – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 951 с.
18. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2 (П-Ҷ). – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 949 с.
19. Ҳикматуллоев, Н. Хусусиятҳои маъноию услубии муродифоти луғавӣ. – Хуҷанд: Ношир, 2013. – 148 с.

ТОБИШҲОИ ЛУҒАВИЮ МАЪНОӢ ВА ПОЭТИКӢИ КАЛИМАИ «ВАТАН» ДАР АШЪОРИ МУҲАММАД ҒОИБ (дар асоси маводи маҷмуаи «Меҳри Ватан»)

Тӯли солҳои охир аз тарафи олимони ва муҳаққиқони забоншиносии тоҷик бобати тобишҳои луғавию маъноӣ ва поэтикӣ калмаи «Ватан» дар сабки ашъори шоирон ва хусусиятҳои маъноии осори пурғановати гузаштагонҳои новобаста аз он ки таҳқиқоти илмӣ хеле зиёд ба миён омада бошад ҳам, аммо тобишҳои луғавию маъноӣ ва поэтикӣ калмаи «Ватан» дар сабки ашъори Муҳаммад Ғоиб бори нахуст ба таври як мақолаи илмӣ мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор негирад. Дар мақола хусусиятҳои корбурдии калмаи «Ватан»-ро бо муродифҳои ва тарзи ифодаи онро дар забони ашъори Муҳаммад Ғоиб ба таври назаррас дар қолабҳои гуногун бо мисолҳои фаровон нишон

додаем, ки муҳаққиқони забоншинос метавонанд, ба таври фаровон аз он истифода намоянд. Дар баёни хусусиятҳои услубии фардии вожагони ашъори Муҳаммад Ғоиб ҷанбаҳои забонии он нишон дода шудааст. Мо дар ин мақола ба таври мукамал таҳқиқу таҳлили тобишҳои луғавию маъноӣ ва поэтикии калимаи «Ватан» дар сабки ашъори Муҳаммад Ғоиб диққат дода, кӯшиш намудем, ки вижагҳои нигориши шоирро нисбат ба қорбурди вожаи «Ватан» нишон диҳем.

Калидвожаҳо: забон, забони тоҷикӣ, тобиш, луғавӣ, маъноӣ, поэтика, калима, Ватан, Мехри Ватан, сабк.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ И ПОЭТИЧЕСКИЕ ОТТЕНКИ СЛОВА «ВАТАН» (РОДИНА) В ПОЭЗИИ МУХАММАДА ГОИБА (на основе материала сборника «Мехри Ватан»)

В последние несколько лет таджикские лингвисты и исследователи изучают лексические, семантические и поэтические коннотации слова «Ватан» в поэзии поэтов и семантические особенности богатого творчества наших предков. Несмотря на то, что проведено множество научных исследований, лексические, семантические и поэтические коннотации слова «Ватан» в поэзии Мухаммада Гоиба анализируются и обсуждаются впервые в научной статье. В статье показаны особенности использования слова «Ватан» с его синонимами и способы его выражения в поэтическом языке Мухаммада Гоиба в различных формах с многочисленными примерами, которые лингвисты могут использовать в широком контексте. При описании индивидуальных стилистических особенностей слов в поэзии Мухаммада Гоиба показаны их лингвистические аспекты. В данной статье мы уделили внимание всестороннему изучению и анализу лексических, семантических и поэтических коннотаций слова «Ватан» в поэтическом стиле Мухаммада Гоиба и попытались показать особенности отношения поэта к использованию слова «Ватан».

Ключевые слова: язык, таджикский язык, тон, словарный запас, значение, поэтика, слово, Родина, Любовь к Родине, стиль.

LEXICAL, SEMANTIC, AND POETIC NUANCES OF THE WORD "VATAN" (MOTHERLAND) IN THE POETRY OF MUHAMMAD GHOIB (Based on the Material of the "Mehri Vatan" Collection)

For the past few years, Tajik linguists and researchers have been studying the lexical, semantic and poetic connotations of the word «Vatan» in the poetry of poets and the semantic features of the rich works of our ancestors. Despite the fact that a lot of scientific research has been conducted, the lexical, semantic and poetic connotations of the word «Vatan» in the poetry of Muhammad Ghoib are analyzed and discussed for the first time in a scientific article. In the article, we have shown the features of the use of the word «Vatan» with its synonyms and the way it is expressed in the poetic language of Muhammad Ghaib in various forms with numerous examples that linguistic researchers can use in a wide range. In describing the individual stylistic features of the words in Muhammad Ghaib's poetry, its linguistic aspects are shown. In this article, we have paid attention to the comprehensive study and analysis of the lexical, semantic and poetic connotations of the word «Vatan» in the poetic style of Muhammad Ghaib, and have tried to show the peculiarities of the poet's attitude towards the use of the word «Vatan».

Keywords: language, Tajik language, tone, vocabulary, meaning, poetics, word, Homeland, Love for Homeland, style.

Дар бораи муаллиф

*Шерализода Муҳаммад Саймаҳмад
Докторант PhD-и кафедраи назария ва
амалияи забониносии
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: msheralizoda@list.ru*

About the author

*Sheralizoda Muhammad Saymahmad
PhD Student of the Department of Linguistics
Theory and Practice
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: msheralizoda@list.ru*

Об авторе

*Шерализода Мухаммад Саймахмад
Докторант PhD кафедры теории и
практики языкознания
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: msheralizoda@list.ru*

МАРҲИЛАҲОИ ВУРУДИ ИҚТИБОСОТИ АРАБӢ БА ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

*Нурализода Х. Э.**Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

Муқаддима. Иқтибос ва ё иқтибосот гурӯҳи калимаву ибора, мафҳуму истилоҳоте мебошанд, ки аз забони бегона бо сабабу омилҳои мухталиф ба забон ворид гашта, ба тамоми қоидаву унсури забони иқтибосгиранда мутобиқат кунад, серистеъмол ва ҳазм гардад. Дар дунё ягон забоне вучуд надорад, ки аз иқтибос ӯрӣ бошад. Иқтибосот ин яке аз омилҳои муҳимтарини ташаккул ва роҳҳои ғанӣ гардонидани таркиби луғавии ҳар як забон ба ҳисоб меравад. Истилоҳи вомвожаро бархе аз забонишиносони ҳозира новобаста аз маънои луғавии он ба ҷойи истилоҳи иқтибос истифода мебаранд. Маънои истилоҳи иқтибосро шарқшиноси муосири тоҷик Т. Бердиева дар “Назарияи иқтибос” чунин таъриф додааст: “Иқтибос гуфта, унсури лексикӣ, фонетикӣ, семантикӣ, грамматикӣ ва синтаксисии аз як забон ба системаи забони дигар дохилшударо меноманд” [2, с. 7] ва дар идомаи сухан андешаҳои баъзе аз забоншиносонро, ки ақида доштанд, тамоми калимоти воридшудаи забонҳои хориҷӣ иқтибосанд, рад намуда, мавқеи калимотеро, ки ҳукми иқтибосро мегиран, шарҳи пурра додааст [2, с. 6-7].

Зикр кардан бамаврид аст, ки дар баробари калимоти иқтибосӣ як қатор вожаҳои дигар ҳам мавҷуданд, ки онҳо “аз забони форсии тоҷикӣ дар дарозии таърих ба забонҳои ҷаҳон иқтибос шуда, пас аз гузашти замон дубора ба забони форсии тоҷикӣ баргаштаанд ва дар таркиби луғавии забон ҳамчун вожаи мустақил баромад мекунанд” [4, с. 10], ки қисми зиёди онҳо ба маънои аслии худ робитае надоранд ва дар натиҷаи сайёҳати тӯлонӣ “вожа ба дигаргуниҳои овоию сохторӣ ва маъноӣ дучор гардида, ҳангоми бозгашт ба ватани аслии худ дигар на ҳамчун гунаи аслии худ, балки дар бештари маврид ба симати як калимаи мустақил баромад менамояд” [4, с. 12].

Забоншиносон муайян карданд, ки иқтибосоти арабӣ як қисми калони таркиби луғавии забони тоҷикиро ташкил медиҳад. Иқтибосоти арабӣ гурӯҳ-гурӯҳ ба забони тоҷикӣ дар давраҳои гуногун ворид гардида, таърих ва сабабҳои воридшавии худро доранд.

Маводҳо ва усулҳои тадқиқот. Ҳангоми таҳқиқи мақолаи мавриди назар ба асарҳои назариявии забоншиносон М. Баҳор[1], Т. Бердиева [2], М.Н. Қосимова [5,6], Д. Саймиддинов [10], Ҳ. Мачидов[7], Х.Шарифзода[17], М. Нарзиқул[17], С. Назарзода[8], К.Б. Исмонов [4], М.О. Чумъаев[15,16], А.Ҷ. Саломов [4,11,12], Н. Солиҳов [14], Б. Раҳмонов [9] ва таҳқиқотҳои алоҳида доир ба мавзӯи марбута аз осори забоншиносон Е.Э. Бертельс, Б.М. Гранде, Н. Масъумӣ, М. Норматов, С. Сулаймонов ва дигарон баҳраманд гашта, инчунин аз таърихномаҳо ба асари “Тоҷикон”-и Б. Ғафуров, рисолаи доктории Т.М.Ғуломов таъя намудем, ки дар матни асли таҳқиқ аз онҳо истифода гардидааст. Ҳадафи мо, мухтасаран натиҷагирӣ намудани марҳилаҳои вуруди иқтибосоти арабӣ ба забони форсии тоҷикӣ ва давраҳои таърихӣ он, сабабу омилҳои вуруд ва дараҷаи истеъмолшавии иқтибосоти арабӣ дар ҳар давра мебошад.

Натиҷа. Таърих ва сабаби вуруди иқтибосоти арабиро аксари олимони чунин мепиндоранд, ки забони форсии тоҷикӣ танҳо пас аз густариши ислом аз забони арабӣ иқтибос намуда бошад, ки ин ақида аз ҷониби баъзе муҳаққиқон зерин савол бурда шудааст. Донишмандон муайян кардаанд, ки ба ҳам таъсиррасонии забонҳо аз қадим вучуд дошта, аз форсӣ ба арабӣ ва аз арабӣ ба форсӣ (тоҷикӣ) чараёни таъсиррасонӣ ва таъсирпазирӣ бараъло ба назар мерасад.

Д. Саймиддинов дар асари “Пажӯҳишҳои забоншиносӣ” менависад: “Дар осори форсии миёна, аз ҷумла катибаҳо, навиштаҳои рӯи сиккаҳои арабӣ-сосонӣ номҳои хоси арабӣ бар асоси вижагиҳои хатти паҳлавӣ ва қоидаҳои имлои он навишта шуда, ин меъёрҳо дар навишт ҳама ҷо риоя шудааст...” [10, с. 95]. Муҳаққиқ Саломов А. Ҷ. оғози иқтибосгирӣ ва омезиши забони форсӣ бо арабӣ ва арабӣ ба форсиро ҳанӯз то густариши ислом қайд карда, робитаҳои забонҳои арабӣ ва форсӣ (тоҷикӣ)-ро пеш ва баъд аз ислом шарҳу тавзеҳ дода меғӯяд, ки доираи баҳси мавзӯи робитаи фарҳангии арабҳо ва форсзабонон (тоҷикон) фароҳу паҳновар аст ва ин масъала то андозае мавриди таҳқиқи донишмандони соҳа қарор гирифтааст [11, с. 19]. Дар ҷои дигар доир ба оғози равобити форсӣ бо арабҳо чунин қайд мекунад: “Робитаҳои таърихӣ эронӣ ва арабҳо таърихи дерина дорад, зеро ин алоқаҳо аз қарни шашуми пеш аз Масеҳ ва аз даврони Ҳахоманишиҳо оғоз мегардад” [12, с. 44]. Забоншинос М. Чумъаев доир ба давраҳои таъсиррасонии забони форсӣ ба забони арабӣ

сухан ронда, чунин мегӯяд; “Донишмандон дар замони пеш аз пайдоиши ислом таъсири забони форсиро ба забони арабӣ дар ду давраи назаррас арзёбӣ намудаанд: давраи аввал замони салтанати Ҳахоманишиҳо мебошад... Давраи дуюм замони салтанати Сосониён маҳсуб меёбад...” [16, с. 25].

Таҳқиқоти забоншиносон нишон медиҳад, ки то густариши ислом таъсири забони форсӣ ба арабӣ бештар буда, иқтибосоти фаровоне ба забони арабӣ аз ҷумла вожаҳои ҳаёти муқимӣ, номи асбобҳои рӯзгор, олоти меҳнат ва маснуоти касибӣ, сангҳои қимматбаҳову маъданҳо, номи доруву давоҳо ба монанди калимаҳои диҳлиз (дахлез), зинчир (занчир), филиз (пӯлод), чавҳар (гавҳар), устоз (устод), барномаҷ (барнома) ва ғайра ворид гаштаанд ва қисми зиёди онҳоро то ҳол истифода мебаранд. “Дар замони Сосониён ва қарнҳои аввали исломӣ иқтибоси фаровоне аз забонҳои форсии миёна ва форсии дарӣ дар забони арабӣ мутобиқи савтиёт ва қоидаҳои сарфи арабӣ ворид гардидаанд. Ҳамаи вожаҳои муарраб аз забони форсии миёна ва форсии нав дар осори шоирону нависандагони араб истифода ва ин луғот дар кӯхнатарин намунаҳои ашъори арабӣ дар савтиёт ва имлои арабӣ ворид шудаанд” [10, с. 96] ва дар идомаи сухан қайд кардааст, ки гунаи иқтибосоти зикргардида, мутобиқи қоидаҳои таҳаввулотии овой, сохт ба грамматикаи забони арабӣ зиёда аз ду ҳазор вожаи форсиро дар арабӣ пайдо кардан мумкин аст.

Доир ба калимоти вурудгаштаи форсӣ ба арабӣ якқатор вожаҳои ҳастанд, ки аз ҷониби Ал-Ҷаволиқӣ (1949), Ада Шер (1980), Ал-Ҳафочӣ (1998) ва Шустарӣ (1435 ш.) дар китобҳои алоҳида ғирдоварӣ шудааст ва адади онҳо дар шароити кунунӣ наздик ба 3000 калима мерасад [14, с. 18]. Дар ду марҳилаи зикршуда, забони форсӣ низ бетаъсир намондааст, зеро равобити таърихӣ эронӣҳо бо арабҳо садсолаҳои тоисломиро дорад, осори зиёди давраҳои мазкур аз байн рафтааст, аз ин лиҳоз роҷеъ ба иқтибосоти то даврони исломӣ ба забони форсӣ воридгардида, сухани амиқ гуфтан душвор аст.

Бо сабаби густариши дини ислом, кишваркушӣ ва инчунин паҳн гардидани дин дар Мовароуннаҳру Ҳуросон батадриҷ иқтибосоти фаровону бешуморе аз забони арабӣ ба забони форсии тоҷикӣ ворид гардидаанд. Раванди ворид шудани иқтибосоти арабӣ ба форсии тоҷикӣ дар қаламрави Эрону Осиёи Миёна пас аз густариши ислом хусусияти нав касб кардааст. Бо пайдоиши тамаддуни исломӣ ва роҳи равиши ин тамаддун марҳилаи нава дар таъсири мутақобилаи забонҳои форсӣ ва арабӣ аз нимаи дуюми асри VII ва оғози асри VIII ба миён омадааст. “Қараёни ба забони адабии тоҷик бошиддат ворид гаштани иқтибосҳои забони арабӣ пас аз Ҳуросону Мовароуннаҳрро забт кардани арабҳо, яъне асрҳои VII-VIII оғоз ёфт (аз ин асрҳо ҳам пештар, чунон ки олимони забоншинос навиштаанд, ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ вожаҳои забони арабӣ иқтибос шуда будаанд)” [5, с. 94].

Дар умум, сабабу омилҳои зиёд ворид гардидани иқтибосоти арабӣ ба забони форсии тоҷикӣ гуногун буда, муҳимтарини онҳо густариши дини ислом, ривож ёфтани таассуби динӣ, нуфузи бештар пайдо кардани улуми динӣ, ба таври расмӣ анҷом ёфтани мукотиботи давлатӣ, пазируфта шудани алифбои арабиасоси тоҷикӣ, майлу хоҳиши аҳли савод, соҳибзабонон ва асилзодагон барои омӯхтани забони арабӣ, ба роҳ монда шудани таҳсил ба мактабу мадориси асримиёнагӣ ва истифодаи унсурҳои мухталифи арабӣ дар забони тоҷикӣ ба шумор меравад.

Донишмандон бар он назаранд, ки иқтибосоти арабӣ баъд аз футуҳоти исломӣ бо забони форсии тоҷикӣ бо роҳи шифоҳӣ ва хаттӣ ворид гардидаанд. Муҳаммадтақӣ Баҳор дар мавриди иқтибосоти арабӣ ва нуфузи онҳо дар забони форсӣ дар ин ақида аст, ки онҳоро бояд ба ҷаҳор давраи асосӣ тақсим кард: 1) аз қарни аввали ҳиҷрӣ то қарни панҷум; 2) аз қарни панҷум то ҳафтум; 3) аз қарни ҳафтум то қарни дувоздахум; 4) ва аз қарни дувоздахум то имрӯз [1, с. 140-141; 12, с. 40; 16, с. 39; 14, с. 24]. Марҳилаҳои баррасии иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ аз рӯйи чор давра:

Давраи аввал аз қарни аввали ҳиҷрӣ то қарни панҷум (аз нимаи дуюми асри VII то асри XI мелодӣ). Дар ин давра иқтибосоте ворид шудаанд, ки муодили форсии худро надоштаанд: бархе истилоҳоти динӣ, идорӣ ва илмӣ, калимоте ки муодили форсӣ дошта, аммо бо таъсири забон гунаи арабиё ба кор бурдаанд, дар ин давра хати паҳлавӣ аз байн рафта, хати арабиасоси форсӣ, яъне форсии нав ба миён омад.

Ду қарни аввали ин давра, яъне аз нимаи дуюми асри VII то IX мелодӣ асосан вожаҳои динӣ, шаръӣ ва мафҳумҳои асосии исломӣ ба забон ворид гардид. Адабиёти форсӣ ҳанӯз комил набуд, вале замина гузошта шуд, бештари донишмандон ва шоирон ба арабӣ ва ё форсии омехта ба арабӣ эҷод мекарданд. Шоирону донишмандоне пайдо гаштаанд, ки ба арабӣ эҷод карда, ҳатто бисёри аз онҳо дар эҷоду сурудани арабӣ бар пояи шоирони араб расида буданд. Аммо дар ҳамин давра бо илова бо чанд сабабҳои дигар, хусусан бо забони

арабӣ анҷом додани мукотиботи расмӣ ҳокимони маҳалии Мовароуннаҳру Хуросон, боиси аз даст додани мавқеи илму адабу корғузори забони паҳлавӣ, суғдӣ, бохтарӣ ва хоразмӣ гардида, ҷойи онҳоро забони арабӣ гирифт [16, с. 33]. Муҳаққиқ М.Н. Қосимова дар мавзӯи калимаҳои иқтибосӣ пас аз вуруди иқтибосоти арабӣ ба забони адабии тоҷик чунин баён кардаст: “То асри **IX** ҳамаи корҳои давлатӣ маъмурӣ, илму адаб бо забони арабӣ буд. Аз асри **IX** сар карда забони давлатӣ забони дарӣ (тоҷикӣ) шуда буд. Лекин бо вучуди ин дар асрҳои **IX-X** ва минбаъд низ асарҳои илмӣ бештар ба забони арабӣ иншо мегардиданд” [5, с. 94]. “Забони арабӣ баъди асрҳои **VIII** ва хотима ёфтани ва ҷобачо гардидани ҳокимияти кишваркушоён тамоми соҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ ва фарҳангии динӣ Мовароуннаҳрро фаро гирифт. Дар ҷомеа ақидаи нав, тафаккури нав ва арзишҳои нави маънавӣ ва фарҳангӣ рӯи кор омаданд. Марҳилаи нав “марҳилаи арабнависӣ” оғоз гардид...” [11, с. 30].

Донишмандону файласуфон, шоирону муаррихони ин давра, ки эронӣ буданд ва бо арабӣ эҷод кардаанд: аз ҷумлаи шоирони қарнҳои нахустӣ ислом Зиёди Аҷам (ваф. 718) ва Собити Қутнот (ваф. 729); Мусои Шаҳавот (нимаи дуҷуми асри **VIII** зиндагӣ кардааст), Юноси Котиб – шоир, котиб ва хунёгар, Ҳаммодӣ Ровӣ (695-774), Башшор ибни Бурд (714 -783), Абунувос (ваф. 813-815) ва яққатор шоирони дигар [17, с. 99-100], инчунин асосгузори насри арабӣ Ибни Муқаффаъ (721-756), олимони дин, фақеҳи бузурги исломӣ Абӯҳанифа Нуъмон ибни Собит (699-767) ба шумор меравад.

Аз асрҳои **IX-XI** махсусан давраи ҳукмронии Сомониён давраи эҳёи забон, рушду раванги илму фарҳанг ва шукуфои адабиёти забони форсии нав-забони адабии тоҷикӣ маҳсуб мешавад. Ворид гардидани иқтибосоти арабӣ ба забони форсии тоҷикӣ боиси бою ғанӣ гаштани забони форсии нав гардидааст. Давраи ҳукмронии Сомониён давраи ташаккули рушди забони тоҷикӣ маҳсуб мешавад, шоирону нависандагони ин давра аз истифодаи калимаҳои иқтибосӣ арабӣ то андозае худдорӣ мекарданд. Сабки адибони ин давра сабки хуросонӣ ном дошта, “калимаҳои арабӣ дар сабки хуросонӣ хеле кам истифода мешуданд, ки ин яке аз хусусиятҳои барҷастаи забони осори ин давра ба шумор мерафт. Адибону олимони бештар аз калимаҳои худӣ – тоҷикӣ истифода мекарданд. Дар баробари ин калимаву ибораҳои паҳлавӣ, суғдӣ ва забони гуфтугӯӣ васеъ корбаст мешуданд” [5, с. 29] ва қабати бештари лексикаи иқтибоси забони адабии асрҳои **IX-X**-ро унсурҳои луғавии арабӣ ташкил медиҳад [5, с. 360].

Дар осори Рӯдакӣ иқтибосҳои аз арабӣ, юнонӣ, лотинӣ, хиндӣ, муғулӣ корбаст шудаанд ва аз ҳама бештар иқтибосоти арабӣ дида шуда, тахминан 60-65% иқтибосоти арабии осори ӯро калимаҳои абстрактӣ ташкил медиҳанд [ниг. 5, с. 359-468]. Дар аҷаи истеъмоли иқтибосоти арабӣ дар осори тоҷикӣ мо расидаи Одамушшуаро Рӯдакӣ тақрибан 2-5%-и воҳиди луғавӣ осори ӯро ташкил медиҳад ва бештари калимаҳои истилоҳоти умумӣ ё мазҳабӣ ба монанди калимаҳои байт, авф, сабр, вазир, фақеҳ, табиб, рафиқ, ошиқ, содиқ, шаръ, фирок, муваҳхид ва ғайра мебошад.

Абулқосими Фирдавӣ, ки эҷодиёташ ба охири асри **X** ва аввали асри **XI** рост меояд, дар “Шоҳнома”-и безаволаш зиёда ва ё камтар аз 900 калима [3, с. 33; 5, с. 476], дар маълумоти дигар 984 [16, с. 55] калимаи арабӣ истифода шудааст ва ин 0,2%-и воҳиди луғавӣ асарро дар бар мегирад, нишондоди маърури Ҳ. Маҷидов низ қайд кардааст: “Ба ҳамаи тартиб, агар дар “Шоҳнома”-и Фирдавӣ ҳамагӣ 0,2% калимаҳои арабӣ ба назар расанд, дар асрҳои баъд ин миқдор афзудан мегирад” [7, с. 101; 13, с. 16].

Давраи дуҷум аз қарни панҷум то қарни ҳафтуми ҳиндӣ, яъне аз асри **XI то **XIII** мелодиро** дар бар гирифта, дар ин давра истифодаи иқтибосоти арабӣ сол то сол меафзояд. Забоншинос М.Н. Қосимова доир ба сабабҳои адабии ин давра, хусусан истифодаи калимаву ибораҳои арабӣ дар сабки ироқӣ чунин гуфтааст: “Сабки ироқӣ-сабки адабиест, ки дар ғарби Эрон ба вучуд омада, аз охири асри **X** то аввали асри **XIII** ҷараён дошт. Яке аз хусусиятҳои барҷастаи ин сабк аз он иборат буд, ки ба забон калимаву таъбирҳои арабӣ зиёд дохил шуданд. Насри мусавҷҷаъ ривҷ ёфт, ҷумлаҳо хеле тӯлонӣ шуданд, ҳунарамонӣ дар асарҳо ҷои аввалро гирифт, рамзу тамсил хеле инкишоф ёфт” [5, с. 30]. Донишмандони бузургу машҳури ин давра Абуалӣ ибни Сино, Абурайҳони Берунӣ, Умари Хайём, Носири Хусравӣ Қубодиёнӣ ва дигарон мебошанд. Ва аксари донишмандони ин давра ба ду забон - арабӣ ва форсӣ осори худро эҷод мекарданд.

Тибқи маълумоти оморӣ дар асари фалсафии бо забони форсӣ эҷоднамудаи Абуалӣ ибни Сино, яъне “Донишнома” миқдори иқтибосоти арабӣ 29% -ро ташкил додааст. Тибқи тадқиқи забоншинос С. Сулаймонӣ дар “Донишнома”-и Абуалӣ ибни Сино 71,1% калимоти забони тоҷикӣ ва 28,9%-ро иқтибосоти арабӣ ташкил додаанд [9, с. 98] ё ки аз 58 ҳазору 748 воҳиди забонӣ, ки дар “Донишнома” мавҷуд аст, 41 ҳазору 970-то тоҷикӣ ва 16 ҳазору 778-

торо арабӣ ташкил медиҳад (аз тадқиқи забоншинос С. Сулаймонов) ва ҳол он ки “Донишнома” асари илмӣ аст ва дар осори назмӣ ин қарн микдори қорбурди калимаҳои арабӣ аз 10-12% зиёд нест [5, с. 80]. Иқтибосоти арабие, ки дар осори Ибни Сино истифода шудаанд, асосан истилоҳоти фалсафӣ, мантиқӣ ва тиббӣ ба монанди калимаҳои мафҳум, нафс, табиат, иллат ва ғайраҳо ташкил медиҳад.

Асарҳои бузурге, ки дар ин давра эҷод гардиданд ва нишондоди микдори иқтибосоти онҳо чунин аст: “Таърихи Байҳақӣ”-и Абулфазли Байҳақӣ дар асри **XI** таълиф гардида, саҳифаи аввали асар аз 256 калима иборат буда, 105-тои он аз забони арабӣ иқтибосшуда мебошад. “Қобуснома”-и Унсуралмаъалии Қайқовус соли 1082 таълиф шуда, саҳифаи аввали асар аз 120 калима 18 вожаи арабӣ ва дар саҳифаи аввали “Сиёсатнома”-и Низомулмулки Тусӣ соли таълифаш 1092 аз 120 калима 37 калима иқтибоси арабӣ дида мешавад [13, с. 16].

Мухаммадтақӣ Баҳор дар муқоисаи микдори истифодаи вожа ва таъбироти арабӣ дар осори адибон ба хулосае меояд, ки иқтибосоти арабӣ дар нимаи аввали асри **XI** аз 5% беш набуда, дар нимаи дуюми ҳамин аср қорбурди чунин вожаҳои иқтибосӣ зиёда аз 50% -ро ташкил мекунад ва ин нишондод дар асрҳои **XI-XIII** то 80% мерасад [1, с.275, с. 338]. Дар асри **XIII** дар баъзе асарҳо (“Қалила ва Димна”-и Абулмаъалии Насруллоҳ) тақрибан ба 22% ва баъзе дигар (“Ат-тавассул ила-т-тарассул”-и Баҳоуддин Мухаммади Бағдодӣ) аз 60% то 80% иқтибосоти арабӣ қорбурд шудааст [16, с. 72].

Давраи сеюм аз қарни ҳафтум то дувоздахуми ҳиҷрӣ (аз асри **XIII** I то асри **XIV** I мелодӣ) ин давра давраи таъсири мазҳабӣ ва маъмурӣ, таназзули илм ва авҷи адабиёти ирфониву мазҳабӣ мебошад. Мухаққиқон бар он ақидаанд, ки дар ин давра истифодаи калимаҳои иқтибосӣ бениҳоят зиёд гардида, сабаби мураккабу душворфаҳм шудани забон гардид. Калимаву ибораҳои зиёде ворид гардида, тарзи баён хусусан дар қорбор душвор ва ба омма нофаҳмо буд. Дар ин давра истилоҳи муғул ба забону адабиёт таъсири худро расонида, дигаргуниҳо ба амал омаданд. Чӣ гунае дар давраи пеш иқтибосоти арабӣ мувофиқи мақсад ба қор мерафт дар ин давра “суханбозиҳову суханпардозихои беҳуда” ба қор рафтааст. Асрҳои **XIII** I ва **XIV** I давраи густариши иқтибосоти арабӣ буд, чунки забони адабии форсии тоҷикӣ таҳти таъсири шадиди забони арабӣ қарор дошт. Олимону донишмандон, мутафаккирону шоирон дар илму адаб аз истилоҳоти арабӣ васеъ истифода мебуданд, гарчанде дар давраҳои гузашта худдорӣ мекарданд, аммо дар ин давра калимаву ибораҳоеро зиёд истифода мебуданд, ки душворфаҳм буданд, ҳатто аз маънои аслии матлабашон дур мерафтанд. Забони адабӣ бештар бо услуби рехтаи арабӣ омехта шуда, осори шоирони маънавӣ (ирфонӣ) пур аз истилоҳоти арабӣ буд. Забоншинос С. Назарзода дар асари “Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо” доир ба истилоҳосозии ин давра чунин гуфтааст: “... ибора ва таркиботи номафҳум ва тақаллуфҳои номатлуб дар забони осори мансур раҳна карда, даста-даста луғату истилоҳоти арабӣ вориди забони форсии дарӣ мегардад. Забон соддагӣ ва зояндагии худро аз даст дода ва луғатҷӯйиву истилоҳсозӣ аз раҳна бозмемонанд. Нависандагон дигар аз пайи эҷодқорӣ нагашта, луғату истилоҳоти мавриди ниёзи худро аз забони арабӣ мегиранд, ҳатто дар мавридҳои, ки ҳамаи калима ва ибораҳо дар забони форсии дарӣ мавҷуд буданд” [8, с. 115].

Дар асри **XIV** душвор баён қардан, услубҳои мураккаби тасвир, истифодаи зиёди иқтибосоти арабӣ ба анъана меағдояд, ҳатто баъзе шоироне, ки ба соддабаёнӣ машғул буданд эътироф намекарданд. Аз як тараф баъзе ашхос на ба сифати баён, балки ба микдори баён таваҷҷуҳ медоданд, барои баёни мақсади асосии ҳеш аз истеъмоли калимаву ибораҳои душворфаҳми арабӣ, тавсифҳои умумии пуч, аз муқобилаҷӯ мадҳҳои дурӯғин худдорӣ накарда, ба иборае “баёнашро ба дарозҳо” меағдониданд. Дар радифи ин адибоне низ буданд, ки ба ягонагии шакли мазмуни асарҳояшон эътибори ҷиддӣ медоданд, қўтоҳу пурмаъно баён мекарданд: Саъдии Шерозӣ, Ғолиби Зоконӣ, Зиёуддини Нахшабӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Ҳусайн Воизи Қошифӣ аз шумори адибоне мебошанд, ки унсурҳои маснӯро бо сабки сода омезиш дода, бо асарҳои худ дар байни омма шуҳрат ёфтаанд [16, с. 78]. Доир ба дараҷаи истеъмоли иқтибосот дар “Ғулистон”-и Саъдии Шерозӣ, ки насри мусаллаҳ мебошад ва як ғазали Ҳофизи Шерозӣ чунин қайд кардаанд: “Дар “Ғулистон”-и Саъдии Шерозӣ бошад, дар баробари 42 байт бо арабӣ ва 35 ояту ҳадис боз калимаҳои арабӣ ба таври васеъ истифода шудаанд. Дар аввалин ғазали Ҳоҷа Шероз 112 калима истифода шудааст, 28-тои он иқтибосоти арабӣ мебошад, илова бар он ки мисраи аввал ва мисраи охири ғазали мазкур Ҳоҷа пурра бо забони арабӣ суруда шудааст” [13, с. 16].

Дар давраи мазкур забони асарҳо махсусан асарҳои насрӣ мураккабу душворфаҳм мегардад, дар баробари вуруди зиёди иқтибосот боз тарзи баён низ душвор мегардад ва ба авҷи қамол мерасад, истифодаи мафҳумҳои душворфаҳму иборапардозӣ ва суҳронӣ

бемақсад, ки “мазмун қурбони шакл” гардида буд, дар асри **X I X** чунин тарзи баён каме коҳиш меёбад. Ба қавли Маликушшуаро Баҳор, дараҷаи истеъмоли иқтибосот дар охири асри **XI** ба 10-15% расидааст, дар охири асри **XIII** бошад, он 22%-ро ташкил медиҳад. Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар асрҳои **XIII I - XV I** ба миқдори 70-80% афзудаанд [7, с. 101]. Ногуфта намонад, ки дар асри **XIII** давлати Хоразмшоҳиён ба сари ҳукумат омадааст ва аз ҳамин давра таъсиррасонии дусамтаи забонҳои туркӣ-муғулӣ ва забони форсии тоҷикӣ, хусусан ба миён омадани забони ўзбекӣ, суръат мегирад ва дар натиҷаи таъсирот иқтибосоти зиёд аз ҳамдигар қабул кардаанд.

Давраи чорум аз асри X I X мелодӣ то имрӯз. Истеъмоли иқтибосоти арабӣ аз асри мавриди зикр то имрӯз зери таъсири омилҳои гуногун қарор гирифтааст. Дараҷаи тақрибии истифодаи иқтибосоти арабӣ дар натиҷаи баррасии Ҳ. Мачидов дар асри **XVI** чи тавре дар боло оварда будем, 70-80% ташкил медод ва дар ин давра бошад, махсусан ибтидои асри **XIX** ин нишондод ба 60-70% коҳиш меёбад [7, с.101]. Таъсири иқтибосоти арабӣ дар давраи мазкурро дар зер дида мебароем:

1) асри **XIX** (1800-1900) давраи классикӣ ва динӣ, ки забони адабӣ ва илмӣ комилан зери таъсири забони арабӣ буд, устодони адабиёт ва уламои дин дар мактабҳои исломӣ (мадрасаҳо) омӯзиши забонро бо истифода аз манбаҳои арабӣ пеш мебарданд, сохтори мактабу мадориси давра чунин буд. Дараҷаи нишондоди тахминии истифодаи иқтибосоти ин давра дар матнҳои илмӣ ва адабӣ нисбат ба солҳои баъдӣ нишондоди бештарро дар бар мегирад. Хусусан дар соҳаҳои забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ истилоҳоти забонӣ аз арабӣ буданд, ба монанди сарф, наҳв, маънӣ, луғат, шеър, қасида, мусаммату мустазод ва ғайра.

2) нимаи дуввуми асри **XIX** ва аввали асри **XX** (то соли 1930) давраи ҷараёни истилоҳот ва равшанфикрӣ буда, равшанфикрони маъруф, ба монанди Аҳмади Дониш, хусусан Садриддин Айни кӯшиш мекарданд, ки забонро содаву оммафаҳм гардонанд, дар баробари ин ҳанӯз истифодаи калимаҳои арабӣ дар забони илмӣ ва таҳлилҳои забоншиносӣ идома дошт, луғатшиносӣ ва грамматика бо истилоҳоти арабӣ шарҳ дода мешуд.

3) Давраи Шуравӣ (1930-1990) давраи поксозии забон аз иқтибосоти арабӣ (арабизм) ва таъсири русӣ. Ҳукумати Шуравӣ сиёсати забонии навро ҷорӣ кард, забони илмӣ ва таълимӣ бояд дунявӣ, техникӣ ва аз калимаҳои “динӣ” (яъне арабӣ) ҳолӣ мешуд. Ногуфта намонад, дар даҳсолаи аввали ин давра хат низ масъалаи бузург буд, чунки аз хати арабиасоси тоҷикӣ аввал ба хати лотинӣ ва баъди 10 сол гузаштан ба хати кириллӣ боиси мураккаб шудани таҳсил гардида буд. Дар натиҷаи ин, иқтибосоти русӣ ҷойгузини баъзе аз калимаҳои арабӣ гардиданд. Забоншиносӣ бо терминҳои нави илмӣ советӣ равона шуд, ба монанди фонетика, морфология, грамматика, синтаксис ва монанди инҳо, ки аз забони русӣ ва ё русӣ/аврупоӣ буданд. Бо вучуди ин бисёре аз калимаҳои арабӣ дар забони тоҷикӣ боқӣ монданд ва тоҷикӣ гардиданд. “Баъди ислоҳоту назорати пайвастае, ки дар солҳои Ҳокимияти Шуравӣ нисбат ба чунин калимаҳо ҷорӣ гардид, миқдори онҳо як андоза паст рафтааст [7, с. 101].

4) Давраи истиқлолу эҳёи миллӣ ва муосир аз соли 1991 то имрӯз. Истиқлоли миллӣ сабаб гардид, ки калимаҳои арабӣ дубора мавқеъ пайдо намояд, хусусан дар соҳаи дин, ҳуқуқ ва фарҳанг. Дар забоншиносӣ низ бозгашти истилоҳоти арабӣ шуруъ шуд, хусусан дар китобҳои мактабӣ ва мактабҳои олӣ, мисол; термин- истилоҳ, тема-мавзӯ, метод-услуг ва ғайра. Дараҷаи тахминии истифодаи иқтибосоти арабии ин давраро чуни қайд кардаанд: “Бо вучуди ин (ислоҳоту назорати даврони шуравӣ дар назар аст) имрӯз ҳам дар услубҳои гуногуни нутқи мо тақрибан 40-50% калимаҳои мустаъмалро калимаҳои арабӣ ташкил медиҳанд” [7, с.101]. Инчунин қисме аз иқтибосоти арабӣ ба маънои аслии худ истифода намешавад, баъзе аз ин иқтибосот ба маънои аслии худ наздик аст ва баъзеи дигар қуллан маънои нав касб кардааст.

“Таҳқиқи басомадӣ (статистикӣ)-и иқтибосоти арабӣ аз рӯи маводи “Ёддоштҳо” нишон дод, ки дар як давраи муайяни таърихӣ, ки аввалҳои асри **XX** ва нимаи аввали онро дар бар мегирад, лексикаи арабии забони тоҷикӣ на ба миқдори 40-50% лексикаи умумии забони тоҷикиро ташкил медиҳад, балки он аз рӯи маводи “Ёддоштҳо” 20-25% ташкил медиҳад” [11, с. 160].

Муҳокима. Иқтибосоти арабӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ бениҳоят зиёд буда, ба тамоми қабатҳои луғавӣ ва услубии забони форсии тоҷикӣ дида мешавад. Дар натиҷаи баррасии иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ истифодаи иқтибосоти арабӣ, аз як тараф забони тоҷикиро ғанӣ гардонидаст, аммо аз ҷониби дигар, дар баъзе ҳолатҳо метавонад фаҳмиши маъноиро душвор созад, хусусан барои насли ҷавон, ки шояд бо маъно ва решаи аслии калима ошно набоша. Чи тавре ки маълум аст, барои муайян кардани иқтибосоти

арабӣ дар забони тоҷикӣ мо бояд аз роҳҳои таҳлили решаи луғавӣ (этимологӣ), вижагиҳои фонетикӣ, майдони истифодаи иқтибосот, шаклҳои ҷамбандӣ ва сохт, истифодаи луғатҳои муқоисавӣ ва маъмулияти истифодаи иқтибосот дар забони расмӣ ва илмӣ истифода намоем, ки ин дарку фаҳмиши чуқур ва меҳнати зиёдро талаб мекунад.

Дар маҷмӯъ, таҳқиқ ва баррасии иқтибосоти арабӣ барои дарки равандҳои ташаккули луғавии забони тоҷикӣ ва низомҳои забоншиносии он аҳамияти махсус дорад. Идома додани чунин омӯзишҳо метавонад барои рушди таърихӣ забон, равандҳои ҳамгироии забонӣ ва хифзи асолати забони миллии мусоидат намояд.

Хулоса. Иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ яке аз бахшҳои муҳим ва таъсиргузори таркиби луғавии забони тоҷикӣ ба шумор рафта, дар натиҷаи алоқаҳои тӯлонии таърихӣ, фарҳангӣ ва динии тоҷикон бо ҷаҳони ислом, махсусан дар давраи густариши он, ҳазорон вожаҳои арабӣ ба забони тоҷикӣ ворид шудаанд ва ин иқтибосот бештар дар соҳаҳои дин, илм, фалсафа, ҳуқуқ ва адабиёт истифода мешавад. Иқтибосоти арабие, ки баъдан ворид шудаанд хусусан давраи сеюм, бештар иқтибосоте буданд, ки барои “суханрониву суханпардозҳои душвор”-и ҳамон вақта истифода шудаанд, дар шароити кунунӣ бештари иқтибосоти арабӣ ҳамон иқтибосоте мебошанд, ки дар давраи аввал вуруди забони тоҷикӣ гаштааст. Бо гузашти вақт, қисми зиёди калимаҳои арабӣ ба гуфтори мардумӣ ва адабии мо дохил гашта, хусусияти морфологӣ ва фонетикӣ забони тоҷикиро касб намудаанд, ҳамзамон баъзе аз вожаҳои арабӣ пурра дар шакли аслии боқӣ мондааст.

Адабиёт

1. Баҳор, М. Сабкииносӣ ё таърихи татавсури насри форсӣ. Тахлиси Сайид Абутолиби Миробидинӣ; зери назари Салимов Н.Ю; баргардон Исрофилниё Ш. Р., Сарқоров Н. [Матн] / М. Баҳор. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 570 с.
2. Бердиева, Т. Назарияи иқтибос. Калимоти арабӣ дар забони тоҷикӣ [Матн] / Т. Бердиева. – Душанбе, 1991. – 128 с.
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология [Матн]. – Душанбе: Маориф, 1973. Қисми I. – 464 с.
4. Исмонов К. Б., Саломов А. Ҷ. Саёҳат ва бозгашти вожаҳои арабӣ [Матн] / К. Б. Исмонов, А. Ҷ. Саломов // Паёми Донишгоҳи миллии, бахши филологӣ. – 2025. – № 4. – С. 9-14.
5. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). Ҷилди I. [Матн] / М. Н. Қосимова. – Душанбе, 2012. – 568 с.
6. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик. (асрҳои XI-XII). Ҷилди II. [Матн] / М. Н. Қосимова. – Душанбе, Сино 2016. – 240 с.
7. Маҷидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Луғатиносии. Ҷ.1 [Матн] / Х. Маҷидов. – Душанбе, 2007. – 243 с.
8. Назарзода, С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо [Матн] / С. Назарзода. – Душанбе: “Дақиқ”, 2013. – 370 с.
9. Раҳмонов, Б. Баъзе хусусиятҳои фонетикӣ, маъноӣ ва морфологии калимаҳои сифатии иқтибосии арабӣ дар “Маснави маънавӣ” [Матн] / Б. Раҳмонов // Суханиносии, Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ. – 2024. – №4 (48). – С. 97-106.
10. Саймиддинов, Д. Пажӯҳишҳои забониносии [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Шарқи озод, 2013. – 208 с.
11. Саломов, А. Мутабиқати иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ (аз рӯи маводи “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айний) (рисола барои дарёфти унвони номзади илмҳои филологӣ) [Матн] / А. Саломов. – Душанбе, 2010. – 174 с.
12. Саломов А. Ҷ. Робитаҳои байниҳамдигари забонҳои арабӣ ва форсии тоҷикӣ пеш аз ислом [Матн] / А. Ҷ. Саломов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, бахши филологӣ. – 2019. – №4. – С. 42-47.
13. Сатторов, Н. Нақши воҳидҳои лексикӣ забони арабӣ дар калмасозии забони тоҷикӣ (дар асоси маводи ҷилдҳои 3 ва 4-и “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айний) [Матн] / Н. Сатторов. – Душанбе, 2024. – 170 с.
14. Солиҳов, Н. Таҳлили лингвистии масдарҳои арабӣ дар забони тоҷикӣ (дар асоси маводи “Кимиёи саодат”-и Имом Ғаззоӣ) [Матн] / Н. Солиҳов. – Душанбе, 2013. – 161 с.
15. Ҷумъаев М.О. Дар бораи иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ дар асри XIII ва пас аз он [Матн] / М.О. Ҷумъаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, бахши филологӣ. – 2019. – №7. – С. 32-38.
16. Ҷумъаев, М. Хусусиятҳои лексикӣ семантикӣ ва калмасозии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдураҳмони Ҷомӣ (дар заминаи “Нафаҳот-ул-унс” ва “Баҳористон”), (диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илми доктори илмҳои филологӣ) [Матн] / Ҷумъаев, М. – Душанбе: 2022. – 404 с.
17. Шарифзода, Х., Нарзиқул, М. Таърихи адабиёти тоҷик (аз аҳди қадим то оғози асри XIII) [Матн] / Х. Шарифов, М. Нарзиқул. – Душанбе: ҶДММ То-Рус, 2017. – 416 с.

МАРҲИЛАҲОИ ВУРУДИ ИҚТИБОСОТИ АРАБӢ БА ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

Дар мақолаи илмӣ роҷеъ ба марҳилаҳои вуруди иқтибосоти арабӣ ба забони форсии тоҷикӣ ва давраҳои таърихӣ он мавриди баррасӣ қарор гирифта, сабабу омилҳои вуруд ва дараҷаи истеъмолшавии иқтибосоти арабӣ дар ҳар давра натиҷагирӣ карда мешавад. Таъкид карда мешавад, ки равобод ба байниҳамдигарии фарҳангу забони арабӣ ба забони форсии тоҷикӣ таърихи ниҳоят ғулӯи дорад ва вуруди иқтибосоти арабӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ба садсолаҳои пешазисломӣ мерасад. Раванди вуруди иқтибосоти арабӣ баъди густариши дини ислом ва интишори забони арабӣ дар Мовароуннаҳр Хуросон хусусияти нав касб намудааст ва бо сабабу омилҳои мухталиф иқтибосоти фаровоне аз забони арабӣ ба забони форсии тоҷикӣ дохил гаштаанд. Дар мақола марҳилаҳои вуруди иқтибосоти арабӣ ба забони форсии тоҷикӣ ба чор давра тақсим гардида, дараҷаи истифодашавии иқтибосоти арабӣ дар ҳар як давра мавриди баррасӣ қарор дода мешавад.

Калидвожаҳо: вомвожаҳои арабӣ, забони тоҷикӣ, марҳала, давра, таркиби луғавӣ, дараҷаи истифодаи вомвожаҳо, Мовароуннаҳр ва Хуросон.

ЭТАПЫ ВВЕДЕНИЯ АРАБСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В ТАДЖИКСКИЙ ЯЗЫК

В научной статье рассматриваются этапы введения арабских заимствований в персидско-таджикский язык и его исторические периоды, а также приводятся причины и факторы введения и степень использования арабских заимствований в каждый период. Подчеркивается, что культурно-лингвистическое взаимодействие между арабским и персидско-таджикским языками имеет очень долгую историю, а введение арабских заимствований в лексический состав таджикского языка восходит к доисламским векам. Процесс введения арабских заимствований приобрел новый характер после распространения ислама и арабского языка в Трансоксиане (Мавераннахр) и Хорасане, и по различным причинам и факторам большое количество заимствований из арабского языка вошло в персидско-таджикский язык. В статье этапы вхождения арабских заимствований в персидско-таджикский язык разделены на четыре периода, и рассматривается степень использования арабских заимствований в каждом из них.

Ключевые слова: арабские заимствования, таджикский язык, этап, период, лексический состав, степень использования заимствований, Трансоксиана и Хорасан.

STAGES OF INTRODUCTION OF ARABIC BORROWINGS INTO THE TAJIK LANGUAGE

This article examines the stages of introduction of Arabic loanwords into the Persian-Tajik language and its historical periods, and also discusses the reasons and factors for their introduction and the extent of their use in each period. It emphasizes that the cultural and linguistic interaction between Arabic and Persian-Tajik has a very long history, and the introduction of Arabic loanwords into the vocabulary of the Tajik language dates back to pre-Islamic centuries. The process of introducing Arabic loanwords took on a new character after the spread of Islam and Arabic in Transoxiana (Mawarannahr) and Khorasan, and for various reasons and factors, a large number of Arabic loanwords entered the Persian-Tajik language. This article divides the stages of the incorporation of Arabic loanwords into the Persian-Tajik language into four periods, and examines the degree of use of Arabic loanwords in each period.

Keywords: Arabic loanwords, Tajik language, stage, period, vocabulary, degree of use of loanwords, Transoxiana and Khorasan.

Дар бораи муаллиф

Нурализода Ҳадиҷа Эшмурза
Докторант аз рӯи ихтисос (PhD)-и
кафедраи филологияи араб
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
хиёбони Рӯдакӣ, 17
E-mail: khadijanuralizoda@mail.ru

Author the author

Nuralizoda Khadija Eshmurza
Doctoral student (PhD) of the Department
of Arabic Philology
Tajik National University
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Avenue, 17
E-mail: khadijanuralizoda@mail.ru

Об авторе

Нурализода Ҳадиджа Эшмурза
Докторант (PhD) кафедры арабской
филологии
Таджикский национальный университет
734025 Республика Таджикистан,
г. Душанбе, проспект Рудаки, 17
E-mail: khadijanuralizoda@mail.ru

АРЗЁБИИ ХУСУСИЯТҲОИ ЗАБОНӢ ВА УСЛУБИИ ТАРЧУМА АЗ ЗАБОНИ АСЛ

Бобоалиева З. П.

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи С. Улуғзода

Муқаддима

Масоили тарҷума аз забони асл, яъне тарҷума гардидани осори гуногуни бадеӣ бевосита аз забони мабдаъ дар назарияи муосири тарҷумашиносӣ яке аз омилҳои аслии таъмини сифати матн дар забони тарҷумашуда ба ҳисоб меравад. Воқеан, тарҷумаи бевосита аз забони асл, бар ҳилофи тарҷума аз забони восита ба ҳифзи маъно, услуб ва хусусиятҳои фарҳангии асари аслии мусоидат мекунад.

Яке аз асосгузори назарияи тарҷумаи амрикоӣ - Ючин Найда перомуни ин масъала таъкид мекунад, ки вазифаи тарҷумон на танҳо баргардонидани маънои луғавӣ, балки интиқоли таъсири иртиботии матни асл ба хонандаи забони мақсад мебошад [8, с. 39]. Ба андешаи ин олими шинохта, мо ҳаминро илова карданӣ ҳастем, ки дар ҳақиқат танҳо тарҷума бо истифода аз забони асл қодир аст, ки ба ин аҳдоф ноил гардад.

Мусалламан, зикр бояд кард, ки тарҷумаи осори бадеӣ чунин маъно дорад, ки дар баробари маълумот додан ба хонанда он вазифаи зебоишинохтиро низ бояд ба ҷо орад. Яъне образи қаҳрамонҳое, ки дар асари бадеии аслии офарида шудаанд, бояд ба хонандаи тарҷумаи он ҳам таъсиргузор бошанд. Бинобар ин, тарҷумони бадеиро зарур аст, ки тамоми хусусиятҳои матни аслиро комилан дар раванди тарҷума ба инобат бигирад. Ин имкон медиҳад, ки хонанда ҳангоми мутолиаи жанрҳои бадеӣ, аз қабili ҳикоя, қисса, роман, дoston, ғазал, рубой, шеър ва ғайра, ки аз забони дигар тарҷума шудааст, чун матни аслии онро бо тамоми маънӣ, эҳсосот ва образи персонажҳояш дарк ва қабул намояд.

Бо ин мақсад, дар ин мақола кӯшидем таҳлили забоншиносии тарҷумаро аз забони асл дар маънои тарҷумаи яке аз асарҳои адабиёти муосири англисзабон - «Пирамард ва баҳр»-и Эрнест Хемингвей, ки аз ҷониби тарҷумони тоҷик Азизмуродов Муҳаммадсалим аз забони асли ба забони тоҷикӣ сурат гирифтааст, анҷом диҳем.

Маводҳо ва методҳо

Нависандаи шинохтаи амрикоӣ Эрнест Хемингвей асари машҳури худ «Пирамард ва баҳр» («The Old Man and the Sea»)-ро соли 1952 ба нашр мерасонад, ки он аз тарафи муҳаққиқон чун яке аз асарҳои мондагори бадеӣ дар адабиёти давраи нави англисзабон эътироф шуда, дар ҳазинаи адабиёти ҷаҳонӣ низ мақоми вижаи худро дорад.

Ин асар дар Тоҷикистон низ ҳаводорони зиёди худро ҳам дар замони Ҳукумати Шуравӣ ва ҳам дар замони соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дорад. Ҳамин далел аст, ки дар соли 2013 он бо ибтиқори Сафорати Амрико дар Тоҷикистон ва Китобхонаи миллии Тоҷикистон аз ҷониби омӯзгори Донишқадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода Азизмуродов Муҳаммадсалим ва бо дастгирии бевоситаи сафорати мазкур аз забони асли-англисӣ ба забони тоҷикӣ тарҷумаю нашр мешавад. Ин нукта дар сарсухани китоб чунин дарҷ гардидааст, ки: «Тарҷумаи китоби «Пирамард ва баҳр» лоиҳаи бидуни суд буда, аз тарафи ҳукумати ИМА назорат ва маблағгузорӣ мешавад» [7, с. 6].

Перомуни баррасии хусну қубҳи тарҷумаи ин асар ба забони тоҷикӣ мақолаҳои илмӣ зиёде таълиф ёфта, ҳамзамон кӯшиши баррасии сатҳи забони тарҷумаи он аз ҷониби муҳаққиқ Мустафоева М. Р. ба шакли рисолаи илмӣ низ карда шудааст. Муҳаққиқоне, ки дар ин самт мақолаҳои илмӣ худро нашр кардаанд, хеле зиёданд, ки намунаи чанде аз онҳоро дар ин ҷо зикр мекунем, аз ҷумла Бойболаев Б. Э. бо номи «Веҷагҳои корбурди тарҷумаи антонимӣ дар асари «Пирамард ва баҳр»-и Эрнест Хемингвей» [1], Мустафоева, М. Р. Таҳлил ва муодилоҳои калимаҳо дар забони англисӣ ва тоҷикӣ дар мисоли асари «Пирамард ва баҳр»-и Э. Хемингвей» [4], Шехов И. Ф. ва Арбобова М. «Хусусиятҳои тарҷумаи матнҳои бадеӣ дар забонҳои муқоисашаванда (дар асоси тарҷумаи асари Эрнест Хемингвей «Пирамард ва баҳр»)» [6], ва дигарон. Дар раванди нигоштани мақолаи худ мо аз ин маводҳо фаровон истифода намудем ва ҳамзамон, барои таҳқиқ чун мавод матни асл ва тарҷумаи асари мазкурро баррасӣ намудем.

Дар рафти нигоштани мақолаи илмӣ худ мо аз маҷмуи методҳои илмӣ-амалӣ истифода намудем, ки ҳар кадоми онҳо ҷанбаи муайяни муносибати матни мабдаъ ва матни мақсадро муайян менамоянд. Масалан, методи муқоисавӣ (контрастивӣ) ба воситаи ин усул

воҳидҳои забонӣ дар забони асл ва забони мақсад аз ҷиҳати лексикӣ, грамматикӣ ва услубӣ муқоиса карда шуд. Методи семантикиро барои таҳлили дақиқи интиқоли маъно ва муайян намудани ҳолатҳои тағйир, илова ё гумшавии маъно истифода намудем. Методҳои лексикӣ-стилистикӣ ва грамматикиро бошад, барои баррасии интихоби вожаҳо, таркиби ҷумла ва восиҷаҳои услубии матн кор гирифтём. Ҳамзамон, методи функционалӣ-иртиботиро, ки дараҷаи баробарии таъсири иртиботии матни асл ва тарҷумаро муайян менамоянд, истифода шуд. Ҳамин тавр, истифодаи маҷмӯи ин методҳо заминаи илмӣ боэътимодно барои таҳлили ҳамаҷонибаи сифати тарҷумаи асари мазкур фароҳам овард.

Муҳокима

Чунон ки дар боло зикр гардид, дар ин мақола кӯшидем то ҳусну кубҳ ва вижагиҳои тарҷумаи ин киссаро бо анҷом додани таҳлилу қиёси хусусиятҳои забони матни асли бо тарҷума баррасӣ намуда, бо овардани намунаю мисолҳои мушаххас паҷӯҳишамонро анҷом диҳём.

Нахуст масъалае, ки диққати моро ба худ ҷалб кард, ин сохтори асар буд. Дар ин нашр сохтори китоб бисёр ҷолиб аст. Он дар ду забон: англисӣ ва тоҷикӣ таҳия шудааст. Ба андешаи инҷониб, ин ташаббус барои ҳаводорони забони англисӣ ва омӯхтани ин забон, бавижа тарҷумонҳои оянда шароити бисёр мусоидро фароҳам меорад. Зеро дар як вақт ҳам матни англисӣ ва ҳам матни тоҷикии он барои омӯзандагон дастрас буда, ҷиҳати қиёс кардани матни мабдаъ (А) бо матни мақсад (Б), омӯхтани калимаҳо, сохти ҷумлабандӣ ва дар раванди омӯзиши фанҳои тарҷумашиносӣ бисёр муносиб аст. Ин мушоҳидаҳои моро гуфтаҳои сафири собиқи ИМА дар Ҷумҳурии Тоҷикистон хонум Сюзан М. Эллиотт дар сарсухани китоб низ тасдиқ мекунад: «Ин тарҷумаи асари классикии Хемингвей, на танҳо хонандагони тоҷикро бо ганҷинаи адабии амрикоӣ ошно месозад, балки ба ҳайси як маводи муҳими омӯзиши забони англисӣ истифода хоҳад шуд» [7, с. 6].

Бо инобат гирифтани сарсухани собиқ сафири ИМА дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Сюзан М. Эллиотт асар дар ҳар ду забон 167 саҳифаро дар бар мегирад, ки аз ин теъдод 80 саҳифаи ҷопии онро забони англисӣ ва 81 саҳифаи дигарро забони тоҷикӣ ташкил додааст. Ин қиёс мутобиқати комили ҳаҷму сохтори асарро дар ҳар ду забон нишон дод. Ин амр далел аз он аст, ки тарҷумон аз шеваю усули тарҷумаи озод истифода набурда, ба матн низ тасарруф накардааст, ки дар назария ва амалия тарҷума боиси истиқбол аст.

Масъалаи баъдӣ забони матни тарҷума мебошад ва дар ин маврид метавон гуфт, ки забони асар дар умум шеваю раван, бо истифода аз таркибу калимаҳои умумистеъмолии имлои роиҷи забони тоҷикӣ ва комилан адабӣ таҳия шудааст. Дар раванди мутолиа баъзе калимаю ибораҳои тозаро хонанда мушоҳида карда метавонад, ки ба андешаи мо таъсир аз забони форсӣ ва дарӣ мебошад. Масалан, ташаббуси тарҷумонро дар истифодаи калимаҳои «муз», «яхҷолмошин», «намакбуд» [7, с. 9] метавон истиқбол кард:

Black beans and rice, fried **bananas**, and some stew [7, с. 20].

Лӯбиёи сиёҳу биринҷ бо **музи** сурхкарда ва каме гӯштбирён [7, с. 21].

Дар ин ҷумла калимаи «**banan**» ҳарчанд дар забони адабию нутқи гуфтугӯи забони тоҷикӣ дар ҳамин шакл истифода мешавад, аммо аз ҷониби Азизмуродов М. «**муз**» тарҷума шудааст, ки ин калима дар забони форсии имрӯза роиҷ аст. Дар мавриди калимаҳои «яхҷолмошин» ва «намакбуд» наметавон ҳамин далелро пеш овард. Ба ақидаи мо, истифода аз ин усули тарҷума эҳтимоми бевоситаи Азизмуродов М. буда, ӯ ин калимаҳоро бар ивази вожаҳои асл пешниҳод намудааст.

Дар раванди тарҷумаи бадеӣ оид ба интихоби муодилу усули интиқол ва тарҷумаи зарбулмасалу мақолҳо, таркибу ибораҳои рехта олимони соҳа дар ин андешаанд, ки бояд тарҷумон сермутолиа, донандаи хуби адабиёти ҷаҳонӣ, фарҳанг, расм ва анъанаҳои забонҳои мавриди назар бошад. Зеро тарҷумаю интиқоли зарбулмасалу мақолҳо аз як забон ба забони дигар кори осон нест. Азизмуродов М. дар ин маврид ҳамин талаботро дар амалия тарҷума бо истифода аз муодили зарбулмасали тоҷикии «Кори ҳар буз нест хирман куфтан» бо каме тағйирот моҳирона истифода бурда, собит намудааст. Таваҷҷуҳ мекунем ба матни асли ва тарҷума:

«The month when the great fish come» the old man said. «Anyone can be fisherman in May» [7, с. 18].

«Моҳи омадани моҳии бузург, - гуфт пирамард. – Дар моҳи май ҳар буз ҳам хирман мекубад» [7, с. 19].

Дар ҳар як асари бадеӣ мо метавонем воҳидҳои бемуодил, яъне ба истилоҳ реалияҳои зиёдеро мушоҳида кунем, ки онҳо ба гурӯҳи калимаҳои тарҷуманопазир шомиланд ва

хусусияти фарҳангии он миллатро нишон медиҳанд. Перомони ин масъала дар дигар навиштаҳоямон андешаҳои худро дар асоси таҳқиқотҳои олимони соҳаи тарҷумашини хориҷи ватанӣ, аз қабили С. Флорин, С. Влахов, А. Виноградов, А. Федоров, Л. Бархударов, А. Самадов, Ф. Турсунов ва дигарон ибраз дошта будем. Бояд гуфт, ки реалияҳои аз ҷониби Э. Хемингвей истифодашуда бештар ифодакунандаи паҳлуҳои ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодии мардуми Амрико буда, хонандаро бо реалияҳои, ки марбут ба баҳру моҳӣ, моҳидорӣ ва бозиҳои варзишӣ аст, ошно менамояд. Барои баррасии хусусиятҳои тарҷумани реалияҳо мисолҳои матраҳ менамоем:

«The shack was made of the tough bud-shields of the royal palm which are called **guano**» [7, с. 17].

«Кулба аз баргҳои саҳти нахли шохӣ сохта шуда буд, ки **гуано** меноманд» [7, с. 15].

Лозим ба зикр аст, ки реалияҳо ҳарчанд ба гурӯҳи тарҷуманопазирҳо шомил бошанд ҳам, усулу шеваи тарҷуми худро доранд, ки дар мисоли боло мо усули шарҳ дар дохили матнро мушоҳида кардем. Ин роҳ яке аз усулҳои саҳл ва осонтарин барои ошноии хонанда бо реалияи нав мебошад, зеро ӯ барои муайян намудани маъно маҷбур намешавад, ки ба поварақ ва ё ба охири саҳифаи китоб муроҷиат кунад.

Баъзе аз реалияҳои, ки дар асар ба мушоҳида расиданд, ҳамин хусусиятро дар забони англисӣ низ доранд. Аз ҷумла, реалияи «салао»-«salao», ки дар матни асл аз забони испонӣ ворид шудааст ва он низ дар дохили матн шарҳи худро ба тариқи зайл пайдо намудааст: «...the old man was now definitely and finally salao, which is the worst form of unlucky» [7, с. 6] «...пирамард аниқу яқин «салао», яъне бадтарин баргаштабаҳт аст» [7, с. 7].

Дар асари мавриди нақд дигар гурӯҳи воҳидҳои тарҷуманопазирро ба монанди исмҳои хос метавон мушоҳида кард, ки мо онҳоро ба гурӯҳҳои зерин тасниф намудем:

1. Исмиҳои хос-номи қаҳрамонҳо;
2. Исмиҳои хос-топонимҳо (номҳои ҷуғрофӣ).

Исмиҳои хос дар назария ва амалия тарҷума ба гурӯҳи тарҷуманопазирҳо ворид мешаванд, ки ҳамчун воҳидҳои бемуодил мавқеи хосаи худро доранд. Дар раванди тарҷумани ин воҳидҳо аз тарҷумон бештар забондонӣ, дониши амиқ дар соҳаи тарҷумонӣ, фарҳанг, таърих ва малакаи баланди тарҷумонӣ тақозо карда мешавад. Зеро баъзе аз тарҷумонҳо ба исмиҳои хос он қадар муносибати ҷиддӣ зоҳир накарда, тарҷумани онро кори саҳл мешуморанд.

Дар рафти муқоисаи асар дар ҳар ду забон нуктаи аввалине, ки моро ба худ ҷалб кард, ин номи асар буд, ки ба забон англисӣ «The Old Man and the Sea» ва ба забони тоҷикӣ «Пирамард ва баҳр» тарҷума шудааст. Шояд барои мутахассисон матраҳ намудани тарҷумани унвони асар як қадар ҷузъӣ намояд. Аммо дар раванди тадريسӣ фанни назарияи тарҷума ҳангоми қиёси матни А бо матни Б шаклҳои гуногуни номи асари мазкур ба монанди «Марди қуҳансол ва баҳр», «Мӯйсафед ва баҳр» ва ё «Марди пир ва баҳр» ба мушоҳида расид. Ин гуна тарҷумаро тарҷумани тахтуллафзӣ пиндоштан мумкин аст. Вале мавридҳои низ ба назар расид, ки унвони асарро дар тарҷумани Азизмuroдов М. баъзе аз муҳассилин усули тахтуллафзӣ мешуморанд. Яъне «Пир(а)мард»-ро «Old Man» ҳисобида, баҳс низ менамоянд, ки бояд тарҷумон калимаи «мӯйсафед»-ро истифода мекард на «пирамард»-ро. Ба ақидаи мо «Пирамард ва баҳр» тарҷума шудани асар тасмими муваффақона ва интиҳоби муносиби тарҷумон аст ва калимаи «пирамард» аз ҳар лиҳоз муносиб тарҷума карда шудааст.

Дар раванди тарҷумани исмиҳои хос усули серистеъмолтарин транслитератсия ба ҳисоб меравад. Транслитератсия яке аз усулҳои муассири тарҷумани исмиҳои хос буда, тавассути ин усул мафҳум тариқи овозӣ (фонетикӣ) баргардон мешавад, яъне танҳо ҳарфҳои ин ё он забон тағйир меёбанду бас. Худи вожаи «transliteration» («транслитератсия») латинӣ буда, калимаи мураккаб ба шумор меравад. Таркиби аввал маънои «trans»-«across»-«через»-«восита»-«тарик»-«васила» ва дуюм «littera»-«letter»-«ҳарф»-ро дорад, ки шарҳи ин усул худ мантиқӣ мебошад.

Қаҳрамони марказии асар пирамард Santiago - Сантяго [7, с. 7] ба шумор меравад, ки ин исм бо роҳи транслитератсия интиқол ёфтааст. Тамоми ҳарфҳо ва овозҳои исми Santiago - Сантяго дар забони тоҷикӣ вучуд доранд, фақат ба ҷои ҳарфҳои «i», «a», ки овози [ia]-ро медиҳад тарҷумон ҳарфи ётбарсари «я»-ро (й+о) истифода намуда, талаффузи аслии онро ба забони тоҷикӣ мутобик интиқол дода тавонистааст.

Бо ин усул исмиҳои Rogelio-Рочелио, Perico-Перико, DiMaggio-Димачио, Dick Sisler-Дик Сизлер, John J. McGraw-Чон Чей Мак-Гроу, Durocher-Дюроше, Luque-Луко, Mike Gonzalez-

Майк Гонсалес, Manolin-Манолин, Santiago El Campeon-Сантьяго Эл Кампион [7] низ тарчума шудаанд.

Дар асар топонимҳои (номҳои ҷуғрофӣ) зиёдеро метавон вохӯрд, ки дар раванди интиқоли онҳо низ тарҷумони тоҷик бомаҳорат аз усули транслитератсия ё транскрипсия истифода намудааст: Gulf Stream-Гулф Стрим, Havana-Ҳавана, Mosquito-Москито, Cleveland-Кливленд, Detroit-Детроит, Terrace-Террас, Brooklyn-Бруклин, Philadelphia-Фладелфия, old park-Парки Кухан, Canary-Канори, Africa-Африқо, Gran Ligas-Гран Лигас, New York-Ню-Йорк, Casablanca-Casablanca, Cienfuegos-Сйенфуегос, Sargasso-Саргассо, Yankees-Янкиҳо, Indians of Cleveland- Ҳиндуҳои Кливленд [7] ва ғайра.

Усули дигари тарҷумаи исмҳои хос ин калимасозӣ мебошад, ки дар рафти корбурди ин шева тарҷумон бо истифода аз имконоти имлоии забони Б калимаҳои нав месозад, ки намунае чанд аз ин усулро замима менамоем: Tigers of Detroit-Палангони Детроит, Reds of Cincinnati-Сурхҳои Синсиннатӣ, White Fox of Chicago-Чӯробсафедони Чикаго, San Pedro-Петруси Муқаддас, Galanos-Галанос American League-Лигаи Амрико [7].

Яке аз хусусиятҳои исмҳои ифодакунандаи номи шахс, ки муодили онро метавон дар дигар фарҳанги халқу миллатҳо мушоҳида кард, ин қаҳрамонҳои ҳамто аз қиссаю ривоятҳои машҳури динӣ мебошад, ки бо каме аз тағйироти овой дар ҳар забон метавон онҳоро пайдо намуд. Дар қиссаи мазкур низ мо намунае чанд аз ин гуна исмҳоро мутаваҷҷуҳ шудем, аз ҷумла: Sacret Heart of Jesus-Ҳазрати Исо, Virgin of Cobre-Марями муқаддас, San Pedro-Петруси Муқаддас [7] ва ғайра.

Аз мисолҳои оварда бармеояд, ки дар раванди тарҷумаи исмҳои хос ва реалияҳо аз ҷор роҳ, яъне шарҳ дар дохили матн, транслитератсия/транскрипсия, калимасозӣ ва муодил истифода шуда, ин вохидҳо ба забони тоҷикӣ муваффақона тарҷума карда шудаанд.

Дар баробари бурдборӣҳо мутарҷим дар баъзе мавридҳо дар тарҷума ноком низ гардидааст. Дар асар ҳатогӣҳои техникӣ, имлоӣ ва услубӣ зиёде ба назар расид. Мо дар зер мекушем нахуст калимаҳоро, ки ғалатҳои техникӣ доранд, замима намуда, шакли дурусти онҳоро дар қавсайн пешниҳод намоем: пирмамард (пирамард) [7, с. 67], ханоме ки (хангоме ки) [7, с. 69], рӯрӯй об (рӯ-рӯи об) [7, с. 69], бом ан (бо ман) [7, с. 71], гузарондӯ (гузаронд ӯ) [7, с. 75], боқимонди (боқимондаи) [7, с. 75], гузоша (гузошта), бачча (бача) [7, с. 27], вакте ки (вакте ки), гаҳгоҳ (гоҳ-гоҳ), надош (надошт) [7, с. 75], ба ғай (ба ғайр) [7, с. 55], ремонт (ресмон) [7, с. 93], намкунад (намекунад) [7, с. 101], завақ баҳр партофт (завақ ба баҳр партофт) [7, с. 103.], найзаашро (найзаашро) [7, с. 135], сикҳат (сикҳат), фасуда (фарсуда) [7, с. 167], ресмоҳон (ресмонҳо) [7, с. 77]. Дар умум баш аз 18 калимаю таркиб ва ибораҳо ғалат интиқол ёфтаанд, ки барои чунин асари ҳаҷман хурд хеле зиёд аст.

Дар бештари ин калимаҳо ҳарфҳо ҳазф, иваз, ё илова шудаанд ва ё ташдид ғалат гузошта шудааст. Ё ин ки зада нодуруст омада, пешоянду ҷонишин бо ҳамдигар пайваست шудааст, ки муайян, ислоҳ ва роҳ наодони чунин ғалатҳо дар раванди тадвин ва ҷопи асарҳо кори муҳаррир ба ҳисоб меравад.

Дар дигар мавридҳо ғалатҳои услубӣ ҷой доранд:

«He looked around for the bird now because he would have liked him for company» [7, с. 70].

«Ў дар гирду атроф парандаро меҷуст, зеро меҳост ақаллан бо яке суҳбат мекунад» [7, с. 71].

«Нисфирӯзӣ буд, ки ба шаст афтод, - гуфт ӯ, - аммо то ҳол надидаамаш» [7, с. 57].

Мисолҳои боло метавонанд ҳалале дар муҳтавои асар ворид насозанд ва ҳатто хонанда метавонад онҳоро ба ҳайси ғалатҳои техникӣ роиҷ ҳамл кунад. Аммо мавридҳои ҳам ба назар мерасанд, ки сарҳатҳои комил услубан ва мантиқан нодуруст тарҷума шудаанд ва маънии матни аслиро баён карда наметавонанд:

«Ау» he said aloud. There is no translation for this word and perhaps it is just a noise such as a man might make, involuntarily, feeling the nail go through his hands and into the wood» [7, с. 170].

« - Ой! - нидо кард ӯ. Ин калима маъно надорад ва албатта фақат як нааъ нидои одамон аст, ки беихтиёр, масалан вақти аз кафи даст гузашта, ба тахта рафтани меҳ аз даҳон мебарояд» [7, с. 171].

Ҷумлаи мазкур аз нигоҳи услубу мазмун чандон саҳеҳ набуда, маънои матни асли дар тарҷума дуруст ифода наёфтааст: «Ҳангоми татқиқот ба ҳулосае омадан мумкин, ки тафовут дар байни ду забони бо ҳам муқобил бисёр буда, баъзан истифодаи тарҷумаи антонимӣ метавонад ягона роҳи дурусти интиқоли фикр бошад» [1, с. 113].

Барои тафсили мабҳас намунаҳои дигарро баён менамоем:

«He was thirsty too and he got down on his knees and, being careful not to jerk on the line, moved as far into the bow as he could get and reached the water bottle with one hand» [7, с. 56].

«Ӯ хеле ташна шуда буд ва сари зону нишаста, оҳиста, ки ресмон такон нахӯрад, ба пеши заврақ хазид ва бо як дасташ шишаи обро гирифтӯ кушод ва чанд чӯрба нушид» [7, с.57].

Дар ҷумлаҳои боло низ ҳамон хусусиятро метавон мушоҳида кард, ки услубу мухтаво нодуруст тарҷума шуда, маънои матни асли комилан аз байн рафтааст. «Ҷумлаи матни асли мазкур аз ҷиҳати маъно ба асари тарҷумашуда каме мутобиқат кунад, ҳам аз ҷиҳати сохтор дар он тағйироти кулӣ мушоҳида карда мешавад» [4, с.122]. Чунин ҷумлаҳои аз нигоҳи услуб ва маъно хато тарҷума гардида дар асар хеле зиёданд, ки баррасии комили онҳо дар қолаби як мақола аз имкон берун аст.

Хулоса

Аз таҳлилу қиёси тарҷумаи ин асар мо ба хулосае омадем, ки тарҷумаи мустақим аз забони асли бе забони миёнара мазоё ва вижагиҳои худро дорад. Амри мазкур имкон медиҳад, ки хонандагон ба матни нисбатан дуруст ва наздик ба матни асли рӯ ба рӯ бошанд.

Хусусияти дигари матни мақсад дар он зоҳир гардид, ки он ба монанди матни мабдаъ хонандаро бо ҳолати рӯҳии пирамард Сантяго ошно менамояд ва ӯ тамоми мочароҳоро ҳамроҳи қаҳрамони марказии асар дар худ таҷриба мекунад, ки ин амрро аз имтиёзоти вижаи тарҷума аз забони асл медонем.

Дар рафти тарҷумаи қиссаи мазкур аз ҷониби тарҷумон кӯшиши риояи меъёрҳои тарҷумаи асарҳои бадеӣ комилан анҷом пазируфта, дар раванди баргардон ва интиқоли вохидҳои бемуодил аз усулҳои муассиртарин қор гирифта шудааст. Аммо хусусияти дигареро, ки наметавон аз он сарфи назар намуд, дар он аст, ки бо ин ҳама заҳмат Азизмуродов М. дар раванди тарҷумаи баъзе аз ҷумлаҳо ба саҳлангорӣ роҳ додааст, ки ба андешаи мо, ба ин масъала бояд бештар таваҷҷуҳ дода мешуд. Умедворем, ки ин масъала дар нашрҳои баъдӣ баррасӣ гардида, ҳалли худро хоҳад ёфт. Зеро аз нигоҳи теъдод адади наشري тарҷумаи асари мазкур ниҳоят кам буда, бо гузашти 13 сол дастрас намудани он бо забони тоҷикӣ бисёр мушкил аст.

Адабиёт

1. Бойболаев, Б. Э. Вежагиҳои қорбурди тарҷумаи антонимӣ дар асари «Пирамард ва баҳр»-и Эрнест Хемингвей / Б. Э. Бойболаев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои филологӣ. – 2022. – №6-2 (101). – С. 110-117.
2. Влахов, С. И. Непереводимое в переводе / С. И. Влахов, С. П. Флорин. Изд.7. – Р. Валент, 2009. – 306 с.
3. Нағзибекова, М. Б. Тарҷума ва балогати сухан (Андешаҳои мутахассисон доир ба тарҷумаи бадеӣ ва забони он) ҷилди 1 / М. Б. Нағзибекова, Б. Камолиддинов. – Душанбе: Нашириёти Нодир, 2007. – 173 с.
4. Мустафоева, М.Р. Таҳлил ва муодилокии калимаҳо дар забони англисӣ ва тоҷикӣ дар мисоли асари «Пирамард ва баҳр»-и Э. Хемингвей / М.Р. Мустафоева // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2021. – №2 (91) – С. 120-124.
5. Фёдоров, А. Ф. Основы общей теории перевода / А. Ф. Фёдоров. – Санкт-Петербург: Филология-Три, 2002. – 218 с.
6. Шехов, И. Ф., Хусусиятҳои тарҷумаи матнҳои бадеӣ дар забонҳои муқоисашаванда (дар асоси тарҷумаи асари Эрнест Хемингвей «Пирамард ва баҳр») / И. Ф. Шехов, Арбобова М. // Маводҳои конференсияи илмӣ-назариявии ҷумҳуриявии кафедраи забонҳои МТФ «Донишқадаи тиббӣ-иҷтимоии Тоҷикистон» дар мавзӯи «Забон бақои миллат аст». – Душанбе, 2022. – 113 с. – С. 95-100.
7. Ernest, Hemingway. The Old Man and the Sea / Эрнест Хемингвей. Пирамард ва баҳр. - Душанбе: Нашириёти Бухоро, 2013. –167 с.
8. Nida, E. A. Toward a Science of Translating / E. A. Nida. – Leiden, 1967. – 331 p.
9. Newmark, Peter. Approaches to Translating. Oxford; New York: Pergamon Press, 1981. 200 p.
10. Ismoilov O.B., Ashrapov B.P. Morphological Peculiarities and the Level of Usage of the Preposition «Bato» in the Tajik Literary Language Referring to the XVIII-th Century (on the example of the historical production referred to as «Tuhfat-ul-khoni» by Muhammadvafoi Karminagi). // Вестник Педагогического университета. 2022. № 3(98). – С.33-35.

АРЗЁБИИ ХУСУСИЯТҲОИ ЗАБОНӢ ВА УСЛУБИИ ТАРҶУМА АЗ ЗАБОНИ АСЛ

Дар мақола муаллиф оид ба тарҷумаи асари нависандаи америкӣ Эрнест Хемингвей «Пирамард ва баҳр» («The Old Man and the Sea») пажӯҳиш анҷом дода, ба ин натиҷа расидааст, ки

забони тарҷумаи асар дар умум шевою равон ва ба таркибу калимаҳои умумиистеъмолии имлои роиҷи забони тоҷикӣ ва комилан адабӣ таҳия шудааст, ки бешак бурди тарҷумон аст. Дар рафти тарҷумаи киссаи мазкур тарҷумон кӯшидааст, ки меъёрҳои тарҷумаи асарҳои бадеиро комилан риоя намуда, дар раванди интиқоли воҳидҳои бемуодил аз усулҳои муаассиртарин истифода барад. Аммо бо ин ҳама заҳмат дар раванди тарҷумаи баъзе аз ҷумлаҳои таркибҳои тарҷумон ба сахлангории роҳ додааст.

Калидвожаҳо: Эрнест Хемингвей, «Пирамард ва баҳр», Азизмуродов Муҳаммадсалим, матни мақсад (А), матни мабдаъ (Б), тарҷумашиносӣ, тарҷума, тарҷумон, реалия, транслитератсия.

НАУЧНО-АНАЛИТИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ЯЗЫКОВЫХ И СТИЛИСТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПЕРЕВОДА С ЯЗЫКА ОРИГИНАЛА

В статье автор проводит исследование о переводе произведения американского писателя Эрнеста Хемингуэя «Старик и море» и приходит к выводу, что язык перевода произведения в целом изящный по композиции общеупотребительной орфографии таджикского языка и является полностью литературным, что, безусловно, считается достижением переводчика. В процессе перевода переводчик старался полностью соблюдать нормы перевода художественных произведений и использовать актуальные методы в переводе равнозначных единиц. Однако, несмотря на все усилия, в процессе перевода некоторых предложений и словосочетаний переводчик допустил небрежность.

Ключевые слова: Эрнест Хемингуэй, «Старик и море», Азизмуродов Мухаммадсалим, текст оригинала (А), текст перевода (Б), перевод, переводчик, слова реалии, транслитерация.

SCIENTIFIC AND ANALYTICAL EVALUATION OF THE LINGUISTIC AND STYLISTIC FEATURES OF TRANSLATION FROM THE SOURCE LANGUAGE

In the article, the author conducted a study on the translation of the work of the American writer Ernest Hemingway «The Old Man and the Sea» and came to the conclusion that this translation was the translated language of the work is generally elegant in its composition of commonly used orthography of the Tajik language and is completely literary, which, of course, is considered an achievement of the translator. In the process of translation, the translator tried to fully comply with the norms of translation of works of art and use the most modern methods in the translation of equivalent units. However, despite all the effort, the translator made some inaccuracies in the translation of certain sentences and phrases.

Keywords: Ernest Hemingway, "The Old Man and the Sea", Azizmuradov Muhammadsalim, original text (A), the translation of the text (B), translate, translation, words, real, transliteration.

Дар бораи муаллиф

*Бобоалиева Зебониссо Пирмуродовна
Номзоди илмҳои филологӣ, дотсенти
кафедраи забонишиносии муқоисавӣ ва
тарҷумашиносӣ*

*Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ
Тоҷикистон ба номи С. Улуғзода
734019, Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи
Муҳаммадиев, 17/6
E-mail: zebonnisobobo@gmail.com*

About the author

*Boboaliev Zebonisso Pirmurodovna
Candidate of philology, associate professor of
the department of Comparative Linguistics and
Translation Studies
The Tajik international university of foreign
languages named after S. Ulughzoda
734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Muhammadiyev street, 17/6
E-mail: zebonnisobobo@gmail.com*

Об авторе

*Бобоалиева Зебониссо Пирмуродовна
Кандидат филологических наук, доцент
кафедры сопоставительного языкознания и
переводоведения
Таджикский международный университет
иностранных языков имени С. Улуғзода
734019, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, улица Мухаммадиева 17/6
E-mail: zebonnisobobo@gmail.com*

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ЭТНОЛИНГВИСТИИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ БО ҶУЗЪИ «ГУЛ / FLOWER» ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Муҳиддинова Т. Ҳ., Зубайдова С. Ш.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Воҳидҳои фразеологие, ки ҷузъи рустанӣ доранд, дар заминаи тасаввуроти образӣ дар бораи хусусиятҳои зоҳирӣ, давраи ҳаёт ва аҳаммияти рустанӣҳо дар фарҳанги моддӣ ва маънавии мардум ташаккул ёфтаанд. Чунин фразеологизмҳо низомии ҳоси рамзҳои устуворро ташкил медиҳанд, ки манзараи миллии ҷаҳон, арзишҳои фарҳангӣ ва қолабҳои маъмули тафаккурро, ки дар шуури забонӣ мустаҳкам шудаанд, инъикос менамоянд.

Хусусиятҳои миллий ва фарҳангии забон дар баробари қонуниятҳои умумии фаъолияти он бештар дар захираи луғавӣ ва фразеологӣ забон зоҳир мегарданд. Омӯзиши ҷузъҳои луғавӣ, ки дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ амал мекунанд, имкон медиҳад, ки вижагиҳои тафаккури миллий, низомии арзишҳо ва ҷаҳонбинии соҳибони забон ошкор карда шаванд. Дар низомии луғат рустанӣҳо ва номҳои рустанӣҳо ҷойгоҳи хос доранд. Гарчанде онҳо мақсади умумии муҳити табииро ифода мекунанд, дар шуури забонии халқҳои гуногун маъноҳои рамзӣ, маҷозӣ ва арзишӣ пайдо намудаанд, ки реша дар тасаввуроти қадимаи асотирий, эътиқодҳои динӣ, анъанаҳо ва маросимҳои мардумӣ доранд.

Таҳлили этнолингвистӣ ва омӯзиши воҳидҳои фразеологӣ дар заминаи васеи фарҳангӣ таърихӣ махсусан ҳангоми таҳлили ҷузъҳои марбут ба олами табиат аҳаммияти калон пайдо мекунад. Рустанӣҳо, нисбат ба бисёр мавзӯҳои дигари номгузорӣ, инсонро дар тамоми давраи таърихӣ ӯ ҳамроҳӣ намуда, маҷмуи устувори рамзҳои ба вучуд овардаанд. Ин маҷмуаҳо, ки дар забон мустаҳкам шудаанд, ба баҳше аз шуури ҷамъиятӣ табдил ёфта, дар ибораҳои устувор таҷассум меёбанд [15, с. 93].

Аз нигоҳи этнолингвистика рустанӣҳо навъи ҳоси лексикаи фарҳангӣ махсус мешаванд, ки дар онҳо маъноҳои амалигардонӣ, зебоишиносӣ ва рамзи муқаддас ба ҳам омехтаанд. Ба андешаи муҳаққиқ В.А. Маслова, иттилооти фарҳангӣ дар шакли дохилии воҳиди забонӣ ҳифз мешавад ва маҳз ҳамин хусусият ба калима ё фразеологизм хусусияти миллий ва фарҳангӣ мебахшад. Дар фразеологизмҳои дорои рустанӣ шакли дохилӣ аксаран бо тасаввуроти асотирий, эътиқодҳои мардумӣ ва суннатҳои кишоварзӣ алоқаманд мебошад [13, с. 82].

Хусусияти миллий ва фарҳангии воҳидҳои фразеологӣ дар натиҷаи аҳаммияти гуногуни падидаҳои муҳити атроф барои соҳибони забон ташаккул меёбад. Тафовут дар тафсири воқеият ҳам аз омилҳои дохилизабонӣ ва ҳам аз шароити берун аз забон — табиӣ, таърихӣ ва иҷтимоӣ вобаста аст. Аз ин рӯ, З.В. Корзюкова таъкид мекунад, ки олами наботот, ки дар ҳаёти хоҷагидорӣ ва маънавии халқҳо ҷойгоҳи гуногун дорад, дар забон низ ба тарзҳои мухталиф таҷассум меёбад [4, с. 118–119].

Барои ҳамгироии фарҳанг ва забони тоҷикӣ иртиботи зичи рустанӣҳо бо суннати кишоварзӣ, фарҳанги обёрӣ ва дарки шоиронаи табиат хос мебошанд. Дар таҳқиқоти олимони тоҷик таъкид мегардад, ки бисёре аз номҳои рустанӣҳо дар забони тоҷикӣ на танҳо вазифаи номгузорӣ, балки вазифаи арзишгузориро низ иҷро намуда, тасаввуротро дар бораи зебӣ, ахлоқ, нерӯи ҳаёт ва ҳамоҳангӣ инъикос мекунанд. Ин маъноҳо дар воҳидҳои фразеологӣ фаъолона зоҳир мешаванд, ки дар онҳо рустанӣ ба маркази маъноии образ табдил меёбад [14; 11].

Дар анъанаи забонии англисӣ низ фитонимҳо дар фразеология ҷойгоҳи назаррас доранд, аммо маънидод ва истифодаи онҳо дар шароити таърихӣ фарҳангии дигар ташаккул ёфтааст. Ба гуфтаи муҳаққиқон, фразеологизмҳои забони англисӣ бо рустанӣ бештар ба таҷрибаи амалӣ, меъёрҳои иҷтимоӣ ва арзишҳои ахлоқӣ таъяс мекунанд, ки ин хусусияти амалии фарҳанги англисзабонро нишон медиҳад. Муқоисаи чунин воҳидҳо бо маводи тоҷикӣ имкон медиҳад, ки фарқиатҳо дар тафсири арзишии образҳои рустанӣ ошкор карда шаванд [26, с. 67; 28, с. 112].

Яке аз масъалаҳои муҳими таҳқиқоти этнолингвистӣ муайян намудани унсурҳои умумӣ, миллий ва махсус мебошад. Ба андешаи Ю.А. Бельчиков, хусусиятҳои фарҳангӣ махсусан ҳангоми муқоисаи забонҳо ва фарҳангҳо равшантар зоҳир мегарданд. Аз ин рӯ, таҳлили муқоисавии фразеологизмҳои тоҷикӣ ва англисӣ бо номҳои рустанӣҳо имконият

медиҳад, ки ҳам асосҳои умумии маърифатии образнокӣ ва ҳам фарқиятҳои фарҳангии вобаста ба ҳар як ҷомеа муайян карда шаванд [3, с. 34].

Воҳидҳои фразеологие, ки рустаниҳоро дар бар мегиранд, натиҷаи раванди тӯлонии интиҳоб ва шаклгирии забонӣ ва фарҳангӣ мебошанд, ки дар ҷараёни он баъзе рустаниҳо мақоми рамзӣ касб намуда, дар ибораҳои устувор мустаҳкам гардидаанд. Ҳамзамон на ҳамаи номҳои рустаниҳо ба як андоза дар ташаккули фразеологизмҳо иштирок мекунанд, балки ғайбӣҳои рустаниҳо аз нақши онҳо дар ғайбияти хоҷагидорӣ, тасаввуроти асосӣ ва низоми боварҳои мардум вобаста аст. Ин хусусияти устуворшавии ибора аз вобастагии равандҳои забонӣ ба омилҳои фарҳангӣ шаҳодат медиҳад [16, с. 53].

Дар забони тоҷикӣ низ миқдори зиёди фразеологизмҳо мавҷуданд, ки ҳар яке таърихи пайдоиши худро доранд. Онҳо бо рангорангии миллий ва образнокии баланди маҷозӣ фарқ мекунанд. Масалан, дар забони тоҷикӣ фразеологизмҳо бо ҷузъи **гул** — **flower** хусусиятҳои зебоишиносӣ, ахлоқӣ ё иҷтимоиро тавассути образҳои рустанӣ ифода намуда, ҷаҳонбинии суннатии мардумро инъикос мекунанд.

Ибораи «аз гул баромадан» [18, с. 232] ба марҳилаи шукуфой ва камол расидани инсон ё кор ишора мекунад. Мушоҳидаи нишон медиҳад, ки воҳид бештар нисбат ба ҷавонон ё оғози муваффақияти нав ба кор меравад. Ба андешаи мо, ин ибора эҳсоси умед ва нерӯи тозаро таҷассум менамояд.

Ифодаи «гули бахт шукуфтан» [18, с. 233] рамзи рӯй овардани саодат ва комёбӣ мебошад. Мушоҳидаҳо собит месозанд, ки ин воҳид бештар дар мавриди тағйироти мусбат дар тақдир инсон истифода мегардад.

Фразеологизмҳои «гул бе хор намешавад, гӯшт бе устухон» [18, с. 233] ва «гул хор дорад, асал оро» [18, с. 234] воқеияти ҳақиқатии неку бадро таъкид мекунад. Ба андешаи мо, ин воҳид инсонро ба сабр ва қабули мушкilot дар роҳи хушбахтӣ даъват менамояд.

Ибораи «гул-гул шукуфтан» [18, с. 233] ҳолати шодии фаровон ва таровати ботиниро мефаҳмонад. Дар гуфтори мардум он бештар нисбат ба ҷеҳраи хандон ё руҳияи болида истифода мешавад. *Вай хурсанд буд, гул-гул шукуфта буд.* [5, с. 89.]

Фразеологизми «гул гуфта гул шунидан» [18, с. 234] муоширати нек ва ҷавоби меҳрубонаро ифода мекунад. Мушоҳидаи нишон медиҳад, ки ин воҳид меъёри сухани ширин ва эҳтиромро дар фарҳанги тоҷикон инъикос менамояд.

Ибораи «гул кардан» [18, с. 234] маънои раванг ёфтан ва ба авҷи худ расиданро дорад. Ба андешаи мо, ин воҳид ҳам ба инсон, ҳам ба кору ҳодиса нисбат дода шуда, мафҳуми умумии пешрафтро таҷассум мекунад. *Майлаш, ман қурбон шавам, аммо ҷавонҳо намурданд, гул кардани бахтешонро бинанд!* [9, с. 193]

Ибораи «гули сари сабад» [18, с. 234] шахси беҳтарин ва азизтаринро ифода мекунад. Мушоҳидаи нишон медиҳад, ки воҳид бештар нисбат ба фарзанд ё узви барҷастаи оила истифода мешавад. Ба андешаи мо, ин муқоиса мақоми баланд ва эҳтироми махсусро таҷассум менамояд. ... *Рузи туй набошад ҳам, як зиёфати туймонанде таъкид ёфта буд, гули сари сабади ин зиёфат Қоришкамба ва ...* [1, с. 123]

Ибораи «дасти одам гул аст» [18, с. 315] маҳорати баланд ва қобилияти созандагиро мефаҳмонад. Мушоҳидаҳо собит месозанд, ки ин воҳид бештар нисбат ба хунармандон ва одамони кордон истифода мешавад.

Фразеологизмҳои «дили одам аз санг сахту аз гул нозук аст» [18, с. 380] ва «одам аз гул нозуку аз санг сахт аст» [18, с. 762] дугонагии табиати инсонро ифода мекунанд. Ба андешаи мо, ин воҳидҳо тавоноии таҳаммул ва ҳамзамон ҳассосияти руҳиро ба таври образнок нишон медиҳанд.

Ибораи «олам гулистон» [18, с. 768] ва шакли дигари он «олам гулистон шудан» [18, с. 768] ҳолати хушбахтӣ ва оромии умумиро мефаҳмонад. Дар гуфтори мардум ин воҳидҳо барои тавсифи лаҳзаҳои шодмонӣ ё барқарор шудани сулҳу осоиш истифода мегарданд. *Аммо ту натарс, ба ту ҳеҷ гап намешавад. Бисёр налаққи шуд, олам гулистон!* [6, с. 17].

Ибораи «аз сад гулаш як гулаш нашукуфтааст» [19, с. 13] ба ҳолати норасидӣ ё амалӣ нашудани имкониятҳо ишора мекунад. Мушоҳидаи нишон медиҳад, ки воҳид бештар нисбат ба шахсе гуфта мешавад, ки ҳанӯз истеъдоди худро пурра зоҳир накардааст. Ба андешаи мо, ин ибора ҳамзамон умед ба ояндаро дар бар мегирад. *ҳоло аз сад гул як гули шумо нашукуфтааст, аммо ин камина, ҷӯретон, қариб чихилсола шудаги...* [8, с. 294].

Фразеологизми «ҷеҳраи касе аз мамнунӣ гул кардан» [19, с. 401] ҳолати шодии ошкорро ифода менамояд. Дар гуфтори зинда он барои тавсифи табассум ва руҳияи болида

истифода мешавад. Ин воҳид робитаи мустақими миёни гул ва эҳсоси мусбатро нишон медиҳад.

Мақоли «**бо як гул баҳор намешавад**» [19, с. 474] қонуни умумии ҷамъиятиро мефаҳмонад: як амали нек барои тағйири куллий кофӣ нест. Ба андешаи мо, ин воҳид мардумро ба талоши пайваста ва кори дастаҷамъӣ даъват менамояд.

Ибораи «**ҳар гуле бӯе дорад**» [19, с. 585] гуногунрангии инсонҳо ва андешаҳоро таъкид мекунад. Мушоҳидаҳо собит месозанд, ки ин сухан барои пазируфтани тафовутҳо ва эҳтиром ба хислатҳои гуногун истифода мегардад.

Воҳиди «**гулдаст**» [12, с. 34] ва ифодаи «**устои гулдаст**» [12, с. 34] ба шахси моҳир ва боистеъдод ишора доранд. Ба андешаи мо, дар ин ҷо гул рамзи зебоофаринӣ ва нозукии қор аст, ки ҳунари инсонро меъёр мекунад. *Ба молҳои аз ҷаҳор сӯи ҷаҳон ба шаҳр дароянда маҳсули заминҳои зарҳез ва боғҳои пурсамари атрофи Самарқанд, маҳсулоти қосибу ҳунармандони гулдасти вай зам мешиданд.* [17, с. 170].

Ибораи «**гулҳои сари сабад**» [12, с. 42] бехтаринҳо ва интиҳобшудагонро мефаҳмонад. Дар гуфтори мардум он нисбат ба фарзандон ё шогирдонӣ барҷаста ба қор меравад.

Ибораи «**гули хайрӣ**» [12, с. 88] ба қори нек, қадами муборақ ё хотимаи шоиста ишора дорад. Мушоҳида нишон медиҳад, ки ин воҳид бештар ҳангоми изҳори дуо ва таманнои некиҳо истифода мегардад. Ба андешаи мо, дар он гул ҳамчун рамзи баракат ва нияти пок зоҳир мешавад.

Мақоли «**ҷои гул — гул бошу ҷои ҳор — ҳор**» [18, с. 13] меъёри рафтори муносибро таъкид мекунад. Ин воҳид инсонро ба мутобик шудан ба шароит ва риояи одоб даъват менамояд: дар муҳити нек меҳрубон, дар ҳолати душвор устувор будан лозим аст.

Ифодаи «**гули олуҷағӣ**» [20, с. 4] рамзи зебоии нозук ва гузарост. Дар гуфтори мардум он бештар нисбат ба ҷавонӣ ё лаҳзаҳои кӯтоҳи хушбахтӣ ба қор меравад.

Фразеологизми «**аз гул фаромадан**» [20, с. 10] ба поён ёфтани давраи шукуфой ишора мекунад. Мушоҳидаҳо собит месозанд, ки ин воҳид барои тавсифи пиршавӣ ё қоҳиши қомеъӣ истифода мегардад. *Дар шашуми моҳи майи соли 1926 ҳаво на гарм, на хунук, дарахтҳо аз гул фаромада сабзу хуррам...* [7, с. 84]

Ибораи «**гул буридан**» [20, с. 91] маънои ба авҷи муваффақият расиданро дорад. Ба андешаи мо, ин воҳид натиҷаи меҳнат ва талоши самарабахшро таҷассум менамояд.

Фразеологизми «**гул қардану суд нақардан**» [20, с. 91] номувофиқии зоҳир ва натиҷаро нишон медиҳад. Дар гуфтори мардумон нисбат ба қоре гуфта мешавад, ки зебо менамояд, вале ғайри нақардан.

Ибораи «**гули бехор шудан**» [20, с. 92] ҳолати орзуии беозорӣ ва покиро ифода мекунад. Ба андешаи мо, ин воҳид идеали муносибатҳои инсониро таҷассум менамояд.

Мақоли «**гули гандум — пули гандум**» [20, с. 92] робитаи бевоситаи табиат ва иқтисодро нишон медиҳад. Мушоҳида нишон медиҳад, ки дар тафаккури мардум ҳар марҳилаи зебоии гандум бо арзиши моддӣ пайваست аст.

Ибораи «**гули ошиқӣ печон**» [20, с. 92] бештар ба ишқи нозуку печида ишора мекунад. Мушоҳида нишон медиҳад, ки ин воҳид барои тавсифи муҳаббате ба қор меравад, ки ҳам ҷаззоб асту ҳам пурпечутоб. Ба андешаи мо, монандӣ ба рустании печон рамзи вобастагӣ ва наздикии ду дил мебошад.

Ифодаи шоиронаи «**дил гули ҳамешабахор**» [20, с. 131] ҳолати муҳаббати пойдор ва хушбинӣ ба зиндагиро мефаҳмонад. Ба андешаи мо, дар ин ҷо гул рамзи эҳсоси доимӣ ва пок аст, ки бо гузашти вақт пажмурда намешавад.

Ибораи «**ду гул якҷоя шудан**» [20, с. 158] воҳурии ду шахси муносиб ё пайванди хушбахтонаро ифода мекунад. Мушоҳидаҳо собит месозанд, ки ин воҳид бештар дар бораи издивоҷ ё дӯстии самимӣ гуфта мешавад.

Ибораи «**гули ҳонаи қасеро хӯрдан**» [18, с. 234] маънои истифода бурдани бехтарин неъматҳои ҳонаводаи диғарро дорад. Мушоҳида нишон медиҳад, ки воҳид бештар бо тобиши танқидӣ истифода мешавад, зеро ҷунин амал ҳамчун беэҳтиромӣ ба меҳнати соҳибхона қабул мегардад. Ба андешаи мо, дар ин ҷо гул рамзи чизи азизтарин ва интиҳобшуда мебошад.

Фразеологизми «**гул ба гул намеафтад**» [18, с. 233] — фарқияти табиӣ одамро мефаҳмонад. Дар гуфтори мардум он барои таъкиди он истифода мешавад, ки фарзанд ҳатман ба падару модар ё як шахс ба шахси диғар монанд намешавад. Ин воҳид, ба назари мо, гуногунрангии инсонҳоро ҳамчун қонуни зиндагӣ эътироф мекунад.

Фразеологизми «**як гап кӯтоҳу олам гулистон**» [20, с. 363] —қудрати сухани нармро нишон медиҳад. Дар гуфтори зинда он хангоми ҳал шудани муноқиша бо як чумлаи оқилона истифода мегардад. Ба андешаи мо, ин воҳид аҳамияти фарҳанги суханро таъкид мекунад. ... *хеле хуб гуфтааст, ки: «Биё, имрӯз як гап кӯтоҳу олам гулистон бех!»* [2, с. 458.]

Ифодаи «**ҳар кас гул пошад, бар сари ҳудаш мерезад**» [20, с.388] қонуни масъулияти шахсиро баён мекунад, ҳар амали бад ба соҳиби худ бармегардад. Ба андешаи мо, дар ин ҷо гул ба рамзи амали нек муқобил гузошта шудааст.

Фразеологизми «**гулу маҳ шудан**» [20, с. 92] ҳолати хушбахтӣ ва камоли муносибатҳоро ифода менамояд. Мушоҳида нишон медиҳад, ки воҳид барои тавсифи муҳити пурмехр ба кор меравад.

Дар адабиёти муосири тоҷик образи **гул** ҳамчун рамзи ишқи пойдор ва хотираи абадӣ мақоми марказӣ дорад. Ин андеша дар байти маъруфи Мирзо Турсунзода равшан таҷассум ёфтааст:

«Нашавад дар чамани дил гули ишқи ту хазон,

Наканам нақши ту аз лавҳи дилу ҷон ҳаргиз». М. Турсунзода, «*Асарҳои мунтахаб*».

Ба андешаи мо, шоир тавассути муқоисаи дил бо чаман ва ишқ бо гул мафҳуми садоқати абадиرو ифода мекунад. Хазон нашудани гул рамзи устувории эҳсосот аст, дар ҳоле ки «лавҳи дилу ҷон» хотираи маънавиро таҷассум менамояд. Мушоҳида нишон медиҳад, ки ҷунин истифодаи рустаниҳо ба анъанаи фразеологӣ ва тасаввуроти мардумӣ таъя дорад, ки дар он гул нишонаи покӣ ва пайдории муҳаббат шуморида мешавад.

Ин мисол собит месозад, ки образҳои фразеологӣ халқӣ ба адабиёти бадеӣ гузашта, мазмуни нав мегиранд. Ба андешаи мо, робитаи байни забони мардум ва шеър дар он зоҳир мегардад, ки маъноҳои рамзии гул — тароват, зебӣ ва садоқат ба сатҳи фалсафии ифодаи ишқ бардошта мешаванд.

Дар забони англисӣ фразеологизмҳо бо ҷузъи **flower** — **гул** маҷмуи маъноиро, ки бо мафҳумҳои шукуфӣ, хувияти фарҳангӣ ва рамзияти образии забон алоқаманд аст, ташкил медиҳанд. Ибораи **the flower of** [27, с. 111]

— «гули чизе», яъне беҳтарин ва баргузидатарин қисми он барои ишора ба намоёндогони арзишмандтарини ҷомеа ё падида истифода мешавад. Дар ин маврид гул рамзи марҳилаи олитарини рушд ва камолоти зебоишиносӣ маҳсуб меёбад. "He was **the flower of the flock**, was Flint! "Davis was a man too, by all ... [29, с.80].

Номгузориҳои **Flowery Land** [22, с. 122] — «Кишвари гулҳо» ва **Flowery Nation** [22, с. 122] — «Миллати гулҳо» дар анъанаи англисӣ ҳамчун тавсифи шоиронаи Чин ба кор мераванд. Образи замини гулгулшукуфон тасаввуроти фарҳанги куҳан, фаровонӣ ва ҳамоҳангиро ифода намуда, қолаби фикрии эҳтиромомези фарҳанги мардумиро ба вуҷуд меорад.

Ибораҳои **flowery language** [22, с. 122] — «забони пургул, забони гулдор, сухани пуртакаллуф» ва **language of flowers** [22, с. 122] — «забони гулҳо», рамзии баёни эҳсосот ва ҷанбаҳои гуногуни ҳамин маҷозро нишон медиҳанд. Дар ҳолати аввал гулҳо бо зиёдаравии илми маонӣ ва баён, инчунин суханорой пайванд доранд, дар ҳолати дуюм бошад бо низоми нозуки иртиботи бе сухан, ки дар фарҳанги аврупоии асри XIX паҳн гардида буд, ишора мегардад.

Таркиби **Tudor flower / Tudor rose** [22, с. 326] — «гули Тюдор», «садбарги Тюдор» ба рамзишиносии тамғашиносии Англия тааллуқ дорад. Садбарги Тюдор рамзи иттиҳоди сулолаҳо ва ваҳдати миллӣ буда, ин ибора маънои таърихӣ ватандӯстона дорад.

Ибораи **yellow trumpet flower** [22, с. 338] — «гули зарди найшакл» дар истифодаи маҷозӣ метавонад ҳамчун тавсифи шоиронаи равшанӣ ва таъсирбахшӣ хизмат кунад. Дар ҷунин маврид гул ба маҷозӣ намуди ҷолиб ё овози пуртаъсир табдил меёбад.

Воҳиди устувори **flower power** [24, с. 46] — «қудрати гул», ки бо ғояҳои сулҳҷӯӣ ва напасируфтани зӯроварӣ алоқаманд аст, ба ҳаракати ҷавонони солҳои 1960 мансуб мебошад. Дар ин замина гул ҳамчун рамзи эътироз бар зидди ҷанг ва таҷовуз пазируфта шуда, ба ибора мазмуни равшани иҷтимоӣ сиёсӣ бахшидааст.

Фразеологизми **the flower of her youth** [24, с. 46] — «гул-гулшукуфии ҷавонии ӯ» давраи беҳтарини зиндагиро, ки бо авҷи нерӯи ҷисмонӣ ва маънавӣ тавсиф мешавад, ифода мекунад. Дар ин ҷо гул ҳамчун маҷозӣ ҳамоҳангӣ ва камолоти ҳаёӣ хидмат намуда, арзиши ин марҳилаи нодири ҳаётро таъкид месозад. "No man of your Majesty's age," said Glozelle, by any wise soldier for refusing the combat with a great warrior **in the flower of his youth** [25, с.99].

Таркиби **as welcome as flowers in May** [24, с. 46] — «монанди гулҳои моҳи май хушоянд» ба эҳсоси хушнудӣ ва интизории дерина ишора мекунад. Асоси образ ба гулшукуфии баҳорӣ, ки рамзи навшавии табиат аст, таъя намуда, барои тавсифи рӯйдод ё шахсе истифода мешавад, ки шодӣ ва сабукиро ба вучуд меорад.

Шиори таблиғотии **Say it with flowers!** [24, с. 46] — «Бо гулҳо бигӯ!» анъанаи фарҳангии баён кардани эҳсосот тавассути гулдастаҳоро инъикос менамояд. Дар ин маврид гулҳо ҳамчун забони умумибашари эҳсосот амал карда, метавонанд дар ҳолатҳои изҳори муҳаббат, сипос ё ошӣ ҷойгузини сухан гарданд.

Воҳиди уствори **the flowers of speech** [10, с. 348] — «гулҳои сухан» воситаҳои ороишии нутқро ифода мекунад, ки ба матн таъсири образнок мебахшанд. Истифодаи такрории ин ибора уствории онро дар тавсифи услуби бадеӣ нишон медиҳад, ҳарчанд метавонад ба зиёдаравӣ ва сунъияти сухан низ ишора намояд.

Ибораи **no flowers** [10, с. 348] — «бе гулҳо», ки маънои бе расмӣ ва зоҳирпарастиро дорад, барои таъкид намудани соддагӣ ва ҳоксорӣ истифода мешавад, масалан дар дархостҳои марбут ба маросимҳои дафн. Набудани гул рамзи даст кашидан аз тантанавӣ зоҳирӣ мебошад. *Carriages will meet at "The Bower," Bayswater Road, at 10.45. **No flowers** by request.* 'R. S. V. P. [23, с. 119].

Истилоҳи **printer's flower** [10, с. 348] — «гули ҷопӣ» ба соҳаи полиграфия тааллуқ дошта, аломати ороиширо дар матн ифода мекунад. Ин нақши гулмонанд ҳамчун унсурӣ зебосозии истифода шуда, маҷози рустаниро ба фарҳанги китобдорӣ интиқол медиҳад.

Ибораи **the language of flowers** [10, с. 546] — «забони гулҳо» низомӣ рамзии ифодаи эҳсосотро таҷассум менамояд, ки дар он ҳар як нави гул маънои муайян дорад. Бо интиҳоби гулдаста шахс метавонад бе сухан изҳори муҳаббат, сипос ё пушаймонӣ кунад, ки гулҳоро ба рамзи муоширати рамзӣ табдил медиҳад. Таркиби **Flower people** [10, с. 726] — «одамони гул» намояндагони ҳаракати намояндаи ҳаракати ҷавонии солҳои 1960–1970 ифода мекунад. Дар фарҳанги солҳои 1960 гул рамзи сулҳ, озодӣ ва таҷдиди маънавӣ гардида, ин ибора ҷонибдорони арзишҳои дигаргуна, ки ба идеологияи расмӣ муқобил меистоданд, тавсиф мекунад. Идиомавӣ **a wallflower** [24, с. 46] — «гуле, ки ба девор ҷаспидааст» шахси шармгинро менамояд, ки дар ҷамъомад ғайилона иштирок намекунад. Образи гуле, ки канора гирифтааст, ҳолати ҳоксорӣ ва ноаён будани иҷтимоиро бо тобиши ҳамдардӣ ифода мекунад. *Men were scarce, and **wallflowers** wore their peculiar, pathetic expression, a patient, sourish smile which seemed...* [23, с. 219]. Ибораи **a cauliflower ear** [24, с. 166] — «гӯши қараммонанд» ба ғуфтори варзишӣ мансуб буда, гӯши таҳрифшуда паҳлавон ё варзишгарро ифода мекунад. Монандии зоҳирии он ба гулқарами гулдор асоси маҷозро ташкил дода, нишонаҳои осеб ва меҳнати саҳти ҷисмониро таъкид менамояд.

Хулоса, образи «гул» дар фразеологияи забони тоҷикӣ ва англисӣ ҳамчун меъёри арзёбии қамол, ҳунар, шодмонӣ ва ҳамзамон ҳушдор аз ноустувории зиндагӣ хизмат мекунад. Ин фразеологизмҳо арзишҳои инсондӯстона, меҳрубонӣ, сабр, зебопарастӣ ва қадриносии ҳаётро дар шакли рамзҳои табиӣ ҳифз намуда, ҷаҳонбинии мардумро нисбат ба инсон ва ҳастӣ инъикос мекунанд.

Дар фразеологияи забони тоҷикӣ образи **гул** дорои мазмуни фароҳ мебошад. Таҳлил нишон медиҳад, ки он воситаи ифодаи муҳаббат, гармии ҳонаводагӣ ва фарҳанги муошират буда, ҳамзамон маҷмуи маъноҳои баракат, ахлоқ, муваффақият ва гузаро будани зиндагиро дар бар мегирад. Чунин воҳидҳо муносибати мардумро ба таносуби зебоӣ ва манфиат, орзу ва воқеиятро ба таври рамзӣ таҷассум менамоянд.

Таҳлили воҳидҳои фразеологияи забони англисӣ нишон медиҳад, ки ҷузъи **flower** дар фразеологияи забони англисӣ дорои доираи васеи вазифаҳои маъноӣ мебошад, аз ифодаи эҳсосоти нозуки ошиқона то нишон додани нақшҳои ҳошиявии иҷтимоӣ ва ҳатто паёмадҳои ҷисмонӣ ғайолият. Образи **flower** метавонад ҳам рамзи эҳсосоти самимӣ, ҳам нишонаи эътирози иҷтимоӣ ва ҳам аломати осебпазирӣ бошад. Ин гуногунмаъноӣ аз иқтидори баланди фарҳангии образ ва қобилияти он барои инъикоси ҷанбаҳои ҳам маънавӣ ва ҳам моддӣ ҳаёти инсон шаҳодат медиҳад.

Адабиёт

1. Айни С. Марги судхӯр: қисса / С. Айни. — Душанбе: Адиб, 2010. — 220 с.
2. Айни С. Ёддоштҳо: дар чор қисм, иборат аз як китоб / С. Айни. — Душанбе: Сарредаксияи илмӣ Энсиклопедияи миллии тоҷик, 2009. — 680 с.
3. Бельчиков, Ю. А. Лексическая стилистика: проблемы изучения и обучения / Ю. А. Бельчиков. — М.: Рус. яз., 1988. — 157 с.

4. Корзюкова, З. В. Основные аспекты функционирования фразеологических единиц с именами собственными в английском языке: национально-культурная специфика: дис. ... канд. филол. наук: / З. В. Корзюкова. — М., 2003. — 234 с.
5. Икромӣ, Қ. Тори анкабут / Қ. Икромӣ. — Сталинобод: Наириёти давлатии Тоҷикистон, 1960. — 111 с.
6. Икромӣ, Қ. Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро: роман. Қ. 2. / Қ. Икромӣ. — Душанбе: Ирфон, 1969. — 475 с.
7. Икромӣ Қ. Гули бодом: роман/ Қ. Икромӣ. — Душанбе: Адиб, 2000. — 224 с.
8. Икромӣ, Қ. Духтари оташ: роман / Қ. Икромӣ. — Душанбе: Адиб, 2009. — 560 с.
9. Икромӣ Қ. Тахти возгун: роман / Қ. Икромӣ. — Душанбе: Адиб, 2020. — 480 с.
10. Кунин, А. В. Большой англо-русский фразеологический словарь / А. В. Кунин. — 5-е изд., стер. XVIII. — М.: Просвещение, 2021. — 1210 с.
11. Маджидов, Х. Фразеологическая система современного таджикского языка. Дисс. док-ра филол. наук / Х. Маджидов. - Душанбе, 1995. - 472 с.
12. Маджидов, Х. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик: дастури таълими / Х. Маджидов. — Душанбе, 1982. — 103 с.
13. Маслова, В. А. Лингвокультурология / В. А. Маслова. — М.: Академия, 2001. — 208 с.
14. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик / Н. Маъсумӣ. — Сталинобод, 1959. - 294 с.
15. Мухиддинова, Т.Х. Лексико-семантическая характеристика номинативных единиц поверий и традиций в таджикском и английском языках. / Т. Х. Мухиддинова — Душанбе, «РТСУ» 2021. — 144 с.
16. Мухиддинова, Т.Х. Фразеологические единицы, выражающие лексику поверий и традиции в таджикском языке / Т.Х. Мухиддинова // Вестник педагогического университета. — 2021. - № 5 (94) — С. 52-58.
17. Улугзода, С. Ривояти сугдӣ: қиссаи таърихӣ / С. Улугзода. — Душанбе: Адиб, 2002. — 220 с.
18. Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Қ.1 / М. Фозилов. — Душанбе, 1963.
19. Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Қ.2 / М. Фозилов. — Душанбе, 1964.
20. Фарҳанги ибораҳои халқӣ / гирдоваранда ва тартибдиҳанда Р. Абдуллозода. — Душанбе: Адиб, 1988. — 400 с.
21. Хушенова, С.В. Изафетные фразеологические единицы таджикского языка / С.В. Хушенова. — Душанбе: Дониш, 1971. — 190 с.
22. Dolgoplov, Y. A dictionary of confusable phrases: more than 10,000 idioms and collocations / Y. Dolgoplov. — Jefferson, NC; London : McFarland & Company, 2010. — 397 p.
23. Galsworthy, J. The man of property / J. Galsworthy. — New York; London: G. P. Putnam's Sons, 1906. — 386 p.
24. Gulland, D. M. The Penguin dictionary of English idioms. — Rev. ed / D. M. Gulland, D. Hinds-Howell. — London : Penguin Books, 1994. — 305 p.
25. Lewis, C. S. Prince Caspian: The return to Narnia / C. S. Lewis. — London: Geoffrey Bles, 1964. — 223 p.
26. Moon, R. Fixed expressions and idioms in English: a corpus-based approach / R. Moon. — Oxford: Clarendon Press, 1998. — 338 p.
27. Oxford dictionary of idioms / ed. by J. Siefring. — 2nd ed. — Oxford: Oxford University Press, 2004. — 340 p.
28. Philip, G. Colouring meaning: collocation and connotation in figurative language / G. Philip. — Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2011. — 232 p.
29. Stevenson, R. L. Treasure Island / R. L. Stevenson. — London: Cassell & Company, 1883. -273 p.

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ЭТНОЛИНГВИСТИИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОҒИ БО ЧУЗЪИ «ГУЛ / FLOWER» ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Воҳидҳои фразеологие, ки чузъи рустанӣ доранд, имкон медиҳад, ки вижагиҳои тафаккури миллий, низоми арзишҳо ва ҷаҳонбинии соҳибони забон ошкор карда шаванд. Таҳлили этнолингвистӣ ва омӯзиши воҳидҳои фразеологӣ дар заминаи васеи фарҳангии таърихӣ махсусан ҳангоми таҳлили чузъҳои марбут ба олами табиат аҳамияти калон пайдо мекунад. Рустаниҳо, нисбат ба бисёр мавзӯҳои дигари номгузорӣ, инсонро дар тамоми давраи таърихӣ ӯ ҳамроҳӣ намуда, маҷмуи устувори рамзҳои ба вучуд овардаанд. Дар фразеологияи забони тоҷикӣ образи гул дорои мазмуни фарох буда, воситаи ифодаи муҳаббат, гармии хонаводагӣ ва фарҳанги муошират, ҳамзамон маҷмуи маъниҳои баракат, ахлоқ, муваффақият ва гузаро будани зиндагиро дар бар мегирад. Дар фразеологияи забони англисӣ чузъи **flower** дорои доираи васеи вазифаҳои маъноӣ буда, аз ифодаи эҳсосоти нозуки ошиқона то нишон додани нақшҳои хошиявии иҷтимоӣ ва ҳатто паёмадҳои ҷисмонии фаъолият, рамзи эҳсосоти самимӣ, нишонаи эътирози иҷтимоӣ ва ҳам аломати осебпазириро ифода мекунад.

Калидвожаҳо: воҳидҳои фразеологӣ, чузъи рустанӣ, таҳлили этнолингвистӣ, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, образи гул, тафаккури миллий, рамз, воҳидҳои устувор.

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С КОМПОНЕНТОМ «ГУЛ / FLOWER» В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Фразеологические единицы, содержащие растительный компонент, позволяют выявить особенности национального мышления, системы ценностей и мировоззрения носителей языка. Этнолингвистический анализ и изучение фразеологических единиц в широком культурно-историческом контексте приобретает особую значимость, особенно при рассмотрении компонентов, связанных с миром природы. Растения, по сравнению со многими другими объектами номинации, сопровождают человека на протяжении всей его истории и формируют устойчивый комплекс символов. В фразеологии таджикского языка образ **цветка** отличается многозначностью и служит средством выражения любви, семейного тепла и культуры общения, а также включает значения благополучия, нравственности, успеха и быстротечности жизни. В английской фразеологии компонент **flower** характеризуется широким спектром семантических функций — от выражения тонких романтических чувств до обозначения маргинальных социальных ролей и даже физических последствий деятельности; он может выступать символом искренних эмоций, знаком социального протеста и одновременно маркером уязвимости.

Ключевые слова: фразеологические единицы, растительный компонент, этнолингвистический анализ, таджикский язык, английский язык, образ цветка, национальное мышление, символ, устойчивые выражения.

COMPARATIVE ETHNOLINGUISTIC ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE COMPONENT “GUL / FLOWER” IN THE TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

Phraseological units containing a plant component make it possible to reveal the features of national cognition, the system of values, and the worldview of language speakers. Ethnolinguistic analysis and the study of phraseological units within a broad cultural-historical framework acquire particular significance, especially when examining components related to the natural world. Plants, in comparison with many other objects of nomination, have accompanied humans throughout their history and have formed a stable complex of symbols. In Tajik phraseology, the image of the flower is characterized by semantic richness and functions as a means of expressing love, familial warmth, and communicative culture, while also encompassing meanings of prosperity, morality, success, and the transience of life. In English phraseology, the component *flower* demonstrates a wide range of semantic functions, from expressing subtle romantic feelings to denoting marginal social roles and even the physical consequences of activity; it may serve as a symbol of sincere emotion, a sign of social protest, and at the same time a marker of vulnerability.

Keywords: phraseological units, plant component, ethnolinguistic analysis, Tajik language, English language, image of the flower, national cognition, symbol, set expressions.

Дар бораи муаллифон

Муҳиддинова Таҳмина Ҳамроқулова
Доктори илмҳои филологӣ, профессори
кафедраи умумидонигоҳии забони англисӣ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон,
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 17
E-mail: muhiddinova_t@mail.ru

Зубайдова Сулҳия Шодмоновна
Муаллими калони кафедраи
умумидонишгоҳии забони англисӣ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 17

Об авторах

Муҳиддинова Таҳмина Ҳамроқулова
Доктор филологических наук, профессор
общеуниверситетской кафедры английского
языка
Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, проспект Рудаки, 17
E-mail: muhiddinova_t@mail.ru

Зубайдова Сулҳия Шодмоновна
Старший преподаватель
общеуниверситетской кафедры английского
языка
Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, проспект Рудаки, 17

About the authors

Muhiddinova Tahmina Hamrokulovna
Doctor of Philology Sciences, Professor of the
English Department
Tajik National University
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki avenue, 17
E-mail: muhiddinova_t@mail.ru

Zubaydova Sulhiya Shodmonovna
Senior teacher of English department
Tajik National University
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki avenue, 17

ХУСУСИЯТИ ФЕЪЛҲОИ ЁРИДИҲАНДАИ ЗАМОН ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Гуламадшоев Ш. Ш.

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон

Мавзуи таҳқиқи интихобнамуда дар забоншиносии муқоисавӣ, бешак, мубрам буда, ба яке аз масъалаҳои актуалии илми забоншиносӣ мебошад, ки он ҷиҳати таҳлил ва баррасӣ намудани омӯзиши феълҳои ёридиҳандаи замон дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мавриди пажӯҳиши илмӣ қарор гирифтааст. Ҳангоми таҳқиқи илмӣ дар ин мақола мо тасмим гирифтем, ки ҷиҳати баррасӣ намудани категорияи феълҳои ёридиҳандаи замонро дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ таҳлил ва асоснок намоем, инчунин мушаххас намудани сарчашмаи асосии феълҳои ёридиҳандаро дар забоншиносии муқоисавӣ мавриди баррасӣ ва таҳқиқ қарор диҳем. Ҳамин тариқ, ҳадафи дигари таҳқиқи илмӣ моро ба он водор намуд, ки дар мадди аввал вазифаҳои назариявӣ ва амалии категорияи феълҳои ёридиҳандаи замонро дар гуногунсохтори забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ баён намоем, ки самти таҳқиқи илмӣ дар ин мақола барои равшану возеҳ гардонидани мақоми феълҳои ёридиҳанда дар забоншиносии муқоисавӣ мебошад.

Забон муҳимтарин рӯкни муошират буда, муносибатҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ, маърифатӣ, иқтисодӣ ва объектҳои дигарро дар ҷамъият мушаххас менамояд. Аз ин рӯ, доништан ва таҳқиқ намудани забонҳои муқоисавӣ, яке аз самтҳои афзалиятноки нутқи муошират дар байни ҷамъияту халқҳо ва миллатҳо буда, муносибати неки иҷтимоиро барқарор менамояд. Дар ҷунин маврид доништан ва таҳлилу баррасӣ намудани феълҳои ёридиҳандаи замон барои муоширати гуфтугӯӣ аҳамияти аввалиндарачаро дорад. Аз рӯи мавқеъгирию натиҷагирӣ феълҳои ёридиҳандаи замон назарияи таҳқиқи муҳаққиқон ва олимони забоншиносии муқоисавӣ ватанӣ хориҷӣ, аз қабили П. Чамшедов, А. Мамадназаров, С.С. Ҷоматов, К.Н. Качалов, М.А.Беляева, В.Д. Аракин, И.В. Арнольд, В.Л. Каушанская, Р.Л. Ковнер, К.Н.Качалова, Е.Е. Израелович, С.Л. Бархударов ва дигарон хеле назаррас мебошад.

Олим, забоншиносии рус Бархударов С.Л. қайд менамояд, ки «Омӯзиши тасрифи феълҳои ёридиҳандаи замони забони англисӣ, яке аз самтҳои асосии муоширати нутқи гуфтугӯӣ замон буда, зимнан аз худ намудани забони англисӣ хеле қулай мебошанд» [3, с. 38]. Аз рӯи гуфтаи назарияи С.Л. Бархударов бармеояд, ки вазифаи асосии ҷумларо дар забони англисӣ ин ҳуди феъл мебошад, ки бидуни тасрифи феълҳои замон барои муошират дар дилхоҳ забон ғайри имкон аст. Дар воқеъ яке аз сарчашмаҳои муоширати забони англисӣ ин доништан ва риоя намудани тасрифи категорияи феълҳои ёридиҳандаи замон дар забони англисӣ мебошад, ки доништани онҳо аз нигоҳи таҳлили муқоисавӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ хеле заруранд. Маҳз ақидаи забоншиносони типологӣ доир ба аҳамияти феълҳои ёридиҳандаи замон фикрҳои назаррас ба таври назариявӣ ва амалӣ баён ёфтаанд.

Дар ин маврид, мақолаи илмӣ барои баррасӣ намудани феълҳои ёридиҳандаи замон дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ нигаронида шудааст. Аз рӯи сохтори грамматикӣ дар забони англисӣ шонздаҳ категорияи замонҳо мавҷуд мебошанд, ки ҳар кадоми онҳо соҳи семаантикии феълии худро доро мебошанд. Тарзи истифодабарии феълҳои ёридиҳандаи замон дар забони англисӣ хеле инкишофёфта мебошанд, чун ки дар сохтори ҷумла ҳар кадоми феълҳо маънои худро доранд.

Забоншиносии муқоисавӣ муосир профессор Чамшедов П. қайд менамояд, ки «Қоидаи сохтани ҷумлаҳои саволӣ дар замони ҳозираи номуайян-Present indefinit Tense ва замони гузаштаи номуайян-Past indefinit Tense, аз намуди хабар вобаста аст. Фақат феъли ёридиҳандаи “do” дар замони ҳозира ва дар замони гузашта “did” омада, дар дигар замонҳо-Tenses мувофиқи талаб феъли ёридиҳанда низ ҷӣ дар шакли саволӣ ва ҷӣ дар шакли инкорӣ истифода мегарданд» [13, с. 62].

Аз таҳлили профессор Парвонахон Чамшедов бармеояд, ки феълҳои ёридиҳандаи замонҳо ин амалӣ гардидани лаҳзаи нутқи ба вуқӯмадаро ифода мекунад. Ҳангоми таҳқиқ намудани феълҳои ёридиҳандаи замон муайян карда мешавад, ки ҳар яки замонҳо бо худ ду намуди феълсозиро ба роҳ мемонанд:

Якун; *Auxiliary verbs-феълҳои ёридиҳандаи замони забони англисӣ;*

Дуюм; *Notional verbs -феълҳои семантикӣ* (феълҳои маъноии забони англисӣ), ки барои муайян намудани категорияи феълҳо дар забони англисӣ мушаххас мешаванд. *Auxiliary verb-феълҳои ғридиҳанда*, феълҳои ғридиҳанда ҳамчун вазифаи сохти замонро дар забони англисӣ муайян менамояд, ки онҳо вазифаи худро аз ҷиҳати амалии замон аз тарафи гуянда ба шунаванда мушаххас менамоянд. Аслан феълҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ вобаста ба хусусият худ дорои системаи инкишофёфтаи шаклҳои намуди замони, муқоисаи тарзи фоил ва мафъули феъл, муқоисаи сифаҳои хабарӣ, шартӣ ва амри хоҳишмандӣ мебошад. Дар ин натиҷа, феълҳои ғридиҳанда дар саволи умумӣ дар замони ҳозираи номуайян-*Present indefinite Tense «do»* истифода шуда, пеш аз ҷумла гузошта мешавад.

- *Do* – барои шахсҳои *I-ман, You-шумо, We-мо, They-онҳо*;
- *Does* – барои шахси сеюми шакли танҳо (*in masculine gender-дар ҷинси мардона*) *Не-вай*, (*in feminine gender-дар ҷинси занона*) *She-ӯ* кор фармуда мешавад.
- *Does Mr. Daler ever go to the park alone?*- Ҷаноби Далер ягон бор танҳо ба боз меравад?
- *What does she usually do in the kitchen?* Бай дар оиҳона чӣ кор мекунад?
- *She usually does her homework there*-Бай одатан дар он ҷо вазифаи хонагиро иҷро мекунад.
- *Anisa usually does her homework in the kitchen*- Одатан Аниса вазифаи хонагии худро дар оиҳона иҷро мекунад.
- *Do you smell smoke?*-Шумо бӯи дудро ҳис мекунад?
- *Jamshed doesn't do anything to help us for it*- Ҷамшед барои иҷрои ин ба мо ҳеҷ кӯмаке намекунад.
- *Do as you like*-Тавре мехоҳед, иҷро кунед. [7, с. 11, 12, 66, 67, 68, 72, 73].

Муҳаққиқи муаллифи мақола дар вазоити таълимии худ «*All English Tenses in one-Ҳамаи замонҳои забони англисӣ дар як*» дар хусуси мубрамияти феълҳои ғридиҳандаи замони-«*to do*», «*did*», «*will*», «*have*» and «*had*» вобаста ба сохти ҷумласозии ҷумлаҳои хабарӣ, саволӣ ва инкорӣ таҳқиқи илмӣ намуда, хусусияти феълҳои ғридиҳандаи замонро дар забони англисӣ шарҳ додааст. «*Феълҳо аз ҷузъҳои асосии муоширати гуфтугӯӣ дар ҳама забонҳо мебошанд, ки дар забони англисӣ низ феълҳо дорои хусусияти сохторӣ ва маъноии худро доранд, ки дар ҳар як замон ду намуди феълсозӣ амали карда мешавад, ба амсоли (феълҳои ғридиҳанда-Auxiliary verbs)ва (феълҳои асосӣ-Notional verbs.....)*» [7, с. 7].

Н. Туйғунов ва Ф. Сангинов дар китоби «*Грамматикаи забони англисӣ*» дарҷ менамоянд, ки «*Ҷумлаҳои саволӣ дар Present Indefinite бо ғрии феъли ғридиҳандаи «to do» сохта мешаванд. Феълҳои ғридиҳанда дар забон зиёдаанд. Онҳо дар ҷумлаҳои саволӣ маънои асосии худро гум карда, барои сохтани саволӣ ғримандӣ мекунаанд. Масалан, феъли «to do» асосан «иҷро кардан» тарҷума мешавад, вале вақте ки чун феъли ғридиҳанда меояд маънои аслии худро гум карда, дар ҷумла танҳо ҳамчун нишондиҳандаи савол кор фармуда мешавад:» [12, с. 62]. Муаллифон ба он ақидаанд, ки ҳангоми таҳлил ва баррасӣ намудан сохти ҷумлаҳо маъноии вазифаи феъл аз рӯи маъно дар «*Замони ҳозираи номуайян-Present Indefinite Tense*» дар шакли хабарӣ-*in affirmative form* нишон дода мешавад. Ҳангоми аз шакли хабарӣ ба шакли саволӣ гузаронидан зарурати иҷрои ду намуди феълҳо аз рӯи сохт ва вазифаояшон дар сохтори грамматикӣ забони англисӣ роҳандозӣ карда шуда, таҳлилу баррасӣ намудан мувофиқ аст, ки шарҳу тавзеҳотҳои онро метавон дар ҷумлаҳои дар зеромада мушаххас намуд. Аммо самти ҳаракати «*do*» дар ҷумлаҳои саволӣ ҳамчун феъли ғридиҳанда истифода бурда ва дар баъзан маврид тарҷумаи «*оё*»-ро дорад, ки ин мафҳум ба сохти ҷумлаҳои «*Саволгузори умумӣ-General question* ва *Special question-саволгузори махсус*» алоқаманд мебошад, ки тасрифи онро дар ин ҷумла ба пуррагӣ метавон шарҳ дод. Мисол: *What do you do with your parents early in the morning*-Оё шумо дар субҳи барвақт бо волидайнатон чӣ кор мекунад? [7, с. 78].*

Does he always do his lessons in the evening-Оё ӯ доимо дарсхояро дар бегоҳӣ тайёр мекунад?

When do you leave here-Оё шумо кай инҷоро тарк мекунад? [7, с. 83].

Дар ҷумлаҳои инкорӣ-*Negative form* бошад, ҳиссаҳои «*not*» ба «*do*» ҳамроҳ шуда, «*do not*»-ро ташкил медиҳад. Шакли кутӯшудаи «*do not-don't*» мебошад, ки онро дар илми забоншиносии забони англисӣ «*апостроф*» меноманд. Аз лиҳози сохторӣ-семантикӣ барои ҷонишинҳои шахси сеюми шакли танҳо дар ҷинсҳои *feminine gender-ҷинси занона* ва *masculine gender-ҷинси мардона* «*doesn't*» истифода бурда мешавад. Дар ин сохти ҷумласозӣ мушаххас мегардад, ки дар ҷумла дар замони ҳозираи номуайян ба воситаи ду феълҳо амал

ичро карда мешавад. Феъли аввал «do» ҳамчун феъли ёридохандаи замони забони англисӣ доништа шудааст. Феъли дувум бошад «do», ки баъд аз *subject-мубтадо* омадааст ҳамчун феъли гурӯҳи семантикиро дар забони англисӣ ифода намуда, ба маънои маъноии «ичро кардани» амалро ифода намудааст. Забоншиносони муқоисавӣ, профессор Парвонахон Ҷамшедов, Ҷоматов С. ва дигарон дар китоби «Забони англисӣ. English. Учебник английского языка» дар саҳифаҳои [12, с. 71, 72, 89, 245, 246, 247, 248, 249] қайдҳои махсус доир ба категорияи феъли замон дар забони англисӣ баён намудаанд.

Ҳамин тариқ феълҳои ёридохандаи замон ҳамчун мураккабтарин ҳиссаи нутқи васеи маъноӣ ва муносибати грамматикӣ дар ҷумла буда, он дорои шаклҳои феълӣ, феълсозӣ, тарзҳо, намудҳо, сифаҳои амрӣ, хоҳишмандӣ ва замонҳои феъл ифода меёбад. Инчунин хусусияти замони феъл муносибати гуяндаи амалро ба нутқ ва ё ба лаҳзаи дигари амал дар нутқ зоҳиршударо барои нишон додани вазифаи феълро баён менамояд. Феълҳои ёридоханда дар ҳар замон дорои тасрифи шаклҳои гуногун буда, баёнгари замони ҳозира-present tense, замони гузашта-past tense, ва замони оянда-future tense мебошад, ки метавонем ба таври зайл онҳоро шарҳ диҳем:

1. Хусусияти феъли замони гузашта дар он аст, ки мавқеи истифодаи ҳамаи шаклу тобишҳои сохторию грамматикӣ он барои амали пеш аз фарогири лаҳзаи нутқи воқеъшударо дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мефаҳмонад, яъне нутқи гуянда дар бораи мутобикат намудани замони қатышудаи амал ва дигар равандҳои замон ба воситаи феълҳои ёридоханда ва феълҳои асоси амалӣ карда мешаванд. Мисол; *I didn't drink coffee in college, but I drank it a lot in grad school-Ман дар коллеҷ қавва менӯшидам, аммо дар мактаби миёна онро бисёр менӯшидам.* [7, с. 110].

2. Хусусияти феъли замони ҳозира дар он зоҳир карда мешавад, ки баррасии нутқи давомдошта ё такроршавандаро инъикос менамояд, масалан: *My friend studies at a modern medical university. He is trying to successfully graduate from his university-рафиқи ман дар донишгоҳи муосирӣ тиббӣ таҳсил мекунад. Вай барои бо муваффақият хатм кардани донишгоҳи худ кӯшиш карда истодааст.* [7, с. 111].

3. Хусусияти феъли ёридохандаи замони оянда “Will” дар он аст, ки баъд аз лаҳзаи сухани гуянда амалӣ карда мешавад, чунончи: *I will miss you when you leave-Ҳангоми рафтани ман турсе ёд мекунам. I will not help you unless you help me first-Ман ба ту ёрӣ намедихам, магар ин ки шумо аввал ба ман кӯмак кунед.* [7, с. 156].

Аз мисолҳои овардашуда бар меояд, ки феълҳои ёридохандаи замон дорои лаҳзаҳо ва тобишҳои зиёди сохторию маъноие мебошанд, ки онҳо барои шарҳу тавзеҳоти ҳаракати замон ба воситаи шаклҳои феълҳои ёридоханда ва таркибҳои муайяни маъноии феъл дар нутқ амалӣ мешаванд, чунончи; *As I know my friend Rustam is going to move to Darvoz one of these day-Чуноне ки медонам, дустам Рустам яке аз ин рӯзҳо ба Дарвоз меравад* [7, с. 157]. Аз натиҷаи ҳаракати феълҳои ёридохандаи замон аксарияти феълҳои сермаъноӣ ва сервазифавӣ мебошанд, ки ҳар кадоме аз онҳо функсияи феълсозии худро доранд. Чунон чи дар ин мисол вазифаи асосию иловагии онҳоро метавон шарҳ дод. *I hope someone is going to fix the television soon-Умедворам, ки касе ният дорад ин телевизорро ба зудӣ таъмир намояд* [7, с. 13].

Аз натиҷаи гурӯҳбандии феълсозӣ дар сохтори грамматикаи забони англисӣ бар меояд, ки бинобар сабаби ба шоҳаҳои ҷудогона паҳн гардидани феълҳои ёридоханда дар бисёр ҳолат ба система тақсим шуда, нақши калонро дар ҷумла мебозанд, ки ҳар кадоме аз онҳо маъноӣ махсусро дар забонҳои муқоисашаванда доро мебошанд. Аз ин ҷост, ки феъл ҳамчун ҳиссаи мустакилмаъноӣ нутқ мебошад ва он худ дорои амал, ҳолат, ифодаи аломат ва тағйирёбии самти ҳаракатро дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ифода менамояд. Феълҳои ёридоханда ӯҳдадориро нисбати дигар ҳиссаҳои мустакили нутқӣ дар системаи инкишофёфтаи воситаҳои тасрифӣ ва пайдоиши шаклҳои гуногунии феълсозӣ дар забони англисӣ мебошад.

Хусусияти феълии замони ҳозираи (оддӣ) ё номуайяний-Present indefinite tense дар забони англисӣ ҳамчун замони ҳозираи номуайяний бо феъли ёридохандаи «do» ва дар шахси сеюми шакли танҳо «does» амали такроран пай дар пай ё одатан иҷро мешударо шарҳ медиҳад. Мисол: *He usually continues in office till a worse can be found-Вай одатан то дарёфти нофаҳмӣ дар офис қораиро давом медиҳад. I usually eat at a mouthful, and I confess they far exceed ours-Ман одатан бо даҳони нур хӯрок мухӯрам ва қоилад мешавам, ки онҳо аз фаҳмишҳои мо берунанд* [7, с. 113]. Вобаста ба ҳолати истифодабарии замони ҳозираи номуайяний маълум мегардад, ки дар мадди аввал тасрифи феъли масдар бо ҳиссаҳои “to” сохта шуда, чунончи; *to read- хондан, to read- хондан, to write-навиштан, to speak- гап задан*

ва ҳаракати феъл дар сохти ҷумласозӣ бе ҳиссаҷаи “to” амалӣ карда мешавад. Чунончи; *He plays the piano very well-Вай пианинаро хуб менавозад. Mr. Bahrom leaves home at 8 o'clock in the morning and arrives at work at 8.30-Ҷаноби Баҳром соати 8 субҳ аз хона баромада ва соати 8:30 ба кор меравад* [7, с. 118].

Дар замони ҳозираи номуайян феъли асосӣ вобаста ба ҷонишинҳои шахсӣ истифодашуда дар шахси сеюми танҳо (*he, she, it*) дар охири феълҳо суффикси – *s* қабул мекунад. Мисол: *My brother knows three foreign languages-Бародари ман се забони хориҷиро медонад*. [7, с. 88]. Агар ба сохти суффикси-*s* назар кунем, ҳангоми сохти овозӣ аз се ҳел решаи калимаҳои талаффузӣ иборат мебошад: –*s, -z, iz-* овозҳои талаффузӣ дар асоси хусусияти садонокӣ ва овози ҳамсадои ҷарангдори (*b, d, m, r*) чун – *z* талаффуз мешавад. Мисол: *My mother goes to the work with her new car every day-Модари ман ҳаррӯз бо мошини нави худ ба кор меравад* [7, с. 69]. Вобаста ба истифодабарии баъди овозҳои ҳамсадои бечаранг (*p, t, k, f*) чун – *s* талаффуз карда мешавад. Мисол: *She takes my son from Kindergarten twice in month-Вай қўдаки маро аз қўдакистон дар як моҳ ду бор мегирад* [7, с. 73]. Тарзи талаффуз баъд аз овозҳои *ss, ch, sh, x* ҳамчун – *iz* хонда мешаванд. Мисол: *Her sister dresses a new clothes at every each party this year-хоҳари вай дар ҳар шабнишинии ҳамин сол либосҳои нав ба бар мекунад* [7, с. 31].

Агар феълҳо бо ҳарфи ҳамсадо + садонокӣ – *y* ба охир расад, садонокӣ – *y* ба садонокӣ – *I* иваз карда шуда, суффикси – *es* ҳамроҳ карда мешавад. Мисол: *Our new mathematics teacher studies to learn mathematician in English at our university-Муаллими математикаи нави мо омӯзиши математикаро ба забони англисӣ дар донишгоҳи мо таълим медиҳад* [7, с. 63].

Агар пеш аз садонокӣ «*y*» боз як садонокӣ дигар омада бошад, он гоҳ садонокӣ «*-y*» иваз карда намешавад. Масалан: *...she plays with a mouse, although I often shifted place to avoid him.....- Вай одатан бо муш бозӣ мекард, ҳарчанд ки барои ғурезондан аз вай маро ба ҷойи дигар мекучонид*.

Феълҳои ёридохандаи замон яке аз мураккабтарин ва паҳнотарин ҳиссаҳои нутқ дар забони англисӣ ба ҳисоб меравад, ки худ феълҳои ёридохандаи замонӣ низ лоиқи ночиз шумурдан нестанд. Чун ки ҳар як сохти феълҳои ёридохандаи замон дорои категорияҳои грамматикӣ феълҳои замонӣ мебошанд. Аз ҳамин ҷиҳат, категорияҳои грамматикӣ феълҳои ёридохандаи замон, ин категорияи грамматикӣ феъл мебошад, ки он худ мавзӯи баҳсалаб аст. Нақши замонҳои феъл мисли дигар гурӯҳи калимаҳои сохторӣ, маъноӣ ва вазифаи муайяни худро дошта, дар алоҳидагӣ таҳқиқи таҳлил намудани хусусияти феълҳои ёридохандаи замон, ҷӣ дар забони тоҷикӣ ва ҷӣ дар забони англисӣ аҳамияти бузурги илмӣ ва амалӣ доранд.

Аз таҳқиқи забонҳои муқоисашаванда бармеояд, ки дар ҳар ду забонҳо се шахси шумораи танҳо ва се шахси шумораи ҷамъ мавҷуд аст, ки дар шахси сеюми шакли танҳо ҷинсиат дида мешавад, ки ин ҷинси мардона “*He*”- (*masculine* [*ˈmæskjʊlɪn*] gender), ҷинси занона “*She*” (*feminine* [*ˈfemɪnɪn*] gender) ва ҷинси миёна “*It*” (*neuter* [*ˈnjuːtə*] gender) мебошад, ки дар забони тоҷикӣ барои ҷамҷинсҳо **вай, ӯ** мебошад.

Таҳқиқи муқоисавию типологӣ нишон медиҳад, ки феълҳои ёридохандаи замон дар забони англисӣ танҳо дар шахси сеюми шумораи танҳо пасванд қабул мекунаду ҳалос. Дар забони тоҷикӣ бошад дар се шахси шумораи танҳо ва се шахси шумораи ҷамъ феъл пасвандҳояшро дигар мекунад.

Аз рӯйи хусусият ва мавқеи ҷойгиршавии феълҳои замон дар илми забоншиносӣ муайян мегардад, ки он ҳамчун ҳиссаи мустақили аъзои пайрави ҷумла буда, дорои аломатҳои зиёди грамматикӣ мебошад, ки ин хусусиятро дар дигар ҳиссаҳои нутқ мушоҳида намудан имконнопазир аст. Дар забоншиносии забони тоҷикӣ ҳар як феълҳои замонӣ чандин шакли морфологӣ доранд, ки ҳар кадоми он маъноӣ муайяни грамматикиро ифода мекунанд, вале маъноӣ луғавӣ яхела доранд. Масалан, феълҳои «будан» дорои шаклҳои морфологӣ «буд», «шуд», «истифода шуда буд» мебошад. Ин ҳар се шакл феълҳои замонӣ гузашта мебошанд ва дар шахси сеюми шумораи танҳо омадаанд. Дар ҳамин шакл онҳо «яке аз хусусияти маъноӣ категорияи замон, вобаста ба шахсу шумора, ҳолат, намуд ва тарз мебошанд» [4, с.35]. Феълҳои замон вохидҳои сермаъноӣ серистеъмоли луғавӣ буда, созмони мураккаби шаклу маъно ва хусусияти калимаю таркибсозӣ доранд. Ҷуз ин феъл «дорои паҳлӯҳои гуногуни лексикӣ семантикӣ ва услубӣ буда, барои муассир гардидани ҳама гуна муҳабирот ва ё ифодаи вазъияту ҳолат ё амал нақши муҳиме дорад». Мисол: «*Моро кӣ ин ҷо овард?-ғуфта аз касоне, ки ба болои сараи ҷамъ шуда буданд, нурсид.-Моён!-Шумоён ҳам дидед?*» [1, с. 88] ~ «*Who brought me here, he asked the people bending over him.-We did.-Did you see it too?*». Дар ин мисолҳои феълҳои «*овард, нурсид*» шахси сеюми шумораи танҳои

замони гузаштаи сиғаи хабарӣ буда, дар тарҷумаи англисии он феълҳои «*brought*» ва «*asked*» ба воситаи ҷонишини шахси сеюми шумораи танҳо «*he*» ва бандаки замони гузаштаи «*-ed*» шахси сеюми шумораи танҳоро мефаҳмонад. Дар ҷумлаи сеюм феъли «*did*» ба шахси сеюми шумораи ҷами замони гузашта мансуб буда, дар тарҷумаи он ибораи «*did you see*» омадааст, ки «*did*» феъли ёридиҳандаи ифодакунандаи замони гузашта буда, ҷонишини шахси дуюми шумораи ҷамъ «*you*» нақши бандаки феълии ифодакунандаи «*-ed*»-и забони тоҷикиро аз рӯи маъно ибраз меорад.

Ҳулас, феълҳои ёридиҳандаи замон дар нутқи гуфтугӯи дар забоншиносии муқоисавӣ мақоми махсус дошта, дорои хусусияти гуногуни амалӣ мебошад. Яке аз хусусияти асосии он сермаъноии ҳаракати феълҳои ёридиҳандаи замон мебошад, ки бораи муайян намудани вижагиҳои сохти феъл, хусусияти он дар ҳар замон, шахсу шумора, тарзу сиға ва барои ибраз доштани муоширати андеша дар забон мебошад. Аммо дар ин таҳқиқ кӯшиши мо барои баррасии масъалаҳои таснифоти феълҳои ёридиҳандаи забон дар тафсиру таҳлили сохторӣ ва маъноии лексикография сурат гирифтааст.

Мақолаи таҳқиқшуда вобаста ба сохти муайян намудани феълҳои ёридиҳандаи замон буда ва хусусияти онҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мавриди баррасии таҳқиқи илмӣ қарор гирифтааст. Зикр намудан ба маврид ҳаст, ки ҷиҳати таҳлили заминаҳои назариявӣ, амалӣ, таҳлили муқоисавӣ, сохторӣ ва маъноии феълҳои ёридиҳандаи замон аз рӯи тасриф ва хусусияти падидаи онҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар ин мақола мушаххас гардид. Дар натиҷаи таҳқиқи баррасишавандаи феълҳои ёридиҳандаи замон маълум гардид, ки ҳуди феъли ёридиҳанда ҳамчун сохти таркиби грамматикӣ буда ва сохти маъноии он бо хусусияти системаи феълсозӣ дар аъзои пайрави ҷумла ва ҷумласозӣ истифода мегардад.

Адабиёт

1. Арнольд, ИВ. Лексикология современного английского языка /ИВ. Арнольд/. -М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1959. - 345 с.
2. Аракин В.Д. Очерки по истории английского языка. М.: ФИЗМАТЛИТ, 2007. - 288 с.
3. Бархударов Л.С. Структура простого предложения современного английского языка / С.Л. Бархударов/. - Москва: «Высшая школа» 1966. - 243 с.
4. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка / С.Л. Бархударов, Д.А. Штелинг/. - Москва: «Высшая школа» 1965. - 145 с.
5. Беляева М.А. Грамматика английского языка / М.А.Беляева/- Москва: «Высшая школа» 1963. 215 с.
6. Блох М.Я. Теоретические основы грамматики английского языка/ М.Я.Блох/ - М.: Просвещение, 1986. - 290 с.
7. Гуламадишоев Ш.Ш. All English Tenses in one-Ҳамаи замонҳои забони англисӣ дар як /Ш.Ш. Гуламадишоев/ Душанбе:-«Матбаа», 2025.- 202 с.
8. Качалова К.Н. Практическая грамматика английского языка. В 2-х томах /К.Н.Качалова, Е.Е. Израелович,- 8-е изд., перераб. и доп. К.Н. Качаловой - К: Метдика, 2002.-367 с.
9. Каушанская В.Л, Ковнер Р.Л. и др. Грамматика английского языка // В.Л. Каушанская, Р.Л. Ковнер и др. Москва: Ладком,2007.-225 с.
- 10.Насрулло Ҳабиб. Грамматикаи забони англисӣ. Дастури таълимӣ барои донишҷӯён.- Душанбе: Эр-граф,2009.-123 с
- 11.Семантика и функционирование английского глагола. - Г.: Межвузовский сборник научных трудов, 1985. - 341 с.
- 12.Туйгунов Н., Сангинов Ф. Грамматикаи забони англисӣ (маводи таълимӣ) / Н.Туйгунов, Ф.Сангинов/-Душанбе-2013. 144 с.
- 13.Чамшиедов П., Хоҷаева С., Чоматов С. ва дигарон Забони англисӣ. English. Учебник английского языка/ П. Чамшиедов ва диг./- Душанбе, «Донишварон».- 2019.- 376 с.
- 14.Чамшиедов П. ва дигарон. Очеркҳои оид ба типологияи муқоисавӣ забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ /П. Чамшиедов ва диг./- Душанбе: Ирфон, 1980.-189 с.

ХУСУСИЯТИ ФЕЪЛҲОИ ЁРИДИҲАНДАИ ЗАМОН ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Мақолаи мазкур аз ҷониби муаллиф дар бораи хусусияти вазифавии категорияи феълҳои ёридиҳандаи замонӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мавриди пажӯҳиши илмӣ қарор гирифтааст. Дар натиҷа, масъалаи пажӯҳиши раванди ташаккул додани феълҳои замонӣ ва роҳҳои қорбурди онҳо дар илми забоншиносӣ яке аз вазифаҳои асосии сохторӣ ва маъноӣ дар ин мақолаи мазкур мебошад. Қайд кардан зарур аст, ки хусусиятҳои вижагиҳои феълҳои замонӣ бо мафҳумҳои категориявӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ гуногуншакл ва мухталиф буда, бисёр муаммохоро дар бар мегирад, ки ба таври қушоду возеҳ ҳал намудани онҳо ҳангоми таҳқиқоти илмӣ дар ин мақола мавриди баррасӣ

қарор гирифтааст. Ҳангоми таҳқиқи мақола илмӣ муаллиф бар он назар аст, ки хусусияти феълҳои ғридиҳандаи замон дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ муҳим буда, ҳади феълҳои ғридиҳанда дар забони англисӣ бисёр маъмул ва серҳаракат мебошанд, ки ҳар як замони забони англисӣ ба худ феъли ғридиҳанда дорад ва он дар забоншиносии муқоисавӣ тарҷума нагардида, ҳамчун калимаи ғрирасон дар сохти ҷумласозӣ қўмак менамояд.

Калидвожаҳо: феълҳои замонӣ, ҳаракат, назария, таҳлил, паҷуҳиш, ҳадаф, забоншиносии муқоисавӣ.

ОСОБЕННОСТИ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ВРЕМЕННЫХ ГЛАГОЛОВ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Данная статья является предметом научного исследования автора о функциональной природе категории временных глаголов в таджикском и английском языках. В результате вопрос исследования процесса образования временных глаголов и способов их употребления в языкознании является одной из основных структурно-семантических задач данной статьи. Следует отметить, что особенности характеристики временных глаголов с категориальными понятиями в таджикском и английском языках разнообразны и разнообразны, и содержат множество проблем, решение которых открыто и ясно обсуждается в ходе научных исследований в данной статье. В ходе исследования для научной статьи автор пришел к выводу, что характеристики вспомогательных глаголов времен в таджикском и английском языках имеют важное значение, что сами вспомогательные глаголы очень распространены и подвижны в английском языке, что каждое время в английском языке имеет свой собственный вспомогательный глагол, и что он не переводится в сравнительной лингвистике, а скорее служит вспомогательным словом при построении предложений.

Ключевые слова: глаголы времени, движения, теории, анализа, исследования, цели, сравнительного языкознания.

CHARACTERISTICS OF TEMPORAL AUXILIARY VERBS IN THE TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

This article has been researched by the author on the role of tenses verbs and expressions in English and Tajik languages. This article is the subject of scientific research by the author about the functional nature of the category of tenses verbs in tajik and English languages. As a result, the research issue of the process of forming tense verbs and ways of their use in linguistics is one of the main structural and semantic tasks of this article. Especially the study of the meaning of tenses verbs; a more accurate study of the means of determining their meaning; define in detail the position of phrases in different styles of the two languages. During the research of the scientific article, the author is of the opinion that the characteristics of the auxiliary verbs of time are important in Tajik and English languages, and the auxiliary verbs themselves are very popular and dynamic in the English language, that each tense of the English language has its own auxiliary verb, and it is not translated in comparative linguistics, but helps as an auxiliary word in the construction of sentences.

Keywords: verbs of time, movement, theory, analysis, research, goal, comparative linguistics.

Дар бораи муаллиф

Гуламадшоев Шокиршо Шерзодшоевич
Номзади илмҳои филологӣ, и.в. дотсенти
кафедраи забонҳои хориҷӣ ва равобиҳо
байнифарҳангӣ
Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва
соҳибқорӣ Тоҷикистон
735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
кӯчаи Борбад, 48/5
E-mail: zuvor1986@list.ru

About the author

Gulamadshev Shokirsho Sherzodshoevich
Candidate of Philological Sciences, associate
Professor of the Department of Foreign
Languages and Intercultural Relations
International University of Tourism and
Entrepreneurship of Tajikistan
735360, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Borbad 48/5 street
E-mail: zuvor1986@list.ru

Об авторе

Гуламадшоев Шокиршо Шерзодшоевич
Кандидат филологических наук, и.о.
доцента кафедры иностранных языков и
межкультурных отношений
Международный университет туризма и
предпринимательства Таджикистана
734055, Республика Таджикистан,
г.Душанбе, улица Борбад 48/5
E-mail: zuvor1986@list.ru

ДУШВОРИҶОИ ГРАММАТИКИИ ТАРЧУМАИ НАМУДҶОИ СИҒА АЗ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ БА ЗАБОНИ ТОҶИКӢ ВА БАРӢАКС

Комилов М. М.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Мукаддима. Масъалаи душвориҳои грамматикии тарҷумаи намудҳои сиға дар илми назария ва амалияи тарҷума яке аз масъалаҳои ба шумор меравад, ки ба таври муфассал таҳқиқ нашудааст. Масалан, агар дар забоншиносии муқоисавӣ масоили муодилҳои замони чанд намуди сиғаҳои феъли забони англисӣ ба забони тоҷикӣ ва баръакс дар рисолаҳои илмии П. Чамшедов, А. Мамадназаров, Г. Т. Кулматова ва дар китобҳои дарсии К. Усмонов ва дар баъзе мақолаҳои М. М. Комилов, М.Н. Ҳомидова ва Р.Р. Усмонова таҳқиқ шуда бошанд ҳам, вале масоили душвориҳои грамматикии тарҷумаи навъҳои сиға аз забони англисӣ ба забони тоҷикӣ ва баръакс ба таври муфассал мавриди пажӯҳиш қарор дода нашудааст, ки аз мубрамияти мавзӯи мазкур шаҳодат медиҳад.

Маводҳо ва усулҳои таҳқиқот. Маводи амалии таҳқиқотро ҷумлаҳои забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, ки дар онҳо намудҳои гуногуни сиғаҳои феъли забонҳои мавриди назар истифода шудаанд, ташкил медиҳанд. Дар мақола асосан методҳои тасвири лингвистӣ, муқоисавӣ, типологӣ ва вобаста ба зарурият дар ҳолатҳои алоҳида методи муқобилавӣ низ истифода бурда шудааст.

Натиҷаҳо ва муҳокима. Пеш аз он ки масъалаи намудҳои сиға ва душвориҳои грамматикии тарҷумаи онҳоро аз забони англисӣ ба забони тоҷикӣ ва баръакс таҳқиқ намоем, мо лозим донистем ба мафҳуми «категорияи сиға» равшанӣ андозем.

Мафҳуми “категорияи сиға” ҳарчанд ки аз ҷониби забоншиносони ҷиҳатӣ ва ҷиҳорӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор ёфта бошад ҳам, ҳанӯз ҳам зарурати тафсиру таҳқиқи муфассали он дар грамматикаи муносири забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мавҷуд мебошад. Шарҳу тафсири мукаммали категорияи грамматикии мазкур ба мо имконият медиҳад, ки паҳлуҳои таҳқиқнашудаи категорияи мазкурро ошкор намоем.

Аз ин рӯ, таҳқиқ ва муқоисаи шарҳу тафсири “категорияи сиға”, ки аз ҷониби олимони гуногун манзур гардидаанд, мавҷуд мебошад.

Бино ба ақидаи забоншиноси тоҷик С. Ҳалимиён «Сиға калимаи арабӣ буда, дар илми забон (морфология) ба маънои шаклу намуд ва сохти калимаҳо, пасу пеш омадани ҳарфҳо дар калимаҳо ба кор бурда мешавад» [9, с. 42].

В. В. Виноградова, А.В. Бондарко, Н.Н. Буланин ва К. Усмонов ва дигарон қайд менамоянд, ки «категорияи сиға» яке аз воститаҳои грамматикии ифодаи категорияи функционалию семантикии модалият ба шумор меравад.

А.В. Бондарко ва Н.Н. Буланин “категорияи сиға”-ро “ҷавҳари грамматикӣ ва дақиқтараш ҷавҳари сарфии категорияи функционалию семантикии модалият меноманд, ки он фарогири воситаҳои морфологӣ, синтаксисӣ ва луғавӣ ифодаи муносибати гуфтор ба воқеият мебошад” [1, с.120].

К. Усмонов дар китоби “Морфологияи муқоисавӣ забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ”-и худ зикр менамояд, ки “Дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ чун дар дигар забонҳои оилаи ҳиндуаврупоӣ категорияи функционалию семантикии модалият мавҷуд аст. Таҳти мафҳуми «категорияи функционалию семантикӣ» чунин ҳодисаҳои забонро мефаҳманд, ки онҳо тавассути воситаҳои ҳам грамматикӣ, ҳам луғавӣ ва ҳам фонетикӣ ифода мегарданд.” [8, с. 147].

Инчунин С. Ҳалимиён зикр менамояд, ки “категорияи сиға дар системаи феъл мавқеи муҳим дорад ва он модалияти (аз калимаи юнонӣ *modys*- тарзу намуд) амалу ҳаракатро далолат мекунад. Барои ифодаи маънои модалияти амал (зарурат, хоҳиш, шарт ва гумон) феълҳо шаклҳои гуногун мегиранд. Ҳар як шакли феъл маъноҳои махсуси грамматикӣ дорад. Гуянда амалеро ном мебаранд, ки он дар замони ҳозира, оянда ва гузашта воқеъ мешавад, ё иҷрои он имконнопазир ва ё ба шарту хоҳише вобаста аст, ё ки иҷрои он ба гумон аст ва ҳамаҷумла худро барои иҷро шудани амалу ҳаракат водор мекунад” [9, с. 42].

Дар ҳамаи таърифҳои ҷамъбастии қариб ки метавон мушоҳида намуд, ки сиға ин яке аз воситаҳои ифодаи категорияи модалият мебошад. Аз ин рӯ, дар асоси гуфтаҳои олимони зикршуда метавон зикр намуд, ки “категорияи сиға”-и феълӣ дар грамматикаи забонҳои

мавриди назар яке аз воситаҳои доманадори грамматикӣ ифодаи катетегорияи функционалию семантикӣи модалият ба шумор рафта, муносибати амалро ба воқеият аз нуқтаи назари ғӯянда ифода менамояд. Албатта, муносибати амал ба воқеият аз нуқтаи назари ғӯянда метавонад амр, хабар, шарт, хоҳиш, таклиф ва ғ. бошад, ки онҳоро ҳангоми тавсифи намудҳои сиға дар ҳарду забон метавон дарк кард.

Бо вучуди ин, сиға гуфта муносибати амалро ба воқеият меноманд. Ин муносибат аз тарафи ғӯянда муқаррар карда мешавад. Он одатан се навъ мешавад.

Феъл чунин амалро ифода мекунад, ки он ҳақиқати объективиро чунон ки ҳаст инъикос менамояд: We study at university. Дар ин ҳолат феъл дар шакли **сиғаи хабарӣ (indicative mood)** меистад.

Феъл амру фармон ё хоҳишу илтимосро ифода мекунад. Дар ин ҳолат феъл дар шакли **сиғаи амрӣ (imperative mood)** меистад.

Феъл шарт, эҳтимол ва ғайраро ифода мекунад. Дар ин ҳолат феъл дар яке аз шаклҳои **сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ (obligative mood)** ё ки **сиғаи эҳтимолӣ** меистад. Дар забони англисӣ 16 шаклҳои маълуми замонию намудии феъл ба сиғаи хабарӣ (indicative mood) дохил мешавад. Дар забони тоҷикӣ бошад, ба сиғаи хабарӣ шаклҳои «меравам», «рафтам», «мерарам», «рафта будам»-ро дохил мекунам.

Ҳамин тавр, таносуби умумии байни шаклҳои сиғаи хабарӣ 16 бар 5 аст. Ин шаклҳо амалро ифода мекунад, ки он муҳолифи ҳақиқат нест, балки инъикоси реалии ҳақиқати объективист. Мисол: Five days ago we celebrated the New Year holiday.- Панҷ рӯз қабл мо ҷашни Соли навро таҷлил намудем.

Бояд хотирнишон намуд, ки ҳамаи шаклҳои замони феъли забони тоҷикӣ ба забони англисӣ як қатор муодилҳо дорад, ки онро мо бояд ҳангоми тарҷума ба забони англисӣ ба ҳисоб гирем. Масалан, як замони ҳозира-ояндаи забони тоҷикӣ метавонад ба забони англисӣ 10 муодили замонӣ [4, с. 289-294] дошта бошад, ки кадом муодили англисии он ҳангоми тарҷума истифода бурда шуданаш, албатта, аз бофтор вобаста аст.

Сиғаи амрӣ (imperative mood) дар забони англисӣ шаклан ба асоси масдар баробар аст, вале он дар забони тоҷикӣ ду ё се шакл дорад. Дар забони англисӣ ҳам мавриди фармон нисбати як кас ва ҳангоми фармон нисбати ду ва се зиёда кас як шакли феълиро истифода мебаранд, ки инро метавон ҳангоми тарҷума ба назар гирифт. Мисол:

Tom, go out.

Tom and John, go out!

Дар забони тоҷикӣ нисбати як кас 2 шакли феълӣ истифода шуда истодааст.

Шерзод, берун баро!

Шерзод, берун бароед!

Ҳангоми муроҷиат ба зиёда аз 1 нафар низ 2 шакл истифода бурда мешавад, ки яке аз онҳо ба забони гуфтугӯӣ дахл дорад:

Шерзод ва Чамшед берун бароед. Дар забони тоҷикӣ барои ифодаи ҳурмат феъл (бароедон) метавонад дар шакли сеюм истифода шавад. Мисол.: Раис ба хона дароянд ҳуҷроқро гирифта истанд. Чунин хусусиятҳои грамматикӣро ҳангоми тарҷума аз забони англисӣ ба баръакс бояд ба назар гирифт.

Дар забони англисӣ ба **сиғаи ғайримустақим (Oblique moods)** чор қатор шаклҳои категориалӣ, аз ҷумла субъюнктив I (subjunctive I), субъюнктив II (subjunctive II), сиғаи шартӣ (conditional mood) ва сиғаи пиндоштӣ (suppositional mood) дохил мешаванд.

Бо вучуди он, барои ифодаи амали арреалӣ забони англисӣ аз 4 қатор шаклҳои феълӣ истифода мебарад. Дар забони тоҷикӣ бошад, як қатор шакли феълӣ мавҷуд аст:

I. Субъюнктив I (Subjunctive I). Ин сиғаи феъл аз рӯи шакли худ асоси масдарро мемонад ва ягон пасванди феълро қабул намекунад, шаклҳои замонӣ надорад. Мисол.:

I be (go) there.

You (be) go there.

He (she, it) be (go) there.

We be (go) there.

They be (go) there [7, с.149].

Ин шаклҳо амали проблематикӣро ифода мекунад, яъне иҷрои амале ба касе тавсия дода мешавад, вале иҷро шудан ё нашудани он амал аз ғӯянда вобаста нест. Дар забони тоҷикӣ ин шаклҳо тавассути шакли аористии феъл (хонам, хонӣ, хонад, хонем, хонед, хонанд) ифода карда мешавад. Ин шакли сиға дар забони тоҷикӣ ба қатори шаклҳои сиғаи

шартию хоҳишмандӣ дохил мешавад. «Мисол.: Is it necessary that I answer that question? (Ch. Dickens) - Магар зарур аст, ки ман ба он савол ҷавоб диҳам?» [10, с.105].

II. Субъюнктив II (Subjunctive II), ки он ду қатор дорад, яке омоними Past Indefinite ва дуомаш омоними Past Perfect мебошад:

I wish I were in London now (Меҳостам ҳоло дар Лондон бошам)

I wish I had been in London (Афсус, ки дар Лондон набудам) [7, с.152].

If I were here I should help you (Агар ман ин ҷо мебудам, ба шумо ёрӣ мерасонидам)

Ин навъи сиға ду намуди амали ғайривоқеиро ифода мекунад:

1) Майлу хоҳиши иҷронашаванда ё афсӯс аз иҷро нашудани чунин амал: Oh, I wish the July holidays were here (G.Gordon).- Ох, меҳостам, ки таътили моҳи июл дар ин ҷо гузарад. I wish you had not put yourself to so much trouble (A. Cronin). – Афсӯс, ки ту худро ба ин қадар ташвиши зиёд андохтӣ.

Аз ин тарҷумаҳо маълум мешавад, ки дар ин ҳолат субъюнктив II ба забони тоҷикӣ тавассути шакли аорист (гузарад) ё шакли замони гузаштаи ҳудуди ғайридавомдор ифода карда мешавад [7, с.152].

2) Шартӣ ғайривоқеиро зикр менамояд:

If I thought it, I should never be happy again (Ch. Dickens). – Ман агар инро фикр мекардам, ҳаргиз аз нав хушбахт намешудам. If they knew how happy I am, they would be pleased (Ibid). – Агар онҳо медонистанд, ки ман ин қадар хушбахтам, хушнуд мегаштанд.

Бояд зикр намуд, ки субъюнктив II дар 2 намуди ҷумлаҳо истифода бурда мешавад: 1) ҷумлаи пайрав бо феъли “wish” (wish – clause) ва 2) ҷумлаи пайрави шарт (If – clause). Вақте ки субъюнктив II дар ҷумлаи пайрав бо феъли “wish” истифода мешавад, он майлу хоҳиши реалиро ифода мекунад ва дар забони тоҷикӣ бо 2 восита тарҷума мешавад (Ниг. ба мисолҳои 1,2). Дар ҷумлаи пайрави шарт субъюнктив II амали ғайриреалиро ифода мекунад ва ба забони тоҷикӣ тавассути шаклҳои навъи «мебудам, мерафтам» тарҷума карда мешавад. Шаклҳои навъи «мебудам, мерафтам» дар забони тоҷикӣ ду вазифа доранд:

Амали реалии дар замони гузашта такрорёфтаи ифода мекунад:

Ман ҳар рӯз ба он ҷо мерафтам. – I used to go there every day.

Дар ин ҳолат ин шакл ба сиғаи хабарӣ дохил мешавад.

2. Ин шакл метавонад амали ғайриреалиро ифода кунад ва дар ин ҳолат он ба сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ дохил мешавад:

Агар ман ба он ҷо мерафтам, тӯро меидидам. – If I went there, I would see you.

Маҳз дар ҳолати дуомаш он муодили субъюнктив II, ки дар ҷумлаи пайрави шарт (if – clause) истифода мешавад, мебошад.

III. Сиғаи шартӣ (conditional mood). К. Усмонов дар китоби «Грамматикаи муқоисавии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ» -и худ ду қатор шаклҳои сиғаи шартиро ҷудо мекунад:

Should + Indefinite Infinitive (should)

Should + Perfect Infinitive (should have gone) [7, с.155].

Ин шаклҳо амалеро ифода мекунанд, ки иҷрои онҳо аз ягон шартӣ ғайриреалӣ вобаста аст. Ин сиға дар қисми 2-юми ҷумлаи пайрави шарт (“if -clause”) истифода мешавад:

If you knew, you would get five. – Агар медонистӣ, панҷ мегирифтӣ.

Дар забони тоҷикӣ шакли сиғаи шартӣ забони англисӣ тавассути сиғаи шартӣ-хоҳишмандии навъи “мегирифтӣ, мерафтӣ” ифода ё ки тарҷума карда мешавад.

Маврид ба зикр аст, ки сиғаи шартӣ аслан дар забони англисӣ се шакл дорад. Аммо дар забони англисии муосир дар бештари китобҳои муосири грамматика сиғаи шартӣ навъи сифриро низ ҷудо мекунанд. Бо вучуд ин, мо тасмим гирифтаем тарҷумаи ҳамаи ин намудҳои ин сиғаи шартиро дар зер ироа намоем:

1. Сиғаи шартӣ сифрӣ.

Чунин навъи сиғаи шартӣ ҳангоми ифодаи он амалҳои воқеие истифода бурда мешаванд, ки онҳо дар замони ҳозира анҷом меёбанд:

If you heat water, it boils and turns to steam. — Агар шумо обро гарм кунед он меҷӯшад ва ба буғ мубаддал мегардад.

Зимни шиносӣ бо мисоли болоӣ метавон гуфт, ки муодили тоҷикии намуди сифрии сиғаи шартӣ шаклҳои «ме+ҷӯш+ад» ва «ба буғ мубаддал ме+гард+ад» мебошанд, ки онҳо ба замони ҳозира-ояндаи забони тоҷикӣ дахл дошта, аз «пешванди ме + асоси забони ҳозираи феъл + аффикси шахсӣ сохта шудаанд.

Чумлаҳои хабархояшон дар шакли сиғаи шартии сифрӣ буда, метавонанд инкорӣ ва саволӣ бошанд:

If she does not (doesn't) fall, she does not (doesn't) get hurt. – Агар ӯ наафтад, ӯ осеб нахоҳад дид.

Will she get hurt, If she falls? – Агар ӯ афтад, осеб мебинад (мӣ)?

Намуди аввали сиғаи шартӣ ҳангоме, ки сухан дар бораи амалҳои воқеие меравад, ки онҳо дар оянда ба вуқӯ мепазиранд, мавриди истифода қарор меёбад:

If the weather is fine, we will go on a picnic. – Агар ҳаво гарм бошад, мо ба сайри чаман меравем (хоҳем рафт).

Тарҷумаи чумлаи болоӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки чунин навъи сиғаи шартӣ чун сиғаи шартии сифрӣ ба шакли «ме+асоси замони ҳозираи феъл ва аффикси шахсӣ» ва шакли «хоҳам рафт» рост меояд.

Мо навъи сиғаи шартии сифриро аз навъи якуми сиға бо он фарқ менамоем, ки агар мо оид ба амалҳои воқеии дар замони ҳозира рухдиҳанда ҳарф занем, дар ин маврид сиғаи шартии сифрӣ истифода мешавад:

If it snows, travelling is more difficult. – Агар барф борад, сафар кардан душвортар мешавад.

2. Намуди якуми сиғаи шартӣ

Ба ҳилофи сиғаи шартии сифрӣ навъи якуми сиғаи шартӣ шартӣ амалишавандаро, ки дар замони оянда ба вуқӯ мепазирад, ифода мекунад. Натиҷаи он на ҳамеша имконпазир аст, яъне он метавонад низ имконнопазир бошад:

If I have time, I will go shopping on the way home. Агар вақт дошта бошам, ман дар роҳи ба хона рафтан ба харидкунӣ меравам (ё ки хоҳам рафт).

Чунин намуди сиғаи шартӣ ҳам шакли инкорӣ ва ҳам шакли саволӣ дорад:

He will be late if he does not (doesn't) hurry. – Агар ӯ ҳаракат накунад, дер хоҳад кард (ё ки дер мекунад).

Тарҷумаҳои болоӣ нишон медиҳанд, ки шакли инкории чи намуди сифрии сиғаи шартӣ ва чи навъи якуми он дар забони тоҷикӣ бо ҳиссаҳои «на» + асоси замони ҳозираи феъл+аффикси шахсӣ ифода мешавад.

Will we go to the cinema, if (when) you finish your work? Вақте ки шумо коратонро ба итмом мерасонед, мо ба тамошои филм меравем (мӣ)?

Тибқи тарҷумаи чумла бояд қайд намуд, ки шакли «хоҳам рафт» -ро ҳангоми тарҷумаи шакли саволии сиғаи шартӣ ҳам намуди сифрӣ ва ҳам намуди сиғаи якум ба забони тоҷикӣ наметавон истифода бурд. Тавре ки зикр карда шуд, он бо ин сабаб, эҳтимол дар забони тоҷикӣ дар чумлаҳои саволӣ истифода бурда намешавад, ҳарчанд ки он муодили шакли намуди якуми сиғаи шартӣ дар чумлаҳои ҳикоягӣ мебошад. К. Усмонов инчунин оид ба ин падида, ки ба шакли «хоҳам хонд» низ рух медиҳад, дар китоби худ қайд намудааст ва он далели гуфтаҳои мо роҷеъ ба падидаи мазкур мебошад [8, с.121-122].

3. Намуди дуҷуми сиғаи шартӣ

Сиғаи шартӣ навъи дуҷум ҳодисаи ғайривоқеиро ифода мекунад, ки дар замони ҳозира ба вуқӯ мепазирад ва ҳолати тахайюлӣ мебошад. Намуди дуҷуми сиғаи шартӣ аз рӯйи сохтори худ, назар ба намуди якуми он мураккабтар мебошад, ки он аз ду чумла иборат мебошад: чумлаи пайрав ва сарчумла. Дар чумлаи пайрав замони гузаштаи оддӣ (Past Simple) ва дар сарчумла замони оянда дар гузашта (Future-in-the-Past) истифода бурда мешавад.

Дар забони англисӣ дар чунин намуди сиғаи шартӣ сарчумла ё пеш аз чумлаи пайрав ё баъд аз он меистад:

If you had longer legs, you would be able to run faster. - Агар шумо пойҳои дарозтар медоштед, шумо тезтар роҳ мегаштед.

Муодили намуди дуҷуми сиға дар забони тоҷикӣ «пешоянди ме+ феъл дар замони гузашта + аффиксҳои шахсӣ» мебошад. Феъл дар шакли замони гузаштаи давомдор истифода бурда мешавад:

If our aunt travelled with us, she would give us much advice. – Агар холаи мо бо ҳамроҳиамон сафар мекард, ӯ бисёр ба мо маслиҳатҳо медод.

Чунин навъи сиға инчунин шаклҳои инкорӣ ва саволӣ дорад. Шакли инкорӣ дар ин намуди сиға метавонад дар чумлаҳои пайрав, сарчума ва дар ҳарду ин авои чумлаҳо ҷой гирад:

If she did not (didn't) spend much on clothes, she would be able to save up some money. – Агар ӯ барои пӯшока ин қадар маблағи зиёд сарф намекард, ӯ метавонист каме маблағ захира кунад.

Even if she changed her job, she would not (wouldn't) be happier. – Ҳатто ӯ агар корашро тағйир меод ҳам, ӯ хушбахт намебуд.

They did not (didn't) solve your problems, if they were not (weren't) so kind. – Агар онҳо чунин муҳаббат намебуданд, мушқилоти шуморо ҳал намекарданд.

He did not (didn't) buy a car, if he would not (wouldn't) win the lottery. – Агар ӯ лотереяро намебурд, мошин намехарид.

Тарҷумаи ҷумлаҳо нишон медиҳад, ки муодили шакли инкории навъи дуҷуми сиғаи шартӣ «ҳиссаи инкории “на”+пешоянди ме+асоси замони ҳозираи феъл + аффикси шахсӣ» мебошад.

Шакли саволии намуди дуҷуми сиғаи шартӣ дар нутқ барои донишмандон он, ки оё якон нафар ин ё он амалро дар шароити муайян иҷро мекунад, истифода бурда мешавад:

Would Dennis buy a car, if he had enough money? – Денис агар пули кофӣ меод, мошин мехарид?

Муодили шакли саволии намуди дуҷуми сиға дар забони тоҷикӣ шаклҳои «пешоянди ме+ феълӣ замони гузашта дар шахси танҳо» ва «пешоянди ме+асоси замони ҳозираи феъл + аффикси шахсӣ» мебошанд.

Феълӣ “to be” ҳамеша дар шакли “were” ҳам дар шакли танҳо ва ҳам дар шакли ҷамъ дар намуди дуҷуми сиғаи шартӣ истифода бурда мешавад. Созмони “If I were you...” дар нутқи гуфтугӯ ба таври васеъ истифода бурда мешавад, ки муодили тоҷикӣ он «ман агар ба ҷойи шумо/ту мебудам» мебошад:

If I were you, I would not (wouldn't) trust her. – Ман агар ба ҷойи ту мебудам, ман ба ӯ бовар намекардам.

4. Намуди сеҷуми сиғаи шартӣ

Навъи сеҷуми сиғаи шартӣ амал ё ҳолати ғайривоқеиро ифода мекунад, ки он мебоист дар замони гузашта ба вуқӯъ пазируфт:

If the weather had been nice yesterday, I would have gone for a walk. – Агар дирӯз ҳаво хуб мебуд, ман ба сайру гашт мерафтам. Муодили намуди сеҷуми сиға дар забони тоҷикӣ «пешоянди ме+ феъл дар замони гузаштаи оддӣ + аффикси шахсӣ» мебошад.

Чи дар намуди дуҷум ва чи дар намуди сеҷуми сиға қисмати инкории ҷумла дар сарҷумла ё дар ҷумлаи пайрав ва ё дар ҳарду ҷумлаҳо ҷой мегирад:

If he had not (hadn't) caught the bus, he would have been late for work. – Агар ӯ ба мусофиркаш дар вақташ рафта намерасид, ӯ ба кор дер мекард.

If she had known you needed the egg for the cake, she would not (wouldn't) have used them all. – Агар ӯ медонист, ки барои шумо тухм барои санбӯса омода кардан лозим мешавад, ӯ ҳамаи онҳоро истифода намекард.

Even if she had not (hadn't) asked him, he would not (wouldn't) have agreed. – Ҳатто ӯ вайро намепурсид, ҳам ӯ розӣ намешуд.

Тарҷумаи ҷумлаҳои фавқузикр аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки ба шакли инкории сиғаи шартӣ забони англисӣ шакли «ҳиссаи инкории «на» + пешоянди ме+ шакли замони гузаштаи оддӣ феъл» рост меояд. Ба замони гузаштаи мутлақ забони англисӣ (Past Perfect), ки дар ҷумлаи пайрави ҷумлаи мураккабе, ки дар он намуди сеҷуми сиға истифода бурда мешавад, мувофиқат мекунад.

Дар шакли саволии намуди сеҷуми сиғаи шартӣ сохтори сарҷумла тағйир меёбад:

Would he have been successful, if he had worked hard? – Ӯ муваффақ мебуд, агар ӯ бо ҷидду ҷаҳд кор мекард?

Аз ҷумлаи фавқузикр ҳулоса баровардан мумкин аст, ки муодили намуди сеҷуми сиғаи, ки дар ҷумлаҳои нақлӣ истифода мешавад, «пешванди ме+феъл дар замони гузаштаи оддӣ+ банди шахсӣ» мебошад. Қайд кардан зарур аст, ки сохтори сарҷумла дар забони тоҷикӣ тағйир намеёбад ва танҳо дар охири ҷумла аломати савол гузошта мешавад, инчунин оҳанги интонация дигар мешавад.

IV. Сиғаи пиндоштӣ ё фарзиявӣ (suppositional mood). Ин сиға шакли аналитикӣ дорад, ки он ду навъ мешавад. Navъи аввал аз феълӣ ёвари “should” (барои ҳамаи шахсу шумора) ва асоси масдар таркиб меёбад: I (you, he, we, they) should have met.

Навъи якум ба амали ҳозира, вале навъи дуҷум ба амали гузашта далолат мекунад.

Сиғаи мазкур маъноҳои зарурат, амру фармон ё тавсия, гумон, тахмину гумон ва амали шубҳанок, вале имконпазирро ифода мекунад:

Is it necessary that I should answer that question? (Th. Hardy) (зарурат) – Оё зарур аст, ки ман ба ин савол ҷавоб диҳам?.

It had been agreed that the family should be allowed to stay one more day (N.Noris) – Ба мувофиқа омада буданд, ки ба ин оила барои як рӯзи дигар дар ин ҷо мондан иҷозат дода шавад.

After supper he suggested that they should have gone to a movie (W.Maugham) (амру фармон ё тавсия) – Баъди ҳуҷраи нисфирӯзӣ ӯ тақлиф кард, ки онҳо ба кино раванд.

We feared lest we should lose our way (M. Ganshina) (гумон) – Мо тарсидем, ки мабодо роҳамонро гум накунем (гум карда намонем).

Should he come, tell him to wait (M. Ganshina) (тахмину гумон). – Мабодо ояд (омада монад), гӯй ки интизор шавад.

Should you care for a full explanation of the action... you may call any day (G. Gordon) (амали шубҳанок вале имконпазир) – Барои шарҳи пурраи ин масъала эҳтиёҷманд бошӣ, метавонӣ ҳама рӯз оӣ [8, с.161 -163].

Аз тарҷумаҳои ҷумлаҳои болоӣ чунин бармеояд, ки шаклҳои сиғаи пиндоштии забони англисиро ба забони тоҷикӣ тавассути шакли аористи феъли забони тоҷикӣ метавон тарҷума кард. Ин сиға ба сиғаи шартӣ-хоҳишмандии забони тоҷикӣ рост меояд.

Дар забони тоҷикӣ боз ду шакли сиғаи дигарро ҷудо мекунам, ки онҳо хусусиятҳои тарҷумаи худро доранд:

1. Сиғаи эҳтимолӣ, ки шаклҳои навъи «рафтагист, мерафтагист, рафта истодагист, рафта будагист»-ро дорад. Ин шаклҳо тахмину эҳтимолро ифода мекунам. Дар забони англисӣ муодили грамматикӣ ин шаклҳо мавҷуд нест. Ин шакли сиғаи забони тоҷикӣ ба забони англисӣ тавассути калимаҳои навъи might, probably, perhaps, maybe, evidently тарҷума карда мешавад: Ў омадагист. – He might have come.

2. Сиғаи аудитивӣ. Ин сиға амалро ифода мекунад, ки гӯянда бевосита воқифи иҷроӣ он нест. Ў оид ба он амал аз қаси дигаре шунидааст ва аз ҳулосабарории мантиқӣ воқиф гаштааст. Ин шакли сиға ба забони англисӣ тавассути воситаҳои тавсифии навъи I came to know, I heard, they say, it seems, it appears ва to my mind тарҷума карда мешавад: Мегӯянд, ки падари ӯ аз Маскав омадааст. – They say his father has arrived from Moscow. Ў ба аёдати ман меомадааст. – He seems to visit me.

Хулоса. Ҳамин тавр, ҳар як намуди сиғаро чи дар забони тоҷикӣ ва чи дар забони англисӣ бояд шаклҳои категориалӣ ва замонӣ ва маъноҳои грамматикашро хуб бояд донист ва сипас онро аз забони англисӣ ба забони тоҷикӣ ва аз забони тоҷикӣ ба забони англисӣ тарҷума кард.

Агар дар забони англисӣ се намуди асосии сиғаро ҷудо кунанд. Аз ин чор намуди сиға аз ҳама сиғаи мураккаб сиғаи ғайримустақим мебошад, зеро он аз чор қатор шаклҳои категориалӣ, аз ҷумла субъюнктив I (subjunctive I), субъюнктив II (subjunctive II), сиғаи шартӣ (conditional mood) ва сиғаи пиндоштӣ (suppositional mood) иборат мебошад. Дар забони тоҷикӣ бошад, чор навъи сиға - сиғаи хабарӣ, амрӣ, шартию хоҳишмандӣ, сиғаи эҳтимолӣ ва сиғаи аудитиро ҷудо мекунам.

Сиғаи хабарии забони англисӣ асосан дар забони англисӣ 16 шакли замонӣ дорад, ки ҳар яки он дар забони тоҷикӣ як қатор муодилҳо доранд. Сиғаи амрии забони англисӣ шаклҳои мухталиф дорад, ки ҳар яки онҳо дар забони тоҷикӣ муодили худро доранд. Сиғаи ғайримустақими забони англисӣ, ки чор шакли категориалӣ дорад, ки ҳар яки онҳоро бо қолибҳои грамматикӣ махсус ва шаклҳои категориалии сиғаи забони тоҷикӣ метавон тарҷума кард.

Илова бар ин, дар забони тоҷикӣ ду сиғаи дигар мавҷуд мебошад, ки онҳо сиғаҳои эҳтимолӣ ва аудитивии забони тоҷикӣ мебошанд. Агар сиғаи эҳтимолии забони тоҷикӣ ба забони англисӣ тавассути калимаҳои махсус тарҷума карда шаванд, сиғаи аудитивии он бошад, тавассути воситаҳои тавсифии забони англисӣ тарҷума карда мешавад.

Адабиёт

1. Бондарко, А.В. Буланин, Н.Н. Русский глагол/ А.В. Бондарко, Н.Н. Буланин.- Ленинград, 1967.- 162 с.
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик / қисми 1.: китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олӣ. Мухаррири махсус: Ш. Рустамов. – Душанбе: Нашриёти «Маориф», 1982. – 462 с.

3. *Комилов М. М. Формы условного наклонения английского языка и их эквиваленты в таджикском языке // М. М. Комилов/Вестник ТГПУ им. С.Айни. - Душанбе, 2023. - №6(107). - С. 83-89.*
4. *Комилов, М.М. Формы настоящего-будущего времени изъявительного наклонения в таджикском языке и их эквиваленты в английском языке //М.М. Комилов/ Известия НАНРТ – Серия: филология. – Душанбе, 2024. – № 3 (277). – С. 289–294.*
5. *Мамадназаров, А. Таджикский конъюнктив в сопоставительно-типологическом освещении (на материале таджикского и английского языков)/ А. Мамадназаров. – Душанбе: «Андалеб-Р» 2015.- 184 с.*
6. *Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. – Ҷ. 1. Луғатишinosӣ. Китоби дарсӣ/ Ҳ. Маҷидов. – Душанбе: Деваитиҷ, 2007. – 243 с.*
7. *Усмонов, К. Грамматикаи муқоисавии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ. / К. Усмонов. – Хучанд: Нашириёти. «Нури маърифат», 2017. – 380 с.*
8. *Усмонов, К. Морфологияи муқоисавии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ / К. Усмонов. - Худжанд: Нури маърифат. 2015. - 230 с.*
9. *Ҳалимиён, С. Феъл (кунӣш)/ Саиди Ҳалимиён.- Душанбе: Матбааи ДМТ. 2013. — 126 с.*
10. *Ҳомидова М.Н., Усмонова Р.Р. Роҷеъ ба хусусиятҳои шаклҳои аналитикии феълҳои дар низоми ғайримустақим забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ. Ахбори ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022. – № 1. – С. 103-111.*

ДУШВОРИҲОИ ГРАММАТИКИИ ТАРҶУМАИ НАМУДҲОИ СИҒА АЗ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ БА ЗАБОНИ ТОҶИКӢ ВА БАРӢАКС

Мақолаи мазкур ба баррасии яке аз масъалаҳои камтаҳқиқшудаи назария ва амалияи тарҷума – душвориҳои грамматикӣ тарҷумаи намудҳои сиғаи феъл аз забони англисӣ ба забони тоҷикӣ ва барӢакс баҳшида шудааст. Дар раванди таҳқиқ хусусиятҳои тарҷумаи сиғаҳои хабарӣ ва амрӣ, инчунин ҷаҳор қатори сиғаҳои ғайримустақим дар забони англисӣ, аз қабилӣ субъюнктив I ва II, сиғаҳои шартӣ ва пиндошӣ, ки ба воситаи қолабҳои махсуси сарфии забони тоҷикӣ ифода меёбанд, дақиқ нишон дода шудаанд. Зимни баррасии тарҷумаи субъюнктив I – ва II-и забони англисӣ ба забони тоҷикӣ муайян карда мешавад, ки Subjunctive I -и забони англисӣ ба забони тоҷикӣ тавассути шакли аористи феъл ва Subjunctive II -и забони англисӣ вобаста ба дар қадом шакли он дар ҷумла истифода шудан онро метавон тавассути шаклҳои «мехостам, бошам», «афсус, ки, набудам» «мебудам, мерафтам» тарҷума кард. Инчунин дар мақола муодилҳои намудҳои сифрӣ, яқум, дуум ва сеюми сиғаи шартӣ англисӣ муайян карда шудааст. Гузашта аз ин, дар мақола тарҷумаи ду намуди сиғаи забони тоҷикӣ, ки дар забони англисӣ мавҷуд нестанд – сиғаҳои эҳтимоли ва аудитивӣ таҳқиқ карда шудаанд. Дар мақола зикр карда мешавад, ки барои тарҷумаи саҳеҳи онҳо ба забони англисӣ воситаҳои тавсифӣ ва луғавӣ, ба монанди калимаҳои модалӣ ва сохторҳои махсуси феълӣ, истифода бурда мешаванд.

Калидвожаҳо: забоншиносии муқоисавӣ, категорияи сиға, модалият, сиғаи хабарӣ, сиғаи амрӣ, сиғаҳои ғайримустақим, сиғаи шартӣ, сиғаи эҳтимоли, сиғаи аудитивӣ, душвориҳои тарҷума.

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ТРУДНОСТИ ПЕРЕВОДА ВИДОВ НАКЛОНЕНИЯ С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА ТАДЖИКСКИЙ И НАОБОРОТ

Данная статья посвящена рассмотрению одного из малоисследованных вопросов теории и практики перевода – грамматическим трудностям перевода видо-временных типов наклонения глагола со сравнимого английского языка на таджикский язык и наоборот. В процессе исследования четко выявлены особенности перевода изъявительного и повелительного наклонений, а также четырех рядов косвенных наклонений в английском языке, таких как сослагательное I и II (Subjunctive I, II), условное (Conditional) и предположительное (Suppositional) наклонения, которые выражаются с помощью специальных морфологических моделей таджикского языка. В ходе рассмотрения перевода английского сослагательного наклонения I и II на таджикский язык определяется, что Subjunctive I переводится на таджикский язык посредством формы аориста (аорист глагола), а Subjunctive II, в зависимости от формы его употребления в предложении, может быть переведен с помощью конструкций «мехостам, бошам» (хотел бы, чтобы я был), «афсус, ки, набудам» (жаль, что меня не было), «мебудам, мерафтам» (был бы, пошел бы). Также в статье определены эквиваленты нулевого, первого, второго и третьего типов условного наклонения английского языка. Более того, в статье исследуется перевод двух форм наклонения таджикского языка, которые отсутствуют в английском языке – вероятностного (сиғаи эҳтимоли) и аудитивного (наклонение услышанного / сиғаи аудитивӣ) наклонений. В статье отмечается, что для их точного перевода на английский язык используются описательные и лексические средства, такие как модальные слова и специальные глагольные конструкции.

Ключевые слова: сравнительное языкознание, категория наклонения, модальность, изъявительное наклонение, повелительное наклонение, косвенные наклонения, условное наклонение, вероятностное наклонение, аудитивное наклонение, трудности перевода.

GRAMMATICAL DIFFICULTIES IN TRANSLATING MOOD TYPES FROM ENGLISH INTO TAJIK AND VICE VERSA

This article is dedicated to the consideration of one of the under-researched issues in translation theory and practice – the grammatical difficulties of translating verbal mood types from English into Tajik and vice versa. In the course of the research, the specific features of translating the indicative and imperative moods are clearly demonstrated, alongside four series of oblique moods in English, such as Subjunctive I and II, Conditional, and Suppositional moods, which are expressed through specific morphological patterns of the Tajik language. During the analysis of translating English Subjunctive I and II into Tajik, it is determined that English Subjunctive I is translated into Tajik via the aorist verb form, while English Subjunctive II, depending on its specific structural usage in a sentence, can be translated using the forms «мехостам, бошам» (I wish I were), «афсус, ки, набудам» (I wish I had been), and «мебудам, мерафтам» (I would be, I would go). Furthermore, the article identifies the equivalents for the zero, first, second, and third types of the English conditional mood. In addition, the article investigates the translation of two mood forms of the Tajik language that do not exist in English – the presumptive/presumptive-probabilistic mood (сиғаи эҳтимолӣ) and the auditive/evidential mood (сиғаи аудитивӣ). The article notes that descriptive and lexical means, such as modal words and special verbal constructions, are utilized to ensure their precise translation into English.

Keywords: comparative linguistics, category of mood, modality, indicative mood, imperative mood, oblique moods, conditional mood, presumptive mood, auditive mood, translation difficulties.

Дар бораи муаллиф

Комилов Мирато Миршаробович
Дотсент, мудири кафедраи забонишиносӣ ва
типологияи муқоисавӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: miratokomilov@yahoo.com

About the author

Komilov Mirato Mirsharobovich
Associate professor, head of the Chair of
Linguistics and Comparative Typology
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: miratokomilov@yahoo.com

Об авторе

Комилов Мирато Миршаробович
Доцент, заведующий кафедрой языкознания
и сравнительной типологии
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: miratokomilov@yahoo.com

МАҶОЗИ КОНСЕПТУАЛӢ ҲАМЧУН МЕХАНИЗМИ ШИНОХТ: ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ДИДГОҲҶОИ Ҷ. ЛАКОФФ, М. ЧОНСОН ВА Т. ЗЕҲНӢ

Шералиев С. О.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Дар илми забоншиносии имруза, омӯзиши ва таҳқиқи маҷоз (metaphor) аз ҳудуди муқаддари санъатҳои бадеӣ ва балоғӣ берун баромада, ба яке аз мавзӯҳои калидии забоншиносии шинохтӣ (cognitive linguistics) мубаддал гаштааст. Мақолаи мазкур ба таҳлил ва баррасии назарияи маҷозии концептуалӣ (Conceptual Metaphor Theory) аз дидгоҳҳои Ҷорҷ Лакофф, Марк Чонсон ва Турақул Зеҳнӣ даст мезанад. Дар муқобили назарияи классикӣ маҷоз (Classical Theory of Metaphor), ки онро танҳо як воситаи ороиши суҳан ва унсурҳои хоси забони адабӣ меҳисобид, назарияи ҷадид собит месозад, ки низоми идрокии (conceptual system) инсон асосан табиати маҷозӣ дорад. Ин нуқтаи назар бори нахуст соли 1980 дар китоби инқилобии “Маҷозҳое, ки бо онҳо зиндагӣ мекунем” (Metaphors We Live By) ба миён гузошта шуд. Муаллифони китоби ғавқуззикр таъкид мекунанд, ки маҷоз натавонад дар забон, балки дар тафаккур ва амали мо низ нақши марказӣ дорад. Ҳаёти муқаррарии мо, аз содатарин нутқ то мураккабтарин андешаҳои илмӣ, бар пояи интиқоли маъно аз як ҳавза ба таҷрибавӣ ба ҳавзаи дигар устувор аст [14, с. 173].

Дар сохтори илми балоғати классикӣ, ки зиёда аз ду ҳазор сол ҳукмфармо буд, маҷоз ҳамчун як василаи ороишӣ (figurative language) барои зебову таъсирбахш намудани суҳан ба қор мерафт. Аммо дар солҳои охир, забоншиносии шинохтӣ моҳияти ҷадиди маҷозро муаррифӣ кард, ки бар асоси он, маҷоз раванди ғавқоли зеҳнӣ ба ҳисоб меравад. Таҳқиқоти илмӣ Лакофф ва Чонсон нишон медиҳад, ки дар ҳақиқат маҷоз як модели фарҳангиро дар зеҳни инсон эҷод мекунад. Масалан, мафҳумҳои абстрактӣ (abstract concepts) аз қабилҳои **вақт**, **ишқ**, **ғоя** ва **эхсосот** ба воситаи мафҳумҳои айни ва малмус (чизе, ки даст мерасад – concrete concepts) хидмат мекунанд. Раванди мазкур, ки сабаби интиқоли сохтор аз як соҳа ба соҳаи дигар мегардад, “**нигош**” номида мешавад. Лакофф дар мақолааш таҳти унвони “Назарияи муосири маҷоз” (The Contemporary Theory of Metaphor) қайд мекунад, ки “қонуни маҷоз дар мафҳум аст, на дар калимаҳо” [13, с. 203]. Ин ба он маъно аст, ки мо натавонам бо маҷоз суҳан меронем, балки бо маҷоз фикр менамоем ва мувофиқи он амал мекунем.

Дар забоншиносии муосири тоҷикӣ низ ин масъала аз ҷониби муҳаққиқон мавриди таваҷҷуҳи хос қарор гирифта аст. Чуноне ки адабиётшинос, арбоби барҷастаи фарҳанги тоҷик Турақул Зеҳнӣ қайд мекунад: “Калимаҳо дар нутқ натавонам ба маънои аслии худ, балки ба маънои маҷозӣ низ истеъмоли мешаванд. Маҷоз, ки дар забоншиносии классикӣ ҳамчун маҷоз ва киноя дониста мешавад, яке аз муҳимтарин воситаҳои каломӣ бадеист. Вай на танҳо ба муҳтасарбаёнӣ, инчунин барои пурра ва ҷозибаноктар тасвир намудани ашё ва ҳодисаҳои гуногун ба шоир ва нависанда имкони матлубе медиҳад” [2, с. 56]. Ин шаҳодат аз он медиҳад, ки решаҳои дарки маҷоз ҳамчун василаи шинохт дар суннати ниёгон ва муосири мо низ вуҷуд дорад. Аммо Лакофф ва Чонсон онро аз қолаби “санъат” ба қолаби “тафаккур” интиқол намудаанд.

Яке аз тазодҳои асосии дидгоҳи муосир аз классикӣ дар он зоҳир мегардад, ки дар гузашта забони рӯзмарра (everyday language) “ҳақиқӣ” ва оғӣ аз маҷоз арзёбӣ мешуд. Лакофф ин фарзияро ҷонибдорӣ накарда, исбот намуд, ки забони оддӣ пур аз маҷозҳои концептуалӣ аст. Аз ин лиҳоз, қайд намудан бамаврид аст, ки ин падида дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ ба таври васеъ паҳн шудааст. Маасалан мафҳуми “**Муҳоҷиса – ин ҷанг аст**” (**Argument is War**) ё ин ки “Ӯ ба ҳар як нуқтаи заифӣ ман ҳуҷум кард” (He attacked every weak point in my argument. Дар ин мисолҳо соҳаи мабдаъ (source domain) “**ҷанг**” ва соҳаи мақсад (target domain) “**муҳоҷиса**” мебошад. Дар асл гирем мо бо касе ҷанг намекунем, аммо сохтору қолаби зеҳнии мо муҳоҷисаро ҳамчун набард дарк ва қабул мекунад, ки дар он бояд ё ғолиб омад ё ин ки мағлуб шуд [14, с. 61].

Ҷиҳати исботи нуқтаҳои болозикр, метавон ба ашъори устод С. Айни ҷанг зад ва ба мисолҳои он таваҷҷуҳ кард. Дар ашъори устод мушоҳида кардан мумкин аст, ки маҷозҳои концептуалӣ барои ифодаи аъмоли иҷтимоӣ ба қор рафтаанд. Масалан, таркиби “сағони шикорӣ” дар нутқи ғуфтуғӣ ва оддӣ сағонеро, дар назар дорад ки ба шикор мебаранд ва ҳангоми шикор аз онҳо истифода мекунанд [1, с. 86]. Аммо дар заминаи иҷтимоӣ ба маънои

«мулозимони ғоратгари давлати амирӣ» истифода мешавад [2, с. 57]. Ин навъи маҷоз дар назарияи Ҷ. Лакофф ба ҳайси маҷози ҳастишинохтӣ (Ontological Metaphor) дониста мешавад, ки дар он одамон тавассути образи ҳайвоноти мувофиқ ба маҷозқунонӣ, концептуалӣ мешаванд. Т. Зеҳнӣ қайд менамояд, ки “маҷоз ногузирона ифодаи образнокро ба майдон меорад” [2, с. 57]. Ин образҳо сабаби бой шудани забон, гӯшнавоз ва ба таври муассир таҷассум ёфтани он мегарданд.

Ҷ. Лакофф ва М. Ҷонсон аз нигоҳи ҳудашон маҷозхоро ба се гурӯҳи асосӣ ва муайян ҷудо кардаанд:

- 1) **маҷозҳои самтӣ** (orientational metaphors);
- 2) **ҳастишинохтӣ** (ontological metaphors);
- 3) **сохторӣ** (structural metaphors) [14, с. 213].

Гурӯҳи аввали маҷозҳо, ки маҷозҳои самтӣ мебошанд, ба самтҳои фазоӣ (spatial orientations) алоқаманданд буда, аз таҷрибаи физикии (табӣӣ) бадани одамизод асос меёбанд. Масалан, “**Хуб – ин боло аст**” (Good is Up) ва “**Бад – ин поин аст**” (Bad is Down). Барои дарк намудани ин масъала ба мисолҳои – “**Руҳияам баланд шуд**” (My spirits rose) ё “**ӯ ба қуллаҳои мақсуд расид**” назар меафканем. Ин намуди маҷозҳо аз пайдоиши биологии сарчашма мегиранд. Вақте, ки инсон зинда ва сиҳату саломат аст, ӯ рост меистад (яъне ба самти боло) ва вақте, ки бемор мешавад ё мемирад, меафтад (яъне поин мешавад-ба самти поин). Ҳамин тариқ, мафҳуми ба монанди “**Қудрат – ин боло аст**” (Power is Up) дар ибораҳои “**Мақомоти болоӣ**” (Superior officers) ё “**Зери даст/идора**” (Under control) ифода меёбанд.

Гуруҳи дигари маҷозҳо ин маҷозҳои ҳастишинохтӣ (ontological metaphors) буда, ба мо имкон медиҳанд, ки таҷрибаҳои дар ҳаёт азсаргузаронидаи худро ҳамчун ашё ё ҷавҳар (substances) дарк намоем. Ин амр барои он зарур аст, ки мо имкони дарки мафҳумҳои номаҳсус (эҳсоснашаванда) ба монанди “**таваббум**” (inflation) ё “**зеҳн**” (mind)-ро дошта бошем ва ба онҳо ҳамчун як мавҷудияти воқеӣ назар кунем. Дар мисолҳои “**Таваббум моро гӯшагир кард**” (Inflation has backed us into a corner) ё “**Зеҳни ӯ як дастгоҳ аст**” (His mind is a machine) мафҳуми интизоӣ ба як қисми ҳақиқӣ ташбеҳ карда мешавад, то фаҳмидани таъсири он саҳлу осон шавад [11, с. 94].

Як намуди маҳсули ин маҷозҳо “**ташҳис**” (personification- *хислатбахшӣ*) мебошад, ки ба дар китоби “Санъати сухан”-и Т. Зеҳнӣ чунин таъриф шудааст: “**ташҳис** ба ҳайвонҳо, парандагон, наботот, ҷамодот, ҷирмҳои осмонӣ ва ғайра эҳсосоту хислатҳои инсонӣ нисбат дода, онҳоро дар миёни худ ва ё бо инсон ғап занондан ташҳису инток ё ки ба шакли мӯҷаз ташҳис номида мешавад. Дар асарҳои классикӣ намунаи ин гуна осор бисёр аст, ҳамчун “Қалилаву Димна”, “Тутинома”, “Мантиқ-ут- тайр”-и Фаридуddуни Attor, “Ҷангу ҷанголи”-и Абуисҳоки Атъима, “Ҳайвонотнома”-и Сайидо, “Се қатра”-и Лоҳутӣ ва ғайра” [2, с. 54]. Намунаҳои дар зер овардашуда аз осори адибони барҷастаи классикии миллати куҳанбунёди мо, мисолҳои бориз ва дақиқи **ташҳис** (personification) ба ҳисоб мераванд, ки ин падидаҳо ба хубӣ таҷассум менамоянд.

*“Гул гуфт, ки ман Юсуфи Мисри чаманам,
Ёкути гаронмояи пурзар даҳанам.
Гуфтам Чу ту Юсуфӣ, нишоне бинамой!
Гуфто, ки: Ба хун гарқ нигар пираҳанам”* [7, с. 104].

(Ҳайём)

*“Субҳдам мурғи чаман бо гули навхоста гуфт:
Ноз кам кун, ки дар ин боғ бисе чун ту шукуфт.
Гул бихандид, ки аз рост наранҷем, вале
Ҳеҷ ошиқ сухани талх ба маъшук нагуфт”* [4, с. 226].

(Лоҳутӣ)

Дар забони англисӣ бошад, мисолҳои зеринро овардан аз манфиат ҳолӣ нест: **His theory tells us... – Назарияи ӯ ба мо мегӯяд...**, ё **Time flies – Вақт зуд мегузарад**.

Бар асоси назарияи Ҷ. Лакофф ва М. Ҷонсон, қисми зиёди мафҳумҳои абстрактӣ ба воситаи узвҳои бадан дарк карда мешаванд. Дар низоми забони тоҷикӣ ин зухурот дар ибораи “**нури ҷашм**” мушоҳида карда мешавад [14, с. 173]. Дар ин маврид, дар забони гуфтугӯии халқи тоҷик мафҳуми “**ҷашм**” натавон ҳамаҷун узви биноӣ, балки манбаи меҳру муҳаббат аст ва ин таркиб ба маънои маҷозии “**дӯсти наздик**” ё “**фарзанд**” васеъ истифода мешавад [2, с. 57]. Ба ҳамин тартиб, таркиби “**ҷашм доштан**” маънои маҷозии умедвор

будан ва интизори лутфу марҳамат буданро баён мекунад, ки дар назарияи имрӯза ҳамчун нигошти (mapping) ҳолати раванӣ ба ҳолати физикӣ (табӣӣ) доништа мешавад.

Гурӯҳи ниҳой аз рӯи гурӯҳбандии олимони болозикр ин – маҷозҳои сохторӣ (structural metaphors) мебошанд. Ин тарзи маҷозҳо сохтори як мафҳумро дар доираи мафҳуми дигар шакл медиҳанд. Мисоли боризу равшани он таркиби **“Time is Money – Вақт – ин пул аст”** мебошад. Дар низоми иқтисодии замони нав **“вақт”** ҳамчун **сарвати гаронбаҳо (valuable resource)** дарк карда мешавад. Дар нутқи гуфтугӯӣ мо аз ҷумлаҳои **“Don't waste my time – Вақти маро беҳуда сарф накун”**, **“I'm saving time for this – Ман барои ин кор вақт сарфа кардам”** ё **“You spent a lot of time on that – Шумо барои ин кор вақти зиёд сарф кардед”** ба таври васеъ истифода мебарем. Ин маҷозҳо танҳо як ибора нестанд, балки тарзи ҳаёти моро муайян мекунад, чуноне ки мо вақтро мисли пул ҳисоб мекунем ва барои гум кардани он афсӯс меҳурем.

Дар осори адабиёти классикии халқи мо низ маҷозҳои сохторӣ аз қабилӣ **“Ишқ — ин дарё (ё об) аст”** ва **“Зиндагӣ — ин бозӣ (ё қимор) аст”** фаровонанд. Инро аз байти шоири тавоно Камоли Хучандӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Чуноне ки шоир мефармояд:

*“Гарчи рафт он орази чун об боз аз ҷӯи чаши,
Чаши он дорам, ки «оби рафта боз ояд ба ҷӯи»”.*

Дар байти мазкур ибораи **“оби рафта боз ояд ба ҷӯи”** маҷози сохторӣ буда, умед ва бозгашти хушҳолиро дар доираи ҳаракати табиии **об** нишон медиҳад [2, с. 58].

Мисоли дигар аз ашъори Хоҷа Ҳофизӣ Шерозӣ;

*“Дано чу дид бози ин чархи ҳуққабоз,
Ҳангома бозчиду дари гуфтугӯ бибаст”.*

(Ҳофиз)

Ҳамин тариқ, Ҳофизӣ Шерозӣ дар маҷози **“Ҳангома бозчидан”** маъракаи найрангбозиро ба як маҳфили чамъшаванда ташбеҳ медиҳад, ки ин таҷассумкунандаи сохтори мураккаби зеҳнии инсон дар дарку фаҳми ҳақиқат аст.

Золтан Кёвечес дар нигоштаҳои худ назарияи Ч. Лакоффро такмил дода, қайд мекунад, ки маҷоз танҳо як ивазшавии номҳо нест, балки он ҳамчун **“асбоби шинохти ақлӣ” (cognitive tool)** аст. Ӯ таъкид мекунад, ки **“Маҷози концептуалӣ имкон медиҳад, ки соҳаҳои мақсади мучаррад (abstract target domains) тавассути соҳаҳои мабдаи айнӣ (concrete source domains), ки дорои сохтори равшани таҷрибавӣ мебошанд, фаҳмида шаванд”** [12, с. 48]. 3. Кёвечес собит мекунад, ки аксарияти соҳаҳои мабдаъ аз таҷрибаи физикии инсон, аз қабилӣ ҳаракат дар фазо, истифодаи қувва, муносибат бо ашё ва ҳарорат асос меёбанд. Ба таври мисол, дар забони тоҷикӣ истифодаи ибораҳои марбут ба ҳарорати **“оташин будан/шудан”** ва **“хунсардӣ”** барои ифодаи эҳсосоти инсонӣ маҳз бар асоси ҳамин нигоштҳои концептуалӣ, ки Кёвечес онҳоро **“нигоштҳои бунёдӣ”** меномад, ташаккул ёфтаанд [12, с. 17].

Яке аз паҳлӯҳои бениҳоят муҳими назарияи Ч. Лакофф ва М. Љонсон ин **“нигошти маҷозӣ” (metaphorical mapping)** ба ҳисоб меравад. Нигошт ифодагари маҷмуи мутобиқатҳо (correspondences) байни соҳаи ибтидоӣ ва соҳаи ҳадаф мебошад. Ҳамчун мисол, маҷози **“Ишқ – ин сафар аст – Love is a Journey”**-ро мавриди баррасӣ қарор медиҳем. Дар ҷаҳорҷубаи ин нигошти зеҳнӣ: **а)** Ошиқон ҳамчун мусофирон (Travelers) пазируфта мешаванд; **б)** Робитаи ошиқона — нақши воситаи нақлиётро (Vehicle) иҷро мекунад; **в)** Мақсадҳои муштарак – ин нуқтаи ниҳой ё макони мақсуд (Destination) ба ҳисоб меравад; **г)** Мушкilot миёни тарафҳо ҳамчун фарозу нишеб ё монеаҳои роҳ (Bumps in the road) инъикос меёбанд. Бинобар ин, мо чунин таъбирҳоро ба кор мебарем: **“Мо ба бунбасти расидем – We're at a dead-end street”** ё **“Роҳи мо аз ҳам ҷудо шуд – We'll go our separate ways”**. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки мо донишҳои худро дар заминаи **“Сафар”** барои дарку таҳлили мафҳуми мучарраду печидани **“Ишқ”** татбиқ менамоем [14, с. 118].

Ч. Лакофф ва М. Љонсон инчунин ба хусусиятҳои **“барҷастасозӣ” (highlighting)** ва **“пинҳонсозӣ” (hiding)** ишора мекунанд. Ҳангоми корбасти як маҷоз, мо танҳо як паҳлӯи мафҳумро дар маркази тавачҷуҳ қарор дода, ҷиҳатҳои дигари онро аз мадди назар дур мекунем. Барои мисол, модели маҷозии **“Мубоҳиса – ин ҷанг аст – Argument is war”** унсурҳои рақобату ҳуҷумро бартарият мебахшад, вале ҷиҳати ҳамкорию табодули афкорро дар қанор мегузорад. Агар мо маҷози алтернативии **“Мубоҳиса – ин рақс аст – Argument is a Dance”**-ро мавриди истифода қарор медодем, он гоҳ маркази диққати мо ба ҳамоҳангӣ, ҳунар ва иҷрои тарафайн равона мешуд, на ба ғолибият бар зидди ҳариф.

Асосҳои таҷрибавии маҷоз (experiential bases of metaphor) бахши меҳварии ин назарияро ташкил медиҳанд. Муаллифон бар он андешаанд, ки маҷозҳо падидаҳои тасодуфӣ

набуда, балки дар таҷрибаҳои ҷисмонӣ ва фарҳангии мо бо асоси реша пайванд ҳстанд. Ба таври намуна, маҷози “**Бештар – ин боло аст – More is Up**” аз он ҷо сарчашма мегирад, ки ҳангоми зиёд шудани миқдори об дар зарф, сатҳи он боло меравад. Ин дарки инсонӣ ё таҷрибаи доимии физикӣ дар зехни мафкураи инсон робитаи зичро миёни ҳаҷм ва самти амудӣ (вертикалӣ) эҷод мекунад. Ҳамин тариқ, омили фарҳанг низ дар таҷрибаҳои маҷозҳои нақши муассир дорад. Чунин, дар баъзе фарҳангҳо нигошта шудааст, ки “**Оянда – дар пеш аст – Future is Ahead**”, вале дар бархеи дигар “**Оянда – дар пушт аст – Future is Behind**”, зеро онҳо бар ин боваранд, ки оянда аён нест, аммо гузашта ҳамчун воқеияти таҷрибашуда ва дидашуда дар пеши назар меистад [14, с. 120].

Асосҳои ҷисмонӣ ва идрокҳои ҳиссии инсон заминаи асосии маҷозҳоро махсуб меёбад. Ҳамчун мисол, эҳсоси ҳашму ғазаб ё нохушнудиву норизоият дар забони тоҷикӣ ба воситаи ибораҳои маҷозии “пешонӣ турш кардан” ё “ба абрувон чин овардан” изҳор карда мешавад [2, с. 58]. Ин амалҳои физикӣ ҳамчун ифодагари ҳолати равонии инсон хидмат мекунад. Инчунин, дар ибораи “ҷони касро бо пахта гирифтани”-и Садриддин Айний маънои маҷозии “бо мулоиматӣ ва бесадо куштани касе” баён шудааст. Ин реша дар таҷрибаи истифодаи ашёи нарм яъне пахта барои анҷоми амали сангини қатлро дорад. Чунин падидаҳо Лакофф ва Чонсон дар асарҳояшон “маҷози таҷрибавӣ” (experiential metaphor) ном мебаранд.

Дар иртибот ба забони тоҷикӣ, назарияи маҷози концептуалӣ имкон медиҳад, ки мо ба сохтори тафаккури миллий ва забони классикиву муосири худ аз нигоҳи нав баҳо диҳем. Мисол, маҷозҳои марбут ба “Дил” дар забони модарии мо хеле густурда мебошанд: “*Дил гирифтани*”, “*Дил додани*”, “*Дил шикастан*”. Дар ин маврид “Дил” ҳамчун зарф (container) ё ашёи шикастнак (*fragile object*) нишон дода шудааст. Ин шаҳодат аз он медиҳад, ки дар ҷаҳонбинии мо эҳсосот дар дохили як “*зарф*” ҷойгир шудаанд ва метавонанд хеле нозуку осеббинанда бошанд. Дар забони тоҷикӣ инчунин маҷозҳои самтӣ аз қабилҳои “Сарбаландӣ” (Pride is Up) ва “Сарҳамӣ” (Shame is Down) қомилан бо дидгоҳҳои Ҷ. Лакофф ва М. Чонсон мувофиқ меоянд.

Бояд таъкид кард, ки назарияи Лакофф ва Чонсон аз ҷониби олимону забоншиносон мавриди интиқоди шадид низ қарор гирифтаанд. Гуруҳе аз муҳаққиқон қайд мекунад, ки тақсими маҷозҳо ба се гурӯҳ (сохторӣ, самтӣ ва ҳастишинохтӣ) то ҳақде сунъӣ ва нодуруст аст, зеро онҳо аксар вақт бо ҳам омехта мешаванд. Масалан, дар ибораи “Таваррум боло рафт”, мо ҳам маҷози ҳастишинохтиро (таваррум ҳамчун ашё) ва ҳам маҷози самтиро (боло рафтан) мушоҳида мекунем. Сарфи назар аз ин, арзиши меҳварии назарияи мазкур ишора ба ваҳдати ҷудоинопазири низомии забонӣ, фаъолияти зехнӣ ва таҷрибаи ҷисмонӣ (embodied cognition) мебошад [11, с. 148].

Дар забони адабию (классикӣ) гуфтугӯи мо маҷозҳои фаровоне вучуд доранд, ки муносибати инсонро ба дунё таҷассум менамоянд. Масалан, “бо ғазӣ худ чен кардан” ба маънои қимат ва ғиммати касро аз нуқтаи назари худ муайян кардан аст [2, с. 59]. Инчунин таъбириҳои зерин барои нишон додани қудрати маҷози концептуалӣ дар адабиёт аҳамияти хос доранд: 1) “Дил бардоштан” – тарки меҳру муҳаббат кардан; 2) “Бод ба даст будан” – чизе ба даст надаромадан (бенатиҷа будани амал); 3) “Тез будан” – асабонӣ ва оташин будан; 4) “Сухан дар парда гуфтан” – суханро ба рамз ва аз доираи одоб берун наравта гуфтан [2, с. 59-60].

Намунаҳои болозикр собит менамоянд, ки захираи луғавии забони тоҷикӣ, агарчи дар заминаи вожаҳои муфрад муъҷаз ба назар расад ҳам, аз дидгоҳи маъноҳои маҷозӣ дорои ғановати беназир ва иқтидори маъносозии баланд мебошад.

Таҳрезии назарияи маҷози маърифатӣ (концептуалӣ) (Conceptual Metaphor Theory) аз ҷониби Ҷ. Лакофф ва М. Чонсон дидгоҳи қомилан навино дар мавриди ҷойгоҳи маҷоз дар низомии донишҳои башарӣ муайян намуд. Ин пажӯҳиш собит месозад, ки маҷоз танҳо як санъати балогӣ ё ороишии забони адабӣ нест, балки он механизми меҳварии тафаккур ва идроки инсон ба ҳисоб меравад. Тавре ки дар мақола баррасӣ ва таҳқиқ намудем, ин назария бо дидгоҳҳои забоншиносии суннатии мо, аз ҷумла андешаҳои Турақул Зехнӣ, нуқтаҳои муштараки зиёде дорад. Т. Зехнӣ бадурустӣ таъкид намуда буд, ки “маҷоз яке аз муҳимтарин воситаҳои каломӣ бадеӣ буда, ба нависанда имкон медиҳад, ки ҳодисаҳоро пурра ва ҷозибаноктар тасвир намояд” [2, с. 56]. Бо ин ҳама назарияи муосири шинохтӣ (когнитивӣ) ин дидгоҳро фаротар бурда, собит месозад, ки маҷоз натавонанд дар адабиёт, балки дар умқи забони рӯзмарра ва аъмоли иҷтимоии мо нуҳуфта аст.

Мутобиқати маҷозҳои самтӣ (orientational), ҳастишинохтӣ (ontological) ва сохторӣ (structural) бо мисолҳои аз адабиёти классикиву муосири тоҷик овардашуда, ба монанди

ибораҳои “чашм доштан”, “пешонӣ турш кардан” ва “пуст кандан”, шаҳодат аз он медиҳанд, ки низомии концептуалии мо моҳияти таҷрибавӣ (experiential) дорад. Аз ин рӯ, маҷозҳои концептуалӣ уфуқҳои нави воқеиятро барои инсон муяссар сохта, ба таҷрибаҳои ҳаётии мо маъноӣ тоза мебахшанд.

Адабиёт

1. Айни С. Куллиёт. Ҷилди 4. – Душанбе: Насриёти давлатии Тоҷикистон, 1962. – 560 с.
2. Зехнӣ Т. Санъати сухан. — Душанбе: Адиб, 2007. – 400 с.
3. Қосимзода, Ҳ. Маҷоз ва шинохт. – Техрон: Фарҳангон, 1378 (1999). – 250 с.
4. Лоҳутӣ, А. Ашғори мунтахаб. Ахтарони адаб, ҷ. 41 / А. Лоҳутӣ; зери назари А. Раҳмонзода; мураббӣ М. Ҳотам; муҳаррир А. Абдуманнон. – Душанбе: Адиб, 2020. – 480 с.
5. Маҷидов Ҳ. Забони адабии ҳозираи тоҷик. - Ҷ. 1. Луғатишиносӣ. - Душанбе: Девашиш, 2007. - 244 с.
6. Ромпурӣ, Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс-ул-луғот. - Ҷ. 2. - Душанбе: Адиб, 1988. - 416 с.
7. Умарӣ Хайём. Рубоиёт / Умарӣ Хайём. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2010. – 242 с.
8. Шамс Қайс Розӣ. Ал-мўъҷам. - Душанбе: Адиб, 1991. - 464 с.
9. Шокиров Т. С. Адиб, забон ва услуб. - Душанбе: Адиб, 2001. - 167 с.
10. Evans, V., & Green, M. (2006). *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Edinburgh University Press.
11. Gibbs, R. W. *Metaphor in Cognitive Linguistics* / R. W. Gibbs, G. J. Steen. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1999. – 225 p.
12. Kövecses, Z. *Metaphor: A Practical Introduction*. – Oxford University Press, 2010. – 352 p.
13. Lakoff, G. (1993). *The Contemporary Theory of Metaphor*. In A. Ortony (Ed.), *Metaphor and Thought* (2nd ed., pp. 202-251). Cambridge University Press.
14. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980 – 1993). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.

МАҶОЗИ КОНСЕПТУАЛӢ ҲАМЧУН МЕХАНИЗМИ ШИНОХТ: ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ДИДГОҲҲОИ Ҷ. ЛЕЙКОФФ, М. ЧОНСОН ВА Т. ЗЕХНӢ

Мақолаи мазкур ба баррасии назарияи маҷозии концептуалӣ дар забоншиносии шинохтӣ ва таҳлили муқоисавии дидгоҳҳои олимони амрикоӣ Ҷ. Лакофф ва М. Чонсон бо назарияи маҷозии адабиётшиносии барҷастаи тоҷик Т. Зехнӣ бахшида шудааст. Ин таҳқиқот бо таърифи ба дастовардҳои муосири когнитивӣ собит менамояд, ки маҷоз натавонанд воситаи услубии ороиши нутқ, балки механизми бунёдии тафаккур, идрок ва таҷрибаи башарӣ мебошад. Дар мақола бо истифода аз маводҳои забонии тоҷикӣ ва намунаҳои назоми классикӣ нишон дода мешавад, ки мафҳумҳои муҷаррад тавассути соҳаҳои мабдаи айнӣ ва таҷрибаҳои физикӣ концептуалӣ мегарданд. Омешии методологияи ғарбӣ бо суннатҳои суханшиносии миллӣ имкон медиҳад, ки иқтидори маърифатии забонии тоҷикӣ ва хусусиятҳои миллии фарҳангии тафаккури тоҷик амиқтар омӯхта шавад. Таҳқиқот нишон медиҳад, ки дидгоҳҳои Т. Зехнӣ дар тафсири маҷоз бо назарияҳои муосири ҷаҳонӣ ҳамоҳангии мантиқӣ доранд.

Калидвожаҳо: забоншиносии шинохтӣ, маҷозии концептуалӣ, механизми шинохт, соҳаи мабда, соҳаи мақсад, забонии тоҷикӣ, Т. Зехнӣ, Ҷ. Лакофф, М. Чонсон.

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МЕТАФОРА КАК МЕХАНИЗМ ПОЗНАНИЯ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ВЗГЛЯДОВ ДЖ. ЛАКОФФА, М. ДЖОНСОНА И Т. ЗЕХНИ

Данная статья посвящена рассмотрению теории концептуальной метафоры в когнитивной лингвистике и сравнительному анализу взглядов американских ученых Дж. Лакоффа и М. Джонсона с теорией метафоры выдающегося таджикского литературоведа Т. Зехни. Это исследование доказывает, что метафора является не только стилистическим средством украшения речи, но и фундаментальным механизмом мышления, восприятия и концептуализации человеческого опыта. На материале таджикского языка и классической поэзии в статье демонстрируется, как абстрактные понятия структурируются через конкретные области-источники и физический опыт. Синтез современных западных методологий с национальными традициями филологического анализа позволяет глубже изучить когнитивный потенциал таджикского языка и этнокультурные особенности мышления. Исследование подтверждает, что идеи Т. Зехни о природе метафоризации во многом предвосхищали или логически дополняют современные когнитивные теории.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концептуальная метафора, механизм познания, сфера-источник, сфера-мишень, таджикский язык, Т. Зехни, Дж. Лакофф, М. Джонсон.

CONCEPTUAL METAPHOR AS A COGNITION MECHANISM: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE VIEWS OF G. LAKOFF, M. JOHNSON, AND T. ZEHNI

This article explores the theory of conceptual metaphor within the framework of cognitive linguistics, providing a comparative analysis of the perspectives held by American scholars G. Lakoff and M. Johnson alongside the metaphor theory of the prominent Tajik literary scholar T. Zehni. This study proves that

metaphor is not only a stylistic device for decorating speech, but also a fundamental mechanism of thinking, perception and conceptualization of human experience. Drawing on Tajik linguistic data and classical poetic heritage, the paper illustrates how abstract concepts are conceptualized through concrete source domains and physical embodiment. The integration of modern Western cognitive methodologies with national traditions of rhetorical analysis enables a deeper understanding of the cognitive potential of the Tajik language and the ethno-cultural characteristics of Tajik thought. The study concludes that T. Zehni's insights into metaphor possess significant cognitive depth that aligns logically with contemporary global linguistic theories.

Keywords: cognitive linguistics, conceptual metaphor, cognition mechanism, source domain, target domain, Tajik language, T. Zehni, G. Lakoff, M. Johnson.

Дар бораи муаллиф

Шералиев Самандар Осмонбоевич

И.в. дотсенти кафедраи забонҳои Шарқ

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон

ба номи С. Айни

734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,

х. Рӯдакӣ, 121

E-mail: samandar-92@mail.ru

Об авторе

Шералиев Самандар Осмонбоевич

И.о. доцента кафедры Восточных языков

Таджикский государственный

педагогический университет имени С. Айни

734003, Республика Таджикистан,

г. Душанбе, пр. Рудаки, 121

E-mail: samandar-92@mail.ru

About the author

Sheraliev Samandar Osmonboevich

Associate Professor, Department of Oriental Languages

Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni

734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121

E-mail: samandar-92@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ ЗНАМЕНАТЕЛЬНЫХ ЧАСТЕЙ РЕЧИ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ (на материале перевода художественной прозы С. Айни)

Нодирова С. С.

Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки

Введение. Характерной особенностью слова заключается в том, что оно может включать в свой состав различные морфемы как корневые, так и аффиксальные. При сопоставлении языков наблюдается тенденция фонетических, морфологических и синтаксических соответствий, которая в большей степени наблюдается при словообразовании. В таджикском и английском языках наблюдается множество соответствий при словообразовании, особенно оно выделяется в морфологии, в частности, знаменательных частей речи.

Словообразование как один из центральных разделов языкознания играет важную роль в формировании и развитии лексической системы языка. Словообразование – это раздел науки о языке, изучающий отношения производности между однокоренными словами, т.е. образование производных слов от производящих. Словообразовательные аффиксы – это суффиксы, префиксы, постфиксы, интерфиксы, используемые при образовании производных слов [3, с. 33].

Через словообразовательные процессы отражаются не только структурные особенности языка, но и специфика национального мировосприятия, культурно-исторические условия и когнитивные модели носителей языка. В этой связи сопоставительное изучение словообразования в языках различного типологического строя приобретает особую научную значимость.

Таджикский и английский языки принадлежат к разным языковым семьям и характеризуются различными типологическими параметрами. Таджикский язык, относящийся к иранской группе индоевропейских языков, демонстрирует развитую систему аффиксации и аналитических конструкций. Английский язык, в свою очередь, является аналитическим языком с высокой продуктивностью конверсии и словосложения. Эти различия особенно ярко проявляются в словообразовании знаменательных частей речи.

При проведении сопоставления языков, анализа и типологического сопоставления необходимо использовать различные словообразовательные механизмы в художественном переводе, где формально-структурные различия языков нередко приводят к трансформациям исходного текста. Произведения основоположника современной таджикской литературы Садриддина Айни «Марги судхӯр» (The Death of the Usurer) [15, с. 296] и «Чаллодони Бухоро» (The Executioners of Bukhara) в таджикской литературной прозе советского периода, представляет ценный материал для словообразовательного анализа [16, с. 156].

Материаль и метод исследования. Художественная проза С. Айни отличается богатством лексики, выразительностью и активным использованием производных слов. В процессе сопоставления словообразования знаменательных частей речи в таджикском и английском языках, на основе анализа оригинальных текстов С. Айни и их переводов, наблюдается различные модели словообразования. В переводах «Марги судхӯр» (The Death of the Usurer) [15, с. 296; 16, с. 156] при передаче социально-оценочной лексики таджикского оригинала переводчики часто прибегают к суффиксальным моделям, компенсируя отсутствие формального соответствия таджикским словообразовательным аффиксам.

Суффиксация является ведущим способом словообразования прилагательных в таджикском языке. Наиболее продуктивными являются суффиксы - *ӣ*, -*нок*, -*манд*, -*она*, -*гин*, которые придают словам качественно оценочное и абстрактное значение.

В таджикском языке наиболее продуктивным способом является морфологическое словообразование, которая в свою очередь, подразделяется на следующие группы: а) образование существительных с помощью суффиксов; б) образование существительных с помощью префиксов [10, с. 143].

Указанные особенности морфологического словообразования наглядно проявляются в художественной прозе С. Айни, где преобладающим способом деривации знаменательных частей речи выступает суффиксальное образование существительных. В произведениях

писателя широко представлены существительные, образованные с помощью продуктивных суффиксов **-гар, -й, -зор, -хона, -манд**, которые служат средством обозначения лиц по роду занятий, качественных признаков, абстрактных понятий и локативных значений.

Суффиксы – **гар, - кор** таджикского языка обозначают лицо по роду занятий и профессий. Например: *коргар, судхур, ситамгар, оҳангар, наългар, камонгар, чармгар, халвогар (кондитер), шишагар (стекольщик), шамшергар (оружейник), чармгар (кожевник), сузангар (вышивальщик)* [15, с. 42 - 57]; б) обозначают лицо в зависимости от действия, занятия и активности: *тарбиятгар (воспитатель), созишгар (примиритель), маслиҳатгар (советчик), даъвогар (истец)*; в) характеризует лицо по его нраву и поступкам: *зоратгар (грабитель), ямогар (мародёр), ошӯбгар (смутьян), размгар (воин), имдодгар (помощник)* [15, с. 78]. Существительно-образовательный суффикс **-й**, таджикского языка формирующий отвлечённые существительные. Например: *зулмй, бенавой; тоқияхарй, деҳқонй* [16, с. 14], *чорводорй (животноводство)* [16, с. 14], *шабнишинй (мероприятие), муфтй* [11, с. 26]. С помощью суффикса **-анда** от глагола существительное указывающий на действующее лицо: *гӯянда, бофанда, шарманда* [11, с. 21] и т.д.

С помощью суффикса **-гор** таджикского языка от существительных и основ глаголов образуются существительные со значением лица. С помощью суффикса **-гор** от существительных образуются новые существительные: а) существительные, обозначающие лицо по его деятельности и занятию [10, с. 144]. Например: *хизматгор, мададго, ҳавасгор*: < (...вазифаи газалхониини ин базро сурудохониини **ҳавасгор**, ки бо истилоҳи мадраса онҳоро «савтӣ» мегуфтанд ва онҳо аз байни талабагон ба тарзи худомӯзӣ расида баромада буданд, адо мекарданд [11, с. 24].

Суффикс **-бон** образует от существительных новые существительные, обозначающие лицо по профессии и занятию, которые определяются основой слов [10, с. 145]. Например: *боғбон (садовник), галабон (хранитель стада), осӣбон (мельник), посбон (сторож), саройбон (дворник), дарбон (привратник)* и др. Также суффикс **-бон**, присоединяясь к существительным, может образовывать названия предметов. Например: *соябон (зонт, навес), бодбон (парус)*.

Суффикс **-вар** в таджикском языке является малопродуктивным, присоединяясь к существительным, обозначает профессию, состояние или обладание чем-либо. Например: *суханвар*: <- Ў дар пешаи худ маҳорати бисёр баланд надошт ва ба болои ин монанди баъзе мушқачиёнӣ он замон маҷлисро, **суханвар**, ширинкор ва хушомадгӯй ҳам набуд [11, с. 23].

Префиксальное образование существительных в художественной прозе С. Айни представлено значительно реже и носит ограниченный характер. Наиболее типичными являются существительные, восходящие к прилагательным с префиксами **бе-, но-, ҳам-**, которые в дальнейшем подвергаются субстантивации [10, с. 144]. Например, в текстах С.Айни встречаются такие образования, как *нобаробар (неравный), бетадбир (неудачник)*: < ..., ки ин ҳама нобаробариини қор аз бетадбириини худам рӯй дода буд, агар ман... > [11, с. 23], *нофаҳмӣ* (недопонимания): < Ман ба ин суханони Қоришикамба чизе нагуфта ва гӯё ки сухани ўро ношунуда бошам, худро ба нофаҳмӣ задам [11, с. 19]; *бекорӣ* (безработица), *нодонӣ* (невежество), *ҳамдардӣ* (сочувствие). При этом префикс на первом этапе участвует в образовании прилагательного, а суффикс **-й** на втором этапе выполняет функцию номинализации, что соответствует общим закономерностям морфологического словообразования в таджикском языке.

Словообразование прилагательных занимает особое место в системе лексико - грамматических средств языка, поскольку именно прилагательные играют ключевую роль в передаче качественных, оценочных и экспрессивных характеристик предметов и явлений действительности. В художественной прозе прилагательные выполняют важную стилистическую функцию, способствуя созданию образности, эмоциональной насыщенности и национально культурной специфики текст. Сопоставительное изучение словообразования прилагательных в таджикском и английском языках представляет значительный научный интерес. Эти языки, различаясь по типологическим характеристикам, демонстрируют как общие индоевропейские черты, так и специфические способы деривации [2, с. 54].

Особую ценность для анализа представляет художественная проза Садриддина Айни, отличающаяся богатством образных средств и активным использованием производных прилагательных. Переводы его произведений на английский язык позволяют выявить закономерности передачи словообразовательной семантики и стилистических оттенков.

К основным способам словообразования прилагательных относятся аффиксация, словосложение и, в отдельных языках, конверсия. Продуктивность каждого из этих способов определяется типологическими особенностями языка и его историческим развитием.

Прилагательные в таджикском языке активно образуются от существительных и глагольных основ при помощи суффиксов **-нок, -она, -ӣ**, которые нередко придают слову экспрессивную окраску: например, *чолокона* ():<..., *даромад ва ман ҳам аз роҳ баргаишта аз дунболи ӯ ба тимча даромада чолокона* қадам гузошта ба вай расида гирифтаам [11, с. 16]; *ғалатӣ* (необычный):< *Дар ҳақиқат ҳам ин ном хеле ғалатӣ* буд [11, с. 5]; *обӣ* (водяной), *лалмӣ* (богарный):< *Чӣ зарар дорад, «шавад обӣ, нашавад лалмӣ» гуён ман аз вай хучра менурсам* [11, с. 6]; *дарднок* (болезненно), *зудӣ* (срочно) [11, с. 5].

В английских переводах они передаются следующим образом: *чолокона* – *quickly*:< *...I returned and followed him there and walking quickly reached him* [15, с. 44]; *ғалатӣ* – *unusual*:< *Indeed, the name “Qori Ishkamba” was quite unusual* [15, с. 35]. Здесь наблюдается частичная утрата словообразовательной маркированности, однако экспрессивное значение сохраняется за счёт выбора эмоционально окрашенных лексем.

Английский язык обладает развитой системой суффиксального словообразования прилагательных. Наиболее продуктивными являются суффиксы **-ful, -less, -ous, -ive, -al, -able**. При переводе прозы С. Айни прилагательные с таджикскими суффиксами **-манд и -нок** часто соотносятся с английскими **-ful и -ous**: *эҳтиромманд* – *respectful* (уважительный), *хавфнок* – *dangerous* (опасный). Однако в ряде случаев переводчик прибегает к описательным средствам для передачи экспрессивности оригинала.

Для наглядного показа словообразовательных особенностей прилагательных приведём примеры из прозы С. Айни с параллельным переводом на английский язык: *ӯ марди донишманд ва боирода буд* [1, с. 45] – *He was an educated and strong-willed man* (Он был человеком образованным и волевым). В данном примере прилагательное *донишманд* образовано от существительного *дониш* («знание») с помощью суффикса **-манд**, выражающего наличие устойчивого качества. В английском переводе используется прилагательное *educated*, которое передаёт общее значение, однако утрачивает словообразовательную мотивированность исходной формы.

Перевод производных прилагательных с таджикского языка на английский представляет собой одну из наиболее сложных задач художественного перевода, что обусловлено типологическими различиями словообразовательных систем сопоставляемых языков.

Словообразовательная система английского языка существенно отличается от таджикской как по набору продуктивных моделей, так и по их функциональной нагрузке. Английский язык относится к аналитическому типу, что обуславливает активное использование немаркированных словообразовательных средств, прежде всего конверсии и словосложения, а также сравнительно ограниченное, но стабильное применение аффиксации. В английском языке, например, производные прилагательные содержат до 70 суффиксов разного происхождения. Суффиксы **-ate, -ory, -ine, -id** и другие никогда не соединяются с исконными основами; напротив, такие суффиксы, как **-ward, -most, -fold**, никогда не сочетаются с основами заимствованными.

Несмотря на аналитический характер, аффиксация в английском языке остаётся важным способом образования знаменательных частей речи. В художественных переводах произведений С. Айни широко используются следующие суффиксы: **-er -or**, обозначение лица по действию: *to work* – *worker*; *to rule* – *ruler*; суффиксы **-ness, -less** отвлечённые существительные: *poor* – *poorness*; *full* – *fullness* [15, с. 34]. Суффиксы английского языка **-tion, -ant, -ance, -ence, -ment, -age, -ant** обозначающие отвлечённые понятия и явления, например: *explant* – *explanation* [15, с. 35]; *acquaint* – *acquaintance* [15, с. 35]; *guide* – *guidance* [15, с. 35]; *appear* – *appearance* [15, с. 36]; *susten* – *sustenance* [15, с. 39]; *differ* – *difference* [15, с. 36]; *import* – *important* [15, с. 41]; *pay* – *payment* [15, с. 41]; *move* – *movement*:< *To his right, I found a closed shop’s sufa and discreetly settled there, watching his movements like a cat observing a mouse* [15, с. 42].

Современный английский язык отличается большой способностью к образованию новых словарных единиц. Подавляющее большинство новообразований создается посредством тех словообразовательных способов и средств, которыми располагает тот или иной язык. Основные способы словообразования в современном английском языке: аффиксация, конверсия и словосложение – используются и использовались в языке в течение

многих лет. Однако не все из них используются в одинаковой степени, и удельный вес каждого способа в словообразовательном процессе неодинаков.

Наиболее актуальна в настоящее время проблема продуктивного словообразования. Такие способы как словопроизводство и словосложение дают основное количество новообразований. Сложные слова и конверсивы обладают такими специфическими особенностями, как компрессия и повышенная по сравнению с простым словом информативность.

Словосложение является наиболее активным способ словообразования в различных сферах. Наиболее продуктивным способом словосложения является модель «название сырья или ингредиента + название продукта»: gingerbread, beefsteak, rampsteak, honeyroll, и др. Встречаются идиоматичные сложные слова, у которых лексическое значение не является результатом прямого сложения значений морфем: pineapple, grapefruit, colloq. seagull (блюдо из курицы), slang niggertoe «бразильский орех», colloq. fish-eye «пудинг из тапиоки», slang red-eye «кетчуп», и др [7, с. 41]. Ряд английских существительных использованные в сфере наименований, пищевых продуктов, в особенности наименований более или менее крупных плодов, при словообразовании являются исчисляемыми как в английском, так и в таджикском языках, например: cucumber (-s) – бодиринг(-хо) (огурец/ы); tomato (-es) – помидор(-хо)(помидор/ы); aubergine (-s); - vegetable -marrow /- mushroom-s гриб(ы)-замбуруғхо и т.д. В таджикском языке оно выражается также путем прибавления суффикса -хо бодиринг(-хо) – помидор (хо), т.е. путем исчисления, прибавления числительного – бодиринғхо, боклачонхо и т.д [7, с. 34].

Словосложение играет ключевую роль в системах словообразования как таджикского, так и английского языков. Оно является определяющей чертой современного словообразования и один из продуктивных способов словообразования в английском языке, также является способ таких знаменательных частей речи как образования прилагательных и существительных, особенно в художественном тексте. Это объясняет особый статус сложных слов в лингвистической структуре современных языков[4, с. 137]. В качестве примеров можно привести таджикские слова. Например: *миёнақад* – average height (средний рост): <Ў як одами **миёнақади** фарбеҳи ишкамкалони гарданкӯтоҳ буда, гавсии гардан ва нуррагии сару рӯяи ҷам аз гавсии ишкамаш қариб фарқ надошт [11, с. 7]; *мӯйсар* – hair (волосы): <...- ҷар кас дар як ҳафта ё даҳ рӯз **мӯйсар** гирад, шумо дар ду моҳ як бор **мӯйсар** мегиред ва музди дстро ҷам баробари нимаи музди дигарон дода мегурезед [11, с. 10]; *чинифуруш* – ceramic seller (продавец керамической посуды): <Қоришшамба бо чинифуруши чой менӯшид [11, с. 13] и английские слова haircut – мӯйсаргирӣ (стрижка): <The barber cflled after him; “Uncle Qori, what about the payment for the haircut?” [15, с. 41]; barbershop – сартарошхона (парикмахерская): <With brisk steps, he walked out of the barbershop, and I had no opportunity to bring up the matter...> [15, с. 41].

Между выше приведенными словами материального сходства и их эквивалентов в английском языке нет. В таджикском языке принимает форму сложного слова, а во английском языке – форму словосочетания. Кроме того нами было выявлено английское слово haircut и его таджикский эквивалент *мӯйсаргирӣ*, являются сложными словами и идентичными по структуре. Выявленные нами слова относятся к группе аффиксальных композитов, которые один из компонентов является производным словом.

Как отмечает Г. Марчанд, отличительной особенностью композитов, относящихся к синтаксическому способу образования, является то, что второй компонент неразрывно связан с первым и не может использоваться самостоятельно [17, с. 12]. Этот метод образования слов оставался активным на протяжении всего периода формирования древних первичных форм языков.

Наряду со словосложением, одной из ключевых особенностей английского языка является высокая продуктивность конверсии, перехода слова из одной части речи в другую без изменения формы. Этот способ играет особенно важную роль при переводе таджикских аналитических конструкций. Например: *decide* – *to decide* (*қарор баровардан*): <This forced Abu Muslim **to decide** whether he should go and visit the Caliph, or openly rebel. [16, с. 105]; *work* (кор) – *to work* (кор кардан) : <There he removed the hostages` money, horses, turbans, and arms, gave them slave, rag-clothes, and forced them **to work** on this cultivated lands [16, с. 89].

Результат. В отличие от таджикского языка, где подобные значения выражаются аналитически или аффиксально, английский язык предпочитает компактные глагольные формы, что существенно влияет на структуру перевода.

Одним из наиболее продуктивных способов словообразования в современном английском языке является конверсия. При конверсии слова переходят в другой грамматический разряд, не меняя внешнюю форму, приобретают новые функции и новое значение [12, с. 21].

Общеизвестно, что семантическим способом образуются слова омонимы в пределах одной и той же части речи, а по конверсии образуются слова одной части речи от слов других частей речи, что наблюдается и в таджикском и русском языках [13, с. 113]. Например: *decide* – қарор (решение) – *to decide* – қарор додан (принимать решение), *salt* – намак (соль) – *to salt* – намак кардан (солить), *drink* – нӯшокӣ (напиток) – *to drink* – нӯшидан (пить), *oil* – равшан (масло) – *to oil* – равшан кардан (*смазывать*).

Материал художественной прозы С. Айни убедительно демонстрирует доминирование суффиксального словообразования знаменательных частей речи, ограниченную продуктивность аффиксальной деривации, что полностью согласуется с теоретическими положениями таджикской и английской дериватологии.

Сопоставительный анализ показывает, что таджикский язык тяготеет к суффиксальному и аналитическому способам образования прилагательных, в то время как английский язык характеризуется высокой продуктивностью суффиксации, словосложения и использованием причастных форм.

В художественном переводе прозы С. Айни данные различия приводят к необходимости структурных и семантических трансформаций. Сохранение национальной культурной специфики оригинала во многом зависит от адекватного выбора словообразовательных средств в языке перевода.

Обсуждение. Особое место занимает проблема передачи национально-культурной специфики, заключённой в производных прилагательных. Многие из них отражают традиционные представления, морально-этические ценности и социальные реалии таджикского общества. В английском языке данные значения не всегда имеют прямые эквиваленты, что вынуждает переводчика выбирать между формальной эквивалентностью и функционально-стилистической адекватностью. Анализ трудностей перевода производных прилагательных подтверждает необходимость комплексного подхода, сочетающего словообразовательный, семантический и стилистический анализ, что имеет принципиальное значение для теории художественного перевода и сопоставительного языкознания.

Заключение. Таким образом, сопоставительный анализ показал, что при наличии типологических различий данные языки демонстрируют ряд функционально сопоставимых словообразовательных моделей, обеспечивающих передачу семантической и стилистической нагрузки оригинального текста. Установлено, что в таджикском языке ведущую роль в образовании знаменательных частей речи играют аффиксальные способы словообразования, прежде всего суффиксация, обладающая высокой продуктивностью и семантической дифференцированностью. В английском языке, наряду с аффиксацией, значительное место занимает словосложение и конверсия.

Полученные результаты расширяют представления о типологических особенностях словообразования в таджикском и английском языках и могут быть использованы в дальнейших исследованиях по сопоставительной лингвистике, теории и практике художественного перевода не только прозы С. Айни, но и других произведений.

Литература

1. Айни, С. Дохунда / С. Айни. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 432 с.
2. Айни, С. Марги судхӯр / С. Айни. – Душанбе, 2019. – 200 с.
3. Винокуров, Л.П. Грамматика английского языка / Л.П. Винокуров. – Л.: 1954. – 338 с.
4. Загоруйко, А.Я. Грамматическая сочетаемость – одно из словообразовательных средств конверсии/ Вопросы английской филологии. – Ростов – на – Дону, 1966. – С.39-44.
5. Звегинцев, В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях / В.А. Звегинцев. – М.: Просвещение, ч.1, 1960. – 406 с.
6. Нодирова, С.С. Классификация лексико-семантического поля «пища» и способы ее образования в таджикском и английском языках / С.С. Нодирова. – Душанбе. . -2025. - 121 с.
7. Нодирова, С.С. Грамматика английского языка в таблицах и схемах / С.С. Нодирова. – Душанбе. ООО «ТОРУС», 2025. – 109 с.
8. Нодирова, С.С. Социолингвистические и лингводидактические воззрения Е. Д. Поливанова. Материалы межд. науч. конф. «Рус.яз.в совр. реалиях» / С.С. Нодирова. – Душанбе, 2018. – С. 133-143.

9. Норматов, М. Забониносии умумӣ / М. Норматов. - Душанбе. Маориф, 1991. -160 с.
10. Рустамов, Ш. Забони адабии ҳозираи тоҷик Қ.1. Лексикология. Фонетика. Морфология. - Душанбе, 1982. - 463 с.
11. Рустамов, Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Ш. Рустамов. - Душанбе: Дониш, 1972. - 77 с.
12. Смирницкий, А.И. Конверсия и чередование звуков в английском языке / А.И. Смирницкий. - М.: Иностранные языки в школе. 1953, №5. - С.21-31.
13. Шахובה, М.Б. Опыт сопоставительного исследования строя таджикского и английского языков / М.Б. Шахובה. - Душанбе.: Изд-во Дониш, 1985. - 252 с.
14. Широков, О.С. Введение в языкознание / О.С. Широков. - М.: Изд-во Моск. ун-та. 1985. - 264 с.
15. Aini, S. Temur Malik – Tajik People's Hero. Muqanna's Rebellion (Translated by A. Mamadnazarov). Dushanbe: R-graph, 2022. – 156 p.
16. Aini, S. The Death of the Usurer. The Executioners of Bukhara (Translated by A. Mamadnazarov) / S. Aini. – Dushanbe: “R-graph”, 2024. – 296 p.
17. Marchand, H. The categories and types of present-day English word-formation/ H. Marchand. – Weisbaden: . 1960. Munchen: Otto Harrassowitz, 1969. – 545 p.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ ЗНАМЕНАТЕЛЬНЫХ ЧАСТЕЙ РЕЧИ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ (НА МАТЕРИАЛЕ ПЕРЕВОДА ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЫ С. АЙНИ)

Словообразование как один из центральных разделов языкознания играет важную роль в формировании и развитии лексической системы языка. В таджикском и английском языках наблюдается множество соответствий при словообразовании, особенно оно выделяется в морфологии, в частности, знаменательных частей речи. В данной статье автор рассматривает некоторые особенности словообразования знаменательных частей речи в таджикском и английском языках на материале перевода художественной прозы С. Айни. Исследование автора направлено на выявление структурных и семантических закономерностей образования имён существительных, прилагательных и глаголов, а также на сопоставление словообразовательных моделей в двух языках. Автор в статье особое внимание уделяет трудностям передачи производных и сложных слов при переводе с таджикского на английский язык, а также сохранению стилистических и экспрессивных оттенков оригинала. Работа опирается на конкретные примеры из произведений С. Айни с параллельными переводами, что позволяет продемонстрировать как сходства, так и различия в словообразовательных системах таджикского и английского языков. Результаты исследования имеют значение для теории и практики перевода, а также для сопоставительного языкознания и изучения механизма словообразования в разных языках.

Ключевые слова: словообразование, знаменательные части речи, таджикский язык, английский язык, перевод художественной прозы, С. Айни, производные слова.

БАЌZE ХУСУСИЯТҲОИ ХОСИ КАЛИМАСОЗИИ ҚИСМҲОИ МАЪНОИИ ҲИССАҲОИ НУТҚ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ (ДАР АСОСИ ТАРҶУМАИ НАСРИ БАДЕИИ С. АЙНИ)

Калимасозӣ ҳамчун яке аз бахшҳои марказии забониносии нақши муҳим дар ташаккул ва инкишофи системаи луғавии забон мебозад. Дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар калимасозӣ бисёр мувофиқатҳо мушоҳида мешаванд, ки ин маҳсусан дар морфология ва маҳсусан дар қисмҳои маъноии нутқ таъкид меёбад. Дар ин мақола муаллиф баъзе хусусиятҳои калимасозии қисмҳои маъноии нутқ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисиро дар асоси тарҷумаи насри бадеии С. Айни таҳлил мекунад. Таҳқиқоти муаллиф ба ошкор кардани қоидаҳои сохторӣ ва маъноии ташаккули номҳои муҳаррик, сифатиҳо ва феълҳо равона шудааст, инчунин барои муқоисаи моделҳои калимасозӣ дар ду забон. Муаллиф дар мақола таваҷҷуҳи маҳсусро ба мушкилоти интиқоли калимаҳои пешрафта ва мураккаб дар тарҷума аз тоҷикӣ ба англисӣ ва инчунин нигоҳ доштани сояҳои услубӣ ва ифодаии матни асли равона мекунад. Қори мазкур ба мисолҳои мушаххас аз асарҳои С. Айни бо тарҷумаҳои параллел асос ёфтааст, ки имкон медиҳад ҳам монандӣ ва ҳам тафовутҳо дар системаҳои калимасозии забонҳои тоҷикӣ ва англисиро нишон диҳад. Натиҷаи таҳқиқот барои назария ва амалияи тарҷума, инчунин барои забониносии муқоисавӣ ва омӯзиши механизми калимасозӣ дар забонҳои гуногун аҳамияти муҳим дорад.

Калидвожаҳо: калимасозӣ, қисмҳои маъноии нутқ, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, тарҷумаи насри бадеӣ, С. Айни, калимаҳои пешрафта.

SOME FEATURES OF WORD-FORMATION OF CONTENT WORDS IN TAJIK AND ENGLISH (BASED ON THE TRANSLATION OF S. AINI'S PROSE)

Word-formation, as one of the central branches of linguistics, plays an important role in the formation and development of a language's lexical system. In Tajik and English, numerous correspondences can be observed in word-formation, particularly in morphology, and especially regarding content words. In this article, the author examines certain features of word-formation of content words in Tajik and English based on the translation of S. Aini's prose. The study aims to identify the structural and semantic patterns in the formation of nouns, adjectives, and verbs, as well as to compare word-formation models in the two languages. Particular attention is paid to the difficulties of conveying derived and compound words when translating from Tajik into English, as well as to preserving the stylistic and expressive nuances of the original text. The work relies on concrete examples from S. Aini's works with parallel translations, which allows the demonstration of both similarities and differences in the word-formation systems of Tajik and English. The results of the study are significant for translation theory and practice, as well as for comparative linguistics and the study of word-formation mechanisms across languages.

Keywords: word-formation, content words, Tajik language, English language, translation of prose, S. Aini, derived words.

Об авторе

*Нодирова Сайёра Салимшоевна
Кандидат филологических наук, и.о.доцента
кафедры иностранных языков
Кулябский государственный университет
имени Абуабдуллох Рудаки
735360, Республика Таджикистан, г. Куляб,
ул. С. Сафарова, 16
E-mail: bsabrina1978@internet.ru*

Дар бораи муаллиф

*Нодирова Сайёра Салимшоевна
Номзади илмҳои филологи, и.в. дотсенти
кафедраи забонҳои хориҷӣ
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи
Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ
735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб,
кӯч. С.Сафаров, 16
E-mail: bsabrina1978@internet.ru*

About the author

*Nodirova Sayora Salimshoevna
Candidate of Philological Sciences, acting
associate professor of the Department of
foreign languages
Kulyab State University named after
Abuabdulloh Rudaki
735360, Republic of Tajikistan, Kulyab, st.
S. Safarov, 16
E-mail: bsabrina1978@internet.ru*

РАЗВИТИЕ СПОСОБОВ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Нодираи А.

*Таджикский государственный педагогический
университет имени Садриддина Айни*

Словообразование в современной лингвистике рассматривается как самостоятельное направление, ориентированное на исследование закономерностей образования новых слов, их структуры и функционирования. В научной литературе подчёркивается, что «словообразование представляет собой систему способов создания новых слов на базе существующих языковых единиц» [1, с. 15]. Таким образом, объектом анализа выступают производные и сложные слова, формируемые посредством аффиксации, словосложения, конверсии и других средств.

В теоретическом плане словообразование изучается в двух взаимодополняющих аспектах: процессуальном и результативном. Первый связан с механизмами создания слов, второй - с анализом их структурной организации. Подобное двустороннее рассмотрение позволяет учитывать как синхронное состояние языка, так и его историческое развитие.

Понятийный аппарат словообразования включает ряд ключевых категорий - словообразовательное гнездо, тип, модель, парадигму. Как отмечается в исследованиях, «словообразовательная система языка обладает внутренней организованностью и отражает закономерности развития лексики» [2, с. 41]. Это подтверждает системный характер деривационных процессов.

Несмотря на сравнительно позднее оформление словообразования как самостоятельной дисциплины, интерес к нему имеет глубокие исторические корни. Уже в трудах Панини отмечается стремление к формализованному описанию языковых процессов: «грамматическая система древнеиндийского языка демонстрирует чёткую регламентацию словообразовательных моделей» [3, с. 28].

В европейской лингвистике становление теории словообразования связано с именами Иван Бодуэн де Куртенэ, Филипп Фортунатов и Николай Крушевский. В их работах подчёркивается, что «языковая система должна рассматриваться как динамическая структура, где словообразование занимает важное место» [4, с. 47]. Дальнейшее развитие этих идей нашло отражение в трудах Лев Щерба и Александр Смирницкий.

В таджикском языкознании значительный вклад в исследование словообразовательных процессов внесли Н. Ниязмухаммедов, Н. Масуми, Ш. Ниязи и Г. Джураев. В их трудах подчёркивается, что «словообразование занимает промежуточное положение между лексикологией и грамматикой» [5, с. 39], что отражает его межуровневый характер.

Развитие теории словообразования условно подразделяется на несколько этапов. Первый этап связан с морфологическим подходом, при котором деривация рассматривалась как результат комбинации морфем. В этот период словообразование фактически не отделялось от морфологии.

Второй этап, относящийся к 1960–1970-м годам, характеризуется активным теоретическим осмыслением статуса словообразования. В этот период формируются различные направления - синтаксическое, трансформационное и порождающее. Как отмечается в исследованиях, «данный этап ознаменован поиском места словообразования в общей системе языка» [6, с. 52].

Современный этап связан с развитием ономаσιологического подхода, в рамках которого словообразование рассматривается как процесс номинации. Исследуется, каким образом говорящий формирует новые наименования, используя имеющиеся языковые ресурсы.

За последние десятилетия значительно активизировались исследования английского словообразования. Это связано с развитием дериватологии и типологических исследований. Существенный вклад в данное направление внёс Владимир Аракин, который разработал принципы структурной типологии, основанные на «единстве функционального и содержательного анализа языковых единиц» [7, с. 66].

В таджикском языкознании также накоплен значительный материал, связанный с анализом словообразовательных процессов. Работы Ш. Ниёзи посвящены образованию имён существительных и прилагательных, а исследования М. Мухаммадиева определяют основные принципы деривации.

Системное описание словообразования представлено в трудах Ш. Рустамова, где подчёркивается, что «словообразовательные модели таджикского языка отличаются устойчивостью и продуктивностью» [11, с. 81]. Исследования С. А. Ганиевой дополняют эту картину, раскрывая особенности словообразовательного значения сложных слов.

Вместе с тем следует отметить, что сопоставительное изучение словообразования таджикского и других языков остаётся недостаточно разработанным. Имеющиеся исследования носят фрагментарный характер и не формируют целостной теоретической системы.

Словообразовательная система представляет собой совокупность взаимосвязанных единиц, формируемых на основе различных типов противопоставлений. Это позволяет рассматривать её как сложную многоуровневую структуру.

Одним из центральных понятий является словообразовательная категория, которая определяется как объединение словообразовательных типов на основе общего значения. В трудах Виктор Виноградов подчёркивается, что «словообразовательные категории отражают обобщённые значения деривационных процессов» [9, с. 63]. Аналогичные идеи развиваются в работах Милош Докулил.

В более поздних исследованиях, в частности в работах В. М. Грязновой, словообразовательные категории рассматриваются с учётом их когнитивных и структурно-семантических характеристик, что позволяет трактовать их как значимый компонент языковой системы [3, с. 72]. При этом подчёркивается, что «словообразовательные категории отражают не только формальные, но и концептуальные особенности языкового мышления» [3, с. 54].

Развивая данный подход, словообразовательную категорию можно определить как совокупность мотивированных единиц, объединённых общим деривационным значением, независимо от способа их образования и частеречной принадлежности производящей основы. Внутри такой категории наблюдается вариативность как формантов, так и типов производящих слов, что свидетельствует о гибкости деривационной системы.

Семантические отношения между мотивированными и производящими словами могут существенно различаться, что обуславливает неоднородность структуры словообразовательной категории. Например, в рамках категории локативных существительных объединяются единицы, обозначающие место осуществления действия или функционирования объекта: *spinnery* - «прядильня», *bakery* - «пекарня», *quarry* - «каменоломня». В таджикском языке аналогичные значения передаются посредством собственных словообразовательных моделей, что указывает на типологическое сходство при формальном различии.

В зависимости от характера дополнительного семантического компонента внутри словообразовательной категории выделяются подкатегории, объединённые частным значением. При этом учитывается как тип форманта, так и грамматическая природа мотивирующего слова. Как отмечается в исследованиях, «деривационные классы формируются на основе единства формально-семантических характеристик производных слов» [12, с. 38].

Внутри каждого деривационного класса выделяются словообразовательные типы, определяемые совокупностью формальных и семантических признаков. Таким образом, словообразовательная система демонстрирует иерархическую организацию, где каждая единица занимает определённое место в общей структуре.

Особый интерес представляет сопоставление способов выражения одного и того же словообразовательного значения в разных языках. Так, значение «производитель действия» в английском языке реализуется с помощью суффиксов *-er*, *-ist* (например, *teacher*, *driver*, *pharmacist*), тогда как в таджикском языке аналогичную функцию выполняют суффиксы *-gar*, *-чи* (коргар, дехқончи и др.). Это подтверждает положение о том, что «одни и те же семантические категории могут выражаться различными формальными средствами в разных языках» [13, с. 61].

Словообразование каждой части речи целесообразно рассматривать через систему действующих в ней словообразовательных категорий. При этом различные типы,

обладающие единым значением, формируют классы дериватов, сходных по семантике, но отличающихся по форме.

В сопоставляемых языках можно выделить ряд типичных словообразовательных категорий существительных. Так, категория увеличительности в английском языке реализуется преимущественно через префиксацию (*superman, supertanker*), тогда как в таджикском языке аналогичные значения выражаются иными средствами. Напротив, категория уменьшительности представлена в обоих языках суффиксальными моделями (*booklet, township*; китобча, дафтарча), что свидетельствует о частичном совпадении деривационных механизмов.

Категория имён, обозначающих носителя признака, также демонстрирует разнообразие формальных средств. В английском языке это могут быть как суффиксальные образования (*sweetie, documentarian*), так и субстантивированные формы (*derivative, oncoming*). В таджикском языке подобные значения формируются преимущественно морфологическими средствами.

В рамках анализа локативных существительных можно выделить несколько подкатегорий в зависимости от характера обозначаемого пространства. К ним относятся: обозначения неограниченного пространства (*pavement, shelter*), ограниченной территории (*compound, byway*), а также сооружений, предназначенных для определённых функций (*showroom, airdrome*). Эти различия отражают семантическую дифференциацию внутри одной словообразовательной категории.

Каждая подкатегория, в свою очередь, делится на деривационные классы в зависимости от типа форманта и структуры производящей основы. Дополнительная дифференциация осуществляется с учётом конкретных семантических отношений между компонентами производного слова. Например, в рамках категории «сооружение как вместилище деятельности» выделяются значения, связанные с жильём, хозяйственной деятельностью или общественными функциями.

Особое внимание следует уделить словообразовательным цепям, отражающим последовательный характер деривации. Так, в ряду *teach* → *teacher*, *кор* → *коргар*, *муаллим* → *муаллима* каждая последующая единица мотивирована предыдущей. Подобные структуры демонстрируют ступенчатый характер словообразования и позволяют выявить синтагматические связи между однокоренными словами.

Как отмечается в лингвистических исследованиях, «словообразовательная цепь отражает деривационную активность корня и его способность к формированию новых лексических единиц» [12, с. 77]. Следовательно, анализ подобных цепей позволяет выявить закономерности функционирования словообразовательной системы в сопоставляемых языках и проследить этапы формирования производных слов.

Одним из ключевых понятий теории словообразования является словообразовательный тип. Под ним понимается совокупность производных единиц, объединённых общностью формальных и семантических характеристик. Как подчёркивается в научной литературе, «словообразовательный тип выступает основной классификационной единицей дериватологии» [12, с. 34].

К признакам словообразовательного типа относятся: принадлежность производящих слов к одной части речи, единый способ образования, совпадение словообразовательного значения, а также использование одинакового форманта. Например, такие слова, как *forester* и *ranger*, объединяются в один тип, поскольку они образованы суффиксальным способом и выражают значение лица по отношению к предмету или сфере деятельности. В то же время такие дериваты, как *worker* или *stallkeeper*, не входят в данный тип вследствие различий в производящей основе или формантах.

Важной характеристикой словообразовательного типа является его транспозиционность. В случаях, когда производящее и производное слова относятся к разным частям речи (*sing* → *singer*, *white* → *whiten*), речь идёт о транспозиционном типе. Если же принадлежность к части речи сохраняется, тип рассматривается как нетранспозиционный. Данное разграничение связано с общими механизмами деривации и отражает глубинные структурные особенности языка.

С транспозиционностью тесно связаны и способы словообразования. Так, номинативное словообразование может включать как транспозиционные, так и нетранспозиционные типы, тогда как синтаксическое словообразование, как правило, носит

транспозиционный характер. Экспрессивные и стилистические образования, напротив, чаще демонстрируют нетранспозиционные модели.

Не менее значимой характеристикой является продуктивность словообразовательного типа. Как отмечают исследователи, «продуктивность определяется способностью модели участвовать в создании новых слов» [12, с. 58]. В таджикском языке продуктивными являются, например, образования с суффиксом -й (зебой, танхой), а также модели с префиксами типа зидди-. В английском языке аналогичные процессы наблюдаются при использовании продуктивных аффиксов (*anti*-, *-ness*, *-er*). Непродуктивные же типы представлены ограниченным набором слов и не пополняются новыми единицами.

В рамках одного словообразовательного типа могут выделяться различные семантические варианты. Это связано с тем, что один и тот же формант способен выражать несколько близких, но не тождественных значений. Например, в таджикском языке суффикс -гоҳ может обозначать как место (*коргоҳ*, *бозоргоҳ*), так и временной отрезок (*бонгоҳ*), что свидетельствует о полисемантической словообразовательных средств.

С точки зрения теории словообразования важное место занимает моделирование деривационных процессов. Словообразовательная модель представляет собой обобщённую схему построения производных слов, отражающую взаимодействие производящей основы и форманта. В научной литературе подчёркивается, что «модель фиксирует не отдельное слово, а правило образования целого класса единиц» [17, с. 49].

Модель производного слова может рассматриваться как структурно-семантический инвариант, способный реализовываться в различных конкретных лексических формах. Например, модель образования прилагательных от существительных в таджикском языке (*занона*, *мардона*) и английском языке (*womanly*, *manly*) демонстрирует сходство в семантическом плане при различии формальных средств. В обоих случаях речь идёт о передаче значения подобия или принадлежности.

Активность словообразовательных моделей определяется совокупностью факторов. К ним относятся как внутренние свойства языка (морфологические, семантические, фонетические), так и внешние - коммуникативные и прагматические условия. Как отмечается в исследованиях, «развитие словообразовательных моделей обусловлено не только структурой языка, но и потребностями речевой практики» [7, с. 62].

В ходе проведённого исследования установлено, что словообразовательные системы таджикского и английского языков характеризуются как общими закономерностями, так и специфическими особенностями, обусловленными их типологической природой. Общность проявляется прежде всего в наличии универсальных деривационных категорий и сходных семантических моделей, отражающих базовые потребности номинации.

В то же время различия обнаруживаются на уровне формальных средств реализации словообразовательных значений. В английском языке преобладают аналитические и аффиксальные модели, тогда как в таджикском языке значительную роль играют суффиксальные образования с устойчивыми словообразовательными значениями. Это подтверждает положение о том, что при совпадении семантических категорий языки могут использовать различные структурные механизмы их выражения.

Анализ словообразовательных категорий, типов, моделей и цепей показал, что деривационная система обладает иерархической организацией и высокой степенью внутренней связности. Особое значение имеет понятие словообразовательной категории, объединяющей различные типы на основе общего значения, что позволяет рассматривать словообразование как целостную систему.

Таким образом, сопоставительное изучение словообразования в таджикском и английском языках не только углубляет представления о структуре каждого из них, но и способствует выявлению универсальных принципов языковой деривации, что имеет как теоретическое, так и практическое значение для дальнейших лингвистических исследований.

Литература

1. Амонова, Ф. Именное аффиксальное словообразование в современном персидском и таджикском языках: Учебное пособие. / Ф. Амонова. – Душанбе: ТГУ, 1982. – 189 с.
2. Ганиева, С.А. Словообразовательное значение сложных слов таджикского языка / С.А. Ганиева, (на материале литературных памятников X-XII вв.): автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.02.02. – Душанбе, 1990. – 23 с.
3. Грязнова, В. М. Словообразовательная категория суффиксальных личных существительных мужского рода в русском литературном языке XIX века. //В.М Грязнова автореферат дис.

- ... доктора филологических наук: 10.02.01. – Санкт-Петербург, 1993. – С. 98-101.
4. Давлатова, М. Калимасозии феъл дар «Зайн-ул-ахбор»-и Гардезӣ: // М. Давлатова *Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филология*. – Боку, 1970. – 179 с.
 5. Докулил, М. Теория словопроизводства / М. Докулил. – ВЯ-1962. - №5. – Рец.: – 262 с.
 6. Кубрякова, Е.С. О словообразовательной системе языка и отношениях словообразовательной производности / Е. С. Кубрякова // «Проблемы словообразования в современном языкознании». – Рига, 1969. – 360 с.
 7. Кубрякова, К.С. Что такое словообразование / К.С. Кубрякова. – М.: Наука, 1965. – 80 с.
 8. Муҳаммадиев, М (Очерки по лексике современного таджикского языка) / М Муҳаммадиев, *Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик*. – Душанбе, 1968. – 262 с.
 9. Ниёзи, Ш. (Языкознание таджикского языка). Избранные труды. Забониносии тоҷик. Ш. Ниёзи, Асарҳои мунтахаб /Ш.Ниёзи.- Душанбе: Дониш, 1970.-210 с.
 - 10.Пейсиков, Л. С. Очерки по словообразованию персидского языка Л. /С.Пейсиков, - Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1973. - 199 с.
 - 11.Рустамов, Ш. О словообразования и культура речи (Оид ба калимасозӣ ва ҳусни сухан) / Ш. Рустамов // Садои Шарқ.-1971.-№6.-214 с.
 - 12.Щерба Л. Фонетика английского языка, Л. Щерба. - Москва: Издательство, 1953.-427 с.

РАЗВИТИЕ СПОСОБОВ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье рассматриваются особенности и развитие способов словообразования в таджикском и английском языках. Словообразование определяется как самостоятельный раздел языкознания, изучающий процессы образования, функционирования, структуры и классификации производных и сложных слов. Словообразование как особая область лингвистического знания характеризуется сложной внутренней организацией, что обусловлено его тесной связью с другими уровнями языка - фонологией, морфологией, морфологией и синтаксисом. В рамках словообразовательной системы взаимодействуют синхронный и диахронический аспекты, что затрудняет их четкое разграничение. Кроме того, словообразование представляет собой динамичную систему, не имеющую жестких границ со словоизменением. В истории становления теории словообразования выделяются несколько этапов, связанных с доминирующими научными подходами. На раннем этапе, в рамках морфологического подхода, процесс образования слов рассматривался как результат комбинаторики морфем, при этом морфема выступала в качестве минимальной единицы словообразования. В этот период словообразование не выделялось как самостоятельная область, а изучалось в пределах морфологии. Именно тогда были сформированы такие ключевые понятия, как словообразовательное значение, мотивированность производного слова, а также различие между производящей и производной единицами. В сопоставляемых языках выделяются разнообразные словообразовательные категории, связанные с грамматическими и семантическими особенностями различных частей речи. В данной статье внимание сосредоточено на отдельных категориях существительных в таджикском и английском языках, что позволяет выявить как общие закономерности, так и специфические черты их словообразовательных систем.

Ключевые слова: словообразование, мотивированность, синхрония, диахрония, словообразовательная категория, семантика, деривация, ономазиология, системность.

РУШДИ УСУЛҲОИ КАЛИМАСОЗӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Дар ин мақола маъсалаи рушди усулҳои калимасозӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ баррасӣ мегардад. Калимасозӣ як баҳши махсуси забоншиносӣ буда, равандҳои офариниш, ҷабҳдорӣ ва таснифи калимаҳои содда ва мураккабро меомӯзад. Калимасозӣ ҳамчун соҳаи мустақили забоншиносӣ дорои сохтори мураккаб мебошад, ки онро омилҳои гуногун муайян менамоянд. Пеш аз ҳама, он бо дигар сатҳҳои забон, аз ҷумла фонология, морфология, синтаксис ва ғайра, алоқаи зич дорад. Дар доираи калимасозӣ синхрония ва диахрония бо ҳам алоқаманд буда, ҷудо намудани онҳо дар таҳлил мушкул мебошад. Ҳамзамон, сохтори калима хусусияти динамикии дошта, бо шаклтағйирёӣ (флексия) сарҳадҳои қатъӣ надорад. Дар таърихи рушди назарияи калимасозӣ вобаста ба равишҳои илмӣ чанд марҳила ҷудо карда мешаванд. Марҳилаи аввал ба равиши морфологӣ мансуб буда, дар он раванди ҳосилшавии калима ҳамчун натиҷаи ҳамбастагии морфемаҳо баррасӣ мегардид ва морфема воҳиди асосии калимасозӣ ҳисоб мешуд. Дар ин давра калимасозӣ дар доираи морфология таҳқиқ шуда, ҳамчун соҳаи мустақил ҷудо намегардид. Маҳз дар ҳамин марҳила мафҳумҳои муҳими калимасозӣ, аз ҷумла маънои калимасозӣ, ангезиши калимаҳои сохта ва фарқияти байни воҳиди ангезанда ва воҳиди ҳосилшуда ташаккул ёфтанд. Дар забонҳои муқоисаванда категорияҳои гуногуни калимасозӣ ҷудо карда мешаванд, ки бо хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ҳиссаҳои гуногуни нутқ алоқаманд мебошанд.

Калидвожаҳо: калимасозӣ, ангезиш, синхрония, диахрония, категорияи калимасозӣ, семантика, дериватсия (ҳосилшавӣ), ономазиология, системноӣ.

DEVELOPMENT OF WORD-FORMATION METHODS IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

This article examines the features and development of word-formation methods in Tajik and English. Word formation is defined as an independent branch of linguistics that studies the processes of formation, functioning, structure, and classification of derived and compound words. As a specific field of linguistic knowledge, word formation is characterized by a complex internal organization, which is обусловлено its close interaction with other levels of language, including phonology, morphonology, morphology, and syntax. Within the word-formation system, both synchronic and diachronic aspects interact, making it difficult to clearly distinguish between them. In addition, word formation represents a dynamic system that does not have rigid boundaries with inflection. Several stages can be identified in the historical development of word-formation theory, each associated with dominant scientific approaches. At the early stage, within the framework of the morphological approach, the process of word formation was viewed as a result of the combination of morphemes, with the morpheme considered the minimal unit of word formation. During this period, word formation was not treated as an independent discipline but was studied within morphology. It was at this stage that such key concepts as word-formation meaning, motivation of derived words, and the distinction between base and derivative units were established. In the languages under comparison, various word-formation categories can be distinguished, which are associated with grammatical and semantic features of different parts of speech. This article focuses on selected categories of nouns in Tajik and English, allowing for the identification of both common patterns and specific features of their word-formation systems.

Keywords: word formation, motivation, synchrony, diachrony, word-formation category, semantics, derivation, onomasiology, system.

Об авторе

Нодираи Абдулҳаким
Ассистент общеуниверситетской кафедры
иностраннных языков
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: nodira93@gmail.ru

About the author

Nodirai Abdulhakim
Assistant of the chair of interfaculty of foreign
languages
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: nodira93@gmail.ru

Дар бораи муаллиф

Нодираи Абдулҳаким
Ассистенти кафедраи умумидонишигоҳии
забонҳои хориҷӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: nodira93@gmail.ru

ВИЖАГИҲОИ КОРБАСТИ МАФҲУМҲОИ ИФОДАКУНАНДАИ ҲАДИС, ОЁТУ СУРА ВА ДУО ДАР АСОСИ ОСОРИ МАВЛОНО ҶАЛОЛИДДИНИ РУМӢ (дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ)

Назриев М. Ш.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Ҳар як соҳа ба худ луғоту истилоҳоти муайян дошта, бо хусусиятҳои корбурди худ аз вожаҳои умумистеъмоли фарқ мекунад. Воқеан ҳам яке аз нуктаҳои асосии фаъолияти мусулмонон ва инчунин аҳли тариқат тоату ибодат ва иҷрои дигар расму русуми мазҳабӣ мебошад. Аз ин рӯ дар ашъори Мавлоно Румӣ, ки бевосита ба мавзуи тасаввуф бахшида шудааст, истифодаи чунин истилоҳот мавқеи хосе дорад.

Омӯзиш ва пажӯҳиши истилоҳоти динӣ ва тасаввуфии осори Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ яке аз масъалаҳои муҳим буда, роҷеъ ба ин масъала корҳои зиёде ҳам ба анҷом расидааст [10, с. 74].

Истилоҳ дар таркиби луғавии ҳар як забон мавқеи муҳимро ишғол намуда, дорои як қатор вижагиҳои фарқкунандаи функционалӣ, генетикӣ - таркибӣ, луғавӣ - маъноӣ, морфологӣ, вожасозӣ ва услубӣ - номинативӣ мебошад [9, с. 41-44].

Истилоҳоти ин гурӯҳи луғавӣ-маъноиро вобаста ба мундариҷа инчунин ба зергурӯҳҳои зерин метавон дастабандӣ намуд:

а) истилоҳу ибораистилоҳоте. ки мафҳуми умумии тоату ибодату ибодатгоҳҳоро ифода мекунанд: «тавфиқ – success». Муодили англисии вожаи «**тавфиқ**» калимаи содаи «success, win, luck, result...» буда, мураттибон Ҳ. Хайрулло, М. Сайфулло дар «фарҳанги забони тоҷикӣ ва забони русӣ» вожаи мазкурро бо чунин муродифҳо овардаанд: «муваффақият, нешрафт, комёбӣ...» [9, с. 79].

Аз Худованди валиютта**тавфиқ** дархостани **тавфиқи** риояти адаб дар ҳамаи ҳолҳо ва баён кардани ваҳмати зарарҳои беадабӣ [1, с. 26]- From God, who grants success, we ask for success in maintaining good manners always; explanation of the harm in being ill-mannered [13, с. 42, 43].

Аз Худо чӯем тавфиқи адаб,
Бе адаб маҳрум гашт аз лутфи раб [1, с. 10,11].
Lets pray to God for manners in their place
Since those who lack them lose out on his grace [12, с. 42,43].
Қувват аз Ҳақ хоҳаму тавфиқу лоф,
То ба сӯзан барканам ин кӯҳи Қоф [2, с. 87].
The strength from God is what I long to win
Which can uproot Mount Qaf with just a pin [11, с.120].

Истилоҳи вожаи «**Қасам – Swear**»

Муродифоти «Қасам - Swear» дар « Маснавии маънави»-и Ҷалолуддини Рӯмӣ бо чунин маъноҳо «валлоҳ, биллоҳ » оварда шудааст:

В-арна бар фонӣ қасам гуфтан хатост,
Худ фано чӣ лоиқи гуфти Худост [3, с.195].
Swearing on something transient would be wrong—
In God’s speech temporal things do not belong [15, с. 55].

Гуфт: «На, валлоҳибиллоҳи-л-азим,
Моликулмулку ба раҳмонураҳим [2, с.221].
He said, ‘I swear that’s not the case at all,
By the King of this world, the Merciful [12, с.90].

Вожаи «**таъзим – bow**» аз нигоҳи сохт сода буда, дар ашъори Мавлоно серистеъмол аст. Ва дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” бошад ба маънои «таъзим иззат, ҳурмат; оғӯш, ҳам шуда салом додан ба бузургон» оварда шудааст:

Ҳоки Одам чунки шуд чолоки Ҳақ,
Пеши хокаш сар ниҳад амлоки Ҳақ.
The angels bowing to his earthly frame.
The heavens were all torn apart—but why? [5, с. 195].

Шоҳ дид ўро, басе таъзим кард,
Махзани зарро бад-ӯ таслим кард [1, с. 33].
The king embraced him like a friend of old,
Entrusting to him all his stores of gold [13, с. 48]

Чист таъзими Худо афроштан?
Хештанро хору хокӣдоштан.
How can a man praise God, the lord of all?
Be like mere dust, contemptible and small [14, с. 217, 218].

Вожаи «**хилватгоҳ** – **retreat**» калимаи араби буда, аз шакли калимаи кутӯхшудаи хилват сохта шудааст. Ин вожа аз рӯи сохти морфологӣ исми сохта буда маънои “танҳой, танҳонишинӣ; ҷои танҳо нишастан; нишастан дар ҷое, ки ҳолӣ аз бегонагон бошад, ҷои хилват, ҷое, ки касе танҳо бошад, ҷои хосси касе, ҷои ҳолӣ аз бегонагон” ро дорад [12].

Ҳеч кунче бе даду бе дом нест,
Ҷуз ба хилватгоҳи Ҳақ ором нест [1 с.207].
Free from wild beasts and traps there is no place,
No peace but in retreat with God’s pure grace [1 с.72].

Бо худ омад, гуфтро кӯтоҳ кард,
Лаббӣ басту азми хилватгоҳ кард [2.152].
He came to himself, cut short his discourse, closed his lips,
and set out for the place where he was alone [15.152].

Вожаи «**маъбад** – **worship**» аз рӯи сохт сода буда, дар фарҳангҳои забони тоҷикӣ ва забони англисӣ “ҷои ибодат, ибодатхона ва ибодатгоҳ” маънидод гардидааст. Муодили калимаи «маъбад» дар «Маснавии маънави»-и Ҷалолуддини Рӯмӣ «worship» ва дар бархе аз фарҳангҳои забони англисӣ «adoration, obedience...» тарҷума гардидааст.

Гарчи мақсуд аз башар илму худист,
Лек ҳар як одамиро маъбадест
Маъбади марди карим «акрамтуху»,
Маъбади марди лаъим «асқамтуху» [14, с. 188].
Although the object of Man is knowledge and to be rightly directed,
every man has a particular place of worship
The place where the noble man worships is your treating him with kindness;
the place where the vile man worships is your making him sick [13, с. 188].

Чуни бодат буд мақсуд аз башар,
Шуд ибодатгоҳи гарданкаш сақар [1, с. 188].
Inasmuch as Divine worship was the object of mankind,
Hellfire was made the place of worship for the rebellious [11, с. 188].

Вожаи «**маъбуд** – **worship**» низ аз рӯи сохт сода буда, маънои “қобили парастӣш, мӯчиби парастӣш” ро дорад.

Дар яке гуфта, ки ҷӯъу ҷуди ту,
Ширк бошад аз ту бо маъбудиту [1 с.32]
Another: ‘Fasting and asceticism
Both really are a form of polytheism, [12 с.65]

«**Меҳроб** – **prayer**» калимаи арабӣ буда, аз рӯи сохт исми сода аст ва маънои “тоқи даруни масҷид, ки ба тарафи қибла нигоҳ мекунад: ҷои истодани имом дар намози ҷамоат”-ро дорад. [9, с. 53]

Рафт дар масҷид, суи меҳроб шуд,
Сачдагоҳ аз ашки шаҳ пуроб шуд [2, с. 10].
Confessing at the prayer-niche all his fears
He drenched the rug beneath him with his tears [15с. 40,41].

Вожаи «**минбар** – **pulpit**» podiumtribune» низ калимаи арабӣ аст. Аз рӯи сохт исми сода буда, маънои (1.ҷои хутбагонӣ, ҷои ваъзгӯӣ дар масҷид ва 2.маҷ. ҷойгоҳи баланд, мақоми баланд)-ро дорад.

Муодили калимаи «минбар» дар забони англисӣ «pulpit, podium, tribune» аст.
Маснадат ман будам, аз ман тохтӣ,

Бар сари минбар ту маснад сохтӣ? [2.с. 92].
was your firm support, but you've moved on—
Do pulpits have a post to lean upon[13.с. 164]

«**қибла - qebla, qibla, the direction of Kaaba**», «қиблаи ҳоҷат-Qebla of need, The needy turned», «қиблаи дуо - qibla of supplication» ва ғайра, ки дар шакли вожа, таркиб ва ибораҳои изофӣ зухур кардаанд, ба гурӯҳи луғавӣ-маъноии мазкур мансубанд [2,7,с.554,156,104]:

Inasmuch as he made the clods of the Ka'ba the qibla,
do you, O soul, be the dust of holy men in war[11.с. 98].

Мар кулӯхи Каъбаро чун қибла кард,
Хоки мардон бош, эйчон! Дар набард [1.с. 64].

Чун таҳаррӣ дар дили шаб қибларо,
Қибла неву он намози ӯ раво [2, с.99].
Guessing the qeblain the dead of night,
God heard their prayers though they did not guess right [14, с.174].

Қиблаи ҳоҷат дару дарвозааш,
Рафта дар олам ба ҷуд овозааш[2. с. 164].
The needy turned towards his door in prayer,
News of his generous ways spread everywhere[14, с. 172].

Гуфт: «Ман рӯзӣ зи Ҳақ мехостам,
Қибларо аз лоба меоростам[2, с.126].
He said, "I was begging God for daily bread
and preparing a qibla of supplication[12 с.126].

Таъкид ба маврид аст, ки муодили калимаи «қибла» дар китобҳои тарҷумашуда, масалан дар китоби (Rumi The Masnavi book one, book two. A new translation by Jawid Mojaddedi) дар шакли «qebla » ва дар қисми сеюм ва чорум бошад, дар шакли «qibla » омадааст.

Дар ашъори шоир истилоҳу ибораистилоҳоти мансуби номи ибодатгоҳу баъзе дигар ашъо амали адёни дини ислом низ ҷой дорад: «оташкада – fire temple », «буткада – temple», «бут - idol», «бутпарастӣ – idolatry, worship idols», «бут шикастан-break the idol», [3,с. 175,35]

Калима «оташкада - fire temple» аз нигоҳи сохтори сарфӣ исми мураккаб буда, дар фарҳанг ба маъноӣ «таърих. Ибодатгоҳи зардуштиён, ки дар он оташ ба таври доимӣ фурузон буд» омадааст. Ин калима дар «Маснавии маънави»-и Ҷалолуддини Рӯмӣ ду маротиба истифода шудааст.

Ҳону хон, бигрез аз ин оташкада.
Ин ҳама гуфту ба гӯшаш дарнарафт [1, с. 152].
Flee this fire-temple of your sorry plight!
The things he said had no effect at all [1, с. 152].

То ба пойи хеш бошанд омада
Он филивон ҷониби оташкада [1, с. 68].
The fools will journey fast on their own feet
Towards the fire, ignoring deadly heat [11, с. 170].

Калимаи «бут - idol» аз руи сохти морфологи исми сода буда дар фарҳанги забони тоҷикӣ ба ду маъно омадааст.

1.Ҳайкали филизӣ ё аз ҷӯбу санг тарошидаи инсон ё ҳайвон, ки бутпарастон ба он ибодат мекунанд, санам.

2. Маъшуқаи соҳибҷамол, нигори нозанин, бути соҳибҷамол.

Накши бут бар накди зар орийят аст.
Баҳри кайе ту гилемеро масӯз
В-аз судоӣ ҳар магас магзор рӯз.
Бутпарастӣ, чун бимонӣ дар сувар,
Сураташ бигзору дар маънӣ нигар [1, с.170].
The idol's form in gold is temporary.
Because of one flea don't burn the whole rug,

Don't be distracted by a fly or bug!
You worship idols when fixed in form's realm,
Leave form behind, find meaning inside them! [15, c. 211].

Чун халил омад хаёли ёри ман,
Сураташ бут, маънии ӯ бутшикан [1, с. 42].
My idol's form's like Abraham to me:
An idol-smasher in reality [15, c.182].

Чанд бут бишкаст Аҳмад дар ҷаҳон,
То ки ёрабгӯй гаштанд умматон [1, с. 42]
How many idols did the Prophet break
His people worshippers of God to make [13.c.59,60].

б) Истилоҳоту ибаара истилоҳоте, ки номи намоз, сура, сачда, ҳаҷ ва мафҳумҳои ба онҳо иртибот доштаро ифода мекунанд. Гурӯҳе аз ин истилоҳот намоз ва ашъи ба он марбутро мефаҳмонад: «намоз – pray», «вақти намоз – time of pray, for the prayer», «намози воқас - », «намози субҳдам - dawn prayer», «намози мустаҳоза - women's prayers», «хутба – khutbah»-«хутбаи шоҳон - All rulers' glories», «хутбаи анбиё - the prophets' perfect ways» ва ғ [4,3,7,2. с. 83, 37, 365, 66].

Он мунофиқ бо мувофиқ дар намоз,
Аз пайи истеза ояд, на ниёз.
Дар намозу рӯзаву ҳаҷу закот
Бо мунофиқ мӯъминон дар бурду мот [2, с.18].
Although the hypocrites attend the prayer,
Its just so they can start a quarrel there,
In fasting, prayer, the pilgrimage, and alms,
These hypocrites make good men take up arms [15, c.140].

Чун ба ҷумъа мешуд ӯ вақти намоз,
То наёрад гург он ҷо турктоз [1, с.41].
So when he left on Fridays for the prayer
No wolf would ever harm the sheep in there [14, c.88].

Мустафо беҳеш шуд з-он хубсавт,
Шуд намозаш аз шаби таърис ғавт.
Сар аз он хоби муборак барнадошт,
То намози субҳдам омад ба ҷошт [2, с.88].
Mohammad lost himself in that fine voice
His prayer was not performed then by God's choice:
He didn't lift his head, asleep he lay,
His dawn prayer thus was subject to delay [13, c.156].

Чун намози мустаҳоза рухсат аст.
Бо намози ӯ биёлудааст хун [1, с.243].
And women's prayers though they still menstruate:
Blood makes her prayer impure, likewise in you [14, c.140].

Калимаи «хутба – khutbah» дар фарҳанг бо ҷунин маъноҳо тавсиф ёфтааст. «1. қироат кардани оят, ҳадису насихат дар намози ҷумъа ва идҳо, ки дар он номи халифа ва подшоҳи вақт низ ба забон гирифта мешавад, ваъз, 2. муқаддима, сароғози китобҳо, ки дар ҳамду наът баён меёбад».

Хутбаи шоҳон бигардад в-он киё
Ќуз киёву хутбаҳои анбиё [2, с. 51].
All rulers' glories and their sermon-praise
Must pass, but not the prophets' perfect ways [13, c.103].

Бархе аз ин истилоҳот номи сураю оёту ҳадисанд: «сура - recite, sura», «сураи “Раҳмон” recitation of God, God's recitation» < Now, commentators offer an outward interpretation to the above Sura, from the Koran, as follows: Mohammed had the dream, “I will make all the world Muslims and bring them to the path of God.” [16 c. 141]. «Оят – verse, recite, ayat», «ҳадис – praise –

hadith, the saints» [7, с. 492], «ҳадиси авлиё - the hadith of the saint, the saints report» [3, с. 68], «авлиё – sain », «ракъат - rakaat» (5, с. 156), «фатво - legal » (32 с. 437), «Воиз - preacher», ва монанди инҳо. Калимаи арабӣ «сура-recite, sura», дар ислом ба маънои "боб" - и Қуръони Карим истифода мешавад. Аслан, сура маънои "чизе аст, ки бо девор ё девор ихота шудааст".

«Маъшаралчин» сураи «Раҳмон» бихон,
«Тастатиъу танфузу»-ро боздон[1, с.120].

Recite: 'Community of jinn and men'

And learn: 'If you can pass beyond, go then! '[14, с.152].

Вожаи калимаи «**Оят**» аз рӯй сохт исми сода буда, бо чуни маъниҳо маънои аслии онро хоҳем фаҳмид. «1. нишон, аломат, 2. далел, ҳуччат, бурҳон, 3. муъҷиза, каромат, 4. динӣ нигаред ба оя 1 як сухани тамом аз Қуръон, ки дар он сураҳо аз оёт таркиб ёфтаанд; ҳар кадом фикраи Қуръони Мачид, ки бад-он вақф кунанд» Муодили калимаи «Оят » дар забони англисӣ «verse, recite, ayat» мебошад .

Чунки бишнид оят, ӯ аз нописанд,

Гуфт: «Орем обро мо бо каланд[1,с.237].

And when he heard this man recite, he said:

'We are the ones who dig it up instead[13, с.131].

Калимаи «**ҳадис – praise**» аз рӯйи сохт исми сода буда ин калима аз забони арабӣ гирфта шуда маънои «1.нав, чизи нав; воқеъаи наврӯйдод, 2. сухан, ҳикоя, нақл; ривоят,3.динӣ - ҳабар ё ривояте, ки аз қавли Муҳаммад (с) ё имомон нақл кардаанд» дорад

Дар ҳадис омад, ки тасбеҳ аз риё,

Ҳамчу сабзай гӯлхан дон, эй киё [1,с.119].

Discern real praise from mere pretence instead,

Like grass from piles of trash,' the Prophet said [13, с.96].

Аз ҳадиси авлиё - нарму дурушт

Тан мапӯшон, з-он ки динатрост пушт [1, с.127].

Don't close your ears to what the saints report,

Soft words or harsh, for they're your faith's support [14, с.127].

Калимаи «**авлиё - saints**» низ аз рӯйи сохт исми сода аст. Ин калимаи араби буда, маънои «чамъи вали 1; ёрон, дӯстон, орифон, дӯстони Худо, мардумони муқаддас ва порсо, 2. бузургон, мансабдоронро"» дорад.

Гар шикол орад касе бар гуфти мо,

Аз барои анбиёву авлиё [1, с.216].

If you take issue with what I convey

About the prophets and the saints, and say [13, с.127].

Калимаи « **ракъат – rakaat** » аз забони арабӣ гирфта шуда маънои « динӣ чузъе аз намоз, ки аз як қиём, рукӯъ ва ду сучуд иборат аст » дорад аз рӯйи сохти морфологи ин калима исми сода аст.

Ту ба даҳ рақъат намоз оӣ малул,

Ман ба понсад дарнаёям дар нуҳул.

Он яке то Каъба хофӣ меравад

В-ин яке то масҷид аз худ мешавад [1, с. 316]

You may be tired out by the evening prayer,

While, after hundreds, I don't feel much wear;

One walks to Mecca, barefoot all the way,

Another can't reach local mosques to pray [12, с. 242].

Дар ҳадис омад, ки калимаи «**тасбеҳ – rakaat**» аз забони арабӣ гирфта шуда маънои Худоро ёд кардан, зикри Худо, субҳоналлоҳ-субҳоналлоҳ гуфтан, донаҳои ба ришта кашидашуда, ки диндорон дар вақти зикр онро як-як мегардонанд» дорад аз рӯйи сохт сарфӣ ин калима ҳам исми сода аст [15].

Дар ҳадис омад, ки тасбеҳ аз риё,

Ҳамчу сабзай гӯлхан дон, эй киё [1, с. 56].

Discern real praise from mere pretence instead,

Like grass from piles of trash,' the Prophet said [13, с.96].

Ман нагардам пок аз тасбеҳашон,

Пок ҳам эшон шаванду дурфишон.

I'm not made any purer by their praise;
They gain in eloquence and godly ways [13, c. 137].

Он ки дар фатво имоми халқ буд,
Гӯйи тақво аз фаришта мерабуд [2, с.439].
That one who in giving legal judgments was the Imam of
the people and in piety bore away the ball from the angels [1, c. 123].

Вобаста ба таҳлилу баррасии ашёю амали ба ислому тасаввуф марбут дар ашъори Мавлоно баъзан муҳокимае ё зикре аз адёни дигар ҳам меравад ва табиист, ки дар он ҳолат истифодаи номи ашёю амали ба он динҳо алоқаманд ногузир мегардад. Аз ҷумла дар доираи ин гурӯҳи истилоҳот вожаи «зуннор- girdle» аст, ки маънияш дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» чунин шарҳ дода шудааст: «Риштае, ки дарвешон, зардуштиён ва калисои насронӣ ба миён мебастанд, риштае, ки ғайри мусалмонон маҷбур буданд, дар мамлакатҳои исломӣ онро ба камар баста гарданд» [8, с. 462].

Аз ҷухуду аз ҷухудӣ растае,
То ба зунноре миёно баастам [1, с. 25].
That I've escaped the cruel, oppressive Jews
To wear my Christian girdle when I choose [14, с. 18].

Хулоса, аз шарҳу тавзеҳи луғоту истилоҳоти динӣ дар ашъори Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ маълум гардид, ки бархе аз истилоҳоти ин гурӯҳ бо муродифоти худ истеъмоли мешанд. Бархе аз истилоҳоти дигар бошанд, ҳамчун ҷузъи иборати изофӣ истеъмоли шуда, низоми истилоҳоти динии забонҳои ғавқуззикро ташкил мекунанд. Аз мисолҳое, ки зикрашон рафт, қисми зиёдашон аз лиҳози сохтори сарфӣ истилоҳ-ибора буда, боқимондашон чун вожа-истилоҳи сохтаву мураккаб роиҷанд.

Адабиёт

1. Мавлоно Ҷалолиддин Муҳаммади Балхӣ. Маснави маънавӣ (Дар асоси матни Р. Никольсон ва муқобила ба нусхаҳои дигар). - Лондон, 1926.
2. Мавлоно Ҷалолиддин Муҳаммади Балхӣ. Маснави маънавӣ. Дафтари аввал ва дувум. Бар асоси матни Р. Никольсон ва муқобила бо нусхаҳои дигар. - Душанбе: Адиб, 2013. - 480 с.
3. Маснави Шарифи Ҷалолиддини Румӣ. Дафтари сеюм. - Душанбе: Адиб, 2013. - 480 с.
4. Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ. - Девони Кабир. Ҷ. 1. - Душанбе: Дониш, 2007. - 688 с.
5. Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ. - Девони Кабир. Ҷ. 2. - Душанбе: Дониш, 2007. 556 с.
6. Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ. - Девони Кабир. Ҷ. 3. - Душанбе: Дониш, 2007. - 657 с.
7. Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ. - Девони Кабир. Ҷ. 4. - Душанбе: Дониш, 2007. - 657 с.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди 1 / дар зер таҳрири М. Ш. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошим, Н. А. Маъсумӣ. - М.: Нашриёти "Советская энциклопедия", 1969. - 951 с.
9. Назриев, М. Ш. Сопоставительная анализ семантической-структурная и грамматическая особенности произведения Джалалидина Руми в английском языке / М. Ш. Назриев // Вестник Педагогического университета. - 2021. - № 6(95). - С. 41-44.
10. Назриев, М. Ш. Шарҳу тавзеҳи баъзе аз истилоҳоти меҳварии динии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ (бар мабноси осори Ҷалолиддини Румӣ) / М. Ш. Назриев // Вестник Педагогического университета. - 2024. - № 1(108). - С. 74-80.
11. Discourses Rumi (or fihi ma fihi) based on the original translation by A. J. Arberry reprinted with permission of the copyright holder omphaloskeps.
12. The Masnavi-i Ma'navi Rumi abridged and translated by e.h. whinfield originally written c.1258 this translation, 1898 the masnavi i ma'navi by rumi. this edition was created and published by global grey globalgrey 2018.
13. Rumi. The Masnavi book one. A new translation by Jawid Mojaddedi Data available ISBN 0-19-280438-3./ 1 3 5 7 9 10 8 6 4 2
14. Rumi. The Masnavi book two. A new translation by Jawid Mojaddedi Data available ISBN 0-19-280438-3./ 1 3 5 7 9 10 8 6 4 2
15. Rumi. The Masnavi book three. A new translation by Jawid Mojaddedi Data available ISBN 0-19-280438-3./ 1 3 5 7 9 10 8 6 4 2
16. Collins English Dictionary. 8th edition. - Glasgow: HarperCollins Publishers, 2006. - 1280 p.

ВИҶАГИҲОИ ҚОРБАСТИ МАҲҲУМҲОИ ИҶОДАКУНАНДАИ ҲАДИС, ОЁТУ СУРА ВА ДУО ДАР АСОСИ ОСОРИ МАВЛОНО ҶАЛОЛИДДИНИ РУМӢ (ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКИ ВА АНГЛИСИ)

Дар мақолаи мазкур сухан перомуни истилоҳи ифодаи мафҳуми ҳадис меравад. Муаллиф дар мақолаи худ кушидааст, ки бар пояи маводҳои муътамад ва манбаъҳои илмӣ таҳлилу таҳқиқро анҷом диҳад. Мавзӯи ғавқ актуалӣ буда, мавриди пажӯҳиш қарор додани он қори заҳматталаб аст, зеро пайдо намудани муодилҳои оят, ҳадис, сура, намоз ба забони англисӣ бисёр мушкил аст, аммо

муҳаққиқ то ҳадди зарурӣ он эквалентҳоро пайдо намудааст. Гузашта аз ин масоили марбути дар асоси осори мондагори шоири тавоно ва мутафаккири олами тасаввуф Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ таҳқиқ анҷом дода шудааст, ки аз манбаъҳои муътамади он гувоҳи медиҳад. Мақсади асосии мақола бар он зӯҳур меёбад, ки мавзуи ғавқ дар ду забони муқоисашаванда мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Инчунин, яқиндор муодилаҳои ҳамшабеҳ низ дар ҳарду забон пайдо карда шудааст, ки онҳо муодили дигареро дар ҳарду забон ҳам молиқ нестанд. Натиҷаҳои пажӯҳишоти мақолаи мазкур ин пешниҳодоти муҳаққиқ ҷиҳати ба роҳ мондани омӯзиши мафҳумҳои ифодакунандаи масъалаи болозикр бар асоси осори Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ аз ҷониби омӯзгорони фанни адабиёт ва суҳаншиносон мебошад.

Калидвожаҳо: Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ, ҳадис, оят, сура, дуо, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, таҳлили қиёсӣ, муодилҳои тарҷумавӣ, тасаввуф.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПОНЯТИЙ ХАДИСА, АЯТА, СУРЫ И МОЛИТВЫ НА ОСНОВЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ МАВЛОНО ДЖАЛАЛАДДИНА РУМИ (НА ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ)

В данной статье рассматриваются понятия хадиса. В своей статье автор постарался провести анализ и исследование на основе достоверных материалов и научных источников. Тема суеверий актуальна, и исследование ее является трудоемкой задачей, поскольку найти эквиваленты аятов, хадисов, сур и молитв на английском языке очень сложны, но автор нашёл эти эквиваленты в необходимом объеме. Более того, смежные вопросы исследованы на основе произведений известного поэта и мыслителя, суфи Мавлоно Джалаладдина Балхи, о чем свидетельствуют достоверные источники. Основная цель статьи: оказывается, что тема суеверий проанализирована в двух сопоставимых языках. Также в обоих языках найдено несколько схожих понятий, не имеющих эквивалентов ни в одном языке. Результатами исследования данной статьи являются исследовательские предложения по изучению концептов, репрезентирующих вышеуказанную проблему, на основе произведений величайшего мирового маснавииста Мавлоно Джалаладдина Руми со стороны преподавателей литературы и риториков.

Ключевые слова: Мавлана Джалалиддин Руми, хадис, аят, сура, молитва, дуа, таджикский язык, английский язык, сравнительный анализ, переводческие эквиваленты, суфизм.

FEATURES OF USING THE CONCEPTS OF HADITH, AYAT, SURAH AND PRAYER BASED ON THE WORKS OF MAVLONO JALALUDDIN RUMI (IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES)

This article examines the concepts of hadith. In this article, the author tried to conduct an analysis and research based on reliable materials and scientific sources. The topic of superstitions is relevant, and its study is a laborious task, since it is difficult to find equivalents of ayat, hadith, surah and prayers in English, but the author found these equivalents in the required volume. Moreover, related issues are studied based on the works of the famous poet and sufi Mavloni Jalaluddin Balkhi, as evidenced by reliable sources. The main goal of the article: it turns out that the topic of superstitions is analyzed in two comparable languages. Also, in both languages, several similar concepts were found that have no equivalents in any language. The results of the research of this article are research proposals for the study of concepts representing the above-mentioned problem, based on the works of the greatest world author of masnavi Mavloni Jalaluddin Rumi by teachers of literature and rhetoricians.

Keywords: Mawlana Jalaluddin Rumi, Hadith, Ayah, Surah, prayer, dua, Tajik language, English language, comparative analysis, translation equivalents, Sufism.

Дар бораи муаллиф

*Назриев Мустафо Шералиевич
Ассистенти кафедраи забони англисӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: nmustafo.1991@gmail.com*

Об авторе

*Назриев Мустафо Шералиевич
Ассистент кафедры английского языка
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудакі, 121
E-mail: nmustafo.1991@gmail.com*

About the author

*Nazriev Mustafu Sheralievich
Assistant in the Department of English
Language
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: nmustafo.1991@gmail.com*

ТАСНИФОТИ ЛУҒАВӢ-МАӢНОӢИ НОМӢОИ МАРБУТ БА ПАРРАНДАГОН ДАР ЗАБОНӢОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Гулямов Н. Х.

Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Мукаддима. Дар забоншиносии муосир омӯзиши воҳидҳои луғавӣ дар иртибот бо фарҳанг ва ҷаҳонбинии милли аҳамияти махсус пайдо кардааст. Яке аз чунин самтҳои муҳими таҳқиқот баррасии номҳои марбут ба олами зинда, аз ҷумла номҳои паррандагон — орнитонимҳо ба шумор меравад. Орнитонимҳо ҳамчун ҷузъи таркибии низоми луғавии забон на танҳо вазифаи номгузориро иҷро мекунамд, балки таҷассумгари таҷрибаи таърихӣ, фарҳангӣ ва маънавии мардум низ мебошанд. Таҳқиқи хусусиятҳои маъноӣ-луғавии орнитонимҳо имкон медиҳад, ки равандҳои ташаккул ва рушди ин гурӯҳи лексикӣ, инчунин нақши онҳо дар инъикоси манзараи забонии ҷаҳон муайян карда шавад. Дар баробари ин, таҳлили муқоисавии орнитонимҳо дар забонҳои гуногун, аз ҷумла тоҷикӣ ва англисӣ, барои ошкор намудани умумият ва фарқиятҳои фарҳангӣ ва забонӣ заминаи мусоид фароҳам меорад. Аҳамияти мавзӯи мазкур дар шароити густариши робитаҳои байнифарҳангӣ ва рушди забоншиносии муқоисавӣ боз ҳам бештар мегардад. Зеро омӯзиши чунин воҳидҳои луғавӣ барои дарки амиқтари тафаккури милли ва хусусиятҳои фарҳангии халқҳо мусоидат мекунад. Ҳадафи мақолаи мазкур таҳлили таснифоти маъноӣ-луғавии орнитонимҳо дар забоншиносии миллии тоҷикӣ ва муқоисаи онҳо бо орнитонимҳои забони англисӣ мебошад.

Номгузори паррандагон ба маънии мафҳум ҳамчун консепсия як хусусияти ба худ хос доштааст, ки дар мафҳуми истилоҳот ва консепсия онҳоро дидан сари вақт аст. Одамон рафтори мавҷудоти зиндари мушоҳида намуда, дар он хислатҳои манфӣ ва мусбатро ҷудо карда, бо худ муқоиса мекарданд ва ҳамаи инро дар фонди луғавии забонҳои худ ҷой меоданд. Ҳамин аст, ки тибқи низоми луғавӣ мафҳуми луғатҳои типӣ, ба монанди орнитоним, фаъл мебошад. Луғати гурӯҳи орнитонимии фаъл бояд дар бораи лексема маълумоти мукаммал дошта бошад, ки ин на танҳо барои дуруст истифода бурдани онҳо дар нутқи ҳуди нотик зарур аст, балки ин гуна луғатҳо аз ҷиҳати ҳаҷми луғат аз луғатҳои пасивии анъанавӣ хеле каманд, вале аз ҷиҳати миқдори маълумот дар бораи лексема ва ҷузъиёти инкишофи он аз онҳо хеле зиёд мешаванд. Ғайр аз ин кӯшиш карда мешавад, ки робитаи образнокӣ орнитонимҳо барои омӯзиш ҳамчун соҳаи махсуси забоншиносӣ ва таҳлили асосҳои семантикаи луғавии номи парандаҳо ба роҳ монда шавад.

Мавод ва усулҳои тадқиқот. Дар ин раванд чунин омилҳо пешниҳод карда мешаванд: дар макрогурӯҳи «зооним» боз «орнитоним» номҳои парандаҳо ҳамчун гурӯҳи махсус, ки хусусиятҳои маъноӣ, таърихӣ - этимологӣ, инчунин функционалиро услубӣ доранд; орнитонимҳои маъмултарин ба фонди устувори луғат дохил шуда, дар ташаккули «тасвирҳои забонии ҷаҳон» иштирок мекунамд; таносуби воҳидҳои фразеологӣ номӣ аз ҷиҳати таркиби луғавӣ, сохти грамматикӣ ва образнокӣ имкон медиҳад, ки (1) мувофиқати пурра, (2) мувофиқати нопурра, (3) мувофиқати қисман, (4) воҳидҳои фразеологӣ носозгорро фарқ кунем.

Парандаҳо гурӯҳи сершумор ва паҳншуда буда, дар табиат ва ҳаёти инсон мавқеи калон доранд. Бисёр намудҳои парандаҳо аҳамияти калони фарҳангӣ ва иқтисодӣ доранд ва дар фарҳанг онҳо дорои махсусияте мебошанд, ки ҳам барои васеъ шудани ҷаҳонбинӣ ва ҳам барои тарбияи ахлоқи мушоҳидаи истифодаи мешаванд. Аммо бо сабаби гуногунии зиёди ҳаёт дар рӯи замин ва майли забон барои номгузорӣ ба ҳама шаклҳои ҳаёт, хусусан номҳои мавҷудоти олами набототу ҳайвонот барои лексикографҳо як мушкили доимӣ мемонад, вале ба хотири он, ки табиат ва инсон ба ҳам пайванди бевосита доранд ва дастовардҳои моддиву маънавии инсонҳо шаҳодати онанд, ин мушкилот ба ёрии фарҳанг ва забон ҳамчун унсури он ҳамеша дар ҷустуҷӯи ҳали ин мушкилот аст. Беҳуда нагуфтаанд, ки забон барандаи фарҳанг аст ва фарҳанг тобиши забон дошта, забони миллии дорои тобиши амиқи фарҳангии миллат аст ва ё «фарҳанг ҳастии миллат аст» [1, с. 62].

Хусусан дар адабиёти ниёгон ва фолклори тоҷик як навъ баҳсҳо, асарҳо, ҳикояҳову афсонаҳои адабиву эпикӣ дар шакли наср ва баъзан ба таври шифохӣ эҷодшудаи гузаштагонмон, ки маъмулан мазмунҳои рамзӣ тамсилӣ, сеҳромезӣ ва саргузашти мушоҳидаи доранд бо ғояҳои ҳодисаҳои бофтаи ҳаёли ва тасвирҳои фантастикӣ ғайриоддӣ, ки

дар онҳо нақши ҳайвоноту парандагон хеле кушоду равшан мавҷуданд, мушкилоти номгузорӣ ҳам қариб, ки ба назар намерасад. Ҳамин аст, ки мафҳуми «ангеа (мотивема)»-е, ки М.М. Гинатулин [3, с. 27], барои нишон додани сабабҳои вижагии пешбарии ном барои мавҷудоти олами парандагон истифода кардааст, хеле оқилона аст. Аз як тараф ангеае, ки барои номгузори парандагон вучуд дорад аз қадимулаём барои ибрази падидаи (мавҷудияти парандагон) зарурӣ буда, аз тарафи дигар аҳамияти парандагон аз хурдтарин масъалаҳои зиндагӣ сар карда, то муҳимтарин ҳодисаю рӯйдодҳои ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии инсонҳои давраҳои гуногуни таърихӣ дар онҳо инъикос ёфтаанд ва барои номгузорӣ муҳимтарин сабаб ҳастанд.

Тавсифи амиқи назариявии мафҳуми “ангеа (мотивема)”, ки барои бисёре аз бахшҳои лексикология хеле муҳим аст, ба андешаи мо, бо омӯзиши табиати номии парандагон аз рӯи омилҳои объективӣ ва субъективӣ, мақоми забонӣ ва нақши функционалӣ ҳуди ном дар нутқ (масалан, дар ташаккули номҳои асливу афсонавӣ), хусусияти робита бо дигар категорияҳои забонӣ, пеш аз ҳама бо намудҳои воҳидҳои номии олами зинда, усул ва воситаҳои бо категорияҳои калимасозӣ ва этимология вобаста буда, муҳим мебошанд [3, с. 27].

Дар ин масъала “Мотивема” метавонад ҳамчунин хусусият дар забон ва адабиёт фаҳмида шавад, ки дар мисоли номгуи парандагон дар забони англисӣ ва номи илмӣ латинӣ низ муайян кард.

Нақшаи 1. Номҳои илмӣ китоби парандагон бо забони латинӣ ва англисӣ, ки хосияти тавсифҳои гуногун доранд.

Номгӯй (истилоҳи) латинӣ	Хусусияте, ки аз руи номгузорӣ шудааст	Номгӯй (истилоҳи) Англисӣ	Хусусияте, ки аз руи номгузорӣ шудааст
Anthus campestris	мақони зист	pink-footed goose (розоволапый гусь)	ранг
Athene noctua	хусусиятҳои лона арзиши пахншавӣ	Little owl (малый)	ҳаҷм
Burhinus oedipnemos	Пахншавӣ	Stone curlew (каменистая)	Мавзёи зист
Calandrella cinerea	Бузургӣ	short-toed lark (коротколапый)	Шкали қисмати бадан
Certhia familiaris	мақони зист	treecreeper (древолаз)	Тарзи одоб
Charadrius dubius	ранг	ringed plover (окольцованный)	Рангу намуди болҳо
Circus cyaneus	Пару бол	hen harrier (куриный)	Тавсифи хуроқӣ
Lanius senator	мақони зист	woodchat shrike (лесной)	Мавзеи лона

Раванди пайдо шудани номҳои парандагон дар забони тоҷикӣ, чунон ки маълум аст, мисли дигар забонҳо аз марҳилаҳои зерин иборат аст:

- 1) интиҳоби ягон объект, падида;
- 2) муайян кардани як ё якчанд хосият, аломатҳои фарқкунандаи объект;

3) номи объект бо назардошти хусусиятҳои интиҳобшуда, яъне, ба предмети додашуда додани ном ё унвоне, ки ин хусусиятҳоро пурра инъикос мекунад ва ба мазмуни маъноии онҳо мувофиқат мекунад.

Ҳамин тавр, номинатсияи луғавӣ парандагон падидаи субъективӣ буда, ба тафаккур, қобилияти маърифатӣ одамон вобаста буда, бо ифодаи забонии натиҷаҳои маърифати инсонӣ ҳатмӣ мебошад.

Нақшаи 2. Номҳои илмӣ китоби парандагон бо забонҳои латинӣ, тоҷикӣ ва хосияти тавсифии онҳо

Aves – парандаҳо	парандагон, парандаҳо,	Парвоз
Ratites -	Синапахнон	Шакл
Rhea americana -	Нанду	
Casuarus casuarus -	Казуари тоҷдор	Шакли тоҷ
Casuarus unappendiculatus	Казуари зардҷатоб	Ранг
Apteryx australis -	Киви	
Galliformes-	Мурғшаклон, Мурғмонандҳо, мурғҳо	Ҳаҷм
Numida meleagris var. domesticus -	Мурғи фиръавн, мурғи Шоҳдор	Шакл
Meleagris gallopavo f. domestica -	Мурғи марҷони хонагӣ, Мурғи марҷон, марҷонмурғ,	Сурат

Ин хусусиятҳои забонӣ ва фарҳангии воҳидҳои луғавӣ ва фразеологӣ, ки марбут ба номи парандагон аст, дар ташаккули забоншиносии муосири тоҷик, метавонад ба мавзӯи анъанавӣ таҳқиқоти соҳаи гуногун табдил ёбад. Барои мисол, дар ин бобат таҳқиқотҳо оид

ба маводи этнографию мифологӣ аҳамияти хоса пайдо мекунад, зеро бо ёрии онҳо хусусияти миллий ва фарҳангии хешро омӯхтан мумкин аст, ки ба наздикшавии самарабахши таҷрибаи таърихи гузаштаи миллат дар раванди ҷаҳонишавӣ мусоидат мекунад ва имкониятҳои онҳоро зиёд мекунад.

Ҳамин аст, ки номгузориҳои парандагон дар илм бо мафҳуми “орнитоним”, ки як ҷузъи луғати бузурги зоонимҳо ё номҳои ҳайвонот дар ҳама гуна забонҳо мебошанд. Ин воҳидҳои номиналӣ дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ ғайбона истифода мешаванд. Дар байни онҳо орнитонимҳо ҳамчун як ғуруҳи махсус фарқ мекунад, ки аз ҷиҳати басомади воҳидҳои фразеологӣ ва паремияҳо яке аз ҷойҳои аввалро ишғол мекунад. Қобили зикр аст, ки маҳз воҳидҳои фразеологӣ дорои орнитонимҳо тафаккури ҳар як миллатро равшантар таъкид мекунад, зеро маҷмуи муайяни номҳои парандагон ва басомади қорбурди онҳо қисми муҳими тасвири забони олами намоёндагонии онҳоро дар тури таърихи ташаккули забони миллиашон инъикос мекунад [4, с. 2].

Гузашта аз ин дар осори таърихӣ этнографию мифологӣ, ки ба олами парандагон мансубанд, тарзи зиндагонӣ, муносибатҳои шахсӣ ҷамъиятӣ ва ғайбонии меҳнатӣ одамон муфасссалтар инъикос ёфта, ҳиссиёт, фикр ва андешаҳо ҷаҳонбинӣ оммаи халқ барҷастатар ҷамъбаст гардидааст ва аҷоибаш он аст, ки парандаҳо дар онҳо нақши рамзӣ адолату муборизаҳо бар зидди қувваҳои зараровари табиат ва ҷамъият бурдаш, суҳанҳо меғуяд ва баъзан парандаҳо нақши мусбатро иҷро мекунад. Бисёр намунаҳои парандагонро одамон ҳамчун ҳайвоноти ҳонагӣ нигоҳ медоштаанд. Ба тӯфайли ғайбонии инсон, бисёр парандагон рушди минбаъдаи ҳудро гирифтанд, номгузорӣ шудаанд, агар ҷӣ дар айни замон тақрибан 1200 намуна дар ҳатари нобудшавӣ қарор доранд ва онҳоро қонунҳои миллий ва байналмилалӣ ҳифз мекунад. [5, с. 469]

Бешубҳа, сохтори луғавӣ номи парандагон дар забони тоҷикӣ бештар ба ҳама ҳолатҳои вобаста аст, ки барои синтаксиси ин забон муҳим буданд, агар ҷи луғати забони тоҷикӣ, мисли дигар забонҳои ҳиндуаврупоӣ ҳеле мураккаб ва шохадор аст. Навҳои зиёди матнӣ забони тоҷикӣ, ки номи парандагон дар онҳо дарҷ шудаанд, мураккабии ҷаҳонӣ экстралингвистӣ амалкунандаи онро инъикос мекунад. Минимуми луғавӣ муайяни соҳаҳои луғавӣ ва ғуруҳи олами парандагон мисли забонҳои ҳиндуаврупоӣ: ҷаҳонӣ берунии атроф, ҷинс, парвоз, овоз ва садо: табиат, ҷуғрофия, соҳаҳои абстрактӣ: олами ботинӣ, мафҳумҳои марбут ба фазо, вақт, миқдор ва ҷенак, муносибатҳо ва тобеият, ангеҷаҳо, ҳосиятҳо ва сифатҳо, ҳаракат ва амалро дар бар мегирад. Тафовут дар дараҷаи пуррагии луғавӣ номи парандагон, дар маҷмӯи бахшҳои алоҳида дар дохили ин соҳаҳои биологияву бахшҳои он, дар дараҷаи ҷандирии луғавӣ (синонимӣ, омонимия), хусусияти алоқаҳои лексемаҳо низ дорад, ки ин ба тасдиқи назариявии умумӣ ҳоси забонҳои ҳиндуаврупоӣ шабоҳат дорад. Дар бобати ин назария А.А. Каримова дуруст қайд мекунад, ки: “Тафовут дар ин бахш (дар назар аст бахши ҷандирии луғавӣ) аксаран самти ғустариш ва ё шаклбандии доираҳои луғавӣ дар забонро муайян мекунад” [6, с. 32].

Маъсалаи дигаре, ки дар бахши номгузориҳои парандагон бояд аз тавҷуҳ дур намонад, таъсири забони аслии форсӣ дар пайдоиши номҳои тоҷикӣ парандагон, мебошад. Ҷун луғати забони форсӣ барои забони тоҷикӣ ҳамеша нишондиҳанда буда, номи парандагон дар вомғириҳои мустақим аз он, ё бо пайбурдан, ва ё дар зухуроти боз ҳам пинҳонӣ таҳлил қардани шабакаи луғавӣ-ғуруҳи ҳуд забони форсӣ ва ҳамчунини дигар ба мисли он забон барои ифодаи баъзе номҳо интиқол аз дигар забон ва то ҳатто ба маводи дигар забонҳо ифода ёфта, низ характернок мебошад.

Дар ин ҷо, яке аз хусусиятҳои характери типологии ҳоси забони форсӣ ва дар паси он забони тоҷикӣ дар таркиби луғавӣ номи парандагон ҳама гуногунрангӣ ва гуногуншаклии принципҳои пешбарӣ номҳо мебошанд. Агар дар мавриде, ки онҳо ҳислати суғт ифодаёфтаи «намунавӣ»-ро дошта бошанд, луғати номи парандагон дар таъсири луғати лаҳҷавӣ дар дохили забон мемонанд. Табиати луғати лаҳҷавӣ бошад нишон медиҳад, ки интиҳоби вижағиҳои ҳавасмандӣ дар номинатсия (номгузорӣ) андаке танзим шудааст ва суҳанварон ҳамеша имқон доранд, ки ҳангоми номгузорӣ як навъ аз шеваҳои муҳталиф истифода кунанд. Ҷунин падида, таҳминан, бо ғании мазмуни воқеиятҳои таъиншуда – намунаҳои парандагон, гуногунрангӣ ва номутаносибӣ муносибатҳои онҳо дар забон ва дар натиҷаи ин ба душвории фарқ қардани яғон воқеият алоқаманд аст. Дар инҷо хусусиятҳои бартаридоштаи инфиродӣ лаҳҷавӣ дар воқеият ба назар мерасад.

Натиҷа. Ҳамин тариқ, мо барои равшани андохтан ба номгузориҳои парандагон дар забони тоҷикӣ ба он дучор шудем, ки номҳои парандаҳо ҳамчун ғуруҳи махсуси мавзӯии

луғати забони тоҷикӣ ҳастанд, вале гуфтаи А. А. Каримова «Қабати асосии луғавии забони тоҷикӣ воқеан вожаҳои тоҷикист, ки бештар ба решаҳои муштаракӣ эронӣ (форсӣ) бармегарданд» [6, с. 32], сарфи назар будан наметавонад, агар чи нисбат ба дигар кишрҳои луғавӣ, номгузорӣ, хусусан номгузории парандагон дар забони тоҷикӣ ба андозаи бештар асолати дарки олами атрофро аз призмаи забон ва фарҳанги миллии ҳосил мекунад.

Мисоли намунаи аз номгӯи парандагон, ки баъзе решаи форсии худро нигоҳ дошта, баъзе гум кардаанд: лайлак [stɔ:k], уқоби тиллоӣ [ˈi:ɡl̩ ˈɡəʊl̩], вудқоқ [ˈwʊdʁɔk], гунчишк, [ˈspærəʊ], зоғ [ˈreivn̩], зоғ [krəʊ] лоун ғаввос, [lu:n], [ˈdaivə] давшағал, шаб [ˈdʒækdɔ:] [dɔ:] саперкайли хурӯс аз чӯб; чӯби чӯб [ˈkɔk əv dɔ wʊd], [wʊd graʊs], чашми тилло [ˈɡoldəˌnaɪ], кабӯтар [pɪdʒən], [dɒv] ҳот доғ сангпушт-кабӯтар [ˈtʃ:tlɒdv] қалъа [rʊk], қоз [ɡu:s] гулӯла гулобӣ [θɹɒl̩] дарахтбур [ˈwʊdpeke], ларк [lɑ:k] қран [kreɪn], моҳии шох халсион, моҳигир [ˈhælsɪən] [ˈkɪŋfɪʃə] фишка кабуд [ˈtʃæfɪntʃ] ба уқоб ориол [ˈɔ:riəʊl] мурғи марҷон [ˈtʃ:ki] неш задан кроссбилл [krɒsbɪl] шаб доғ hawk, шабдор [ˈdɔ:hɔ:k], [naɪtdʒɔ:] қолиббурҳо қолибрез [ˈhæmɪŋbɜ:d] катон [ˈlɪnt] кинглет танзим [ˈrɛɡjʊləs], [ˈlændreɪl], [ˈkɔ:nkreɪk], гурезаҳо мурғобии ваҳшӣ, мурғ [waɪld dɒk], [ˈmæla:d] қоқу [ˈkɔku:], перзор [ˈsændpærɪ], чӯча мурғ [мурғ], кеклик қакӣ (хокистарӣ); бед мерӯяд (сафед) [ˈpɑ:trɪdʒ], [ˈwɪləʊ graʊs], мартин фурӯ бурдан [ˈswɒləʊ], қувон қоса (мард), қовок [swɒn], [kɒb], [ˈkɒbswɒn], тамашк робин, сурхчатоб [ˈrɒbɪn], [ˈredbrɛs] уқоб [ˈi:ɡl̩] товус, [ˈpi:kɔk], [ˈpi:fəʊl], қанговар афзор [ˈtʃɪftʃæf], бедона [kweɪl] хурӯс [ˈkɔk], [ˈru:stə] пигалика = қибис лӯхтак, гулобӣ [læpwiŋ], [pi:wɪt] пингвин [ˈpeŋɡwɪn] тӯтий [ˈpærət] овозхон муми [ˈwæks,wɪŋ] тит томтит, титмуси кабуд, тити кабуд [ˈtɒmtɪt], [blu:ˈtɪtmaʊs], [blu:ˈtɪt], қанговар гулӯи сафед, гулӯғ [ˈwaɪθrəʊt], [ˈwɔ:blə] булфин [ˈbʊlfɪntʃ] бум бум [aʊl] қей [deɪ] булбул [ˈNɑɪŋɡeɪl] мағпи [ˈmæɡpaɪ] шутурмурғ [ˈʊstrɪtʃ] осетр бум уқоби уқоб [ˈi:ɡl̩ aʊl] фламинго [fləˈmɪŋɡəʊ] герон; акбар [ˈheren], [ˈi:ɡrɛt] император мурғи гвиней [ˈɡɪni faʊl], [ˈbræmbɪ fɪntʃ], [ˈbræmbɪŋ] шохин ва ғайра.

Муҳокима. Дар мавриди истифода аз хусусиятҳои воҳидҳои луғавиву фразеологӣ, ки аз аломати номгузории ибтидоии парандагон дар забони тоҷикӣ бевосита ва баъзан дуҷумдараҷа бо тафсири муайяни номии падидаҳои воқеияти атроф, ки он ба иқлим, ҳуҷрофия ва омилҳои маҳалӣ ҳос аст анҷом мепазирад, ки ин бояд дар номҳои парандагон бештар характери диалектӣ ва ё маҳалиро пайдо кунад. Аз ин рӯ, баррасии воҳидҳои луғавиву фразеологӣ дар номҳои парандагон аз нигоҳи вижагиҳои миллии маҳалӣ ва фарҳанги этникии онҳо вобаста бошад, зеро танҳо он имкон медиҳад, ки қанбаи таркибии луғоти номи олами парандагонро амиқтар васеъ карда ба таҳлили мушаххаси воҳидҳои луғавии алоҳидаи маҳалӣ, лаҳҷавӣ ва этникии он мерасем [9, с. 180]. Барои муайян кардани ҳар порчаи номи парандагон, аз нигоҳи луғати забон ва инъикоси забонии оламе, ки дар он хусусияти миллии - этникии як забон нисбат ба дигар забонҳои он забон равшантар зоҳир мебарданд, зарурат пайдо мешавад. Ин, дар навбати худ, боиси муайян ва тавсифи вижагиҳои қанқонбинии ҳалқи тоҷик ва забони он мебардад, ки бо воситаҳои луғавӣ ифода ёфтааст.

Аммо сарфи назар аз ин, тавре, ки таҳлил нишон медиҳад, муқотибаи форсӣ қадимтарин қабати номҳои парандаҳо дар забони тоҷикӣ мебошад. Қисмати асосии номҳои парандагонро номҳои маъмули форсиро ташкил медиҳанд, ки барҷастатарини онҳо: зоғ, гунчишк, қоқу, қабк, қабутар, боз, булбул, товус, парасту, мурғ, хурӯс, зоғ, қалоғ, бум, шохин, шаҳбоз, шутурмурғ, тӯтӣ, уқоб, андалеб, ғоз, фохта, қумрӣ, қарғас, худ худ ва ғайра. Аслан номҳои маҳалии этникиву лаҳҷавии парандагон нисбатан дертар ташаққул ёфтаанд. Ба ғайр аз ин, дар ғанӣ қардондани захираи луғавии гурӯҳи мавзуии мавриди баррасӣ номҳои вомгирӣ ва пайраҳаи парандагон нақши қалон мебарданд [10, с. 23].

Дар хусусиятҳои ташаққули ин номҳо анғезаҳо аз қабилӣ: сурат, ранг, овоз, макони зист, ашӣи ғизо, андозаи парандагон ва ғайра дида мешаванд. Аз рӯи сохти номҳои парандагон дар забони тоҷикӣ номҳои синтетикӣ ва аналитикӣ ҳам ҳудо мешаванд. Ташаққули номҳои мураккаби парандагон бо иловаи асосҳо, лексикизатсияи ибора ва усулҳои лексикӣ - маъноӣ ба амал меояд. Масъалаҳои лексикографияи номҳои парандагон дар забони тоҷикӣ баррасӣ қардид, варақҳои луғатҳои сершумори луғатҳои тарҷумонӣ, тафсирий, диалектологӣ, истилоҳотӣ, энциклопедӣ мавриди таҳлил қарор гирифта, манзараи объективии ташаққул ва инкишофи лексикаи орнитологиро ба забони адабии ҳозираи тоҷик фароҳам овард.

Ҳамин тавр, баҳши илми зоология, ки ба омӯзиши парандагон машғул аст, орнитология номида мешавад [11, с. 464] ва мувофиқ ба он баҳше, ки номҳои парандаҳоро дар забоншиносӣ меомузад, орнитоним ном дорад. Орнитоним (аз юнонии *ornis* (*ornitos*))

«парранда», onima «ном, ном») воҳиди номинативӣ мебошад, ки бо як калима ё маҷмуи калимаҳо ифода ёфтааст, ки барои барҷаста, фардӣ ва муайян кардани паррандаи номдор дар байни дигар паррандагон хизмат мекунад.

Орнитонимҳое, ки аз як ё ду асос иборатанд, аз рӯи принципи ономотопея сохта шудаанд, яъне номҳое, ки мустақиман садои овози паррандаро ифода мекунад, инчунин номҳое (хусусияти фарёди парранда), ки дар асоси решаҳои ономотопея сохта шудаанд: accentors, bittern, bobolink, buzzard, chiffchaff, chough, coot, crane, crow, cuckoo, curlew, finch, garganey, heron, hoopoe, jay, kestrel, killdeer, kite, kittiwake, knot, nightingale (овоз дар асосӣ: gale), nightjar (овоз дар асосӣ: jar), owl, pigeon, pipit, quail, rail, raven, rook, sandpiper (овоз дар асосӣ: pipe), shrike, siskin, sora, swan, twite, towhee, veery, warbler, wigeon, woodcock (овоз дар асосӣ: cock).

Номи парандаҳое, ки пайдоиши онҳо дар забони англисӣ номаълум аст: **Gadwall** /'qadwɔ:l/ (лат. *Anas strepera*); **Godwit** /'qɒdwɪt/ (лат. *Limosa*) – **Grouse** /qraʊs/ (лат. *Tetraoniade*) – тетерев; **Stint** /stɪnt/ (лат. *Calidris minuta*) **Tropicbird** /'trɒpɪkbɜːd/ (лат. *Phaethon aethereus*).

Истилоҳоти илмие, ки ба вучуд омадаанд одатан онҳо барои ифодаи номҳо, аз он ҷумла номҳои ҳайвонот, паррандагон, ҳашарот ва ғайра истифода мешаванд. Пас, яке аз ин чунин истилоҳот илмӣ номи «орнитоним» мебошад, ки дар мавриди гуруҳи луғавиаш «орнитонимҳо» бо мурури замон бо истифода аз калимаҳои ба забони асл мансуб ба сифати маводи ташаккул ва маҷозӣ аз забонҳои дигар пай дар пай ташаккул ёфтаанд. Ин гуруҳи вожаҳо дар ҳамаи забонҳо мавҷуд буда, аксари намоёнҳои он ба луғати ғаёл тааллуқ доранд, ки онро нақши барҷастаи паррандагон дар олами инсон маънидод мекунад. Орнитонимҳо доираи хеле васеи ғаёлият дошта, дар забони адабӣ, дар ғушҳои ҳудудию иҷтимоӣ, дар гуфтори умумӣ ва ғайра истифода мешаванд. Ба ин падидаи забонӣ рангҳои гуногуни услубӣ хос аст, ки ба он қобилияти маънӣ, равшанӣ, ифоданокӣ медиҳад, ки дар навбати худ истифодаи орнитонимҳоро дар ҳамаи услубҳои функционалӣ: илмӣ, публицистӣ, расмӣ, бадеӣ ва гуфтугӯӣ дар назар дорад.

Маънои аслии луғавии ҳуди орнитоним низ мисли маънои дигар калимаҳо «унсури сохти ҳолати аломати мебошад, ки алоқаи ассотсиативии нақшаи ифодаи воҳиди луғавӣ, ифодаи он ва мафҳуми онро таъмин менамояд».

Ҳалли проблемаҳои мубрами соҳаи таҳқиқоти луғоти номӣ, ки бо зарурати баланд бардоштани самаранокии муошират, чи дар дохили ҷомеаи ҷудогона ва чи дар сатҳи байналмилалӣ ва байнифарҳангӣ ба миён омадаанд. Аз як тараф, зарурати хубтар дарк намудани моҳияти мафҳуми луғавии забон ва миллат ва аз тарафи дигар барои тавсифи асолати ҳеш дар категорияҳои дақиқу муайян, ғайримуқаррарӣ ва инчунин баҳри равшанӣ андохтан ба «бегонагии забонҳо ва фарҳангҳо» оварда мерасонад.

Вазифаи аввалиндараҷаи фарҳанг ва ҷанбаҳои он дар замони истиқлолияти давлатӣ ва миллии тоҷикон дар доираи шинохти ҳувияти миллии ҷамъоварӣ ва коркарди иттилооте мебошад, ки миллат дар тули таърихи чандинасраи худ дар ҷараёни ғаёлияти бисёр оламшумули худ ба даст овардааст, бо вижагиҳои тафаккури миллии алоқаманд аст. Дар доираи назарияи фалсафии ҳеш ҳувият дар категорияҳо ва шаклҳои хоси забони модарӣ ташаккул ёфта, сифатҳои фикрӣ, маънавӣ ва иҷозаи характери миллиро дар зухуроти хоси худ мепайвандад [12, с. 332].

Аз ин лиҳоз, омӯзиши номи парандагон ва воҳидҳои амиқи забонӣ, луғавиву фразеологӣ дар доираи микронизомҳои забонии миллат, дар доираи лаҳҷаҳои ба ҳам наздик ҳомили донишу андешаҳои гуногун дар бораи воқеияти атроф, ки хоси як фарҳанги миллии мебошанд, ҳамеша умедбахш ба назар мерасад. Азбаски симои олам дар зеҳни инсон аз миқдори зиёди мафҳумҳо ва иттиҳодияҳои марбут ба онҳо иборат аст, ки бидуни огоҳӣ аз онҳо ҳам дар доираи як фарҳанг ва ҳам байни фарҳангҳои гуногун ба фаҳмиши комил ноил шудан ғайриимкон аст. Муносибати наздики забон ва фарҳанг боиси пайдо шудани ҷузъи миллии-фарҳангӣ дар ташкили луғоти номии парандагон ва сохтору этимологияи он мегардад, ки дар муқоиса бо системаи маъноии забони дигар эҳсос мешавад.

Луғати орнитонимӣ дар дохили луғоти маъмулии забон яке аз қабатҳои асосии луғавӣ буда, бо таваҷҷуҳи ҳиссёти хоса баён мешавад. Номи ҳайвоноту паррандагон, ва моҳиҳову наботот асрореро дар бар мегирад, ки дар ҷараёни таҳлили лингвистӣ бештар бо ҷалби маводи этнографию мифологӣ ошкор мегардад. Ба хусусияти ҷамъоварии забон рӯ оварда, дар бораи ҷаҳонбинӣ, муносибати инсон ва олами атроф маълумот пайдо мекунам.

Адабиёт

1. Блинова, О. И. Лексическая мотивированность и некоторые проблемы региональной лексикологии. Вопросы изучения лексики русских народных говоров / О. И. Блинова. - Л., 1971. - 62 с.
2. Боброва, Т. А. О природе названия и принципах номинации / Т. А. Боброва. - Русский язык в школе, 1974 - №4. - 99 с.
3. Гинатулин, М. М. К исследованию мотивации лексических единиц (на материале наименований птиц). Автореф. канд. филол. наук / М. М. Гинатулин. - Алма-Ата, 1973. - 27 с.
4. Голев, Н.Д. Дар бораи тавсифи маънои калима-денотативҳо. Проблемаҳои актуалии лексикология ва калимасозӣ / Н.Д. Голев. - Новосибирск, 1973. - №. 2.
5. Ильичёв, В. Д. Общая орнитология / В. Д. Ильичёв, Н. Н. Карташёв, И. А. Шилов. — М.: Высшая школа, 1982. — 464 с.
6. Каримова, А.А. Современный таджикский литературный язык (функционирование и развитие). / А.А. Каримова: Автореф. дисс. докт. филол. наук. — М., 1997. — 32 с.
7. Приходько, А. М. Концепты и концептосистемы в когнитивно-дискурсивной парадигме лингвистики / А. М. Приходько. — Запорожье: Премьер, 2008. — 332 с.
8. Салимов, Р.Д. Структура и семантика односоставных предложений в русском и таджикском языках./ Р.Д. Салимов. - Душанбе: Ирфон, 2009. - 394 с.
9. Симакова, О.Б. Лексико-семантическая группа «Орнитонимы» (на материале русского и французского языков): дис. ... канд. филол. наук. / Симакова О.Б. - Пенза, 2003. — 180 с.
10. Собирова, М. Семантическая характеристика предлогов в толковом словаре современного таджикского языка: Автореф. дис. канд. филол. наук / М. Собирова. - Душанбе, 1972. - 23 с.
11. Хайдеггер, М. Время картины мира // Новая технократическая волна на Западе. или Armstrong, N. (2005). Translation, Linguistics, Culture. Toronto: Multilingual Matters LTD - М., 1986. - 146 с.
12. Хушенова, С.В. Изафетные фразеологические единицы таджикского языка / С.В. Хушенова. - Душанбе, 1971. - 190 с.
13. Черных, П. Я. О новых словах. Этнографический бюллетень / П. Я. Черных. - Иркутск, 1923. - № 3. - 12 с.
14. Lements, J. F[en]. The Clements Checklist of Birds of the World (англ.) / J. lements. — 6th edn. — Ithaca, NY, USA: Cornell University Press, 2007.-9 с.

ТАСНИФОТИ ЛУҒАВӢ-МАӢНОӢИ НОМӢОИ МАРБУТ БА ПАРРАНДАГОН ДАР ЗАБОНӢОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Муаллифи мақола омӯзиши маъноӣ - луғавии номҳои марбут ба паррандагон (орнитоним) дар забоншиносии миллии тоҷикӣ ва муқоисаи он бо орнитонимҳои англисиро дар асоси муайян намудани омилу хусусиятҳо, лексикаи характернок ва семантикаи гурӯҳҳои алоҳида пешниҳод кардааст. Ба андешаи муаллифи мақола, зарурати омӯзиши ин номҳо ҳамчун гурӯҳи махсуси мавзӯии луғатномаҳои забонӣ барои дарёфти меъёрҳои нави гурӯҳбандии воҳидҳо дар забонҳо ва дарки дараҷаи мувофиқати сохторӣ-маъноӣ ва образии онҳо ба ҳамдигар пешниҳод мешаванд. Ҳангоми омӯзиши номҳои паррандагон муайян кардан мунки аст, ки номгузории паррандагон дар илм бо мафҳуми «орнитоним», ки як ҷузъи луғати бузургӣ зоонимҳо ё номҳои хайвонот дар ҳама гуна забонҳо мебошанд. Ин воҳидҳои номиналӣ дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ ғайриҷола истифода мешаванд. Ба андешаи муаллиф, орнитонимҳо доираи хеле васеи ғайриҷола дошта, дар забони адабӣ, дар ғушҳои ҳудуди иҷтимоӣ, дар гуфтори умумӣ ва ғайра истифода мешаванд. Ба ин падидаи забонӣ рангҳои гуногуни услубӣ хос аст, ки ба он қобилияти маънӣ, равшанӣ, ифоданокӣ медиҳад, ки дар навбати худ истифодаи орнитонимҳоро дар ҳамаи услубҳои функционалӣ: илмӣ, публицистӣ, расмӣ, бадеӣ ва гуфтугӯӣ дар назар дорад.

Калидвожаҳо: луғатномаҳои забонӣ, лексика, номҳои паррандагон, услубӣ орнитоним, гурӯҳбандии воҳидҳо, тоҷикӣ, англисӣ, зоонимҳо, воҳидҳои фразеологӣ.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ НАИМЕНОВАНИЙ ПТИЦ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Автор статьи предложил семантико-лексическое исследование названий, родственных птицам (орнитонимов) в таджикском национальном языкознании и их сравнение с английскими орнитонимами на основе выявления факторов и характеристик, характерной лексики и семантики отдельных групп. По мнению автора статьи, необходимо изучение этих названий как особой тематической группы лингвистических словарей, чтобы найти новые критерии классификации единиц в языках и понять степень их структурно-семантической и образной структуры совместимости друг с другом. Изучая названия птиц, можно определить, что название птиц в науке осуществляется понятием «орнитоним», которое входит в состав большого словаря зоонимов или названий животных на любом языке. Эти именное единицы активно используются при образовании фразеологизмов. По мнению автора, орнитонимы имеют очень широкий спектр активности и используются в литературном языке, в региональных и социальных диалектах, в общей речи и т. д. Это языковое явление характеризуется разнообразной стилистической окраской, что придает ему смысловую способность, ясность, выразительность, что в свою очередь предполагает использование

орнитонимов во всех функциональных стилях: научном, публицистическом, официальном, художественном и разговорном.

Ключевые слова: словари языков, лексика, названия птиц, стилистический, орнитоним, классификация единиц, таджикский, английский язык, зоонимы, фразеологизмы.

LEXICO-SEMANTIC CLASSIFICATION OF BIRD NAMES IN THE TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

The author of the article proposed a semantic-lexical study of names related to birds (ornithonyms) in Tajik national linguistics and their comparison with English ornithonyms based on identifying factors and characteristics, characteristic vocabulary and semantics of individual groups. According to the author of the article, it is necessary to study these names as a special thematic group of linguistic dictionaries in order to find new criteria for classifying units in languages and understand the degree of their structural-semantic and figurative structure compatibility with each other. By studying the names of birds, one can determine that the naming of birds in science is carried out by the concept of "ornithonym," which is part of a large dictionary of zoonyms or animal names in any language. These nominal units are actively used in the formation of phraseological units. According to the author, ornithonyms have a very wide range of activity and are used in literary language, in regional and social dialects, in general speech, etc. This linguistic phenomenon is characterized by a variety of stylistic colors, which gives it semantic ability, clarity, expressiveness, which in turn, involves the use of ornithonyms in all functional styles: scientific, journalistic, official, artistic and colloquial.

Keywords: language dictionaries, vocabulary, names of birds, stylistic, ornithonym, classification of units, Tajik, English, zoonyms, phraseological units.

Дар бораи муаллиф

Гулямов Наймжон Хайрилович
Муаллими калони кафедраи методикаи
таълими забони англисӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: gulomov8181@mail.ru

About the author

Gulyamov Naimzhon Khairiloevich
Senior teacher, chair of English teaching
methodology
Tajik State Pedagogical University named after
Sadrididdin Aini
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: gulomov8181@mail.ru

Об авторе

Гулямов Наймжон Хайрилович
Старший преподаватель кафедры
методики преподавания английского языка
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: gulomov8181@mail.ru

УСУЛИ САРФИИ СОХТА ШУДАНИ ИСТИЛОҲОТИ МЕЪМОРӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ (ВАНДАФЗОӢ-AFFIXATION)

Матробиён С. К., Даминзода М. З.

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи С. Улугзода

Муқаддима. Дар заминаи рушди босуръати илми забоншиносии муосир ва тавсеаи муносибатҳои байналмилалӣ, омӯзиши роҳи усулҳои ташаккули истилоҳот, баҳусус дар шакли муқоисавӣ, аҳамияти ҳоса касб мекунад. Истилоҳоти меъморӣ ҳамчун як зерсистемаи муҳими луғати соҳавӣ дорои хусусиятҳои махсуси сохторӣ ва маъноӣ буда, аз ҷиҳати калимасозӣ таҳқиқи амикро талаб менамояд. Забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ аз лиҳози сохторӣ ва типологӣ ба гурӯҳҳои гуногуни забонӣ тааллуқ дошта, дар раванди истилоҳсозӣ аз механизмҳои мухталиф истифода мебаранд. Яке аз чунин механизмҳои калидӣ усули сарфӣ, яъне вандафзоӣ ба ҳисоб меравад. Агар дар забони англисӣ ин усул дорои дараҷаи баланди фаъолият ва маҳсулноки бошад, дар забони тоҷикӣ истифодаи он нисбатан маҳдуд ба назар мерасад. Бо дарназардошти ин, таҳқиқи муқоисавӣ вандафзоӣ дар доираи истилоҳоти меъморӣ барои ошкор намудани қонуниятҳои умумӣ ва хусусиятҳои фарқкунандаи калимасозӣ дар ин ду забон дорои аҳамияти назариявӣ ва амалӣ мебошад.

Мавод ва усулҳои таҳқиқот. Дар ҷараёни анҷом додани таҳқиқот маҷмуи усулҳои муосир илмӣ мавриди истифода қарор гирифтанд. Аз ҷумла, *усули тавсифӣ* барои баёни хусусиятҳои умумии маводи таҳқиқот, *усули муқоисавӣ* барои муайян намудани монандиҳо ва фарқиятҳои сохториву маъноӣ, инчунин *таҳлили морфологӣ ва семантикӣ* барои омӯзиши сохтор ва мазмуни истилоҳот татбиқ гардиданд.

Қисми асосӣ. Яке аз роҳҳои бисёр маъмули калимасозӣ дар забоншиносии тоҷик усули сарфии он маҳсуб меёбад, ки дар он асосан вандҳои мавқеи асосӣ доранд. Дар забоншиносии англисӣ усули мазкур *affixation* “вандафзоӣ” номида шуда, яке аз зергурӯҳҳои усули *derivation* маҳсуб меёбад. Дар забоншиносии англисӣ *усули сарфӣ (inflection)* аз калимасозӣ (*derivation*) фарқ карда, он ҳамчун шаклсозии грамматикӣ баррасӣ мегардад. Б. Комри назари худро баён намуда, таъкид мекунад: “Inflection is meaningful, but not lexeme-forming (флексиядори маъно бошад ҳам, аммо калимасоз нест)” [11, с.54] ё ин ки Н. Ҳосмкий бар Ҳамин андеша буд, ки: “Lexical insertion precedes inflection” [10, с.67], яъне аввал калима бо маъноӣ луғавӣ худ ба вучуд меояд, ки баъдан онро флексияҳо ҳамроҳӣ мекунанд.

Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки усули *сарфӣ (inflection)* дар забоншиносии англисӣ тағйирӣ маъноии калима набуда, балки шаклсозии грамматикӣ мебошад, ки дар ташаккули воҳидҳои нави луғавӣ иштирок намекунад. **Вандафзоӣ (affixation)** ва **таркиббандӣ (compounding)** дар эҷоди истилоҳот нақши муҳим дошта, ҳангоми бо калимаҳо васл шудан маъноӣ луғавӣ калима дигар мешавад [3, с. 76].

Аммо дар забоншиносии тоҷик усули сарфӣ яке аз роҳҳои ташаккули калима ва истилоҳот мебошад, ки вандафзоӣ таркиби асосии он маҳсуб меёбад ва, баръакс вандҳоро дар забони тоҷикӣ ба маъносоз ва шаклсоз ҷудо мекунанд [5, с.87].

Истилоҳсозӣ бо истифодаи пешванд: Боиси қайд аст, ки дар забони тоҷикӣ аслан пешвандҳои исмсоз хеле камшуморанд. Аз ин рӯ, тавассути пешванд сохта шудани истилоҳоти меъморӣ умуман ба назар намерасад. Бар асоси таҳлилҳо муайян гардид, ки дар истилоҳсозии меъморӣ тоҷикӣ танҳо дар таркиби истилоҳи *масвири барҷаста* “барелеф” сифати **барҷаста** истифода мешавад, ки бо пешванди **бар-** сохта шудааст. Дар дигар ҳолатҳо истилоҳи меъморӣ ба қайд гирифта нашудааст.

Дар забони англисӣ бошад, миқдори муайяни истилоҳҳо дар соҳаи меъморӣ мавҷуданд, ки ба воситаи пешвандҳо сохта шудаанд. Баҳусус, пешвандҳои *di-, com-, counter-, in-, inter-, non-, semi-, sub-, super-, ex-, ante-, pro-, peri-, para-, post-, pre-, re-, under-, over-, trans-* аз қабилҳои пешвандҳоеанд, ки дар сохтани истилоҳоти меъморӣ хеле фаъоланд. Бояд қайд кард, ки на ҳамаи ин пешвандҳо решаи англисӣ доранд, балки онҳо мустақиман аз забонҳои юнонӣ, фаронсавӣ, италиявӣ ё аз забони юнонӣ ба воситаи забони фаронсавӣ дар шакли тағйирёфта ва ғайра ба забони англисӣ иқтибос шудаанд. Чунончи:

1) **pro-**. Пешванде, ки дар забонҳои юнонӣ ва латинӣ роиҷ буда, маънои “пеш”-ро ифода мекунад. Ин пешванд дар забони англисӣ асосан дар таркиби калимаҳои иқтибосие, ки решаи латинӣ ё юнонӣ доранд, ба назар мерасад. Аз ҷумла, истилоҳҳои меъморӣ *propylon*

“даромадгоҳи аркдор”; **pronaos** “даромадгоҳи маъбад”, **prodomos** “миёнсарой (вестибюл)”, **prothyron** “даромадгоҳи бо сақф ё сутун пӯшида (протирон)”, **protome** “нимпайкараи одам ё ҳайвон (протома)” аз қабилӣ чунин истилоҳҳо мебошанд;

2) **di-**. Пешванди иқтибосшуда аз забони юнонӣ дар забони англисӣ, ки маънои “дутой”-ро ифода мекунад: **distyle** “долони дустуна”; **diglyph** “дубурҷастагӣ (диглиф)” ва ғайра;

3) **semi-**. Пешванди иқтибосие дар забони англисӣ, ки маънои “ним, нима; нисф”-ро ифода мекунад: **semi-dome** “нимгумбаз”, **semi-column** “нимсутун”;

4) **in-**. Пешванди **in-** дар истилоҳҳои ташаккули истилоҳҳои меъморӣ **intaglio** “нақшу нигори ҷиддӣ”, **invert** “арки вожгун; гунбази баръакс” ва монанди инҳо истифода мешавад, ки ба маъноҳои “баръакс”, “вожгун” истифода мешавад;

5) **sub-**. Пешванди мазкур ба забони англисӣ аз забони латинӣ иқтибос шуда, ба маъноҳои “зер”, “поён” истифода мешавад: **substruction** “таҳкурсӣ; муттақои бино”; **substructure** “бунёд, асос”; **subway** “роҳи оҳани зеризаминӣ”;

6) **com-**. Пешванди мазкур низ дар забони англисӣ иқтибос аз забони латинӣ буда, дар калимаҳои гуногун он тағйири шакл намуда ҳамчун **col-** ва **con-** низ истифода мешавад: **construction** “сохтмони бино”, **configuration** “тарҳсозӣ”, **concourse** “толори васеъ”, **connection** “пайвандгоҳ”;

7) **counter-**. Пешванди мазкур ҳарчанд решаи латинӣ дошта бошад ҳам аммо ба забони англисӣ аз забони фаронсавӣ иқтибос шуда, маъноҳои “зид; муқобил ва баръакс”-ро ифода мекунад: **counterweight** “муқобилвазн”, **counterfort** “сутуни тақягоҳи муқобил дар девор (контрфорс)”; **counterbracing** “мустаҳкамсозии муқобил”, **counterarch** “қуббаи муқобил ҷиҳати тақя” ва ғайра;

8) **inter-**. Пешванди мазкур ҳам дар забони англисӣ иқтибос аз забони латинӣ мебошад ва он асосан бо маъноҳои “байни, миёни; мутақобил, байниҳамдигарӣ, пайванди байни қисмҳо” калимаву истилоҳҳо месозад: **intercolumniation** “фосилаи байни сутунҳо”, **intermediate (of space)** “фазои миёна”, **interlocking** “сохтори ба ҳам пайванд”, **interpenetration (of spaces)** “фазоҳои ба ҳам пайванд”, **intersection** “буриш (-и роҳҳо, деворҳо)”;

9) **non-**. Ин пешванд низ аз забони латинӣ ба забони англисӣ гузашта, калимаҳо ва истилоҳҳоеро месозад, ки маъноҳои инкоририи “не, ғайри, бе”-ро ифода мекунад: **nonbearing** “борнабардор”, **nonstructural** “ғайрисохторӣ”, **noncombustible** “сӯхтанашаванда”, **nonresidential** “ғайриманзилӣ”, **nondestructive** “ғайрихаробкунанда”. Боиси қайд аст, ки пешванди **non-** дар забони англисӣ хеле ғаёл буда, бештар дар сохтани истилоҳоти илмӣ-техникӣ истифода мешавад;

10) **super-**. Ин пешванд низ дар забони англисӣ решаи латинӣ дошта, бо маъноҳои “олӣ, боло, аз ҳад зиёд” калима ва истилоҳҳо месозад: **superstructure** “қисми болои таҳкурсӣ”, **superimposed (order)** “ордерҳои болои ҳам ҷидашуда”, **supercolumn** “сутуни баландтарин, ки чанд ошёнро фаро мегирад”;

11) **ex-**. Пешванди **ex-** ҳам иқтибос аз забони латинӣ буда, дар забони англисӣ бо маъноҳои “берун, хориҷ; пешин” калимаву истилоҳҳо, аз ҷумла истилоҳоти меъморӣ месозад: **exterior** “беруни бино”, **external** “берунӣ”, **excavation** “кандани замин”, **exit** “остона, баромадгоҳ”, **expansion** “васеъшавӣ”, **expose** “берун кардан” ва ғайра;

12) **ante-** Пешванди мазкур низ тавассути вожаву истилоҳоти иқтибосии латинӣ ба забони англисӣ ворид гардида, дар ин забон мавқеи устувор гирифтааст. Ин пешванд асосан вожаву истилоҳотеро месозад, ки маъноҳои “дар пеши, қисми пеши, пеш аз”-ро ифода мекунад ва дар соҳаи меъморӣ истилоҳҳоеро ба маънои “пеш” сохтааст: **anteroom** “хуҷраи пеш (қабл аз хуҷраи асосӣ)”, **antefix** “унсури ороиши сақф”, **antehall** “толори пеш”, **anteportico** “долони пеш; пешайвон” ва ғайра;

13) **peri-** Пешванди мазкур аз забони юнонӣ ба забони англисӣ иқтибос шудааст. Ин пешванд калимаву истилоҳотеро месозад, ки маъноҳои “атрофи, гирди, канори, назди”-ро ифода мекунад. Ин пешванд дар меъморӣ Юнони Қадим бештар истифода шудааст ва истилоҳоти меъморӣ, ки бо пешванди мазкур дар забони англисӣ мавҷуданд, иқтибос аз забони юнонӣ мебошанд: **peristyle** “сутунҳои гирдогирд”, **peripteral** “бо сутунҳо ҷидашуда”, **periactos** “ҷой барои ороишот дар театрҳои Юнони қадим (периакт)” **perimeter (wall)** “(девори) атрофӣ”, **peristasis** “қаторсутунҳои гирди маъбад”;

14) **para-** Пешванди мазкур дар забони англисӣ хеле маъмул мебошад. Ин пешванд низ аз забони юнонӣ ба забони англисӣ омадааст ва маъноҳои зеринро ифода мекунад: “дар паҳлуи”, “дар назди”, “берун аз”, “ғайристандартӣ” ва амсоли инҳо. Тавассути ин пешванд

дар забони англисӣ истилоҳоти зерини меъморӣ сохта шудаанд: **parapet** "тавораи пасти канори ягон чиз", **parastyle** "қаторсунтунҳои паҳлӯӣ", **parastades/ parastas** "қаторсунтунҳои паҳлӯӣ девор" **parodos** "роҳрави паҳлӯӣ", **parametric (architecture)** "меъморӣ параметрӣ";

15) **post**-Ин пешванд низ дар забони англисӣ хеле маъмул ва мавриди истифодаи ғаёл қарор дорад. Пешванди мазкур аз забони латинӣ ба забони англисӣ омада, маъноҳои "баъд аз; пас аз"-ро ифода мекунад. Бар асоси ин пасванд дар забони англисӣ истилоҳҳои зерини меъморӣ сохта шудаанд: **postmodern (architecture)** "(меъморӣ) постмодерн", **postclassical** "баъд/пас аз давраи классикӣ", **post-industrial (architecture)** "(меъморӣ) пас аз саноатӣ";

16) **pre**-Ин пешванд аз забони латинӣ ба англисӣ омада, ба маъноҳои "пеш аз, қабл аз" истифода мешавад. Дар соҳаи меъморӣ тавассути ин пешванд истилоҳҳои зерин сохта шудаанд: **preclassical (architecture)** "(меъморӣ) пеш аз классикӣ", **prehistoric (structures)** "(сохтмонҳои) қабл аз таърих", **prefabricated (building)** "(бинои) пешсохт", **precast (concrete)** "(бетони) пешқолабишуда", **premodern (architecture)** "(меъморӣ) пешмодерн";

17) **re**-. Пешванди **re**-низдар забони англисӣ аз забони латинӣ иқтибос шуда, маъноҳои "боз, аз нав, дубора, баргашт"-ро ифода мекунад. Тавассути ин пешванд низ дар соҳаи меъморӣ истилоҳоти нав сохта шудаанд: **reconstruction** "бозсозӣ", **rehabilitation** "барқарорсозии функционалӣ", **retrofit** "мутобик намудани бинои куҳна ба талаботи нав", **redevelopment** "азнавсозӣ/азнавтаҳия", **restoration** "барқарорсозӣ";

18) **under**-Пешванди мазкур решаи аслии англисӣ дошта, дар забони англисии қадим ва прото-германӣ дар ҳамин шакл (**under**) истифода шудааст, маъноҳои "зери, таги, поёни; нокифоя"-ро ифода мекунад. Дар соҳаи меъморӣ тавассути ин пешванд низ микдори муайни истилоҳҳо сохта шудаанд: **underground** "зеризаминӣ", **underpass** "гузаргоҳи зери роҳ", **understructure** "зерсохтор", **underfloor** "зери ғарш", **underdesign** "тарҳрезии нокифоя";

19) **over**-Пешванди мазкур низ решаи аслии англисӣ дошта, дар забони англисии қадим ва прото-германӣ дар шакл **over** истифода шудааст. Ин пешванд асосан ба маъноҳои "болои, аз боло, аз ҳад зиёд, барзиёд"-ро ифода мекунад. Дар соҳаи меъморӣ тавассути ин пешванд низ микдори муайни истилоҳҳо сохта шудаанд: **overpass** "роҳрав (ё пул)-и болои роҳ", **overhang** "қисми болои девор ё бом, ки ба беруни девор меафтад", **overstructure** "сохтори болоӣ", **over-insulation** "изолятсияи аз ҳад зиёд";

20) **trans**-. Пешванди **re**-низдар забони англисӣ аз забони латинӣ иқтибос шуда, маъноҳои "дар байни, дар пеши, дар паҳлӯи; аз як тараф ба тарафи дигар; гузаранда"-ро ифода мекунад. Тавассути ин пешванд низ дар соҳаи меъморӣ истилоҳоти нав сохта шудаанд: **transparent (material)** "(моддаи) шаффофи равшанигузар", **transverse (beam)** "сутуни паҳлӯӣ", **transom** "тоқчаи дари дохилӣ (ки бо он равшанӣ мегузарад)".

Ҳамин тавр, бар асоси таҳлилҳои боло ва мисолҳои, ки оварда шуд, маълум мегардад, ки дар забони тоҷикӣ пешвандҳои исмсоз, бахусус пешвандҳои, ки истилоҳоти меъморӣ созанд, қариб вучуд надоранд. Аммо дар забони англисӣ пешвандҳо хеле ғаёл буда, тавассути онҳо микдоре аз истилоҳҳои меъморӣ сохта шудааст, ҳарчанд барҳи зиёди онҳо иқтибос аз забонҳои юнонӣ, латинӣ ва фаронсавӣ мебошанд. Истилоҳоти меъморӣ дар забони англисӣ тавассути пешвандҳо ташаккулёфта, дар забони тоҷикӣ ба воситаи калимаҳои мустақил ва пешояндҳо ифода мешаванд. Агар ба таври муқоиса назар андозем пешвандҳои, ки дар забони англисӣ истилоҳоти меъмориро ташкил медиҳанд, дар забони тоҷикӣ бокалимаҳои мустақили сода, таркибӣ ва унсурҳои грамматикӣ ифодакунандаи маъноҳои микдору шумора (**semi**- "нисф, ним, қисм", **di**- "ду, ҷуфт"), иртиботу ҳамроҳӣ (**com**- "якҷо, ҳам, бо", **inter**- "байни, миёни"), хилофу инкор (**counter**- "зид, муқобил", **non**- "не, но-, бо-"), ҷойгиршавӣ ва мавқеъгирӣ (**sub**- "зери", **super**- "болои", **over**- "аз боло, аз ҳад зиёд", **peri**- "ғирд, атрофи", **para**- "паҳлӯ", **under** "таги зери"-), самту ҳаракат (**trans**- "аз як тараф ба тарафи дигар, гузаронидан, гузашидан", **ex**- "берун, аз берун") ва замон (**ante**- "пеш аз", **pro**- "ба пеш, пеш", **post**- "баъд, пас аз", **pre**- "пеш", **re**- "аз нав, боз") ва монанди инҳо ифода ёфта, истилоҳоти меъморӣ ба вучуд меоянд. Аз ин бар меояд, ки истилоҳоти пешванддори англисӣ дар забони тоҷикӣ ба калимаҳои ғайрипешвандии мураккабтаркиб табдил меёбанд. Чунин истилоҳот, агар дар забони англисӣ хусусияти морфологӣ дошта бошанд, дар забони тоҷикӣ онҳо хусусияти синтаксисиро касб мекунанд. Дар забони тоҷикӣ, ки забони фарҳангиву адабӣ маҳсуб мешуд, истилоҳсозии маъноӣ бештар ба назар мерасад. Аз ин рӯ, дар ин забон бо пешванд истилоҳоти меъморӣ қариб ба назар намерасад. Аз назари типологӣ дар забони англисӣ, ки забони аналитикӣ бо унсурҳои синтетикӣ мебошад, дериватсия (вандафзоӣ) суръати ғаёл дошта, дар забони тоҷикӣ, ки забони флективӣ бо

унсурҳои аналитикӣ мебошад, бо роҳи калимасозии мураккабтаркиб ва изофасозӣ бештар истилоҳ эҷод мегардад.

Аз назараи фоизноки маълум мегардад, ки дар забони тоҷикӣ бо пешванд қариб ягон истилоҳи меъморӣ мавҷуд нест, аммо дар забони англисӣ бошад тибқи луғатҳои дастарсшуда тахминан аз 45 то 55%-и истилоҳоти меъморӣ бо пешванд сохта шудаанд. Яъне, пешванд, дар забони англисӣ воситаи муҳимми ташаккули истилоҳоти меъморӣ маҳсуб меёбад, аммо дар забони тоҷикӣ онҳо бо механизмҳои синтаксисӣ иваз мешаванд. Бинобар ин, ҳангоми тарҷума нусхабардории пешвандӣ қобили қабул набуда, балки тарҷумаи мафҳумӣ роҳи мувофиқ мебошад.

Истилоҳсозӣ бо истифодаи пасванд:

Пасвандҳо низ дар калимасозии исмӣ, аз ҷумла истилоҳсозӣ мавқеи асосӣ доранд. Дар забони тоҷикӣ пасвандҳои исмсоз бозмонда аз забони порсии миёна маҳсуб меёбанд. Муҳаққиқи забонҳои нави эронӣ, баҳусус забонҳои форсӣ ва тоҷикӣ Т.Д. Чхеидзе калимасозии исмиро дар забони форсӣ таҳқиқ карда, зикр мекунад, ки: “Забони форсии нав пасвандафзоиро аз забони порсии миёна мерос гирифтааст” [9, с.16]. Ба андешаи муаллифони “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” таснифоти пасвандҳо дар робита ба он ки ба вожаи сохтааш чӣ гуна маъно мебахшад, муайян мегардад: “Вақте ки суффиксҳо аз ин ҷиҳат аз назар гузаронида мешаванд, тафовути онҳо аз якдигар боз ҳам равшантар зоҳир мегардад. Баъзе суффиксҳо танҳо аз исм, баъзеи дигар аз сифат ва сеюмӣ аз шумора ё феъл исм месозад. Суффиксҳое ҳастанд, ки аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ ном месозанд ва ин ба маънои исми сохта таъсир нарасонида наметавонанд.” [1, с.74]. Аз ин рӯ, пасвандҳои забони тоҷикӣ хеле бисёр, сермаҳсул ва гуногун вазифа буда, дар сохтани истилоҳот низ нақши муассир доранд. Аз ҷумла, дар соҳаи меъморӣ забони тоҷикӣ истилоҳҳои зиёде мавҷуданд, ки тавассути пасвандҳои **-гоҳ**, **-а**, **-ӣ/-гӣ**, **-ча**, **-ак**, **-иш** ва монанди инҳоро сохта шудаанд ва дар зер мо мавқеи ҳар яке онҳоро шарҳ медиҳем.

1. Пасванди **-гоҳ**. Пасванди мазкур дар забони тоҷикӣ хеле сермаҳсул буда, тавассути он аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ истилоҳи меъморӣ сохта шудааст. Ба воситаи ин пасванд дар соҳаи меъморӣ ду нави истилоҳот сохта мешавад: а) номи иншоот ва биноҳое, ки хусусияти таъниоти дошта, машғулият ва ҷои истиқомат, мавқеъ ва макони воқъаҳои амалро ифода мекунанд ва ҳамзамон, тарҳи маҳсули меъморӣ худро доранд: *варзишгоҳ*, *донишгоҳ*, *фурудгоҳ*, *фурушгоҳ*, *ҳарамгоҳ*, *боргоҳ*, *табобатгоҳ*, *таваққуфгоҳ*, *осоишгоҳ*, *пажӯҳишгоҳ*, *бунгоҳ*, *хиргоҳ* ва ғайра; б) номи макони амалу ҳолатро ифода мекунад: *даромадгоҳ*, *баромадгоҳ*, *таъгоҳ* [4, с.98], *пойгоҳ* ва ғайра.

2. Пасванди **-а**. Пасванди мазкур низ дар забони тоҷикӣ сермаҳсул буда, тавассути он аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ асосан номи чизе сохта мешавад. Дар соҳаи меъморӣ ҳам ба воситаи пасванди **-а** истилоҳҳои зиёд сохта шудаанд. Чунончи, а) аз исм: *дандона* “қисми болоии дандоншакли деворҳои қалъа ва қаср, кунгура” [6, с.406], *пайкара* “биноҳо, хонаҳо, иншооти алоҳида бо ҳудудҳои таърихан ташаккулифта” [4, с.30], *канора* “тавораи роҳҳои ҳаракат ва майдонҳо бо унсурҳои якҷинсаи на он қадар баланд” [4, с.38], *соқа* “поя (-и арк ё гунбаз)” [8, с.263], *нова* “обрези бом” [8, с.419], *остона* “баландие дар қисми даромадгоҳи хона, поиндарӣ, даромадгоҳи хона; ҷӯби зерини дар ё дарвоза” [7, с.38], *нарғиса* “навъи ороиши гипсӣ ё алебастрӣ дар деворҳо ё шифтҳо ба шакли гули нарғис” [8, с.404], *устувона* “сутун ва ҳар чизи ба сутун монанд” [7, с.373]; б) аз сифат: *муаллақа* “қисми барҷастаи бино ё иншоот” [4, с.43] ва ғайра;

3. Пасванди **-ӣ/-гӣ**. Ин пасванд дар сохтани исмҳо хеле сермаҳсул мебошад. Решаи асосии пасванд **-ӣ** буда, **-гӣ** гунаи он маҳсуб мешавад, ки тибқи Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ, дар калимаҳои бо садонокҳои **а**, **е** ва **и** анҷомёфта навишта мешавад. Дар соҳаи меъморӣ низ тавассути ин пасванд истилоҳҳои зиёд сохта шудаанд. Чунончи, *мустаҳкамӣ* “қобилияти нашикаста тобоварии масолеҳ ба бор ва таъсирҳои гуногун” [4, с.63], *чандирӣ* “хосияти зерини борҳо ва таъсирҳои гуногун шаклтағйирёбии ҷисм” [4, с.89], *шервонӣ* “боме, ки хаймавор ҷӯборӣ шуда ба он тунука зада бошанд” [7, с.636], *бағдодӣ* “навъи меъморӣ”, *римӣ* “навъи меъморӣ”, *юнонӣ* “навъи меъморӣ” ва ғайра.

4. Пасванди **-ча**. Пасванди **-ча** номсоз буда, аз исмҳои мушахас (конкрет) номи чизе месозад. Дар соҳаи меъморӣ низ тавассути ин пасванд истилоҳҳои зерин истифода мешаванд, ки аксарияти онҳо бо роҳи тарҷумаи тахтуллафз сохта шудаанд ва онҳо ҳаҷман хурд будан ё монандии ашёро ба чизе ифода мекунанд. Чунончи: *забонча* “барҷастаҳои зинамонанди борик, ки карнизро нигоҳ медоранд”, *ғӯшчаҳо* “ears”, *таъҷа* “кронштейн”, *лабча* “molding lip”, *шипангча* “айвони хурд, ки аз чор тараф қушодааст”, *пошинача*

“профили овезон бо қисми болоии бомӯя (барҷаста) ва қисми поёнии фурурафта (ковок)”[4, с.43], **тӯрича** “ҳамоми маҳалла” ва ғайра[2, с.42].

5. Пасванди **-ак**. Ин пасванд низ дар калимасозии забони тоҷикӣ хеле сермахсул буда, аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ исм исм месозад. Аз ин рӯ, дар истилоҳсозӣ низ ғаёл буда, тавассути он истилоҳҳои зиёди меъморӣ сохта шудаанд. Чунончи, **каҷак** “унсури меъморӣ ба шакли қачи спиралии ҳалқадор ё нуқта дар марказ”[4, с.70], **кашак** “ҷӯби дарози ҳамдор”[6, с.605], **ресмонак** “нақиш печи ресмоншакл(cord motif)”, **рафак** “консол” [8, с.503], **чангак** “оҳани саркаҷ барои ба ҳам пайвастании иморат (анкер)”[8, с.713], **болиштак** “асоси иморат; тақягоҳ дар механизмҳои гуногун”[6, с.225], **чашимак** “сурухи дар (pupil (eyelet))”[8, с.717], **часнак** “ошиқу маъшуқ (-и дару тиреза)” [8, с.716] ва ғайра.

6. Пасванди **-иш**. Дар забони тоҷикӣ ҳарчанд пасванди **-иш** каммахсул ҳисобида шавад ҳам, аммо пасванди хеле серистеъмол мебошад. Дар ҳамаи соҳаҳо тавассути ин пасванд аз асоси замони ҳозираи феъл истилоҳ сохта шудааст. Аз ҷумла, дар соҳаи меъморӣ истилоҳҳои зерин ба воситаи ҳамин пасванд сохта шудаанд: **ороиш** “як намуди ороиши меъморӣ; ороишҳои бадеии бунёдҳои меъморӣ ва қисмҳои алоҳидаи онҳо”[4, с.77], **ҳазиш** “қобилияти масолеҳ (ҷисм), ки дар зерин таъсири бори доимӣ ё шиддати механикӣ шаклтағйирёбии пластикаиш бо мурури вақт охиста зиёд мешавад”[4, с.108], **пӯиш** “боми тунукагӣ”, **гармоиш** “амали гарм кардани биноҳо бо об ё ҳавои гарм аз тариқи муассисаҳои махсус”[6, с.311] ва ғайра.

Пасвандҳои, ки дар забони англисӣ дар сохтани истилоҳоти меъморӣ иштироки ғаёл доранд, асосан инҳо мебошанд: **-tion / -sion, -ment, -ure, -ism, -ing, -ity, -er / -or, -age, -y**. Тавассути ин пасвандҳо истилоҳоте сохта мешаванд, ки онҳо *раванд (construction)*, *ҳолат (stability)*, *сохтор (structure)*, *равия (modernism)*, инчунин хусусиятҳои меъмориро ифода мекунанд. Дар зер ҳар як пасвандро ба таври ҷудогона дида мебароем.

1. Пасванди **-tion / -sion**. Пасванди **-tion** асосан решаи латинӣ дошта, аз шаклҳои **-tiō / -tiōnis** тавассути забони фаронсавӣ аз шакли **-cion** ба забони англисӣ ворид шудааст ва дар ду шакл: **-tion / -sion** истифода мешавад. Дар фарҳангомаи Оксфорд он ба таври зер тафсир шудааст: “-tio-, -onis < -t-, stem ending of past participle + io-, a noun suffix; or alteration of Old French -cion < Lation-tio”[13, с.998]. Дар забони англисӣ ин пасванд асосан бо феълҳои аз забони латинӣ иқтибосшуда мепайвандад ва исми абстракт месозад, ки ифодакунандаи амал, раванд ва натиҷа мебошад. Дар забони тоҷикӣ пасванди мазкур вобаста ба маъно ва навъи истилоҳ метавонад бо пасвандҳои **-иш, -ӣ, -гӣ, -гарӣ** ва пасвандгунаҳои **-кунӣ, -созӣ, -гузорӣ** ифода ёбад. Дар забони англисӣ дар соҳаи меъморӣ ба воситаи пасванди **-tion** якқатор истилоҳҳо сохта шудаанд: **adaptation** «мутобиқсозии бино», **construction** «сохтмони бино», **decoration** «ороиш», **excavation** «кандани замин ҷиҳати таҳкурсии бино», **elevation** «намо (фасад)», **implementation** «ҷорӣ кардани усулҳои сохтмон», **orientation** «самтгирӣ», **proportion** «таносуб», **projection** «барҷастагӣ», **preservation** «ҳифзи бино», **protection** «муҳофизат», **rustication** «сангкорӣ (рустика), коркарди ноҳамвори санг», **stabilization** «устуворкунӣ», **ventilation** «шамолдиҳӣ» [12].

2. Пасванди **-ment**. Пасванди мазкур низ пасванди аслии забони англисӣ набуда, аз забони латинӣ ба забони фаронсавӣ ва аз фаронсавӣ ба англисӣ тахминан дар асрҳои XII – XIV ворид шудааст [13, с.887].

Дар замони муосир пасванди мазкур дар забони англисӣ яке аз унсурҳои асосии калимасозӣ маҳсуб ёфта, асосан он аз феъл исм месозад. Чунин исмҳо одатан амал, ҳолат, раванд ва натиҷаро ифода мекунанд. Шакли ифодаи ин пасванд дар забони тоҷикӣ пасвандҳои **-иш, -ӣ, -гӣ** мебошанд. Дар робита ба хусусиятҳои дар боло зикршуда дар забони англисӣ ба воситаи пасванди **-ment** истилоҳҳои зиёди меъморӣ сохта шудаанд. Чунончи: **abutment** «қисми пайвастанкунандаи бино, арк, пул ба замин ё девор», **alignment** «танзими унсурҳои меъморӣ», **arrangement** «ҷобаҷокунии унсурҳои меъморӣ», **basement** «ошёнаи зеризаминӣ дар биноҳо; таҳкурсии зеризаминӣ», **development** «рушди биносозӣ ва тарҳрезӣ», **enhancement** «тақвияти ҷузъиёти меъморӣ», **placement** «ҷойгиркунии унсурҳо дар бино», **reinforcement** «устувор кардани сохтор», **ornament** «нақиш нигор, унсурҳои ороишӣ дар фасад ё дохили бино», **embankment** «бунёди девори ҳифзӣ барои муҳофизати бино», **pavement** «роҳи пиёдагузар дар шаҳр» [12].

3. Пасванди **-ure**. Ин пасванд низ дар забони англисӣ иқтибосӣ буда, аз нигоҳи баромади таърихӣ ба гурӯҳи пасвандҳои романи дохил мешавад. Ин пасванд дар забони англисӣ асосан аз сифат ва феъл исм месозад, ки маъноҳои раванд, амал, натиҷаи амал, ҳолат, сохтор ва объекти сохташударо ифода мекунанд. Дар забони тоҷикӣ он метавонад бо

пасвандҳои *-ии*, *-ӣ*, *-гарӣ* ифода ёбад. Бо маъноҳои болозикр дар забони англисӣ пасванди *-ure* истилоҳҳои зерини меъмориро месозад: **structure** "сохтор ва таркиби бино", **architecture** "меъморӣ", **infrastructure** "зерсохтор", **manufacture** "истеҳсоли масолеҳи ғуноғуни меъморӣ", **fracture** "шикофӣ ё раҳна дар девор ё бетон", **entablature** "тоҷбанд; унсурҳои гузарии байни сутунҳо ва фронтон", **moisture** "намнокӣ барои устувори бино" ва ғайра.

4. Пасванди *-ism*. Пасванди мазкур низ пасванди аслии забони англисӣ набуда, он аз ғуруҳи пасвандҳои юнонию латинӣ махсуб меёбад ва тавассути забони фаронсавӣ аз забони латинӣ ба забони англисӣ иқтибос шудааст [13, с. 765].

Дар забони тоҷикӣ барои ифодаи маънои пасванди мазкур асосан пасванди *-гароӣ* ва пасвандгунаи *-нарасмӣ* истифода мешаванд. Тавассути пасванд *-ism* дар забони англисӣ дар баробари истилоҳоти дигар соҳаҳои истилоҳоти соҳаи меъморӣ низ сохта шудаанд, ки равиҳо, сабқҳо ва мактабҳои назариявии меъмориро ифода мекунанд. Чунончи, **classicism** "бостонгароӣ (меъёрҳои меъморӣи Юнону Рим)", **modernism** "муосиргароӣ (ради анъана, шаклҳои содда)", **constructivism** "конструктивизм (сохторгароӣ)", **functionalism** "амалқардгароӣ (афзалияти вазифа бар ороиш)", **expressionism** "экспрессионализм (шаклгароӣ)", **neoclassicism** "неоклассицизм (эҳёи классика)" ва ғайра.

5. Пасванди *-ing*. Дар забони англисӣ пасванди мазкур аз зумраи ғайбатарин ва сермахсултарин пасвандҳо ба шумор меравад [13, с. 732].

Пасванд *-ing* ду вазифаро дар забони англисӣ бар душ дорад: а) маъносоз (асосан исмсоз); б) шаклсоз (асосан шакли феълии *present participle* месозад). Шакли маъносози он аз феъл исм месозад, ки дар забони англисӣ *gerund (deverbal noun)* номида мешавад.

Пасванди *-ing* дар забони англисӣ истилоҳотеро дар соҳаи меъморӣ месозад, ки маъноҳои амал, ғайбат ва равандро ифода мекунанд. Чунончи: **building** "бино; биносозӣ", **cladding** "рӯйпӯшкунӣ (фасад)", **drafting** "нақшакашӣ; тарҳ", **framing** "сохтани каркаси бино", **landscaping** "тарҳрезии муҳити беруна", **planning** "банақшагирӣ", **flooring** "фаршсозӣ", **fluting** "рахчабандии ороишии сутун", **railing** "панҷара, дастак", **rendering** "андоza/қабати рӯй", **roofing** "бомпӯшонӣ", **molding/moulding** "қолаббандии ороишӣ" ва ғайра.

6. Пасванди *-ity*. Ин пасванд хеле барвақт ба забони англисӣ тавассути забони фаронсавӣ аз забони латинӣ иқтибос шудааст [12, с. 590].

Пасванди *-ity* аз сифат исм месозад, ки чунин исмҳо маъноҳои ҳолат, сифат, дараҷа ва хусусиятро ифода мекунанд. Бар ҳамин маъноҳои истилоҳҳои зиёди меъморӣ дар забони англисӣ сохта шудааст: **stability** "устуворӣ (конструксия)", **durability** "пайдорӣ (мавод)", **density** "зичӣ (шаҳр)", **porosity** "сӯрохнокӣ (мавод)", **integrity** "тамомият (конструксия)", **sustainability** "устуворӣ (экологӣ)", **visibility** "намоёнӣ (дар фазо)" ва ғайра.

Дар забони тоҷикӣ пасванди *-ity* тавассути пасвандҳои *-ӣ*, *-гӣ*, *-ият*, *-нокӣ*, *-мандӣ* ифода меёбад.

7. Пасвандҳои *-er*. Пасванди мазкур решаи аслии англисӣ дошта ба маъноҳои шахсе, ки амалро иҷро мекунад, ба касб ва ё ашёе, ки тавассути он амале анҷом мешавад, далоят мекунад. Масалан: *sing* → *singer*, *work* → *worker*, *build* → *builder*.

Дар соҳаи меъморӣ низ тавассути ин пасванд истилоҳҳои зиёде сохта шудаанд, ки бештар номи касб, ашё ва унсурҳои меъмориро ифода мекунад. Чунончи: **builder** "сохтмончӣ", **designer** "тарҳ", **planner** "нақшабанд", **installer** "насбкунанда", **(beam) bearer** "тақягоҳ", **fastener** "васлкунанда", **supporter** "дастгиркунанда"

8. Пасванди *-or*. Пасванди мазкур решаи латинӣ дошта, дар забони англисии миёна ба воситаи забони фаронсавӣ ворид шудааст [12, с. 657].

Ин пасванд ба маънои шахси иҷрокунандаи амал ё асбобу дастгоҳе, ки амалро иҷро мекунад далоят мекунад ва бештар дар истилоҳҳои илмӣ ва техникаӣ истифода мешавад. Масалан: *actor*, *creator*, *inspector*. Бояд қайд кард, ки пасванди *-or* дар забони англисӣ асосан бо калимаҳои истифода мешавад, ки решаи латинӣ доранд. Чунин калимаҳои аксарияти ба соҳи илму техника мансуб мебошанд. Аз ин рӯ, дар соҳаи меъморӣ низ истилоҳоти зиёде мавҷуданд, ки бо ҳамин пасванд сохта шудаанд. Чунончи: **contractor** "пудратчӣ", **inspector** "нозир", **operator** "танзимгар", **elevator** "лифт", **ventilator** "ҳавокаш", **generator** "генератор", **escalator** "эскалатор", **regulator** "танзимгар" ва ғайра.

9. Пасванди *-age*. Пасванди мазкур низ решаи латинӣ дошта, ба забони англисии миёна баъд аз истилоҳи норманҳо (соли 1066) дар асрҳои XII–XIV тавассути забони фаронсавӣ ворид шудааст [12, с. 298].

Ин пасванд маъноҳои "амал, раванд, натиҷаи амал, ҷой ё фазо, андоза ва миқдор"-ро ифода мекунад. Дар соҳаи меъморӣ ба воситаи пасванди *-age* истилоҳоти зиёде сохта

шудаанд, ки равандҳо ва системаҳо, фазо ва ҷой, амал ва натиҷаи сохтмон, андоза ва ҳаҷмро номгузорӣ мекунанд. Чунончи: **drainage** "низоми обпарто", **sewerage** "низоми канализатсия", **(insulation)coverage** "фарогирии изолятсия", **storage** "анбор ё фазои нигоҳдорӣ", **yardage** "масоҳати ҳавлӣ", **assemblage** "маҷмуаи унсурҳо", **breakage** "шикастагӣ", **wastage** "талафоти масолеҳ ва мавод".

10. Пасванди **-y**. Пасванди мазкур пасванди аслии забони англисӣ буда, дар забони англисии қадим ва прото германӣ дар шакли **-ig** истифода мешудааст: *windig* → *windy* "бодӣ", *stōnig* → *stony* "сангӣ". Вале бо мурури замон он тағйири шакл намуда, дар забони муосири англисӣ дар шакли **-y** мавриди истифода қарор дорад ва бештар аз исм сифат меозад. Истилоҳҳои зиёди меъморӣ вучуд доранд, ки дар забони англисӣ бо пасванди **-y** сохта шудаанд. Чунин истилоҳҳо бештар решаи юнонӣ дошта, дар назария, тарҳрезӣ ва таҳлили фазоии соҳаи меъморӣ истифодаи васеъ доранд: **symmetry** "симметрия", **asymmetry** "асимметрия", **topology** "топология (муҳим дар таҳлили фазо)", **typology** "типологияи биноҳо", **morphology** "морфологияи шаклҳои меъморӣ", **masonry** "сангчинӣ, хиштчинӣ", **parapetry** (шакли дурустаи **parapet**) "девори пасти муҳофизатӣ дар лаби бом", **tracery** "шабакаи ороишии сангин ё гачин" ва монанди инҳо.

11. Пасванди **-ary**. Ин пасванд низ моли забони англисӣ набуда, аз забони латинӣ тавассути забони фаронсавӣ ба забони англисӣ иқтибос шудааст. Дар забони латинӣ он дар шакли *ārius* (сифатсоз)/-*ārium* (исмсоз), дар фаронсавӣ дар шакли *-aire* / *-arie* ва дар забони миёна ва муосири англисӣ дар шакли **-ary** истифода мешавад. Ба воситаи пасванди **-ary** дар забони англисӣ якқатор истилоҳоти меъморӣ сохта шудаанд, ки ба маъноҳои ба шахрсозӣ ва инфрасохтори он марбут мебошанд. Чунончи: **boundary** "марз (дар нақшаҳои меъморӣ)", **secondary (space / structure)** "унсури дуюмдараҷа", **sanitary** "беҳдоштии обу корез", **ornamentary** "ороишӣ", **cemetery** "қабристон (объекти меъморӣ)", **library** "китобхона (бинои ҷамъиятӣ)", **monastery** "дайр (бинои мазҳабӣ)" ва ғайра.

Ҳамин тавр, таҳлили муқоисавии истилоҳоти меъморӣ бар асоси пасвандҳои забони тоҷикӣ ва забони англисӣ нишон медиҳад, ки пасвандҳо яке аз воситаҳои самараноки истилоҳсозӣ дар ҳар ду забони муқоисашаванда – забони тоҷикӣ ва забони англисӣ ба шумор мераванд. Маълум гардид, ки пасвандҳо дар забонҳои мазкур на танҳо вазифаи калимасозӣ, инчуниннақши низоммандӣ, маънофаринӣ ва таснифсозиро низ дар ташаккули истилоҳоти касбӣ, аз ҷумла меъморӣ иҷро менамоянд.

Таҳлили фавқ нишон дод, ки дар забони тоҷикӣ пасвандҳо, ки асосан мероси забони порсии миёна, ҳатто баъзе аз забони порсии қадим омада расидаанд, сермаҳсул ва гуногунвазифа буда, бо устувории сохтори худ фарқ мекунанд.

Дар сохтани истилоҳоти меъморӣ пасвандҳои тоҷикии аслӣ **-гоҳ, -а, -ӣ/-гӣ, -ча, -ак, -ии** нақши калидӣ дошта, доираи васеи мафҳумҳоро фаро мегиранд, ки марбут ба номи бино ва иншоот, ҷузъиёти меъморӣ, унсурҳои конструктивӣ, раванд, ҳолат ва хусусиятҳои физикию техникий ва монанди инҳо мебошанд. Яке аз ҷанбаҳои муҳими пасвандҳо он аст, ки аксари онҳо имкони сохтани истилоҳоти худӣ ва иқтибосӣ дар соҳаҳои гуногун, аз ҷумла дар меъморӣ дошта, ба мутобиксозии мафҳумҳои нав ба низоми забони тоҷикӣ мусоидат мекунанд.

Дар забони англисӣ бошад, баръакс, истилоҳоти меъморӣ асосан бо пасвандҳои иқтибосии **-tion /-sion, -ment, -ure, -ism, -ity, -age, -ary**, ки решаҳои юнонӣ валотинӣ дошта, тавассути забони фаронсавӣ ба забони англисӣ ворид шудаанд ва ҳамзамон, пасвандҳои аслии германӣ (**-ing, -er**, қисман **-y**) сохта мешаванд. Ин пасвандҳои исмсоздар забони англисӣ бештар барои сохтани истилоҳоте дар соҳаи меъморӣ истифода мешаванд, ки онҳо услубҳо, равандҳо, ҳолатҳо, сохторҳо, сабкҳои меъморӣ, инчунин, хусусиятҳои техникий онроифода мекунанд. Ҳамчунин, пасвандҳои мазкур истилоҳотеро дар соҳаи меъморӣ метавонанд созанд, ки исмҳои абстрактӣ буда, асосан ба амал, раванд, натиҷа, натиҷаи амал, ҳолат, сохтор, ақида, равия, назария, ҳосият, сифат, ҳолат, муносибат, мансубият ва монанди инҳо равона шуда бошанд.

Аз муқоисаи низоми истилоҳсозии пасвандӣ маълум мегардад, ки байни ду забони муқоисашаванда мувофиқати низоммандии маъноӣ вучуд дорад. Чунончи, агар бархе аз пасвандҳои забони англисӣ дар забони тоҷикӣ бо чанд пасванд ё қолабҳои гуногун метавонанд ифода меёбанд: **-tion** → **-ии, -ӣ, -гарӣ, -созӣ**; **-ity** → **-ӣ, -гӣ, -ият, -нокӣ**, вале бархе аз пасвандҳои забони англисӣ, ки дар сохтани истилоҳоти меъморӣ ҷаҳол мебошанд, дар забони тоҷикӣ ба ҳамон маъно бе тарҷума қорбурд мешаванд: **baroque** "барокко",

gothic "готика", **constructivism** "конструктивизм", **minimalism** "минимализм", **construction** "конструкция", **architecture** "архитектура", **infrastructure** "инфраструктура".

Чунин низоммандии пасвандӣ аз фарқияти типологии забонҳо дарак медиҳад, ки метавонад имконияти муқоисаи дақиқи истилоҳсозӣ, тарҷумаи илмӣ ва ҳамгунсозии истилоҳотро фароҳам меорад.

Аз омӯзиш ва баррасии пасвандҳо маълум мегардад, ки дар сохтори истилоҳоти меъморӣ онҳо унсуре калидии ташаккули низоми истилоҳоти соҳаи меъморӣ ба ҳисоб мераванд. Дар ин самт забони тоҷикӣ дорои захираи ғанӣ ва имконоти баланди истилоҳсозӣ дошта, метавонад ҳаргуна истилоҳоти иқтибосии соҳаи меъмориро бар пояи пасвандҳои тоҷикисал ба меъёрҳои забони миллий мувофиқ сохта, истилоҳи дуруст ва дақиқро офарад.

Истилоҳоти меъморие, ки эҷоди онҳо дар забони англисӣ бар асоси низоми пасвандсозӣ ба роҳ монда шудааст, бо низоми байналмилалӣ истилоҳоти илмӣ ва техникӣ мутобиқ гардидааст.

Натиҷаҳо. Бар асоси луғатҳои маъруфи соҳаи меъморӣ англисӣ метавон ба хулосае омад, ки дар забони англисӣ тақрибан 50-65% истилоҳоти меъморӣ тавассути пасвандҳо сохта шудаанд, ки 40-50% онҳоро пасвандҳои юнониасос ва латиниасос ташкил медиҳанд. Аз ин бар меояд, ки нисбат ба пешванд сахми пасвандҳо дар истилоҳсозии соҳаи меъморӣ бештар мебошад. Дар забони тоҷикӣ бошад, танҳо 15-20% истилоҳоти меъморӣ ба воситаи пасвандҳо сохта шудаанд.

Муҳокима. Ҳамин тавр, истилоҳсозӣ тариқи вандафзой (*affixation*) дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ нишон дод, ки пешвандҳо ва пасвандҳо дар раванди истилоҳсозии соҳаи меъморӣ дар забонҳои муқоисашаванда сахми назаррасе доранд. Истилоҳоти соҳаи меъморӣ дар заминаи инкишофи босуръати илму технология ва ҷаҳонишавии фазои коммуникатсионӣ иттилоотӣ рушд намуда, мутобиқсозии онҳо бо меъёрҳои миллий ва байналмилалӣ аҳамияти махсус касб мекунад.

Бояд қайд кард, ки соҳаи меъморӣ аз низоми мураккаби истилоҳоте ташаккул ёфтааст, ки дар ин раванд воҳидҳои калимасозӣ, баҳусус пешвандҳо ва пасвандҳо нақши асосӣ доранд. Дар таҳлили боло ду низоми типӣ морфологиро: забони англисӣ, ки типӣ аналитикӣ ва забони тоҷикӣ, ки типӣ флективӣ бо унсурҳои агглютинативӣ мебошанд, дида баромадем.

Хулоса. Таҳлил нишон медиҳад, ки дар истилоҳсозии меъморӣ забони англисӣ пешвандҳои *pre-, re-, sub-, super-, inter-, multi-, eco-, anti-, over-, under-* ва ғайра асосан ҷиҳати ифода намудани муносибатҳои фазой, дараҷавӣ ва функционалии истилоҳоти меъморӣ истифода шуда, доираи маъноии онҳоро мушаххас месозанд. Аммо пасвандҳо, махсусан: *-tion, -ment, -er, -or, -ist, -ism, -ity, -al, -ing* нисбат ба пешвандҳо дар истилоҳсозии соҳаи меъморӣ дар забони англисӣ хеле ғаёл ва сермахсул мебошанд. Тавассути онҳо бештар истилоҳоте бо мафҳумҳои номҳои раванд (*construction*), натиҷа (*development*), шахс (*designer, architect*), равия (*modernism*), хусусият (*stability*), сифат (*structural*) ва монанди инҳо сохта мешаванд. Дар забони тоҷикӣ бошад, пешвандҳо дар сохтани истилоҳоти меъморӣ хеле камғаёланд, агар аҳёнан ба назар расад ҳам онҳо бештар хусусияти маъноии умумӣ доранд, ки чунин истилоҳҳои сохташуда дар дигар соҳаҳо низ истифода мешаванд. Пасвандҳо дар сохтани истилоҳоти меъморӣ нисбат ба пешвандҳо хеле ғаёл буда, асосан барои ифодаи раванд, ғаёлият, ҷой, навъи бино ё иншоот, касб, хусусият ва монанди инҳо истифода мегарданд. Бояд махсус қайд кард, ки дар забони тоҷикӣ, дар мутобиқатсозии истилоҳоти байналмилалӣ меъморӣ пасвандҳо ва пасвандгунаҳо бевосита иштирок мекунанд ва ба истилоҳоти байналмилалӣ метавонанд хусусияти миллий диҳанд. Чунончи, **brutalism** "бруталгарой", **constructivism** "конструктивӣ", **minimalism** "минималгарой" ва ғайра. Аз ин рӯ, аз муқоисаи истилоҳсозӣ бо роҳи вандафзой дар соҳаи меъморӣ маълум мегардад, ки дар ҳар ду забони муқоисашаванда пасвандҳо нисбат ба пешвандҳо ғаёл ва сермахсул мебошанд. Аммо дар забони англисӣ истилоҳоти меъморӣ, ки бо пешванду пасвандҳо сохта шудаанд, бештар решаи юнонию латинӣ доранд. Дар забони тоҷикӣ бошад, пасвандҳо дар ташаккули истилоҳоти меъморӣ асолати миллий доранд.

Адабиёт

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ 1. / Зери таҳрири Ш Рустамов, Р. Ғаффоров. – Душанбе: Дониш, 1985. – 385 с.
2. Ғанизода, Ҷ.Ш. Луғати тоҷикӣ-русии истилоҳоти фарҳанги сохтмон, меъморӣ, санъати амалӣ-ҳалқӣ ва амалӣ-орозишӣ Тоҷикистон / Ҷ.Ш. Ғанизода, М.Қ. Темурова, С. Ақобиров. – Душанбе, 2014. – 50 с.

3. Даминзода, М.З. Доир ба мафҳуми “майдони маъноӣ” ва шаклҳои он / М.З. Даминзода // Паёми Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. – 2025. – № 6(119). – С.74-81.
4. Истилоҳоти сохтмон. Агенсии сохтмон ва меъмории назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: 2017. – 124 с.
5. Нуров, П. Истилоҳиносии. / П. Нуров. – Душанбе, 2018. – 134с.
6. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Луғатнома Ҷ 1 / АМИТ; Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ – Душанбе, 2008.–949 с.
7. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Луғатнома Ҷ 2 / АМИТ; Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ – Душанбе, 2008.– 950 с.
8. Фарҳанги тоҷикӣ-русӣ /зери таҳрири Саймиддинов Д. – Душанбе: «Пайванд», 2006. – 784с.
9. Чхеидзе, Д.Т. Именное словообразование в персидском языке / Д.Т. Чхеидзе. – Тбилиси, 1969.– 141с.
10. Chomsky, N. Reflections on Language / N. Chomsky. – Glasgow:Fontana/Collins., 1976.– 266с.
11. Comrie, B. Language Universals and Linguistic Typology(2nd edition) / B. Comrie. – Oxford: Blackwell, 1989. – 264 p.
12. Samantha, Pires. 100+Architecture Terms That Will Help You Describe Buildings Better / Pires Samantha // My Modern Met// 2023//[https:// mymodernmet.com/architecture-terms/](https://mymodernmet.com/architecture-terms/) (07.02.2026)
13. The Oxford dictionary of English etymology. – Great Britain: Oxford University Press, 1998. – 1040 p.

УСУЛИ САРФИИ СОХТА ШУДАНИ ИСТИЛОҲОТИ МЕЪМОРӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ (ВАНДАФЗОӢ-AFFIXATION)

Мақолаи мазкур ба таҳқиқи муқоисавии усули сарфии (вандафзоӣ) ташаккули истилоҳоти меъмори дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шудааст. Дар он моҳияти мафҳумҳои асосии калимасозӣ, аз ҷумла «вандафзоӣ» (affixation), «калимасозӣ» (derivation) ва «шаклсозӣ» (inflection) мавриди баррасии назариявӣ қарор гирифта, фарқиати онҳо дар доираи забоншиносии англисӣ ва тоҷикӣ таҳлил мегардад. Бо таъна ба назарияҳои забоншиносон нишон дода мешавад, ки inflection дар забони англисӣ асосан вазифаи грамматикӣ дошта, дар ташаккули воҳидҳои нави луғавӣ иштирок намекунад, дар ҳоле ки affixation ҳамчун яке аз роҳҳои асосии калимасозӣ ва истилоҳсозӣ баромад мекунад. Дар қисми асосии мақола хусусиятҳои истифодаи пешвандҳо ва пасвандҳо дар ташаккули истилоҳоти меъмори дар ҳар ду забон мавриди таҳлили муқоисавӣ қарор гирифтаанд. Натиҷаҳои таҳлил нишон медиҳанд, ки дар забони тоҷикӣ пешвандҳои исмсоз, махсусан дар соҳаи меъмори, хеле маҳдуд буда, қариб ки дар истилоҳсозӣ истифода намешаванд. Баръакс, дар забони англисӣ пешвандҳо хеле сермахсул буда, қисми назарраси истилоҳоти меъмори ташкил медиҳанд. Ҳамзамон, дар мақола нишон дода мешавад, ки дар забони тоҷикӣ пасвандҳо воситаи асосии калимасозӣ ва истилоҳсозӣ ба ҳисоб рафта, аз забони порсии миёна мерос мондаанд ва дорони сермахсулӣ ва гуногунфункционалӣ мебошанд. Дар натиҷа ҳулоса карда мешавад, ки истилоҳоти пешванддори англисӣ дар забони тоҷикӣ одатан тавассути калимаҳои мураккаб ва таркибҳои синтаксисӣ ифода мегарданд ва ҳангоми тарҷума нусхабардории мустақими пешвандҳо мувофиқ нест. Ба ҷои он, истифодаи тарҷумаи маъноӣ ва функционалӣ самараноктар арзёбӣ мегардад.

Калидвожаҳо: вандафзоӣ, истилоҳоти меъмори, пешванд, пасванд, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, таҳлили муқоисавӣ, дериватсия.

АФФИКСАЦИЯ КАК СПОСОБ ОБРАЗОВАНИЯ АРХИТЕКТУРНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Данная статья посвящена сравнительному исследованию аффиксального способа образования архитектурной терминологии в таджикском и английском языках. В работе рассматриваются теоретические основы словообразования, включая понятия аффиксации, деривации и инфлексии, а также их разграничение в английском языкознании. С опорой на лингвистические концепции подчеркивается, что инфлексия в английском языке выполняет преимущественно грамматическую функцию и не участвует в формировании новых лексических единиц, тогда как аффиксация является одним из ключевых механизмов слово- и терминообразования. Основное внимание уделяется сопоставительному анализу использования префиксов и суффиксов в архитектурной терминологии. Установлено, что в таджикском языке префиксальный способ словообразования крайне ограничен и практически не используется при формировании архитектурных терминов. В противоположность этому, в английском языке префиксация отличается высокой продуктивностью и охватывает значительную часть терминологического фонда. В то же время в таджикском языке ведущую роль играет суффиксация, унаследованная от среднеперсидского языка. В заключение отмечается, что при переводе английских префиксальных терминов на таджикский язык прямое калькирование не является эффективным, и предпочтение следует отдавать смысловому и функциональному переводу.

Ключевые слова: аффиксация, архитектурная терминология, префиксы, суффиксы, таджикский язык, английский язык, сопоставительный анализ, деривация.

AFFIXATION AS A MEANS OF FORMING ARCHITECTURAL TERMINOLOGY IN TAJIK AND ENGLISH

This article presents a comparative study of the affixational method of forming architectural terminology in Tajik and English. It examines the theoretical foundations of word formation, including the concepts of affixation, derivation, and inflection, and highlights their distinctions within English linguistics. Drawing on linguistic theories, the study emphasizes that inflection in English primarily serves a grammatical function and does not contribute to the formation of new lexical units, whereas affixation represents one of the key mechanisms of both word formation and terminology development. The core of the paper focuses on a comparative analysis of prefixation and suffixation in architectural terminology. The findings demonstrate that prefixation in Tajik is highly limited and is almost never used in the formation of architectural terms. In contrast, English exhibits a high degree of productivity in prefixation, which accounts for a significant portion of its architectural terminology. At the same time suffixation plays a central role in Tajik, where it has been historically inherited from Middle Persian. The paper concludes that English prefixal terms are typically rendered in Tajik through compound lexical units or syntactic structures, and that direct prefixal calquing is not effective in translation. Instead, semantic and functional translation strategies are recommended.

Keywords: affixation, architectural terminology, prefixes, suffixes, Tajik language, English language, comparative analysis, derivation.

Дар бораи муаллиф

Матробиён Саодатшо Қосимзода
Доктори илмҳои филологӣ, профессори
кафедраи назария ва амалияи забониносии
Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии
Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода
734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
кӯч. Ф. Мухаммадиев 17/6
E-mail: s.matrobov@mail.ru

Об авторе

Матробиён Саодатшо Қосимзода
Доктор филологических наук, профессор
кафедры теории и практики языкознания
Таджикский международный университет
иностранных языков имени Сотима
Улуғзода
734019, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, ул. Мухаммадиева 17/6
E-mail: s.matrobov@mail.ru

About the authors

Matrobiyon Saodatsho Qosimzoda
Doctor of Philology, Professor of the
department of theory and practice of
Linguistics
Tajik International University of Foreign
Languages named after Sotim Ulughzoda
734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17/6
Muhammadiev str.
E-mail: s.matrobov@mail.ru

Даминзода Мадина Зокир

Номзади илмҳои филологӣ, дотсенти
кафедраи филологияи англис
Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии
Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода
734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
кӯч. Ф. Мухаммадиев 17/6
E-mail: madina.daminova@mail.ru

Даминзода Мадина Зокир

Кандидат филологических наук, доцент
кафедры английской филологии
Таджикский международный университет
иностранных языков имени Сотима
Улуғзода
734019, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, ул. Мухаммадиева 17/6
E-mail: madina.daminova@mail.ru

Daminzoda Madina Zokir

Candidate of Philology, associate Professor
of the English philology department
Tajik International University of Foreign
Languages named after Sotim Ulughzoda
734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17/6
Muhammadiev str
E-mail: madina.daminova@mail.ru

ҚОЛИБҲОИ СОХТАШАВӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ МАӢНОИИ ИБОРАҲОИ СЕЧУЗӢАИ ИСМИИ ИЗОФИИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ВА МУОДИЛҲОИ АНГЛИСИИ ОНҲО (дар асоси маводи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ)

Олимӣ М. А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Таҳлили сохти ибораҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ва қолибҳои сохташавии онҳо, алалхусус, ибораҳои сечузъа, ки як навъи ибораҳои мураккаб мебошанд, яке аз масъалаҳои мубрами забоншиносии муқоисавӣ ба ҳисоб меравад.

Маврид ба зикр аст, ки сохтори ибораҳои исмии изофии сечузъаи забони тоҷикӣ ва муодилҳои англисии онҳо дар асоси маводи тарҷумашудаи шоҳасари назмии «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ҳанӯз ҳам ба таври муфассал таҳқиқ нашудааст. Аз ин рӯ, таҳқиқи масъалаи мазкур чи аз нуктаи назари забоншиносии муқоисавӣ ва чи аз нуктаи назари грамматикаи муқоисавии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ муҳим буда, моро водор месозад ҳам дар ҷараёни тарҷума аз забони англисӣ ба забони тоҷикӣ ва баръакс ва ҳатто ҳангоми эҷод бо ин забонҳо ибораҳои исмии ҳарду забонро дуруст истифода намоем. Аз ҷониби дигар дар илми забоншиносии муқоисавӣ таҳқиқи масъалаи мазкур муҳим мебошад.

Пеш аз он ки ба таҳқиқи муодилҳои англисии ибораҳои исмии сечузъаи забони тоҷикӣ ва хусусияти маъноии онҳо ва муодилҳои тоҷикии онҳоро таҳқиқ намоем, мо лозим донистем сохти ибораҳоро дар заминаи осори илмии мавҷуда дар ҳарду забон таҳқиқ намоем.

Дар китобҳои дарсии грамматикаи назариявӣ ва амалии ҳарду забон навъҳои ибораҳо вобаста ба иштироки ҳиссаҳои нутқ дар сохтани онҳо ба ибораҳои исмӣ, сифатӣ, зарфӣ (шумораӣ), ҷонишинӣ ва феълӣ тақсим карда шудаанд.

Таҳқиқи адабиётҳо дар ҳарду забон нишон медиҳад, ки таснифоти ибораҳои исмӣ аз рӯи сохташон дар китобҳои дарсии грамматикаи забони тоҷикӣ бештар зикр шудаанд ва онҳо ибораҳои сода ва мураккаб мебошанд.

Масалан, дар китоби дарсии «Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Қисми 2 барои факултаҳои филологияи мактабҳои олий» (Душанбе: Маориф, 1995. - 342 с.) ибораҳоро аз рӯи сохташон ба ибораҳои сода ва мураккаб тақсим намудаанд. Тибқи китоби мазкур ибораҳои сода аз ду ҷузъ иборат мебошанд. Ибораҳои мураккаб бошад, ибораҳои сечузъа ва бисёрҷузъа мебошанд. Дар китоби дарсии Ҷавҳари тоҷик ибораҳои мураккабро аз рӯи сохташон дар навбати худ боз ба се гурӯҳ ҷудо кардаанд. Зимни сохтани ибораҳои мураккаби гурӯҳи якум ба ибораи сода, яъне ибораи дучузъа як калимаи мустақили дигаре илова мешавад: косаи чинии қадима. Ибораҳои мураккаби гурӯҳи дуюм аз калимаи асосӣ ва ибораи тобеъи сода иборат мебошанд: симои бисёр бузург. Ибораҳои мураккаби гурӯҳи сеюм аз калимаи асосӣ ва ду се калимаи тобеъ, ки байни худ алоқа доранд, сохта мешаванд: ҳикоятҳои ман аз хусуси сафар [2, с. 53 -55].

Дар асоси назарияи пешниҳодгардида ибораҳои ҳарду забонро метавон аз ҷиҳати сохт ба ду гурӯҳ ҷудо намуд: асосӣ тақсим кард, ки он ибораҳои сода ва мураккаб мебошанд. Ба гурӯҳи ибораҳои сода метавон ибораҳои дучузъаро дохил кард. Ба гурӯҳи ибораҳои мураккаб метавон ибораҳои сечузъа, чорҷузъа ва бисёрҷузъаро дохил намуд.

Дар ин мақола дар баробари таҳқиқи қолибҳои сохташавии ибораҳои исмии сечузъа мо тасмим гирифтем ибораҳои сечузъаи исмиро вобаста ба аз исму ва кадом ҳиссаҳои нутқ сохта шуданашон ва кадом тобишҳои маъноиро додани онҳоро низ таҳқиқ намоем.

Бояд таъкид намуд, ки зимни муайян кардани миқдори ҷузъҳои ибора мо танҳо 6 ҳиссаи мустақили нутқро аз ҷумла, исм, сифат, шумора, ҷонишин, зарф ва феълро ба инобат гирифтем. Бандакҳо ва пешоянду пасояндҳо ҳамчун ҷузъи ибора ҳисоб нанамудем.

Ба монанди ибораҳои дучузъа ибораҳои сечузъа низ хусусияти маъноии зиёдро ифода меkunанд, ки мо дар зер тасмим гирифтем, онҳоро таҳқиқ намуда, қолибҳои сохташавии онҳоро дар ҳарду забон бо ёрии усули муқоиса баррасӣ намоем:

1. Шумораи зиёди ибораҳои сечузъаи забони тоҷикӣ дар шоҳасари назмии Абулқосим Фирдавсӣ мавҷуд мебошанд, ки объектро ифода меkunанд: пилӯҳандаи рӯзгори нахуст, парастандаи фарри Наср, пилӯҳандаи номаи бостон ва ғ.:

Пижӯҳандаи рӯзгори нахуст,

Гузашта суханҳо ҳама бозчуст [3, с.34].

An antiquary, one who ransacked earth

For any legends of the ages past [7, p. 108].

Зи гетӣ **парастандаи фарри Наср**

Зияд шод дар сояи шоҳи аср [3, с.43].

They who are courtiers of his Grace acquire

Joy in the shadow of the age's king [7, p.114].

Пижӯҳандаи номаи бостон,

Ки аз паҳлавонон занад дoston,

Чунин гуфт, к-«Оини тахту кулоҳ

Каюмарс оварду ӯ буд шоҳ. [3, с.44].

He who compiled the ancient legendary,

And tales of paladins, saith Gaiumart

Invented crown and throne, and was a Shah [7, p.118].

Тарҷумаи ибораҳои исмии сечузаи муносибати объектиро ифодакунандаи забони тоҷикӣ ба забони англисӣ нишон медиҳанд, ки бо сабаби тавассути усулҳои тарҷумаи маъноӣ ва тасвирӣ тарҷума шудани онҳо қолибҳои сохташавии онҳо дар забони англисӣ гуногунанд. Агар ибораҳои сечузаи ин навъи ибораҳо дар забони тоҷикӣ тавассути қолибҳои **N+и+N+Num** ё ки **N+и+N+и+Adj** сохта шаванд, муодилҳои онҳо метавонанд дар забони англисӣ ибораҳои бо қолибҳои гуногун сохташаванда бошанд, ки тарҷумаи мисолҳои болоӣ онро собит месозанд. Масалан, тарҷума мисоли аввалин нишон медиҳад, ки муодили қолиби якуми зикркардашудаи забони тоҷикӣ дар забони англисӣ метавонад қолиби **N+Pron+Pron+V+N** бошад. Он ибораи панҷчузаи забони англисӣ, яъне ибораи бисёрчуза мебошад.

II. Ибораҳои исмии сечузаи “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ, ки ҳамаи чузҳои онҳо исм мебошад ва бо қолиби **N+и+N+и+N** сохта мешаванд, муносибати соҳибиро мефаҳмонанд: **тахти шоҳи ҷаҳон, андешаи шаҳриёри замин, хуришхонаи подшоҳи ҷаҳон ва ғ.**

Дили равшани ман чу баргашт аз ӯй,

Сӯи **тахти шоҳи ҷаҳон** кард рӯй [3, с.36].

Mine ardent heart turned, when Dakiki fell,

Spontaneously toward the **Iranian throne** [7, p.109].

Бар **андешаи шаҳриёри замин**

Бихуфтам шабе лаб пур аз офарин. [3, с.40].

By thoughts of this great monarch occupied

I fell asleep one night with lips all praise [7, p.112].

Тарҷумаи ибораҳои сечузаи забони тоҷикӣ ба забони англисӣ аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки муодилҳои онҳо метавонанд баъзан ибораҳои дучузаи забони англисӣ, ки бо қолиби **Adj+N** сохта шудаанд, бошанд. Лекин тарҷумаи бештари ибораҳои сечузаи забони англисӣ, ки муносибати соҳибиро мефаҳмонанд аз он шаҳодат медиҳанд, ки бинобар сабаби истифодаи тарҷумаи тасвирӣ муодилҳои англисии онҳо ибораҳои серчузаи забони англисӣ шудаанд.

Чунин ибораҳо, ки муносибати соҳибиро мефаҳмонанд, дар забони тоҷикӣ инчунин бо қолиби **N+и+N+и+Pron.** сохта мешаванд: **фарраи бахти ӯй, ҷони торики ман, бари тахти ӯй** ва ғ.:

Дуто мешудандӣ бари тахти ӯй,

Аз он баршуда **фарраи бахти ӯй** [3, с.45].

Before his throne but bent, as though in prayer,

Awed by the splendour of **his high estate**, [7, p.119]

Биёянд шодон ба наздики ман,

Шавад равшан ин **ҷони торики ман** [3, с.136].

Let those blithe youths come hither and illumine

My gloomy soul; to see them will rejoice [7, p.181]

Хиромон бирафт аз **бари тахти ӯй**,

Ҳама офарин хонд бар бахти ӯй [3, с.259].

Then strode forth blessing much the son of Sam,

Who as he went praised him as he deserved [7, p.258].

Тарҷумаи ибораҳои исмии сечузаи забони тоҷикии муносибати соҳибиро ифодакунандаи бо қолиби **N+и+N+и+Pron.** сохташавандаи «Шоҳнома»-и Ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки муодилҳои англисии онҳо низ ибораҳои сечузаи забони англисӣ буда, онҳо бо қолибҳои **Pron.+Adj.+N** сохта мешаванд. Маврид ба зикр аст, ки дар баъзе ҳолатҳо бинобар сабаби ба вуқӯ пайвастанӣ тарҷумаи маъноӣ онҳо аз забони тоҷикӣ ба забони англисӣ тарҷума нашудаанд, ки онро дар илми тарҷума ва тарҷумашиносӣ кӯтоҳкунӣ ё ки мухтасаркунӣ дар чараёни тарҷума номида мешавад. Зеро ба забони англисӣ дар бисёр мавридҳо кӯтоҳбаёнӣ ҳос аст.

Маврид ба зикр аст, ки ибораҳои ифодакунандаи муносибати соҳибӣ дар ҳарду забон метавонанд, тобишҳои маъноии мухталифро дошта бошанд:

1. Муносибати хешу таборӣ. «Ибораҳои ифодакунандаи муносибати соҳибият вобаста ба маъноӣ калимаҳои тобишҳои гуногунро ифода мекунанд, ки яке аз онҳо ин ифода кардани муносибатҳои хешу таборӣ мебошад. Калимаи асосӣ ва тобеъ дар ин ибораҳо шахс ё исми чондори ғайри шахсро нишон медиҳад, аммо калимаи тобеъ бештар аз исмҳои ҳос ифода меёбад» [1, с.131-132]. Маводи «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ нишон медиҳад, ки дар Шоҳнома метавон бо ин падида рӯ ба рӯ шуд. Мисол:

В-аз ин духтари шоҳи Ҳомоварон

Пурандеша гаштӣ ба дигар қарон [4, с. 383].

While this **king's daughter of Hamavaran**

Nath made thee doubtful on the other side [8, p.218].

Ки аз духтари паҳлавони сипоҳ

Яке кӯдак омад чу тобанда моҳ. [5, с. 48]

The **daughter of the captain of the host**

Nath borne a babe as 'twere the shining moon [8, p.400].

На фарзанди Ковуси қай - Ревниз

Ба ҷанг - андарун кушта шуд зор низ [6, с.10],

Was not Rivniz,

The son of Kai Kaus, slain grievously [9, p.113]

Набери Манучехршоҳи далер,

Ки гетӣ ба теғ андаровард зер [5, с. 266]

And **grandson of the valiant Minuchihr,**

The Shah who with his sword subdued the world [8, p.400].

Тарҷумаи мисолҳои болоӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки муодили англисии ибораҳои исмии сечузаи ифодакунандаи муносибати соҳибияти забони тоҷикӣ, ки маъноӣ муносибати хешутабориро ифода мекунанд, гуногун мебошанд. Маводи «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ нишон медиҳад, ки ҷузъи тобеъи чунин ибораҳои сечуза метавонад ягон шох ё ки лашкаркаши ягон сулола ва ё номи ягон шахс бошад. Албатта, сохтори чунин ибораҳои исмии сечузаи «Шоҳнома» вобаста бо қадом ҳиссаи нуқтаи омадани исм аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Мисол: **N+и+N+и+N**, **N+и+N+и+Adj.** Муодили ибораҳои исмии сечузаи тоҷикии бо қолиби якум сохташаванда дар забони англисӣ метавонанд ибораҳои сечузаи исмии бо се қолиб сохташаванда бошанд. Тавре ки аз тарҷумаҳои мисолҳои фавқуззикр аён мегардад, муодили якумини англисии чунин ибораҳои тоҷикӣ ибораҳои исмии сечузаи бо қобили **N+'s+N+Prep+N** сохташавандаи забони англисӣ мебошад. Муодили дуҷуми англисии чунин ибораҳои исмии сечузаи забони тоҷикӣ ибораҳои исмии сечузаи забони англисии бо қолиби **N+Prep+N+Prep+N** мебошад. Муодили сеҷуми онҳо тавассути ибораҳои сечузаи забони англисии бо қолиби **N+Prep+N+N** сохташаванда сохта мешаванд.

Маврид ба зикр аст, ки агар дар таркиби чунин ибораҳои исмии сечузаи забони тоҷики сифат ояд, муодили англисии онҳо ибораҳои исмии сечузаи бо қолиби **N+Prep+Adj +N** сохташавандаи забони англисӣ мегардад. Дар ҳар ду забон чунин ибораҳои сечузаи маъноӣ муносибати соҳибиятро ифодакунанда, тобиши маъноӣ хешутарборӣ доранд, ки ин ҳолат аз хусусияти изоморфӣ доштани забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар ҷанбаи маъно шаҳодат медиҳад.

2. Соҳибият бо тобиши коллективӣ ва ҷамъиятӣ. Калимаи асосӣ бо исмҳои шахс ва предметҳо ифода ёбад, калимаи тобеъ гурӯҳе ё ҷамъиятеро нишон медиҳад [1, с.132].: ситонандаи шаҳри Мозандарон, кушояндаи банди Ҳомоварон, дашти саворони найзагузор:

Ситонандаи шаҳри Мозандарон,

Кушояндаи банди Ҳомоварон.[4, с. 249]

**Didst take the country of Mazandaran,
And in Hamavaran undo our bonds.** [8, p.139]

Пас огоҳӣ омад зи Ҳомоварон,

Ба **дашти саворони найзаварон**, [4, с.167]

Now when **the Arab spearmen of the desert**

Heard from Hamavaran of Rustam's doings [8, p.98]

Ибораҳои фавқуззикри “Шохнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ, ки маънои соҳибият бо тобиши коллективӣ ва ҷамъиятиро ифода мекунанд, ба забони англисӣ бо сабаби мазмунан тарҷума шуданашон қолибҳои сохташавии муодилҳои забони англисиашон аз онҳо фарқ мекунанд. Чун онҳо дар забони тоҷикӣ бо қолибҳои **V+и+N+и+N**, **N+и+N+и+N** сохта мешаванд ва дар забони англисӣ бошад, тавассути қолибҳои **V+V+N+Prep+N**, **N+N+Prep+N** ё ки **N+V+Pron+N** тарҷума мешаванд. Маврид ба зикр аст, ки ибораҳои сечузаии маънои соҳибият бо тобиши коллективӣ ва ҷамъиятиро ифодакунандаи забони тоҷикӣ дар забони тоҷикӣ дар забони англисӣ метавонанд ҳам муодилҳои сечуза ва ҳам муодилҳои чорчуза дошта бошанд.

3. Соҳибияти шахсӣ. Калимаи асосӣ предмет, калимаи тобеъ шахсро нишон медиҳад [1, с.133]: сурати Рустами гурздор, саропардаи Нӯзари шаҳрёр, тобути Сӯҳробӣ шер:

Мар он **сурати Рустами гурздор**

Бибурданд наздики Сомӣ савор [3, с.373].

Apace, showered drachms on those who were in charge,

And took the **puppet mace** in hand to Sam [7, p.323].

Саропардаи Нӯзари шаҳрёр

Кашиданд бар дашт пеши ҳисор [3, с.413]

They pitched **the camp-enclosure**

Of Shah Naudar before the hold [7, p.345].

Дигарбора **тобути Сӯҳробӣ шер**

Биёвард, пеши меҳони далер [4, с. 333].

Again he brought **the bier**,

Whereon Suhrab the Lion lay, before

The gallant chiefs, and in his father's presence [8, p.183].

Тарҷумаи ибораҳои исмӣ сечузаии маънии соҳибияти шахсро ифодакунандаи “Шохнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ нишон медиҳанд, ки бо сабаби тарҷумаи маъноӣ ё ки тасвирии байтҳои фавқуззикр муодилҳои англисии онҳо метавонанд дучуза, сечуза ва чорчуза бошанд. Тавре ки аз тарҷумаи ибораҳои тоҷикии бо қолиби **N+и+N+и+Adj** сохташаванда маълум гардид, муодилҳои англисии онҳо ибораҳои бо қолибҳои **N+N**, **N+Prep+N+N** ва **N+Prep+N+N+V** сохташаванда мебошанд.

III. Ибораҳои исмӣ сечузае дар забони тоҷикӣ мавҷуд мебошанд, ки онҳо маконро ифода намуда, бо қолиби **Adv+и+N+и+N** сохта мешаванд: паси пушти лашкар, пеши дарёи Синд, пеши дарёи Чин ва ғ.:

Паси пушти лашкар Каюмарсшоҳ

Набера ба пеш - андарун бо сипоҳ. [3, с.49].

But took the rear, his grandson led the host[7, p.121].

Яке гуфт: «Ин шоҳи Рум асту Ҳинд,

Зи Қаннуч то **пеши дарёи Синд**[3, с.41].

One answered : “Tis the king of Rum and Ind,

King from Kannuj e'en to **the river Sind** [7, p.113].

Зи Кашмир то **пеши дарёи Чин**

Бар ӯ шаҳрёрон кунанд офарин. [3, с.41].

The monarchs from Kashmir down to **the sea**

Of Chin are instant in his eulogy [7, p.113].

Тарҷумаи ибораҳои исмӣ сечузаии забони тоҷикии бо қолиби **Adv+и+N+и+N** сохташаванда нишон медиҳанд, ки муодилҳои онҳо дар забони англисӣ метавонанд ибораҳои дучузаии бо қолибҳои **Conj +Verb+N**, **N+N** ва **N+of+N** сохташаванда ва инчунин дар баъзе ҳолатҳо як калимаи мучарради забони тоҷикӣ бошанд, ки ҳолатҳои мазкур бо сабаби мазмунан тарҷума шудани ибораҳои сечузаии забони тоҷикӣ ба забони англисӣ рух додааст. Муодилҳои англисии ибораҳои сечузаии забони тоҷикӣ низ маънои маконро ифода мекунанд.

Хулоса, таҳқиқи муқоисавии муодилҳои англисии ибораҳои сечузаи исмии изофии забони тоҷикии шоҳасари Абулқосим Фирдавсӣ “Шоҳнома” барои забоншиносон ва мутарҷимон дар ҷараёни тарҷума ва эҷоди матнҳо ба ин забонҳо аҳамияти амалӣ дорад.

Дар грамматикаи назариявии ҳарду забон ибораҳо вобаста ба иштироки ҳиссаҳои нутқ дар сохтани онҳо ба ибораҳои исмӣ, сифатӣ, зарфӣ, ҷонишинӣ ва феълӣ тақсим мешаванд.

Таҳқиқи адабиёти илмӣ ҳарду забон нишон медиҳад, ки ибораҳоро аз рӯи сохташон ба ибораҳои сода (дучуза) ва мураккаб (сечуза ва бисёрчуза) метавон тақсим намуд.

Зимни муайян кардани миқдори чузҳои ибора танҳо 6 ҳиссаи мустақили нутқ (исм, сифат, шумора, ҷонишин, зарф ва феъл) ҳамчун чузҳои ибора ба инобат гирифта шуда, бандҳо ва пешояндҳо ҳамчун чузҳои алоҳидаи ибора ҳисоб нашудаанд.

Ҳарчанд ки ибораҳои сечузаи забони тоҷикӣ баъзан муодилҳои дучуза ва ё бисёрчузаи забони англисӣ доранд, вале аз ҷиҳати маъно дар ҳарду забон онҳо як маъниро ифода меkunанд, ки ин аз ҷиҳати сохтор аз ҳамдигар фарқ кардани ибораҳои сечузаи ҳарду забон гувоҳӣ медиҳад ва аз ҷиҳати ифодаи маъно байни онҳо монандӣ дида мешавад.

Ҳамин тавр, ибораҳои сечузаи исмии «Шоҳнома» дар забони англисӣ аз лиҳози сохтор муодилҳои гуногун доранд. Ҳангоми тарҷума аз забони тоҷикӣ ба забони англисӣ аксар вақт қолаби ибораҳо тағйир меёбад, ки ин ба хусусиятҳои грамматикӣ ва забони англисӣ (масалан, майл ба кӯтоҳбаёнӣ ё истифодаи пешояндҳо) вобаста аст.

Дар бисёр мавридҳо ибораҳои сечузаи тоҷикӣ дар англисӣ муодилҳои дучуза ё чорчуза пайдо меkunанд, ки ин бо сабаби анҷом додани тарҷумаи тасвирӣ ва маъноӣ ба вуқӯ пазируфтааст. Муносибатҳои мушобеҳи маъноӣ (хешутаборӣ, макон, соҳибият) доштани ибораҳои сечуза дар ҳарду забон аз хусусияти изоморфӣ доштани системаҳои забонии онҳо шаҳодат медиҳад.

Адабиёт

1. Абдураҳимов, С. Ибораҳои исмии изофӣ (Маъсалаҳои забоншиносии тоҷик) / С. Абдураҳимов; Академияи илмҳои РСС Тоҷикистон, Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ. – Душанбе: Дониш, 1967. – 169 с.
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Қисми 2: Китоби дарсӣ барои факултаҳои филологияи мактабҳои олӣ. – Душанбе: Маориф, 1995. – 342 с.
3. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шоҳнома. Ҷилди I / Абулқосим Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 480 с.
4. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шоҳнома. Ҷилди II / Абулқосим Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 480 с.
5. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шоҳнома. Ҷилди III / Абулқосим Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 2008. – 480 с.
6. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шоҳнома. Ҷилди IV / Абулқосим Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 2008. – 480 с.
7. Firdausi. The Shahnama of Firdausi. Vol. I / Firdausi; done into English by Arthur George Warner and Edmond Warner. – London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd, 1905. – 420 p.
8. Firdausi. The Shahnama of Firdausi. Vol. II / Firdausi; done into English by Arthur George Warner and Edmond Warner. – London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd, 1906. – 440 p.
9. Firdausi. The Shahnama of Firdausi. Vol. III / Firdausi; done into English by Arthur George Warner and Edmond Warner. – London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd, 1908. – 381 p.
10. Vinay, J.-P. Comparative Stylistics of French and English: A methodology for translation / J.-P. Vinay, J. Darbelnet. – Amsterdam: John Benjamins, 1995. – 358 p.

ҚОЛИБҲОИ СОХТАШАВӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ МАӢНОӢИ ИБОРАҲОИ СЕЧУЗАӢИ ИСМИИ ИЗОФИӢ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ ВА МУОДИЛҲОИ АНГЛИСИӢ ОНҲО (ДАР АСОСИ МАВОДИ «ШОҲНОМА»-И ФИРДАВСӢ)

Мақола ба таҳқиқи муқоисавии қолибҳои сохташавӣ ва хусусиятҳои маъноии ибораҳои сечузаи исмии изофӣ дар забони тоҷикӣ ва муодилҳои англисии онҳо дар асоси маводи «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ бахшида шудааст. Дар мақолаи мазкур сохтори ибораҳои мураккабро таҳлил карда шуда, гурӯҳҳои мухталифи маъноии онҳо, аз ҷумла ибораҳои исмии сечузаи муносибатҳои соҳибият, объектӣ ва маконири ифодакунанда баррасӣ карда шудааст. Гузашта аз ин, дар мақола таъкид мешавад, ки зимни тарҷумаи «Шоҳнома» ба забони англисӣ бинобар сабаби истифодаи усулҳои тасвирӣ ва маъноӣ, ибораҳои сечузаи тоҷикӣ аксаран муодилҳои дучуза ё бисёрчуза пайдо меkunанд. Ҳамчунин зимни муқоисаи хусусияти маъноии ибораҳои исмӣ муаллифи мақола ба ҷунин хулоса меояд, ки мавҷудияти муносибатҳои мушобеҳи маъноӣ дар ҳарду забон аз хусусияти изоморфӣ доштани системаҳои забонии ин ду забонҳои муқоисашаванда шаҳодат медиҳад.

Калидвожаҳо: ибораҳои сечуза, ибораҳои исмии изофӣ, Шоҳнома, забоншиносии муқоисавӣ, қолабҳои сохташавӣ, муносибати соҳибият, муодили англисӣ, тарҷумаи тасвирӣ, изоморфизм.

СТРУКТУРНЫЕ МОДЕЛИ И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТРЕХКОМПОНЕНТНЫХ ИМЕННЫХ ИЗАФЕТНЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ АНГЛИЙСКИЕ ЭКВИВАЛЕНТЫ (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ «ШАХНАМЕ» ФИРДОУСИ)

Статья посвящена сопоставительному исследованию структурных моделей и семантических особенностей трехкомпонентных именных изафетных словосочетаний в таджикском языке и их английских эквивалентов на материале «Шахнаме» Абулькаси́ма Фирдоуси. В данной статье анализируется структура сложных словосочетаний и рассматриваются их различные семантические группы, включая трехкомпонентные именные словосочетания, выражающие посессивные (принадлежности), объектные и пространственные отношения. Более того, в статье подчеркивается, что при переводе «Шахнаме» на английский язык, в силу использования описательных и смысловых методов, таджикские трехкомпонентные словосочетания часто обретают двухкомпонентные или многокомпонентные эквиваленты. Также в ходе сопоставления семантических характеристик именных словосочетаний автор статьи приходит к выводу, что наличие схожих смысловых отношений в обоих языках свидетельствует об изоморфном характере лингвистических систем двух сопоставляемых языков.

Ключевые слова: трехкомпонентные словосочетания, именные изафетные словосочетания, Шахнаме, сопоставительное языкознание, структурные модели, посессивные отношения, английский эквивалент, описательный перевод, изоморфизм.

STRUCTURAL MODELS AND SEMANTIC FEATURES OF THREE-COMPONENT IZĀFAT NOMINAL PHRASES IN THE TAJIK LANGUAGE AND THEIR ENGLISH EQUIVALENTS (BASED ON THE MATERIALS OF “SHAHNAMEH” BY FERDOWSI)

The article is dedicated to a comparative study of the structural models and semantic features of three-component izāfat nominal phrases in the Tajik language and their English equivalents based on the material of “Shahnameh” by Abulqasim Ferdowsi. This paper analyzes the structure of complex phrases and examines their various semantic groups, including three-component nominal phrases expressing possessive, objective, and spatial relations. Furthermore, the article emphasizes that during the translation of “Shahnameh” from Tajik into English, due to the use of descriptive and semantic methods of translation, Tajik three-component phrases often find two-component or multi-component equivalents. Additionally, while comparing the semantic characteristics of nominal phrases, the author concludes that the existence of similar semantic relations in both languages testifies to the isomorphic nature of the linguistic systems of the two compared languages.

Keywords: three-component phrases, izāfat nominal phrases, Shahnameh, comparative linguistics, structural models, possessive relations, English equivalent, descriptive translation, isomorphism.

Дар бораи муаллиф

Олимӣ Мирзотохир Аскар
Докторант аз рӯйи ихтисоси PhD-и
кафедраи таърихи забон ва типология
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон. ш. Душанбе,
хиёбони Рудаки, 17
E-mail: m.olimov77@mail.ru

About the author

Olimi Mirzotohir Askar
PhD student at the Chair of History of
Language and Typology
Tajik National University
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave, 17
E-mail: m.olimov77@mail.ru

Об авторе

Олими Мирзотохир Аскар
Докторант PhD кафедры истории языка и
типологии
Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 17
E-mail: m.olimov77@mail.ru

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ЭТНОЛИНГВИСТИИ ҲАЙВОНОТИ АСОТИРӢ ДАР ФАРҲАНГҲОИ ТОЧИКОН ВА АНГЛИСҲО

Пирова Ф. Ҳ.

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Бо рушди фарҳанг дар ҷаҳонбинӣ ва тасаввури халқ фосилаи байни инсон ва олами ҳайвонот тадричан зиёд мешавад. Дар марҳалаҳои аввали асотири одамон бо симои ҳайвонӣ муаррифӣ мешуданд ва тадричан хусусиятҳои ҳосе пайдо мекарданд, ки онҳоро ба симои инсонӣ наздик менамуд. Асотири қадим бо афсонаҳо ва ривоятҳои гуногун ғанӣ мегардад ва онҳо ба қаҳрамонони фарҳангӣ табдил меёбанд, яъне ба шахсиятҳои асотири, ки нақши тамаддуновар, поягузори расму оинҳо ва омӯзгори инсон дар истифодаи оташ, шугълҳои истеҳсолӣ ва дигар малакаҳои фарҳангиро ба дӯш доранд, ифода мегарданд.

Қаҳрамони фарҳангӣ як шахсияти асотириест, ки дар анъанаи ривояти миллатҳои гуногун барои ташаккули меъёрҳои иҷтимоӣ ва фарҳангӣ аҳамияти махсус дорад. Эҳтироми ҳосе ба чунин қаҳрамонон зоҳир мегардад, ки онҳо симо ё хусусиятҳои ҳайвонот ё нимҳайвонро доро мебошанд ва тавассути тартиби мураттаби ривоятҳои асотири асоснок карда мешавад. Унсурҳои симои ҳайвонотӣ дар симои қаҳрамонони фарҳангӣ ҳоси марҳалаҳои қадимтарини асотирифари буда, аз решаҳои тотемии (*ҳайвон ё растани*, ки баъзе халқҳои ақибмонда ҳомии қабилҳои худ шуморида, онро парастиди мекунанд) онҳо шаҳодат медиҳанд. Бо мураккаб гардидани муносибатҳои иҷтимоӣ ва болоравии сатҳи фарҳанг, симои қаҳрамони фарҳангӣ тадричан инсонӣ мегардад, ҳарчанд ки нишонаҳои робита бо ҳайвон ё парранда то муддате боқӣ мемонанд ва ба таври нав дар заминаи асотири замонавишуда тафсир мешаванд.

Афсонаҳои асотири дар бораи нақши қаҳрамонии фарҳангӣ дар тамаддуни инсоният ривоят мекунанд, ки гӯё ӯ ба инсонҳо неъматҳои муҳими ҳаётро эҳдо намуда, онҳоро ба истифодаи офтоб, омӯхтани малакаҳои муфид ва шугълҳои истеҳсолӣ роҳнамоӣ мекарданд.

Дар бархе ривоятҳо образи қаҳрамони фарҳангӣ ҳануз дар марҳилаи ташаккул қарор дорад ва ӯ ҳануз симои ҳайвонӣ дорад, вале аллакай бо тарзи тафаккур ва амалкарди инсонӣ фарқ мекунад.

Дар бисёр анъанаҳои асотири қаҳрамонӣ, ки қаблан тотем ба шумор мерафт, ба ҳайси миёнрав байни олами руҳониву ғайритабӣ ва ҷаҳони инсонӣ амал мекунад. Ӯ оташро аз руҳҳое, ки онро ниғаҳ медоранд, рабуда, ба одамон мебахшад. Чунин тасаввурот, инчунин парастиди қаҳрамонӣ бо хусусиятҳои ҳайвонӣ, дигар хусусияти маҳдуди гуруҳҳои ҳешу таборӣ надошта, аҳамияти умумиқабилӣ ва баъзан умумимиллӣ пайдо мекунанд. Дар ин гуна тасвирҳо қаҳрамони ҳайвон аллакай ба шакли ҳудояти қабилӣ мубаддал мешавад ва дар симои ӯ унсурҳои афсонаҳо дар бораи таваллуди мӯъҷизаомез, тӯфон, ихтирои оташ ва мубориза бо қаҳрамонии дигар низ собиқ тотемҳо ба ҳам омехта мешаванд [6, с. 58-68].

Дар зинаҳои ибтидоии тафаккур, инсон ҳудро ҷузъи табиат мешуморид ва муҳити атрофро бо руҳи ҳаёт пур месохт. Вале бо мурури замон назари дуализми ҷаҳонӣ ташаккул меёбад, ки байни зоҳири моддӣ ва моҳияти ботинӣ ашё фарқ мегузорад. Ба ташаккули чунин ҷаҳонбинӣ шаклҳои қадимтарини эътиқод, мисли парастиди руҳҳои муҳофизати шахсӣ, азоимхонӣ (*шаманизм*) бовар ба табдили шакл (*оборотничество*), афсонаҳои марбут ба руҳҳои соҳиби касбу ҳунар, инчунин тасаввурот дар бораи интиқоли руҳ ба ҷисми ҳайвон ё парранда ва дигар маҳлуқот таъсир гузоштаанд. Дар ин сатҳи инкишоф дигар ҳудӣ ҳайвон ҳамчун объекти ҷисмонӣ парастиди намешавад, балки руҳ ё «соҳиби» он, ки дар симои ҳайвон зухур мекунад, мавриди эътиқод ва эҳтиром қарор мегирад. Сохтҳои, ки дар ин заминаи динӣ дар байни халқҳои гуногун ташаккул меёбанд, ҳарчанд дорои хусусиятҳои ҳоси миллӣ бошанд, ҳам бо ҳамдигар робита ва ҳамгироии назаррас доранд.

Тасвирҳои асотирии мавҷудоти ваҳшӣ унсурҳои устувори огоҳии коллективӣ дар фарҳангҳои гуногуни ҷаҳон мебошанд. Дар доираи таҳлили этнолингвистӣ махсусан хусусиятҳои умумию ҳоси ин тасвирҳо дар анъанаҳои мухталиф ҷолиби диққатанд. Дар фарҳангҳои тоҷикон ва англисҳо чунин мавҷудот ҳамчун рамзи бадӣ ва нобудӣ ба тасвир мешаванд ва бештар ҳамчун муқобили унсури дуҷоми дуализм ё дуализми ахлоқии кайҳонӣ, яъне некиву бадӣ, баррасӣ мегарданд [8, с. 16-23].

Дар тартиби асотири мансуб ба тоҷикон дар маркази диққат ба тасвирҳои чунин мавҷудот, монанди **Дев, Ачина, Аждаҳо (Аждаҳор)** ва **Аҳриман** равона шудааст. **Дев** дар эҷодиёти даҳонии халқи тоҷик ҳамчун мавҷуди калони ваҳшӣ ва таҳқиромез тасвир мешавад, ки аксаран бар муқобили қаҳрамони наҷотдиҳанда қарор мегирад. Ин тасвир ба сохторҳои асотирии қадимаи эронӣ замина дорад, ки дар он **Дев** рамзи қувваҳои торикӣ ва ҷаҳолат мебошад [6, с. 68].

Тасвири махсуси аҳамиятноки **Аждаҳо — dragon**, ки аз образи аввалин (*симои маъмулии қаҳрамон (масалан, қаҳрамони наҷотбахш, Аждаҳо, Ҷодугар), ки дар асарҳо ва ривоятҳо тақрор мешавад*)) эронии **Ажи-Дахака** бармеояд — *мавҷуди ваҳшиест — a wild (ferocious) creature*, ки аз китфи он **морҳо — snakes** мебароянд. Ин қаҳрамон дар анъанаи тоҷикон ҳамчун **Заҳҳоки морон** маъруф аст, ки *рамзи бадӣ*, — *a symbol of evil* ҳасад ва ҳокимият буда, аксар вақт ҳамчун кинояи **золиму ситамгар — tyrant and oppressor** тафсир мешавад. Тасвири Аҳриман — шайтон ё деви *бадӣ ва нестӣ — evil and destruction* дар зардуштӣ — рамзи бадии мутлақ ва муқобили ибтидоии илоҳӣ (Ормузда) мебошад [6, с. 72].

Ҳамосаи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ҷойгоҳи марказӣ дар мероси фарҳангӣ ва шуури асотирии халқҳои Эрон ва минтақаҳои ҳамсояро ишғол менамояд. Дар асоси ривояти он афсонаҳои асотирий дар бораи пайдоиши ҷаҳон ва башарият, даврҳои подшоҳӣ ва муборизаи некию бадӣ қарор доранд. Ба симоҳои мавҷудоти асотирий, аз ҷумла ба *образи морҳо*, — *the image of snakes* таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда мешавад [13, с. 97].

Дар ҳамосаи морҳо дар симои *ду махлуқи даҳшатангез — two terrifying creatures* дар шонаи Заҳҳоки золими бадном *падида меоянд*, — *appear* ки *бар асари лаънат ва бӯсаи Аҳриман — as a result of a curse and a kiss of Ahriman* **таҷассуми шар ва бесарусомонӣ — the embodiment of evil and chaos** ба вучуд омадаанд. Ин **морҳо майнаи инсонро талаб мекунад**, — *demand humans' brains* ки рамзи *хунрезӣ ва зулми мардум — bloodshed and oppression of the people* мебошад. Симои **морҳо** дар ин ҷо маҷози *золимӣ, ситамгарӣ — tyranny, oppression* ва ҳокимияти вайронгар ва бадиест, ки ҷомеаро нобуд месозад [6, с. 72].

Рамзи **мор** ҳамчун нишонаи шар ва бесарусомонӣ дар устураи бисёр халқҳо густариш ёфтааст. Дар анъанаи форсӣ, бахусус дар «Шоҳнома», ин симо шакли хоси худро пайдо мекунад ва бо рамзи *фарҳангӣ ва динӣ — cultural and religious* марбут ба дини зардуштӣ ва тасаввури дуалистии некию бадӣ пайваст аст.

Аз нигоҳи забоншиносӣ, номҳо ва исмҳо дар ҳамоса пур аз маъноҳои рамзӣ ва арзишҳои қадимӣ мебошанд. Номҳои Заҳҳок ҳамчун таҷассумгари образи аввалини **шар — evil** баромад мекунад, дар ҳоле ки фарзандони Фаридун *рамзи барқарорсозии таносуб ва адолат — a symbol of restoring balance and justice* мебошанд.

Муборизаи Заҳҳок ва Фаридун ҳамчун рамзи гардиши даврҳои ҳокимият ва навсозӣ баромад мекунад, ки дар афсонаҳо ва ривоятҳои халқҳои Шарқ ва Ғарб ҳамнавони рамзиро пайдо кардан мумкин аст.

Аждаҳо низ яке аз тасвирҳои барҷастаи *махлуқоти асотирист*, — *mythical creatures* ки дар зехни кулли мардумони Осиёи Марказӣ, аз ҷумла тоҷикон, решаҳои амиқ дорад. Ин симо ба боварҳо, тарсҳои образҳои аввалини мавҷудоти тарснок ва озмоиш алоқаманд аст. Дар ҳамосаи машҳури «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, ки асоси анъанаи адабии форсиву тоҷикиро ташкил медиҳад, образи аждаҳо на танҳо нақши *муҳолифи қаҳрамонро — the hero's adversary / antagonist* мебозад, балки хусусиятҳои этнолингвистии дарки асотири ваҳшатангезро дар шуури мардум ифода менамояд. Дар мақолаи мазкур мо яке аз қисматҳои бархӯрди қаҳрамони миллии Рустам бо аждаҳоро тавассути самти этнолингвистика ва боварҳои мардумии тоҷик таҳлил менамоем [13, с. 42].

Дар тафаккури мардумии тоҷик, ки мероси асотири эронии қадимро дарбар мегирад, аждаҳор (аждаҳо) бо беқонунӣ, *бадӣ ва нерӯи палид — evil and malignant force* тавҷам мебошад. Дар порчаи мавриди таҳлил, аждаҳо аз биёбон — маконе, ки бо *хатар, марг ва озмоиш — danger, death, and trial* алоқаманд аст, зуҳур мекунад. Ин интиҳоби манзара тасодуфӣ нест: биёбон дар фарҳанги мардумӣ *макони зисти девҳо, ҷинҳо — the dwelling place of demons and jinn* ва дигар мавҷудоти ғайриинсонӣ доништа мешавад.

Вожаҳои истифодашуда дар тасвири аждаҳо пур аз *мафҳумҳои тарс ва даҳшат — concepts of fear, terror / horror* буда, «ҳеҷ деде ҷуръат намекард аз он ҷо гузарад», «на филу на шер аз панҷаи ӯ наҷот меёфтанд». Ин ибораҳо ҷанбаҳои ваҳшатангезии асотири мардумиро таъкид мекунад, ки дар он махлуқоти ваҳшиёна ҳамчун монсаби муқаддам дар роҳи қаҳрамон ҳузур доранд.

Яке аз унсурҳои ҷолиби этнолингвистӣ рафтори аспи Рустам Рахш мебошад. Дар тафаккури асотирии тоҷикон, асп на танҳо василаи сафар, балки *мавҷуди руҳонӣ ва бофаҳм* — *a spiritual and intelligent being* доништа мешавад, ки қобилияти ҳис кардан, эҳсос ва садоқатро доро мебошад. Рахш бо фишор додани по, ба хоб рафтани соҳибашро ҳалалдор мекунад, ба ташвиш меафтад ва ҳамчун иштирокчии ғаъоли ҳодисаҳои асотирий амал мекунад.

Рафтори Рахш дар ин қисса шабех ба симои ҳайвони тотемӣ ё *"руҳи ёрирасон"* — *a helpful spirit / a guiding spirit* мебошад, ки дар эпосҳои халқҳои кӯчак ва деҳаҳои Осиёи Марказӣ ҷойгоҳи муҳиме доранд. Садоқат ва ҷасорати ӯ шабехи тасвирҳои рамзии *"ёри вафодор"* — *faithful/helper ally or loyal helper* дар афсонаҳои халқист. [13, с. 471].

Рустам бедор мешавад, вале дар ибтидо хатарро намебинад, фақат баъд аз он ки Худо (Яздон) меҳаҳад, ӯ симои аждаҳоро дар торикӣ мебинад. Ин ҳолат як андешаи муҳими фарҳангиро таъкид мекунад, иродаи илоҳӣ на танҳо сарнавишт, балки дидаву фаҳмиши инсонро низ танзим мекунад. Мавзуи *«дастовард бо ёрии Худо»* — *achievement (accomplishment) with God's help* бо диди исломии ҷаҳон ҳамоҳанг аст, ки дар он ҳар амал бо иродаи Худо сурат мегирад.

Баъд аз ғалаба, Рустам ба Худо мурочиат мекунад: «Фақат бо кумак ва тавфиқи Парвардигор ман пирӯз гаштам». Ин гӯшае аз ҷаҳонбинӣ ва боварҳои исломии тоҷиконро нишон медиҳад, ки тибқи он ҳатто қавитарин шахс бе ёрии Худованд ба муваффақият намерасад [13 с. 246].

Забони *аждаҳо* саршор аз такаббур ва нерӯи қадима аст: *«Садсолаҳо ин биебон аз ман буд, ҳатто уқоб ҷуръати парвоз бар он намекард»*. Аз нигоҳи этнолингвистикӣ, ин суҳанҳо дорои қудрати рамзӣ мебошанд, махлуқоти асотирий на танҳо бо вучуди худ, балки бо каломӣ худ ҳам таҳдид мекунанд. Дар афсонаҳои тоҷикӣ қувваҳои шар аксар вақт ба воситаи суҳан қаҳрамонро таҳқир мекунанд, ки ин амал ҷанбаи дабдабанокии ҷангро ифода мекунад.

Ачина — мавҷудоти асотирий буда, дар фолклори халқҳои Осиёи Марказӣ, бахусус дар асотири азозилии тоҷикон, васеъ паҳн гардидааст. Ин мавҷудоти ғайбӣ *бо зоҳири даҳшатнок* — *with a terrifying appearance* ва муносибати душманона нисбат ба инсон, махсусан *ба кӯдакон ва ҳайвоноти хонагӣ* — *to children and domestic animals* фарқ мекунад [9, с. 12-17].

Зоҳири **ачина** вобаста ба минтақа фарқ мекунад, ки ин ҳолат нишондиҳандаи қабатҳои гуногуни тасаввуроти мардумӣ ва таъсири фарҳангҳои мухталиф мебошад. Дар анъанаҳои муайян, **ачина** ҳамчун мавҷудоти шомил ва *одаммонанд бо чеҳра* — *like human in face* ва бадани ивазшуда тасвир мешавад. Дар шаклҳои дигари ин образ **ачина** метавонад монанди ба *бузголаи каллакалон* — *a large-headed ram* бо *шоҳҳои дарозу ҷашмони сурх* — *long horns and red eyes* ва инчунин ба монанди *модабузи каллакалони ҳашмгин* — *an angry large-headed (she-)goat / nanny-goat* тасвир шавад [6, с. 76].

Бар асоси эътиқодоти мардумӣ, ачинаҳо асосан дар *ҷойҳои дур ва холӣ* — *remote and deserted places* аз одамон зиндагӣ мекунанд, дар *манзилҳои партофташуда ва харобашуда*, — *abandoned and ruined dwellings* дар тахона ва *ошӯнаҳои болоии хонаҳои истиқоматӣ*, — *upper floors of residential houses* дар *ҷангалҳои ғафс* — *dense forests* ва торик, дар *алафзорҳои бекор ва саҳроҳо* — *idle grasslands and steppes*.

Ачина ҳамчун намунаи *образи занона*, — *female image / female figure* бештар бо бемориву марги кӯдакон ва бемориҳои навзодон алоқаманд аст. Мувофиқи эътиқодҳо, онҳо кӯдакон, бузҳо, гӯсфандон ва дигар *мавҷудоти кӯчакро мекушанд* — *kill small creatures*. Ин вазифа ачинаро бо дигар персонажҳои занонаи девмонанд, ки дар фарҳангҳои гуногун вучуд доранд ва нақши шабех доранд, мепайвандад, ин мавҷудотҳо таҷассумгари таҳдид ва *вайронкунондаи низоми табиӣ* — *disruptor of the natural order / destroyer of the natural* мебошанд.

Дар ҷаҳорҷӯби таҳлили этнолингвистии фарҳанги англисҳо образи *dragon* — *аждаҳо* дар достони Beowulf — «Беовулф», ӯ ҳамчун таҷассуми архетипии *destructive forces* — *нерӯҳои харобгар*, ки амикан дар шуури ҷамъии фарҳанги англисҳо реша давондаанд, муаррифӣ мешавад. Дар марҳалаи поёнии ҳаёти қаҳрамон, хангоме ки ӯ аллакай ба мақоми подшоҳӣ расидааст, *аждаҳо* на танҳо барои мардуми ӯ *brings danger* — *хатар меорад*, балки ҳамзамон рамзи бетартибӣ, харҷумарҷ *chaos* — *бесарусомонӣ* ва нерӯое, ки қомилан бар зидди арзишҳои иҷтимоӣ қарор доранд, чун шодобахшӣ, вафодорӣ ва қаҳрамонӣ, ки дар симои худи Беовулф таҷассум ёфтаанд, ифода гаштаанд [16 с. 819].

Бар хилофи Грендел ва модари ӯ, ки дорои сохтори вазъи иҷтимоии мебошанд, аждаҳо комилан аз ҷомеа бегона аст. Ӯ аз *a treasure of the dead* — **ганчинаи мурда** посбонӣ мекунад ва ба ҳеч як сохтори инсонӣ ва иҷтимоӣ иртибот надорад. Ӯ — шарри мутлақ мебошад, ки дар маъноӣ асотири бо рамзи “*snake*” — **«мор»** таҷассум ёфтааст.

Пирӯзии Беовулф бар аждаҳо дучониба аст, қаҳрамон чони худро аз даст медиҳад, вале *saves/rescues society* — **ҷомеаро наҷот медиҳад** ва нишон медиҳад, ки арзишҳои инсонӣ метавонанд бар зидди бади муқовимат кунанд, ҳатто агар ин бо нархи фидокорӣ анҷом ёбад. Ин дугонагӣ моҳияти ҷаҳонбинии дostonро ифода мекунад, тамаддун заиф ва осебпазир аст, нерӯҳои зулмот абадӣ, вале амали қаҳрамонона метавонад, ҳатто муваққатан, тартибу низомро барқарор созад. Аз ин рӯ, аждаҳо танҳо рамз нест, балки рамзи этнофарҳангӣ ва як рамзи маънавист, ки таҳдиди вучудии ҳам ҷомеа ва ҳам фардро дар шуури асотирий ва фарҳангии ҷаҳони қадимаи англосаксонҳо таҷассум мекунад [16, с. 822].

Аждаҳо образи архетипии *is a destructive evil* — **шарри харобкор мебошад**. Ӯ *guards the treasure* — **ганҷро посбонӣ мекунад**, вале истифода намебарад, ки бо ин кор сарватро ба рамзи *relentless and deadly* — **бебарор ва маргбор** табдил медиҳад. Аз нуқтаи назари этнолингвистӣ, **аждаҳо** бо мотивҳои қадимаи ҳиндуаврупоӣ, ки муборизаи қаҳрамон бо махлуқоти мормонандро ифода мекунад, алоқаманд аст. Дар системаи масеҳӣ, ӯ ба кулӣ ба *demonic force* — **нерӯи шайтонӣ** ва таҳдиди вучудии тамаддун табдил меёбад. Бар хилофи Грендел ва модари ӯ, аждаҳо пурра аз иртиботи хонавода, ҷомеа ва ҳамдардӣ маҳрум аст.

Аждаҳо *a symbol of envy, greed, death, and evil* — **ҳамчун рамзи ҳасодат, ҳасиси, марг ва шар буда**, дар образи аждаҳо рамзҳои асотирии қадимаи ҳиндуаврупоӣ мутамарказ шудаанд, ва *a creature resembling a snake* — **махлуқест мисли мор**, ки ганчинаро *guarding* — **посбонӣ** мекунад, рамзи ҳасодат, харобкорӣ ва поёни мавҷудият мебошад. Аз нуқтаи назари этнолингвистӣ, ин рамзест, ки бо *funeral and death rituals* — **маросими дафн ва марг** иртиботи зич дорад, махсусан бо назардошти он, ки ганҷҳое, ки ӯ ҳифз мекунад, сарвати *relentless and dead* — **бебарор ва мурда** мебошанд. *Fire and its snake-like skin* — **Оташ ва нӯсти мориаш** ба сифатҳои *like* — **demon девмонанд** ва шайтонпарстии рамзҳои масеҳӣ ишора мекунанд [25].

Муборизаи Беовулф бо аждаҳо на танҳо як *heroic deed* — **амали қаҳрамонӣ**, балки маросими асотирий-рамзӣ буда қаҳрамони куҳансол ба муқобили шари мутлақ *fight* — **мечангад** ва ҳамчун *dies fulfilling a sacred duty* — **дорои вазифаи муқаддас мемирад**. Аз ин лиҳоз, аждаҳо рамзи ногузирии паст буда, ҳам барои шахсият ва ҳам барои фарҳанг, ҳамзамон ёдоварӣ аз он, ки тамаъҷӯӣ ва ҷудогуздорӣ ба харобӣ мебарад [25].

Образи аспӣ якшоҳа — *unicorn* (**хайвони афсонавӣ, ки ба шакли аспӣ якшоҳа тасвир мешавад**) ҳамчун як таркиби **мураккаби фарҳангӣ** муаррифӣ мешавад, ки дар матнҳои гуногуни этноиҷтимоӣ шакл гирифтааст ва маъноҳои рамзии амиқ дорад, ки бо идеалҳои ахлоқӣ ва иҷтимоӣ алоқаманданд.

Дар афсонаҳои миёнаасрӣ нақл мешуд, ки аспӣ **якшоҳа** — *unicorn* — **мавҷуди ваҳшӣ ва безътимод** — *a wild and untrustworthy creature* аст, ки инсон наметавонад онро ба осонӣ *to hunt* — **сайд кунад**. Аммо аспӣ якшоҳа ба *virgin girl* — **духтари бокира** боварии хос зоҳир мекунад. Тибқи ривоят, аспӣ якшоҳа назди ҷунин духтар меояд ва сари худро бар зонуи ӯ мегузорад, ки ба шикорчиён имкон медиҳад онро бе мушкิล дастгир кунанд [22].

Ин далел дар санъат ва адабиёти Аврупо васеъ паҳн шудааст ва духтари бокира рамзи Ҳазрати Марям мебошад, ва *unicorn* — **аспӣ якшоҳа** *an embodiment of purity and innocence* — **таҷассумгари покӣ ва беғуноҳии** Масеҳ. Аз ин рӯ, афсона дар бораи аспӣ якшоҳа ва бокира ба рамзи покии руҳ ва *divine power* — **нерӯи илоҳӣ** табдил ёфтааст [15, с. 787–812].

Образи аспӣ **якшоҳа** — *unicorn*, ки дар забонҳо ва анъанаҳои фарҳангии англисҳо мавҷуд буда, интиқоли фарҳангро тавассути забон ва рамзҳо нишон медиҳад. Воҳиди луғавии **якшоҳа** — *unicorn* ва ҳамтоёни он дар забонҳои мухталиф як мавҳуми умумии фарҳангиро дар бар мегиранд, ки мавҷуди асотириаш, *with one horn* — **бо як шох** мебошад. Ин истилоҳ ва ривоятҳои марбут ба он тавассути анъанаҳои шифохӣ ва ҳатти паҳн шудаанд, ки равандҳои муоширати этникӣ ва фарҳангиро инъикос мекунанд.

Маъноӣ аспӣ якшоҳа — *unicorn* гуногун аст, аммо ҳамеша бо идеяҳои *purity, strength, freedom, and inaccessibility* — **покӣ, қувват, озодӣ ва дастнорасӣ** алоқаманд мебошад. Ин мавҳум дар шаклҳои забонӣ ва визуалӣ (афсонаҳо, матнҳо, рамзҳои герб) ҷой дода шудаанд, ки вазифаи рамзофарии фарҳангии арзишҳо ва идеалҳои ҷомеаи мушаххасро иҷро мекунанд. Дар Аврупои миёнаасрӣ рамзҳои лингвистӣ бо рамзҳои масеҳӣ такмил ёфтанд, ки дар он аспӣ якшоҳа ба рамзи покии руҳӣ ва *sacredness* — **муқаддасият** табдил ёфтааст.

Раванди ҳамгиروي устураи аспӣ якшоха ба суннати масеҳӣ намунаи синкретизми забонӣ ва фарҳангӣ мебошад. Истифодаи ин образ нишон медиҳад, ки чӣ гуна мотиви асотирий барои интиқоли маъноҳои нави мазҳабӣ мутобиқ карда шудааст. Ин раванд дар тағйир ёфтани маъноҳои иловагии лексикӣ ва паҳн шудани шаклҳои нави матнӣ ва визуалӣ таҷассум ёфтааст.

Дар қаринаи Шотландия аспӣ якшоха ҳамчун рамзи пуриктидори этнофарҳангӣ баромад мекунад, ки маҷозӣ забонӣ ва визуалӣ руҳи миллӣ, ки қувват, саркашӣ ва озодиро таҷассум менамояд, ифода мегардад. Тасвирҳои герб, матнҳои расмӣ ва амалиёти нутқие, ки аспӣ якшоҳаро дарбар мегиранд, ба ташаккул ва пойдоии ҳувияти ҷамъиятӣ мусоидат мекунанд ва идеалҳои таърихӣ ва фарҳангиро ба воситаи забон таҷассум месозанд.

Аз дидгоҳи этнолингвистӣ, аспӣ якшоха як архетипи универсалӣ мебошад, ки дар забонҳо ва фарҳангҳои гуногун бо маъноҳои тағйирёбанда, мутобиқ ба меъёрҳои фарҳангии маҳаллӣ такрор меёбад. Забон ҳамчун воситаи интиқол ва табдили ин образ хизмат мекунад, ки ҳамзамон семантикаҳои универсалиро нигоҳ медорад ва онҳоро мутобиқи муҳити фарҳангӣ тағйир медиҳад.

Табдили инсон ба **гург** — **Werewolf** (чошуда, тилисмшуда) таҳлили асотирий-рамзӣ мебошад, ки ба дарки тасаввуроти бостонӣ дар бораи метаморфоза (*тағйир ёфтани шакли зоҳирии шахс ё мавҷудот ба шакли дигар*) аксар вақт бо маънои рамзӣ ё ҷазой *through magic* — *таваҷҷути сеҳр*, маросим ва рамзҳои ҷангӣ бахшида шудааст. Дар меҳвари таҳқиқ образи *wolf and human* — *гург ва одам* дар анъанаи скандинавӣ ва англосаксонӣ қарор доранд, ки на танҳо мавҷудоти асотирий, балки таҷассумгари ҳолати гузариши *between human and animal* — *байни инсон ва ҳайвонанд*.

Ривояти ҷолибе мавҷуд аст, ки дар онҳо *supernatural beings* — *мавҷудоти ғайриинсонӣ*, ба монанди гургон, қобилияти сухан гуфтанро доранд ва *communicate with humans* — *бо инсонҳо муошират* мекунанд. Яке аз чунин ривоятҳо, ки ба рӯзгори *a spiritual being* — *як руҳонӣ* ишора мешавад, ки аз Олстер ба Миит сафар дошт ва шабро дар ҷангал сипарӣ мекард, намунаи барҷастаи ин падидаи фарҳангӣ мебошад.

Дар ҳикоя қисса мешавад, ки ба назди *ӯ approaches the wolf* — *гург наздик мешавад* ва ба ҳайрати руҳонӣ ва ҳамроҳаш, *speaks with a human voice* — *бо овози инсонӣ сухан мегӯяд* ва онҳоро ором месозад. Гург мефаҳмонад, ки *ӯ* ва ҳамсари *ӯ* сокинони Осрайя (Osraige) будаанд, ки аз ҷониби Наталиси муқаддас *are cursed* — *лаънат шудаанд* ва бинобар ин *every seven years* — *ҳар ҳафт сол* ба гург табдил меёбанд. Гурги модина бемори вазнин аст ва гург аз руҳонӣ хоҳиш мекунад, ки маросими охири раванмолиро (охири ё васияти мазҳабиро) барои *ӯ* анҷом диҳад. Барои собит кардани ин мурочиат, *the wolf's wife's skin* — *гург нӯсти ҳамсараи ӯ* боло мебардорад ва *her human body* — *шакли инсонии ӯро* фош мекунад. Пас аз дидани ин ҳол, руҳонӣ маросими диниро иҷро мекунад. Субҳи дигар гург руҳонӣ ва ҳамроҳи *ӯ* то қанори ҷангал ҳамроҳӣ мекунад [24].

Дар тасаввури этнолингвистии ҷаҳон, ҳадди *between human and animal* — *миёни инсон ва ҳайвон* тавассути истилоҳи собиту дақиқ муайян намешавад, балки тавассути сохторҳои ривоятӣ ва метафоравӣ баён мегардад, ва он шаҳодат медиҳад, ки падидаи *the transformation of a human into a wolf* — *табдил ёфтани инсон ба гург* пеш аз ҳама дар қолаби сценарияҳои фарҳангӣ таҷриба ва тафсир мешуд, на дар қолаби семантикаи мафҳумии мушаххас [19, с. 82–89].

Аз дидгоҳи этнолингвистӣ, ин далели номуайянии шинохт ва таҳлили низоми аломатҳо ва марз миёни инсонӣ ва ҳайвонӣ дар тафаккури асотири олмонӣ (махсусан скандинавӣ) мебошад, ки дар он хусусиятҳои «гургӣ» метавонанд ҷузъи рафтори иҷтимоӣ бошанд на ҳатман падидаҳои фавқуттабӣ ё гуноҳкорона, ки дар тафсири масеҳӣ дида мешавад.

Шакли гург дар устура ва забони англисӣ ҳамчун як нишонаи фарҳангии бисёрқабата амал мекунад, ки якбора маъноҳои зерро дар бар мегирад хатареро, ки бо ҷудой, таҳҷум ва вайроншавии қоидаҳои иҷтимоӣ иртибот дорад. Қудрати ҷангӣ, ки аз ҳадди инсонӣ фаротар меравад (чун ҷанговарони гургмонанд). Мавқеи марзӣ миёни табиат ва фарҳанг, ҷисм ва руҳ.

Таҳлили этнолингвистии ҳайвонҳои асотирий, ки дар анъанаҳои фарҳангии тоҷикону ва англисҳо тасвир ёфтаанд, параллелҳои типологии амиқ ва тафовутҳои фарҳангии мушаххасро нишон медиҳад, ки натиҷаи рушди таърихӣ, заминаи динӣ, тафаккур ва ҷаҳонбинии ҳар як миллат мебошанд.

Дар фарҳанги тоҷикон, образҳои ҳайвонотшакли асотирий аждаҳо, мор, дев, ачина ба мифологияи эронӣ қадим, таълимоти зардуштӣ, ҳамчунин ба суннатҳои исломӣ ва фолклори маҳаллӣ алоқаманд мебошанд. Ҳайвонҳо дар ин ривоятҳо аксаран ҳамчун василаи

робита байни дунёҳо, соҳиби кудрати мукаддас, ҷазодиханда ё муҳофиз зоҳир мешаванд. Хусусан, бояд ба рамзшиносии амиқи образи мор ва аждаҳо ишора кард, ки онҳо бисёр вақт бо архетипи хаос бетартибӣ, харҷумарҷ, бесарусомонӣ ва озмоиш иртибот доранд, ва мубориза бо онҳо ҳамчун марҳилаи бузурги камолоти қаҳрамонӣ таъбир мешавад.

Дар фарҳанги англисҳо бошад, баръакс, таъсири тафсири масеҳӣ ва рамзҳои фарҳанги келтӣ барҷаста аст, ба вижа дар образҳои аспӣ якшоҳа, аждаҳо, гурги таслимшуда. Дар ин ҷо ҳайвон метавонад ҳам таҷассумгари некӣ ва нафосат ва ҳам қувваи нобудсозӣ (аждаҳо, дев, шайтон, иблис), ва ҳам мавқеи мобайнӣ байни инсон ва ҳайвон бошад. Ин образҳои мифозооморфӣ (*мавҷудоти асотирӣ, ки шакли ҳайвонот доранд*) тасвири асотирӣ ва рамзии ҷаҳонро шакл медиҳанд, ки дар он ҳайвон на танҳо таҳдид, балки соҳиби дониши олии ирфонӣ ва адолат низ шуморида мешавад.

Аз дидгоҳи забоншиносӣ, дар ҳарду фарҳанг воҳиди маъноии асотирӣ ва ҳайвоншаклӣ тавассути ибораҳои рехта, фразеологизмҳо, номҳои ҷуғрофӣ, ибораҳои маҷозӣ ва формулаҳои афсонавӣ ҷой дода шудаанд. Масалан, дар анъанаи тоҷикӣ ибораҳои мисли **гург барин омадан** (яъне ногаҳон ва бо шиддат омадан) ва **аждаҳоро куштан** (яъне мағлуб кардани бадии бузург) рамзҳои қадимаи мубориза, фидокорӣ ва ахлоқро нигоҳ медоранд. Дар забони англисӣ ифодаҳои чун **to slay the dragon** («аждаҳоро куштан» — мағлуб кардани тарс ё монеа) ва **to cry wolf** («гург барин дод задан» — изҳори хатар, ки воқеият надорад) низ ҳамин вазифаро иҷро мекунанд — интиқоли сценарияҳои фарҳангӣ ва моделҳои рафтор ба шумор мераванд.

Ҳамин тавр, назари муқоисавии этнолингвистӣ ба мо имкон медиҳад, ки архетипҳои умумибашари муайян кунем (аждаҳо ҳамчун рамзи бетартибӣ, гурги тилисмшуда — шакли табиати ҳайвонӣ дар инсон, ҳамчун бӯҳрони ҳувият ва ҳам маъниҳои мушаххасу маҳаллиро, ки хусусиятҳои этникӣ ва хотираи фарҳангиро инъикос мекунанд, ошкор карда шаванд.

Ҳайвонҳои асотирӣ дар ҳарду анъана ҳамчун рамзҳои забонӣ ва маънавии амал мекунанд, ки тавассути онҳо тасаввурот дар бораи некӣ ва бадӣ, марзи байни инсонӣ ва ғайриинсонӣ, мукаддас ва дунявӣ ташаккул меёбад. Таҳлили онҳо на танҳо дониши моро оид ба низомҳои асотирӣ-рамзӣ тоҷикону англисҳо ғайи месозад, балки кудрати забониро ҳамчун воситаи ҳувияти фарҳангӣ ва сохтори шинохти миллии тафаккур намоён мекунанд.

Адабиёт

1. Андреев, М.С. Из материалов по мифологии таджиков. По Таджикистану: краткий отчет о работе этнографической экспедиции в Таджикистане / М.С. Андреев. - Ташкент, 1927. I. Вып. 49 с.
2. Амиришохӣ Н. Аҷинна // Асос — Боз. / Н. Амиришохӣ. - Д.: СИЭМТ, 2013. — (Энциклопедияи Миллии Тоҷик: [тахм. 25 ҷ.]; 2011—2017, ҷ. 2).
3. Березкин, Ю.Е. Мифы Старого и Нового Света // Серия Мифы народов Мира / Ю.Е. Березкин. - М.: АСТ: Астрель, 2009., №4 апрель. 99 с.
4. Михайлин, В. М. Тропа звериных слов: Пространственно ориентированные культурные коды в индоевропейской традиции / В. М. Михайлин. - М.: Новое литературное обозрение, 2005. - 166 с.
5. Мухиддинов И. Реликты доисламских обычаев и обрядов земледельцев Западного Памира (XIX—начало XX вв.) / И. Мухиддинов. - Душанбе: Дониш, 1989. - 34 с.
6. Мухиддинова, Т.Х. Лексико-семантическая характеристика номинативных единиц поверий и традиций в таджикском и английском языках / Т. Х. Мухиддинова. - Душанбе, «РТСУ» 2021. - 144 с.
7. Мухиддинова, Т.Х. Лексика обрядов и традиций: этнолингвистический аспект (на материале таджикского и английского языков). / Т. Х. Мухиддинова. - Душанбе, ООО Нушобод, 2022. - 192 с.
8. Мухиддинова, Т.Х. Классификация лексики поверья и традиции в мифологиях таджикского языка. / Т.Х. Мухиддинова // Вестник педагогического университета. - Душанбе: Издательский центр ТПУ им. С. Айни, 2021 - № 4 (93) - С. 16-23
9. Мухиддинова, Т.Х. Некоторые особенности выражения примет и суеверий в английском и таджикском языках. / Т.Х. Мухиддинова // Вестник педагогического университета. - 2021 - № 3 (92) - С. 12-17
10. Раҳмонӣ, Р. Афсона ва жанрҳои дигари насри шиғоҳӣ / Р. Раҳмонӣ, Душанбе, 1999.
11. Снесарев, Г.П. Реликты домусульманских верований у узбеков / Г.П. Снесарев. - Хорезма. Л.: Наука, 1969. - 122.
12. Топоров, В.Н. Мусульманская мифология / В.Н. Топоров // Мифы народов мира. Т.2. 1992. - 679 с.

13. Фирдавсӣ, Абулқосим. *Шоҳнома* / Абулқосим Фирдавсӣ. – Ҷ. 1. Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.
14. Arthur E. DuBois — *The Dragon in Beowulf* (PMLA, 1957)
15. Bystrický, P. *The Image of the Werewolf in Medieval Literature* / P. Bystrický // *Historický časopis*. — 2015. — Vol. 63, № 5. — Pp. 787–812.
16. DuBois A. E. *The Dragon in Beowulf* / A. E. DuBois // *Publications of the Modern Language Association of America*. — 1957. — Vol. 72, No. 5. — Pp. 819–822.
17. Elizabeth Wayland Barber — *The Mysterious Unicorn: Heraldry and Allegory in Medieval Art* (*Journal of Medieval History*, 1994).
18. Jeffrey Burton Russell — *The Unicorn: Medieval Symbol of Purity and Grace* (1986)
19. Miles Wine. *The Purpose of Comparison Between Grendel, the Dragon, and the Hero in Beowulf* // *Scientia et Humanitas: A Journal of Student Research*. — 2025. — Vol. 15. — Pp. 82–89. — Published May 6, 2025.
20. Peter Bystrický — *The Image of the Werewolf in Medieval Literature* (*Historický časopis*, 2014)
21. ABBYY Lingvo 12 [манбаи электронӣ]. — 2006. — URL: <http://www.lingvo.ru> (санаи истифодабарӣ: 09.04.2023).
22. Unicorn [манбаи электронӣ]. — URL: <https://bestiary.ca/beasts/beast140.htm> (санаи истифодабарӣ: 01.04.2024).
23. *The Encyclopædia Iranica* [манбаи электронӣ]. — URL: <https://www.iranicaonline.org> (санаи истифодабарӣ: 09.04.2024).
24. *The Ossory Werewolves* [манбаи электронӣ]. — URL: <https://www.kilkennycastle.ie/the-ossory-> (санаи истифодабарӣ: 11.06.2024).
25. *Horror and the Maternal in Beowulf* [манбаи электронӣ]. — URL: https://www.researchgate.net/publication/250062431_Horror_and_the_Maternal_in_Beowulf (санаи истифодабарӣ: 07.05.2024).

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ЭТНОЛИНГВИСТИИ ҲАЙВОНОТИ АСОТИРӢ ДАР ФАРҲАНГҲОИ ТОҶИКОН ВА АНГЛИСҲО

Бо мураккаб гардидани муносибатҳои иҷтимоӣ ва болоравии сатҳи фарҳанг, симои қаҳрамони фарҳангӣ тадриҷан инсонӣ мегардад, ҳарчанд ки нишонаҳои робита бо ҳайвон ё парранда то муддате боқӣ мемонанд ва ба таври нав дар заминаи асотири замонавишуда тафсир мешаванд. Дар тартиби асотири мансуб ба тоҷикон дар маркази диққат ба тасвирҳои чунин мавҷудот, монанди Дев, Аҷина, Аждаҳо (Аждаҳор) ва Аҳриман равона шудааст. Дар ҷаҳорҷӯи таҳлили этнолингвистии фарҳанги англисҳо образи Аждаҳо, аспӣ яқшоҳа, табилии инсон ба гург интиқоли фарҳангро тавассути забон ва рамзҳо намоиш медиҳад. Таҳлили этнолингвистии ҳайвонҳои асотирий, ки дар аънаҳои фарҳангии тоҷикону ва англисҳо тасвир ёфтаанд, тафовутҳои фарҳангии мушаххасро нишон медиҳад, ки натиҷаи рушди таърихӣ, заминаи динӣ, тафаккур ва ҷаҳонбинии ҳар як миллат мебошанд. Аз дидгоҳи забоншиносӣ, дар ҳарду фарҳанг воҳиди маъноии асотирий-зооморфӣ тавассути ибораҳои рехта, фразеологизмҳо, номҳои ҷуғрофӣ, ибораҳои мачозӣ ва қолабҳои афсонавӣ ҷой дода шудаанд. Ҳайвонҳои асотирий дар ҳарду аънаа ҳамчун рамзҳои забонӣ ва маънавии амал мекунанд, ки тавассути онҳо тасаввурот дар бораи некӣ ва бадӣ, марзи байни инсонӣ ва ғайриинсонӣ, муқаддас ва дунявӣ ташаккул меёбад.

Калидвожаҳо: сатҳи фарҳанг, робита бо ҳайвон, устура, мавҷудотҳои асотирий, рамзҳо, ҳайвонҳои асотирий, аънаҳои тоҷикону англисҳо, тасаввурот дар бораи некӣ ва бадӣ, инсонӣ, ғайриинсонӣ, муқаддас.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МИФОЛОГИЧЕСКИХ ЖИВОТНЫХ В КУЛЬТУРАХ ТАДЖИКОВ И АНГЛИЧАН

С развитием социальных структур и ростом культурного уровня образ культурного героя постепенно приобретает антропоморфные черты, несмотря на сохраняющиеся элементы зооморфной или орнитоморфной символики, которые переосмысливаются в контексте модернизированной мифопоэтики. В мифологической системе, характерной для таджикского этнокультурного пространства, особое внимание уделяется образам таких существ, как Дев, Ажина, Аждаҳо (дракон) и Аҳриман, играющим ключевую роль в формировании архетипических представлений. В рамках этнолингвистического подхода к анализу английской культурной традиции образы дракона, единорога и оборотня выступают как маркеры символической трансляции культурных смыслов через языковые и знаковые системы. Сопоставительный этнолингвистический анализ мифологических животных в традициях таджикского и английского народов выявляет системные культурно-специфические различия, обусловленные историко-религиозными факторами, типами мышления и особенностями мироощущения. С лингвистической точки зрения, мифозооморфные семантические конструкции обеих культур репрезентированы посредством устойчивых словосочетаний, фразеологизмов, топонимов, метафорических выражений и сказочных формул. Мифологические зооморфные образы функционируют в обеих культурах как семиотические и ценностные символы,

через которые осмысливаются категории добра и зла, границы между человеческим и нечеловеческим, сакральным и профанным.

Ключевые слова: уровень культуры, зооморфная символика, миф, мифологические существа, символы, мифические животные, культурные традиции таджиков и англичан, представления о добре и зле, человеческое и нечеловеческое, сакральное.

COMPARATIVE ETHNOLINGUISTIC ANALYSIS OF MYTHOLOGICAL ANIMALS IN TAJIK AND ENGLISH CULTURES

With the development of social structures and the rise in cultural levels, the image of the cultural hero gradually acquires anthropomorphic features, despite the persistence of elements of zoomorphic or ornithomorphic symbolism, which are reinterpreted within the framework of modernized mythopoetics. In the mythological system characteristic of the Tajik ethnocultural space, particular attention is given to such beings as the Dev, Ajina, Azhdaho (dragon), and Ahriman, which play a key role in shaping archetypal representations. Within the ethnolinguistic approach to the analysis of English cultural tradition, the figures of the dragon, unicorn, and werewolf serve as markers of symbolic transmission of cultural meanings through linguistic and semiotic systems. A comparative ethnolinguistic analysis of mythological creatures in the traditions of the Tajik and English peoples reveals systemic culture-specific differences conditioned by historical and religious contexts, modes of thinking, and particularities of worldview. From a linguistic perspective, mytho-zoomorphic semantic structures in both cultures are represented through set expressions, phraseological units, toponyms, metaphorical constructions, and folkloric formulas. Mythological zoomorphic images function in both cultures as semiotic and axiological symbols, through which conceptualizations of good and evil, the boundary between the human and the non-human, and the sacred versus the profane are articulated.

Keywords: cultural level, zoomorphic symbolism, myth, mythological beings, symbols, mythic animals, cultural traditions of Tajiks and the English, conceptions of good and evil, human and non-human, sacred.

Дар бораи муаллиф

Пирова Фарангис Хайдарҷоновна
Ассистенти кафедраи курси амалии забони
англисӣ
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи
Носири Ҳусрав
735100, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Бохтар,
кӯчаи Ваҳдат, 25
E-mail: pirovafarangis9@gmail.com

About the author

Pirova Farangis Haidarjonovna
Assistant of the Department of Practical
English Language Course
Bokhtar State University named after
N. Khusraw
735100, Republic of Tajikistan, Bokhtar,
st.Vahdat , 25
E-mail: pirovafarangis9@gmail.com

Об авторе

Пирова Фарангис Хайдарҷоновна
Ассистент кафедры практического курса
английского языка
Бохтарский государственный университет
имени Н. Хусрава
735100, Республика Таджикистан,
г. Бохтар, ул. Вахдат, 25
E-mail: pirovafarangis9@gmail.com

НАҚШИ УНСУРҲОИ КАЛИМАСОЗ ДАР ТАШАККУЛИ ИСТИЛОҲОТИ МЕТЕОРОЛОГИИ ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Сайдалиев К. А.

Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Истилоҳ ва истилоҳнигорӣ яке аз муаммоҳои муҳимми илми забоншиносӣ, зеро дар айни замон яке аз манбаҳои умдатарини рушду такомули таркиби луғавии забон маҳсуб меёбад. Таҳқиқи таҳрири масъалаи мазкур ҳанӯз аз гузаштаҳои дур оғоз гардида, то замони мо идома дорад, ки ба ин масоил ҳоло ҳам забоншиносон ва дастандаркорони соҳаи забоншиносӣ таваҷҷуҳи хосса зоҳир намудаанд. Аз ҷумла чун муаммои меҳварӣ, пас аз солҳои 60-ум ба ҳисоб меравад. Маврид ба зикри хос аст, ки то солҳои 60-ум таваҷҷуҳи олимону мутафаккирон зиёдтар ба омӯзиши сохти истилоҳ, истилоҳшиносӣ ва истилоҳнигориву истилоҳгузинӣ ба назар мерасид. Аз ҳамон замон то ба ҳанӯз диққати забоншиносон ва истилоҳнигорон роҷеъ ба истилоҳ ва истилоҳфаринӣ бештар гардида истодааст, зеро истилоҳ яке воҳидҳои меҳварии забон ба шумор рафта, дар ташаккул ва инкишофи таркиби луғавии ҳар як забони олам нақши бориз дорад.

Метеорология як соҳаи васеи таҳқиқоти мазкур маҳсуб меёбад. Пеш аз ҳама, яқум, он бо илмҳои физика, химия, биология, астрономия, ҷуғрофия ва математика алоқамандии ногусастанӣ дорад. Дуюм, бо назардошти усулҳои таҳқиқотӣ ва робитаи он бо фаъолиятҳои гуногуни инсон, илми метеорология ё ки ҳавосанҷӣ доираи васеи илмҳои амалиро фароғир мебошад: аэрология, аэрономия, агрометеорология, метеорологияи динамикӣ, гидрометеорология, макрометеорология ва микрометеорология, мезометеорология, метеорологияи синоптикӣ ва ба монанди инҳо. Ниҳоятан, рушду такомули илми метеорология асосан аз таҳқиқи ҳаво ва баҳр, ки он аз тарафи инсон вобаста буда, мавҷудияти истилоҳоти баҳрӣ ва ҳавопаймоиро дар дохили истилоҳоти метеорологӣ шарҳу тавзеҳ менамояд, меомӯзад.

Истилоҳи «метеорология» аз вожаи юнонии «*metéoros*» гирифта шуда, маъноаш «чизе дар осмон», «дар ҳаво парвозкунанда» аст, ки ин илмро обӯҳавосанҷӣ меғӯянд: гидрометеорҳо (борон - rain, барф - snow, жола - hail) (дар истилоҳоти метеорологии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, ин мафҳум доираи фарохтари омилҳои атмосфераро дарбар мегирад), истилоҳоти метеорологии мансуб ба ҳаво (шамол - wind, тӯфонҳои чанг - dust storms), литометеорҳо (чанг - dust, гардолуд - dusty), истилоҳоти метеорологии мансуб ба раъду барқ (рангинкамон - rainbow, сароб - mirages), метеорҳои оташин (барқ) ва ғайра.

Аҳаммияти метеорология чун «илме, ки на танҳо бо таҳқиқи ҷараёнҳои физикӣ, кимиявӣ ва динамикӣ дар бобати атмосфера сарукор дорад, балки таъсири мустақими атмосфераро ба сатҳи Замин, уқёнусҳо, баҳрҳо ва умуман ҳаёти инсоният дар рӯи Замин мерасонад» [18] бебаҳс аст.

Бояд ишора намуд, ки шумораи фарҳангҳои махсуси метеорологии англисӣ аз теъдоди луғатҳои истилоҳшиносии русӣ ва тоҷикӣ ба таври назаррас бештар мебошад.

Сарчашмаҳои асосии фарҳангҳои метеорологӣ дар забони русӣ инҳоянд:

- «Фарҳангҳои метеорологӣ»-и С.П. Хромов ва Л.И. Мамонтова [14] (1974), ки фароғири беш аз 6000 истилоҳ ва ибора-истилоҳот мебошад. Фарҳанги дорои диаграммаҳо, тасвирҳо ва ҷадвалҳои сершуморе буда, дар он ҳар як истилоҳ бо заминаи таърихаш тавзеҳ гардидааст. Қобили зикр аст, ки дар он муаллиф бештар ба вожаҳои иқтисосии истилоҳоти мансуб ба метеорология таъя намуда, ҳар яки онро ташреҳ кардааст.

- «Фарҳанги оид ба шамолҳо» Л.З. Прох [8] (1983). Дар фарҳанги мазкур беш аз 2000 истилоҳ ва ибора-истилоҳоти марбут ба метеорологӣ ҷой дода шудааст, ки барои номгузориҳои системаҳои бодӣ, шамолӣ ва дигар олотҳои миқёси сайёра корбаст мегарданд.

Таҳлили фарҳангҳои тафсирии забони англисӣ нишон дод, ки тадвини баъдинаи ин гуна фарҳангҳо ба мисли «Фарҳанги истилоҳоти метеорологӣ» зиёд гардида, барои бою ғанӣ гардидани истилоҳоти мансуб ба соҳаи метеорологияи забони англисӣ замина меғузоранд.

Аввалин назарияҳои марбут ба истилоҳ дар илми забоншиносӣ аввалҳои асри XX ба вуқӯ омадааст. Масалан, истилоҳшиносон Гринаф ва Киттрич ба ҳулосае омадаанд, ки истилоҳҳо монанди формулаҳои риёзӣ мебошанд, яъне онҳо чун истилоҳ танҳо бо мақсади ифода намудани мафҳумҳои хос миёни одамон мустаъмал мегарданд. Аз ин хотир, зарурат нест, ки онҳо умуман, ба таркиби луғавии забон дохил карда шаванд. Забоншинос Э. Жилбер

низ истилоҳотро ба формулаҳои риёзӣ кимиёӣ мушобеҳ медонад. Т. Сейвори истилоҳотро ба вожаҳои мутадовил муқобил мегузорад. Ж. Вандриес, Логан Смит ва дигарон истилоҳро ба жаргон ташбеҳ медиҳанд. Забоншиноси олмонӣ А. Ширмер истилоҳотро бо вожаҳои ҳифаӣ муқобил мегузорад. Ҳ. Эггербеҳт истилоҳро мафҳум ва Ларс Гурмунд ба олати илмӣ шабеҳ мешуморад. Зимнан Ларс Гурмунд истилоҳро олати истифодаи илм доништа, ҳамзамон тазаққур медиҳад, ки ҳуди таркиби низоми истилоҳоти ҳар илми ҷудогона ҷавобгӯи ниёзҳои сохтори дохилии ҳамин илм аст [10, с. 14 -16, 19, 105, 49].

Муҳаққиқ Х.А. Ҷӯраев дар мақолаи худ мафҳуми истилоҳро ба ду навъ ҷудо кардааст: «Якум, асоси таъйинуи ифодаи фалсафии мафҳуми истилоҳро заминаи моддӣ он ташкил медиҳад, истилоҳ шакли моддӣ мафҳумро дар худ инъикос менамояд. Дуюм, истилоҳ ҳамзамон бо дигар воситаҳои ифодаву баён дар қори инъикосу номгузории донишҳои нави инсоният мусоидат мекунад» [4, с. 15].

Ба андешаи мо, истилоҳ ин вожа ва ё мафҳумест, ки дар доираи як ҳавза ё ки илму техникаи муайянбуда ба қор бурда, мешавад. Истилоҳшиносони ғавқуззикр ба истилоҳ мафҳумҳои мухталиферо муносиб медонанд. Масалан, якҷанде аз истилоҳнигорону истилоҳшиносон истилоҳро ба жаргон рабт медиҳанд, вале баъзеи онҳо менигоранд, ки истилоҳ ин вожаҳои мушаххасӣ забон мебошанд, ки ҳамаи ин андешаҳо нодуруст буда, танҳо саҳеҳии ин мафҳум дар он аст, ки истилоҳ хосси ин ё он илму техника буда, дар доираи як ҳавзаи муайяни илм мустаъмал мегардад.

Ба ибораи дигар, истилоҳ ин калима ва ё ибораест, ки дар маҷмӯъ, бо муқаррароти худ аз дигар падидаҳои забон фарқ мекунад, вале дар ҳавзаи ин ё он соҳаи илм қорбасти мегардад.

Саҳми забоншиносон ва истилоҳнигорон Н. Маъсумӣ, Д. Тоҷиев, М. Қосимова, Б. Камолиддинов, Д. Саймуддинов, Д. Хочаев, О. Қосимов, М. Султон, С. Назарзода, Т. Ҷӯраев, П. Нуров, С. Ҷаматов, Ҳ. Саидов дар ташаққул ва инкишофи забони миллии ва истилоҳшиносӣ истилоҳгузинии тоҷик бағоят бузург мебошад.

Забоншиносон Ҳ.А. Саидов ва Ш. Боазиз дар мақолаи худ зери унвони «Таҳлили муқоисавии истилоҳоти фарҳангӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ» дар бобати истилоҳшиносӣ чунин менигоранд: «Истилоҳшиносӣ як соҳаи илми забоншиносӣ буда, вазифаи он ба таври аниқтару дақиқтар ва равшантар баён намудани мафҳуми мавриди назар (истилоҳшуда) мебошад. Чунончи, дар сарчашмаҳои илмӣ таърихӣ зикр мешавад, истилоҳшиносӣ дар аввал ҳамчун як бахши муҳим ва алоҳидаи забоншиносӣ бо вазифаҳои имрӯзааш пайдо нашуда буд. Аммо дар ҳаёти инсон ҳамеша калимаҳои ифодакунандаи маънои мушаххас дар соҳаҳои гуногун (сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ва ғ.) мавҷуд буданд ва истилоҳу истилоҳсозӣ бошад яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи олимону забоншиносон буд» [9, с. 16-20].

Аз нигоштаи забоншиносони нобурда пай бурдан мумкин аст, ки таҳқиқу пажӯҳиши муқоисавии истилоҳоти соҳаҳои гуногуни кишри ҷомеа дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ қори хеле муҳим ва пурмаҳсулу заҳматталаб буда, он имконият фароҳам меоварад, ки вижагӣҳои на танҳо шабеҳияти забонро муайяну ошқор созад, балки хусусиятҳои этимологии забонро низ ошқор намояд.

Дар раванди навиштани мақолаи ғавқ аз ҷониби мо таҳқиқотҳои илмӣ забоншиносон, ба мисли В.Д. Аракин [1], Л.С. Барҳударов [2], В.В. Виноградов [3], Б.А. Илиш [5], П.М. Крашук [6], О.Д. Мешков [7], Х.Ю. Яҳёева [17] ва дигарон ҳамчун манбаъ ба қор бурда шудааст.

Забоншиноси тоҷик Х.А. Ҷӯраев дар мақолаи худ менигорад, ки «Вожаҳои иқтибосӣ зимни пайдо намудани муносибатҳои луғавӣ семантикӣ, хусусан, омонимшавӣ хусусияти якхела зоҳир намекунад. Бинобар ин, имкониятҳои ҳамгуншавии вожаҳои аз забонҳои дигар воридшуда ба таври гуногун ба назар мерасад: 1) Иқтибосоте, ки то ворид шудан ба забони тоҷикӣ шакли омонимӣ доштанд, ки мо онҳоро шартан омонимҳои этимологии тайёр номгузорӣ мекунем; 2) иқтибосоте, ки пас аз ворид шудан ба забони тоҷикӣ ба калимаҳои иқтибосии дигар забонҳо ҳамгуна шудаанд ва ба онҳо омонимҳои этимологии омехта ном мегузорем; 3) иқтибосоте, ки бо калимаҳои аслан тоҷикӣ мувофиқати шаклӣ пайдо кардаанд ва ба онҳо омонимҳои этимологии маснӯъ унвон гузоштем» [15, с. 52].

Забоншинос Б.А. Илиш (1968) «История англисаго языка» [5], ки яке аз бахшҳои онро ба масъалаи истилоҳсозӣ бахшидааст. Дар он аз давраҳои забони англисии қадим, миёна ва нав ба ҷодаи таҳлил расидаанд. Дар асари мазқур ҳамчунин давраҳои тадриҷан инкишофёбии роҳҳои вандафзоии истилоҳсозӣ ва пасвандҳои сермаҳсули исмсоз бо далелҳои раднопазир

нишон дода шудааст. Чунончи, муайян карда шуд, пасвандҳое боқӣ мондаанд, ки камистеъмол махсуб мешаванд.

Метавон ироа дошт, ки дар заминаи ин асарҳои болозикр мо дар зер ба якчанд навъи истилоҳофаринӣ ва истилоҳсозии соҳаи метеорология рӯчуъ намудаем. Усулҳои истилоҳсозӣ ва ё вожасозӣ дар ҳар ду забон ҳам гуногун буда, ба тариқи пешванду пасванд ва миёнванд корбаст мешаванд, ки дар ташаккули бештар гардидани истилоҳҳои ин соҳа нақши бориз доранд.

Дар забони англисии муосир исмҳо бо чунин нақшаҳо таркиб меёбанд:

Нақшаи verb + suff = noun

- ing pump – **pumping** - обкашӣ
- balance – **balancing** – баробарӣ - мусовӣ
- average – **averaging** – миёна
- condense - **condensing** - зичшавӣ
- burn – **burning** - оташгиранда
- dust – **dusting** – чангӣ, ғубор
- flood – **flooding** – обхезӣ
- age percent - **percentage** - ҳисса, миқдор
- leaf - **leafage** – барг, баргзор
- drain - **drainage** – низоми обрав, партовоб
- sion compress - **compression** – болоравии фишор
- depress – **depression** - пастшавӣ
- digress – **digression** – дуршавӣ
- expanse - **expansion** - васеъшавӣ, васеъшавии ҳаво ҳангоми гарм шудан
- dim – **dimension** - андоза
- diverse – **diversion** – инҳироф, тағйири самти қараён, гум кардани роҳи аслии қараёнҳои табиӣ
- disperse – **dispersion** – паҳншавӣ, парокандашавӣ
- ment arrange - **arrangement** – тартиб
- argue – **argument** – баҳс, параметр ё арзиш
- manage – **management** - идоракунии
- equip – **equipment** - таъминкунии
- depart – **department** - идоракунии
- increase – **increment** - афзоиш
- firma – **firmament** - фалак
- treat – **treatment** - коркард

Нақшаи verb + suff = noun

(феъл+пасванд = исм)

- er
- dust – **duster** – чанг, чангу туфон
- divide – **divider** - тақсимкунанда
- lay – **layer** - қабат
- observe – **observer** - мушоҳидакор
- forecast - **forecaster** - пешгӯишаванда
- record – **recorder** – сабткунанда
- measure – **measurer** – ченкунанда
- analyze – **analyzer** - таҳлилкунанда
- transmit – **transmitter** – фиристанда, асбобе, ки маълумоти метеорологиро ба марказ мефиристад.
- receive – **receiver** – қабулкунандаи сигналҳои маълумоти обу ҳаво
- sample – **sampler** – намунагиранда, намунаи ҳаво ё об
- or simulate - **simulator** – таҷҳизот ё барнома барои тақлид кардани равандҳои атмосфера
- generate – **generator** - генератор
- indicate- **indicator** – нишондиҳандаи обу ҳаво
- radiate – **radiator** – радиатор
- integrate – **integrator** – муттаҳидкунанда
- collect – **collector** – ҷамъкунанда
- ing flow - **flowing** – қараёнёбӣ, ҳаракати об ё ҳаво
- storm - **storming** – туфон шудан, шиддат гирифтани ҳаво
- precipitate - **precipitating** – боридан, боридани об, барф, борон

condense – **condensing** - конденсатсия, баргардонидани буғи об ба моеъ
 blow - **blowing** – раванди ҳаракати ҳаво, шамол задан
 - **tion** distillate - **distillation** – дистилятсия, бухор ва конденсадсия барои тоза кардани

об

ventilate - **ventilation** – вентилятсия, гардиши ҳаво
 radiate - **radiation** – нурӣ, радиатсия
 saturate - **saturation** – сатурасия, пуршавӣ
 circulate- **circulation** – ҷараёнбӣ, гардиш
 condensate - **condensation** – конденсатсия, ғализ шудан
 evaporate - **evaporation** – бухоршавӣ, таршавӣ
 precipitate - **precipitation** – бориш, боридаи об
 transit - **transition** – гузариш, табдил
 fluctuate - **fluctuation** – тағйирёбии доимӣ
 refract - **refraction** – шиканиш (дар нур ё абр)
 insulate - **insulation** – изолятсия, муҳофизат
 convict - **conviction** – конвексия, ҳаракати гармдихии ҳаво
 dissipate - **dissipation** – парокандашавӣ (туман ё абр)
 circulate - **circulation** – гардиш, ҳаракати ҳаво
 accumulate - **accumulation** – ҷамъшавӣ, (барф ё туман)
 format - **formation** – ташаккул, сохт (туфон ё абр)
 saturate - **saturation** – сершавӣ, (ҳаво бо намӣ)

Аз таҳлилу муқоисаи истилоҳҳои ғавқ муайян ва мушаххас гардид, ки дар забонҳои матраҳшаванда истилоҳоти болозикр серистеъмол буда, дар ташаккули таркиби луғавии забон нақши боризеро мебозад. Илова бар он, истилоҳнигорӣ ва ё истилоҳофаринӣ дар ҳар ду забон ҳам янранг набуда, бо усулҳои истилоҳсозии сарфию наҳвӣ ва ё наҳвию сарфӣ сохта мешаванд. Дар забонҳои ғавқ ҷойгоҳи пешванду пасванд, миёнванд ва морфемаҳои истилоҳсоз, андар боби истилоҳҳои метеорологӣ бағоят бузург аст. Инчунин, бояд илова намуд, ки созмони ибораистилоҳҳо низ дар ин соҳаи илм бисёр ба ҷашм мерасанд, ки мо якҷандтои онро дар боло ба таври мисолҳои муътамад овардаем.

Бояд илова намуд, ки ҳанглими истилоҳсозии мансуб ба метеорология пасвандҳои сермаҳсули забони англисӣ ба мисли - *ing*, - *ment*, - *ion*, - *tion*, - *or*, - *er* бисёр ғайол буданд. Зеро ин гуна пасвандҳои истилоҳсоз дар тамоми истилоҳоти соҳаҳои мухталифи кишри ҷомеа серистифода ва серчанба мебошанд.

Инчунин, дар забони адабии ҳозираи тоҷик пасвандҳои маъмули – *ӣ*, - *ак*, - *гоҳ*, - *нок*, - *иш*, - *зор* дар сохтани истилоҳоти мансуб ба метеорология бениҳоят калон мебошанд. Гузашта аз ин, ҳангоми истилоҳсозӣ аз ин гуна пасвандҳо дар ҳар ду забон ҳам маълум гардид, ки монандӣ ва шабеҳиятнокӣ дар тавлиди истилоҳоти соҳаи ғавқузикр умуман ба ҷашм намерасанд. Аз ин бармеояд, ки пасвандҳои истилоҳсоз дар забони муосири тоҷикӣ нисбат ба забони англисӣ сермаҳсул ва бисёрчанба мебошанд. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки забони тоҷикӣ назар ба забони англисӣ аз лиҳози сохтани истилоҳоти ин ё он соҳа бо пасвандҳои истилоҳсоз бою ғайӣ мебошад.

Қабл аз он ки ба сохт ва таркиби истилоҳсозии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ тавачҷуҳ зоҳир намоем, мо бояд, ки решаи асосии онро муайян намоем. Аз рӯйи сохти сарфии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ истилоҳоти ин ду забонро ба навъҳои зайл ҷудо кардан лозим мебошад.

Истилоҳи воҷасозӣ дорои ду маънои асосӣ ва муҳим мебошад, ки донишмандони тафовути байни онҳо зарурӣ мебошад. Истилоҳи воҷасозӣ дар маънои яқум барои марҳила ба марҳила тавлид намудани вожаҳои нав дар ҳар як забон мустаъмал мегардад. Забон доимо дар раванди рушду инкишофбӣ ва қабулкунии вожаҳои нав мебошад, яъне, баробари ҷамъият ҳамқадами замона аст. Ин раванд ва ё ҷараён дар забоншиносӣ «воҷасозӣ» унвон дорад.

Шакли ҳар як калимаи береша ва айни ҳол бисёр калимаҳои решагӣ боиси пайдоиши ин вожаҳои нав мегарданд.

Вазифаи раванд ва ё ҷараёни истилоҳсозӣ пеш аз номгузорӣ кардан ва пайдо намудани истилоҳоти ҳаммаъно ва баъдан тағйир додани онҳо ба вожаи нав мебошад.

Истилоҳи воҷасозӣ ба маънои дуҷум бошад, барои аз нуқтаи назари илмӣ таҳқиқ намудани вожаҳои ҳаммаъно корбаст мегардад.

Дар ин хусус вазифаи истилоҳсозӣ аз номгузорӣ кардан маншаъ мегирад. Маънои асосии раванд ва ё ҷараёни истилоҳсозӣ ин таҳқиқ намудани истилоҳоти нав мебошад, ки аз ҷиҳати сохт, шакл, реша ва дигар унсурҳои маъноӣ дар забон ворид гаштаанд, инчунин онҳо

дар рушду инкишоф ва дигаргун шудани ҳаёти ҷомеа аз ҷиҳати илмӣ ва сиёсӣ мавқеи бузургдоранд.

Раванди истилоҳсозӣ дар даҳсолаи ахир як фанни алоҳидаи таҳқиқотӣ эътироф карда шуд. Гарчанде ки раванд ва ё ҷараёни истилоҳсозӣ як бахши ҷудогонаи таҳқиқоти забон ба шумор равад ҳам, лекин он бо дигар падидаҳои забон, ба амсоли сарф, наҳв ва луғатшиносӣ робитаи ногустастанӣ дорад.

Маҳфуми истилоҳсозӣ чун манбаи асосии на танҳо истилоҳоти нав, балки қоидаи сохтори онҳо аз рӯи намуна ва схемаҳои муайян дар муносибат ба далоили ғайризабонӣ имконият фароҳам овард, ки маълумотро оид ба моҳияти истилоҳсозӣ вобаста ба принципҳои ва вазифаҳои муайяну мушаххас бисёр дақиқ ва воҳеҳу равшан гардонем. Илми истилоҳсозӣ ду ҷанбаи омӯзиш дорад: диахронӣ ва синхронӣ.

Омӯзиши диахронии истилоҳсозӣ - ин омӯзиши ҷараёни истилоҳсозӣ, сохтори истилоҳоти нав аз рӯи қонуну қоида, тағйирёбии истилоҳоти мавҷудбуда, ташкилёбии системаи истилоҳсозии забон ва такмилёбии он мебошад.

Истилоҳоти нав аз рӯи модели муайян сохта мешаванд. Аз ин рӯ, яке аз мушкилии муҳим ин сермаҳсулии модули истилоҳсозӣ ба шумор меравад.

Модули истилоҳсозӣ ин схемаи ягонаи сохтори калимаҳои нисбие мебошад, ки характери умумӣ доранд: а) характери лексикӣ - грамматикӣ (ҳиссаҳои нутқ) б) воситаҳои асосии истилоҳсозӣ (форманти истилоҳсозӣ).

Яъне, ин формулае мебошад, ки принципи якҷоякунии қисматҳои асосиро бо дигар қисматҳои инъикос мекунад. Чунин формула бетағйир монда, метавонад бо маводҳои луғавии гуногун пурра гардад.

Истилоҳсозӣ ҳам бо грамматика ва ҳам бо таркиби луғавӣ муносибати муайян дорад, он бо категорияҳои луғавӣ-грамматикӣ алоқаманд буда, ба қонунияти истилоҳсозии ҳар як ҳиссаи нутқ қомилан мувофиқат мекунад; ҳар як ҳиссаи нутқ усул ва қолабҳои махсуси истилоҳсозӣ дорад; усули сарфӣ ва наҳвии истилоҳсозӣ тарзҳои асосӣ ба ҳисоб меравад, усули истилоҳсозии конверсия ҳосил наҳв буда, бе ёрии морфемаҳои истилоҳсоз ба амал меояд ва маънои луғавию мансубияти сарфии он маҳз дар ибора ва ҷумла муайяну мушаххас карда мешавад.

Маврид ба зикр аст, ки дар забони тоҷикӣ ду намуди истилоҳсозӣ серистеъмол мебошад: а) усули сарфӣ-наҳвӣ; б) усули истилоҳсозии конверсия.

I. Ба гурӯҳи якум вожа ва ё истилоҳоте шомиланд, ки танҳо аз як морфемаи решагӣ иборат мебошанд. Масалан: *борон* [12, с. 232], *жола* [12, с. 497], *барф* [12, с. 147], *кура* [12, с. 636], *замин* [12, с. 505], *иклим* [12, с. 540], *шамол* [13, с. 623], *об* [13, с. 5], *атмосфера* [12, с. 90], *ҳаво* [13, с. 475], *абр* [12, с. 31], *нам* [12, с. 892], *ях* [13, с. 691], *раъд* [13, с. 158], *барқ* [12, с. 140], *шуоъ* [13, с. 659], *офтоб* [13, с. 43], *туман* [13, с. 355], *дарё* [12, с. 413], *хунук* [13, с. 461], *соф* [13, с. 261], *наrm* [11, с. 896], *сард* [11, с. 211], *фишор* [13, с. 404]. Бояд ишора намуд, ки муодили истилоҳҳои содаи забони тоҷикӣ ба забони англисӣ чунинанд: *rain, hail, snow, globe, earth, climate, wind, water, atmosphere, air, cloud, moisture, ice, thunder, lightning, radiation, sun, fog, river, cold, clear, soft, frigid, pressure*. Вале истилоҳоте низ арзи вучуд доранд, ки дар забони англисии муосир аз ҷиҳати сохту таркиб содаанду дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ сохта ва ё баръакс; *намнок - humid, абрнок - cloudy, шамол - windy, хунукӣ - cold, гармӣ - hot, наrmӣ - mild, фишорнок - pressure, oppressive*.

II. Ба гурӯҳи дуюм вожа ва ё истилоҳое марбутанд, ки аз як решаи асос ва морфемаҳои истилоҳсоз иборат мебошанд. Бояд ишора намуд, ки ба истилоҳоти англисии ин гурӯҳ на ҳамавақт тарзи истилоҳсозӣ ё истилоҳгузинии забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад, зеро агар истилоҳ дар забони англисӣ морфемаи истилоҳсоз қабул кунад, он дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ дар шакли таркибӣ ва ё мураккабшуда меояд; *фишорбаландӣ, шуоъпошӣ, нурпошӣ, ченкунӣ, офтобпошӣ, ҳавосанҷӣ, резабарон, (майданбарон)*.

Яке аз василаҳои бою ғанӣ гаштани захираи луғавии ҳар ду забон бо ду усули зайл сурат гирифтани истилоҳфаринӣ ба ҳисоб меравад;

а) *истилоҳоти сохта* - сохтани калима ё истилоҳи нав тавассути ба реша ҳамроҳ намудани пешванд ва ё пасванд; *боронӣ* [12, с. 233], *баронак* [12, с. 233], *барфӣ* [12, с. 147], *намӣ* [12, с. 893], *сардӣ* [13, с. 211], *офтобӣ* [13, с. 44], *хушкӣ* [13, с. 467], *абрнок* [12, с. 32], *тарӣ* [13, с. 314], *фишорнокӣ, моҳтобӣ* [12, с. 819], *абрӣ* [12, с. 32], *абрдор* [12, с. 31], *шамолнок* [13, с. 623], *туфонӣ* [13, с. 361], *гармӣ* [12, с. 311], *намнок* [12, с. 894];

б) *истилоҳоти мураккаб* - ду ва ё зиёда реша ба ҳам пайваста, истилоҳоти мураккабро тавлид мекунад; *шӯъла+пошӣ* [13, с. 664], *нур+пошӣ* [12, с. 946], *тоб+пошӣ* [13, с. 664], *шаъшаапошӣ* [13, с. 635], *офтоб+пошӣ* [13, с. 44], *хокпошӣ* [13, с. 443], *обпошӣ* [13, с. 11], *офтобшин* [13, с. 642], *обшор* [13, с. 652], *обиноос* [13, с. 14], *обшор* [13, с. 14], *мезо+ҳавой, пост+ҳавой, экстра+тропикӣ, об+шунавӣ, гидро+термалӣ, гео+метеорологӣ* ва ба амсоли

инҳо. Дар забони англисии муосир бахши зиёди ин навъ истилоҳҳо бо дефис ва ё нимтере нигошта мешаванд.

Усули истилоҳсозии ихтисора бошад, дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бисёр серистеъмол аст, зеро дар таркиби луғавии ҳар ду забон ҳам арзи ҳастӣ дорад. Мебояд қайд намуд, ки ин қолаби истилоҳгузинӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ бо таъсири воситаҳои истилоҳсозии забони адабии русӣ ба вуқӯъ меояд, ки густарда аст.

МОҲ (Маркази обу ҳавосанҷӣ), ИМ (истилоҳоти метеорологӣ), ШОҲ (Шуъбаи обу ҳавосанҷӣ), ДҲ (дастгоҳи ҳавосанҷ), ББҒ (боришоти боронҳои ғайриоддӣ), ОТИ (осебпазирӣ ба тағйирёбии иқлим), АХСО (Андозагирии ҳудкори сатҳи об), ПК (пираҳи косамонанд), ПВ (пираҳи водигӣ), ЛЗ (лағзиши замин), ИК (иқлимшиносии кишоварзӣ).

Маврид ба зикри хос аст, ки муодили вожаҳои ихтисоршудаи забони тоҷикӣ ба забони англисӣ дар чунин тарз тасвир меёбад:

МС (Meteorological Center), МТ (meteorological terminology), МД (Meteorological Department), WS (weather station), UR (unusual rainfall), CCV (climate change vulnerability), AWLM (Automatic Water Level Measurement), CSHG (cup-shaped glacier), VG (valley glacier), LS (landslide), АС (agricultural climatology).

Вандафзоӣ ва ё аффиксатсия дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ба таври фарох қорбаст мешавад ва дар сохтани вожа ё истилоҳ нақши муҳимро молиқ аст. Қабл аз ҳама, дар ин раванд мавқеи ҳиссаи номии нутқ - исм бисёртар аст, зеро дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ маҳз бо роҳи ба решаи исм илова намудани пешванд ва пасванд истилоҳҳои нав сохта мешаванд.

Аз рӯи маводи ба муқоисарасида ҳамаи қолабҳои истилоҳҳои марбут ба соҳаи метеорологияро ба воситаи нақшаҳои зайл ба таври возеҳ ва равшан ишора намудан айнаи мудаост.

а) Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ исмҳо аз рӯи се нақша ташил ва сохта мешаванд:

Нақшаи исм+пасв. =исм

- а бор – бора
радиатсия – радиа
сиркул – сиркула
барометр – барометра
анемометр - анемометра
- ак шамол - шамолак
абр - абрак
барф – барфак
борон – боролак
туман – туманак
жола – жолак
дам – дамак
қатр – қатрак
ях - яхак
- ча абр – абрча

Нақшаи шум. + исм+ пасв. =исм

- а як – яка - якабориш
ду – дуқабата
- ак бод - бодгузarak

Нақшаи феъл +пасв. = исм

- анда тоб+анда
рав+анда

Нақшаи исм+ феъл +пасв. = исм

- анда иштирок+кун = иштироккунанда

Аз таҳлилу муқоисаи истилоҳҳои фавқ маълум гардид, ки дар ҳар ду забон ҳам пасванҳои истилоҳсоз ва ё истилоҳофар бисёр зиёд буда, дар сохтани ин навъи истилоҳоти соҳаи метеорология серчӯзба ва серистеъмол мебошанд. Истилоҳоти болозикр аксарияташон сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ мебошанд, зеро истилоҳҳо дар соҳа бештар сода мебошанд.

Бояд тазаққур дод, ки дар тавлиди истилоҳоти метеорологии забони тоҷикӣ пасванҳои сермахсули – ак, нок, зор, гоҳ, й, анда бисёр фаъоланд. Зеро онҳо дар бунёди ҳамагуна истилоҳоти соҳаҳои гуногуни қишри ҷомеа иштирок мекунанд.

Муҳаққиқ М.К. Шодиматова дар мақолаи худ бо номи «*Қорбурди истилоҳоти тиббии арабӣ дар забони матбуот*» роҷеъ ба басомади аслии истилоҳоти тиббӣ чунин менависад,

ки: «Қудратмандии забони тоҷикӣ дар он зоҳир мегардад, ки тавассути воситаҳои калимасозии он ва калимаҳои арабӣ як гурӯҳ истилоҳоти тиббӣ сохта шудаанд. Истилоҳоте, ки аз вожаҳои арабӣ ва тоҷикӣ, ё бо ёрии вандҳои калимасозии забони тоҷикӣ сохта шудаанд, вожаи тоҷикӣ ҳисоб мешаванд» [16, с. 75-81].

Ба ақидаи мо, нигоштаи муҳаққиқ М.К.Шодиматова дуруст буда, ағлаби истилоҳоти соҳаи обуҳавошиносӣ низ дар радифи чунин истилоҳоти соҳаҳои гуногуни қишри ҷомеа қарор дорад ва мавриди истифодаи он аст.

Хулоса, ҳаминро метавон ёдовар шуд, ки дар ташаккул ва тақомули истилоҳоти соҳаи метеорология нақши вожаҳои иқтибосӣ, ҳиссаҳои нутқ, ихтисораҳо ва пешвандҳои пасвандҳо бисёр бузург мебошанд. Гузашта аз ин, дар созмони ин гуна истилоҳҳо мавқеи ҳиссаҳои мустақилмаъноӣ нутқ, амсоли исм, сифат, феъл бениҳоят калон мебошанд, зеро ба ҳамаи мо маълум аст, ки ҳиссаҳои нутқ дар сохтани тамоми истилоҳоти соҳаҳои қишри ҷомеа ҷойгоҳи ҳоссаеро моликанд.

Ҳар як олим, забоншинос ва мутафаккири соҳа таваҷҷуҳи беандозаи худро ба масоили таҳқиқи истилоҳсозӣ ва луғатшиносӣ равона кардааст ва инчунин таҳқиқотҳои мондагориеро ба анҷом расонидааст. Аммо, ба андешаи мо, на ҳамаи маълумотҳои дар дастдоштаи мо барои навиштани мақолаи ҷавобӣ кофӣ мебошанд, балки мо ҳангоми таҳқиқ ва паҷуҳиши масъалаи ҷавобӣ ба дигар сарчашмаҳо низ таъя намудаем.

Адабиёт

1. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков / В.Д. Аракин. – Москва: 2000. – 255 с.
2. Бархударова Л.С. Сравнительная типология английского и тюркских языков / Л.С. Бархударова. – Москва, 1983. – 267 с.
3. Виноградова В.В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии (на материале русского и родственных языков) / В.В. Виноградова. – Москва: 1952. – 519 с.
4. Джурраев Х. А. Роль и место термин и терминология в лингвистике наука / Х. А. Джурраев // Вестник Педагогического университета. – 2019. – № 5(82). – С. 13-17.
5. Ильин, Б.А. История английского языка / Б.А. Ильин. – Москва: Высшая школа, 1968. – 420 с.
6. Крайцук П.М. Словообразование английского языка: учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Романо-германские языки и литература» / П.М. Крайцук. – Москва: Высшая школа, 1977. – 302 с.
7. Мешков О.Д. Словообразование современного английского языка / О. Д. Мешков. – Москва: Наука, 1976. – 245 с.
8. Прох Л.З. Словарь ветров // Л.З. Прох. – Ленинград: Гидрометеиздат, 1983. – 312 с.
9. Саидов Ҳ.А. Таҳлили муқоисавии истилоҳоти фарҳангӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Ҳ.А. Саидов, Ш.Боазиз // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – 2024. – №10. – С. 16-20.
10. Султон М.Ҳ. Истилоҳоти илмӣ «Қитоб-ут-тафҳим»-и Абӯрайҳони Берунӣ / М.Ҳ. Султон. – Душанбе: Девашич, 2003. – 164 с.
11. Фарҳанги Доро. Луғатномаи барҷидаи тафсири ва решашинохтӣ // Доро Наҷот. 2 ҷилд. – Душанбе: 2024. – 2000 с.
12. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. А-Н. – Душанбе: Дониш, 2008. – 950 с.
13. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. О-Я. – Душанбе: Дониш, 2008. – 945 с.
14. Хромов С.П. Метеорологический словарь // С.П. Хромов, Л.И. Мамонтова. – Ленинград: Гидрометеиздат, 1974. – 568 с.
15. Ҷӯраев Х. А. Падидҳои омонимия дар низомии истилоҳоти адабиётшиносии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Х. А. Ҷӯраев // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2024. – № 1 (108). – С. 50-55.
16. Шодиматова М.К. Корбурди истилоҳоти тиббии арабӣ дар забони матбуот / М.К. Шодиматова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – 2025. – №2. – С. 75-81.
17. Яхъева Х.Ю. Словообразование имен прилагательных в таджикском и английском языках: (Пособие для студентов) / Х.Ю. Яхъева. – Душанбе, 1971. – 63 с.
18. Hushke Ralph E. Glossary of Meteorology. Amer. Met. Soc. Boston, Massachusetts, 1959. – 638 pp.

НАҚШИ УНСУРҲОИ КАЛИМАСОЗ ДАР ТАШАККУЛИ ИСТИЛОҲОТИ МЕТЕОРОЛОГИИ ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Ҳадафи асоси мақолаи мазкур таҳқиқ намудани нақши унсурҳои калимасоз дар ташаккули истилоҳоти метеорологии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мебошад. Муаллиф назару андешаҳои худро роҷеъ ба истилоҳоти метеорология ва раванди ташаккул ва таҳаввулотҳои он дар заминаи фарҳангҳои соҳавӣ ва қомусҳои мондагор мавриди таҳқиқ қарор додааст. Дар ин бобат бояд ёдовар шуд, ки истилоҳоти марбути метеорология дар осори забоншиносон ва иқлимшиносон хело ҳам ба маврид

инъикос ёфтааст. Натиҷаҳои таҳқиқот дар он ошкор мегардад, ки масоили марбута яке аз муаммоҳои баҳсталаб ва таҳқиқнигар буда, дар илми метеорология то ҳол ҳам ҳалли ягонаи худро наёфтааст, то ҳол ба пажӯҳиши амиқ ниёз дорад. Аҳамияти амалии таҳқиқот дар он мебошад, ки аз нуқтаи назари муаллиф, аз ҳама бештар дида, нақши забони русӣ дар ташаккули истилоҳоти забони англисӣ дар қиёс бо дигар забонҳо бағоят бузург аст, зеро маҳз ба воситаи ин забони тавоно истилоҳҳои дигар ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ворид мегарданд.

Калидвожаҳо: истилоҳ, калима, истилоҳшиносӣ, илм, муқоиса, истилоҳоти метеорология, забон, таҷнис, тазод, муродифот, сермаъноӣ.

РОЛЬ СЛОВООБРАЗУЮЩИХ ЭЛЕМЕНТОВ В ФОРМИРОВАНИИ МЕТЕОРОЛОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Основная цель данной статьи - исследовать роль словообразовательных элементов в формировании метеорологической терминологии в таджикском и английском языках. Автор рассмотрел свои взгляды и идеи относительно метеорологической терминологии, процесса её формирования и развития на основе отраслевых словарей и толковых словарей. В этой связи следует отметить, что терминология, связанная с метеорологией, нашла весьма широкое отражение в трудах лингвистов и климатологов. Результаты исследования показывают, что связанные с этим вопросы являются одними из самых спорных и исследуемых проблем в метеорологической науке, не имеют пока однозначного решения и требуют углубленного изучения. Практическая значимость исследования заключается в том, что, с точки зрения автора, роль русского языка в формировании английской терминологии, прежде всего, огромна по сравнению с другими языками, поскольку именно через этот мощный язык происходит вхождение иной терминологии в лексический состав таджикского языка.

Ключевые слова: термин, слово, терминология, наука, сравнение, метеорологические термины, язык, классификация, антоним, синонимы, семантика.

THE ROLE OF WORD-FORMING ELEMENTS IN THE FORMATION OF METEOROLOGICAL TERMS IN THE TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

The main goal of this article is to examine the role of word-forming elements in the formation of meteorological terminology in the Tajik and English languages. The author explores his views and ideas regarding meteorological terminology, its formation, and development, based on specialized dictionaries and explanatory dictionaries. In this regard, it should be noted that meteorological terminology has been widely reflected in the works of linguists and climatologists. The study's results demonstrate that these issues are among the most controversial and researched in meteorological science, lack a definitive solution, and require in-depth study. The practical significance of the study lies in the author's view that the role of the Russian language in the formation of English terminology is, above all, enormous compared to other languages, as it is through this powerful language that other terminology is incorporated into the Tajik language.

Keywords: term, word, terminology, science, comparison, meteorological terms, language, classification, antonym, synonyms, semantics.

Дар бораи муаллиф

*Сайдалиев Комрон Абдувалиевич
Унвонҷӯи кафедраи забонҳои хориҷӣ
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 33*

E-mail: abduvalizoda.komron@mail.ru

About the author

*Saidaliev Komron Abduvalievich
An applicant for the Department of Foreign
Languages*

*National Academy of Sciences of Tajikistan
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 33*

E-mail: abduvalizoda.komron@mail.ru

Об авторе

*Сайдалиев Комрон Абдувалиевич
Соискатель кафедры иностранных языков
Национальная академия наук
Таджикистана*

*734025, Республика Таджикистан, Душанбе,
проспект Рудакӣ, 33*

E-mail: abduvalizoda.komron@mail.ru

ТАҲҚИҚИ НАВЪҲОИ КОММУНИКАТИВИИ ҶУМЛАҲОИ СОДА ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Солиева У. Л.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Ҷумла воҳиди устувор ва ҷудонопазири забон ба шумор рафта, аз калима ва ибораҳое таркиб ёфтааст, ки дар асоси қолаби нахвии забони мушаххас бо ҳам пайваст гардидаанд. Ҷумла воҳиди асосии муошират миёни одамон махсуб меёбад, аз ин рӯ, “асоси таснифоти онро вазифаи муоширатӣ - вазифа ва мақсади ҷумлаи мушаххас дар нутқ ташкил медиҳад” [3, с. 251]. Аз ин гуфтаҳо бар меояд, ки дар баробари таснифоти ҷумла аз рӯи сохту таркиб, ҷумлаҳо аз рӯи мақсади гуфтор низ тасниф мешаванд.

Омӯзиши навъҳои коммуникативии ҷумлаҳои сода барои муайян кардани вазифаҳои онҳо дар нутқ ва муошират байни одамон муҳим мебошад. Он таҳлили воситаҳои сохторӣ, дастурӣ ва прагматикиро дар бар мегирад, ки имкони амалӣ кардани намудҳои гуногуни таъсири нутқро фароҳам меоранд.

Мақсади мақолаи мазкур аз таҳқиқи навъҳои коммуникативии ҷумлаҳои сода дар забони англисӣ иборат мебошад.

Ҷанбаҳои гуногуни ҷумлаҳои сода дар забоншиносӣ аз ҷониби як қатор забоншиносон мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Аз ҷумла, забоншиносон М.А. Беляева [2], М.Я. Блох [3], Б.А. Илиш [6], Л.С. Бархударов [1], Д.А. Штелинг [1960], Аартс Бас [10], Л.Г. Верба [4], Г.В. Верба [4], К. Усмонов [9], Н.А. Кобрина [8], Н.Н. Болдирев [8], А.А. Худяков [8], И.П. Иванова [5], В.В. Бурлакова [5], Г.Г. Почептсов [5] ва дигарон ҷанбаҳои гуногуни ин масъаларо таҳқиқ намудаанд.

Дар забоншиносии англис таснифоти гуногунро дар муайян кардани навъҳои коммуникативии ҷумла пайдо намудан мумкин аст. Аз ҷумла, забоншинос М.Я. Блох “Вобаста ба мақсади гуфтор, ҷумлаҳо се навъи асосӣ доранд: хабарӣ, амрӣ ва саволӣ.” [3, с. 251]. Миёни ин навъи ҷумлаҳо тафовути назаррас дар сохту таркиб ва мақсади коммуникативии онҳо мавҷуд мебошад. Ҷумлаи хабарӣ изҳоротро дар бораи воқеият дар шакли мусбат ва манфӣ ифода мекунад. Ҷумлаи амрӣ бошад, майл, хоҳиш, ният, орзу ва ангезаро дар шакли мусбат ва манфӣ ифода намуда, омили пешбарандаи тағйир додани далели воқеият аст. Дар шакли амр, хоҳиш, фармон ё талаб, он ҳамчун манбаи иҷрои амали муайян барои шунаванда хизмат мекунад. Ҷумлаи саволӣ дархости маълумотро ифода мекунад, ки сухангӯро водор месозад, то ба он ҷавоби мушаххасро пешниҳод намояд. Бояд гуфт, ки ҷумлаҳои саволӣ низ дар шакли мусбат ва ё манфӣ ифода ёфта метавонанд, аммо онҳо ягон далели воқеиятро тағйир намедиҳад ё онро муқаррар намекунад. Ҷумлаҳои саволӣ ба воқеият бо мақсади ошкор кардани маълумоти иловагӣ, тасдиқ ё инкор кардани он ишора мекунанд.

Дар нахви забони англисӣ дар баробари ҷумлаҳои хабарӣ, саволӣ ва амрӣ ҷумлаҳои хитобӣ низ мавҷуд мебошанд, ки бояд ҳамчун як навъи алоҳида муайян карда шавад, зеро ҳеҷ яке аз се намуди дар боло овардашуда онро иваз карда наметавонад ва хусусиятҳои зарурии ин навъи ҷумларо ифода карда наметавонанд. Ҷумлаҳои хитобӣ ҳиссиёт ва эҳсосоти қавии сухангӯ, аз қабилӣ шодӣ, ҳайрат, тааҷҷуб, хурсандӣ, вачд, ҳашм, тарс, шавқ ё норозигиро ифода мекунанд ва ба изҳорот тобиши эҳсосӣ ва таъкиди овозӣ зам мекунанд. Забоншинос М.Я. Блох ҷумлаҳои хитобиро ба қатори ҷумлаҳои хабарӣ, саволӣ ва амрӣ ҳамчун навъи коммуникативии ҷумла ҷудо намекунад, зеро ба ақидаи ӯ “забоншиносии муосир нишон додааст, ки ҷумлаҳои хитобӣ маҷмуи пурраи сифатҳои надоранд, ки онҳоро дар як сатҳ бо се намуди асосии ҷумлаҳои коммуникативӣ қарор диҳанд. Хусусияти ҷумлаҳои хитобӣ бояд ҳамчун хусусияти ҳамроҳкунанда баррасӣ карда шавад, ки дар дохили низомӣ се намуди асосии ҷумлаҳои коммуникативӣ амалӣ мешавад” [3, с. 254]. Дар воқеъ, бештари ҷумлаҳои хитобӣ дар шакли ҷумлаҳои ҳикоятӣ, амрӣ ва саволӣ ифода мешаванд, аммо сарфи назар аз ин, онҳо хусусиятҳои хоси худро доранд.

Дар забоншиносии англис чор навъи ҷумлаҳои забони англисӣ вобаста ба мақсади гуфтор аз ҷониби як зумра забоншиносон муайян гардидааст: “declaratives, interrogatives, imperatives, exclamatives” [10, с. 62; 15, с. 193; 14, с. 16; 16, с. 16], яъне ҷумлаҳои ҳикоятӣ, саволӣ, амрӣ, хитобӣ.

Дар китоби “English syntax” ҷумлаҳои забони англисӣ дар асоси як қатор хусусиятҳои онҳо тасниф шудаанд. Вобаста ба сохтори дохилиашон ҷумлаҳои забони англисӣ ба “complete sentences and incomplete sentences” [12, с. 69-72], яъне “ҷумлаҳои пурра” ва “ҷумлаҳои нопурра” тақсим мешаванд. Дар асоси вокуниши шунаванда ба изҳороти баёншуда ҷумлаҳои забони англисӣ ба се навъ тасниф мешаванд: “command sentence, imperative sentence, interrogative sentence” [12, с. 73-75], яъне “ҷумлаи ифодакунандаи фармон, ҷумлаи амрӣ, ҷумлаи саволӣ”. Дар асоси рух додан ва ё надодани амал ва ё ҳолат онҳо ба “affirmative sentences, negative sentences” [12, с. 77-78], яъне “ҷумлаҳои тасдиқӣ” ва “ҷумлаҳои инкорӣ” ҷудо мешаванд. Аз ин ҷуфтаҳо бар меояд, ки дар китоби “English syntax”, ки пурра ба таҳқиқи масоили гуногун марбут ба наҳви забони англисӣ бахшида шудааст, ҷумлаҳои хитобӣ (exclamatory sentence) ҳамчун навъи алоҳидаи ҷумла муайян нагардидааст ва ҷумлаҳои амрӣ бошанд ба ду навъ: command sentence (ҷумлаи ифодакунандаи фармоиш) ва imperative sentence (ҷумлаи амрӣ) ҷудо карда шудаанд. Бояд гуфт, ки мо ақидаи ба зернавҳо тасниф намудани ҷумлаҳои амриро ҷонибдорӣ намекунем, зеро ҳуди ҷумлаҳои амрӣ, яъне “imperative sentences” дар баробари хоҳиш, дархост ё пешниҳоди маслиҳат, амру фармонро низ ифода менамоянд ва зарурати тасниф кардани онҳо ба зернавҳо мавҷуд нест.

Забоншиноси рус М.А. Беляева низ ҷумлаҳои хитобиро ҳамчун навъи махсуси ҷумлаҳои забони англисӣ муайян карда, чунин ибрози ақида намудааст: “Ҷумлаҳои хитобӣ бо ҷонишинҳои “what” – “чи хел”, “чӣ” ё зарфи “how” – “чӣ тавр” оғоз мешаванд, ки пас аз он исм ва сифати марбут (пас аз “what”) ё зарфи ё сифат (пас аз “how”) меоянд. Сипас тартиби муқаррарии калимаҳои ҷумлаи хабарӣ нигоҳ дошта мешавад ва мубтадо пеш аз хабар меояд” [2, с. 268]:

“What a consternation of soul was mine that dreary afternoon!” [11, с. 11].

Ҷумлаи мазкур ҷумлаи хитобӣ буда, барои ифода намудани эҳсоси шадиди қаҳрамон истифода мешавад. Дар ин мисол ҷонишини “what” ҳамчун воситаи ифодаи эҳсосот, на ҷонишини саволӣ амал мекунад.

Ҳамин тавр, ҷумлаҳо вобаста ба мақсади гуфтор дорои чор навъ буда, онҳо вазифаҳои гуногунро иҷро мекунанд ва дорои аломатҳои хоси китобатӣ мебошанд.

Ҷумлаҳои ҳикоягӣ (хабарӣ) ҷумлаҳои мебошанд, ки маълумотро дар бораи далелҳо, рӯйдодҳо ё амалҳо дар шакли тасдиқӣ ва ё инкорӣ ифода менамоянд.

“I’ve had the room next to mine prepared for you” [11, с. 114].

Тавре ки дида мешавад, мисоли мазкур ҷумлаи ҳикоягӣ буда, он далели воқеятро тасдиқ менамояд. Ҷумлаи ҳикоягии ғавқ аз рӯйи сохт содаи тафсилӣ мебошад.

Ҷумлаҳои ҳикоягӣ барои ифодаи андешаҳо дар шакли паём истифода мешаванд ва барои расонидани маълумоти воқеӣ дар бораи ҳақиқат хизмат мекунанд:

“I kept my word” [11, с. 119].

Ҷумлаи мазкур ҷумлаи ҳикоягӣ буда, он маълумотро дар бораи ба ваъда вафо намудани ғўянда ба шунаванда мерасонад. Ҷумлаи мазкур аз рӯйи сохт сода мебошад.

Ҷумлаҳои ҳикоягӣ як навъи ҷумлае мебошанд, ки вазифаи асосии онҳо расонидани далелҳо, амалҳо ё ҳолатҳо бидуни изҳори савол ё даъват ба амал мебошад:

“An hour or two sufficed to sketch my own portrait in crayons” [11, с. 192].

Мисоли мазкур ҷумлаи ҳикоягӣ буда, маълумотро оиди кифоя будани як ду соатро барои тасвири мусаввараи худ бо қаламҳои ранга мерасонад. Ҷумлаи мазкур ҷумлаи содаи дутаркибаи тафсилӣ буда, дар замони гузашта (Past Indefinite Tense) ифода ёфтааст.

Хусусияти хоси ҷумлаҳои ҳикоягии забони англисӣ мавҷудияти тартиби муайян ва устувори калимаҳо мебошад. “Тартиби муайяни калимаҳо дар забони англисии муосир аҳамияти калон дорад, зеро бинобар сабаби низоми заифи сарфии забон, аъзои ҷумла аксар вақт танҳо аз рӯйи мавқеи худ дар дохили ҷумла фарқ мекунанд” [2, с. 249]:

“Adele brought her stool to my feet” [11, с. 204].

“I allowed Adele to sit up much later than usual” [11, с. 201].

Тавре ки дар мисоли мазкур дида мешавад, исми хоси “Adele” дар мисоли якум ба вазифаи мубтадо ва дар мисоли дуюм ба вазифаи пуркунанда омадааст. Ин вожа ба худ на пасванд ва на пешванд қабул намудааст, танҳо мавқеи он дар ҷумла вазифаи онро муайян мекунад. Аз ин ҷо бар меояд, ки нақши мавқеи калима дар ҷумла барои муайян кардани он ҳамчун аъзои ҷумла ва вазифаи он дар ҷумла бориз арзёбӣ мегардад.

Дар забони англисӣ танҳо ҷонишинҳои шахсино аз рӯйи шакл дар ҷумла муайян кардан мумкин аст, ки ба вазифаи мубтадо ва ё пуркунанда омадаанд:

“He made me love him without looking at me” [11, с. 209].

“I compared him with his guests” [11, с. 209].

Тавре ки дар ин мисолҳо дида мешавад, ҷонишини шахсӣ дар шакли “*he*” дар ҷумла ба вазифаи мубтадо омадааст ва он пеш аз хабар дар аввали ҷумла мавқеъ гирифтааст. Ҷонишини шахсӣ дар шакли “*him*” дар ҷумла ба вазифаи пуркунандаи бевосита омадааст ва он пас аз хабари ҷумла мавқеъ гирифтааст.

Тартиби калимаҳо дар ҷумлаи ҳикоягии забони англисӣ одатан чунин аст: “аввал мубтадо, баъд хабар, сипас пуркунанда ва дар ниҳоят ҳол меояд” [2, с. 249]:

“You should have sent her to school” [11, с. 211].

Мисоли мазкур ҷумлаи ҳикоягӣ буда, дар он тартиби муқаррарии калимаҳо ба назар мерасад. Мубтадои ҷумла бо ҷонишини шахсии “*you*” ифода ёфтааст. Хабарӣ ҷумла “*should have sent*” аз рӯи сохт хабари таркибии модалӣ буда, он аз феъли модали “*should*” ва феъли мустақилмаъноӣ “*send*” дар шакли “*have sent*” таркиб ёфтааст. Ҷонишини шахсии “*her*” дар ҷумла ба вазифаи пуркунандаи бевосита ва ибораи “*to school*” ба вазифаи ҳоли макон омадаанд.

“Ҳоли макон ва замон пеш аз мубтадо низ омада метавонанд” [2, с. 251]:

“Sometimes Leah is with her” [11, с. 126]. “Sometimes I saw her” [11, с. 130].

Дар мисолҳои мазкур мушоҳида мегардад, ки ҳол дар аввали ҷумла пеш аз мубтадо мавқеъ гирифтааст. Дар мисоли якум ҳоли замони “*sometimes*” пеш аз мубтадои “*Leah*”, ки бо исми хос ва дар мисоли дуюм он пеш аз мубтадои “*I*” омадааст, ки бо ҷонишини шахсии шахси якуми танҳо ифода ёфтааст.

Дар забони англисӣ барои ифода намудани савол ҷумлаҳои саволӣ корбаст мешаванд, ки онҳо дархости маълумотро ифода мекунанд, яъне мақсад аз истифода намудани чунин навъи ҷумлаҳо аз ҷониби гӯянда водор намудани шунаванда ба тасдиқ ва ё инкор намудани изҳороти баёншуда ва ё додани маълумоти иловагӣ дар бораи ягон воқеа мебошад.

Дар забони англисии муосир, ҷумлаҳои саволӣ дорои як қатор хусусиятҳои муайяни дастурӣ мебошанд. Яке аз хусусиятҳои хоси ҷумлаҳои саволӣ тартиби мушаххаси калимаҳо, яъне тартиби “хабар – мубтадо мебошад, ки бар хилофи тартиби мубтадо - хабар дар ҷумлаҳои ифодакунандаи изҳорот аст” [6, с. 184]. Ҳамин тариқ, тартиби калимаҳоро бо баъзе шартҳо ҳамчун хусусияте баррасӣ кардан мумкин аст, ки ин навъи мушаххаси ҷумларо аз дигар навъҳои коммуникативии ҷумла ҷудо мекунад:

“Is it necessary to change my frock?” [11, с. 141].

Дар мисоли ҷумлаи феъли ёридохандаи “*to be*”, ки дар замони ҳозира дар шахси сеюми танҳо дар шакли “*is*” ифода ёфтааст, пеш аз мубтадо дар аввали ҷумла мавқеъ гирифтааст. Чунин тартиби калима дар забони англисӣ асосан хоси ҷумлаҳои саволӣ мебошад.

“Хусусияти дигари дастурии, ки ҷумлаҳои саволиро тавсиф мекунанд, сохтори хабари ҷумлаҳо, яъне шакли таҳлили он “*do + infinitive*” мебошад, дар ҳоле ки дар ҷумлаи ҳикоягӣ шакли сода (бе *do*) истифода мешавад” [6, с. 184]. Аз гуфтаҳои забоншинос Б.А. Илиш бармеояд, ки корбасти феълҳои ёрирасон дар таркиби ҷумлаҳои саволӣ хоси ин навъи ҷумлаҳо буда, бо ин хусусияташон онҳо аз дигар навъҳои коммуникативии ҷумлаҳои англисӣ фарқ мекунанд:

“Do you expect him back to-night?” [11, с. 188].

“Does he live here?” [11, с. 54].

Дар мисолҳои болозикр феъли ёридохандаи “*do*” дар таркиби ҷумлаҳои саволӣ истифода гардидааст. Дар мисоли дуюм феъли ёридоханда дар шахси сеюми танҳо “*does*” корбаст гардидааст. Ин мисолҳо гуфтаҳои забоншиноси рус Б.А. Илишро бори дигар тасдиқ менамояд.

Ҷумлаҳои хитобӣ (exclamatory sentences) бо мақсади нишон додани эҳсосоти қавӣ аз ҷониби гӯянда дар нутқ истифода мешаванд. Ҷумлаҳои хитобӣ як навъ эҳсосоти қавӣ: тарс, ҳайрат, ҳашм, таъҷуб ва амсоли инҳоро ифода мекунанд. Ин навъи ҷумлаҳо аз ҷониби гӯянда бештар бо мақсади нишон додани воқунишҳои ғайриихтиёрӣ ба вазъиятҳои муайян истифода мешаванд. Ҳатто агар ҷумлаҳои хитобӣ аз як ё ду нидо иборат бошанд, онҳо ҷумлаҳои мустақилро ифода мекунанд, ки ба ҳамсухбат нигаронида шудаанд:

“Wicked and cruel boy!” [11, с. 6].

Ҷумлаҳои хитобӣ аз рӯи сохт, яъне иштироки саръазои ҷумла, яктаркиба ва дутаркиба мешаванд:

“Wonderful civility this!” [11, с. 16].

Мисоли ҷумлаи яктаркибаи номии эллиптикӣ буда, он ифодакунандаи эҳсосот мебошад. Корбасти чунин навъи ҷумлаҳои хитобӣ асосан хоси услуби бадеӣ ва публисистӣ буда, мақсади онҳо аз тақвият бахшидани тобиши эҳсосии нутқи гӯянда иборат мебошад.

Дар забони англисӣ чумлаҳои хитобӣ бо ҷонишинҳои саволии “What” ва “How” оғоз шуда, “тартиби калима дар онҳо ба мисли тартиби калима дар чумлаҳои ҳикоягӣ мебошад” [13, с. 51]:

“What a bright spot of colour you have on each cheek!” [11, с. 339].

Мисоли мазкур намунаи барҷастаи чумлаҳои хитобии забони англисӣ дар шакли “What” + “a” + “ибораи исмӣ” + “(мубтадо + хабар)” мебошад, ки барои ифодаи ҳиссиёту эҳсосоти истифода мешаванд. Дар ин ҷо, суҳангӯ на танҳо як далел ё воқеаро баён мекунад, балки бо ҳайрат мавҷудияти ранги дурахшонро дар руҳсораҳои ҳамсухбат таъкид мекунад. Ҷумлаи мазкур аз рӯйи сохт дутаркиба мебошад.

Ҷумлае, ки эҳсосоти ҳиссиёти қавӣ ва ҳаяҷонро ифода мекунад, ҷумлаи хитобӣ номида мешавад. Ҷунин ҷумлаҳо барои баён намудани ҳаяҷон, ҳайрат, ғаму андӯх, ноумедӣ ва ғайраро дар нутқ мавриди истифода қарор мегиранд. Ин ҷумлаҳо бо аломати хитоб ба охир мерасанд:

“What a mercy you are shod with velvet, Jane!” [11, с. 258].

Мисоли мазкур намунаи маъмулии сохтори хитобии “What a + noun + ...” маҳсуб меёбад, ки дар забони англисӣ барои баён ҳиссиёту ҳаяҷон қорбаст мешавад. Дар ин ҳолат, суҳангӯ на танҳо як далелро аз воқеият баён мекунад, балки ҳиссиёту эҳсосоти худро бо ин васила нишон медиҳад.

Дар забони англисӣ чумлаҳои хитобӣ бо сохтори “How + adjective/adverb + subject + verb” низ маъмул мебошанд:

“How loud it seemed to me!” [11, с. 73].

Ҷумлаи ғавқ аз рӯйи мақсади гуфтор ҷумлаи хитобӣ буда, ҳиссиёту эҳсосотро арзёбӣ мекунад. Дар ин ҳолат, ин ибора дарки субъективии баландии садоро ифода мекунад ва таъсири эҳсосиро тақвият медиҳад.

Таркиби “How + adverb + subject + verb” бо мақсади ифода намудани эҳсосоти шаддид дар забони англисӣ мавриди истифода қарор мегирад:

“How fast I walked!” [с. 518]. *“How coolly my little lady says it!”* [11, с. 41].

Тавре дида мешавад, пеш аз мубтадои чумлаҳои ғавқ ҷонишини “how” ва зарфҳои “fast” ва “coolly” мавқеъ гирифтаанд, ки ба ҷумлаҳо тобиши баланди эҳсосӣ бахшидаанд. Ин ҷумлаҳо таассуроти фардии суҳангӯро ифода мекунанд.

Таркиби “How + adjective + subject + verb” барои ифода намудани эҳсосоти қавӣ: ҳайрат, ҳаяҷон, шодию хурсандӣ ва ё ҳашму ғазаб истифода мешаванд:

“How difficult it was to frame any answer!” [11, с. 21].

Тавре ки дида мешавад, ҷумлаи мазкур вобаста ба мақсади гуфтор хитобӣ буда, аз рӯйи сохт содаи тафсиلى мебошад. Дар он мубтадо тавассути мубтадои расмӣ “it” ифода ёфтааст. Ҷумла шиддат ва душвории ботинии суҳангӯро таъкид мекунад.

Дар раванди таҳқиқ ҳолатҳое низ мушоҳида гардиданд, ки дар ҷумлаҳои хитобӣ пас аз ҷонишини “how” на сифат ва на зарф, балки мубтадои ҷумла мавқеъ гирифтааст:

“How I ran sometimes! How I looked forward to catch the first view of the well-known woods!” [11, с. 518].

Тавре дида мешавад, дар мисоли ғавқ ҳарду ҷумлаҳо сохторҳои хитобӣ бо ҷонишини “how” мебошанд, ки дар онҳо ҷонишини мазкур таассуроти фардиро тақвият медиҳад. Ҷумлаи аввал шиддати амалро (давидан) таъкид мекунад, дар ҳоле ки ҷумлаи дуюм шиддати интизорӣ ва тарсро таъкид мекунад. Ҳарду ҷумлаҳо ҳолати ботинии қаҳрамонро тавассути арзёбиҳои ифоданок интиқол медиҳанд. Дар ҳар ду ҷумлаҳо пас аз ҷонишини “how” мубтадои ин ҷумлаҳо мавқеъ гирифтаанд.

Нуктаеро бояд ёдовар шуд, ки дар забони англисӣ на ҳамеша ҷумлаҳои хитобӣ бо ҷонишинҳои саволии “what” ва “how” оғоз мешаванд. Таҳлилҳо нишон доданд, ки дар забони англисӣ як қатор ҷумлаҳои хитобӣ бидуни ҷонишинҳои мазкур сохта шудаанд:

“You are very cool!” [11, с. 146].

Тавре ки дида мешавад, дар мисоли болозикр дар охири ҷумла аломати хитоб гузошта шудааст ва он ифодакунандаи ҳиссиёти шаддид: шавқу завқ, хурсандӣ ва вачд мебошад. Ин ҷумла аз рӯйи сохт ва таркиб ба ҷумлаи ҳикоягӣ монанд буда, аломати хитоб ва оҳанги талаффуз аз ҷумлаи хитобӣ будани он шаҳодат медиҳад.

Ҷумлаҳои амрӣ фармон ё дархостҳоро ифода мекунанд. Ҷумлаҳои амрӣ доираи васеи дархостҳои инсон: аз фармон то хоҳишу дархостҳои боназокату боадабона, дастур, маслиҳат ва насиҳатҳоро ифода карда метавонанд. Ҷумлаҳои амрӣ нисбат ба ҷумлаҳои хитобӣ таъсири бештар доранд. Ҷумлаҳои амрӣ инчунин иҷрокунандаро ба иҷро кардан ва накардани амале водор месозанд, зеро мақсади асосии онҳо маҷбур кардани шахси дигар барои иҷро ё иҷро

накардани амали мушаххас аст, бар хилофи ибораҳои хитобӣ, ки метавонад оҳанги риторикӣ дошта бошад, ки ягон вокуниш ё амалро дар назар надорад.

Мақсади ҷумлаи саволӣ дархост кардани маълумоти мушаххас, ки айни замон номаълум аст ё тасдиқи маълумоти мавҷуда мебошад. Дар ҳоле ки ҷумлаи амрӣ амалро талаб мекунад, ҷумлаи саволӣ “ҷавоб, маълумоти мушаххасро талаб мекунад” [8, с. 212-213]. Тавре ки қаблан зикр гардида буд, ҷумлаҳои саволӣ дорои чунин хусусиятҳои хос, аз қабili оҳанги пурсишӣ, тартиби хоси калимаҳо ва мавҷудияти калимаҳои саволӣ (what, who, which, why, how, when, where, etc.) мебошанд, ки асосан барои сохтани саволҳои махсус заруранд. Ҷумлаи саволӣ на танҳо барои дархости маълумот, балки бо мақсади таъкид кардани як ақидаи муҳим, баён кардани мушкilot, изҳори шубҳа, ҷалби таваҷҷуҳ ва амсоли инҳо низ истифода мешавад:

“What was the chief trade in this place? What did most of the people do?”

“Some were farm labourers; a good deal worked at Mr. Oliver’s needle-factory, and at the foundry” [11, с. 398].

Тавре ки дар мисоли мазкур дида мешавад, мақсад аз истифода намудани ҷумлаи саволӣ талаби маълумот мебошад. Сухангӯ бо мақсади ба даст овардани маълумоти иловагӣ аз ҷумлаҳои саволӣ қорбаст намудааст ва шунавандаро водор сохтааст, ки ба он ҷавоб диҳад.

Илова бар вазифаи асосиашон, яъне дархост кардани маълумот, ҷумлаҳои саволӣ бо мақсади таъкид кардани ягон ақидаи муҳим низ истифода мешаванд. Дар асарҳои бадеӣ ин навъи ҷумлаҳо на бо мақсади талаб намудани ҷавоб, балки ҳамчун воситаи таъкид кардани мантиқ ва эҳсоси маълумоти муҳим истифода мешаванд. Ин вазифаи ҷумлаҳои саволӣ асосан барои саволҳои риторикӣ хос аст, ки ҷавоби воқеиро талаб накарда, ба баланд бардоштани ифоданокӣ ва ҷалби таваҷҷуҳи хонанда нигаронида шудаанд: *“Who in the world cares for YOU?” [11, с. 368].*

Тавре ки дар мисоли ҷавб дида мешавад, ҷумлаи вобаста ба мақсади гуфтор ҷумлаи саволӣ мебошад, ки на барои гирифтани ҷавоб пешбинӣ шудааст, балки вазифаи коммуникативии он таъкид кардани ақидаи асосӣ - эҳсоси танҳони қаҳрамони асар мебошад. Ҷумлаи саволӣ саволи риторикӣ буда, таъсири равонии изҳоротро тақвият медиҳад ва таваҷҷуҳи хонандаро ба ҳолати ботинии қаҳрамон равона мекунад.

Ҳамин тавр, вазифаи таъкид кардани як фикри муҳим яке аз вазифаҳои муҳимми коммуникативии ҷумлаҳои саволӣ мебошад. Ин вазифаи ҷумлаҳои саволӣ онҳоро ба воситаи муассири ташкили маъноӣ ва эҳсосии матн таъдил медиҳад.

Пешниҳод намудани савол барои мулоҳиза яке аз вазифаҳои муоширатии ҷумлаҳои саволӣ махсус меёбад, ки дар он савол на барои гирифтани ҷавоб, балки барои водор сохтани хонанда ва ё шунаванда ба мулоҳиза кардани ягон масъала ва ё ақидаи муҳим истифода мешавад. Ин вазифаи ҷумлаҳои саволӣ асосан дар саволҳои риторикӣ зоҳир меёбад: *“What am I to do? Where to go?” [11, с. 394].*

Тавре ки аз мисоли ҷавб бар меояд, ҷумлаи саволӣ на барои талаби ҷавоб пешниҳод гардидааст, балки он мушкiliи интихобро дар ҳаёт ва низои ботинии қаҳрамонро ба миён мегузорад ва бо ин васила хонанда ва ё шунавандаро водор месозад, ки роҷеъ ба ин масъала андеша кунад. Бо истифода аз ин савол гӯянда масъалаеро барои мулоҳизаронӣ пешниҳод менамояд.

Изҳори шубҳа ва номуайянии вазифаи коммуникативии ҷумлаи саволӣ мебошад, ки дар он савол на барои гирифтани маълумот, балки барои баён кардани дудилагии ботинии сухангӯ, номуайянии ё нобоварӣ ба андешаҳо, эҳсосот ё рӯйдодҳои қорӣ истифода мешавад. Ин вазифа бештар дар саволҳои риторикӣ, махсусан, дар монологи ботинии қаҳрамон зоҳир меёбад: *“Had I forgotten her?” [11, с. 89].*

Тавре ки дар мисоли ҷавбзикр дида мешавад, гӯянда ҷумлаи саволиро барои ифода намудани шаку шубҳа, на дархости маълумот истифода намудааст. Баёни шубҳа ё номуайянии бо ёрии ҷумлаи саволӣ истифодаи шакли саволӣ ҳамчун воситаи интиқоли ҳолати ботинии равонии сухангӯро дар бар мегирад.

Ҳамин тавр, ҷумлаҳои саволӣ якҷанд вазифаҳоро иҷро намуда, на танҳо барои дархост кардани маълумот, балки барои изҳори арзёбӣ, шубҳа, ҳолати эҳсосии сухангӯ, инчунин барои тақвияти таъсири коммуникативии изҳорот истифода мешаванд.

Ҷумлаи воҳиди нутқ буда, тавассути он иттилоот дар раванди муошират аз як шахс ба шахси дигар интиқол дода мешавад. Азбаски муоширати инсонӣ мураккаб ва бисёрҷанба аст, он роҳҳои гуногуни ифодаи воқеиятро дар бар мегирад. Дар забон воқеият тавассути навъҳои коммуникативии ҷумлаи ифода карда мешавад.

Ҷумлаҳои саволӣ аз ҷиҳати мундариҷа ва шакли дастурии худ хеле гуногун буда, танҳо якҷанд хусусиятҳои умумии расмӣ ва мазмунии онҳоро ҳамчун асос дар муайян кардани ин

навъи ҷумлаҳо муқаррар кардан мумкин аст. Хусусиятҳои асосӣ ва умумии ҷумлаҳои саволӣ оҳанги мушаххаси саволӣ, тартиби калимаҳои баръакс ва мавҷудияти ҷонишинҳои саволӣ ба шумор мераванд, ки дар асоси онҳо навъҳои гуногуни ҷумлаҳои саволӣ муайян карда мешаванд. Дар мавриди мундариҷа, ҷумлаҳои саволӣ бар ҳилофи ҷумлаҳои ҳикоягӣ ягон воқеаро ифода намеkunанд, онҳо маълумотро дар бораи воқеат дархост меkunанд ва ё тасдиқ ва инкор намудани онро аз шунаванда талаб менамоянд.

Тавре ки қаблан зикр намудем, забони англисӣ тартиби устувори калимаҳо дорад, ки мубтадо пеш аз хабар ва хабар, дар навбати худ, пеш аз пуркунанда мавқеъ мегирад. Ҳар як навъи коммуникативии ҷумла дорои тартиби хоси калимаҳо мебошад, ки хусусияти фарқкунандаи онҳо махсус меёбад. Гуногунии ҷумлаҳои саволӣ, хусусияти бисёрҷонибаи онҳо ва ниҳоятан, имконияти тасниф намудани онҳо дар асоси хусусиятҳои мухталиф, навъҳои гуногуни ҷумлаҳои саволро ба вучуд меорад. Дар забони англисӣ ду намуди асосии ҷумлаҳои саволӣ: саволҳои умумӣ ва саволҳои махсус аз ҷониби як қатор забоншиносон [1, с. 275; 8, с. 213; 5, с. 178; 15, с. 193] муайян гардидааст. Онҳо аз ҷиҳати мундариҷа ва шакл фарқ меkunанд. Гурӯҳи дигари забоншиносон бошад, чор навъи саволҳоро дар забони англисӣ муайян кардаанд: “general questions, special questions, alternative questions and disjunctive questions” [7, с. 265; 2, с. 259] – тарҷ. саволҳои умумӣ, саволҳои махсус, саволҳои интиҳобӣ ва саволҳои ҷудой. Қайд кардан ба маврид аст, ки забоншиносон Л.С. Бархударов, Д.А. Штелинг ва Аартс Бас дар маҷмӯъ 3 навъи ҷумлаҳои саволӣ: “умумӣ, махсус ва интиҳобӣ” [10, с. 59-60; 1, с. 275]-ро пешинҳод намудаанд.

Бо назардошти гуфтаҳои боло мо чор навъи ҷумлаҳои саволӣ: general questions (саволҳои умумӣ), special questions (саволҳои махсус), alternative questions (саволҳои интиҳобӣ) ва disjunctive questions (саволҳои ҷудой)-ро муайян кардаем.

Ҳамин тавр, мақсади асосии навъҳои коммуникативии ҷумлаҳо аз возеҳ баён кардани маълумоте иборат мебошад, ки барои ҳамсухбат ё суҳангӯ муҳим ва зарур аст. Ҷумлаҳо дар раванди муошират вазифаҳои беназир, аз ҷумла, интиқоли иттилоот, дархост барои он, ифодаи даъват ба амал ва ё ифодаи ҳиссиёту эҳсосотро иҷро менамоянд. Ҳар яке аз ин намудҳои ҷумла барои муошират заруранд, зеро ин раванди мураккаб ифодаи маъноҳои гуногунро дар бар мегирад. Ҳар як навъи ҷумла дорои вижагиҳои хоси худ мебошад.

Адабиёт

1. Бархударов, Л.С. Грамматика английского языка / Л.С. Бархударов, Д.А. Штелинг. – М., 1960. – 422 с.
2. Беляева, М.А. Грамматика английского языка. Изд. 6-е. Учеб. Пособие для неяз.вузов / М.А. Беляева. – М., 1977. – 333 с.
3. Блох, М.Я. Теоретическая грамматика английского языка: Учебник. Для студентов филол. фак. ун-тов и фак. англ. яз. Педвузов / М.Я. Блох. – М.: Высш. школа, 1983. — с. 383.
4. Верб, Л.Г. Грамматика современного английского языка / Л.Г. Верб, Г.В. Верб. – Киев, 2001. – 368 с.
5. Иванова, И.П. Теоретическая грамматика современного английского языка: Учебник./ И.П. Иванова, В.В. Бурлакова, Г.Г. Почепцов. – М.: Высш. школа, 1981. – 285 с.
6. Ильин, Б.А. Строй современного английского языка: учебник / Б.А. Ильин. – Ленинград: Просвещение, 1971. – 365 с.
7. Каушанская, В.Л. Сборник упражнений по грамматике англ. языка: пособие для студентов пед. ин-тов. Изд. 3-е / В.Л. Каушанская и др. – Л. “Просвещение”, 1973. – 208 с.
8. Кобрин, Н.А. Теоретическая грамматика современного английского языка: Учеб. Пособие / Н.А. Кобрин, Н.Н. Болдырев, А.А. Худяков. – М., 2007. – 368 с.
9. Усмонов, К. Грамматикаи муқоисавии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ. / К. Усмонов. – Хуҷанд: Нашриёти «Нури маърифат», 2017. – 372 с.
10. Aarts, Bas. English syntax and argumentation. Second edition. /B. Aarts. Reader in Modern English Language. University College London, 2001. – 312 p.
11. Bronte, Ch. Jane Eyre. Vol. 1 / Ch. Bronte. – London, 1847. – 555 p.
12. English Syntax. Makassar: Badan Penerbit UNM, 2022. – 106 p.
13. Greenbaum, S. The Oxford English Grammar / S. Greenbaum. – Oxford University Press, 1996. – 668 p.
14. Greenbaum, S., Nelson, G. An Introduction to English Grammar. 2nd ed. / S. Greenbaum, G. Nelson. – London: Longman, 2002. 310 p.
15. Kim, Jong-Bok English Syntax: An Introduction – Stanford: CSLI Publications, 2008. – 296 p.
16. Kittredge, G.L. The Mother Tongue. Book 2: An Elementary English Grammar with Lessons in Composition / G.L. Kittredge, L.A. Arnold. — Boston : Ginn & Company, 1901. — 468 p.
17. Stevenson, R.L. Treasure Island. R.L. Stevenson. – London, 1883. – 292 p.

ТАҲҚИҚИ НАВЪҲОИ КОММУНИКАТИВИИ ҶУМЛАҲОИ СОДА ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Дар мақолаи мазкур муаллиф навуҳои коммуникативии ҷумлаҳои сода дар забони англисӣ мавриди омӯзишу баррасӣ қарор додааст. Дар муқаддима муаллиф аҳамияти омӯзиши мавзӯи мазкур ва дараҷаи таҳқиқи мавзӯро аз ҷониби забоншиносон нишон додааст. Ҳамчунин, ӯ дар ин қисмат мақсади мақоларо муайян кардааст. Дар қисмати асосии мақола муаллиф навуҳои коммуникативии ҷумлаҳо дар асоси фикру ақидаи забоншиносон таҳлил намудааст. Дар ин қисмат муаллиф ҳар як навуи ҷумлаҳо бо мисолҳо мавриди таҳлил қарор додааст. Инчунин, ӯ хусусиятҳои ҳоси ҳар як навуи ҷумлаҳо муайян намуда, бо мисолҳо асоснок кардааст. Дар қисмати хулоса муаллиф фикру ақидаи худро ҷамъбаст намудааст. Ӯ ба хулосае омадааст, ки ҳар як навуи ҷумла дар нутқ вазифаҳои гуногунро иҷро намуда, дорои вижагиҳои ҳоси худ мебошанд.

Калидвожаҳо: ҷумла, навуҳои коммуникативӣ, ҷумлаҳои ҳикоятӣ, ҷумлаҳои саволи, ҷумлаҳои амрӣ, ҷумлаҳои ҳитобӣ, тартиби калима, оҳанг, аломати китобат, хусусият, забони англисӣ.

ИССЛЕДОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ ТИПОВ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье автор изучает и обсуждает коммуникативные типы простых предложений в английском языке. Во введении автор показывает важность изучения этой темы и уровень исследований данной темы проводимых лингвистами. Также в этом разделе она определяет цель статьи. В основной части статьи автор анализирует коммуникативные типы предложений, основываясь на мнениях лингвистов. В этом разделе автор анализирует каждый тип предложения с примерами. Он также определяет специфические особенности каждого типа предложения и обосновывает их примерами. В заключении автор подводит итог своим мыслям. Он заключает, что каждый тип предложения выполняет разные функции в речи и имеет свои уникальные особенности.

Ключевые слова: предложение, коммуникативные типы, повествовательные предложения, вопросительные предложения, повелительные предложения, восклицательные предложения, порядок слов, интонация, пунктуация, особенности, английский язык.

A STUDY OF COMMUNICATIVE TYPES OF SIMPLE SENTENCES IN ENGLISH

In this article, the author examines and discusses communicative types of simple sentences in English. In the introduction, the author demonstrates the importance of studying this topic and the level of research conducted by linguists. In this section, she also defines the purpose of the article. In the main part of the article, the author analyzes communicative types of sentences based on the opinions of linguists. In this section, the author analyzes each sentence type with examples. She also identifies the specific features of each sentence type and substantiates them with examples. In the conclusion, the author summarizes her thoughts. She concludes that each sentence type performs different functions in speech and has its own unique characteristics.

Keywords: sentence, communicative types, declarative sentences, interrogative sentences, imperative sentences, exclamatory sentences, word order, intonation, punctuation, features, English language.

Дар бораи муаллиф

Солиева Умеда Лутфуллоевна
Унвонҷӯи кафедраи филологияи забони
англис
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: umeda.soliyeva@bk.ru

About the author

Solieva Umeda Lutfulloevna
Researcher of the Department of English
Philology
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: umeda.soliyeva@bk.ru

Об авторе

Солиева Умеда Лутфуллоевна
Соискатель кафедры английской филологии
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: umeda.soliyeva@bk.ru

СТРУКТУРНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ И ЯДЕРНЫЕ ЗОНЫ АССОЦИАТИВНОГО ПОЛЯ ЛЕКСИКИ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ЦВЕТОВ (НА МАТЕРИАЛЕ РЕАКЦИЙ ЖЕНЩИН И МУЖЧИН)

Ансорова М. М.

*Таджикский государственный педагогический
университет имени Садриддина Айни*

Проведённое исследование ассоциативных полей базовых цветовых лексем в мужском и женском языковом сознании позволило выявить системные закономерности функционирования цветообозначений в языковом сознании носителей таджикского языка с учётом гендерного фактора. Полученные результаты подтверждают тезис о том, что гендер, выступая как социально-культурная и когнитивная категория, оказывает существенное влияние на способы концептуализации цвета, иерархию семантических доминант и характер оценочной интерпретации цветового стимула. Как справедливо отмечает А. В. Кириллина, «гендерные исследования в лингвистике позволяют эксплицировать специфику речевого поведения и своеобразие ментальных репрезентаций мира, детерминированных социокультурными ролями мужчин и женщин» [8, с. 118].

Сопоставление ассоциативных полей цветовой лексемы «**сурх**» («красный»), полученных в реакциях женщин и мужчин, позволяет выявить как универсальные, так и гендерно-специфические особенности когнитивной репрезентации данного цветообозначения в таджикском языковом сознании. Несмотря на наличие общих семантических доминант, структура ассоциативных полей, распределение лексико-семантических групп и характер оценочности демонстрируют существенные различия, обусловленные социально-культурными и психокогнитивными факторами гендера.

Ассоциативное поле цвета «**сурх**» показывает, что у женщин характеризуется образно-эстетической, эмоционально-позитивной и культурно-символической ориентацией, с акцентом на флористические образы, красоту, радость и декоративные элементы одежды и внешности. У мужчин доминируют витально-телесные, функциональные и социально-конфликтные интерпретации, с акцентом на кровь, жизненную энергию, опасность и силу. Данный факт согласуется с выводами В. А. Москвина, указывающего на то, что «красный цвет обладает выраженной амбивалентностью, выступая для одних субъектов фактором витальной угрозы и агрессии, а для других – символом высокой эмоциональной аттракции и жизненной активности» [10, с. 45].

Анализ второй цветовой лексемы «**сабз**» (зелёный) показывает, что в основном женские реакции схожи с мужскими. И женщины, и мужчины связывают зелёный с природой, растениями, деревьями, травой, листьями, садами и ландшафтами. Это показывает **универсальную когнитивную связь цвета с живой природой** и визуально-естественное восприятие зелёного.

В обоих случаях зелёный воспринимается как символ **гармонии, спокойствия, жизненности и обновления**. У женщин это больше ощущение внутренней гармонии и умиротворения, у мужчин добавляется радость, счастье, но общий позитивный эмоциональный вектор сохраняется.

Для обеих групп зелёный – это цвет **жизни, роста, обновления, стабильности природного цикла**, что отражает фундаментальную культурно-природную символику цвета.

И мужчины, и женщины включают в ассоциативное поле предметы повседневной жизни: одежду, школьную доску, карандаш, цвет глаз. Хотя роль этих ассоциаций второстепенна, она показывает **контекстуальную адаптацию цвета в повседневной среде**.

Ядро ассоциативного поля у женщин и мужчин совпадает по своему смысловому наполнению: зелёный цвет в первую очередь соотносится с растительностью, природой, жизнью и ростом, что подтверждается высокочастотными реакциями **алаф / сабза** (травы), **дарахт** (дерево), **барг** (лист), **табиат** (природа), **сабзазор** (зелёная поляна), **бахор** (весна) и **сарсабзй** (расцвет). Эти ассоциации формируют устойчивое перцептивно-природное ядро, общее для языкового сознания респондентов обоих полов. В данном контексте уместно сослаться на Р. М. Фрумкину, которая подчеркивала, что «базовые цветообозначения в

любом языковом сознании опираются на универсальные природные прототипы, формирующие незыблемое ядро психолингвистического поля» [14, с. 92].

Периферийная зона ассоциативного поля демонстрирует гендерно обусловленные различия. У респондентов женского пола периферия в большей степени ориентирована на эмоциональные, эстетические, культурно-символические и бытовые смыслы, что проявляется в реакциях **оромӣ** (спокойствие), **умед** (надежда), **тозагӣ** (чистота), **байрак** (флаг), **сулҳ** (мир), **пул** (деньги), **тахтаи синф** (школьная доска), **курта** (платье) и **ранги чашм** (цвет глаз).

В мужском языковом сознании периферия отличается расширением в сторону абстрактных понятий, жизненных ценностей, а также образно-метафорических и пространственных ассоциаций, что подтверждается реакциями **шукуфой** (процветание), **тавоной** (сила), **шифо ёфтан** (выздоровление), **ҳавои тоза** (чистый воздух), **мори сабз** (зелёная змея), **қурбоқа** (лягушка), **Амазонка**, Муминобод (район Муминабад) и **Кӯлоб** (город Куляб).

Следовательно, при общем природно-витальном ядре ассоциативного поля цветовой лексемы «сабз», периферийные зоны отражают различия в когнитивных стратегиях: у женщин – эмоционально-эстетическую и символическую, у мужчин – аксиологическую, образно-пространственную и концептуально-абстрактную. Специфика распределения реакций по шкале «ядро – периферия» наглядно иллюстрирует тезис Ё. И. Горошко о том, что «именно периферийные зоны ассоциативных полей наиболее чутко реагируют на гендерную и социокультурную вариативность, обнажая тонкие психологические различия в картинах мира» [7, с. 204].

В языковом сознании респондентов обоих полов **белый** цвет обладает высокой семантической ёмкостью и устойчиво позитивной оценкой. Общим для женской и мужской выборки является доминирование следующих смысловых компонентов:

Во-первых, чистота и свет выступают универсальными ядровыми значениями. В обеих группах фиксируются высокочастотные реакции **тозагӣ** (чистота), **покӣ** (невинность/чистота), **равшанӣ** (свет), **нур** (свет), **оромӣ** (спокойствие), что указывает на устойчивую метафорическую модель «**сафед = покӣ/равшанӣ**», глубоко укоренённую в таджикском языковом сознании.

Во-вторых, у представителей обоих полов белый цвет активно соотносится с природными объектами и явлениями, прежде всего **барф** (снег) и **абр** (облако), которые функционируют как прототипические визуальные эталоны белизны. Эти ассоциации отражают универсальный сенсорно-перцептивный опыт и закрепляют за белым цветом значения холода, прозрачности и природной чистоты.

В-третьих, в обеих выборках белый цвет наделяется социально-ценностной и этической семантикой, что проявляется в реакциях **сулҳ** (мир), **озодӣ** (свобода), **бахт** (счастье), **некӣ/хубӣ** (доброта). Это свидетельствует о том, что белый цвет функционирует не только как хроматический признак, но и как носитель позитивных культурных и моральных установок.

Наряду с общими компонентами, ассоциативные поля женской и мужской выборки демонстрируют ряд существенных различий, прежде всего на уровне ядерно-периферийной организации и типа концептуализации.

У респондентов женского пола ядро и ближняя периферия ассоциативного поля тяготеют к духовно-нравственной, эмоциональной и ритуально-культурной интерпретации белого цвета. Помимо абстрактных ценностей, значительное место занимают бытовые и социально-символические объекты: **курта** (платье), **лист** (бумага), **пахта** (хлопок), **оби замзам** (вода Замзам), **свадебное платье**, **кафан** (погребальный саван). Наличие ассоциации **кафан** указывает на амбивалентность белого цвета в женском сознании, где он одновременно символизирует жизненную чистоту и переход в сакральное пространство смерти.

В мужском языковом сознании ядро ассоциативного поля формируется прежде всего за счёт природно-перцептивных и объективно наблюдаемых феноменов: **барф** (снег), **абр** (облако), **об** (вода), **равшанӣ** (свет). Периферия же значительно расширяется за счёт аксиологических, экзистенциальных и витально-материальных компонентов. Только в мужской выборке фиксируются ассоциации, связанные с судьбой и жизненным успехом – **бахти сафед** (счастливая судьба), **сарватмандӣ** (богатство), а также с базовыми

субстанциями питания и материи – **шир** (молоко), **намак** (соль), **орд** (мука), **охаксанг** (известняк).

Дополнительным различием является выраженная антропоцентрическая направленность мужского ассоциативного поля: **фаришта** (ангел), **дандон** (зубы), **мўйи сафед** (белые волосы), **риш** (борода), что указывает на связь белого цвета с категориями возраста, здоровья, мудрости и социальной нормы. В женской выборке подобные реакции либо отсутствуют, либо представлены единично.

Сходство ассоциативных полей заключается в универсальной интерпретации белого цвета как символа чистоты, света, мира и моральной позитивности, а также в опоре на природные прототипы белизны.

Различия проявляются в том, что женское языковое сознание акцентирует духовно-эмоциональные, ритуально-культурные и бытовые аспекты белого цвета, тогда как мужское – сенсорно-перцептивные, экзистенциальные и витально-материальные значения, включая представления о судьбе, благополучии и физической субстанциональности.

Ассоциативные поля лексемы-стимула «**сиёх**» (чёрный) в мужской и женской выборках демонстрируют наличие общего семантического ядра, формируемого универсальными перцептивными и культурно обусловленными признаками цвета. В обеих группах чёрный цвет осмысливается как значимый когнитивный и символический феномен, обладающий выраженной оценочностью и широкой семантической вариативностью.

В мужском и женском языковом сознании доминирует интерпретация чёрного цвета как визуального признака отсутствия света, что проявляется в идентичных высокочастотных ассоциациях. женщины: **шаб** (ночь), **торикй** (темнота); мужчины: **шаб** (ночь), **торикй** (темнота).

Данные ассоциаты формируют базовый когнитивный прототип чёрного цвета, имеющий универсальный характер и не зависящий от гендерной принадлежности респондентов.

В обеих выборках чёрный цвет устойчиво ассоциируется с негативными эмоциональными и экзистенциальными состояниями, что отражает культурно закреплённую аксиологическую маркированность данной цветовой лексемы: реакции женщин: **гам** (печаль), **мотам** (скорбь), **бадбахтй** (несчастье), **қалби сиёх** (греховность); реакция мужчин: **тарс** (страх), **бадй** (зло), **андух** (тоска), **золимй** (жестокость).

Таким образом, цвет «**сиёх**» (чёрный) в обоих языковых сознаниях функционирует как носитель отрицательной эмоционально-оценочной семантики.

В мужском и женском ассоциативных полях цвет «**сиёх**» (чёрный) соотносится с предметами повседневного быта, что свидетельствует о его функциональной нейтральности и высокой степени интеграции в материальную культуру, например, реакции респондентов женского пола – **чуздон** / **сумкаи сиёх** (сумка, чёрная сумка), **мошин** (машина), **ручка**, **либос** (одежда), реакция респондентов мужского пола: **мошини сиёх** (чёрная машина), **сумка**, **телефон**, **компьютер**, **пойафзол** (обувь).

В данном аспекте цвет «**сиёх**» (чёрный) актуализируется как практический и утилитарный признак, лишённый ярко выраженной оценочности.

Специфической особенностью реакции мужчин является высокая степень антропоцентризма в осмыслении чёрного цвета. Цвет активно соотносится с **внешностью человека** и телесными характеристиками, например, **мўйи сар** (волосы), **чашмони чиёх** (чёрные глаза), **пўст** (кожа), **қош** (брови).

В реакциях участниц подобные ассоциаты практически **отсутствуют**, что указывает на **различие** в когнитивных фокусах: мужчины интерпретируют чёрный цвет преимущественно как визуально-телесный признак.

Ассоциаты участниц эксперимента характеризуются более выраженной ориентацией на внутренние, психологические и экзистенциальные состояния, актуализируемые через цвет «**сиёх**» (чёрный): **дилтангй** (уныние), **сиёхқалб** (чёрное сердце), **сехру чоду** (магия, колдовство).

Таким образом, чёрный цвет в женском языковом сознании выступает как средство вербализации внутреннего опыта и эмоционального состояния.

Религиозная символика фиксируется исключительно в женском ассоциативном поле: **материали Каъба** (покрытие Каабы – кисва).

Отсутствие аналогичных реакций в мужской анкете позволяет говорить о гендерной асимметрии в актуализации сакральных значений чёрного цвета.

В мужском языковом сознании чёрный цвет выполняет функцию социального и статусного маркера, отражающего нормы официальности, строгости и иерархии: **костюм, куртаи сиёх** (чёрная рубашка), **чиддият** (строгость), **тавоной** (сила), **сабр** (терпение).

Чёрный цвет в данном случае выступает как элемент социального кода и индикатор нормативного поведения.

В обеих группах присутствует зооним – **зоғ** (ворона), однако его интерпретация различается по степени образной сложности: реакция женщин – **зоғ** (ворона), **пантера**; реакция мужчин: **зоғ** (ворона).

Появление ассоциата пантера исключительно в женской группе свидетельствует о более развитой метафорической и символической стратегии осмысления цвета.

Таким образом, сравнительный анализ показывает, что лексема-стимул «**сиёх**» (чёрный) в языковом сознании носителей таджикского языка обладает общим семантическим ядром, сформированным универсальными перцептивными и культурными признаками. Вместе с тем выявляются системные гендерно обусловленные различия: в женском языковом сознании доминирует эмоционально-символическая и экзистенциальная интерпретация чёрного цвета, а в мужском – антропоцентрическая, социально-статусная и визуально-телесная концептуализация.

Указанные различия не носят случайного характера и отражают специфику когнитивных и социокультурных механизмов репрезентации цветовой семантики в таджикском языковом сознании.

Ассоциативные поля цветовой лексемы-стимула «**кабуд**» (синий) в обеих выборках характеризуются высокой степенью когнитивной упорядоченности и демонстрируют устойчивую ориентацию на природно-сенсорные и эмоционально-психологические параметры цвета.

В ответах женщин и мужчин было зафиксировано 75 реакций. Вместе с тем структура ассоциаций в обеих группах организуется вокруг общего семантического ядра, связанного с природными объектами и эмоциональными состояниями.

В обоих языковых сознаниях наиболее объёмной и ядерной является лексико-семантическая группа природных объектов и стихийных явлений. Синий цвет, прежде всего, соотносится с небесной и водной сферами, что отражает универсальные перцептивные механизмы цветовой категоризации, например, **женское сознание: осмон** (небо), **дарё** (река), **об** (вода), **бахр** (море), **укёнус** (океан); **мужское сознание: хаво** (небо), **воздух, об** (вода), **бахр** (море), **океан, абр** (облако).

В обеих группах синий цвет концептуализируется как элемент естественного пространства, обладающий признаками глубины, протяжённости и чистоты.

Общей для мужского и женского языкового сознания является положительная эмоциональная оценка синего цвета. Он устойчиво ассоциируется с состояниями внутреннего равновесия и эмоциональной стабильности: **женщины: оромй** (спокойствие), **фикрхон ором** (спокойные мысли), **доверие**; **мужчины: спокойствие, комфорт, хушбахтй** (радость).

Данные реакции свидетельствуют о реализации когнитивной метафоры **цвет = эмоциональное состояние**, общей для обеих групп.

В мужском языковом сознании наблюдается более чёткая когнитивная модель, в рамках которой синий цвет системно осмысливается через пространственные категории. **синий = пространство / глубина / дистанция** (небо, воздух, вода, реки, океан).

В женской выборке подобная метафорическая формализация явно не эксплицируется; природные ассоциации носят более образный и описательный характер, без выраженного концептуального обобщения.

Женские ассоциаты демонстрируют большую чувствительность к телесно-сенсорным ощущениям, связанным с цветом: **хунукй** (холод), лёд.

В мужском языковом сознании сенсорные характеристики в явном виде практически не представлены, что указывает на смещение фокуса с телесных ощущений на пространственно-визуальные параметры.

Абстрактные и когнитивные ассоциации фиксируются преимущественно в **женском языковом сознании: воображение, мир, мусикй** (музыка).

Данные реакции свидетельствуют о способности синего цвета функционировать как носитель метафорических и эстетических значений, связанных с гармонией и ментальной

деятельностью. В мужском языковом сознании аналогичные ассоциации отсутствуют, что подчёркивает её более прагматичную и сенсорную направленность.

Эмоциональные реакции в женской группе отличаются большей амбивалентностью: наряду с позитивными состояниями фиксируется реакция **грусть**, отражающая универсальную ассоциацию синего цвета с тихой меланхолией.

В мужском языковом сознании эмоциональные реакции имеют однозначно положительную направленность: **радость, комфорт, спокойствие**, что свидетельствует о более стабильной аксиологической интерпретации цвета.

Следует отметить, что сравнительный анализ ассоциативных полей лексемы-стимула «кабуд» (синий) показывает, что в языковом сознании носителей таджикского языка данный цветовой концепт формируется на основе общего природно-сенсорного ядра, репрезентированного образами **осмон** (небо), **об** (вода), **бахр** (море), **дарё** (река). В обеих выборках синий цвет устойчиво ассоциируется с простором, чистотой и эмоциональным равновесием, что отражает его культурно закреплённую символику.

Вместе с тем выявляются гендерно обусловленные различия. В мужском языковом сознании доминирует пространственно-концептуальная модель, в рамках которой синий осмысливается как категория глубины и дистанции (**небо, воздух, океан**), а также как эмоциональный регулятор, связанный с **радостью и комфортом**. В женском сознании, напротив, синий цвет характеризуется большей образностью, сенсорной и абстрактно-символической насыщенностью, включая ощущения прохлады, состояния умиротворённости и метафорические ассоциации (**воображение, музыка**).

Таким образом, цвет «кабуд» (синий) в таджикском языковом сознании предстает как гармоничный, природно и эмоционально маркированный концепт, при этом гендерный фактор влияет на степень абстракции, характер метафоризации и аксиологическую направленность его осмысления.

Ассоциативные поля стимула «зард» (жёлтый) в женской и мужской группах характеризуются высокой образностью и выраженной природно-сенсорной направленностью. В женской группе зафиксировано 85 реакций, в мужской – 84 реакции, что свидетельствует о сопоставимом уровне семантической развернутости и когнитивной активности при осмыслении жёлтого цвета.

В обеих группах формируется устойчивое семантическое ядро, связанное с солнечно-световой символикой, однако структура ассоциативных полей и аксиологическая направленность демонстрируют гендерно обусловленные различия.

В обоих языковых сознаниях центральное место в ассоциативном поле занимает **образ солнца**, что подтверждает универсальный характер данной цветовой символики: **женщины: офтоб** (солнце)(27), **равшанй** (свет), **нур**; **мужчины: офтоб** (солнце)(44), **нури офтоб** (солнечный свет).

Жёлтый цвет в обоих языковых сознаниях концептуализируется как цвет света, тепла и жизненной энергии, что соответствует универсальным когнитивным моделям цветообозначения.

Общей чертой является ассоциирование жёлтого цвета с осенним сезоном и природными изменениями, например, **женщины: тирамох** (осень), **хазонрезй** (листопад), **барги дарахтон** (листья деревьев); **мужчины: фасли тирамох** (осень), **алафи зард** (жёлтая трава).

Это указывает на восприятие жёлтого как маркер сезонных трансформаций, переходных состояний и естественного цикла увядания.

В обеих группах жёлтый цвет устойчиво связан с фруктами, овощами и растительными объектами, обладающими характерной жёлтой окраской: **женщины: каду** (тыква), **лимон, банан, зардолу**; **мужчины: лимон, банан, ананас, картошка, зардолу**.

Данные ассоциации отражают наглядно-перцептивную основу цветовой категоризации и её связь с повседневным опытом.

Существенным различием является оценочная модальность жёлтого цвета.

В женском языковом сознании доминирует положительная эмоциональная оценка. Жёлтый цвет ассоциируется с **радостью, весельем и психологическим комфортом**: **шодй** (радость), **хушхолй** (веселье), **хушбахтй** (счастье), **холати хуб** (хорошее состояние).

В мужском языковом сознании, напротив, фиксируется **смещение в сторону негативной эмоциональной интерпретации**, что проявляется в реакциях: **вохима** (тревога), **дискомфорт, тарс** (страх).

Таким образом, жёлтый цвет в мужской выборке обладает более контрастным и амбивалентным эмоциональным потенциалом, тогда как в женской преимущественно позитивным.

Женское ассоциативное поле отличается большей семантической разветвлённостью: помимо природных и эмоциональных значений, в нём **отчётливо представлены**: предметно-бытовые ассоциации (**равған** (масло), **нон**(хлеб), **руймоли зард** (жёлтый платок), **тилло**(золото)); абстрактно-когнитивные значения (**кувват** (сила), **тозагӣ** (чистота), **зебогӣ**(красота)).

В мужском языковом сознании данные группы либо отсутствуют, либо представлены минимально, что указывает на более компактную и менее дифференцированную семантическую структуру.

Только **в женском языковом сознании** жёлтый цвет соотносится с эстетической и ценностной символикой, что проявляется в ассоциации **тилло** (золото). Это указывает на восприятие жёлтого как цвета богатства, красоты и привлекательности, **не зафиксированное в мужской группе**.

Сравнительный анализ показывает, что лексема-стимул «зард» (жёлтый) в языковом сознании носителей таджикского языка имеет общее универсальное ядро, основанное на солнечно-световой и природной символике (**офтоб**, **свет**, **тепло**, **осень**). Вместе с тем выявляются гендерно обусловленные различия в оценочности и степени семантической развернутости.

В женском языковом сознании жёлтый цвет преимущественно осмысливается как позитивный, жизненно активный и эстетически привлекательный, обладающий богатым символическим и когнитивным потенциалом. В мужском сознании жёлтый цвет, сохраняя природную основу, приобретает эмоционально напряжённые и негативные оттенки, что свидетельствует о более контрастном и функционально ограниченном способе его концептуализации.

Таким образом, жёлтый цвет в таджикском языковом сознании выступает как многоуровневый цветовой концепт, в котором универсальные перцептивные значения преломляются через гендерно специфические когнитивные и аксиологические стратегии.

Ассоциативный анализ показал, что ядра цветовых лексем (**сафед**, **сабз**, **кабуд**, **сурх**, **зард**, **сиёх**) в значительной степени совпадают у представителей обоих полов и формируются на основе общего сенсорного и культурного опыта (природа, свет, тьма, жизненные циклы). Вместе с тем периферийные зоны ассоциативных полей демонстрируют устойчивые гендерные различия: женское языковое сознание тяготеет к эмоционально-эстетической, символической и экзистенциальной интерпретации цвета, тогда как мужское – к функциональной, витально-телесной, социально-статусной и концептуально-абстрактной.

Благодаря методу сравнительного анализа было выявлено, что в обеих гендерных группах устойчиво позитивный оценочный профиль демонстрируют цвета – **сабз** (зелёный), **сафед**(белый) и **кабуд** (синий).

Данные цвета получают наибольшее количество оценок в категориях «**мусбӣ**» (положительный) и «**комилан мусбӣ**»(полностью положительный), что свидетельствует об их восприятии как эмоционально комфортных, гармоничных и психологически благоприятных. Универсальность этих оценок указывает на значимость природных и культурно закреплённых ассоциаций (**природа**, **чистота**, **спокойствие**), общих для мужского и женского языкового сознания.

Цвет **сиёх** (чёрный) в обеих группах занимает отрицательный полюс оценочной шкалы. У респондентов обоих полов преобладают оценки «**манфӣ**» (отрицательный) и «**бештар манфӣ**» (скорее отрицательный), что позволяет трактовать чёрный как цвет с устойчивой негативной эмоциональной коннотацией, ассоциируемый с **тревогой, неопределённостью и психологическим напряжением**.

Женское языковое сознание в целом демонстрирует более сглаженный и умеренный оценочный профиль. Даже для потенциально амбивалентных цветов (**сурх**, **зард**, **кабуд**) преобладают положительные или нейтральные оценки, при относительно низкой доле крайних негативных значений.

Мужская группа, напротив, характеризуется более выраженной поляризацией оценок, особенно в отношении красного и чёрного цветов, где фиксируется значительное количество резко отрицательных реакций.

Цвет **сурх** (красный) в женском языковом сознании оценивается преимущественно **положительно**, несмотря на наличие амбивалентных и отрицательных реакций. Это указывает на его двойственную, но в целом эмоционально привлекательную интерпретацию.

В мужской выборке **сурх** (красный) демонстрирует преобладание **отрицательных оценок**, что позволяет интерпретировать его как эмоционально напряжённый и конфликтогенный стимул. Данное расхождение отражает различия в акцентировании эмоциональной интенсивности и потенциальной угрозы, ассоциируемой с красным цветом.

Цвет «**зард**» (жёлтый) в обеих группах тяготеет к положительному полюсу, однако: у **женщин** он характеризуется семантической неоднородностью и значительной долей **нейтральных оценок**; у **мужчин** наблюдается более отчётливый **позитивный сдвиг**, при меньшем количестве нейтральных реакций.

Это может свидетельствовать о том, что в мужском языковом сознании жёлтый цвет чаще воспринимается как эмоционально активный и стимулирующий, тогда как в женском – как вариативный и контекстно зависимый.

Таким образом, результаты второго задания ассоциативного эксперимента подтверждают наличие чёткой эмоционально-оценочной дифференциации цветовых лексем в таджикском языковом сознании. В **обеих гендерных группах** светлые и природно маркированные цвета (**зелёный, белый, синий**) обладают устойчиво **позитивным** статусом, тогда как **чёрный** цвет занимает **отрицательный** полюс.

Гендерные различия проявляются, прежде всего, в степени поляризации оценок и интерпретации эмоционально насыщенных цветов, таких как **красный и жёлтый**. Женское языковое сознание характеризуется большей эмоциональной сглаженностью и вариативностью, тогда как мужское – большей контрастностью и категоричностью оценок.

Полученные данные в совокупности с ассоциативным анализом подтверждают эффективность метода семантического дифференциала для выявления коннотативных и аксиологических аспектов цветовых концептов и позволяют глубже понять специфику их гендерно обусловленной интерпретации.

Таким образом, результаты выполнения задания демонстрируют чётко структурированную систему эмоционально-оценочных представлений о цветах в таджикском языковом сознании. Использование семибалльной шкалы фактора «Оценка» метода семантического дифференциала Ч. Осгуда позволило выявить устойчивые аксиологические различия между цветами и зафиксировать степень их эмоциональной значимости.

Сравнительный анализ показал, что в обеих гендерных группах наиболее позитивно оцениваются светлые и природно маркированные цвета – **сабз** (зелёный), **сафед** (белый) и **кабуд** (синий), что свидетельствует об их универсальной эмоциональной комфортности и культурной закреплённости. В противоположность им цвет **сиёх** (чёрный) стабильно занимает отрицательный полюс оценочной шкалы, формируя устойчивую негативную коннотацию, связанную с психологическим напряжением и неопределённостью.

Гендерные различия проявляются преимущественно не в направленности оценок, а в степени их выраженности. Женское языковое сознание характеризуется большей сглаженностью и умеренностью оценочных реакций, тогда как мужское – большей поляризацией и категоричностью, особенно в отношении эмоционально интенсивных цветов, таких как **сурх** (красный) и **сиёх** (чёрный). Красный цвет при этом демонстрирует наиболее выраженную гендерную асимметрию интерпретаций: от преимущественно положительной в женской группе до преимущественно отрицательной в мужской.

В целом, цветовые лексемы в таджикском языке обладают чёткой эмоционально-оценочной дифференциацией, а их интерпретация определяется как универсальными культурными факторами, так и гендерно обусловленными особенностями языкового сознания. Полученные данные также подтверждают высокую информативность метода семантического дифференциала для анализа коннотативных и аксиологических характеристик цветовых концептов.

По результатам анализа было выявлено, что любимыми цветами **женщин** являются по частоте упоминаний и эмоционально-положительным оценкам: «**сафед**» (белый)(67), «**кабуд**» (синий)(20), «**сиёх**» (чёрный) (8), «**сабз**» (зелёный) (5), «**сурх**»(красный)(5), «**зард**» (жёлтый) (и «**бунафш**» (фиолетовый) (3).

Любимыми цветами респондентов мужского пола являются цвета – «**сафед**» (белый)(45), «**кабуд**» (синий)(25), «**сабз**» (зелёный) (19), «**сиёх**» (чёрный) (11).

Цвет «сафед» (белый) является доминантным в цветовой системе предпочтений как у женщин, так и у мужчин. Данный цвет в языковом сознании респондентов мужского и женского пола ассоциируется как символ чистоты, света, верности, умиротворения, мира и свободы. Проанализировав высказывания обеих групп, были выявлены когнитивные метафоры, такие как **«рамзи покй»** (символ чистоты), **«рамзи рӯшной»** (символ света), **«садоқат»** (верность), **«оромкунанда»** (умиротворяющий), **«рамзи сулҳ»** (символ мира), **«рамзи тозагӣ»** (символ свежести, чистоты), **«рамзи озодӣ»** (символ свободы), **«хурсандӣ»** (счастье), **«оромӣ»** (спокойствие), **«осоништагӣ»** (уют) и др.

Синий цвет занимает вторую позицию по частоте упоминаний. Среди женщин было зафиксировано 20 упоминаний, среди мужчин – 25. Основные ассоциации: небо, море, вода, эмоциональная гармония, внутреннее спокойствие и психологическая устойчивость, например, **«рамзи шодӣ ва эҳсосоти мусбат»** (символ радости и положительных эмоций), **«рамзи қувват ва нерӯи дохилӣ»** (символ силы и внутренней энергии) и **«рамзи оромӣ ва ҳамоҳангӣ»** (символ спокойствия и гармонии). У женщин акцент делается на эмоциональных свойствах, у мужчин – на природной символике и внутренней силе.

Цвет «сабз» (зеленый) ассоциируется с природой, жизненной силой и эмоциональным равновесием. **Женщины** отметили зеленый цвет **5 раз, мужчины – 19 раз**. Для мужчин и женщин цвет «сабз» (зелёный) является символом **«рамзи ҳаёт»** (символ жизни), **«рамзи табиат»** (символ природы), **«рамзи ҳамоҳангӣ ва оромӣ»** (символ гармонии и умиротворения), **«рамзи умед»** (символ надежды) и **«рамзи баҳор ва навсозӣ»** (символ весны и обновления).

Также мужчины данный цвет связывают с религиозными ценностями, например, **ин ранги дӯстдоштаи Паёмбарамон с.а.в. аст** (это любимый цвет нашего Пророка с.а.в.). В ответах женщин данная реакция отсутствует.

Цвет «сиёҳ» (черный) проявляет амбивалентные оценки: отрицательные в целом, но с положительными ассоциациями среди любимых цветов (женщины – 8 упоминаний, мужчины – 11). Данный цвет женщины и мужчины ассоциируют с **«рамзи зебой ва услуб»** (символ элегантности и стиля), **«рамзи мардонагӣ»** (символ мужественности) и **«рамзи қувват ва сир»** (символ силы и тайны). Черный цвет выполняет преимущественно эстетико-статусную функцию.

Цвет «сурх» (красный) характеризуется амбивалентными оценками. **Женщины** отмечают радость, любовь, энергию и смелость, например, **«рамзи шодӣ ва зебой»** (символ радости и красоты) и **«рамзи нерӯи эҳсосӣ, муҳаббат ва чуръат»** (символ эмоциональной энергии, любви и смелости).

Цвет «зард» (желтый) и **«бунафш» (фиолетовый)** фиксируются в ответах участниц редко (по 3 упоминания). Цвет **«зард» (жёлтый)** в женском языковом сознании является символом солнца, тепла, радости и энергии: **рамзи офтоб, гармӣ, шодӣ ва энергия**, а цвет **«бунафш» (фиолетовый)** считается символом красоты, гармонии и творческой энергии – **рамзи зебой, ҳамоҳангӣ ва нерӯи эҷод**.

Было выявлено, что нелюбимыми цветами респондентов женского и мужского пола являются «сиёҳ» (чёрный). Обе гендерные группы связывают его с тьмой, печалью, несчастьем и трауром, например, реакция женщин – **ранги сиёҳ наонқадар писанд аст, зеро он ба ғам ва танҳои вобаста аст** (Чёрный мне не очень нравится, потому что он связан с печалью и одиночеством); **сиёҳ – зеро бо ғам ва зулм алоқаманд аст** (Чёрный связан с печалью и угнетением); реакция мужчин – **ранги сиёҳ писанд нест. Чунки маънои торикӣ, хусусияти манфӣ дорад** (чёрный цвет мне не нравится, так как он означает темноту и обладает негативной характеристикой); **ранги сиёҳ. Чунки рамзи мотам аст** (Чёрный цвет, потому что он является символом траура).

Следующим отрицательным цветом является – **зард (жёлтый)**. Исследуемый цвет респондентами воспринимается как слишком яркий, вызывающий раздражение и тревогу: ответы женщин: **бале ин ранги зард аст чунки хело равшан аст** (да, это жёлтый, потому что он слишком яркий); **ба ман рангҳо норинҷӣ ва зард писанд нест. Сабаб дар он аст, ки ман ходисаи нофорои дорам бо ин рангҳо** (мне не нравятся оранжевый и жёлтый, потому что у меня с ними связана неприятная ситуация); реакция мужчин – **агар ман ранги зардро бинам хиссиёти бад пайдо мекунам** (если я вижу жёлтый, у меня возникает плохое чувство); **ранги зард рамзи ташивишо ва эҳсоси бадро дорад** (жёлтый символизирует тревогу и плохое самочувствие).

Цвет «сурх» красный в языковом сознании мужчин и женщин ассоциируется с **войной, опасностью, смертью, огнём, травмой** и др., например, в высказываниях участниц эксперимента подчеркивается – **ранги сурх ба ходисаҳои даврани чангҳо ба ёди ман меояд** (красный ассоциируется с военными событиями); **бо ранги сурх ходисаҳои нохуше аст. Ин аз даст додани азизон** (с красным цветом связано тяжёлые события – утрата близких); реакция мужчин – **сурхро. Чунки хотираҳои бади маро бад ёд меорад** (красный, потому что он напоминает мне плохие воспоминания); **ранги сурх. Чунки рамзи оташ аст ва ман оташро дӯст намедорам** (красный – символ огня, а я не люблю огонь).

Цвет «гулобӣ» (розовый) у женщин и мужчин часто оценивается через социальные стереотипы («девчачий цвет») или как индивидуально неприятный, например, высказывания женщин: **ба ман ранги гулобӣ писанд нест барои он ки аз хурдӣ ин ранг ба ман хосияти хубе надорад** (мне не нравится розовый, потому что с детства он не вызывает у меня хороших эмоций); ответы участников мужского пола: **ранги гулобӣ. Чунки ранги духтарона аст** (розовый цвет, потому что это девчачий цвет); розовый, потому что моя девушка уже надоела мне этим цветом.

Таким образом, в языковом сознании носителей таджикского языка существует устойчивая система отрицательно маркированных цветовых концептов, общая для мужчин и женщин. Наиболее негативно оценивается цвет «сиёҳ» (чёрный), который в обеих гендерных группах ассоциируется с тьмой, печалью и трауром, что подтверждается реакциями типа **ранги сиёҳ наонқадар писанд аст, зеро он ба ғам ва танҳои вобаста аст** (чёрный связан с печалью и одиночеством) и **ранги сиёҳ. Чунки рамзи мотам аст** (чёрный – символ траура).

Цвет «зард» (жёлтый) занимает промежуточную позицию среди нелюбимых цветов и воспринимается как раздражающий и тревожный стимул: **ранги зард рамзи ташвишро ва эҳсоси бадро дорад** (жёлтый символизирует тревогу и плохое самочувствие).

Цвет «сурх» (красный) характеризуется высокой эмоциональной напряжённостью и связан с опасностью, войной и травматичными воспоминаниями, например: **ранги сурх ба ходисаҳои даврани чангҳо ба ёди ман меояд** (красный ассоциируется с военными событиями).

Цвет «гулобӣ» (розовый) оценивается отрицательно преимущественно по социальным и индивидуальным причинам, включая гендерные стереотипы (**ранги духтарона аст** (девчачий цвет)).

В целом, негативная оценка цветов формируется под влиянием культурных символов, социальной маркированности и личного опыта респондентов, а гендерные различия проявляются главным образом в мотивации и вербализации отрицательного отношения, а не в самом выборе нелюбимых цветов.

Цвета «сабз» (зелёный) и «кабуд» (синий) в обеих группах устойчиво ассоциируются с природой, спокойствием и эмоциональным комфортом: **ранги сабз табииро ба хотирам меорад** (зелёный напоминает природу); **ранги кабуд ба ман оромӣ мебахшад** (синий дарит спокойствие).

Цвет «сафед» (белый) в мужском и женском языковом сознании выступает как символ мира, чистоты и света: **ранги сафед рамзи сулҳ аст** (белый – символ мира).

Таким образом, сходство мужского и женского языкового сознания проявляется в универсальных культурно-природных символах и общей амбивалентности эмоционально нагруженных цветов, тогда как различия обусловлены степенью поляризации оценок, аксиологическим статусом чёрного и жёлтого цветов, а также различными когнитивными стратегиями интерпретации: культурно-иерархической у женщин и персонально-событийной у мужчин.

Литература

1. Алексеев, С. С. О цвете и красках. – М.: Искусство, 1962. – 205 с.
2. Алиева, С. А., Муртазалиева П. М. Семантика колоративов «чёрный», «белый» и «красный» во фразеологических единицах русского и аварского языков // International Research Journal. – 2023. – № 1 (127). – С. 58–63.
3. Атоева, М.М. Лексика, обозначающая цвет в таджикском и русском языках: автореф. дис. ... канд. филол.наук: 10.02.20 / Атоева Мамлакат Мухтаровна. – Душанбе, 1988. – 18с.
4. Атоева, М.М. Лексика, обозначающая цвет в таджикском и русском языках: дис. ... канд. филол.наук: 10.02.20 / Атоева Мамлакат Мухтаровна. – Душанбе, 1988. – 199с.
5. Базыма, Б.А. Психология цвета: теория и практика: учеб.пособие / Б.А.Базыма. – СПб.: Речь, 2007. – 203 с.

6. Вежбицкая, А. Семантика цвета и универсалии восприятия // Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. – С. 231-254.
7. Горошко, Е. И. Гендерные исследования в психолингвистике / Е. И. Горошко // Введение в гендерные исследования. В 2 ч. Ч. II : учеб. пособие / под ред. И. А. Жеребкиной. – Харьков : ХЦГИ ; СПб. : Алетейя, 2001. – С. 200–220.
8. Кириллина, А. В. Гендерные аспекты языка и коммуникации / А. В. Кириллина. – М. : Высшая школа, 2005. – 256 с.
9. Морицинский В. С. Цветообозначения как смыслообразующие элементы индивидуально-авторской картины мира в ранней прозе Л. Н. Андреева: автореферат дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Белгород, 2019. – 24 с.
10. Москвин, В. А. Межполушарные отношения и проблема цветовосприятия в психологии / В. А. Москвин // Вестник ОГУ. – 2002. – № 4. – С. 42–47.
11. Охониезов В.Д. Цветовая символика в персидско-таджикской классической поэзии: дис. ... д-ра филол. наук: 10.01.03 / Охониезов Варка Дустович. – Душанбе, 2010. – 335 с.
12. Рахилина Е. В. О цветном и бесцветном // Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость. – М, 2000. – 416 с.
13. Тобурокова, В.М. К вопросу о специфике цветообозначений в профессиональной речи // И.А. Бодуэн де Куртене: ученый, учитель, личность / Красноярский гос. унт; Под ред. Т.М. Григорьевой. – Красноярск, 2000. – С. 255-259
14. Фрумкина, Р. М. Цвет, смысл, сходство: Психолингвистический анализ / Р. М. Фрумкина. – М. : Наука, 1984. – 175 с.

СТРУКТУРНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ И ЯДЕРНЫЕ ЗОНЫ АССОЦИАТИВНОГО ПОЛЯ ЛЕКСИКИ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ЦВЕТОВ (НА МАТЕРИАЛЕ РЕАКЦИЙ ЖЕНЩИН И МУЖЧИН)

Данная статья посвящена структурному организации и ядерные зоны ассоциативного поля цветовых лексем на материале реакций женщин и мужчин. Несмотря на наличие общих семантических доминант, структура ассоциативных полей, распределение лексико-семантических групп и характер оценочности демонстрируют существенные различия, обусловленные социально-культурными и психокогнитивными факторами гендера. Цвет «сафед» (белый) является доминантным в цветовой системе предпочтений как у женщин, так и у мужчин. Данный цвет в языковом сознании респондентов мужского и женского пола ассоциируется как символ чистоты, света, верности, умиротворения, мира и свободы. Синий цвет занимает вторую позицию по частоте упоминаний. Основные ассоциации: небо, море, вода, эмоциональная гармония, внутреннее спокойствие и психологическая устойчивость, например, «рамзи шодӣ ва эҳсосоти мусбат» (символ радости и положительных эмоций), «рамзи қувват ва нерӯи дохилӣ» (символ силы и внутренней энергии) и «рамзи оромӣ ва ҳамоҳангӣ» (символ спокойствия и гармонии). Цвет «сабз» (зеленый) ассоциируется с природой, жизненной силой и эмоциональным равновесием. Для мужчин и женщин цвет «сабз» (зелёный) является символом «рамзи ҳаёт» (символ жизни), «рамзи табиат» (символ природы), «рамзи ҳамоҳангӣ ва оромӣ» (символ гармонии и умиротворения), «рамзи умед» (символ надежды) и «рамзи баҳор ва навсозӣ» (символ весны и обновления). Цвет «сиёҳ» (черный) проявляет амбивалентные оценки: отрицательные в целом, но с положительными ассоциациями среди любимых цветов. Данный цвет женщины и мужчины ассоциируют с «рамзи зебоӣ ва услуб» (символ элегантности и стиля), «рамзи мардонагӣ» (символ мужественности) и «рамзи қувват ва сир» (символ силы и тайны). Черный цвет выполняет преимущественно эстетико-статусную функцию.

Ключевые слова: структура, лексико-семантическая группа, цвет, белый цвет, зелёный цвет, красный цвет, желтый цвет, черный цвет, сравнение, анализ, сходства, общность, отличие.

ТАШАККУЛИ СОҲТОР ВА ГУРҶҲОИ ЯДРОИИ МАЙДОНИ АССОТСИАТИВИИ ВОЖАГОНИ ИФОДАГАРИ РАНГ (ДАР АСОСИ ВОКУНИШҲОИ ЗАНОН ВА МАРДОН)

Мақолаи мазкур ба ташаккули соҳторӣ ва гурӯҳҳои ядроии майдони ассотсиативии вожагони ифодагари ранг дар асоси воқунишҳои занон ва мардон бахшида шудааст. Сарфи назар аз мавҷудияти доминантҳои умумии маъноӣ, соҳтори майдони ассотсиативӣ, тақсимои гурӯҳҳои луғавӣ-маъноӣ ва хусусияти баҳодиҳӣ вобаста ба омилҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва психокогнитивии ҷинсият тафовути назаррасро нишон медиҳанд. Ранги "сафед" дар низомии рангҳое, ки ҳам занон ва ҳам мардон мелисанданд, бартарӣ дорад. Дар шуури забонии мусоҳибони ҷинси мард ва зан ин ранг бо поки, равшанӣ, вафодорӣ, оромӣ, осоиштагӣ ва озоӣ иртибот дорад. Ранги кабуд аз рӯи басомад мавқеи дуҷумро ишғол мекунад. Ассотсиатсияҳои калидии ин ранг: осмон, баҳр, об, ҳамоҳангии эҳсосӣ, оромии ботинӣ ва суботи равоӣ ба шумор мераванд, аз қабилӣ "рамзи шодӣ ва эҳсосоти мусбат", "рамзи қувва ва нерӯи дохилӣ" ва "рамзи оромӣ ва ҳамоҳангӣ" ба шумор мераванд. Ранги «сабз» бо табиат, зиндагӣ ва мувозинати эҳсосотӣ иртибот дорад. Ранги сабз ҳам барои мардон ва ҳам барои занон рамзи "рамзи ҳаёт", "рамзи табиат", "рамзи ҳамоҳангӣ ва оромӣ", "рамзи умед" ва "рамзи баҳор ва навсозӣ" мебошад. Ранги "сиёҳ" арзиши дучанд дорад: дар маҷмӯъ манфӣ, аммо бо

ассотсиатсияҳои мусбӣ дар байни рангҳои дӯстдошта ҷойгир аст. Занону мардон ин рангро ба “рамзи зебӣ ва услуб”, “рамзи мардонагӣ” ва “рамзи кувва ва сир” рабт медиҳанд. Ранги “сиёҳ”, пеш аз ҳама, вазифаи зебӣ ва вазъияту ҳолатро иҷро мекунад.

Калидвожаҳо: сохтор, гурӯҳи луғавӣ-маъноӣ, ранг, ранги сафед, ранги сабз, ранги сурх, зард, сиёҳ, муқоиса, таҳлил, шабоҳат, умумият, тафовут.

STRUCTURAL ORGANIZATION AND NUCLEAR ZONES OF THE ASSOCIATIVE FIELD OF VOCABULARY DENOTING COLORS (BASED ON THE REACTIONS OF WOMEN AND MEN)

This article dealt with structural organization and core zones of the associative field of color lexemes based on the reactions of women and men. Despite the presence of common semantic dominants, the structure of associative fields, the distribution of lexical-semantic groups and the nature of evaluativeness demonstrate significant differences due to socio-cultural and psychocognitive factors of gender. The color "сафед" (white) is dominant in the color preferences of both women and men. In the linguistic consciousness of both male and female respondents, this color is associated with purity, light, fidelity, pacification; conciliation, peace, and freedom. Blue color is on the second place in frequency of mention. Key associations of this color is: sky, sea, water, emotional harmony, inner calm, and psychological stability, such as "a symbol of joy and positive emotions", "a symbol of strength and inner energy", and "a symbol of calmness and harmony". The color "сабз" (green) is associated with nature, vitality, and emotional balance. For both men and women, green symbolizes "a symbol of life", "a symbol of nature", "a symbol of harmony and peace", "a symbol of hope", and "a symbol of spring and renewal". The color "сиёҳ" (black) exhibits ambivalent evaluations: negative overall, but with positive associations among favorite colors. Women and men associate this color with "a symbol of elegance and style" "a symbol of masculinity", and "a symbol of strength and mystery". Black color primarily serves an aesthetic and status function.

Keywords: structure, lexical-semantic group, color, white color, green color, red color, yellow color, black color, comparison, analysis, similarities, community, difference.

Об авторе

Ансорова Мутриба Муаззамовна
Соискатель кафедры языкознания и
сопоставительной типологии
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: ansorova1989@mail.ru

About the author

Ansorova Mutriba Muazzamovna
Researcher in the Department of Linguistics
and Comparative Typology
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: ansorova1989@mail.ru

Дар бораи муаллиф

Ансорова Мутриба Муаззамовна
Унвонҷӯи кафедраи забониносии ва
типологияи муқоисавӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: ansorova1989@mail.ru

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ИСТИЛОҲОТИ МУКОТИБОТӢ-ИТТИЛООТИИ ДИПЛОМАТӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ОЛМОНӢ

Назаров Т. А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Забони дипломатӣ як забони махсус мебошад, ки дар заминаҳои дигар ба таври байнисоҳавӣ, забоншиносӣ, ҷомеашиносӣ ва таҳлилу муқоисавӣ омӯхта мешавад. Омӯзиши забони дипломатӣ тахмин мекунад, ки забон ва рафтори дипломатҳоро метавон ба таври муфассал тавсиф кард ва аз рӯи намунаи муқаррари забонӣ асосан расму оинҳо истифода шаванд. Доир ба ин масъала кас гумон мекунад, ки дипломатҳо бояд виртуозҳои забонӣ ва баландпарвоз буда, вазифаи онҳо ин ҳал кардани низоъҳо мебошад. Аммо ин на танҳо аз он сабаб рӯй медиҳад, ки фикрҳо дар забон ифодаи худро пайдо мекунанд, балки қисман аз он сабаб ба амал меояд, ки фикр бо забон пинҳон аст. Инчунин, гуфтан мумкин аст, ки байни истифодаи забон дар соҳаҳои асосии иқтисод, илм ва дипломатия робитаи мустақим вучуд надорад. Истиқлолияти нисбии ин доменҳо ба мавзӯҳои тақсими нақшҳо байни забонҳои гуногун мувофиқат мекунад, яъне забони олмонӣ забони илм, забони англисӣ забони тиҷорат ва забони фаронсавӣ забони дипломатӣ ҳисобида мешавад. Баъди ифода ва истифодаи ин мафҳум дигар воқеиятро, махсусан дар робита ба забони олмонӣ инъикос намекунад. Баръакс, забони англисӣ на танҳо дар тиҷорат, балки дар илм ҳам нақши пешбарро бар душ гирифта, мавқеи забони фаронсавӣ бошад ҳамчун забони дипломатӣ бе баҳс боқӣ мемонад. Дар замони муосири тараққӣ мо дар воҳуриҳои ҳамарӯзаи худ бо одамони дорои фарҳангҳои гуногун рӯ ба рӯ мешавем, бахусус дипломатҳо имрӯз бояд пеш аз ҳама қобилияти муоширати байнифарҳангии хуб дошта бошанд, чунки онҳо намоёндагӣ аз кишвари дигарро дар қаламрави дигар кишвар ба уҳда доранд.

Вақте ки мо ба муқоисаи забонҳо новобаста ба кадом соҳа ва самт даст мезанем, албатта дар он ҷо хусусиятҳо ва фарҳангу тамаддуни ду миллат ва кишвар мавриди пажӯҳиш қарор мегиранд. Соҳа ва самти дипломатия бахусус дар муқоиса бо дигар забон кори осону содда набуда, аз тарҷумон ва ё пажӯҳишгар заҳмати хеле зиёдеро талаб мекунад, то ки дар рафти фаъолият ба иштибоҳот роҳ надиҳад.

«Истилоҳсозӣ фаъолияти огоҳонаи инсон буда, яъне инсон метавонад бевосита ба он мудохила кунад. Ҳадаф дар он ҳар ҷи расотар, дақиқтар ва равшантар барои аҳли соҳа ва мафҳум марбут ба ҳаёти иҷтимоӣ-сиёсӣ бошад, барои доираи васеътари аҳли ҷомеа, баён кардани маънои мафҳумҳои нав аст. Дар солҳои гузашта вақте истилоҳот ва соҳаҳои қорбурди он кам буд, ҷудо кардани истилоҳот аз таркиби вожаҳои умумӣ мушқилӣ ба бор меовард» [3, с. 21].

Имрӯзҳо, ки мо мебинем Тоҷикистон тавасути Истиқлолияти давлатии худ имкон ба даст овардааст, ки дипломатияи озоди мустақили хешро роҳандозӣ намуда, дар консепсияи муносибати хориҷии худ дипломатияи дарҳои бозро вобаста ба муносибатҳои ҷандинҷониба бо кишварҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ эълон намудааст. Дар тӯли солҳои истиқлолияти давлатӣ Тоҷикистон тавасути принсипҳои байналмилалӣ баробарҳуқуқӣ ва эҳтироми яқдигар бо кишварҳои аъзои созмонҳои ҷаҳонӣ робитаҳои мустақили дипломатии худро ба роҳ мондааст. Албатта тамоми кӯшишҳо ва талошҳо тавассути забони тоҷикӣ амалӣ гашта истодаанд ва мавқеи забони тоҷикӣ баробари доштани мақоми давлатӣ боз дар созмонҳои ҷаҳонӣ аз ҷониби роҳбари давлат садо дода, суҳанронӣ мешавад. Баробари садо додан масъалаи истилоҳ низ густариш ёфта, забон боз ҳам ғанӣ гардида, рушд мекунад.

«Истилоҳоте, ки аз дигар забонҳо ба забони тоҷикӣ роҳ ёфтаанд, аз ҷиҳати таркиби морфологӣ як хел нестанд. Онҳо сода, сохта, мураккаб ва дар шакли ибора-истилоҳот зухур меёбанд» [3, с. 140].

Албатта ҷи хеле ки ба мо маълум аст, тарҷумонӣ як самти осон ва одӣ набуда, хусусиятҳо ва нозуқиҳои худро бахусус дар самти тарҷумаи истилоҳот вобаста ба соҳаро дорад. Истилоҳ метавонад дар худ омоним, синоним ва полисемия дошта бошад, аз ин лиҳоз, дар вақти тарҷума тарҷумон бояд дониши ҳаматарфа ва фарехта дошта бошад.

«Мушкилоти истилоҳоти назариявӣ ҳоло ҳам ҳалнашуда боқӣ мондааст. То ба имрӯз дар масъалаи корбурди синонимҳо дар байни коршиносони соҳа тавофуқе вучуд надорад. Дар ин робита оид ба як қатор зухуроти забонӣ дар соҳаи омонимия, синонимҳо ва полисемия дар соҳаи илми забоншиносӣ андешаҳои мухталиф вучуд доранд» [2, с. 60].

Яке аз самтҳои ҳеле муҳим дар дипломатия ин ҷамъовардан ва ба танзим даровардани иттилоот ба шумор меравад. Аз ин лиҳоз, дипломатро мебояд, ки ба сифатҳои хоси худ вобаста ба касбияти дипломатӣ ва то чиандоза кунҷков будани ӯ вобаста ба даст овардани иттилоот, ахбори саҳеҳ ва пайгирии авзоъ, инчунин, муносибатҳо ва фаъолияти зиндагии кишвари иқоматдошта, гузориши он ба кишвари хеш ба ҳисоб меравад.

Гузаштагони мо аз забондониву касбияти баланди фиристодаи худ, ки дар замонҳои пеш ба кишвари дигар вобаст мекардан, маҳз ба ин масъала диққати махсус меоданд, то маълумотҳо пурра, саҳеҳ ва таҳлилшуда бошанд, то ин ки муносибатҳо пойбарҷо боқӣ монад. Ин гуфта маҳз дар Шохномаи безаволи ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ, Сиёсатномаи Қивомуддин Абуалӣ Ҳасан ибни Алӣ ибни Исҳоқ, ки бо унвони Низомулмулк машҳур аст ва Таърихи Масъудӣ-и Абулфазл Муҳаммад ибни Ҳусайни Байҳақӣ дарҷ гардидаанд, ки имруз мо бевосита аз ин гуфтаҳо ва фиристодаҳои истифода мекунем. «Дар бораи фиристода ва сафирҳо – яке аз мансабҳои муҳимтарин ва калидӣ, инчунин, сифатҳои онҳо дар кишвари иқоматдошта, дарак аз он мекунам, ки робита ва ҳамкорӣ бо кишварҳои хориҷӣ ҳанӯз дар он давраҳо вучуд доштаанд» [5, с. 2].

Вакте ки мо ба сарчашмаҳои илмӣ вобаста ба самти фиристодагон назар мекунем, дарк мекунем, ки дар он замон чи гуна мавриди истифода қарор доштанд. Чи ҳеле ки мо медонем, Низомулмулк, вазир, сиёсатмадор ва аҳли дониши тоҷик дар китоби худ «Сиёсатнома» ё «Сияр-ул-мулк» касби иттилоотро аз вазифаҳои аслии фиристодагон медонист. Вобаста ба ин мавзӯ дар асари худ қайд менамояд, ки пеши назари подшоҳон аз эъзоми фиристодагон ба кишвари якдигар ин танҳо расондани нома ё паём набуда, балки ошкоро анҷом додани садҳо мақсади дигар буда, доир ба вазъи географии кишвар, огоҳӣ аз теъдоди лашкар ва вазъи таслиҳот низ огоҳ бошанд.

Қобили зикр аст, ки баъди гузашти чандин садсолаҳо ин муносибатҳо дар робитаҳои байналмилалӣ эътибори худро аз даст надодааст. Имрузҳо бисёре аз роҳнамоиҳои он замон дар шакли замони муосир яъне дар шакли нав аорид шуда, мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Дар фаъолияти дипломатӣ самти **иттилоот ва ахбор – Informationen und Neuigkeiten** яке аз самтҳои муҳим ба шумор рафта, мавриди таҳқиқ ва пажӯҳиш қарор дода мешавад. Мувофиқ ба сарчашмаҳои илмӣ таҳқиқ ва пажӯҳиши дипломатӣ дар се марҳилаи муҳим гузаронида мешавад. Якум ҷамъовариҳои мавод – **Sammlung von Materialien oder Materialsammlung**, дуум таҳлили мавод – **Materialanalyse** ва сеюм ин омоданамоеи гузориш – **Berichtserstellung** мебошад. Вобаста ба мавридҳо дастраскунии ҳақиқат аз миёни далелҳои дар дастбуда барои фиристодаҳо ҳеле зарурӣ мебошад.

Дар рафти нишастҳои рӯзмарра фиристодагон ба таҳияи масъалаҳои иттилоотӣ маълумотӣ, номаҳои сиёсӣ – **Politische Briefe**, гузоришҳо – **Berichte**, мукотиба дар масъалаҳои консулӣ – **Korrespondenz zu konsularischen Angelegenheiten**, барқияҳои рамзӣ – **Kodierte Telegramme**, сабти суҳбат – **Aufnahme Gespräch**, маълумотнома – **Referenz**, тавсифномаҳои сиёсӣ – **politische Beschreibungen**, ҷавобҳо ба дархостҳои вазорати корҳои хориҷӣ – **Antwort auf Anfragen des Außenministeriums** ва ғайра машғул мешаванд.

Гузориши солонаи сиёсӣ – **Jährlicher politischer Bericht**. Гузориши солонаи сиёсиро аслан дипломатҳои калон ва таҷрибадори сафорат дар асоси нақшаи омоданамудаи сафир, омода мекунанд. Дар гузориш метавон тавсифномаи нерӯҳои сиёсӣ ва роҳбарони кишварро дарҷ кард.

Гузориши солонаро аз лиҳози забонӣ бисёр дипломатҳо дар сафорат пайваستا менависанд, вобаста ба ин масъалаҳои сар мезананд, ки онҳо вобаста ба масоил ва матолиб тақрор мешаванд. Аз ин лиҳоз, лозим мешавад, ки вобаста ба масоили омода кардани гузориш гурӯҳи сиёсати дохилӣ бахши вобаста ба матолиб ташкил карда, гузоришро омода кунанд, ичунин, гузориши омодакарда дар гурӯҳи корӣ ҷамоҳанг карда шавад.

Номаҳои сиёсӣ – **Politische Briefe**. Номаҳои сиёсӣ дар ҳоле омода мешаванд, ки зарурияти огоҳ кардани вазорат ва роҳбарияти кишвар ба миён омада, аз рӯйдодҳои

муҳимми кишвари маҳалли иқомат, таҳаввулот дар муносибатҳои байни ин кишварҳо бошад. Номҳои сиёсӣ қисматҳои муҳими худро доранд, ки онҳо барои омода кардан диққаташон вобаста ба қисматҳо хеле зарур аст: 1) аҳамияти мавзӯ; 2) бамаврид будани маълумот; 3) таҳлили амиқи ҳамаҷониба; 4) пешниҳод ё тавсияи сафорат чиҳати ҳимояи манфиатҳои кишвари мо ва шаҳрвандони он. Номҳои сиёсӣ замоне фиристода мешаванд, ки дар ҳаёти кишвари маҳалли маъмурият тағйироти ҷиддӣ дар сиёсати дохилӣ ё хориҷӣ ва дигар шудани ҳокимият ва роҳбарияти кишвар бошад.

Барои омода кардани номаҳои сиёсӣ қоидаҳои махсусмавҷуд нест. Ин дастурҳоро доираи маҳдуди кормандон таҳия ва омода карда, дар ҳолати лозимӣ теъдои ками ширкаткунандагон онро баррасӣ мекунанд. Ин дастурҳои сиёсӣ тарқи имзои сафир пешниҳод мешавад. Тақризи ин дастурҳои сиёсиро одатан идораҳои кишвар вобаста ба мавзӯ омода карда ба сафорат мефиристанд. Бояд қайд кард, ки номаи сиёсӣ аз 4 то 6 саҳифа навишта мешавад.

Номаҳои иттилоотӣ ё маълумотномаҳои мавзӯӣ – **Informationsschreiben oder Fachreferenzen**. Номаҳои иттилоотӣ ё маълумотномаҳои мавзӯӣ дар бораи мавзӯҳои гуногун оид ба мавриди саъю кӯшиш ва ғамхориҳои вазорати корҳои хориҷии кишвар буда, омода мешаванд. Вобаста ба оmodанамоеи номаҳои иттилоотӣ қоидаҳои муқарраргардида ва махсус вучуд надорад. Танҳо як ҷизро бояд ба назар гирифт, ки номаҳои иттилоотӣ тасодуфӣ омода нагарданд ва нашаванд. Номаҳои иттилоотӣ бояд ба далелҳои дақиқ санҷида таъя карда, барои нақли суҳанони шахсиятҳои сиёсии давлат ва овардани маълумотҳои оморӣ ҳатман аз манбаъҳои дастрас дарҷ гарданд. Аз ҳама муҳимтар ва самарабахштар дар ин намуди санадҳо бояд ҳатман ҷанбаи таҳлилий нишон дода бошанд. Дар асоси он таҳлил фаъолияти вазорати корҳои хориҷӣ ва сафорат натиҷагирӣ шуда, аз рӯйи имкон пешниҳодҳо ироа мегарданд.

Муҳлат – Frist. Тавассути муҳлат барои корманди сафорат доништан зарур аст, ки дар кадом фосилаи вақт мақсадҳои худро амалӣ кардан меҳаҳад. Бехтар он аст, ки барои амалӣ кардани тасмимҳои худ вақти дақиқ гузорад, масалан дар санаи 10.12.2025 ва ё амсоли онҳо, чунин тарзи фаъолият корро осонтар мегардонад.

Мустақилият – Unabhängigkeit. Ин навъи фаъолият низ ба як ҳадафи худ расидан ё дар нимароҳ бозмондан, бешакку шубҳа аз ҳуди корманд вобастагии калон дорад. Дар ин маврид танҳо маҳорати дипломатии ҳуди корманд пурсида мешавад, ки оё бо одамоне бо онҳо дарякҷоягӣ қору зиндагӣ ва фаъолият мебарад, барои ба даст овардани ҳадафҳо ва мустақилияти худ таъсир расонад.

Тавсифномаи сиёсӣ – Politisches Beschreibung. Тавсифномаи шахсияти сиёсӣ, ҷамъиятӣ, дипломат, соҳибкор ва шахсияти фарҳангӣ ин ҳуҷҷати муҳимм буда, барои мукотибаи дохилӣ дар сафорат омода мешавад. Ҳайатҳои давлатӣ ва ҳукумати ин ҳуҷҷатро омода карда, бисёре аз вазоратҳо онро барои дар худ нигоҳ доштан талаб мекунанд. Маълумотномаҳои тарҷумаҳои (ба монанди «**Übersetzungsreferenzen**»), адабиёти дигари маълумотӣ, суҳанронӣ ва изҳороти шахси мавриди тавсиф, мақолаҳо оид ба он шахс дар матбуот, мақолаҳо ва китобҳои шахсии онкас, корномаи ӯ, сабтҳои суҳбат бо ӯ, агар дар сафорат ва вазорат вучуд дошта бошанд. «Тавсифнома пурсишнома буда наметавонад, вале маълумоти асосии тарҷумаҳои дар бораи сиёсатмадор (сол ва ҷои таваллуд, шуғли волидайн, маълумот ва марҳилаҳои асосии фаъолияти ӯ – **Geburtsjahr und -ort, Berufe der Eltern, Ausbildung und wichtigste Schritte seiner Karriere**) бояд ҳатман зикр гарданд. Қисмати асосии тавсифнома ба фаъолияти сиёсӣ ва иҷтимоӣ, дидгоҳҳо ва нақши сиёсии ӯ дар кишвар ихтисос дода мешавад. Тавсифнома бояд танҳо шомили далелҳо ва маълумоти санҷида, инчунин, арзёбии асосноки фаъолияти ӯ бошад» [8, с. 14].

Барқияҳои рамзӣ – Verschlüsselte Telegramme. Барои омода кардани санадҳои мукотибаи хизматӣ, ки зикрашон дар боло дарҷ шуд, чун қоида тақрибан тамоми кормандони сафорат ширкат варзида, санадҳои мазкурро одатан ба марказ моҳе як маротиба раво мекунанд. Барқияи рамзӣ бошад ҳар рӯз ирсол мегардад. Дар омода кардан ин амал танҳо доираи маҳдуди кормандон, аз ҷумлаи дипломатҳои бузург ва таҷрибадор ширкат мекунанд.

Шакли барқия – Art oder Form der Telegramme. Шакли оmodанамоеи барқия бо унвон оғоз меёбад. Дар ҳоли набунаи сафир барқияро танҳо кордор метавонад имзо гузорад.

Одатан барқия ба масъалаи муҳим ва очил равона, омода мешавад. Барқияи рамзӣ ба манбаъҳои ҷиддӣ тақия карда, набояд матолиби расонаҳои гурӯҳиро дар худ дошта бошад. Барқия дорои маълумоти дақиқ ва муҳим буда, фишурда ва бидуни вожаҳои зиёдатӣ, таҳлили масъалаи баёншударо дорад. Дар ҳоли зарурат, пешниҳодҳо низ зиёдати буда наметавонанд, агар илова шаванд, зара надорад. Худи номи барқия ба услуби хосси он ишора мешавад, яъне матни он сода, кӯтоҳ, муътамад, бидуни тафсилоти зиёдатӣ ва комилан возеҳ омода мешавад. Барқия назари сафоратро дар мавриди масъала бозгӯӣ карда, набояд паси назари ҳукумат ва вазир пинҳон бошад. Ҳаҷми барқия аз 1 то 2 саҳифаро ташкил медиҳад.

Тезисҳо ё мавзӯҳои суҳбат – Thesen oder Diskussionsthemen, санади муҳим буда, пеш аз вохурӣ ва ё музокироти расмӣ бо ҳаياتҳои ҳамтоӣ хориҷӣ омода мешаванд. Дар ин санад шарҳи муфассали мавзӯҳо ва масъалаҳои, қарор мегиранд, ки ҳангоми мулоқот ё музокироти расмӣ баррасӣ мешаванд. Ҷараёни мулоқот ё музокироти расмӣ ба пуррагӣ ҳаттӣ сабт мешавад. Сабти суҳбат ё гузориш аз мулоқот (**музокирот – Verhandlung**) барои пайгирии баъдии масъалаҳои баррасишуда ва иҷрои тавофуқҳои ҳосилшуда лозим меояд.

Вобаста ба мавзӯ якҷанд суҳан оид ба вижагиҳои гирдоварӣ ва пардозии маълумот ва гузориши он ба марказ, яъне пойтахти кишвар иброз доштан бомаврид лозим меояд. Чихеле ки зикр гардид, огоҳ кардани мақомоти давлатӣ аз хабарҳои воқеаҳои, ки донишмандони онҳо айни муддао ва муҳим мебошанд, яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи ҳар як фиристода мебошад. Дар фаъолияти давлатӣ ахбор, иттилоот, натиҷагирӣ ва пешбиниҳои марбут ба кишвари маҳалли маъмурият бояд ба ҳар васила, чи маҳрамона ва чи ошкор ба марказ гузориш пешниҳод кунад. Дипломат дар изҳори назар ва гузоришҳои худ ҳамеша воқеъбин ва ростгӯӣ бошад. Дипломатияи дуруст ва пойдор он дипломатияе ҳисобида мешавад, ки пояи ростӣ, воқеъбинӣ, дар назар гирифтани манфиатҳои миллии кишвар ва наздикии миллатҳо поягузори шуда бошад. Дипломатияе, ки бар асоси макру ҳила бошад ва танҳо бар манфиатҳои як давлат тақия кунад, он ҳеҷгоҳ пойдор буда наметавонад.

Забонҳои хориҷӣ ва донишмандони онҳо, бахусус забони англисӣ ва олмонӣ ё фаронсавӣ яке аз зарурияти зиндагии дипломатии имрӯз ба шумор меравад. Комёбтарин фиристодаҳо нафароне ба шумор мераванд, ки ин забонҳоро ба наҳви комил чи дар гуфтугӯ ва чи дар хондан ва ё навиштан балад мебошанд. Фиристодагон ҳадди ақал ба як ё ду забон гуфтугӯ карда тавонанд. Зимнан бояд ба аҳамияти донишмандони забони кишвари маҳалли маъмурият низ таъкид ва эътиҳод дошт, чунки онҳо дар онҳо иқомат мекунанд. Вале сарфи назар аз донишмандони забонҳои хориҷӣ, фиристодаҳо бояд бар забони модарии кишвари худ дар сатҳи олӣ суҳангу бошанд, чунки онро хуб омӯхта муоширати адабӣ карда тавонад. Бартари забони модарӣ барои фаҳмидани фаҳмондани матолиб, тарҷумани саҳеҳи изҳорот ва муқотибот, ки ба забони хориҷӣ аст, навиштани гузориш, барқияҳо ва дигар масъалаҳои пеш омада ба кишвари худ ирсол намудан, хеле зарурат дорад.

«Дипломатия метавонад дучониба ё бисёрҷониба бошад. Дипломатияи дучониба байни ду давлат сурат мегирад. Ба дипломатияи бисёрҷониба якҷанд давлатҳо ҳамроҳ шуда, дар як вақт бо ҳамдигар муносибат ба роҳ мемонанд – аксар вақт метавонанд ба таври институтсионалӣ дар ҷаҳорҷӯбаи созмони байналмилалӣ фаъолият дошта бошанд» [7, с. 20].

Вале бартарӣ бар забон кифоягӣ намекунад, балки доштани иттилооти фароҳ дар заминаҳои муҳталиф зарурат пайдо мекунад. Ин ҳамон мафҳуме мебошад, ки ба забони англисӣ **general knowledge** ва ба забони олмонӣ **Allgemeinwissen** ном бурда мешавад. Барои доштани иттилооти фароҳ, хондани китобу маҷалла, рӯзномаҳо ва муоширату ширкат дар мувоҳисаҳо зарурат дорад. Иловатан, фиристода бояд дорои иттилооте дар заминаи фарҳанг ва ҳунар аз кишвари худ бошад ва аз ҳамаи ҷиҳатҳо кишвари худ ва кишвари маҳалли иқоматро дуруст шинохта ва ба ҳамдигар муқоиса карда тавонад.

Фиристодаҳо ва муносибати онҳо барои рушди минбаъдаи кишвар хеле муҳим буда, тавасути забон, расму оин ва фарҳанг кишвари худро ба кишвари дигар муаррифӣ карда, фиристода ҳамчун оина намунаи кишвари дигаре дар кишвар ҳисобида мешавад.

Адабиёт

1. Қосимова, М.Н. Истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ. / М.Н. Қосимова – Душанбе 2007. – 171 с.
2. Назаров Т.А. Таърихи пайдоиш, инкишоф ва мушкилоти истилоҳоти тиббӣ дар забони олмонӣ / Т.А. Назаров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – 2020. №3. 57 – 61 с.

3. Назаров Т.А. Мавқеи истилоҳоти даҳонпизишкӣ, ихтисораҳо ва аломату рамзофарӣ дар забониносии тоҷик ва олмонӣ / Т.А. Назаров, Ш.Б. Эшонова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон Бахши илмҳои филологӣ. – 2024. – №10. – 140 с.
4. Фарҳанги тоҷикӣ ва русӣ. Навири дувум бо илова, такмил ва ислоҳ. – Душанбе, 2006. – 784 с.
5. Франк Науманн. Санъати дипломатия (20 қонуни ғолиби нармтабиат) – Душанбе “Ирфон” 2012. – 222 с.
6. Попов В.И. Современная дипломатия. Теория и практика. Москва, Научная книга, 2000. – 576 с.
7. Шарифзода А., Заробиддин Қ, Фархундапай / А. Шарифзода, Қ. Заробиддин – Душанбе 2014. – 336 с.
8. ABC der Diplomatie. Eidgenössisches Departement für auswärtige Angelegenheiten (EDA) 3003 Bern 2008, - 40 с.
9. Huang Jinqi. What is diplomacy. A bilingual course. – Foreign Affairs College, PRC 2008. –175 с.
10. Duden. Das Synonymwörterbuch Ein Wörterbuch sinnverwandter Wörter 5., vollständig überarbeitete Auflage Band 8. Dudenverlag Mannheim Zürich 2010. – 1136 с.
11. Lüsebrink, Hans-Jürgen. Interkulturelle Kommunikation. Interaktion, Fremdwahrnehmung, Kulturtransfer. 2. Auflage. Stuttgart: Metzler, 2008. – 213 с.
12. Vienna Convention on Diplomatic Relations, 1961. – 20 с.

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ИСТИЛОҲОТИ МУКОТИБОТӢ-ИТТИЛООТИИ ДИПЛОМАТӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ОЛМОНӢ

Дар мақолаи мазкур сухан дар хусуси истилоҳоти мукотиботӣ-иттилоотии дипломатӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ инчунин, мафҳумҳои соҳаи дипломатӣ дар муқоисаи забонҳо рафта, муаллиф кӯшидааст, ки истилоҳоти мукотиботиро дар ин самт дар шакли аслии забони олмонӣ ва забони тоҷикӣ мавриди муқоиса қарор диҳад. Шояд зикр аст, ки рамзгузори паёмҳо ҳангоми мукотиба байни шохон, вазирон ва аҳли дарбор дар гузаштаи дур низ қорбурд мешуд. Ин навъи номанигориро дар гузашта муаммо ё муаммонома мегуфтанд ва одамони махсусе дар дарбор ба ниҳодану кушодани муаммо гумошта шуда буданд. Мафҳуми дипломатия дар муқоисаи забонҳо як абзори анъанавии сиёсати хориҷӣ буда, бо усулҳо, протоколҳо ва расму оинҳои дар тури садсолаҳо омӯхта ва такмилёфта мебошад. Вобаста ба таҳлилҳо дар самти истилоҳи мукотиботӣ ва мафҳумҳо дар ин самти фаъолияти дипломатӣ мушоҳида мешавад, ки дипломатҳои имрӯза дигар на танҳо ба таври пинҳонӣ гуфтушунидҳо анҷом дода ё манфиатҳои миллии ба назар намоёнро асосан ба масъулияти худ дар назди давлати мизбон намоёндагӣ мекунанд. Дар умум бояд гузориши дипломатҳо рост ва воқеъбинона буда, дастгоҳҳои иттилоотӣ ҳам ахбор ва ҳам воқеахоро воқебинона гузориш диҳанд.

Калидвожаҳо: иттилоот, истилоҳ, мукотибот, масъулият, мафҳум, ташаккул, амалиёт, самт, забон, тоҷикӣ, олмонӣ.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ТЕРМИНОВ ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ ПЕРЕПИСКИ И ОБМЕНА ИНФОРМАЦИЕЙ НА ТАДЖИКСКОМ И НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье рассматривается терминология дипломатической переписки и информации на таджикском и немецком языках, а также концепции в дипломатической сфере в сравнительном анализе этих языков. Автор предпринял попытку сравнить терминологию переписки в этой области в оригинале на немецком и таджикском языках. Стоит отметить, что шифрование сообщений использовалось и в переписке между королями, министрами и придворными в далеком прошлом. В прошлом такой тип шифра назывался загадкой, и для составления и решения этой загадки при дворе назначались специальные люди. В сравнительном лингвистическом анализе концепция дипломатии представляет собой традиционный инструмент внешней политики, методы, протоколы и ритуалы которого изучались и совершенствовались на протяжении веков. Анализ терминологии и концепций, используемых в этой сфере дипломатической деятельности, позволяет сделать вывод, что современные дипломаты уже не только ведут секретные переговоры или представляют видимые национальные интересы, но и несут первостепенную ответственность перед принимающим государством. В целом, репортажи дипломатов должны быть правдивыми и объективными, а информационные агентства должны объективно освещать как новости, так и события.

Ключевые слова: информация, термин, переписка, ответственность, концепция, формирование, операция, направление, язык, таджикский, немецкий.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE TERMS OF DIPLOMATIC CORRESPONDENCE AND INFORMATION EXCHANGE IN THE TAJIK AND GERMAN LANGUAGES

This article examines the terminology of diplomatic correspondence and information in Tajik and German, as well as diplomatic concepts, through a comparative analysis of these languages. The author attempts to compare the terminology of correspondence in this area in the original German and Tajik languages. It's worth noting that encrypted messages were also used in correspondence between kings, ministers, and courtiers in the distant past. In the past, this type of cipher was called a riddle, and special people were appointed at court to compose and solve these riddles. In comparative linguistic analysis, the concept of diplomacy represents a traditional instrument of foreign policy, the methods, protocols, and rituals of which have been studied and refined over centuries. An analysis of the terminology and concepts used in this area of diplomatic activity allows us to conclude that modern diplomats no longer only conduct secret negotiations or represent visible national interests, but also bear primary responsibility to the host state. In general, diplomatic reporting must be truthful and objective, and news agencies must cover both news and events objectively.

Keywords: information, term, correspondence, responsibility, concept, formation, operation, direction, language, Tajik, German.

Дар бораи муаллиф

*Назаров Тавакал Айниевич
Н.и.ф., дотсент, мудири кафедраи
умумидонишгоҳии забонҳои олмонӣ ва
фаронсагӣ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
хиёбони Рӯдакӣ, 17
E-mail: rais-1988@mail.ru*

About the author

*Nazarov Tavakal Aynievich
PhD, Associate Professor, Head of the General
University Department of German and French
Languages
Tajik National University
734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan,
Rudaki, Ave., 17
E-mail: rais-1988@mail.ru*

Об авторе

*Назаров Тавакал Айниевич
К.ф.н., доцент, заведующий
общеуниверситетской кафедры немецкого и
французского языков
Таджикский национальный университет
734025, Республики Таджикистан
г.Душанбе, пр. Рудаки, 17
E-mail: rais-1988@mail.ru*

ТАҲЛИЛИ СОҲТОРӢ ВА МАӢНОИИ ИСТИЛОҲОТИ ХИМИЯӢ ДАР МУҚОИСАИ ЗАБОНҲОИ ОЛМОНӢ ВА ТОҶИКӢ

Эшонова Ш. Б.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар забони тоҷикӣ калимасозӣ роҳи тулониро тай карда, тарзу усулҳои сохта шудани калимаҳо ва истифодаи меъёрҳои онҳо муайян гардидааст. Тарзу меъёр ва роҳҳои муайянгардида дар ин муддат ба ягон тағйироти ҷиддие дучор нагардидааст. Мувофиқи сарчашмаҳо, қайд кардан бамаврид аст, ки калимасозӣ дар забони тоҷикӣ таърихи тулонӣ дошта, унсурҳои калимасозии забон дар сохтани калимаҳо ва дар сохтани истилоҳоти гуногун нақши хеле бузург доранд.

Забоншиноси маъруф В. С. Расторгуева дар осори худ «Очерки мухтасари грамматикаи забони тоҷикӣ» ду роҳи асосии калимасозии забони тоҷикиро муайян намудааст: калимасозӣ, иборасозӣ» [10, с. 500].

М. Н. Қосимова дар китоби хеш «Таърихи забони адабии тоҷик» масоили мазкурро ба таври мушаххас мавриди баррасӣ қарор додааст. Мувофиқи андешаҳои ин олими бузург, «калимасозӣ ва роҳи усулҳои он аз қарнҳои IX ва X то ба имрӯз бетағйир боқӣ монда, ба ягон дигаргунии ҷиддие дучор нагардидааст» [6, с. 47].

Дар муайянсозии истилоҳ яке аз принципҳои асосӣ ин ташкил намудани принципи системавӣ ҳисобида мешавад. Системаи истилоҳот маҷмӯе мебошад, ки бо тақия кардани мафҳумҳои илмӣ ва касбӣ дар доираи як соҳаи мушаххаси дониш истифода мешавад.

Усули мушаххас кардани истилоҳ, яъне бозтоб шудани мафҳумҳои илмӣ имкон медиҳад, ки ду навъи воҳидҳои истилоҳӣ 1) истилоҳ-мафҳумҳо ва 2) истилоҳ-ибораи дигар, равшан баён шавад. Меъёри хеле бозғаймӣ фарқ кардани истилоҳ ва аломатҳои номенклатуравӣ ин фарқ қунондани вазифаи онҳо ба шумор меравад. Истилоҳоти мафҳумӣ, ки маънои сирф соҳавӣ доранд, вазифаи муайянқунандаро иҷро мекунанд ва дар вазифаи аввалиндараҷаи номенклатура ном додан ё «тамға» гузоштанро иҷро мекунанд.

«Дар давраи «инқилоби иттилоотӣ» номинатсияи истилоҳотӣ, ки ҳамчун раванди номгузории мафҳумҳои махсус аз соҳаҳои гуногуни дониш ва фаъолияти инсон фаҳмида мешавад, аҳамияти хосса пайдо кардааст. Ин истилоҳот ба сатҳи дуюмдараҷаи моделсозӣ тааллуқ доранд. Бо рамзгузории иттилооти истилоҳотӣ онҳо аҳамияти махсуси иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ доранд, ки ба робитаи махсус дар соҳаҳои гуногуни илм ва фаъолияти инсон мусоидат мекунанд» [13, с. 9].

Вобаста ба мавзӯи мазкур дар самти забоншиносии муқоисавӣ истилоҳоти соҳаи химияро мавриди пажӯҳиши сохторӣ ва маъноӣ қарор дода, дар муқоисаи забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ дақиқ қардем, ки онҳо чи тафовутҳо ва бартарихоро дар худ доранд.

Албатта маврид ба ёдоварӣ аст, ки истилоҳ вобаста ба соҳа ва самти дақиқ метавонад маъноҳои махсусро дар матнҳои соҳавӣ дошта бошанд. Як истилоҳ метавонад вобаста ба самти мухталиф дорои маъноҳои алоҳидае буда, дақиқият ва ҷазоббиятӣ дар худ дошта бошад. Дар ин маврид андешаҳои муҳаққиқ Назаров Т.А. хеле бомаврид мешуморем, ки чунин мешуморанд: «истилоҳсозӣ фаъолияти огоҳонаи инсон буда, яъне инсон метавонад бевосита ба он муваҷҷа карда кунад. Ҳадаф дар он ҳарчи расотар, дақиқтар ва равшантар барои аҳли соҳа ва мафҳум марбут ба ҳаёти иҷтимоӣ-сиёсӣ бошад, барои доираи васеътари аҳли ҷомеа, баён кардани маънои мафҳумҳои нав аст. Дар солҳои гузашта вақте истилоҳот ва соҳаҳои қорбурди он кам буд, ҳудо кардани истилоҳот аз таркиби вожаҳои умумӣ мушкили ба бор меовард. Бояд зикр кард, ки истилоҳшиносӣ ба таври қуллӣ дар забоншиносии ҷаҳонӣ шохҳои нисбатан ҷавон аст ва дар Итиҳоди Шӯравӣ дар охири солҳои 20-уми асри гузашта, пеш аз ҳама, дар забони русӣ пайдо ва ташаккул ёфт. Ин шохҳои ҷавони забоншиносии дар Тоҷикистони соҳибистиқлол дар ҳолати рушд буда, соҳаҳои фаъолияти инсониро мукамал мегардонад» [8, с. 21].

Сарчашмаи муҳимтарин барои ташаккули истилоҳоти химиявӣ дар забони олмонӣ ин луғат ва фарҳангҳо ба шумор мераванд. Дар мавриди ба вучуд омадани истилоҳ аз калимаҳои умумӣ ду роҳ вучуд дорад. Дар мавриди аввал калимаҳои забони умумӣ ва системаҳо бо маънои асосии худ ҳамчун номи он мафҳумҳое, ки ба таври умум маълум ва махсус мебошанд ба истилоҳот дохил мешаванд. «Дар ин гуна калимаҳо аломат ва ишора ба

хам меоянд; маъноӣ луғавӣ калимаи маъмул бо маъноӣ умумӣ истилоҳотӣ бе ягон тағйироти махсуси семантикӣ омехта мешавад» [4, с. 55].

Вобаста ба мавриди мазкур андешаи дигареро низ пеш овардан лозим мебошад. «Дар ин маврид иттилооти истилоҳӣ ба сохтори семантикӣ дохил намешавад, балки дар шакли таъриф, ки калимаи мувофиқ вазифаи истилоҳро дорад ҳамроҳ мешавад» [2, с. 28].

Таърифи чунин истилоҳ аз таърифи вожа дар забони умумӣ адабӣ фарқ мекунад, масалан: Таърифи чунин истилоҳ вобаста ба соҳаи мухталиф ҳамчун маълумот аз таърифи истилоҳ дар забони адабии умумӣ фарқ мекунад, масалан: истилоҳи **Trägheit** – аввалан дар мавриди маъноӣ умумӣ ба маъноӣ сустӣ, беҳолӣ, заифӣ, ланҷӣ, сустҳаракатӣ, беташаббусӣ ифода меёбад, агар ба ҳуди истилоҳ аз лиҳози сифатӣ назар кунем **träge** – ҳамчун сифат ба маъноҳои қарахт, суст, беҳол, заиф ва беташаббус истифода мешавад. Инчунин, дар мавриди дигар бошад, ки вобаста ба соҳаи химия истифода шуда, қорбурд мешавад ба маъноӣ поёни қобилияти ба реаксияҳо дохил шудани элементҳои химиявиро фаҳмонда, муқовиматро ба тағйирёбии ҳолати кунунӣ, ҳоҳ реаксия ё ҳаракати ҷисмонӣ, ки инерсия номида мешавад, тавсиф мекунад [11, с. 518].

Дар дигар маврид истилоҳи ба истилоҳ семантикӣ маъноӣ луғавӣ калимаи маъмул дар натиҷаи навъҳои гуногуни интиқоли маъноӣ асосӣ (метафоризатсия, метонимия) маҳдуд мешавад (тахассусӣ мекунад).

Метафоризатсияи маъноӣ калимаҳои маъмул дар асоси якрангии берунӣ ё функционалиҳои объектҳои номбаршуда ба вуҷуд меояд, масалан: **Körper** – бадан, тан, ҷасад, пайкар, инчунин, моддаи химиявӣ масалан **feste Körper** – ҷисмҳои сахт, **flüssige Körper** – ҷисмҳои моеъ; **Keim** – неш, тухм, реша, пайдоиш, ҷанин – маркази кристаллизатсия ё конденсатсияи химиявӣ, ки ҳамчун нуқтаи ибтидоӣ барои афзоиши кристалл хизмат мекунад; **Hülle** – рӯй, афт, муқова, ҷилд, қабати химиявӣ атом, ки ядрои заряди мусбатро иҳота карда, ҳосиятҳои химиявӣ, реактивӣ ва андозаи атомро ба таври назаррас муайян мекунад; [11, с. 518], **Welle** – мавҷ, дар химия пахншавии муваққатии тағйирёбии ҳолати энергия бидуни интиқоли модда, мавҷҳои химиявӣ, реаксияи худташқилкунанда, термодинамикаи ғайримувозинатӣ; **Schweb** – муаллақ, номуайян, дар парвоз, вобаста ба химия бошад ба зарарбахш, ки дахл дорад, ки дар муҳити моеъ ё газ бе ғарқшавӣ ё баландшавӣ пароканда мешавад; **Birne** – нок, муруд, ношпотӣ, реторти химиявӣ, ки дар лабораторияҳо истифода мешавад; **Strahl** – фавораи об, хун, дар химия бошад шуоъ, партав, нур, зиё.

Ҳамин тариқ, вобаста ба таҳлилҳо муайян гардид, ки вобаста ба мавридҳо шакли дохилии истилоҳ дар баробари таърифи худ ба хусусиятҳои асосии мафҳуми номбаршуда маълумот медиҳад.

Ташаққули метонимикӣ нисбат ба метафоризатсия мавриди истифодааш кам мебошад. Дар истилоҳи химиявӣ забони олмонӣ модули метонимикӣ истеҳсолӣ номи амал ва натиҷаи амал мебошад, ки мавриди истифода қарор мегирад: **Lösung** – ҳалшавии маҳлул, **Mischung** – омехташавӣ, **Verunreinigung** – ифлосшавии наҷосат. Бисёр истилоҳоте, ки дар натиҷаи метонимия ба вуҷуд омадаанд, қобилияти сохтани ҷамъ, яъне хусусияти расмиро пайдо карда, аз як тараф онҳо аз калимаҳои маъмулӣ ва аз тарафи дигар аз истилоҳоти калимаи дорои маъноӣ раванд (**Lösung** – маҳлулҳо, **Verbindungen** – пайвастиҳо, **Verunreinigungen** – ифлосҳо ва ғайра) фарқ мекунад.

Дар ҳоле, ки оид ба маҳдудшавии маъноӣ ҳамчун усули истилоҳи сухан меравад, паҳлуҳои муқобили ин раванд яъне васеъшавии маъноӣ низ қайд кардан қобили қабул аст. «Ин усули истилоҳот номҳои тамоми синфҳои моддаҳоро дар химия дар бар мегиранд: рағанҳо, спиртҳо, намакҳо, қатронҳо» [3, с. 130 - 131].

Инчунин, дар забоншиносӣ усулҳои морфологӣ яъне бавуҷудоии истилоҳи мавҷуд мебошад, ки дар соҳаи истилоҳоти химия низ роҳи истифодаи фаёл дорад.

Истилоҳи пайвандсозӣ ин раванди ташаққули морфологӣ воҳидҳои лексикӣ буда, тавасути илова шудани морфемаҳои калимасоз (пешванд ва пасванд) ба иловашавии калимасоз ҳамроҳ ҷамъбаст мегардад.

Дар ташаққули истилоҳи химиявӣ пешвандҳои байналмиллалӣ забонҳои юнонӣ ва латинӣ нақши қалонро бозида, мавриди истифодаи умум қарор гирифтаанд (**Reduktion** – кам кардан, **Extrahierung** – истихроҷ, **Absorption** – абсорбсия, **Suboxid** – субоксид, **Dissoziation** – диссоциатсия, **Polysäure** – полисид, **Kovalenz** – ковалентӣ ва ғайраҳо), инчунин, баъзе шаклҳои префиксӣ махсус буда, танҳо дар соҳаи химия истифода мешавад (**Perchlorat** – перхлорат, **Thiosulfat** – тиосульфат, **Orthoborat** – ортоборат, **Isoverbindung** – пайвастишавии изофӣ, **Cisisomer** – сизомер ва ғайраҳо). Дар байни префиксҳои забони

олмонӣ префиксҳои шифоҳии **Ver-, Ent-, Er- ва Zer-** серистеъмол мебошанд ва дар аксарияти исмҳо, ки аз аксарияти феълҳои мувофиқ сохта шудаанд ба вучуд меоянд: (**Verflüssigung** – моеъшавӣ, **Entschwefeln** – бардоштани сулфур, **Erhitzen** – гармкунӣ, **Zerlegung** – таҷзия ва ғайраҳо. Пешояндҳои номинилии забони олмонӣ хеле кам истифода шаванда: (**Urdestillation** – дистиллятсияи ибтидоӣ, **Gemisch** – омехта).

Дар ташаккули истилоҳи химиявӣ роҳи пайвандсозӣ низ васеъ истифода карда мешавад. «Суффиксҳои калимаи мувофиқро ҳам аз ҷиҳати сохт ва ҳам аз ҷиҳати маъно (ҳамчун намоёндаи гурӯҳи махсуси маъноии калимаҳо) тавсиф мекунанд» [7, с. 102].

Ҳамин тариқ, барои раванди категория, амалиёт дар истилоҳоти химиявӣ пасвандҳои **ung, -tion (Hydrierung** – гидрогенизатсия, **Röntgenstrahlung** – нурбарории рентгенӣ, **Rotationsbewegung** – ҳаракати чархзананда, **Lichtstreuung** – дисперсияи рӯшноӣ, **Oxydation** – оксидшавӣ, **Stoffkonzentration** – ғализати моддаҳо, **Sulfatkorrosion** – коррозияи сульфатӣ, **Klassifikation** – тасниф) истифода мешаванд; вобаста ба истифода дар категорияи сифат, ҳосият ва нақши суффиксҳои **-keit, heit ва -tät** хеле сермаҳсул ба шумор мераванд (**Sprödigkeit** – шикастан, **Feuchtigkeit** – намӣ, **die Giftigkeit** – Заҳрноқӣ, **Viskosität** – часпақӣ, **Alkalinität** – ишқорноқӣ, **Amphoterizität** – амфотерноқӣ, **Aromatizität** – ароматноқӣ, хушбӯӣ, **Metallizität** – филизноқӣ, **Maßeinheit** – воҳиди ченкунӣ, **Masseneinheit** – воҳиди масса, **Einheit** – воҳид, **Zeiteinheit** – воҳиди вақт) ва аз рӯйи моделҳо бо суффиксҳои **-er, -or**, истилоҳҳои марбут ба дастгоҳи гурӯҳи мавзӯӣ вобаста мебошад, (**Abtreiber** – апарати дистиллятсияи воситаҳо, **Katalysator** – катализатор). Унсурҳои охири нишондодҳои номенклатуравӣ махсусан иттилоотӣ буда, ҷойи онҳоро дар силсилаи номенклатураҳо (**Natriumsulfide** – сулфиди натрий, **Natriumsulfit** – сулфити натрий, **Natriumsulfat** – сульфати натрий) ифода мекунанд.

Усулҳои бе аффикс ташаккул додани истилоҳҳои химиявӣ дар забони олмонӣ инҳо мебошанд:

1) субстантивизатсияи шаклҳои инфинитии (масдариӣ) феъл бо сохторҳои гуногуни калимасозӣ (**Rühren** – омехтакунӣ, **Abfiltrieren** – филтрукунӣ, **Kalkbrenne** – сӯзондан, оҳак);

2) табилияти феълӣ (**Zerfall** – вайроншавӣ, **Ausgleich** – ҳамворсозӣ), ҳолатҳои хеле кам табиلىбии сифатҳо (**Berliner Blau** – лазури берлинӣ);

3) ивазшавии садонокҳо (**Angriff** – коррозияи, **Vorgang** – раванди, **Auszug** – истихроҷи, истихроҷ).

Вобаста ба усулҳои лексикӣ – морфологӣ яъне таркиби калимаҳо дар истилоҳоти соҳаи химия дар забонҳои мавриди муқоиса гуфтан якчанд мавридҳоро гуфтан мумкин аст. Бисёре аз истилоҳи мураккаби химиявиро пайвастиҳои дукомпонента ташкил медиҳанд. Дар қисмати аввали ингуна истилоҳот қисмҳои онро ҳиссаҳои гуногуни нутқ ташкил медиҳанд:

а) асоси он исм (**Ionenaustauscher** ивазкунандаи ион, **Metallbindung** – пайванди металл, **Oxydationsreaktion** – реаксияи оксидшавӣ);

б) асоси он сифат (**Edelgas** – гази идеалӣ, **Leichtmetall** – метали сабук, **Reinelement** – элементҳои холис, тоза);

в) асоси он бунёди феъл (**Schmelzwärme** – гармии омехта, **Mischvorgang** – раванди омехта, **Siedetemperatur** – ҳарорати ҷӯш);

г) асоси он зарфи феълӣ (**Hin- und Rückreaktion** – реаксияи мустақим ва баръакс, **Niederschlag** – таҳшини);

д) асоси он адад, шумора (**Einkristall** – монокристал, **Vierring** – сикли чор аъзоӣ).

Вобаста ба мавридҳои дар боло зикргардида метавон якчанд мисолҳо пешниҳод кард. Масалан (**Wilson-Kammer** – камераи абрии Вилсон-Камер, **Heißwasserspeicher der Boiler** – Бойлер обгармкунак).

Тибқи таҳлилҳо дақиқ гардид, ки миқдори зиёди истилоҳоти мураккаби химиявӣ вобаста раванди калимасозӣ – копулятивӣ ба вучуд меоянд (**Sure-Base-Gleichgewicht** – мувозинати байни кислота ва асос), **Druck-Volumen-Diagramm** – диаграммаи фишор-ҳаҷм), **Bor Stickstoff-Verbindung** – пайванди бор ва азот, **Jahn-Teller-Effekt** – таъсири (эффekt) Яна ва Теллер, **Acetylen-Kohlenwasserstoffe** – карбогидрогенҳои атсетилёнӣ, **Blei-Säure-Batterie** – аккумулятори (энергиягунакунаки сурбӣ), **der Drei-weg Hahn** – крани сечабха).

«Яке аз роҳҳои ғанӣ ва бой гардонидани таркиби луғавии забон калимасозӣ ба шумор меравад. Вобаста ба низоми сарфию нахвӣ забонҳо усулҳои гуногуни калимасозӣ таҳқику баррасӣ мегарданд» [8, с. 140].

Читавре ки ба мо маълум аст, усулҳои асосии истилоҳсозиву истилоҳгузинӣ яке аз воситаҳои асосии бою ғанигардонии таркиби луғавии ҳар як забон ба ҳисоб меравад.

Вобаста ба ин масъала дар истилоҳоти химиявӣ дар забони олмонӣ таркибҳои бисёркомпонентӣ истифода мешаванд, ки ин дар забони тоҷикӣ ҳамчун ибора-истилоҳ қабул гардида, мавриди истифода қарор дода мешаванд (**Valenzbindungstheorie** – назарияи пайванди валентӣ, **Röntgenkristallstrukturanalyse** – таҳлили сохтори кристал бо истифода аз рентген, **Silicium-Wasserstoff-Sauerstoff-Verbindungen** – пайвастиҳои кремний-ҳидроген-оксиген, **Zweihalskolben** – колбаи дугардана, **Röntgenbeugungsanalyse** – таҳлили рентгеноструктурӣ, **Pulvertrichter** – қиф барои моддаҳои хокаҳо, **Lichtfehler** – қачравонкунии нури рӯшноӣ, абerratсия рушноӣ ва ғайраҳо).

Дар истилоҳоти химиявӣ забони олмонӣ ба ҷуз аз таркиб ва калимасозӣ раванди парасинтетикӣ калимасозӣ – иловаи ҷузъҳо яъне баста ё шакли калима бо калимасозӣ дар якҷоягӣ аз пешванд озод ё пасвандӣ қобили қабул мебошад. Вобаста ба мавридҳои зарурӣ таъсири якҷояи таркиб ва калимасозӣ истилоҳи мураккаб сохта мешавад (**Kalkbrennen** – оҳаксӯзӣ, **Erzbildner** – маъдансозӣ).

Таҳлили истилоҳоти химиявӣ дар муқоисаи забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ вобаста ба усулҳои калимасозӣ, ҳамчунин, намуна ва омилҳое, ки дар сохтани калимаҳои нав истифода мешаванд, маълумоти ғайри мустақим медиҳад. Вобаста ба талаботи истилоҳсозӣ ва пайдоиши калимаҳои нав ва дараҷаи истифодаи усулҳои калимасозӣ доир ба марҳилаҳои нави рушди забон боз ҳам бештар мегардад.

Вобаста ба пажӯҳиши анҷом додаи мо ҳамаи истилоҳоти химиявӣ аз нигоҳи таркиб ба яккалимагӣ ва бисёркалимагӣ ҷудо мешаванд.

«Инчунин, яке аз роҳҳои ғайрӣ гардидани таркиби луғавӣ забон аз забонҳои дигар қабул кардани калимаҳои нав ва ҷудогона мебошад. Ин ҳодиса низ дар забони адабии тоҷик бисёр равшан айён мегардад» [8, с. 23].

Бояд таъкид кард, ки истилоҳоти аз дигар забонҳо ба забони тоҷикӣ ворид мешаванд, албатта ин истилоҳот вобаста ба таркиби морфологӣ баробар намешаванд. Ин истилоҳот вобаста ба сохти худ сода, сохта ва мураккаб, ҳатто метавонанд дар шакли ибора-истилоҳ мавриди истифода қарор гиранд.

Адабиёт

1. Арабей С.М. Классификация и номенклатура химических соединений / С.М. Арабей, А.А. Нехайчик – Минск БГАТУ. 2018 – 56 с.
2. Володина, М.Н. Термин как средство специальной информации / М. Н. Володина. – Москва: Изд-во МГУ, 1996. – 80 с.
3. Гринев, С.В. Введение в терминоведение / С.В. Гринев; МГУ им. М. В. Ломоносова, Моск. пед. ун-т.–Москва: Моск. лицей, 1993. – 309 с.
4. Даниленко, В.П. Русская терминология: опыт лингв. описания / В. П. Даниленко; АН СССР, Ин-т рус. яз.–Москва: Наука, 1977. – 246 с.
5. Каргина Е.М. Основы теории немецкого языка. Учебное пособие / Е.М. Каргина. – Пенза: ПГУАС, 2013. – 500 с.
6. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик. Ҷ.1 / М. Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 490 с.
7. Левковская, К.А. О некоторых особенностях терминологии / К. А. Левковская // Труды института языкознания АН СССР. – 1959. – 353 с.
8. Назаров Т.А. Мавқеи истилоҳоти даҳонпизишкӣ, ихтисораҳо ва аломату рамзофарӣ дар забониносии тоҷик ва олмонӣ / Т.А. Назаров, Ш.Б. Эшонова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон Бахши илмҳои филологӣ. – 2024. – №10. – 22 с.
9. Назаров Т.А. Вижагиҳои луғавӣ маъноӣ ва сохтори истилоҳоти даҳонпизишкӣ дар муқоисаи забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ: дисс. Номзади илмҳои филологӣ 2022. – 123 – 131 с.
10. Расторгуева В.С. Краткий очерк грамматики таджикского языка. // Таджикского русский словарь. Москва, 1954. – 570 с.
11. Сайфуллоев Х.Ф., Лутс Ж. Ж. Луғати олмонӣ-тоҷикӣ Wörterbuch Deutsch-Tadschikisch. Mehr als 55000 Wörter und Wendungen ш. Душанбе 2010 Нашириёти «Шарқи озод» - 645 с.
12. Сибриков С.Г., История химии. Учебное пособие / С.Г. Сибриков. – Ярославль: ЯрГУ, 2012. – 128 с.
13. Татарникова Л.Н. Опыт системного исследования немецкой химической терминологии (на материале общей и неорганической химии) Москва 2005. – 210 с.
14. Duden. Das Bedeutungsworterbuch: [Wortbildung und Wortschatz: 18500 Stichwörter mit grammatischen und phonetischen Angaben; alle Stichwörter mit Definitionen und Beispielen; Synonyme und Wortbildungen sowie Infokasten zu leicht verwechselbaren Wörtern]. – 3., neubearbeitete und erw. Aufl.–Mannheim [u.a.]: Dudenverl, 2002.–Bd. 10.–1103 s.
15. Das Wörterbuch des NLP. 2012. – 518 S.
16. Fleischer W., Barz T. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. Tübingen 1992. – 484 S.

ТАҲЛИЛИ СОҲТОРӢ ВА МАӢНОИИ ИСТИЛОҲОТИ ХИМИЯВӢ ДАР МУҚОИСАИ ЗАБОНҲОИ ОЛМОНӢ ВА ТОЧИКӢ

Дар мақолаи мазкур сухан оид ба масъалаи таҳлили муқоисавӣ вобаста ба сохтор ва маънои истилоҳоти соҳаи химия дар забонҳои олмонӣ ва тоҷикӣ рафтааст. Чихеле ки ба мо маълум аст, таърихи ташаккул ва инкишофи истилоҳот аз гузаштаи дур сарчашма гирифта то ба имрӯз ба мо омада расидааст. Албатта маврид ба ёдоварӣ аст, ки истилоҳ вобаста ба соҳа ва самти дақиқ метавонад маъноҳои махсусро дар матнҳои соҳавӣ дошта бошанд. Як истилоҳ метавонад вобаста ба самти мухталиф дорои маъноҳои алоҳидае буда, дақиқиқат ва ҷазоббиятӣ дар худ дошта бошад. Вобаста ба пажӯҳиши анҷом дода дар мақолаи мазкур ҳамаи истилоҳоти химиявӣ аз нигоҳи таркиб ба яккалимагӣ ва бисёркалимагӣ ҷудо мешаванд. Ҳамин тавр, дар мақолаи мазкур баъди таҳлилу баррасиҳо оид ба истилоҳоти химиявӣ аз лиҳози сохтор ва маъно дар забонҳои олмонӣ ва тоҷикӣ, ки аз ҳамдигар бо роҳу воситаҳо фарқият доранд, бо мисолҳо шарҳ дода шудааст. Истилоҳи химиявӣ дар рафти қорбурд ва истифодаи имрӯзаи худ мушкilotи хеле зиёдеро пушти сар кардааст.

Калидвожаҳо: сохт, маъно, истилоҳ, восита, таҳлил, калима, ташаккул, тоҷикӣ, инкишоф, миллий.

СТРУКТУРНЫЙ И СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ХИМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В НЕМЕЦКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье рассматривается вопрос сравнительного анализа структуры и значения химической терминологии в немецком и таджикском языках. Насколько нам известно, история формирования и развития терминологии восходит к далекому прошлому и дошла до нас по сей день. Конечно, стоит помнить, что термин может иметь специфическое значение в специализированных текстах в зависимости от области и конкретного направления. Термин может иметь разные значения в зависимости от разных направлений, и он может иметь точные и специфические значения. На основе проведенного в данной статье исследования все химические термины разделены на однословные и многословные в зависимости от их состава. Таким образом, в данной статье, после анализа и обзора химических терминов с точки зрения структуры и значения в немецком и таджикском языках, которые различаются друг от друга способами и средствами, даются их пояснения на примерах. Термин «химический» столкнулся со многими проблемами в своем современном использовании и применении.

Ключевые слова: структура, значение, термин, инструмент, анализ, слово, формирование, таджикский, развитие, национальный.

STRUCTURAL AND SEMANTIC ANALYSIS OF CHEMICAL TERMS IN THE GERMAN AND TAJIK LANGUAGES

This article examines the comparative analysis of the structure and meaning of chemical terminology in the German and Tajik languages. As far as we know, the history of the formation and development of this terminology dates back to the distant past and has survived to this day. Of course, it's worth remembering that a term can have a specific meaning in specialized texts depending on the field and specific area. A term can have different meanings depending on different areas, and it can have both specific and specific meanings. Based on the research conducted in this article, all chemical terms are divided into single-word and multi-word terms depending on their composition. Thus, in this article, after analyzing and reviewing chemical terms in terms of structure and meaning in German and Tajik, which differ in ways and means, these terms are explained using examples. The term "chemical" has encountered many problems in its modern usage and application.

Keywords: structure, meaning, term, tool, analysis, word, formation, Tajik, development, national.

Дар бораи муаллиф

*Эшонова Шоира Боймуродовна
Ассистенти кафедраи умумидонишигоҳии
забонҳои олмонӣ ва фаронсавӣ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х.ёбони Рӯдакӣ, 17*

About the author

*Eshonova Shoir Boymurodovna
Assistant of the department of German and
French languages
Tajik National University
734025. Dushanbe, Republic of Tajikistan,
Rudaki, Ave., 17*

Об авторе

*Эшонова Шоира Боймуродовна
Ассистент общеуниверситетской кафедры
немецкого и французского языков
Таджикский национальный университет
734025. Республика Таджикистан
г.Душанбе, пр. Рудаки, 17*

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОЮЗА «АГАР» В КОНТЕКСТЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ: ФРАНЦУЗСКИЙ ПАРАЛЛЕЛЬ

Ганиева М. А.

*Таджикский государственный педагогический
университет имени Садриддина Айни*

Введение. В системе служебных слов таджикского языка подчинительные союзы занимают особое место, поскольку именно они обеспечивают формально-грамматическое и семантическое оформление сложноподчинённых предложений. «Подчинительная синтаксическая связь является более сложным типом, которая отражает отношение неравенства между главным и зависимым словами» [5, с. 67]. Одним из узловых грамматических признаков второстепенных членов, чётко отличающих их от главных компонентов, является подчинительная связь. «Подчинение – это выражение отношений неоднородности объектов, зависимости одного от другого» [3, с. 86-87]. Подчинительная связь реализуется на разных уровнях синтаксической системы языка. «Подчинительная связь в словосочетаниях образуется путем сочетанием форм слов, использования предлогов. Словосочетания формируются при помощи способности знаменательных слов распространяться разными словоформами. Словосочетание не может быть минимальной единицей, так как предложение может быть выражено одной словоформой» [4, с. 122]. Тем не менее именно в составе предложения подчинительные отношения получают наиболее полное и функционально значимое выражение.

В данной работе проводится сопоставительное исследование таджикского союза «агар» и способов выражения соответствующих условных отношений во французском языке, что позволяет выявить как общие, так и специфические черты их семантики и функционирования в системе каждого из рассматриваемых языков. В рамках настоящей статьи предпринимается попытка выявить их семантические, синтаксические и функциональные особенности, а также определить сходства и различия в употреблении указанных союзов в таджикском и французском языках.

Актуальность настоящего исследования обусловлена несколькими факторами. Во-первых, несмотря на высокую частотность союза «агар», его системное описание в таджикском языкознании остаётся фрагментарным. Во-вторых, в условиях активного развития функциональной грамматики и текстовой лингвистики возрастает интерес к многоаспектному анализу служебных слов. С точки зрения грамматической классификации «агар» является подчинительным союзом, вводящим придаточные предложения условия. Он не изменяется, не имеет формальных грамматических категорий и выполняет исключительно синтаксическую функцию связи частей сложноподчинённого предложения.

Материалы и методы. Материалом исследования послужили примеры из художественных текстов таджикской литературы и их французских переводов. Анализ проводится на основе сложноподчинённых предложений с условными придаточными, содержащими союз «агар» в таджикском языке и союз «si» во французском языке.

В работе использованы следующие **методы** исследования: описательный метод; сопоставительный метод; структурно-семантический анализ; синтаксический анализ, а также контекстуально-функциональный анализ.

Результаты. Синтаксические отношения подчинения особенно ярко проявляются в сложных предложениях. «Общеизвестно, что сложносочинённые предложения (далее ССП) представляют собой конструкцию, включающую две или более грамматически автономных предикативных единиц, которые, несмотря на свою синтаксическую независимость, образуют тесную смысловую связь. Предикативные компоненты ССП могут быть связаны двумя основными способами: через использование союзов или в бессоюзной форме» [6, с.96].

В отличие от ССП, сложноподчинённые предложения характеризуются иерархичностью компонентов, где одна часть выступает в качестве главной, а другая зависимой. Именно в таких конструкциях особенно важно использование подчинительных союзов, поскольку они служат ключевым инструментом для выражения отношений

зависимости между главной и придаточной частями. Союзы не только структурируют предложение, но и помогают ясно определить смысловую направленность связи между его компонентами. «Одним из наиболее частотных и функционально значимых подчинительных союзов таджикского языка является союз «агар», служащий основным средством выражения условных отношений. Союзы считаются основным средством синтаксической связи частей сложноподчинённого предложения и играют важную роль в выражении различных отношений между ними. Союзы не только подчиняют придаточное предложение главному, но одновременно разъясняют смысловой оттенок этих отношений» [10, с.7].

Придаточное условное предложение ставит выполнение действия главного предложения в зависимость от какого-либо условия [10, с.155]. Союзы выступают одним из важнейших средств подчинения придаточного предложения условия главному предложению, однако их состав по-разному представлен в научных и учебных источниках: так, в учебнике 1936 года упоминаются лишь союзы «агар» и «то» [2, с.25], в издании 1948 года перечень расширяется за счёт союзов «агар, вакте ки, ба шарте ки» [9, с.68-69], в учебнике по синтаксису для высших учебных заведений фиксируется только союз «агар» и его варианты «гар, ар» [7, с.149-150], тогда как в специальном исследовании, посвящённом придаточным предложениям условия, приводится значительно более широкий набор союзов – «агар (гар, ар), ки, то, агар ки, ба шарте ки, вакте ки, ҳар гоҳ ки, модоме ки, чун, кошки, магар ки» [11, с.35-95]; в труде «Современный таджикский литературный язык» отмечены союзы «ки, агар ки, ба шарте ки» [8, с.239-240], при этом союз «агар» характеризуется особенно широкой сферой употребления и активно используется как в разговорной, так и в книжной речи.

Следует отметить, что в таджикском языке «агар» полностью утратил лексическое значение и функционирует как чисто служебная единица, что отличает его от некоторых полузнаменательных слов, способных к грамматикализации. Основное значение союза «агар» – выражение реального или гипотетического условия, от выполнения которого зависит реализация ситуации в главной части предложения. Семантика условности, выражаемая союзом «агар», может быть представлена следующими типами. Реальное условие предполагает высокую вероятность выполнения условия: Агар ту ой, мо корро оғоз мекунем. (Если ты придёшь, мы начнём работу). Потенциальное условие характеризуется неопределённостью результата: Агар вақт дошта бошам, ба ту занг мезанам. (Если у меня будет время, я тебе позвоню). Нереальное (контрафактическое) условие относится к прошлому или настоящему и не может быть выполнено: Агар ман инро медонистам, дигар хел рафтор мекардам. (Если бы я это знал, я бы поступил иначе).

Ниже проанализируем особенности проявления значений и отношений, выражаемых подчинительным союзом «агар» в структуре СПП таджикского и французского языков, способ его выражения посредством аналогичного союза французского языка, рассмотрим предложения в семантическом, синтаксическом и временном аспектах и попытаемся выявить изоморфизм и алломорфизм на уровне СПП таджикского и французского языков:

1) Аз падарат ҷавоб гир, агар он кас шумоёнро ба тамошои ёбон ҷавоб диҳанд, ман монёӣ намешавам [1, с.32].

1. Синтаксические отношения: С точки зрения синтаксиса данное предложение является сложноподчинённым предложением с придаточным условием. Главное предложение: *ман монёӣ намешавам*. Придаточное предложение условия: *агар он кас шумоёнро ба тамошои ёбон ҷавоб диҳанд*. Связь между главным и придаточным предложениями осуществляется с помощью подчинительного союза «агар», который является основным средством выражения условных отношений в таджикском языке.

2. Семантические отношения: Между частями предложения устанавливаются условные отношения: 1) придаточное предложение с союзом «агар» выражает условие, при выполнении которого становится возможным действие в главном предложении. 2) смысл высказывания заключается в том, что непротиводействие говорящего зависит от выполнения определённого условия (получения разрешения). Таким образом, придаточное предложение обуславливает реализацию действия, выраженного в главном предложении.

3. Временные отношения: временные отношения между частями предложения носят потенциально-будущий характер: 1) действие в придаточном предложении (получение разрешения) предшествует или логически предопределяет действие в главном предложении. 2) оба действия относятся к будущему или возможному плану, при этом временная последовательность не является строго хронологической, а определяется условно-логической

зависимостью. Реализация действия главного предложения возможна только после выполнения условия, выраженного в придаточном. - *Si ton père le permet, allez-y* [12, с.30].

Перевод рассматриваемого предложения во французском языке тоже передается путём СПП:

1. Синтаксические отношения: Данное высказывание представляет собой сложноподчинённое предложение с придаточным условия. Главное предложение: *allez-y* (повелительное наклонение). Придаточное предложение условия: *si ton père le permet*. В данном предложении условная связь между главным и придаточным предложениями осуществляется с помощью подчинительного союза *si*, который является основным выразителем отношения условия во французском языке.

2. Семантические отношения: Между частями предложения устанавливаются условные отношения: 1) придаточное предложение выражает реальное условие, которое может быть выполнено. 2) действие в главном предложении (разрешение пойти) станет возможным только тогда, когда выполнится условие из придаточного предложения (если отец разрешит). Поэтому условие воспринимается как вполне возможное, а не как нереальное или маловероятное.

3. Временные отношения: Действия в предложении относятся к настоящему и будущему времени. В придаточном предложении используется форма настоящего времени (*permet*), но во французском языке в условных конструкциях она может передавать значение будущего времени. Действие главного предложения относится к будущему моменту, так как повелительное наклонение предполагает действие после момента речи. Таким образом, действие в придаточном предложении логически предшествует действию главного, хотя грамматически выражено формой настоящего времени.

В данном предложении синтаксически реализуется подчинительная связь с придаточным условия; семантически выражаются реальные условные отношения; временные отношения характеризуются условной предшествованию и потенциальной направленностью в будущее, что типично для условных конструкций с союзом *si* во французском языке.

Рассмотрим сходства и различия между таджикским и французским предложениями: Сходства:

1. Синтаксические сходства: 1) оба примера являются сложноподчинёнными предложениями с придаточным условия. 2) связь между частями предложения осуществляется при помощи подчинительных союзов: таджикский – *агар* и французский – *si*. 3) в обоих языках придаточное условия может занимать препозицию по отношению к главному предложению.

2. Семантические сходства: 1) в обоих предложениях выражаются условные отношения: действие в главном предложении возможно только при выполнении условия. 2) условие носит реальный, потенциально осуществимый характер, а не гипотетический или нереальный. 3) Придаточное предложение семантически предшествует главному, так как именно оно определяет возможность реализации действия.

3. Временные сходства: 1) в обоих предложениях действия ориентированы на будущее время. 2) действие в придаточном предложении логически предшествует действию главного. 3) временная соотнесённость определяется не столько формами времени, сколько условно-логической зависимостью.

Отличия: 1. Синтаксические отличия: 1) таджикское предложение является многокомпонентным и включает несколько предикативных основ, тогда как французское предложение состоит из двух предикативных частей. 2) в таджикском языке возможна интонационная расчленённость и относительная свобода порядка частей, тогда как во французском языке структура более жёстко фиксирована. 3) в главном предложении таджикского примера используется форма изъявительного наклонения, а во французском повелительное наклонение (*allez-y*).

2. Семантические отличия: 1) в таджикском предложении условие выражено более развернуто и осложнено дополнительным компонентом (*Аз падарат ҷавоб гир*), что придаёт высказыванию оттенок разрешительно-оценочного значения. 2) во французском предложении условие выражено лаконично и непосредственно связано с действием, без дополнительных уточняющих элементов.

3. Временные отличия: 1) в таджикском предложении глагольные формы менее строго привязаны к грамматическому времени и чаще выражают модально-временную

потенциальность. 2) во французском предложении временные формы строго регламентированы: при союзе *si* используется *présent de l'indicatif* в значении будущего, что является нормативным.

Таким образом, оба предложения демонстрируют типологическое сходство в выражении условных отношений, однако различаются по степени структурной сложности, способам синтаксической организации и характеру временно-модальной интерпретации. Эти различия отражают специфику грамматических систем таджикского и французского языков при передаче условных значений.

2) *Ту зудтар ба воситаи ягон кас маро аз падарам талаб кун, агар ту талаб накуӣ ё падарам маро ба ягон каси дигар диҳад, доништа мон, ки ман худамро мекушам* [1, с.49]. Между частями данного высказывания реализуется комплекс условно-временных и причинно-следственных отношений, оформленных в виде многочастного сложного предложения.

1. Синтаксические отношения: 1) подчинительные отношения: предложение представляет собой многочленное сложноподчинённое предложение, где: придаточное условия подчинено главному побудительному предложению; придаточное изъяснительное (*ки ман худамро мекушам*) подчинено сказуемому *доништа мон*. Однородные предикативные части в составе придаточного условия две части (*ту талаб накуӣ / падарам маро ба ягон каси дигар диҳад*), соединённые союзом «ё». 2) Императивная конструкция: главные части выражены формами повелительного наклонения (*талаб кун, доништа мон*), что усиливает экспрессивность и категоричность высказывания.

2. Семантические отношения: 1) условные отношения: союз «агар» вводит придаточное условия (*агар ту талаб накуӣ ё падарам маро ба ягон каси дигар диҳад*), от выполнения или невыполнения которого зависит реализация последующего действия. 2) Альтернативно-условные отношения: союз «ё» соединяет два возможных условия, каждое из которых приводит к одному и тому же результату (угрозе самоубийства). 3) Причинно-следственные отношения: условие выступает причиной, а главное следствие выражено в конструкции *доништа мон, ки ман худамро мекушам*. 4) Побудительно-предупредительная семантика: высказывание в целом имеет характер предупреждения и ультиматума: адресат побуждается к действию с указанием трагических последствий бездействия.

3. Временные отношения: 1) будущее-потенциальная соотнесённость, все действия отнесены к будущему и носят гипотетический характер. 2) последовательность во времени: сначала предполагается возможное невыполнение требования или передача девушки другому; затем, как результат, совершение действия, обозначенного в придаточном изъяснительном. 3) относительное время: временные значения не абсолютны, а определяются логикой условия и следствия. Данное высказывание представляет собой сложное синтаксическое целое с преобладанием условно-следственных семантических отношений, выраженных средствами подчинительной связи (союз *агар*), альтернативного сочинения (*ё*) и изъяснительного подчинения (*ки*). Временные отношения носят относительный, потенциально-будущий характер и подчинены логике условия.

Elle insista de nouveau pour qu'il déléguât ses marieurs au plus vite et la demandât en mariage. «Sache bien, dit-elle, que si mon père me fait épouser quelqu'un d'autre, je me tuerai!» [12, с.44]. Перевод также передается СПП. Между приведёнными французскими предложениями устанавливаются подчинительные, условно-следственные и временно-последовательные отношения, объединённые в одно смысловое целое.

1. Синтаксические отношения: 1) подчинительные отношения: В первом предложении реализуется придаточное цели, введённое союзом *pour que* (*pour qu'il déléguât... et la demandât en mariage*), подчинённое глаголу *insista*. Во втором предложении: придаточное изъяснительное (*que si mon père me fait épouser quelqu'un d'autre, je me tuerai*) зависит от императива *Sache bien*; внутри него содержится придаточное условия, введённое союзом *si*. 2) однородность предикативных форм: В придаточном цели глаголы *déléguât* и *demandât* однородны и соединены сочинительным союзом *et*. 3) Императивная конструкция: Форма *Sache bien* придаёт высказыванию характер предупреждения и усиливает экспрессивность.

2. Семантические отношения: 1) целевые отношения: Настойчивость героини направлена на достижение конкретной цели - официального сватовства и брака. 2) условно-следственные отношения: Союз *si* выражает условие (*si mon père me fait épouser quelqu'un d'autre*), при котором наступает следствие (*je me tuerai*). 3) причинно-мотивирующие отношения: второе предложение семантически мотивирует первое:

угроза самоубийства объясняет настойчивость героини. 4) побудительно-предупредительная семантика: высказывание представляет собой ультимативное предупреждение, направленное на адресата.

3. Временные отношения: 1) относительное будущее: Действия в придаточном условия (*me fait épouser*) и в главном следствии (*je me tuerai*) относятся к будущему по отношению к моменту речи. 2) последовательность событий: Возможное действие отца → предполагаемое трагическое последствие. 3) сослагательно-потенциальная временная перспектива: в придаточном цели используется *subjonctif imparfait*, что подчёркивает нереализованность и потенциальность действия. Рассматриваемый фрагмент образует сложное синтаксико-семантическое единство, в котором сочетаются целевые, условно-следственные и изъяснительные отношения. В высказывании говорится о возможном действии в будущем, а всё предложение выражает эмоциональное предупреждение и побуждает собеседника к действию.

1. Синтаксические сходства и отличия:

1. Сходства: 1) данные предложения обоих языков являются СПП с главными и придаточными частями. 2) в обоих предложениях используются придаточные условия: 3) в таджикском предложении связь осуществляется с помощью союза «агар»: агар ту талаб накунӣ ё падарам маро ба ягон каси дигар диҳад; и во французском с его аналогом «si»: *si mon père me fait épouser quelqu'un d'autre*. 4) наблюдается присутствия подчинительной конструкции, которые показывают действия главного лица через условия или цели. 5) в обоих предложениях используются формы повелительного наклонения: талаб кун, дониста мон, *Sache bien*.

2. Отличия: 1) таджикское предложение соединяет несколько условий и их последствий в одном предложении, а французское разделяет действия на несколько частей: главное предложение, условное придаточное и изъяснительное. 2) во французском языке для выражения цели используется *subjonctif (pour qu'il délèguât)*, а в таджикском это значение передаётся с помощью повелительного наклонения и союзов. 3) Французское предложение построено более чётко: мотивация выделена в отдельную часть (*Sache bien...*), тогда как в таджикском языке всё объединено в одной фразе.

2. Семантические сходства и отличия:

1. Сходства: 1) оба предложения имеют побудительно-предупредительное значение: они побуждают адресата к действию через требование или угрозу. 2) в предложениях есть условно-следственные отношения: если условие не выполняется, наступает определённое последствие (самоубийство). 3) в обоих случаях героиня или говорящий пытается добиться конкретного результата: получить согласие отца или добиться отправки сватов.

2. Отличия: 1) таджикское предложение содержит альтернативное условие (ё падарам маро ба ягон каси дигар диҳад), тогда как во французском используется только одно условие. 2) французское предложение содержит дополнительный повествовательный элемент через глагол «сказать» (*dit-elle*), которого нет в таджикском языке. 3) в таджикском варианте угроза выражена более прямо и эмоционально, а во французском она оформлена как предупреждение с элементами передачи речи.

3. Временные сходства и отличия:

1. Сходства: 1) в обоих текстах действия относятся к потенциальному будущему: выполнение условий → возможные последствия. 2) последовательность событий подчинена логике «сначала условие, затем следствие».

2. Отличия: 1) во французском используется сослагательное наклонение (*subjonctif imparfait*) в придаточном цели, подчёркивая потенциальность действия; в таджикском это передаётся через союз и повелительное наклонение без грамматической маркировки потенциальности. 2) в таджикском условие включает альтернативные будущие действия, что усложняет временную логику; во французском придаточное условия простое и однозначное.

Таким образом, сложноподчинённая структура, повелительные формы, условно-следственные отношения, побудительно-предупредительная семантика, потенциальное будущее. Французское предложение более структурированное и разделённое на несколько синтаксических единиц, таджикское объединяет всё в одну фразу. В таджикском есть альтернатива в условии, во французском одиночное условие. Французское выражение цели использует *subjonctif*, таджикское выражено через повелительное наклонение и союзы. Французское предложение включает повествовательный компонент (цитирование речи), в таджикском нет.

3) Ман дар он вақт хатои худро фаҳмидам, чунки агар халоскорон як чанд дақикаи дигар дер мемонданд, Сайид Акбарро куштани девона муайян буд [1, с.101]. Разберём отношения между предложениями СПП по категориям:

1. Синтаксические отношения: Подчинение: «чунки» связывает два главных предложения: «Ман дар он вақт хатои худро фаҳмидам» (главное) и «...Сайид Акбарро куштани девона муайян буд» (придаточное причины); «агар» вводит придаточное условное внутри придаточного причины: «агар халоскорон... дер мемонданд». Структура предложения сложноподчинённая с вложенным придаточным условием.

2. Семантические отношения: 1) причинно-следственная связь: первое предложение (осознание ошибки) объясняется вторым (событие, которое могло бы произойти - смерть Саида Акбара). Союз «чунки» явно указывает на причину. 2) условная зависимость внутри второго предложения: часть «агар халоскорон як чанд дақикаи дигар дер мемонданд» выражает условие, от которого зависит результат «Сайид Акбарро куштани девона муайян буд».

3. Временные отношения: 1) прошедшее время в первом предложении («фаҳмидам») указывает на осознание события после факта. 2) придаточное условное («агар халоскорон як чанд дақикаи дигар дер мемонданд») относится к гипотетическому прошлому, так как оно описывает ситуацию, которая могла бы произойти, но не произошла. 3) основное второе предложение («Сайид Акбарро куштани девона муайян буд») также в прошедшем времени и описывает потенциальный результат условного действия. Семантически предложения соединены через причинно-следственные отношения, внутри второго предложения через условие. Синтаксически это сложноподчинённая конструкция с вложенным придаточным, а временные отношения выражены через прошедшее время и гипотетическое прошлое.

Таким образом, предложения демонстрируют сочетание причинного и условного типов подчинения, где осознание ошибки напрямую связано с возможными последствиями, которые могли бы произойти.

Je compris alors combien j'étais coupable. Si les gens avaient un tant soit peu tardé, Saïd Akbar aurait été tué [12, с.84-85]. Перевод передается СПП.

1. Синтаксические отношения: первое предложение - главное повествовательное, простое; второе предложение сложноподчинённое условное; союз «si» вводит придаточное условие «Si les gens avaient un tant soit peu tardé». Главная часть второго предложения - «Saïd Akbar aurait été tué». Между первым и вторым предложением нет явного подчинения, связь выражена логически, через причинно-следственную связь, а не через синтаксический союз.

2. Семантические отношения: 1) причинно-следственная связь: понимание своей вины (первое предложение) связано с тем, что произошло бы в случае задержки (второе предложение). Осознание вины объясняется потенциальной опасностью для Саида Акбара. 2) условная зависимость внутри второго предложения: результат «Saïd Akbar aurait été tué» зависит от условия «Si les gens avaient un tant soit peu tardé».

3. Временные отношения: 1) первое предложение - прошедшее время (passé simple «compris») → фиксация события в прошлом. Второе предложение - условное прошедшее (plus-que-parfait «avaient tardé» + conditionnel passé «aurait été tué») → гипотетическая ситуация в прошлом, которая не произошла.

Таким образом, второе предложение описывает альтернативное прошлое, от которого зависит понимание вины в первом предложении. Синтаксически первое предложение является простым повествовательным, а второе сложноподчинённым условным, где придаточное выражает гипотетическое прошлое. Семантически предложения соединены через причинно-следственную связь, а внутри второго предложения реализована условная зависимость. Временные отношения в первом предложении передаются прошедшим временем, а во втором сочетанием plus-que-parfait с conditionnel passé, что показывает гипотетическую ситуацию в прошлом. Таким образом, в предложениях сочетаются причинные и условные отношения: чувство вины связано с возможным опасным исходом, который мог случиться, но не произошёл.

1. Сходства: 1) семантика предложений строится на причинно-следственной связи: в обоих случаях осознание ошибки или вины связано с возможной опасностью для Саида Акбара. Оба предложения показывают, что понимание произошедшего определяется его возможными последствиями. 2) во втором компоненте присутствует условное подчинение. В таджикском варианте «агар халоскорон як чанд дақикаи дигар дер мемонданд» выступает как условное придаточное предложение. Во французском варианте «Si les gens avaient un tant

soit peu tardé» также является условным придаточным предложением. В обоих случаях результат зависит от предполагаемого действия. 2) Временная категория: оба варианта используют прошедшее время для основного события (осознание) и гипотетическое прошлое для условного действия.

2. Отличия: 1) синтаксис: таджикское предложение: всё объединено в одно сложное предложение с союзами «чунки» и «агар». Французское предложение: два отдельных предложения; причинно-следственная связь выражена логически, а не синтаксически через союз «parce que». 2) степень явности причинно-следственной связи: в таджикском варианте «чунки» явно связывает осознание ошибки с условной ситуацией. Во французском варианте связь более косвенная; первое предложение просто повествует о понимании, а условное предложение показывает, что могло произойти. 3) пунктуация и структура: таджикский вариант сложносочинённый с вложенным придаточным. Французский вариант оформлен как главное предложение + отдельное придаточное условное, визуально и структурно разделено.

Итак, семантически оба текста близки: показывают причинно-следственную связь и условное прошлое. Синтаксически французский вариант проще и разделён на два предложения, тогда как таджикский объединяет всю информацию в одну сложную конструкцию. В обоих случаях используется прошедшее время и гипотетическое прошлое для выражения условного действия.

Следующие сложноподчинённые предложения также свяны с помощью анализируемого подчинительного союза: 1) ... ман мебинам, агар дуруст навишта бошӣ, ба ту сархати дигар медиҳам [1, с. 116]. - Je contrôlerai ton travail. Si c'est bien, tu auras un autre devoir [12, с.98]. 2) Агар хом бошад, боз машқ мефармоям [1, с.116]. - Sinon, je te ferai recommencer celui-là [12, с.98]. 3) Ин сахар, ки нияти рӯза доштан кардӣ, агар рӯзаро хӯрда ниятатро шиканӣ, гунаҳгор мешавӣ [1, с.117]. - Si tu n'avais pas commencé à jeûner depuis le matin, tu aurais pu t'en dispenser complètement, parce que tu es encore petit. Mais puisque tu as commencé, va jusqu'au bout! Sinon tu deviendras un pécheur [12, с.99]. 4) Агар тупо ба касе ҳамроҳ карда фиристам, харч зиёд мешавад [1, с.119]. - S'il faut te faire accompagner, ça reviendra très cher [12, с.101]. 5) Агар мо ба ҳарифони худ, ки вобкандиҳо мебошанд, дар тарфбозӣ ғолиб бароем, барои мо давлати бузург хоҳад буд [1, с.122]. - Si nous triomphons de nos adversaires, les gens de Vabkent, nous serons si contents que nous ne désirerons rien d'autre [12, с.103].

Обсуждение. Как видно все выше выделенные примеры переводятся сложноподчинёнными предложениями и во французском языке соединённые союзом условия «si». Во французском языке аналогичные условные отношения выражаются с помощью союза «si» в приведённых сложноподчинённых предложениях. Семантически и логически французские конструкции близки к таджикским: условие предшествует следствию, действие главного предложения зависит от придаточного, а временная перспектива ориентирована на будущее или гипотетическое прошлое. Отличия проявляются в более жёсткой синтаксической структуре французских предложений, использовании субжонктива для выражения цели или потенциальности и отсутствии разветвлённой альтернативной структуры, характерной для таджикского языка. Сходства включают: наличие придаточного условия, зависимость действия главного предложения от условия, ориентацию событий на будущее и подчинительно-условные отношения. Отличия касаются степени синтаксической сложности, способов выражения временной и модальной потенциальности, использования повелительных форм и наличия альтернативных условий. В таджикских конструкциях условие может включать дополнительные элементы оценки и разрешения, в то время как французские примеры более структурированы и лаконичны.

Сопоставительный анализ показывает, что союз «агар» и французский «si» выполняют аналогичные функции в передаче условных отношений, однако различаются по структурной организации, средствам выражения модальности и синтаксической детализации. Художественные тексты демонстрируют, как в таджикском языке возможны более разветвлённые и эмоционально окрашенные конструкции, тогда как французские выражения условий чаще стандартизированы, структурированы и разделены на отдельные смысловые единицы.

Заключение. Таким образом, союз «агар» выполняет исключительно служебную функцию и вводит придаточные условия, выражающие реальные, потенциальные или нереальные (контрафактические) ситуации. Он полностью утратил лексическое значение и не обладает грамматическими категориями. Синтаксически он обеспечивает

подчинительную связь между главным и придаточным предложениями, позволяя придаточному определять возможность реализации действия в главной части. В рассматриваемых художественных текстах «агар» проявляет гибкость в размещении придаточного и возможна интонационная расчленённость предложений, что делает таджикские конструкции более разветвлёнными и комплексными. Придаточные условия с «агар» выражают условно-логическую зависимость: действие в главном предложении возможно только при выполнении условия. Временные отношения в таджикских примерах носят потенциально-будущий характер и определяются логикой условия и следствия, а не формальными временными формами. В случаях контрафактических условий происходит описание альтернативного прошлого, что позволяет передавать гипотетические или невозможные события.

В целом, исследование подтверждает, как типологическое сходство, так и языковую специфику передачи условных отношений в таджикском и французском языках, что расширяет понимание функционирования подчинительных союзов в разных языковых системах и их роли в художественной речи.

Литература

1. Айни, С. Ёддоштҳо. Қ. 6 / С. Айни. - Душанбе: Наср. дав. тоҷ., 1962. - 426 с.
2. Беленицкий А.М., Ҳоҷизода Наҳви забони тоҷикӣ. Барои синфҳои 6 ва 7 / А.М. Беленицкий, Ҳоҷизода. - Душанбе-Самарқанд, 1936. - 115 с.
3. Ганиева М.А. Типологические соответствия таджикскому примыканию во французском языке / М.А. Ганиева // Вестник педагогического университета. - Душанбе, 2023. - №5 (106). - С. 86-91.
4. Ганиева М.А. Типологические соответствия изафетному типу связи словосочетаний таджикского языка во французском / Вестник педагогического университета. Серия языкознание / М.А. Ганиева. - Душанбе, 2023. - №1 (102). - С. 122-128.
5. Ганиева М.А. Согласование как тип синтаксической связи в словосочетаниях французского языка и способы его выражения в таджикских словосочетаниях / Вестник педагогического университета. Серия языкознание / М.А. Ганиева. - Душанбе, 2024 № 4 (111). - С. 67-73.
6. Ганиева М.А. Сопоставительный синтаксико-семантический анализ союзов «аммо» (таджикский) и «mais» (французский) в сложносочинённых предложениях / Вестник педагогического университета. Серия языкознание / М.А. Ганиева. - Душанбе, 2025 № 5 (118). - С. 96-103.
7. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии. - Душанбе, 1963. - 250 с.
8. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Барои студентони факултетҳои филологияи мактабҳои олии. - Душанбе: «Ирфон», 1970. - 310 с.
9. Мирзоев А., Ниёзӣ Ш., Ғафуров М. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис. Барои мактабҳои ҳафтсола ва миёна / А. Мирзоев, Ш. Ниёзӣ, М. Ғафуров. - Душанбе, 1948. - 130 с.
10. Тоҷиев Д.Т. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Д.Т. Тоҷиев. - Душанбе: Насриёти «Дониш», 1981. - 218 с.
11. Қосимова М.Н. Ҷумлаи пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик / Қосимова М.Н. - Сталинобод, 1961. - 170 с.
13. Aini S. Boukhara. Traduites du tadjik par S. Borodine et P. Korotkine Les éditeurs français réunis 24, Rue Racine, Paris (VI), 1956. - 310 p.

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОЮЗА «АГАР» В КОНТЕКСТЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ: ФРАНЦУЗСКИЙ ПАРАЛЛЕЛЬ

В статье рассматриваются семантические, синтаксические и временные особенности таджикского подчинительного союза «агар» и его французского аналога «si». Проведён сопоставительный анализ на материале художественных текстов, что позволяет выявить как общие, так и специфические черты функционирования данных союзов в разных языковых системах. Особое внимание уделено типам условных отношений: реальному, потенциальному и нереальному (контрафактическому), а также их выражению в сложноподчинённых предложениях. Анализ показал, что несмотря на общие логико-семантические принципы (условие → следствие), таджикские конструкции отличаются большей структурной сложностью, вариативностью порядка частей и выражением альтернативных условий, тогда как французские предложения более стандартизированы и структурированы. Результаты исследования способствуют углублению понимания механизмов передачи условных значений в таджикском и французском языках и расширяют представления о типологии подчинительных союзов в художественной речи.

Ключевые слова: таджикский язык, французский язык, союз «агар», союз «si», сложноподчинённое предложение, условное придаточное, семантика, синтаксис, временные отношения.

ХУСУСИЯТҲОИ ФУНКЦИОНАЛӢ ВА СЕМАНТИКИИ ПАЙВАНДАКИ «АГАР» ДАР МАТНҲОИ БАДЕӢ: АНАЛОГИ ФАРОНСАВӢ

Дар мақола хусусиятҳои семантикӣ, синтаксӣ ва замонии пайвандаки тобеъкунандаи тоҷикии «агар» ва аналоги фаронсавӣ он «si» баррасӣ мешаванд. Таҳлили муқоисавӣ дар асоси матнҳои бадеӣ анҷом дода шуда, имкон медиҳад, ки хусусиятҳои умумӣ ва фарқкунандаи ин пайвандакҳо дар системаи забонҳои гуногун муайян карда шаванд. Ба намудҳои муносибатҳои шартӣ: воқеӣ, эҳтимоли ва ғайривоқеӣ, ҳамчунин ба баёни онҳо дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ диққати махсус дода шудааст. Таҳлил нишон дод, ки бо вучуди принципҳои умумии мантикӣ-семантикӣ (шарт → натиҷа), сохтори ҷумлаҳои забони тоҷикӣ мураккабтар буда, вариантҳои фарқкунандаи ҷойгиршавии аъзоҳои ҷумла ва баёни шартҳои алтернативиро дар бар мегирад, дар ҳоле ки ҷумлаҳои фаронсавӣ бештар стандартӣ буда, дорои сохтори ягона мебошанд. Натиҷаи тадқиқот ба фаҳмиши механизмҳои баёни маъноҳои шартӣ дар забони тоҷикӣ ва фаронсавӣ ва васеъ кардани тасаввурот дар бораи типологияи пайвандакҳои тобеъкунанда дар адабиёти бадеӣ мусоидат мекунад.

Калидвожаҳо: забони тоҷикӣ, забони фаронсавӣ, пайвандаки «агар», пайвандаки «si», ҷумлаи мураккаби тобеъ, ҷумлаи пайрави шарт, семантика, синтаксис, муносибатҳои замонӣ.

FUNCTIONAL AND SEMANTIC FEATURES OF THE CONJUNCTION «АГАР» IN LITERARY TEXTES: THE FRENCH ANALOGUE

The article examines the semantic, syntactic, and temporal features of the Tajik subordinating conjunction «арар» and its French equivalent «si». A comparative analysis based on literary texts reveals both common and language-specific characteristics of these conjunctions in different linguistic systems. Special attention is given to the types of conditional relations: real, potential, and counterfactual, as well as their expression in complex subordinate clauses. The analysis shows that, despite shared logical-semantic principles (condition → consequence), Tajik constructions are more structurally complex, allow alternative word order, and can express alternative conditions, whereas French sentences are more standardized and structurally rigid. The results of the study contribute to a deeper understanding of the mechanisms of expressing conditional meanings in Tajik and French and expand knowledge of the typology of subordinating conjunctions in literary discourse.

Keywords: Tajik language, French language, conjunction «арар», conjunction «si», complex subordinate clause, conditional subordinate, semantics, syntax, temporal relations.

Об авторе

Ганиева Мохира Ахмаджоновна
Преподаватель кафедры французского
языка
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: gmohira719@gmail.com

About the author

Ganieva Mohira Ahmadjonovna
Teacher in the Departement of French
language
Tajik State Pedagogical University named
after S. Aini
734003, Republic of Tadjikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: gmohira719@gmail.com

Дар бораи муаллиф

Ганиева Моҳира Аҳмадҷоновна
Омӯзгори кафедраи забони франсавӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: gmohira719@gmail.com

ТДУ 821.222.1

ДОСТОНИ ИСКАНДАР ДАР «ШОҲНОМА»-И АБУЛҚОСИМ ФИРДАВСӢ

Қурбонзода Р. Қ.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Абулқосим Фирдавсӣ (940-1021) дар адабиёти классикии тоҷику форс ҳамчун муаллифи барҷастаи назми эпикӣ эътироф шудааст, ки бузургии шеър, мантиқи баён ва маҳорати баланди шоирӣ ӯ то ҳол аз ҷониби олимону адибони тоҷику форсизабон тараннум мегардад. Донишманди эронӣ Бадеъуззамон Фурӯзонфар оид ба ин мавзӯ менависад: «Шоҳнома» худ дорои маъони мухталиф аст ва танҳо китоби қисса нест, фалсафа ҳаст, ахлоқ ҳаст, ғазал ҳаст ва билохира тамоми фунуни суҳан ҳаст ва Фирдавсӣ аз уҳдаи тамои баромада ва ҳаққи ҳар якро ба ҳубӣ адо кардааст... Фирдавсӣ бузургтарин шоири Эрон аст... Дар ибтидои асолиб ва ҳусни тароқиб ва маърифати фаслу васлу ибтидову хатми мақосид ва истидродҳои бадеъу ирсоли масал ва диққати ташбеҳу истиораву муруоти муқтазиёти аҳвол Фирдавсиро назир нест. Муҳавароти латиф ва эҷозҳои балеғ, ки дар ғолиби қисматҳои «Шоҳнома» мавҷуд аст, барои ҳеҷ як аз фаҳули шуаро, чи расад ба мутаваасситин, муяссар нашуда ва қасоне, ки дар ин майдон барои муқобала ва худнамой қадам ниҳодаанд, шикаст хӯрда ва ҳазимат ёфта бозгаштанд. Услуб ва равиши назми «Шоҳнома» аз услуби Қуръон гирифта шудааст...» [2, с. 87].

«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дар таърихи адабиёти тоҷику форс сарчашмаи илҳом барои бисёре аз шоироне хизмат намудааст, ки дар пайи васфи Ватан ва қушоиши моҳияти инсон ҳамчун як мавҷуди тафаккуркунанда ва эҳсосоти гаштаанд.

Дар «Шоҳнома», чунон ки маълум аст, тавсифи бадеи зиндагиномаи 50 шоҳи Эрон омадааст. Фирдавсӣ дар 63 достони хурду бузург низоҳи дар рӯзгор, марги подшоҳон ва паҳлавониро тасвир намуда, дар бораи ҷангу бозмо нақл мекунад. Миқдори зикршудаи достонҳоро пажӯҳишгари маъруфи эронӣ Қадамалӣ Сарромӣ дар асоси таҳлили ҳамаҷонибаи сохтори «Шоҳнома» муайян кардааст. Вобаста ба ин мавзӯ номбурда менависад: «... Пас аз баррасии бисёр достонҳои зеро ба унвони достонҳои «Шоҳнома» пазируфта омадаем. Умед аст, ки чандон ба хато нарафта бошем ва ҳар чиро, ки дар ин асари бузург ба ин ном метавон хонд, дар сурати ҳеш ғунҷонда Ҳушанг, Заҳҳок, Фаридун, Манучеҳр, Ковус, Кайхусрав, Лухросп, Гуштосп, Искандар, Ардашер, Шопури Зулактоф, Баҳроми Ғур, Кисро, Ҳурмузд, Хусрави Парвез, Шеруя ва Яздигурд ба вуқӯ пайвастанд ва шомили 63 достон гаштанд» [8, с. 55-56].

Дар ин достонҳо мавзӯҳои қаҳрамонӣ, романтикӣ, таърихӣ ва иҷтимоӣ-сиёсӣ мавриди таҳлили бадеӣ қарор гирифтаанд. Дар маҷмӯъ, «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ аз ҷиҳати таркибу композитсия давраи салтанати 50 шоҳро фаро мегирад. Аз ин ҷост, ки ин асар «Шоҳнома» — «Номаи подшоҳон» ном гирифтааст. Салтанати шоҳони алоҳида ривоятҳои дароз (достонҳо)-ро фаро мегирад, ки дорои аҳамияти ахлоқӣ мебошанд. Ҳар як достон бо баёни суҳани шоҳ аз тахт оғоз шуда, бо орзуҳои пешазмаргии ӯ анҷом меёбад. Дар охири достон ва баъзан, ҳатто дар ибтидои он порчаҳои матни фалсафӣ мавҷуданд, ки пандҳои зиёди ахлоқӣ доранд.

Шоҳнома ба таври шартӣ ба се қисм ҷудо мешавад: асотирӣ, қаҳрамонӣ ва таърихӣ. Китоби подшоҳон, ки қомилан ба забони тоҷикӣ-форсӣ навишта шудааст, дар эҳёи ин забон, ки зери таъсири забони арабӣ қарор гирифта буд, нақши қалбӣ бозид. Ба ғуфтаи худ муаллиф, «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ иборат аз 60 000 байт (яъне 120 000 мисраъ) аст.

«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ қайҳо боз тавачҷуҳи шарқшиносонро ба худ ҷалб кардааст. Рӯйхати асарҳои дар бораи ин шоир ва мутафаккири барҷаста навишташуда як китоби бузургҳаҷмро ташкил хоҳад дод. Мо дар ин ҷо танҳо бо зикри асарҳои қалонтарин ва муҳимтарин маҳдуд мешавем. Аввалин пажӯҳиши «Шоҳнома» ба забони русӣ асари мухтасари С.Назарянте мебошад, ки дар назди худ мақсад гузоштааст, то ба хонанда тавсифи умумии адабиёти асрҳои 10-15 тоҷику форсро дода, дар ин замина аҳамияти достонҳои Фирдавсиро нишон диҳад [10]. Минбаъд монографияҳои Е.Е.Бертелс [4] ва М.Дяконов [6] ба таъъ расиданд. Дар Тоҷикистон асари С.Айни «Дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ» [1] ба таъъ расид. Инчунин монографияи мухтасари М. Осмонов «Фирдавсӣ. Ҳаёт ва эҷодиёт»

низ нашр шудааст [12]. Аз ҷумлаи таҳқиқоти хориҷӣ, ки ба «Шоҳнома» бахшида шудаанд, асари Т.Нёлдеке «Эпоси миллии эронӣ»-ро зикр кардан зарур аст, ки то имрӯз ба таври васеъ маълуму машҳур мебошад [11]. Шарқшиноси маъруфи англис Эдвард Браун низ дар китоби худ «Таърихи адабиёти форсӣ» [5] дар бораи Фирдавсӣ андешаҳо баён сохтааст.

Оид ба осори Фирдавсӣ дар Эрон пажӯҳишҳои густурда сурат гирифтаанд. Дар ин кишвар аз солҳои 20-уми асри XX сар карда, монографияҳо, ки ба таҳқиқи ҷиҳатҳои гуногуни эҷодиёти Фирдавсӣ бахшида шудаанд, пай ҳам ба табъ расиданд. Ба онҳо таҳқиқоти Муҳаммад Алиӣ Фурӯғӣ, Муҳаммад Қазвинӣ, Маликушшуаро Баҳор, Аббос Иқбол, Муҷтабои Минавӣ, Забехулло Сафо, Холиқи Мутлақ ва дигарон дохил мешаванд.

Фирдавсӣ бахши таърихӣ «Шоҳнома»-ро аз ҳуҷуми Искандар ба сарзамини Эрон оғоз намуда, дар бораи кирдорҳои ӯ муфасссал нақл мекунад. Ин бахши «Шоҳнома», чунон ки пажӯҳишҳо нишон медиҳанд, тибқи маъхазҳои мавҷуда, аввалин дoston дар бораи салтанат ва истилоҳои ин сарлашкар мебошад.

Образи Искандар дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ аз ҷониби олимони борҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтааст [4; 6; 9; 12]. Е.Э.Бертелс яке аз аввалинҳо шуда ба он таваҷҷуҳ кардааст, ки Искандарро Фирдавсӣ ҳамчун ҳокиме муаррифӣ кардааст, ки пайваста ҷанг мебарад ва ӯ дарёи хуни қабिलाҳо ва қавмҳо бе мақсад мерезад. Э.Е.Бертелс менависад: «То ҷое ки мо метавонем қазоват кунем, бахши «Шоҳнома» бахшида ба замони Искандар аввалин кӯшиши мутобиксозии назмӣ роман дар бораи Искандар ба забони форсии нав аст. Аммо Искандар ба дostonи Фирдавсӣ на аз он сабаб ворид шудааст, ки шоир ба шахсияти ӯ таваҷҷуҳи хоса доштааст, балки танҳо ба далели он аст, ки замони салтанати Искандар ҷузъи ҷудонашавандаи солномаю таърихи расмӣ ин кишвар аст. Фирдавсӣ ба Искандар бештар аз дигар ҳокимони Эрон ҷой ҷудо намекунад ва дар ин ҷо ба ҷуз баёни дурусти солнома дар назди худ ягон вазифаи махсусе намегузорад» [4, с. 346].

Дар «Шоҳнома» дар асоси манбаҳои форсӣ ва арабӣ, ки анъанаи эътирофи асли эронӣ баромад доштани Искандарро поя гузоштанд, дoston аз давраи кӯдакии ӯ оғоз мешавад, яъне дostonи Искандар дар «Шоҳнома» ин аллакай варианти дар Эрон ташаккулёфтаи таърихи ӯст. Фирдавсӣ варианти баромади форсии Искандарро қабул кардааст, ки мувофиқи он ӯ писари Дороб аст. Филипп (дар Фирдавсӣ Филиқус-Р.Қ.) аз бочдиҳандагони шоҳи Форс Дороб буда, духтарашро ба ӯ ба шавҳарӣ мефиристад, ки баъд аз ҷанде ба падараш ба ватан баргардонида мешавад ва дар он ҷо Искандар ба дунё меояд. Писари бузургташтан Дороб - Искандар аз пардохти хироч ба Доро, бародари падарии худ сарпечӣ мекунад ва пас аз ҷамъоварии неруҳои яккачин, ба ӯ бо ҷанг ҳуҷум мекунад, то ҷои худро, ки ба ӯ тааллуқ дорад, дар тахти форсҳо ишғол кунад. Искандар ҳокими қонунӣ аст. Ба қавли Фирдавсӣ Искандарро омадҳо ҳамроҳӣ мекарданд, дар ин дoston ҳатто табиат ҷонибдори ӯст. Ҳок ҷашмони ҷанговарони форсро мепошонад ва онҳо аз румиен меғурезанд. Искандар Дороро таъқиб мекунад, аммо худӣ наздикони шоҳ, яъне ду вазири ӯ Ҷонусёр ва Меҳёр бо умеди сазовор гаштан ба тухфаҳо ва меҳрубонии Искандар ҳокими худро хиёнаткорона ба қатл мерасонанд ва ҷасади ӯро ба назди Искандар меоранд, аммо ӯ барои бародараш гиря карда, фармон медиҳад, ки қотилони ӯро ба қатл расонанд ва ба соҳибмансабони эронӣ нома менависад. Дар нома ӯ дар бораи марги Доро хабар дода, аз онҳо хоҳиш мекунад, ки ӯро дар Истаҳр, шаҳри тахти подшоҳони форсӣ, ҳамчун ҳокими қонунии Эрон бо ҳуқуқи муносибатҳои хешу таборӣ бо Доро доштани эътироф кунанд. Ӯ ваъда медиҳад, ки Эронро ба ҳамон вазъе, ки дошт, боқӣ мегузорад, сарлашкаронро, ки бар зидди ӯ ҷангидаанд, ҷазо намедиҳад, балки баръакс, онҳоро ба худ наздик мекунад.

Пас аз ин, дар «Шоҳнома» истилоҳои Искандар, тоғузории ӯ дар Истаҳр, издивоҷаш бо духтари Доро - Равшанак, низои Искандар бо Кайд - шоҳи Каннуч, муҳорибаи Искандар бо Фури ҳиндӣ, зиёрати Каъба ва пуштибонӣ аз авлоди Исмоил (Наср ибн Қутайба), юришҳои Искандар ба Миср ва Андалусия ва мулоқот бо маликаи он Кайдофа, воҳурии Искандар бо бараҳманҳои гимнософисти ҳиндӣ ва ҳафт воҳурии ҳайратангези ӯ, ки дар ҳар яки он Искандар мавриди инкор қарор мегирад, ба таври муфасссал тасвир шудааст. Донишманди эронӣ Қадамалии Сарромӣ ин бархӯрдҳои «ҳафтхон», яъне «ҳафт мақом», «ҳафт марҳала» номида, таъкид мекунад: «Ин ҳафтхонӣ гузориши оворагии озмандонаи Искандар бар гирди ҷаҳон аст, ки пас аз дostonи ӯ бо Кайдофа - фармонравони Андалус аз дидор бо бараҳманони бараҳнатани Ҳиндустон оғоз мегирад ва бо дидор бо дарахтони гӯё поён мепазирад ва ба гузориши сафари вай ба Чин пайванд меҳӯрад. Ин ҳафтхонӣ таркибе аз ҳафт дидори шигифт ва хушдордиҳанда ва дувоздаҳ тангност. Искандар бе он ки аз хушдорҳои гуногун, ки дар ин ҷаҳонгардии пурмаъно ба вай медиҳанд, андарзе бигирад, ба

баҳои аз даст додани анбӯхе аз сарбозони худ аз ҳамаи тангноҳо гузар мекунад ва ба поёни ҷаҳон мерасад» [8, с. 1029]. Ҳафтхон ё ҳафт воҳӯрии аҷиб мазмунӣ амиқӣ фалсафӣ доранд ва ба руҳияи Искандар асари таъсири бузург гузоштад. Ў аз натиҷаи корнома ва сарнавишти ояндааш огоҳ гашта, ғамгин шуд ва ҳатто гиря кард:

Чу бишнид, баргашт зери дарахт,
Дилаш хаста гашта ба шамшери бахт...
Пазируфту 3-он шаҳр лашкар биронд,
Ба дида ҳаме хуни дил барфишонд [13, с. 135].

Баъдан Искандар ба Чин, Синд ва Бобул юриш кард. Бо наздик гаштани маргаш ў ба устодаш Арасту ва модараш нома навишт ва ниҳоят дар Бобул вафот кард.

Чунон ки маълум аст, Фирдавсӣ дар шароити Шарқи асримиёнагӣ, ки дар он хангом дин мавкеи ҳукмфармо дошт, зиндагӣ ва фаъолият бурдааст. Фирдавсӣ дар ҳар маврид бо истифода аз мисраҳои зебо Худоро ситоиш мекунад. Ў аз пайравони Яздон буд, ки бобою бобоён ва қаҳрамонони дoston онро мепарастиданд. Ба ақидаи Фирдавсӣ, Худо офаридгори ҳамаи он чизест, ки дар ҷаҳон вучуд дорад - башарият, тамоми мавҷудоти зинда, офтобу моҳ, сайёраҳо ва дигар ҷирмҳои осмонӣ. руҳ ва ақл низ аз офаридаҳои Ўянд. Худо ба инсон ғаму шодӣ, зиндагӣ ва марг мефиристад. Ў инчунин дар дили инсон ҳам тарсу ваҳм ва ҳам шучоатро мепарварад.

Дар номаҳо ба муъбадон - ходимони дин ба таври равшан гуфта шудааст: Яздон (худо), ки Ўро шоир ситоиш мекунад, парвардигори «ҷаҳонҳои намоён ва нонамоён», соҳиби «рӯзи ҷазо», офаринандаи ҷаҳон аз ҳеҷ чиз аст, он ҳастият, ки тамоми коинот бар Ў таъя мекунад, он мавҷудест, ки тамоми олам бар Ў қомим аст, Ўст, ки бар сарнавишти тамоми одамон ҳукмфармой менамояд, онҳоро тибқи фазилатҳояшон доварӣ мекунад, Ў худаи барои инсон як роҳ - неқӣ ва хирадмандиро қаблан муайян кардааст.

Ба қавли Фирдавсӣ, Искандар масъулияти куштори бародарашро аз худ соқит намуда, эълон мекунад, ки қотилон, мардони мунофиқ ва бадқирдор тибқи қонуни Яздон ба қатл расидаанд ва худӣ ў ҳокими Эрон шудааст, то дастурҳои Дороро иҷро кунад. Ў ваъда медиҳад, ки онҳоро, ки ба хидматаш медароянд, мукофот медиҳад ва ба дарбор наздик месозад. Искандар аз афроди дур аз пойтахт талаб мекунад, ки дар мулкҳои худ вафодор ва пуштибон аз тахт бошанд, ки бояд дар пойтахти бостонии Эрон - Истаҳр қарор дошта бошад. Заминдорони маҳаллӣ бояд мунтазам андоз супоранд, марзҳои давлатро аз ҳучумҳои ғоратгарон муҳофизат намоянд, нисбат ба тобеони худ инсоф дошта, ба беҳбудӣ ва гулгулшукуфии сарзамини худ мусоидат кунанд. Ашрофзодагон бояд овардани қонунӣ зебочеҳраро аз кишварҳои гуногун ба ҳарамӣ шох таъмин кунанд, вале на маҷбурӣ ё бо зӯрварӣ, ки аз рӯи шариат гуноҳ ҳисобида мешавад.

Искандар, дар тавсифҳои Фирдавсӣ, тақозо мекунад, ки тобеонаш ба фақирон садақа бидиҳанд ва мусофирони бесарпаноҳро бо манзил таъмин кунанд ва худаи ваъда медиҳад, ки пойтахтро ба рӯи мардумони тақводор ва афроди солеҳ боз карда, қасри худро барои онҳо дастрас хоҳад кард ва гӯё бо ин тарзи муносибат расмӣ парвардани камбағалонро қонунӣ мекунад, зеро тибқи қонуни динӣ ислом ҳамин тақозо карда мешавад.

Искандар ваъда медиҳад, ки арзу шикоятӣ мансабдорон ва ҳамаи онҳоро, ки аз тарафи ҳукуматдорон беинсофона хор шудаанд, қабул мекунад ва ба онҳо гӯш медиҳад, онҳоро, ки беадолатию беинсофӣ ва зулм ба тобеонашон мекунанд, ба порахӯрӣ машғул мешаванд, ҷазо медиҳад, ў ин қорҳоро ошкоро ба ҷо меорад ва аз ашрофон низ ҳаминро талаб мекунад. Ў ваъда медиҳад, ки нофармонӣ ва безътиной ба қонуни муқарраркардаи Худои таъоло бо марг ҷазо дода мешавад.

Воқеан, ин порча аз номаи Искандар ба ашрофони эронӣ - қалиди дostonи ў дар бораи Искандар, яке аз баёнҳои барномавии худӣ Фирдавсӣ аст, ин мазмун ба осонӣ ва ба таври созгор ба ҷаҳорҷӯии қуллии роман мувофиқат мекунад ва аз нигоҳи бадеӣ муҳолифи «Роман дар бораи Искандар»-и Псевдокаллистен нест, ки аллакай дар қоркардҳои форсӣ ва арабӣ маъруф буд [11, с. 23]. Фирдавсӣ ба ҳубӣ медонад, ки дар «Роман» номаҳои Искандар мавриди истифода қарор гирифтаанд ва дар пайравӣ аз онҳо «Нома ба ашрофон»-ро ба матни дoston ў ҳамчун як ҳодисаи қобили таваҷҷуҳи таърихӣ ворид мекунад, ба ҳусус аз он ки ин таърих бо мурочиати воқеии ҳокимони пайдарпай дар замони худӣ Фирдавсӣ ивазшаванда тасдиқ шуда буд.

Аз дунболи сохтор, композитсияи дostonи шуда, Фирдавсӣ Искандарро ба тахт мешинонад, вале он тамоми шароити таърихӣ дурро ба шароити муосири ҳаёти худ интиқол медиҳад. Барои ў гузашта ва ҳозира қувваҳои фаъол ва дар робитаи мутақобила бо ҳам

мебошанд. Зиёда аз ин, метавон гуфт, ки гузашта ба ӯ кӯмак мекунад, ки ҳодисаҳои воқеиро ба осонӣ тасвир намояд, барномаҳои куҳнаи «сиёсӣ»-ро бо лоиҳаҳои нав пайваст кунад.

Аз сатрҳои ибтидоии роман дар бораи Искандар дар «Шоҳнома» сарчашмаи илоҳии кудрату ҳокимият нишон дода мешавад:

Бар он офарин, к-ӯ ҷаҳон офарид,
Замину замон макон офарид.
Ки ором аз ӯй асту ҳам кор аз ӯ,
Ҳам оғоз аз ӯй асту анҷом аз ӯ.
Сипехру замону замин онӣ ӯст,
Каму беши гетӣ ба фармони ӯст.
Зи хошоки ночиз то арш рост,
Саросар ба ҳастии ӯ-бар гувост.
Ҷуз ӯро маҳон кирдгори ҷаҳон,
Шиносандаи ошкору ниҳон [13, с. 201-202].

Фирдавсӣ Искандарро барои мо чӣ гуна тасвир кардааст? Тибқи руҳу равон ё психологияи асримиёнагӣ, Искандар як инсони дорои хислатҳои гуногун буда, ҷасорати худро дар амал ва дар мактубҳои ба ашрофиён, ба Дилора нишон медиҳад. Ӯ дорои ҳикмати рӯзмарра аст, зеро ҳикмати ӯ ба ҷустуҷӯи «хушбахтӣ»-и зертобеонаш нигаронида нашудааст. Ӯ саховатмандӣ зоҳир мекунад, аммо ба манфиати худ; неъмате ба тобеонаш намедиҳад ва метавонад танҳо дар ҳолати ба манфиати худ будан, ҳадае диҳад. Искандар аҳдшикан, тамаъкор ва худпараст аст, дар тавсифи Фирдавсӣ ӯ ончунон гуногунҷанба аст, ки ҳамдардӣ нисбат ба ӯ зуд-зуд пайдо мешавад, вале ҳамоно боз аз байн меравад. Искандар ғолиби бузург аст, аммо пирӯзиҳои аз толеи баланди ӯст ва тибқи андешаҳои фалсафии сиёсӣ барои ӯ «фақат он чи шоиста ва боадолат аст, нек мебошад».

Искандар, аз нуқтаи назари Фирдавсӣ, бо кӣ ва бо чӣ мақсад мечангад? Бо Доро, бародари падарияш, ки ба ӯ боҷ меод. Ӯ соҳиби тахт гардида, ободии кишварро ваъда медиҳад ва духтари Дороро ба занӣ мегирад:

Нишаста ба як ҳафта бо ӯ ба ҳам,
Ҳама рӯй зад шоҳ бар бешу кам.
Аз ӯ ҷуз бузургиву оҳистагӣ,
Хирадмандиву шарму шоистагӣ ---
Ниғаҳ кард бедору чизе надид,
Дилаш меҳру пайванди ӯ баргузид.
Бибурданд аз Эрон фаровон нисор,
Зи динору аз гавҳари шоҳвор.
Ҳама шаҳри Эрону Турону Чин
Ба шоҳӣ бар хонданд офарин.
Ҳама рӯи гетӣ пур аз лол шуд,
Ба ҳар ҷой вайронӣ обод шуд [13, с. 201].

Искандар дар барномаи худ, ки ба ашрофони Эрон эълон карда буд, итоаткории онҳо, ҳифзи тахту марзҳои кишвар, сулҳу озоиш дар манотиқи тобеи он, муътадил гардонидани савдо ва меҳнат, сарқӯб кардани ғоратгарӣ ва ихтиёран пурра намудани ҳарами шоҳро талаб мекард. Дар навбати худ, ӯ ваъда дода буд, ки зиёраткунандагони худотарсро қабул мекунад ва ба ҳамаи онҳое, ки бо шикоят меоянд, гӯш медиҳад. Аммо на дар бораи адолат, на дар бораи ташвиқи илмҳо ва парвариши фазилат тибқи амалҳои ӯ сухане гуфтан имкон надорад. Дар маҷмӯъ, ӯ ҳокими сахтгир, зираку хушёр буд, вале адолатпешагиро ашрофияти ӯ шубҳаовар аст. Сифатҳои ӯ дар қиёс бо Кайд, подшоҳи Каннуч равшантар зоҳир мешаванд:

«Яке шоҳе буд Хиндро Кайд ном,
Хирадманду бинодилу шодком.
Дили бихрадон дошту мағзи радон,
Нишастаи каён, фарраи мӯбадон [13, с. 17].

Ҳамаи ин баръало муҳолифи Искандар аст. Хирадмандии Кайдро ғамхорӣ дар ҳаққи халқи худ, ба ҷангҳо роҳ надодан, баҳри сулҳу озоиш қурбон кардани сарват ва ҳатто духтарашро нишон медиҳад. Дар ин замина ашрофии Искандар дар масъалаи ихтиёран ҳарами худро таъмин кардан бо канизакҳо аз ҷониби ашрофони эронӣ зери суол бурда мешавад, чун дар мавриди духтари Кайд, ӯро ҳамчун тоvon мегирад ва ӯ на бо ихтиёри худ ба назди ӯ меояд. Фирдавси Кайдро бо Искандар муқобил гузошта, паст будани хислатҳои ӯро тадриҷан ошкор мекунад. Кайд бар хилофи Искандар бо Меҳрони хирадманд машварат

мекунад ва ӯ бо таъбири хобҳои Искандар машғул гардида, онҳоро аз нигоҳи хирад, яъне фалсафаи олии ахлоқӣ тавсиф мекунад. Аз таъбири ин хобҳо бармеояд, ки пас аз омадани Искандар замин ба харобазор мубаддал мешавад.

Аз таҳқиқи матни достон дар бораи Искандар дар "Шоҳнома" маълум мешавад, ки Фирдавсӣ аз маъхазҳои адаби дар бораи Искандар оғайи дошта, вариантҳои шарқии "Роман дар бораи Искандар"-ро, ки аз ҷониби муаллифони арабзабон интишор шудаанд, хуб медонистаст. Ӯ инчунин медонист, ки симои ҳақиқии Искандар дар замонҳои қадим аллакай абстрактӣ шуда, намуна барои сифатҳои ахлоқию ҷисмонӣ гардида буд [10, с. 84].

Бо таваҷҷуҳ ба самтгирии хеле инсонпарваронаи тамоми ҷамоса ва табиати сулҳҷӯёнаи шоир, ки ҷангро напосандааст, тасаввур кардан душвор аст, ки ӯ метавонад аъмоли Искандарро, ки дар суннатҳои мардумӣ ва адабии эронӣ подшоҳи харобкунанда, на созанда тасвир шудааст, сафед кунад. Аз баррасии ҳуди матни достон маълум мегардад, ки муносибати Фирдавсӣ нисбат ба Искандар якнавохт нест, шоир ӯро ҳокими «идеалӣ» ва ё «комил» наметавонад. Фирдавсӣ бо таъя ба асосҳои фалсафаи сиёсии замони худ ва тасвири қорнамоии Искандар тасаввуротро дар бораи ӯ ҳамчун ҳокими одил қоҳиш медиҳад.

Фирдавсӣ аз тамоми адабиёти дастрас истифода бурда, хислатҳои Искандарро тибқи фалсафаи сиёсии замони худ офаридааст. Мавқеи асосии шоир дар «Шоҳнома» зиддиҷангӣ аст: қаҳрамонони ҷамоса, ки дар худ руҳи ваҳдати миллӣ, хирад ва тавоноии халқҳои Эронро таҷассум намудаанд, бо ҷунин ваҳдат ба муқобили золимон барои озодии худ ва давлатдорӣ миллӣ дар асоси ҳуқуқронии одилона муборизаи доимӣ мебаранд. Дар тавсифи подшоҳон аз ҷониби шоир танҳо ба онҳое, ки ваҳдат ва неқӯаҳволии халқро мустақкам мекунанд, баҳои мусбат дода мешавад.

Искандари «Шоҳнома» аслан барои Эрон бегона аст: ӯ эълон мекунад, ки нисбат ба тобеонаш боинсоф хоҳад буд, вале барои шаъну шараф ва нафъи худ ҷанг мекунад. Ӯ далер, шуҷоъ аст, қувваи ҷисмонӣ дорад ва омода аст, ки ҷони худро ба хатар гузорад, вале ҳамаи ин ба хотири шуҳрати худ аст; ӯ танҳо барои худ донову бохирад аст, на ба манфиати тобеонаш; ӯ маккор, аҳдшикан ва бадхашм аст. Фирдавсӣ образи Искандарро бо истифодаи моҳирона ва васеъ аз техникаи ба таври пӯшида муқобил гузоштани барномаи дар номаҳои худ баёнкардаи подшоҳ ва кирдораш меофарад: кирдори ӯ изҳороти баёндоштаи ӯро инқор мекунанд.

Фаҳмиши тазодҳои ботинӣ, ниҳоние, ки дар достони Искандари «Шоҳнома» оварда шудаанд, бо дарки равшани фалсафаи сиёсии замони ӯ ва таърифи додаи шоир ба ҳоким, дар бораи сифату фазилатҳои ӯ, донистани таълимот дар бораи инсонии қомил, қойгоҳи ӯ дар олам, ҳадафҳои ӯ ва қӯшишҳо барои баддастории саодат имқонпазир мебошад.

Ҳамин тавр, Искандари Фирдавсӣ подшоҳи қотил, ҳокими беадолат аст ва марғи ӯ тибқи ҳақиқати таърихӣ ва фалсафаи сиёсии замони худ пешакӣ муайян карда шудааст. Таҳқиқи Фирдавсӣ аз болои тамоми матолиб онд ба Искандар ӯро ба ҷунин арзёбӣ водор месозад ва шоир ба далелҳои таърихӣ содиқ буда, ҳамчун адиб ҳангоми офаридани образи Искандар ӯро ҳамчун як нафъи ҳоси ҳоким инқор карда, ба ривоятҳои маъруфу устувор андешаҳои навро зам намудааст.

Муҳаққиқи рус Е. Костюхин дар қитоби худ дар бораи образи Искандар дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ҷунин менависад: «Фирдавсӣ дар тасвири Искандар меъёрқоеро, ки дар ҳамосаҳои халқӣ қоркард шудаанд, ба роҳбарӣ мегирад. Қарактер бо моҳияти қаҳрамононаи тағйирнопазириаш, бе анғезаҳои психологӣ ва бе ҳеҷ як рушд ифода меёбад... Ин қарактер статикӣ: ҳам дар ибтидои суҳан ва ҳам дар интиҳои суҳан, дар рӯ ба рӯи қонанда қамон як Искандар аст - қанговари идеалӣ, фатҳқар, хирадманд ва моқароҷӯ. Набоад дар қарактери Искандар муракқабӣ низ қустуҷӯ намуд: он аз рӯи қонунҳои қамосаҳои халқӣ бо ду-се қислат муайян карда шудааст» [9, с. 66].

Бар қилофи Е.А. Костюхин, боад қайд намуд, ки образи Искандар дар Фирдавсӣ на қандон соддаву яқтарқба аст, қуноқи Е.А. Костюхин қӯшиш мекунад, ки онро дар асоси шабоҳат бо асарҳои қамосавии адабиёти қадими рус шарҳ диҳад. Дар адабиёти асримиёнагӣ мавқуд набудани қислатҳои ҳоси қаҳрамон то андозае ба он қарактери муқаммалӣ медиҳад: образ бо образҳои шиносу типиконидашуда, муайянқозии неқу бад ва умуман тамоми мақмуи образҳои муқбату манфии қаҳрамонони Фирдавсӣ то Искандар офарида шудааст.

Барои Фирдавсӣ қисли диқар шоирони тоҷику форс офаридани ҷунин образқое муҳим буд, ки вазни "барномавӣ" дошта бошанд ва ба манфиати фалсафаи "сиёсӣ" қавобғӯ бошанд, то меъёри рафтор, намунае барои пайравӣ аз он ё инқори он эқод қунанд. Ақар ҷунин барнома аз дидақҳои адиби асримиёнагӣ барои қар як шаҳсе, ки роҳи худро дар зиндагӣ

мечӯяд, муҳим бошад, барои ҳоким аҳамияти боз ҳам бузургтар пайдо мекунад ва адиб вазифаи душвори эҷоди чунин меъёри рафтори ҳокими замони худ ва ё як навъи умумии ҳокимро ба уҳда гирифта буд, ки подшоҳони ҳама давру замонҳо ва халқҳо бояд аз он ибрат гиранд.

Бо чунин суҳанони Е.А. Костюхин низ розӣ шудан имкон надорад, ки таъкид намудааст: «Фирдавсро намояндаи зиёиёни эҷодкору донишмандони энциклопедист ҳисоб кардан мумкин нест» ва «дар рӯ ба рӯи мо як чӯяндаи типикии асримиёнагии ҳақиқат, ҳаками хирадманд қарор дорад, ки дар танҳои тамом варианти шахсии худро оид ба таърихи Эрони бостонӣ коркард намудааст» [9, с. 69]. Бояд қайд намуд, ки Фирдавсӣ, бешак, намояндаи зиёиёни эҷодкор ва донишмандони энциклопедисти замони худ буд ва набояд фаромӯш кард, ки ҳуди шеър ҳам ҳатто дар робита ба лирика, чунон ки Ян Рипка навиштааст, донишҳои амиқро тақозо мекунад [7]. Назми ҳамосавӣ, ки на танҳо бо донишмандони ҳикмати мардумӣ, расму оин, ахлоқу ривоятҳо, балки анъанаҳои адабӣ ва насрӣ, донишмандони таълимоти асосии фалсафӣ ва илмҳои гуногун, аз ҷумла мантиқ, эпистолография, илмҳои теологӣ ва ғайра вобаста аст, талаботи боз ҳам бештареро ба миён мегузорад. Маълум аст, ки Е.А. Костюхин аз принципи асосии худ пайравӣ карда, ба «Шоҳнома» танҳо ҳамчун ба асари ҳамосавӣ муносибат мекунад. Аз ин рӯ, муаллифи ин асар низ танҳо чун ҳаками хирадманд ва чӯяндаи асримиёнагии ҳақиқат баромад мекунад. Нисбат ба Фирдавсӣ, намояндаи зиёиёни эҷодкор ва донишманди энциклопедист, аз нигоҳи мо, ба кор бурдани истилоҳи “ҳаками хирадманди асримиёнагӣ” то ҳадде таҳқиромез садо медиҳад.

Суҳанони болозикрро ҷамъбаст намуда, метавон хулоса кард, ки Фирдавсӣ - шоири бузурги тоҷику форс дар бораи рӯйдодҳои таърихии Эрон ҳарф зада, достони салтанати Искандарро ба матои таърих дӯхтаву пайваст кардааст. Фирдавсӣ гузаштаи миллии худро бо фарогирии ҳамосавӣ бозсозӣ мекунад, достони Искандар бошад, ба ҷузъе аз таърихи Эрон табдил ёфта, як омезиши беназири адабиёт ва фолклорро бунёд намудааст.

Адабиёт

1. Айнӣ С. Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъ-ул-вақоъ». Куллийт. Ҷ. 13. - С. 4 - 302. Душанбе: Ирфон, 1977. - 432 с.
2. Бадеуззамон Фурузонфар. Суҳан ва суҳанварон. Ҷилди 1.- Техрон 1308.- 491с.
3. Бекдиль, Ғулом Ҳусейн. Чехраи Искандар дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва «Искандарнома»-и Низомӣ-Техрон: Интишороти Офариниш 1369.- 296 с.
4. Бертельс Е. Э., Абу-л-Касим Фирдоуси и его творчество.- М.-Л., 1935.-144с.
5. Браун, Э. Таърихи адабиёти Эрон.- Техрон: Амири кабир 1327.-886с.
6. Дьяконов М. М., Фердоуси. Жизнь и творчество.- М. - Л., 1940.- 138с.
7. История персидской и таджикской литературы / Под редакцией Яна Рипки. Перевод с чешского. Редактор и автор предисловия И.С.Брагинский. - М.:Прогресс,1970 - 440 с.
8. Қадамалӣ Сарромӣ. Аз ранги гул то ранги хор.-Техрон: Интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1388.- 1087с.
9. Костюхин А. М. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. - М.: Наука,1972.- 190 с.
10. Курбонзода, Р.К. Роман об Александре в таджикско-персидской литературе.Душанбе: Эрграф, 2026.- 400 с.
11. Курбонзода Р.К., Улви, А.Образ Искандера в средневековой поэзии Востока.-Баку-Душанбе, 2026.-241с.
- 12.Назарянц С. Абуль-Касем Фирдоуси - Тувский творец книги царей, известной под названием «Шахнаме».- Казань, 1849.- Кн. 1. — 1849.- 104с.
- 13.Нельдеке, Т. Ҳамосаи миллии Эрон. тарҷумаи Бузург Алавӣ бо муқаддимаи Саид Нафисӣ – Техрон: Интишороти Сипехр,2537.-177с.
- 14.Османов М. Н., Фирдоуси. Жизнь и творчество.- Москва: Изд-во вост. лит., 1959. — 183 с.
- 15.Фирдавсӣ, А. Шоҳнома Иборат аз 9 ҷилд. Ҷилди 7., - Душанбе, Адиб, 1989. – 656 с.

ДОСТОНИ ИСКАНДАР ДАР «ШОҲНОМА»-И АБУЛҚОСИМ ФИРДАВСӢ

Дар мақола сарчашмаҳо, сюжет ва таркиботи ашъори Абулқосим Фирдавсӣ дар бораи Искандар (Искандари Мақдунӣ) дар «Шоҳнома» мавриди таҳлил қарор гирифтааст, ки асари гуногунҷанба буда, на танҳо достону ривоятҳо, балки фалсафа, ахлоқ ва тамоми улуми адабиёро фаро гирифтааст. Дар «Шоҳнома» асотир бо таърих пайваста шудааст. Фирдавсӣ қисми таърихии «Шоҳнома»-ро бо баёни дoston дар бораи Искандар оғоз мекунад, ки маълумотро дар бораи ӯ, аз ҷумла, аз осори Қаллифени дурӯғин гирифтааст. Давраи салтанати Искандар як ҷузъи таркибии солномаи расмӣ «Шоҳнома» буда, Фирдавсӣ ба ин лашкаркаш бештар аз дигар ҳокимони Эрон ҷой намедихад. Образи Искандар дар Фирдавсӣ чун як инсон бо фазилатҳои гуногун зоҳир мегардад, ки дар амал мардонагӣ нишон медиҳад, хиради муқаррарӣ дорад, вале мақсад аз он пайдо кардани «саодат»-и тобеъонаш нест, саховатмандӣ зоҳир мекунад, аммо ба манфиати худ, неъматхоро бо тобеонаш

намебинад ва метавонад танҳо ба нафъи худаш онҳоро сарф кунад. Искандар аҳдшикан, шухратпарасту худписанд аст, дар дoston ҳамдардӣ нисбат ба ӯ зоҳир мешавад, вале ҳамон лаҳза аз байн меравад. Умуман, Фирдавсӣ дар «Шохнома»-и худ таърихи Искандарро бо як услуби эпикӣ дар доираи таърихи Эрон баён карда, як навъ ҳамбастагии адабиёт ва фолклорро эҷод мекунад.

Калидвожаҳо: Абулқасим Фирдавсӣ, «Шохнома», Искандар, Дороб, Дориюш, Равшанак, Псевдо-Каллисфен, шеър, эпос, дoston, сюжет, таркиб, асотир, таърих.

РОМАН ОБ АЛЕКСАНДРЕ В «ШАХНАМЕ» ФИРДОУСИ

В статье проанализированы источники, сюжет и композиция поэмы Абулькасыма Фирдоуси об Искандаре (Александр Македонском) в его «Шахнаме», которое является многоплановым произведением, охватывающим не только сказания и предания, но и философию, нравственность и все науки словесности. В «Шахнаме» мифология сочетается с историей. Фирдоуси начинает историческую часть «Шахнаме» изложением романа об Искандаре, о котором берет сведения, в том числе, из произведения Псевдо-Каллисфена. Царствование Искандара - неотъемлемая часть официальной хроники в «Шахнаме», где Фирдоуси уделяет этому полководцу не больше места, чем остальным правителям Ирана. Образ Искандара у Фирдоуси предстает как человек разнообразных достоинств, который демонстрирует своё мужество в делах, он обладает обыденной мудростью, но она не направлена на поиски «счастья» своих подданных, он проявляет великодушие, но в собственных интересах, не делится с подданными благами и может одарить только за собственное благо. Искандар вероломен, сластолюбив и самовлюблен, часто к нему в поэме появляется симпатия – и тут же она исчезает. В целом, Фирдоуси с эпическим размахом воспроизводит историю Александра в своем «Шахнаме» как часть истории Ирана, создавая своеобразный симбиоз литературы и фольклора.

Ключевые слова: Абулькасым Фирдоуси, «Шахнаме», Искандар, Дараб, Дарий, Равшанак, Псевдо-Каллисфен, поэма, эпос, дастан, сюжет, композиция, мифология, история.

NOVEL ABOUT ALEXANDER IN FIRDAWSI'S "SHAHNAME"

There are in this article analyzed the sources, plot and composition of Abulkasim Firdawsi's poem about Iskandar (Alexander the Great) in his "Shahname", which is a multifaceted work that covers not only tales and legends, but also philosophy, morality and all the sciences of literature. In "Shahname", mythology is combined with history. Firdawsi begins the historical part of "Shahname" with an exposition of the novel about Iskandar, about whom he takes information, including, from the work of Pseudo-Callisthenes. Iskandar's reign is an integral part of the official chronicle in "Shahname", where Firdawsi devotes no more space to this commander than to other rulers of Iran. The image of Iskandar in Ferdowsi appears as a man of various virtues, who demonstrates his courage in deeds, he has ordinary wisdom, but it is not aimed at finding the "happiness" of his citizens, he shows generosity, but in his own interests, does not share benefits with his citizens and can bestow gifts only for his own benefit. Iskandar is treacherous, voluptuous and narcissistic, sympathy often appears for him in the poem - and then it disappears. In general, Firdawsi reproduces the history of Alexander in his "Shahnameh" with epic scope as part of the history of Iran, creating a kind of symbiosis of literature and folklore.

Keywords: Abulkasim Ferdowsi, "Shahnameh", Iskandar, Darab, Darius, Ravshanak, Pseudo-Callisthenes, poem, epic, dastan, plot, composition, mythology, history.

Дар бораи муаллиф

Қурбонзода Рухшона Қурбон
Доктори илмҳои филологӣ, профессори
кафедраи назария ва таърихи адабиёт
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: v.rukhshona@mail.ru

About the author

Qurbonzoda Rukhshona Qurbon
Doctor of Philology, Professor of the
Department of Theory and History of Literature
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: v.rukhshona@mail.ru

Об авторе

Қурбонзода Рухшона Қурбон
Доктор филологических наук, профессор
кафедры теории и истории литературы
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: v.rukhshona@mail.ru

ИХТИЁРОТИ ШОИРӢ ВА ТАНАВВУӢИ ОН ДАР ҒАЗАЛИЁТИ ВОИЗИ ҚАЗВИНӢ

Шоев А. А.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Мукаддима. Аз василаҳои муҳимтарине, ки барои эҷоди каломии ҳунари мусоидат мекунад, ихтиёроти шоирӣ ба ҳисоб меравад. Он барои ниғадошти ягонагии вазн, кашфи маонӣ, таъмини бадеияти сухан, тавлиди оҳангокии шеър, тақтеъи дурусти байт, маърифати тағйироти мумкинӣ эҷодӣ, риояи таносуби шаклу мазмун ва монанди инҳо шароит фароҳам меорад. Ба ифодаи дигар, ихтиёроти шоирӣ мушкilotи эҷодкоронро дар доираи меъёрҳои худ осон менамояд. Бинобар ин, шоирони классикӣ, дар баробари маърифати меъёрҳои суханофаринӣ, ба ихтиёроти шоирӣ низ тавачҷуҳи зиёд зоҳир намуда, онро дар эҷодиёти хеш ба таври густурда ба кор бурдаанд.

Раванди мазкур донишмандонро водор кардааст, ки дар пажӯҳишҳои худ дар қиблаи масоили гуногуни поэтика ба ихтиёроти шоирӣ низ даҳлат кунанд. Аз ҷумлаи донишмандоне, ки ба ин масъала мароқи бештар зоҳир кардаанд, С. Давронов, П.Н. Хонларӣ, У. Тоиров, М. Нарзиқул ва дигарон мебошанд. Адабиётшинос С. Давронов ихтиёроти шоириро зери мафҳуми “истисноҳои арузӣ” баррасӣ намуда, онҳоро як навъ нуқсонҳои вазнӣ номида, донишмандони истисноҳоро ба манфиати кор хондааст” [1, с. 56]. Чунин бардошту натиҷагирӣ дар нигоҳи аввал дуруст ба назар мерасад, аммо аз нигоҳи дигар, истисноҳоро нуқсон муаррифӣ намудан ба моҳияти масъала созгор нест. Агарчи “ҳамаи воҳидҳои луғавию дастурии забон ҳангоми ба риштаи назм кашидани андеша ба меъёрҳои аруз мувофиқати саддарсади дошта метавонанд [13, с.52]. Зеро дар қори эҷодӣ ҳолатҳои ҳам мешаванд, ки дар шеъри шоирон талаботи ҳатмии афоили арузӣ ба пуррагӣ риоя намешаванд. Онҳо роҳи наҷотро маҳз тавассути истисноҳои арузӣ пайдо кардаанд. Аз ин рӯ, дар шинохти ин масъала истилоҳи нуқсон моҳияти худро гум мекунад ва истисно арзиш пайдо менамояд. Дар ҳоле ки истисноҳои арузӣ барои бартараф кардани нуқсонҳо ба кор бурда мешаванд. Адабиётшинос У.Тоиров низ ихтиёроти шоириро истисноҳои арзуӣ номида, онҳоро ба нуқсонҳои арузӣ, балки “таҷрибаи эҷодии шоирони бузурги адабиёти форс-тоҷик” муаррифӣ намуда, маърифати онҳоро бинобар “тез-тез дучор омаданашон ба манфиати кор” [8, с.44] маънидод кардааст. Қисмати натиҷагирии Тоиров бо Давронов ҳаммаъност. Воқеан, ин манфиат бетартиб вучуд дорад, лекин мунҳасир ба фарди эҷодкор нест. Он ҳам ба муҳаққиқ ва ҳам ба ҳаводори каломии мавзун ғоидаи амиқ дорад. Ба ин минвол дар шеъри шоирони маъруфу соҳибистеъдод ҳинҷоршиканиҳои вазнӣ таҷриба карда шуда, аз ҷониби пасояндагон истиқбол ёфта, ба ҳукми анъана даромада, масири мусаттаҳи эҷодиро ҳамвор кардааст. Устод М. Нарзиқул истисноҳои арузиро ихтиёроти шоирӣ номида, онро чунин тавзеҳ додааст: “Ихтиёроти шоирӣ гуфта тағйиротеро меноманд, ки ҳар қадом ду сурати мумкин дошта, шоир ҳар қадомро, ки дар шеър истифода барад, шеър дуруст ва дар вазн ҳалале ворид нагардад” [6, с.29]. Дар ин таъриф, се нуктаи муҳим равшан карда шудааст: аввал, мушаххаснамоии истилоҳ, дуюм, шарҳи дурусти истилоҳ, мавриди истифода ва сабаби ба вучуд омадани он ва сеюм арзиши ихтиёрот. Доктор П.Н. Хонларӣ низ истисноҳои арузиро ихтиёроти шоирӣ ном бурда, дар забони форсии тоҷикӣ, хосса дар шеър теъдоди кам доштани ихтиёротро зикр намудааст. Ба таъкиди вай: теъдоди ихтиёроти муҷоз “фаровон нест, агарчи мавриди истеъмоли ҳар як мумкин аст бисёр фаровон бошад” [10, с.243]. Ин аз табиати вижаи забони мо буруз карда, суфтагии онро таъйин менамояд. Аз тарафи дигар, ҳолати мазкур, устувории таркиби луғавӣ, меъёрҳои дастурий ва сабку услуби забони тоҷикиро бармало месозад. Маълум мегардад, ки ихтиёрот дар заминаи таркиби луғавӣ, дастури забон ва сабку услуби он берун омада, сарфи назар аз камии танаввуи худ фаровонии истеъмоли соҳиб гаштааст. Дар мавриди пазириши истилоҳ, ихтиёроти шоириро бар истисноҳои арузӣ тарҷеҳ додем. Чунки истилоҳи тарҷеҳшуда моҳияти масъаларо хуб фаро гирифтааст ва донишмандони дигар ҳам онро мақбул донистаанд.

Мавод ва усулҳои тадқиқот. Дар таҳқиқи ихтиёроти шоирӣ дар ғазалиёти Воизи Қазвинӣ эҷодиёти шоир, махсусан, девони ашъори вай чун маводи дасти аввали адабӣ мусоидат намуд. Таҳқиқот бар пояи методҳои таърихӣ-муқоисавӣ, муқоисавӣ, омор, ба инбат гирифтани шаклу мазмун имконият сурат гирифт.

Баррасӣ ва гузоришу таҳқиқоти донишмандон имконият фароҳам меорад, ки корбурди ихтиёрооти шоирӣ дар эҷодиёти ҳар шоирони муваффақ чун Воизи Қазвинӣ ба таври зарурӣ таҳқиқ шавад ва дар ин зимн, хунари суҳанвар, огоҳии вай аз таҷрибаҳои пешиниён ва дар маҷмӯъ, забондонӣ дараҷаи адофаҳмии шоир муайян гардад. Азбаски қисми зиёди эҷодиёти Воиз дар жанри ғазал фароҳам омадааст, зарур доништа шуд, ки ихтиёрооти шоирӣ маҳз дар ин баҳши эҷодиёти шоир ба таҳқиқ гирифта шавад. Байти матлаъ чун меъёр ва марҷаи интиҳоби вазни аслий [5, с. 32] дар маркази баррасиҳо қарор гирифт. Мутолиаи ғазалиёти Воиз нишон медиҳад, ки шоир аз ихтиёрооти маъмул ва роиҷи ғазалсароии пешиниён кор истифода намуда, равонӣ бадеияту хушоҳангӣ ва назокатҳои дигари каломии хунарии хешро таъмин кардааст. Ба сабаби он ки авзони ғазалиёт, китъаот ва рубоӣҳои шоир дар мақолаҳои ҷудогона матраҳ шудаанд [14, с. 276-282; 15, с. 210-217], ин ҷо аз овардани вазни ҳамаи намунаҳои шеърӣ худдорӣ мешавад.

Натиҷаҳо: Анвои ихтиёрот, ки дар ғазалиёти Воиз ба кор рафтааст, ба ин тарик мебошад:

1. Татбиқи қоидаи васл дар тақтеъ ва таъмини ягонагии вазн. Аксар вақт дар тақтеи шеър, калимаҳое, ки бо ҳиҷои баста ба итмом мерасанд, бо калимаи ба садонок шуруъшудаи паси худ васл мешаванд. Агар ин меъёр сарфи назар гардад, сиҳҳатии ҳиҷоҳо ва баробарӣ дар вазн ҳалал меёбад. Шоирон чун Воизи Қазвинӣ бо огоҳӣ аз ин навъи ихтиёрот мушқилооти пешномади худро саҳл ҳал менамоянд. Масалан, дар матлаи зерин шоир аз қоидаи васл ба таври хеш кор гирифта матлабашро манзури хонанда кардааст:

Ба дил андешаи ҷононам аз шавкат намегунҷад,

Майи дидори ӯ, дар соғари тоқат намегунҷад. [3, с.163]

Тақтеи байт:

Ба -дил- ан-де/ша-и ҷо-но/на-маз-шав-кат/ на-ме-гун-ҷад,

Ма-йи ди-до/ри -ӯ, дар- со/ға-ри- то-қат/ на-ме-гун-ҷад.

Агар қоидаи васл ва дар ин ҷо мадди эътибор қарор намегирифт, вазни аслии байт маълум намегардид. Шоир онро дар ба вучуд овардани ҳиҷои дуҷуми рукни сеюм, ҳиҷои “маз” истифода бурда, таносуби ҳиҷои дарозро дар рукни мазкур таъмин намудааст. Ин ҷо калимаи ҳиҷои охири калимаи “ҷононам”, ки бастааст, бо пешоянди “аз” васл шуда, дар мавқеи худ ҳиҷои дарозро тавлид кардаанд. Ин ихтиёрот ба назар шояд ночиз менамояд, вале ончунон ки ба моҳияташ таваҷҷуҳ мешавад, он дар мавзунияти андеша ва равонӣ бесакта баромадани суҳан нақши калидӣ бозид, нуктасанҷию одофаҳмии шоирро нишон додааст. Ин навъи ихтиёрот дар ғазалҳои шоир фарорвон ба кор рафтааст, чунонки дар намунаи дигар ба мушоҳида мерасад:

Қорҳо дар обу хоки фақр ворун мешавад,

Сарв агар қоранд ин ҷо, бе ди маҷнун мешавад! [3, с.239]

Тақтеи байт:

Қо-р-ҳо дар/ о-бу хо-ки/ фақ-р -во-рун/ ме-ша-вад,

Сар-в а-гар-қо/ран-д ин- ҷо/, бе-ди маҷ-нун/ ме-ша-вад!

Ин ҷо дар мисраи дуҷум ҳарфи охири калимаи “сарв” ва садоноки аввали калимаи “агар” дар тақтеъ васл шуда, ҳиҷои кӯтоҳро ба вучуд овардааст. Ҳамин ҳолат дар рукни баъдӣ дар пайвастании ҳарфи охири феъли “қоранд” бо ишорачонишини “ин” ва тавлиди ҳиҷои дароз дида мешавад. воқеан, ихтиёрооти мазкур дар мавриди худ барои таъмини баробарии ҳиҷоҳои дарозу кӯтоҳ дар шеър нақши муҳим мебозад. Бинобар ин, шоир ба он таваҷҷуҳи зиёд зоҳир намуда, манфиати фаровони эҷодӣ бардоштааст.

2. Омадани ҳиҷоҳо бо садонокҳои кӯтоҳи “а, и, у”. Маъмулан, дар тақтеъ ҳиҷоҳое, ки бо ин садонокҳо дар ҳиҷои қушода меоянд, қимати ҳиҷои кӯтоҳро соҳиб мегарданд. Аммо бо эътибор пайдо кардани ихтиёрооти шоирӣ имкон дорад, ки ҳиҷоҳои бо садонокҳои кӯтоҳ сохташуда низ қимати ҳиҷои дарозро соҳиб шаванд. Дар ин маврид ҳиҷои кӯтоҳ ба ҷои ҳиҷои дароз меояд. Дар шеъри шоирони классикӣ ба ин тавр таъмин намудани баробарии ҳиҷоҳо корбурди вофир доштааст. устод М.Нарзиқул таъкид кардаанд, ки Ҳофиз “дар як байт аз як то ҳафт бор аз ин ихтиёр истифода кардааст” [5, с.32]. Дар ғазалиёти Воиз ҳамин ҳолат ба мушоҳида мерасад. Аз ин бармеояд, ки шоир аз таҷрибаи суҳанварони пешин огоҳии хуб доштааст.

Раҳи мақсуд тай кардан, на аз тақсир меояд,

Расидан манзили дурест, аз шабгир меояд. [3, с.243]

Тақтеъ:

Ра-ҳи- мақ-су/д -тай- кар-дан/, на- аз -тақ-си/р - ме-о-яд,

Ра-си-дан- ман/зи-ли ду-рес/т, аз -шаб-ги/р - ме-о-яд.

Дар мисраи аввал ҳиҷои “ҳи” ва дар мисраи дуюм, ҳиҷои “ли” дар асл, қимати ҳиҷои кӯтохро доранд ва ин ихтиёрооти шоирӣ, ки онҳо ба ҷои ҳиҷои дароз ба кор рафтаанд. Дар акси ҳол таносуби ҳиҷоҳо дар вазн дуруст намеомад ва аз ин дуруст маълум намегардид. Ин ҷо дар як байт ду маротиба ба кор рафтани ихтиёрооти мавриди назар мушоҳида гардид. Дар намунаи зайл Воиз ин навъи ихтиёротро бештар истифода намудааст, чунончи:

Рӯшноӣ аз шаби васли ту андӯзад чароғ,

Сӯхтан аз оташи ҳаҷри ту омӯзад чароғ. [3, с. 295]

Тақтеъ:

Рӯ-ш-но-й/ аз -ша-би- вас/ли- ту -ан-дӯ/зад-ча-роғ,

Сӯ-х-тан-аз/ о-та-ши-ҳаҷ/ри-ту-о-мӯ/зад-ча-роғ.

Ин ҷо дар рукни дуюм, ҳиҷои “би”, дар рукни сеюм, ҳиҷои “ли”, дар рукни дуюми мисраи дуюм ҳиҷои “ши” ва дар рукни сеюм ҳиҷои “ри” қимати ҳиҷои кӯтоҳ ҳам ки дошта бошанд, бо татбиқи ихтиёрооти шоирӣ ба ҳиҷои дароз табдил шудаанд. Аз ин ҳеҷ ҳалале дар вазн ворид нашудааст, балки барабарии он таъмин гардидааст. Агар дар ин ҳолатҳо ихтиёрооти мазкур сарфи назар шавад, вазни шеър маълум нахоҳад шуд.

3. Дар як байт ҳамсон ба кор рафтани як навъ ҳиҷо ҳам ба ҷои ҳиҷои дарозу ҳам ба ҷои ҳиҷои кӯтоҳ. Дар ин навъи ихтиёроат таъмини барабарии ҳиҷоҳо муҳим мебошад, на қимати онҳо. Шоирон дар эҷодиёти худ барои хушҳангию барабарии вазн аз ин ихтиёроат зиёд кор гирифтаанд. Масалан, “Саййидо (дар як байт) чор маротиба аз садоноки кӯтоҳи “у” истифода карда, дар се маврид онро чун ҳиҷои кӯтоҳ ва дар як маврид чун ҳиҷои дароз ба кор бурдааст, ки ихтиёрооти шоирӣ: О-мад-ха/зо-ну-дав-ри/ни-шо-таз-пи/йо-ла-рафт, Ран-ги-ру/хи-гу-лу-на/ма-каз-до-ғи/ло-ла-рафт” [13, с.56]. Ин ҷо ҳамаи ҳиҷоҳо, ки бо садоноки “у” омадаанд, дар асл, қимати ҳиҷои кӯтохро доранд, вале бо таъсири ихтиёрооти шоирӣ дар рукни дуюми мисраи дуюм ҳиҷои “лу” қимати ҳиҷои дарозро соҳиб гаштааст. Ин ҳолат дар ғазалиёти Воиз низ ба мушоҳида расид.

Забон гушуду чунин гуфт шамъи нуронӣ:

Ки ҳафт нуру сафо беш дар парешонӣ. [3, с.402]

Тақтеъ:

За-бон- гу-шӯ/дӯ-чу-нин-гуф/т -шам-ъи нӯ/ро-нӣ:

Ки -ҳас-т нӯ/рӯ -са-фо бе/ш дар -па-ре/шо-нӣ.

Дар ин байт ҳафт ҳиҷо бо садоноки кӯтоҳи “у” сохта шудааст, ки дар ин шумор бо тарзи талаффузу навишт ва талаби вазн сетои онҳо ҳиҷои дароз ва ҷорояшон ҳиҷои кӯтохро ташкил додааст. Масалан, ҳиҷоҳои “гу” ва “чу” дар рукни аввалу дуюми мисраи нахуст бе ихтиёрооти шоирӣ асолати қимати худро нигоҳ дошта, ҳиҷои кӯтохро муаррифӣ кардаанд. Панҷ ҳиҷои боқимонда ба ихтиёрооти шоирӣ мувоҷеҳ шуда, дар як рукн, ҳиҷои дароз ва дар рукни ба ҳиҷои кӯтоҳ табдил ёфтаанд. Чунончи дар рукни садр ҳиҷои “шу” қимати дарозро гирифта, дар ҳашв ҳиҷои аввали “ду” қимати ҳиҷои кӯтохро соҳиб гаштааст. Ҳиҷои “ну” дар рукни охири ҳашви дуюм қимати ҳиҷои дарозро дорад. Дар охири рукни ибтидо ва дар аввали рукни ҳашви аввал низ ҳиҷоҳои “ну-ру” ба ихтиёрооти шоирӣ дучор шуда, яке дарозу дигаре кӯтоҳ шудааст. Дар ду ҳиҷои нахуст дар матни асл, садоноки кӯтоҳи “у” бо ҳаракат ифода ёфтааст. Аммо панҷ ҳиҷои дигар бо ҳарфи “вов” навишта шудааст. Ба ин равиш имкон дошт, ки ин ҳиҷоҳо ҳамагӣ ба гирифтани қимати ҳиҷои дароз сазовор буданд. Дар ин ҳолат таносуби ҳиҷоҳо дар вазн вайрон мегардид. Бинобар ин зарурат, онҳо бо вучуди яхела будани таркиби ҳарфӣ ва овозии худ бархе ба ҳиҷои кӯтоҳ ва бархе ба ҳиҷои дароз табдил шуданд. Насируддини Туси бо дарки табиати забон таъкиди дурусте дорад, “Қоидаи луғати порсӣ он аст, ки бештар тағйироти мустақимро дар ҳама абёт, ки дар вазне гӯянд, ба як насақ (тартиб) истеъмол кунанд” [9, с.48]. Ин таъкид ва арзёбӣ метавонад дар аксарияти анвои ихтиёроат муассир ва мувофиқ бошад. Зеро ихтиёроат наметавонад берун аз тағйироти муҷоз ба амал ояд ва дар шеър татбиқ гардад.

4. Аз тақтеъ берун мондани ҳарфи “н” дар ҳолатҳои муайян, бавижа вақте ки ин ҳарф бо садонокҳои дароз ҳиҷоро ташкил дода бошад. Агар ҳарфи мазкур дар калимаҳои чун “бон, рон, дон” ва монанди инҳо омада бошад, қимати як ҳиҷои кашидаро соҳиб мебошад. Он дар мавқеи мувофиқ устувории худро нигоҳ медорад, махсусан дар охири аркони байт ва дар ҳолати ба қоидаи васл дучор шудан ба калимаи баъд аз худ гузашта, аз ҳазву ихтисоршавӣ эмин мемонад. Аммо дар ғайри ин ҳолат, хосса, дар аввал ва миёнаи байт ҳарфи “н” аз ҳиҷои худ ҳавз мешавад ва аз якуним ҳиҷо ё худ аз як ҳиҷои кашида ба як ҳиҷои дароз мубаддал мегардад. Дар ин навъи ихтиёроат ҳарфи “н” танҳо дар вазн маҳдуд мешавад. Дар ташаккули

маънӣ, баёни матлаб ва арзи андеша ҳеҷ ихтиёроғ мавқеи онро наметавонад танг намояд. Дар ғазалиёти Воиз чун дигар шоирони ғазалсаро корбурди ҳарфи “н” зиёд ба назар мерасад. Тибқи мушоҳида танҳо дар матлаи ғазалҳои вай беш аз 379 ҳиҷо бо ҳарфи “н” ташкил ёфтааст, ки қисми ғолиби онҳо ба ихтиёроғи шоирӣ ҳазв шуда, аз ҳолати якумимҳиҷоии худ ба як ҳиҷоӣ дароз табдил ёфтаанд. Дар байти зайл калимаҳои “дандон, он, пирон, даҳон ва ҷаҳон” бо ҳарфи “н” ташкил шудаанд. Аз инҳо калимаҳои “дандону пирон” ба қоидаи васл ворид шуда, аз ҳазвшавӣ эмин мемонанд, дар боқимонда вожаҳо дар ҳини тақтеъ ба вазн ҳавфи “н” ҳазв мешавад.

Нест дандон он ки пирон аз даҳон меафкананд,
Туф ба рӯи эътибори ин ҷаҳон меафкананд! [3, с.226]

Тақтеъ:

Нес-т- дан-до/но-(н) ки- пи-ро/наз -да-ҳо(н) ме/аф-ка-нанд,

Туф -ба-рӯ-йи/ эъ-ти-бо-ри/ ин-ҷа-ҳо(н) ме/аф-ка-нанд!

Аён мегардад, ки риояи қоидаи васл ҳарфи “н”-ро аз ҳазвшавӣ нигоҳ медорад ва устувории онро таъмин менамояд. Арзиши ин навъи ихтиёроғ дар он зоҳир мегардад, ки ҳиҷоҳои бо садоноки дарози “о” ва ҳарфи “н” ташкилшуда дар мавриди муайяни худ ба як ҳиҷоӣ дароз табдил дода шаванд то баробарии вазну таносуби ҳиҷоҳо ҳалал наёбанд. Бояд бигӯем, ки дар ҳиҷоҳои охири мисраъҳо ин навъи ихтиёроғ татбиқ намешавад. зеро зарурати ҳазвшавӣ вучуд надорад ва ҳиҷоӣ кашида қимати ҳешро бо ҳамсодаи “н” ва дилҳоҳ садоноки дароз нигоҳ медорад.

5. Барои таъмини баробарии вазн иваз кардани шакли ҳарфӣ ва овозии калима аз ихтиёроғи дигарӣ шоирӣ. Дар ин ихтиёроғ шоир имкон пайдо мекунад, ки вожаҳои мавриди истифодаашро то ҳадди мумкин ба таври малеҳ тағйир диҳад. Меъёри ин ихтиёроғ он аст, ки воҳиди луғавӣ ва дастурӣ бо тағйироти худ ҳам маъниро ифода кунад ҳам вазни шеърро вайрон насозад. Дар ғазалиёти Воиз ихтиёроғи мазкур ба мушоҳида расид. Масалан, дар матлаи зерин шоир феъли “нағрифта”-ро дар шакли “нағрифтан” ба кор бурдааст.

Тан ба меҳнат деҳ, агар хоҳӣ, ки гардӣ сарбаланд,

Гар наҷфтодӣ ба оташ авҷ нағрифти сипанд. [3, с.209]

Агар шоир феъли мазкурро дар асли ҳудаш истифода мебард, вазн вайрон мегардид, бинобар ин аз ихтиёроғ кор гирифта, як ҳиҷоӣ онро сарфи назар кардааст.

6. Мушаддад намудани калимаҳо, ки аслан, мушаддад нестанд. Ин навъи ихтиёроғро шоир бо мақсади равонии каломи худ ба кор мебарад. Чунонки Воиз дар матлаи зайл калимаи “шакарҳо”-ро бо ташдид манзур кардааст:

Май ба нозе соқӣ аз мино бурун меоварад,

К-ӯ сухан з-он лаъли шаккарҳо бурун меоварад. [3, с.185]

Тавре ки мебинем, ташдиддор кардани калимаҳо бо роҳи ихтиёроғ бештар ба шакли сухан таъсир расонда, мавзунияту оҳангнокии онро тақвият медиҳад. Дар ғайри ин ҳолат мушаддат зарурат надорад ва қобили қабул нест.

7. Дар таркиби луғавии забон воҳидҳои луғавие ҳастанд, ки чанд тарзи навишт ва талаффуз доранд. Мисли вожаҳои гоҳу гаҳ, роҳу раҳ, ой, о, биё, не, на, моҳу маҳ, чоҳу чаҳ гиреху гираҳ ба шоир шароит муҳайё месозанд, ки дар баёни матлаби худ ва таъмини дурустии вазни он ихтиёр дошта бошад. Дар ин навъи ихтиёроғ шоир вожаҳоро амдан тағйир намедиҳад, балки шакли тайёри онҳоро интихоб мекунад ва корбарӣ менамояд. Воизи Қазвинӣ ихтиёроғи мазкурро зиёд ба кор бурдааст, ҳатто вай дар як байт ҳар ду шакли мавҷуди калимаро тибқи талаби вазни шеър ба кор бурда, ҳунармандияшро собит сохтааст:

Назар бикшо, ниғаҳ доништа кун, дар ҳар пари коҳе,

Ки ҳар тори нигоҳи ибрате бошад ба Ҳақ роҳе. [3, с.413]

Шоир дар мисраи аввал аз тариқи корбурди “ниғаҳ” як ҳиҷоӣ кӯтоҳу як ҳиҷоӣ дарозро берун овардааст ва дар мисраи дуюм, шакли “нигоҳ”-ро ба кор бурда, як ҳиҷоӣ кӯтоҳу ва ду ҳиҷоӣ дарозро ба вучуд оварда, дурустии вазн ва таносуби ҳиҷоҳоро таъмин сохтааст.

8. Дар мавридҳои муайян шоир метавонад, дар доираи ин ё он вазн як рукно ба ҷои рукни дигар ба кор барад. Масалан, дар матлаи зерин рукни фаъилотун ба ҷои рукни фаъилотун ба кор рафтааст. Ин аз ихтиёроғи маъмулест, ки аз ҷониби шоирон зиёд ба кор гирифта шудааст. Чунончи:

Шуда бо неку бад оина дили хушгили мо,

Хешро бишканад он кас ки хӯрад бар дили мо. [3, с.53]

Рукни садр, аркони ҳашвайни мисраи нахуст дар ин байт фаъилотун аст, рукни аруз фаъилун маҳбуни маҳзӯф шудааст. Дар рукни дуюм низ ин афоил бояд тақрор шаванд. Бо

дастрасӣ ба ихтиёроти шоирӣ Воиз рукни ибтидори дар мисраи дуюм ғоилотун кардааст. Аркони боқимонда чун мисраи аввал ағоили махбун ва махбуни маҳзуфро соҳиб гаштаанд. Ба таъкиди Т.В. Комёр, “Ин ихтиёри вазнӣ бисёр роиҷ аст ва дар аксари мисроҳҳо аз он истифода мешавад [2, с. 17]”. Ин донишманд овардани ғоилотунро ба ҷои ғоилотун “дуруст нест” [2, с. 17], – мегӯяд. Вале тавзеҳ намедихад, ки чаро дуруст нест. Ба назар мерасад, ки дар урфи шуаро рукни солими ғоилотунро ба ғоилотун табдил додан чандон раво набудааст. Устод М. Нарзикул низ табдили ғоилотунро ба ғоилотун ҷои надоништаанд [6, с.31]. Ин меёргузориҳо нишон медиҳанд, ки ғоилотун ба ҷои ғоилотун омада метавонад, вале ғоилотун ба ҷои ғоилотун омада наметавонад. Сабаби ин амал, ба ҷуз он ки гуфта шуд, дар устувориҳои ҳамаи аркони рукни ғоилотун аст, ки ба ҳамаи кӯтоҳ табдил намеёбад. Зеро дар тақтҳои шеър ғоилотунро ғоилотун хондан имкон надорад.

9. Дар аркони охири байт табдили ҳама гуна ҳамаи кӯтоҳ ба ҳамаи дароз ҳам аз ихтиёроти шоирӣ мебошад. Тибқи ин шоир вожаҳое, ки муодили як ҳамаи кӯтоҳанд, метавонад бе мамоният ҳамаи дароз ҳисобад ва фикрашро баён намояд. Дар ғазалиёти Воиз аз ин нави ихтиёрот васеъ истифода шудааст. Чунончи:

Ғам мерамад, зи печиши зулфи сиёҳи ту,
Дил кӯча медиҳад, ба ҳаданги нигоҳи ту. [3, с.359]

Дар ин ҷо аркони арузу зарб бо ду ҳамаи кӯтоҳ анҷом ёфтаанд. Вале бо таъбири меёри ихтиёроти шоирӣ онҳо ба ҳамаи дароз табдил ёфтаанд. Ба ифодаи дигар, тавассути ин меёри шоир ихтиёр пайдо кардааст, ки ҳамаҳои мазкурро муодили ҳамаи дароз ҳисоб намояд.

10. Паси ҳам омадани ҳамаҳои кӯтоҳ дар миёни мисроҳҳо ва табдили яке аз онҳо ба ҳамаи дароз низ ихтиёроти шоирӣ махсуб меёбад. Ин ҳолат дар каломии ҳунарий ҳам дар калимаҳое, ки аз ду ҳамаи кӯтоҳ ташкил ёфтаанд, дида мешавад ва ҳам бар баёни фикр, ҳоса пайванди андеша тавассути бандиҳои изофӣ воқеъ шуданаш мумкин аст. дар ғазалиёти Воиз ин нави ихтиёрот низ манзур шудааст:

Сӯйи ёр аз ҳама пардохта мебояд рафт
Ғар ҳама ранг бувад, бохта мебояд рафт. [3, с.146]

Ин ҷо калимаи “ҳама” дар мисраи аввал ба ҷои худ омада ду ҳамаи кӯтоҳи рукни махбуни рамалро ташкил додааст. Вале дар мисраи дуюм, ба ихтиёроти мавриди назар дучор омада, аз “ғафӣ” ба “ғило” мубаддал гаштааст. Ин ҳолат бештар ба талаби вазн ва таъсири задаи мантиқӣ вобаста мебошад.

Муҳокима. Воқеан, ихтиёроти шоирӣ аз роҳҳои муфиди мушкилоти кори эҷодист, ки дар ашъори ҳар шоири ҳунарманд мавриди истифода қарор гирифтааст. Воизи Қазвинӣ ҳам чун шоири бомаҳорати классикӣ аз ихтиёроти шоирӣ маъмул оғохон истифода бурда, ҳушонавӣ ва бадеияти каломашро таъмин намудааст. Ихтиёроти шоирӣ дар имтидоди қарнҳо дар эҷодиёти шоирон ба қор рафта, сайқал ёфта, навиҳои зиёдеро соҳиб гаштааст. Аз миёни анвои зиёди ихтиёрот, ки дар шеъри шуаро таҷриба шудааст, дар ашъори Воизи Қазвинӣ 10 нави онҳо ҳунармандона истифода гардидааст. Ин нишондод, шоири мавриди назари моро чун суҳанвари оғоҳ, забондон, бомаҳорат ва адофаҳм муаррифи месозад. Натиҷаҳои ба дастмадаро метавон ба анвои ихтиёроти шоирӣ эҷодиёти шоирони дигар муқоиса кард ва назарияи онро бо амалияш дар таълифи китобҳои назарияи адабиёт, назмшиносӣ ва сабқшиносӣ метавон истифода намуд.

Хулоса. Аз таҳқиқи баррасии танаввуви ихтиёрот дар ғазалиёти Воиз метавон ба натиҷаҳои зил ноил гардид:

1. Дар эҷоди каломии манзум роҳи василаҳои зиёде ҳастанд, ки барои ифодаи фикр, баёни андеша, мушаккабияти суҳан, махсусан, аз мушкилот роҳи ёфтани адиб кумак меkunанд. Яке аз беҳтарин воситаҳои ёрирасони ин ҷода ихтиёроти шоирӣ махсуб меёбад. Онро эҷодкорон то қарнҳои эҷодиёти ҳамаи таҷриба карда, натиҷаашро ба пасояндагонӣ ҳамаи намунаанд. Бо ин ихтиёроти шоирӣ истиқбол ёфта, ба ҳукми анъана даромадааст.

2. Раванди мазкур боис ба он гардид, ки суҳаншиносон ва ноқидони осори адабӣ ба ихтиёрот таваҷҷуҳ карда, онро дар осори назарии ҳамаи шарҳи тавзеҳ дода, арзишу меёрҳои муайян созанд. Донишмандон дар мавриди истилоҳҳои ба ин раванди адабӣ фикри ягона надоранд, гурӯҳи онро истисноҳои арузӣ ва гурӯҳи ихтиёроти шоирӣ номидаанд. Азбаски истилоҳи ихтиёрот ба маънои маъсала бештар наздик аст, ин ҷо он бар истилоҳи истисноҳои арузӣ тарҷеҳ дода шуд. Зеро истисно аз қоидаи муайян берун баромадан аст. Аммо ихтиёроти шоир дар доираи қоидаҳои муайян арзи ҳастӣ кардааст, то вазни шеър ҳалал наёбад.

3. Аз тарафи дигар, ҳамаи донишмандон ба арзиши ихтиёрооти шоирӣ қоилад ва онро дар эҷоди каломи ҳунарий ва таҳқику маърифати он муҳим ҳисобидаанд. Ҳатто навъу меъёрҳои онҳоро омӯхта, мавриди истифодаашонро нишон додаанд. Дар асоси ин арзёбиҳо қорбурди анвои ихтиёрооти шоирӣ дар ғазалиёти Воизи Қазвинӣ ба таҳқиқ гирифта шуд.

4. Маълум гардид, ки Воизи Қазвинӣ дар ғазалиёти худ 10 навъи маъмулу мучарраби ихтиёрооти шоириро истифода карда, бадеият, равонӣ, мусикавият, беғалатӣ ва дурустии каломи ҳунариашро таъмин намудааст. Шоир гоҳе ба татбиқи қоидаи васл рӯ оварда, гоҳи дигар, ҳичоӣ кӯтоҳро ба ҷои ҳичоӣ дароз истифода кардааст. Дар мавридҳои муайян вай як навъи ҳичоро ҳам ба ҷои ҳичоӣ дарозу ҳам ба ҷои ҳичоӣ кӯтоҳ ба қор андохта, ҳарфи “н”-ро танҳо барои ифодаи маънӣ маҳдуд сохтааст. Ҷои дигар, шоир калимаҳоро амдан тағйир дода, дурустии вазро таъмин намудааст. Ҳамчунин, шоир калимаҳои беташдидро мушаддад карда, шаклҳои мухталифу ивазшавандаи онҳоро ихтиёрдорӣ намудааст.

5. Воизи Қазвинӣ дар мавқеъҳои зарурӣ рукнҳои шеърро тибқи қоида ба ҷои ҳамдигар истифода кардааст. Аз ҷумла, ба қор бурдани рукни фозилотун ба ҷои фазилотун, дар охири арқони байт дароз ҳисобидани ҳама навъи ҳичоӣ кӯтоҳ, аз ду ҳичоӣ кӯтоҳ якеро ҳичоӣ дароз донишман маҳсуб мебад. Боз навъи дигари ихтиёроот мавҷуданд, ки дар ғазалиёти шоир ба мушоҳида нарасид. Баррасӣ ва таҳқиқи масъалаи Воизи Қазвиниро ҷун шоирӣ тавоно, суҳанвари аз назокати забон огоҳ, донандаи хуби фанни аруз муаррифӣ месозад.

Адабиёт

1. Давронов, С. Омӯзиши вазни шеъри тоҷикӣ /С. Давронов. – Душанбе: Маориф, 1992. – 176 с.
2. Комёр, Тақии Ваҳидиён. Фунун ва саноъи адабӣ. Муаллифони сарсуҳану тавзеҳот ва ҳозирқунандагонӣ ҷон У. Тоир ва С. Саидалӣ /Т. В. Комёр. – Душанбе, 1993. – 50 с.
3. Қазвинӣ, Воиз. Девон. Дар таҳия ва тасҳеҳи Аҳмад Қарамӣ /Воизи Қазвинӣ. – Теҳрон: Интишороти мо, 1384. – 713 с.
4. Мусулмонӣ, Раҳим. Назарияи адабиёт/Р. Мусулмонӣ. – Душанбе: Маориф, 1990. – 334 с.
5. Нарзиқул, Мисбӯҳиддин. Ҷойгоҳи суҳан/М. Нарзиқул. – Душанбе: Адиб, 2006. – 224 с.
6. Нарзиқул, М. Вазни шеъри тоҷикӣ /М. Нарзиқул. – Душанбе: Мега-принт, 2021. – 144 с.
7. Розӣ, Шамси Қайс. Ал-Муъҷам. Муаллифи сарсуҳану тавзеҳот ва ҳозирқунандаи ҷон У. Тоиров/Шамси Қайси Розӣ. – Душанбе: Адиб, 1991. – 464 с.
8. Тоиров У. Каломи мавзун/У.Тоиров, Б. Ибодов, Ш.Тоиров. – Душанбе: Шарқ ва озод, 2005. – 456 с.
9. Тӯсӣ, Насируддин. Меъёр-ул-ашъор. Таҳияи Урватуллои Тоир ва дигарон/Насируддини Тӯсӣ. – Душанбе: Ориён, 1992. – 152 с.
10. Хонларӯ, П.Н. Баҳс ва таҳқиқи иқтидори аруз/П.Н.Хонларӯ. – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айни, 2018. – 298 с.
11. Хонларӯ, П.Н. Вазни шеъри форсӣ /Парвиз Нотили Хонларӯ. – Теҳрон, 1367. – 303 с.
12. Шарифов, Х. Назминосӣ /Х. Шарифов, У.Тоиров. – Душанбе: Ҷумо, 2005. – 384 с.
13. Шоев, А.А. Таҳқиқи дар авзони ғазалиёти Саййидо /А.А. Шоев. – Душанбе: Мулквар, 2024. – 130 с.
14. Шоев, А.А. Авзони қитъаот ва рубоӣҳои Воизи Қазвинӣ /А.А. Шоев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2025. – № 5 (118). – С. 276-282.
15. Шоев, А.А. Таҳқиқи дар авзони ғазалиёти Воизи Қазвинӣ /А.А. Шоев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2025. – № 6 (119). – С. 210-217.

ИХТИЁРОТИ ШОИРӢ ВА ТАНАВВУӢИ ОН ҒАЗАЛИЁТИ ВОИЗИ ҚАЗВИНӢ

Аз василаҳои муҳими эҷоди каломи манзум ихтиёрооти шоирӣ ба ҳисоб меравад. Он дербоз дар эҷодиёти шоирон таҷрибаи шуда, ба ҳукми анъана даромада, дар осори назарии донишмандон тавзеҳи илмӣ гирифтааст. Дар пояи назарияи донишмандон ва меъёрҳои муайяннамудаи онҳо навъҳои ихтиёрооти дар ғазалиёти Воизи Қазвинӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифт. Қорбурди методҳои таърихӣ-муқоисавӣ, муқоисавӣ, омӯр, ба инобат гирифтани шакли мазмун имконияти фароҳам қард, ки маҳорати суҳанофаринии шоир дар истифодаи ихтиёрооти шоирӣ муайян шавад навъҳои ихтиёроот дар ғазалиёти вай мушаххас гардад. Риояи қоидаи васл, ҳазви ҳарфи “н”, дароз қардани ҳичоӣ дароз, мушаддад қардани калимаҳои беташдид, тағйир додани ҳадафмандонаи шакли мумкинӣ вожаҳо, интиҳоби дилхоҳи калимаҳои ду шакли навиштдошта, ба ҷои рукни фозилотун ба қор андохтани рукни фозилотун, дароз ҳисобидани ҳама гуна ҳичоӣ кӯтоҳ дар охири мисраъҳо, аз паи ҳам омадани ду ҳичоӣ кӯтоҳ якеро ба ҳичоӣ дароз табдил додан ҷун анвои ихтиёрооти шоирӣ дар ғазалҳои шоир маълум қарда шуд.

Қалидвожаҳо: Воизи Қазвинӣ, ихтиёрооти шоирӣ, ҳичоӣ дароз, ҳичоӣ кӯтоҳ, вазн, рукн.

ПОЭТИЧЕСКИЕ ВАРИАНТЫ И ЕГО ТИПЫ В ГАЗАЛЯХ ВОИЗА КАЗВИНИ

Поэтические выборы считаются одним из важных средств создания поэтической речи. Они издавна практиковались в творчестве поэтов, стали традицией и получили научное объяснение в теоретических трудах ученых. На основе теорий ученых и определенных ими критериев были изучены типы выборов в газелях Воиза Казвини. Использование историко-сравнительных, сравнительных, статистических методов, с учетом формы и содержания, позволило определить словесные навыки поэта в использовании поэтических выборов и уточнить типы выборов в его газелях. К числу поэтических приемов в газелях поэта относятся: соблюдение правила васла, удаление буквы «н», удлинение долгих слогов, выделение безударных слов, целенаправленное изменение возможных форм слов, выбор любых слов с двумя письменными формами, использование основы глагола вместо основы глагола, рассмотрение любого короткого слога в конце строки как долгого, а также последовательное превращение двух коротких слогов в один длинный слог.

Ключевые слова: Воизи Казвини, поэтические варианты, долгий слог, короткий слог, метр, основа.

POETIC VARIATIONS AND THEIR TYPES IN THE GHAZALS OF VOIZ QAZVINI

Poetic choices are considered one of the most important means of creating poetic speech. They have long been practiced in the work of poets, have become a tradition, and have received scientific explanations in the theoretical works of scholars. Based on the theories of scholars and the criteria they have defined, the types of choices in Voiz Qazvini's ghazals were studied. The use of historical-comparative, comparative, and statistical methods, taking into account form and content, made it possible to determine the poet's verbal skills in using poetic choices and to clarify the types of choices in his ghazals. Poetic techniques in the poet's ghazals include: adherence to the wasl rule, deletion of the letter "n," lengthening long syllables, emphasizing unstressed words, deliberately changing possible word forms, choosing any words with two written forms, using a verb stem instead of a verb stem, treating any short syllable at the end of a line as long, and consistently transforming two short syllables into one long syllable.

Keywords: Voizi Qazvini, poetic variants, long syllable, short syllable, meter, stem.

Дар бораи муаллиф

*Шоев Абдуҳамид Абдунабиевич
Номзади илмҳои филологӣ, дотсенти
кафедраи назария ва таърихи адабиёт
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: sayron80@mail.ru*

About the author

*Shoev Abduhamid Abdunabievich
Candidate of Philology, Associate Professor,
Department of Theory and History of Literature
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: sayron80@mail.ru*

Об авторе

*Шоев Абдухамид Абдунабиевич
Кандидат филологических наук, доцент
кафедры теории и истории литературы
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: sayron80@mail.ru*

ИФОДАИ ОҶАНГҲОИ ИФТИХОРОТӢ ДАР МУНОЗИРАҲОИ АСАДИИ ТУСӢ***Шерализода А. Ш.****Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни*

Абумансур Алӣ ибни Аҳмад Асадии Тусӣ дар таърихи адабиёти классикии форсу тоҷик бо офаридани ҳамосаи қаҳрамони «Гаршоспнома», луғати тафсирии «Луғати фурс» ва мунозираҳои «Араб ва Аҷам», «Шаб ва Рӯз», «Осмон ва Замин», «Ғабр ва Муслим», «Найза ва Камон» шухратёр гардидааст. Зиндагинома ва мазмуну мундариҷаи осори шоир аз ҷониби таъкиранигорон Рашидуддини Ватвот, Ҳамидуллоҳи Муставфӣ, Давлатшоҳи Самарқандӣ, Амин Аҳмади Розӣ, Шерхон ибни Алӣ Аҳмадхони Лудӣ, Лутфалибеки Озар, Ризоқулихони Ҳидоят ва дигарон мавриди таваҷҷуҳ қарор гирифта, таъкиранигорон ба осори шоир баҳои арзанда додаанд. Минбаъд шарқшиносони хориҷию ватанӣ амсоли Жул Моул, Паул Ҳорн, Шиблии Нуъмонӣ, А. Кримский, Э.Браун ва Ҳ.Этте, Саид Нафисӣ, Рашид Ёсамӣ, Бадеъуззамони Фурӯзонфар, Ризозода Шафак, Ҳабиб Яғмоӣ, Забехулло Сафо, К.И.Чайкин, Е.Э. Бертелс, Ян Рипка, В.А.Капранов, Б.Ғафуров, С.Имронов, А.Афсаҳзод, Алиӣ Муҳаммадии Хуросонӣ ва дигарон дар атрофи мероси адабии Асадии Тусӣ иброи андеша намудаанд. Бояд гуфт, ки аксари шарқшиносон дар атрофи достони «Гаршоспнома» ва ҳунари образофарии шоир андешаҳои судманд баён кардаанд. Баҳусус, адабиётшинос Алиӣ Муҳаммадии Хуросонӣ дар асоси мадҳал ва сарчашмаҳои пешин дар бораи Асадии Тусӣ ва «Гаршоспнома»-и ӯ қори таҳқиқотӣ анҷом додааст. Мақсади мо нишон додани ҷойгоҳи фаҳрия дар мунозираҳои шоир аст.

Мунозира дар луғат ба маънои рӯ ба рӯ гуфтугӯ ва баҳс қардан аст. Маънои истилоҳии он – яке аз намудҳои достонҳои фалсафиро ахлоқиро иҷтимоӣ аст. «шоири мунозиранавис бо усули ба мунозира даровардани ду предмет, афкори фалсафӣ, суфиёна, ахлоқӣ ва иҷтимоиро ифода менамояд» [4, с. 75].

Ба андешаи Зайнулобидини Муътаман мунозираҳо шаклу қолаби махсус надоранд ва «... дар сурудани он аз бештари ақсоми шеър метавон истифода намуд» [6, с. 156]. Пас метавон гуфт, ки мунозира дар адабиёти классикии форсу тоҷик дар шаклҳои шеърии қасида, ғазал, маснавӣ, достони ва рубоӣ низ суруд шудаанд. Намунаи барҷастаи мунозираро мо ҳанӯз дар адабиёти бостон дар мисоли мунозираи «Драхти Асурик ва Буз» мушоҳида намудаем.

Асадии Тусӣ дар пайравӣ ба мероси ниёгон панҷ мунозира, дар навъи шеърии қасида сурудааст. Мунозираи аввал «Мунозираи Араб ва Аҷам» ном дорад. Ин мунозира дар вазни ҳазачи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф (ду маротиба мафъулу мафоилу мафоилу мафоил) мебошад ва 106 байтро фаро мегирад. Оғози мунозира он аст, ки дар маҳфили шодию тараб миёни Араб ва Аҷам баҳс дар атрофи гузаштагони пурифтихорашон оғоз мегардад. Баҳс аз ҷониби Араб оғоз гардида, Аҷамро нодон ҳисоб мекунад. Бузургманишии Араб аз бани Қурайш ва Ҳошим ибни Абдуманнаф ибни Қурайшӣ бобоқалони паймбари охирзамон ва аввалин қабилани муттаҳидгардидаи Ғатфон, ки дар қисмати шимолу шарқии шаҳри Мадина зиндагӣ мекарданд, оғоз мегардад:

...Дар асл мушарраф чу Қурайш аҳли Арабност,

Дар базлу тафохур чу банӣ Ҳошиму Ғатфон [1, с. 214].

Аъробӣ бо ин кифоят нақарда, фахрро афзун бар он мекунад, ки дар фасоҳат ва калом Шебаи Умрон, Зайд, Лақат, Узраи Саҳбон ва шоирон Абишшайсу Ҷариру Мутанаббӣ, Бухтуриву Даъбалу Ахталу Ҳассон дар адаб ҷойгоҳи хоса доранд:

...Шоир чу Абишшайсу Ҷариру Мутаннабӣ,

Чун Бухтурию Даъбалу чун Ахталу Ҳассон [1, с. 219].

Араб бо он ифтихор дорад, ки дар мулки араб олиму донишмандон чун Чинн ва сиёсатмадору фармондеҳи машҳури араб чун Аҳнаф ибни Кайс, ки дар фатҳи Хуросону Марв ва Ирон иштирок дошт, зиндагӣ кардаанд. Дар хайру саховат қасе чун Ҳотами Тойӣ нест ва донишманде чун Саттех, ки масоилро пешгӯии дақиқ мекард ва хирадманде чун Нуъмон, мардони шуҷоатманде чун Бани Маъдӣ, сафшикане чун Алию

Асаду Марраву Марвонро дар мардуми дигар ёд надоранд. Аз ин рӯ, бо гузаштаи худ ифтихор мекунад:

Моем қавитар гираҳе дар ҳама сахтӣ,

Моем вафитар касе андар ҳама паймон [1, с. 215].

Ҳамин тарик, Араб аз зарфишонию пойфишории мардумаш, аз найзаву теги яманӣ, аз асбҳои бодҳои арабӣ ва уштурони чун куҳ, аз Маккаву водии Ҳачҷ, Оби Замзаму хонаи Каъба, аз паймбари охирзамон ва китоби муқаддаси Қуръон бо фахр сухан меғӯяд. Баъди анҷоми сухани Араб Аҷам ба сухан меояд ва Арабро кинояомезона деви биёбонӣ меномад:

Гуфтам-ш – Чу девона басте гуфтиву акнун,

Посух шунав, эй буда чун деви биёбон [1, с. 217].

Аҷамӣ аз аввалин силсилаи хонаводаи шоҳон чун Кайхусраву Хушанг, Ҷамшед, ки бар деви дад фармонраво буд ёдрас мекунад. Инчунин ба Араб хотирнишон мекунад, ки шоҳони замон чун Фаридун, Кайхусрав, Ковус, Наср, Баҳром, Парвизу Сосон, Анушервони Кисро, Ҳурмуз ҳама аҷамӣ будаанд, ки замони салатанатош одамон дар рӯи замин шоду масрур мезистанд:

Шоҳ 3-аҳли Аҷам буд чу Кайхусраву Хушанг,

Чун Ҷам, ки даду деви парӣ буд-ш ба фармон [1, с. 217].

Паҳлавонони ватанхоҳ чун Наримон, Сом, Гаршосп, Бежан, Гев, Рустами Дастон мояи ифтихори сарзамини Эрон ҳастанд.

Гурдон чу Наримону чу Сомӣ ялу Гаршосп,

Чун Бежану Геву хунарӣ Рустами Дастон [1, с. 217].

Фаҳри дигари аҷамӣ аз илм ва хирад аст. Шоир дар ин қасида аз Абубакр Муҳаммад Закариёӣ Розӣ ёдовар мешавад, ки дар илми тибб, фалсафа нодираи замон буд. Инчунин аз Ҷомоспи сухандони ҳаким дар байтҳои зерин хабар медиҳад:

Дар дониши тибб хира чу Ибни Закариё,

Дар ҳукми фалак чулду чу Ҷомоспи сухандон [1, с. 217].

Ифтихори аҷамӣ аз шеърӯ сухан, шоироне чун Ҳаким Унсорию Асчадию Кисоии Марвазӣ, баҳусус аз ашъори фаровони пурҳикмати Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ:

Шоир чу гузин Рӯдакӣ, он к-аш бувад абёт,

Беш аз саду ҳаштод ҳазор аз дару девон [1, с. 217].

Баъд аз он шоир ҳама ҳарфҳои таърифии арабро дар муқоиса бо бузургии форсҳо меғузорад ва таъкид мекунад, ки маҳз форсҳо буданд, ки дини исломро поқ беолоиш нигоҳ доштанд ва аз саҳми Салмони Форс дар таҳкими ислом таъкид мекунад. Инчунин аҷамӣ аз забони ширину фасеҳи форсии тоҷикӣ менозад, ки он дар таркиби сураву оятҳои Қуръон оварда шудаанд:

Гуфтор ҳама порсии поқу латиф аст,

Бо ҳамду санои малаку воҳиди маннон...

Дар Қуръон порсист, инак ту дар лафз,

Сиччил ҳамехонияшу сангу гил аст он [1, с. 218].

Аҷамӣ арабро таъна мезанад, ки гузаштагони шумо бутпараст буданд, ва аз ҷаҳл духтаронашонро зинда ба ғӯр мекарданд:

Ҳӯрдед ҳама хуну киро духтаре омад,

Кардед ҳама зинда ба хок андар пинҳон [1, с. 219].

Ифтихоре, ки аъроб аз авлоди Иброҳими Халилulloҳ мекунад, ба андешаи аҷамӣ ғалат аст, зеро падари Иброҳим аз мардуми форс будааст. Аҷамӣ алорағми фаҳреро, ки аз пайғамбари охирзамон арабҳо мекунад далелҳои зиёде амсоли мушкилоте, ки бар сари ӯ овардаанд, бо он, ки Каъбаро ду маротиба шикастанд, хоҷиёне, ки ба зиёрати Каъба меоянд аз ҷониби арабони бадавӣ ғорат мешаванд, аҷамӣён аз дуру наздик ба зиёрат меоянду арабҳо бо руду маю мутриб дар кайфу сафо ҳастанд ғӯшрас мекунад:

В-ар фаҳр ба Каъба ҳамеоред, ҳам ӯ низ,

Аз ҷаври шумо гашт ду раҳ кандаву вайрон...

Ҳоҷӣ зи раҳи дур чу бар бодия ояд,

Гиранду кунандаш тӯҳи аз ҷомаю аз нон... [1, с. 220-221].

Ҳамин тарик, Аҷам аз сарзамини ободу меваҳои лазиз, аз либосҳои абрешимиву қасрҳои бошукӯх, аз таъомҳои болаззату хуришҳои гуногун, аз мушқу анбаре, ки ҳамарӯза дар рӯзгори аҷамӣён ҳаст хотирнишон мекунад ва онро дар муқоиса ба либосҳои қарбосиву хайма, аз мору малаху мушу қалтақалоси мурда ҳӯрдани араб нишон медиҳад:

Мурғу барра бошад хӯриши мою шуморо,

Мору малаху мушу заби мурдаю бирён [1, с. 222].

Дар байтҳои хотимаи қасида шоир Арабу Аҷамро ба мутаҳиддӣ даъват мекунад. Ба андешаи мо ағарҷӣ андешаҳои Аҷам шоиста ва дуруст аст, аммо шоир наметавонист онро

бар Араб ғолиб нишон диҳад, зеро ин давраи салтанати Маҳмуди Ғазнавист ва дар ин давра нуфӯзи руҳониён хеле боло рафта буд. Адабиётшинос Х. Мирзозода сабаби афзалияти Арабро бар Аҷам дар он медонад, ки «... ин ҷо ақидаи мусулмонии ӯ вайро маҷбур кардааст, ки афзалияти Арабро эътироф менамояд, баръакси ҳол, вай метавонист дар асоси ақидаи зардуштӣ ки подшоҳони бузург фарри эзодӣ доштанд, Аҷамро бар Араб муқобил гузорад» [5, с. 275]. Байти хотимаи қасида шаҳодат бар он медиҳад, ки шоир онро ба Абучаъфари Муҳаммад ҳокими Нӯкон бахшидааст.

Мунозираи дуҷуми Асадии Тусӣ «Мунозираи Шаб ва Рӯз» ном дорад. Ин мунозира дар вазни рамали мусаммани маҳбуни маҳзуф (Ғоилотун, ғоилотун, ғоилотун, ғоилун- ду маротиба) навишта шуда, аз 35 байт иборат аст:

Бишнава аз ҳуччати ғуфтори Шабу Рӯз ба ҳам,

Саргузаште, ки зи дил дур кунад шиддати ғам [1, с. 226].

Дар мунозираи маҳкур бештар шоир масоили ғаҳри Шабро дар иртибот ба дин баён кардааст. Мисли пайғамбар Мусо қавмро шаб ба ибодат машғул кардан, Лут аз ҷабри бадахлоқон дар шаб раҳо шудан, шаби меъроҷи пайғамбари охирзамон, нозил шудани китоби Қуръон дар Шаби қадр, ғуноҳпӯш будани шаб, орошта будани осмон бо моҳ дар шаб ва ғайра:

Бар руҳи моҳи ман осори дурустист падида,

Бар руҳу ҷеҳраи хуршеди ту осори сақам [1, с. 227].

Рӯз суҳанҳои Шабро ҳарза қабул карда, аз ғазилаҳои хеш чун рӯза, ки мардум онро тамоми рӯз медоранд, ҳаҷ, ки онро рӯзона анҷом медиҳанд, идҳо, рӯзи ҷумъа, ки барои мусалмонон шарифаст, рӯзи ҳисоб ва ғайра ёдрас мекунад ва Шабро барои ошиқону тифлону беморон заҳр медонад:

Ту ба ошиқ на ба ранҷию ба атфол ниҳеб,

Дар тани дев дилӣ, бар дили бемор ваҷам [1, с. 227].

Рӯз худро хубчеҳр ва шабро ба ҳабаш монанд мекунад:

Ту ба чеҳр аз ҳабашӣ, ғаҳр аз он арҷи кунӣ,

Ҳабаширо ҷӣ расад ҳусн, агар ҳаст санам [1, с. 228].

Мо дар ин мунозира ғаҳри шоирро аз солшумории ниёғонамон эҳсос мекунем:

Гар зи моҳи ту шиносанд маҳу соли Араб,

3-офтобам ҳама донанд маҳу соли Аҷам [1, с. 228].

Рӯз худро аз шаб бо чанд ҳусусияташ боло медонад. Ин қасида ба Абунасири Халил ибни Аҳмад бахшида шудааст, ки шоир дар байти охир зикри номи ўро меорад.

Сеюмин мунозираи Асадии Тусӣ «Мунозираи Осмон ва Замин» аст, ки дар он шоир ба ду мавҷуди табиат Осмону Замин таваҷҷуҳ намудааст. Ин мунозира аз 54 байт иборат буда дар вазни Музореи мусаммани аҳраби мақфуфи маҳзуф (Мафъӯлу ғоилоту, мағоилу ғоилон –ду бор) навишта шудааст. Ғаҳрғурушӣ дар ин мунозира аз Осмон оғоз меёбад, вай худро аз Замин бо сифатҳои «майдони ғӯю ҷавгон», «дебаҳи қабуд», «дорандаи курсии аршу лавҳу қалам» васф мекунад:

Курсию аршу лавҳу қалам ҷумла дар ман аст,

Ҳам ҷилди айни Эзиду ҳам садри мунтаҳо [1, с. 230].

Замин дар ҷавоби Осмон ўро барои лоф задану худписандию ҳавобаландияш сарзаниш карда меғӯяд:

Ғуфташ Замин, ки ин салағу уҷбу қибр чанд,

Ҳомӯш бозу бас кун аз ин беҳуда ҳизо [1, с. 231].

Замин як-як сифатҳои худ аз қабилӣ мавҷудияти баҳру бар, Оби Ҳайвон, қонҳои пур дурру ғавҳар, шаҳри шоҳону қасрҳои бузургон ва сабзу хурраму шуқуфон буданаширо таъкид карда, Осмонро дар ғармо мисли дӯзах медонад, ки пур аз дуду оташ аст:

Ту чун ҷаҳимӣ, аз шарари дуду нор пур,

Ман ҳамчу қаннатам зи ҳама неъматӣ мало [1, с. 231].

Дар муқоиса ба мунозираи Араб ва Аҷам, Замину Осмон якдигарро ғӯш карда, сипас, боз ба таърифи худ меғузаранд. Замину Осмон сифатҳои худро як-як баён мекунанд. Аз баёни Замин ва Осмон метавон пай бурд, ки Асадии Тусӣ аз илми нучум, аз ғардиши Замин дар ғирди меҳвари худ, аз ҳодисаҳои табиӣ ба хубӣ оғох аст. Баҳси Замину Осмон дар байти 43 бо омадани образи сеюм – Замон анҷом меёбад. Замон он дар ду байт онҳоро ба сулҳу салоҳ меорад:

Сулҳ оваред ҳар дуо бар сулҳ то абад,

Доим вағо кунед, маъзед зи ҷағо [1, с. 235].

Нух байти дигари қасида ба мадҳи Мир Абдулвағо бахшида шудааст. Шоир барои

таърифу тавсифи мамдуҳаш сифатҳои «мутаҳҳари мулук», «дар баҳри дониш шиновари тавоно», «баландмаснад», «саховатманд» ва ғайраро истифода мекунад:

...Он донишоваре, ки разинфаҳму файласуф,

Дар баҳри донишаш натвонад задан шино [1, с. 235].

«Мунозираи Габр ва Муслим» чорумин мунозираи шоир буда, аз 53 байт иборат аст. Он дар вазни Мучтаси мусаммани махбунӣ аслами мусаббағ (ду бор Мафоилун Фоилотун Мафоилун Фаълон) эҷод шудааст. Мунозира аз баҳси Муғ оғоз меёбад. Ӯ ба таърифу тавсифи оташ мепардозад ва онро мояи зиндагӣ дар рӯи замин медонад. Инчунин ба масъалаҳои динӣ аз қабилӣ дар оташ насӯхтани Иброҳим, ба ҷустуҷӯи оташ рафтани Мусо Калимуллоҳ ва қиблаи Зардушт будани он дахл кардааст. Инчунин Габр ба сифати Офтоб мепардозад, ки боиси инкишофи зиндагӣ дар табиату инсон ҳайвон аст:

...Гар ин ҳунар ҳама мар офтобу оташрост,

Беҳ аст қиблаи ман, пас ба ин макун инкор! [1, с. 238].

Мусулмон гуфтаҳои Муғро дар мавриди оташ пайҳам баён мекунад ва бартариҳои худро исбот мекунад. Зеро ба андешаи ӯ:

Аз оташ Иблису Одам ҳам аз замин дар асл,

Нигар к-аз ин ду, ки он ду ҳам он он инкор [1, с. 239].

Мусалмон заминро барои тамоми ҷонварон ҷу модар ҳисобида, барои инсон меҳмонхона медонад. Шоир сипас ба тасвири рангинқабии замин дар ҷаҳор фасли сол - сапеду сода дар зимистон, рангорангу тамуз дар тобистон, ҳариру зард дар тирамоҳ ва сабзу гулафшон дар баҳор мепардозад.

Гарҷанде андешаҳои Муғ бо далел бошанд ҳам, шоир андешаҳои Мусулмонро болотар мегузорад, ки ба андешаи мо ба вазъи рӯзгори шоир саҳт иртибот дорад. Яъне шоир дар замоне зиндагӣ мекард, ки барои дуруст будани андешаҳои Муғро пайравӣ кардани метавонист ба кофирӣ муттаҳам гардад, аз ин рӯ дар ин мунозира Мусалмон дастболо мегардад ва Муғ очизу нотавон:

Бидид муғ, ки замӣ беҳ ба қиблагӣ з-оташ,

Бимонд ҳуччаташу очиз омад аз гуфтор [1, с. 241].

Дар байти мактаб шоир зикри номи мамдуҳ- Абунаср Аҳмад ибни Алиро меорад, ки қасидаи мазкур ба ӯ бахшида шудааст.

Панҷумин мунозираи Асадии Тусӣ «Мунозираи Найза ва Камон» аст. Ин мунозира аз 31 байт иборат буда, дар вазни Рамали мусаммани максур (Фоилотун, Фоилотун, Фоилотун Фоилон) навишта шудааст. Ибтидои ин мунозира андешаи ҳуди шоир дар бораи истифодаи ин ду силоҳ дар майдони набард мебошад. Байти сеюми қасида аз сар задани ҷангу ҷидол байни ин ду аслиҳа дарақ медиҳад:

Ҳар дуру рӯзе ҷидол афтод бо ҳам дар суҳан,

Ин бар он овард ҳуччат, он бад-он кард ифтиҳор [1, с. 242].

Дар ин қасида низ шоир усули қасидаи Араб ва Аҷамро идома додааст, дар он образҳо ба навбат ба таърифу тавсифи худ мепардозанд. Аввал Румх (Найза- Ш.А) ба таъриф оғоз мекунад ва рақибро қужпушт меномад:

Румх гуфт: - Аз ту, ки Қавсӣ, фазли ман беҳтар аз он-к,

Ту ҷу пушти ошиқӣ, ман ҷун қадӣ дилбар нигор [1, с. 242].

Дар ҷавоб Қавс мегӯяд:

Қавс гуфт: - Ар ҷун қадӣ ёрӣ ту ҷӣ б-вад, к-аз мисол,

Ман ҷунон к-абрӯи ёрам, гар туй ҷун қадӣ ёр [1, с. 242].

Ҳамин тариқ, Найзаву Камон сифатҳои худро боло дошта, рақибро таҳқиру мазаммат мекунанд. Найза Камонро ба қутоҳқадӣ таъна мекунад ва таъкид мекунад, ки қутоҳқадон ҳама нобакоранд ва дар ҷавоб Камон Найзаро ба дарозқадӣ мазох мекунад ва ёдрас мешавад, ки мардуми дароз аблаҳу қутоҳқанд. Румх аз он менозад, ки дар майдон қори асосиро анҷом медиҳад ва пирузии далерони араб аз он аст, ки найзасани моҳиранд. Дар навбати худ Қавс худро таърифу тавсиф намуда, Румхро бо он ки боиси ифтиҳори араб гардидааст, маломат мекунад, зеро ба воситаи Қавс туркон ба араб ғолиб омадаанд:

В-арабро зинате гаштӣ, ту акнун туркро,

Зинати туркон манам, дар ман араб шуд торумор [1, с. 244].

Пас аз мунозираи дуру дароз Румху Қавс узрҳои карда, ба ҳам ошӣ мекунанд. Байти 24-27 -уми қасида ба таърифу тавсифи мамдуҳ Манучеҳр бахшида шудааст. Байти 28-уми қасида як навъ ифодакунандаи ҳоли шоир ҳисобидан мумкин аст, ки дар он аз дурии ёру диёр шиква мекунад:

Хусраво, аз хидматат банда наёмад сер лек,
Дер шуд то дурам аз маъвою ёри ғамгусор [1, с. 244].

Дар байтҳои 29-30 шоир аз гузаштани умри ҷавон ва расидани пирию нотавонӣ нозукона шикоят мекунад. Метавон гуфт, ки фаҳри шоир бо шиква омехта омадааст, ки ин ҳолро мо дар қасидаҳои шоирони пешин низ мушоҳида намуда будем. Аз ин метавон хулоса кард, ки мунозираи панҷум замони камолоти умри шоир гуфта шудааст. Ба таъбири адабиётшинос Алии Муҳаммадии Хуросонӣ «...дар Мунозираи Найза ва Камон сухани шоир латифтар, мазмунаш баландтар, шаклу услуби нигоришаш ғанитар ва рабти калимаю иборот ва байту порчаҳои шеърӣ возеҳтар гардидаанд» [1, с. 55].

Хулоса метавон гуфт, ки дар сурудани мунозира Асадии Тусӣ анъанаи гузаштаи адабиёти бостониро идома дода, зимни баррасии образҳои ба ҳам муқобил фахрияро фаровон истифода намудааст. Ҳар як образи офаридаи шоир дар мунозира аз ҳеш, аз авлоду аҷдод, насабу макони муқаддас, гузаштагони пурифтихори донишманду хунарманду пахлавон, силсилаи хонаводаи шоҳӣ, қудрат ва салтанат, забон ва ғайра пуртантана ва хунармандона мефаҳрад. Ё ҳангоми баёни ҳолат як образ бо ҳаҷву таҳқири дигаре мепардозад ва бартарии худро нишон медиҳад. Шоир барои бештар ҷалб намудани таваҷҷуҳи мамдуҳ борҳо бо воситаи шиква аз худ дарак медиҳад. Ҳар як мунозираи Асадии Тусӣ фарогири як масъалаи муҳими ахлоқию фалсафӣ мебошад ва шоир образҳои дар мунозира тасвиршударо мантиқан интиҳоб намудааст. Дар мунозира шоир аз тавсиф, ташбеҳ, истиора, киноя, муболиға, ирсоли масал фаровон истифода бурдааст. Истифодаи санъатҳои бадеӣ барои равшану возеҳ ва муассир гардидани образҳо ва муқоламаи онҳо хизмат намудааст, ки ин далели хунари баланди шоирии Асадии Тусӣ мебошад.

Адабиёт

1. Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. Асадии Тусӣ ва «Гаршоспнома» / А. М. Хуросонӣ. - Душанбе: Дониш, 2023. – 285 с.
2. Ахтарони адаб. Гаршоспнома. (таҳияи матн ва шарҳи луғот аз Алӣ Муҳаммади Хуросонӣ). - Душанбе: Адиб, 2011. – 453 с.
3. Гаршоспнома / муаллифи пешгуфтор ва тавзеҳот Ҳабиб Яғмоӣ. - Техрон, 1317.
4. Мирзозода, Х. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ / Х. Мирзозода. - Душанбе: Маориф, 1992. – 237 с.
5. Мирзозода, Х. Таърихи адабиёти тоҷик / Х. Мирзозода. - Душанбе: Маориф, 1989. - 414 с.
6. Муътаман, Зайнулобиддин. Шеърҳои адаби форсӣ / З. Муътаман. - Техрон, Зарин, 1384.
7. Ҳодизода, Р. Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ / Р. Ҳодизода, М. Шуқуров, Т. Абдуҷабборов. - Душанбе, 1966. – 187 с.
8. Сафо, Забехлло. Таърихи адабиёти Эрон / таҳияи муқаддима, ва тавзеҳоти Х. Шарифов, А. Абдусатторов. - Душанбе: Интишороти Алҳудо, 2001. – 385 с.
9. Шафеиён Саид. Фахрия дар адаби форсӣ // Ҷусторҳои навини адабӣ. Шумораи чаҳорум. Зимишони 1400. – 28 с.
10. Шиблии Нуъмонӣ. Шеър-ул-аҷам. Душанбе: ДДОТ, 2016. – 536 с.

ИФОДАИ ОҲАНГҲОИ ИФТИХОРОТӢ ДАР МУНОЗИРАҲОИ АСАДИИ ТУСӢ

Дар ин мақола муаллиф кӯшиш намудааст, ки андешаҳои таъкиранигорон, муҳаққиқони хориҷию ватаниро ба инобат гирифта, дар бораи панҷ мунозираи Асадии Тусӣ ибрази андеша намояд. Муаллифи мақола хулоса мекунад, ки Асадии Тусӣ дар баробари шоири тавонои дostonсаро, соҳиби луғати тафсирии «Луғати фурс» будан, инчунин анъанаи адабиёти классикиро идома дода, панҷ мунозира навиштааст. Мунозираҳои Асадии Тусӣ - «Мунозираи Араб ва Аҷам», «Мунозираи Рӯз ва Шаб», «Мунозираи Замин ва Осмон», «Мунозираи Ғабр ва Муслим», «Мунозираи Найза ва Камон» дар таърихи адабиёти мо ҷойгоҳи хоса доранд. Шоир дар ин мунозираҳо ду образи ба ҳам зидро тасвир кардааст. Ҳар як образ худро аз образи муқобил бо доштани чандин хусусият боло медорад ва аз худ меболад. Дар «Мунозираи Шаб ва Рӯз» образи сеюм - Замон пайдо мешавад ва онҳоро бо ҳам оштии мекунонад. Мунозираҳои мазкур аҳамияти адабӣ- эстетикӣ доранд.

Калидвожа: анъана, Асадии Тусӣ, шоири dostonсаро, «Мунозираи Араб ва Аҷам», «Мунозираи Рӯз ва Шаб», «Мунозираи Замин ва Осмон», «Мунозираи Ғабр ва Муслим», «Мунозираи Найза ва Камон», фаҳр аз авлоду аҷдод.

ВЫРАЖЕНИЕ МОТИВОВ ГОРДОСТИ В ПОЛЕМИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АСАДИ ТУСИ

В данной статье автор попытался выразить свои мысли о пяти спорах Асади Туси, принимая во внимание мнения зарубежных и отечественных комментаторов и исследователей. Автор статьи приходит к выводу, что Асади Туси, помимо того, что был выдающимся поэтом эпической поэзии и

автором толкового словаря «Лугати фурс», также продолжил традицию классической литературы и написал пять споров. Споры Асади Туси — «Спор об арабах и персах», «Спор о дне и ночи», «Спор о земле и небе», «Спор о могиле и мусульманине», «Спор о копье и луке» — занимают особое место в истории нашей литературы. В этих спорах поэт изобразил два контрастных образа. Каждый образ возвышается над противоположным образом, обладая рядом характеристик, и гордится собой. В «Споре о ночи и дне» появляется третий персонаж — Время, которое примиряет их. Эти конфликты имеют литературно-эстетическое значение.

Ключевые слова: традиция, Асади Туси, поэт эпоса, «Спор об арабском и персидском языках», «Спор о дне и ночи», «Спор о земле и небе», «Спор о могиле и мусульманине», «Спор о копье и луке», гордость за свой род и предков.

THE EXPRESSION OF PRIDEFUL MOTIFS IN THE POLEMICAL WORKS OF ASADI TUSI

In this article, the author has tried to express his thoughts on the five debates of Asadi Tusi, taking into account the opinions of foreign and domestic commentators, researchers. The author of the article concludes that Asadi Tusi, in addition to being a powerful poet of epic poetry and the owner of the explanatory dictionary "Lughati furs", also continued the tradition of classical literature and wrote five debates. Asadi Tusi's debates - "The Arab and the Persian Debate", "The Day and the Night Debate", "The Earth and the Sky Debate", "The Grave and the Muslim Debate", "The Spear and the Bow Debate" have a special place in the history of our literature. The poet depicted two contrasting images in these debates. Each image rises above the opposite image by possessing several characteristics and is proud of itself. In the "Controversy of Night and Day", the third character - Time appears and reconciles them. These conflicts have literary and aesthetic significance.

Keywords: tradition, Asadi Tusi, poet of the epic, "Controversy of Arab and Persian", "Controversy of Day and Night", "Controversy of Earth and Sky", "Controversy of Grave and Muslim", "Controversy of Spear and Bow", pride in one's lineage and ancestors.

Дар бораи муаллиф

Шерализода Адолат Шерали

Номзади илмҳои филологӣ, дотсенти

кафедраи назария ва таърихи адабиёт

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон

ба номи С. Айни

734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,

х. Рӯдакӣ, 121

E-mail: amirzoalieava@gmail.com

About the author

Sheralizoda Adolat Sherali

*Candidate of Philology, Associate Professor
of the Department of Theory and History of
Literature*

*Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni*

*734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121*

E-mail: amirzoalieava@gmail.com

Об авторе

Шерализода Адолат Шерали

Кандидат филологических наук, доцент

кафедры теории и истории литературы

Таджикский государственный

педагогический университет имени С. Айни

734003, Республика Таджикистан,

г. Душанбе, пр. Рудаки, 121

E-mail: amirzoalieava@gmail.com

МАВЗУЪҲОИ ИҶТИМОӢ ДАР ҒАЗАЛИЁТИ МАЗМУНИ ЗАРОБОДӢ

Шарифзода Ш. Р., Абдуллоева П. С.

*Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Институту забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ*

Инъикоси мавзуъҳои иҷтимоӣ дар ғазалиёти шоирони тоҷик гуногун буда, баррасии масъалаи афкори иҷтимоии Мазмуни Зарободӣ ба мо имкон медиҳад, ки мақоми ӯро дар тақомули ҷанбаҳои мавзуии ғазал амиқтар муайян кунем.

Мавзуъҳои иҷтимоӣ дар ғазалиёти Мазмуни Зарободӣ ба ғайр аз тараннуми ишқ, аз зоҳидситезӣ, шикоят аз ранҷу азоби рӯзгор, камбағалӣ, ғайри саҳархезӣ, тавба, сафар, фироқ (ҳичрон), ҳасрат, ғояҳои фалсафӣ, минҷумла ризоталабӣ аз Худо, тараннуми ахлоқи ҳамида, риндӣ ва тасвири табиат иборатанд.

Дар ғазалиёти шоир пас аз ишқ мавзуи шикоят аз рӯзгор ва ранҷу азоби зиндагӣ дар ҷойи дуом қарор дорад. Шоир аз ғазалҳои аввалин сар карда, аз “ғирифторӣ” ва “ҷон ба лаб расидан” сухан гуфтааст:

Андалеби маст, Мазмун, буд дари шӯру наво,
Шуд ғирифторе чу булбул бо гули рӯи шумо [4, с. 20].

Ва:

Он қадар аз орзумандӣ расид ҷонам ба лаб,
Меравад ҳушам ба ёди рӯи некӯи шумо [4, с. 21].

Дар ғазалиёти Мазмуни Зарободӣ ду ғазале ба ҷашм мерасад, ки дар радифи “талх” навишта шудаанд ва онҳоро метавон “шикоятномаҳо”-и шоир номид, ки матлашон чунин аст:

Бе рӯи ёр нӯш кунам, шахди об талх,
Андар мазоқи ман шақару қанди ноб талх [4, с. 46].

Ва:

Айшу нишот дар назарам бе нигор талх,
Бе гулруҳон ҷунончи намоёд баҳор талх [4, с. 47].

Дар ғазалҳои мазкур тасвирҳои тоза ба назар мерасанд. Ҷунончи, шоир мегӯяд, ки “хобам намебарад (ҷашмам ногунуда), магар, ки хоб талх хӯрда бошад”. Дар ҳақиқат, вақте ки талхӣ истеъмол кунанд, хобро муваққатан дур мекунад, ки дар байти зер шоиронаро зебо ба риштаи тасвир кашида шудааст:

Бошад ҳаёли дидани ӯ рӯзу шаб маро,
Ҷашмам кучо ғунуда, магар хӯрд хоб талх [4, с. 46]?!

Шоир, агарчи дурии маъшуқаро боиси талхӣ рӯзгори худ доништа бошад ҳам, дар умум, ишора ба рӯзгори тоқатфарсои тоҷикони кӯхистони асрҳои XVIII дорад, ки рӯзгори сангин доштанд:

Аз шуълаҳои ҳусни руҳаш мондаам ҷудо,
Умрам гузашта бе руҳи он офтоб талх [4, с. 46].

Мазмуни Зарободӣ, агарчи дар аксари маврид сабаби ғаму андуҳашро дар дурии ёр – фироқ, мебинад, аммо дар баробари он пайваста аз рӯзгор шикоят менамояд. Ҷунончи, дар байти зер аз “бахти баду аз толеи шӯру забун” гуфтааст:

Ҷудо монда аз он номехрубон ношод мегардам,
Ҳама бахти баду аз толеи шӯру забунӣ ман [4, с. 241].

Дар байти зер низ шоир аз «толеи паст» - номуродӣ, шиква кардааст:

Маро ку толеу баҳте, ки бинам рӯи накӯяш,
Битобат Офтоби ҳусти руҳсораш зи ҳар сӯям [4, с. 174].

Дар абёти зер сароҳатан “бар муроди дил назистан”, “ба коми дил нагаштани ҷарҳи қачрав” ва аз ин ҳол “маҷнуни беҳуд будан” ва “аксар вақт ба зерӣ ҷарҳ талхком будан”, бори дигар андешаи моро дар мавриди рӯзгори душвори шоир ва аз ин аҳвол шикоят овардани ӯро дар ғазалиёт тақвият мебахшанд:

Ҷарҳи қачрав, ҳайф, бар коми дилам, Мазмун, нагашт,
Маҷнуни беҳуд ба худ девонагӣ сар доштам!
Ҳайф, бар коми дилам бори дигар гардун нагашт,
Талхкомиҳо ба зерӣ ҷарҳ аксар доштам [4, с. 200].

Шоир дар абёти зер аз рӯзгори nobасомони худ ба кулминатсияи шикоят расида, андешаи худро дар бораи ҳаёти сипарикардааш чамъбааст намуда, мегӯяд, ки “ман аз ин умру зиндагӣ лаззат наёфтам”, “ҳолам муҳол” (душвор), рӯзгорам талх аст. “Дар ин чаман на гулҳо, балки ҳасрати ман гул кардааст, доғи дили ман аст, дар чигари лолазор, ки талх шукуфтааст”:

Лаззат наёфтам ман аз ин умру зиндагӣ,
Ҳоли муҳолу зиндагиву рӯзгор талх.
Гул кардааст ҳасрати Мазмун дар ин чаман,
Доғи дилаш шукуфта ба сон лолазор талх [4, с. 47]!

Шоир дар байти зер гуфтааст: “Ғамаш мисли акраб аст ва бар чигарам неш мезанад”, ки аз як тараф, шикоят аз ранҷи ишқ бошад, аз тарафи дигар, навъе шикояти қаҳрамони лирикӣ аз “дарди фузун” аст:

Гузашт дарди ман аз ҳад фузун, чӣ мепурсӣ,
Ки неш бар чигарам мезанад ғамаш акраб [4, с. 27].

Мазмуни Зарободӣ рӯзгори худро талхком – он ки зиндагияш саҳт мегузарад, баматлабнорасида, доништа, аз “хучуми ғам” ҳар шириниро (оби анор) талх эҳсос мекунад ва ҳар нӯшиданиро заҳри мор – кушанда, меҳисобад:

Ман талхком буда чунон аз хучуми ғам,
Андар даҳони ман бувад оби анор талх.
Рафт аз канор, сохта оғӯши ман тижӣ,
Бе ӯ ҳар он чи нӯш кунам, заҳри мор талх [4, с. 47].

Агар ба масъалаи тасвири кулфати айём ва “каҷрафтории фалаки чафокор” (ки яке аз мавзуоти асосии ғазалиёти Мазмуни Зарободист), ба ашъори шоирони классик таваҷҷуҳ намоем, қариб шоире ёфт намешавад, ки доир ба ин мавзӯ сухан нагуфта бошад. Дар ин маврид мисолҳо зиёд буда, танҳо ба андешаи чор адабиётшинос: А.Афсаҳзод, С.Саъдиев, М.Муллоаҳмад ва Алии Муҳаммадии Хурсонӣ иктифо мекунем. Чунончи, А.Афсаҳзод дар мавриди таҳқиқи ғазалиёти Абдурахмони Ҷомӣ чунин гуфтааст: “Як даста ғазалҳои Ҷомӣ саропо аз андарзу маъвиза иборат буда, шоир дар онҳо, қабл аз ҳама, аз каҷрафтории фалаки чафокор, тангҳои ҷаҳони пуршарру шӯр, дунпарварии замон ва ҷаври рӯзгор фарёд бароварда...” [1, с.130]. Ва ё С.Саъдиев низ дар мавриди таҳқиқи ғазалиёти Сайиди Насафӣ ба чунин хулоса омадааст: “Аз мутолааи ғазалиёти Сайидо пай мебарем, ки дар байни мавзуҳои ғайриишқии ин жанри осори ӯ шикоят аз замон ва танқиди “бузургон”-и рӯзгор мақоми асосӣ доранд” [8, с.213]. М.Муллоаҳмад дар масъалаи суннатгарии адабии Нақибхон Туғрал ибрози андеша намуда, дарҷ кардааст, ки “Туғрал дар баробари идомаи суннатҳои адабӣ дар мазмуну маъниоварӣ ва истифодаи навъу шаклҳои шеърӣ баъзе наваҷибҳои низ кардааст. Масалан, тавре ки зикр шуд, дар ғазали “Сипеҳри бемурувват” шоир суннати муноҷотро шикаста, ба ҷойи наъту ситоиши Худованд ба шикояту эътироз пардохта, андешаҳои баланди иҷтимоӣ баён намудааст” [6, с.55]. Бо дарназардошти андешаи муҳаққиқи мазкур шикояту эътироз аз замон дар ашъори шоирони кӯҳистони Зарафшон баъди рӯзгори Мазмуни Зарободӣ (масалан, дар ашъори Нақибхон Туғрал, ки пас аз 50 соли вафоти Мазмуни Зарободӣ дар Фалғар (ҳоло ноҳияи Айнӣ) таваллуд шудааст) низ идома кардааст.

Афзун бар ин, Алии Муҳаммадии Хурсонӣ дар пешгуфтори “Мунтахаби ғазалиёт”-и Амир Хусрави Деҳлавӣ гуфтааст, ки “зиёда бар мавзуи ишқ дар ғазалиёти Амир Хусрав метавон ба мавзуҳои умумии дар адабиёт роиҷ, монанди шикоят аз рӯзгору бевафои аҳли дунё, бесуботӣ ва нопадории ҷаҳон, маю майгусорӣ, андешаҳои бикри иҷтимоӣ-ахлоқӣ, тасвири табиат, маломати зӯҳду зоҳид, мазаммати муҳтасибу сӯфӣ ва ғайра дучор омад, ки ойинаи рӯзгори замони эҷодкоранд” [3, с.13]. Аз ин рӯ, шикоят аз замон, давру даврон, nobасомони рӯзгор дар ғазалиёти Мазмуни Зарободӣ мавзуи маъмулӣ буда, шоир дар тасвири бадеии мавзуи мазкур то ҷое дастбаст шудааст.

Мавзуи дигари ғазалиёти шоир марбути зӯҳду зоҳидист, ки дар адабиёти форсии тоҷикӣ доир ба ин масъала шоирони зиёд назари худро иброз доштаанд. Т.Султонӣ гуфтааст: “Яке аз образҳои шеъри классикони мо образи “зоҳид” аст, ки аз тимсолҳои маъруф дар шеъри шоирони ғазалсарои адабиёти форсӣ, бавежа шуарои қарнҳои 13-14 махсус мешавад” [10, с. 338]. Дар ғазалиёти Мазмуни Зарободӣ тасвири зоҳид ба маънои аслӣ – парҳезгор, порсо ва гоҳ ба назари интиқодӣ - **зоҳидони хушк**, ба қалам дода шудааст. Дар абёти зер зоҳид ба маънои аслӣ қорбурд дорад:

Ғарчи **зоҳид** нестам, дорам умед аз зулфи ту,

Ман ликочӯ, толиби дидор, мегирам чу шамъ [4, с. 139].

Ва:

Насиме гар ба зоҳид бӯи чаъди туррааш орад,
Зи шодӣ субҳа аз каф мондаву радди дуо резад [4, с. 79].

Ва ё:

Гоҳ буда муътакиф **зоҳид** ба кунчи хонақоҳ,
Гаҳ қаландар, жандаи пашмина дар бар доштам [4, с. 200].

Ш.Шарипов гуфтааст, ки «зоҳид яке аз тимсолҳои маъруф ва мутадовили шеъри форсии тоҷикӣ буда, истилоҳи мазкур дар тамоми мароҳили таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ ҳамора ба маънии манфӣ (масти чоми ғурур [Бадриддин Ҳилолӣ 2016, с.230], хушқтар аз донаи тасбеҳ [Бадриддин Ҳилолӣ 2016, с.230]) корбурд дорад ва аз ин ҷо, танқиди зоҳидони риёкор дар густараи адаби форсии тоҷикӣ мавзӯи нав нест» [13, с. 88]. А.Афсаҳзод низ чунин гуфтааст: «Аввалин касе, ки дар ғазал пардари аз рӯи зоҳидону обидон ва воизон бардошт, Саъдӣ буд. Баъд ин суннати ӯро Хисраву Сайф, Убайду Камол ва дигарон пайравӣ карда, Ҳофиз онро хеле раванқ медиҳад» [1, с.132]. Дар ғазалиёти Мазмунӣ Зарободӣ ҳам танқиди зоҳид ба ҷашм мерасад. Чунончи, дар абёти зер омадааст:

Гар касе дар дил надорад заррае аз меҳри ишқ,
Зоҳидони хушк бар каф субҳаи саддона буд [4, с. 104].

Зоҳидон оварда рӯ бар ҷониби меҳробҳо,
Токи абрӯят надида, лек ёронро ҷӣ ҳаз [4, с. 136]!

Тасвири бадеии “**зоҳиди хушк**” дар густараи адабиёти форсии тоҷикӣ нав набуда, дар ашъори як қатор шоирон ба ҷашм мерасад. Аз ҷумла Камоли Ҳучандӣ гуфтааст:

Луқмаи дӯзах аст **зоҳиди хушк**,
Қути оташ ба ҷуз ҳатаб набувад [4, с. 21].

Ва ё Соибӣ Табретӣ фармудааст:

Маҷӯ вачди самоъ аз **зоҳиди хушк**,
Ба хуни мурда ҷӯшидан маёмӯз [4, с. 344].

Аммо образи обид дар ғазалиёти Мазмунӣ Зарободӣ як бор корбурд дорад, ки дар байти зер чунин омадааст:

Обидон дар савмаа бинад шаби қадри туро,
В-арна дар ҳар сол маҳ шабзиндадоронро ҷӣ ҳаз [4, с. 136]!

Мавзӯи дигари ғазалиёти шоирро риндӣ ташкил карда, аз назари адабиётшиносон ва сарчашмаҳои мухталифи адабӣ мафҳуми мазкур бо тарзҳои гуногун тафсир ёфтааст. Аз ҷумла ба андешаи Муҳаммад Ғиёсуддин, муаллифи «Ғиёс-ул-луғот», ринд шахсест (мусулмонест – А.П.), ки амрҳои шариатро дидаву доништа риоя намекунад. Чунончи, ӯ гуфтааст, ки «ринд мункире, ки инкори ӯ аз умури шаръия аз зиракӣ бошад, на аз ҷаҳл» [2, с.377]. Исрофилниё Ш.Р. низ гуфтааст, ки “маломатгарӣ қаландарӣ, ошиқӣ назарбозӣ ва маъшуқапарастӣ шоҳидбозӣ ва ҳатто дарвешӣ марбут ба шеваи риндист” [5, с.136]. Ба ақидаи муҳаққиқи мазкур, ринд қаландар, ошиқ, назарбоз, маъшуқапараст, шоҳидбоз, маломатгар ва ҳатто дарвеш аст, ки маҷмуи сифоти мазкурро метавон дар ашъори як ва ё якчанд шоир мувоҷеҳ шуд. Ба андешаи А.Сатторзода, ринд инсонӣ ботааммул ва бебаҳра аз хушиҳои олам, маҳрумшуда аз ҳуқуқҳои қонунии худ аст, ки ин нуктаи назар нисбат ба адабиётшиносони дигар фарқ мекунад [14, с.15]. Шарипов Ш.Р. дар мавриди тасвири ринд дар адабиёт ба он назар аст, ки “бархе аз муҳаққиқон риндро яке аз тасвирҳои мутадовил ва асосии ғазал – ошиқ, медонанд” [13, с. 78].

Ҷӣ тавре ки назари муҳаққиқон оварда шуд, ринд дар адабиёти тоҷик сифатҳои гуногун дошта, ринди Мазмунӣ Зарободӣ боданӯш аст:

Ба ҳоки тира яксон мекунад барқи аҷал охир,
Дареғ аз боданӯшиҳову **риндиҳову** оғӯшам [4, с. 230].

Сифати дигари ринди Мазмунӣ Зарободӣ дар ҳароботӣ будани он аст:

Ошиқон дар талаби рӯи ту дил бохтаанд,
Назарат, кош, ба **риндони ҳаробот** шавад [4, с. 87].

Тасвири «**риндони ҳаробот**» нав набуда, ба яке аз мотивҳои мустақил дар адабиёти форсии тоҷикӣ табдил ёфтааст. Ҳофизи Шерозӣ чунин гуфтааст:

Ман, агар **ринди ҳароботаму** гар Ҳофизи шахр,
Ин матоам, ки ҳамебинию камтар з-инам [14, с. 318].

Ва ё Абдулрахмони Ҷомӣ низ фармудааст:

Тарсам, ки чу ояд маҳаки сидқ, набошанд,

Риндони харобот кам аз савмиадорон [12, с. 162].

Исрофилниё Ш.Р. дар мавриди пажухиши мероси адабии Носири Бухорой 22 хислати риндро дар ғазалиёти шоир муайян кардааст [5, с.138-142]. Агар аз ҳамин нигоҳ ба ғазалиёти Мазмуни Зарободӣ тавачҷуҳ намоем, он гоҳ маълум мешавад, ки ринди шоир хислатҳои зеро дорост:

1. Беҳуду сармаст:

Бикарда чуръае нӯш аз майи сабуҳи ишқ,
Ҳамеша **беҳуду сармасти** он шароб шудем [4, с. 186].

2. На масту на хушёр:

Чу саҳоби навбаҳорон бувад ашки чашм борон,
На ки масту хушёрон, ба руҳи ман обшора [4, с. 263].

3. Бе дилу дин:

Вақте ба назар рӯи накӯ ёр намуда,
Якборагӣ ақлу **дилу дин ҷумла рабуда** [4, с. 264].

4. Бесабру таҳаммул:

Ором зи дил бурда, чунон сабру таҳаммул,
Он вақт ба сӯям ниғаҳи дида кушуда [4, с. 264].

Ва:

Зи ҳар ки номи ту маҳбуб чанд бишнида,
Қарору сабр зи дил рафту ашқ аз дида [4, с. 265].

5. Ба зоҳир ҳақир (гадо):

Чунон уммедворам сойил аз лутфи карими ӯ,
Бувад ӯ подшоҳу ман гадое бар дару кӯям [4, с. 174].

6. Шукргузор аз тақдир:

Шукр, дар рӯзи аласт ӯ карда тақдири маро,
Чашми моро боз бар рӯи нигорам кардаанд [4, с. 98].

7. Ба зоҳир лоғар:

Надорам ҷуз рамак, аз иштиёқаш гашта чун мӯе,
Қазо теге ба каф бар қатл чун ҷаллод меояд [4, с. 71].

8. Ғамбор:

Дари шодӣ ба рӯям баста гашта, ин қадар донам,
Ба ранги соя аз дунболи ман ғам дар камин гардад [4, с.89].

9. Қиёматгар:

Қиёмат ошкоро бо ман аз нодидани рӯят,
Маро сад ҳашр бар по бе ту, сад шӯре дигар бинам [4, с.153]

10. Хокӣ (фурӯтан, ҷоннисор дар раҳи васл):

Гӯяд: - Ин рафт ба ҳашру нанамудам худро,
Хок шуд дар раҳи ман гуфта азобам пурсад [4, с.105]

Мазмуни Зарободӣ ба ягон чараёни тасаввуфӣ иртиботи надоштани худро чунин баён кардааст:

Тариқи роҳу расми соликон, Мазмун, намедонам,
Магар, ё Раб, ба лутфи хеш созад раҳнамуни ман [4, с. 241]!

Аммо бо вучуди иртиботи мушаххас надоштани шоир ба ягон чараёни тасаввуфӣ дар ғазалиёти ӯ ақидаҳои фалсафие ба чашм мерасанд, ки тавассути истилоҳоти суфиёна баён шудаанд. Чунончи, истилоҳоти суфиёнаи зер дар ғазалиёти шоир қорбурд доранд:

1. Рӯзи ҷазо (қиёмат, дами сур, ҳашр):

Мазмун, нақунӣ **рӯзи ҷазо** дӯст фаромӯш,
Ёд ор, ки муштоқу гирифтори ту буда [4, с. 264]!

То ишқи ту дар синаи мо сохта маскан,

Меҳри ту даруни дили мо то **дами сур** аст [4, с. 34].

2. Мафҳуми “ҳуббӣ-раббӣ”:

Ғар аз баъди вафотам бигзарад кас бар мазори ман,
Зи хокам “**Ҳуббӣ-раббӣ**” гуфта, ин овоз меояд [4, с. 61].

3. Мафҳуми “бақои раббӣ”:

“Бақои раббӣ” гуфта, з-ин нишеман то гузар созам,
Ба ҷуз Мазмун дигар кай ошики ҷонбоз меояд [4, с. 61]?

4. Мафҳуми “раббӣ, арнӣ”:

Гӯянд: - Раббӣ, арнӣ чу Мусосифат ҳама,

Бо толибони дидани рӯят макун ситез [4, с.119].

5. Мафҳуми “лиқоу раббӣ”:

Бубинад иштиёқам, аҳли Машҳад дар фиғон ояд,
Лиқои «раббӣ» гуфта, бо гиребон чок бархезам [4, с.163].

6. Мафҳуми «қумму ё абдӣ»:

Ба самъи ман расон он гаҳ нидои «қумму ё абдӣ»,
Мунодӣ дода гӯям: - Толибам, мушток бархезам [4, с.163]

7. Мафҳуми бандагӣ ва аҷз:

Амал аз бандагӣ ҷуз аҷз надорам, Мазмун,
Нест мавҳум, ки донам ба чӣ бобам пурсад [4, с.105]!

8. Мафҳуми адам (фано):

Зери хоки сияҳи тира адам гардад бех,
Он, ки бар дил ҳавасу ошиқӣ дидори ту нест [4, с.37].

Ва ё:

Бемехру вафо, шӯҳи ҷафопешаи беғам,
Ин ишқ **адам** кард, намесозӣ маро ёд [4, с.76].

Ё ин ки:

Моро на ғами гармию сардӣ, ки чу моҳӣ,
Либсам бувад аз об, на муҳтоҷи **фаноем** [4, с.213].

9. Мафҳуми бако (ҷовид, ҷовидона):

Гоҳ меоям, маро **зиндагӣ ҷовид**, бас аст,
Меравӣ аз пайи ту руҳ равон мебинам [4, с.158].

Ё:

Комебии маро буд **ҳаёти ҷовид**,
Меравӣ, аз пайи ту руҳ равон мебинам [4, с.211].

10. Ризоталабӣ аз Худо:

Мазмун, **ризои Дӯст талаб**, то чӣ хоҳад ӯ,
Ҷуз ин набуд қавли дигар муътабар маро [4, с.211].

11. Васл (висол), ки 14 маротиба дар ғазалиёти шоир истифода шудаанд:

Васл ҷустам, дарего, баҳти бад ёрӣ накард,
Офтоби хусро аз дида пинҳон карду рафт [4, с.35].

12. Сулук (сайёри руҳонӣ):

Мазмун, ту аҳад, ба Каъба ҷон боз,
Дон, расми сулуки ишқ ин аст [4, с.43]!

Мавзуи дигари иҷтимоӣ дар ғазалиёти Мазмуни Зарободӣ фироқ ва дарди ҳичрон (чудо фитодан (мондан), аз канор рафтани) аст, ки ба яке аз мавзуоти мустақил дар ашъор шоир табдил ёфтааст. Вожаи “фироқ” дар “Ғузидаи ғазалиёт”-и шоир, ки фарогири 251 ғазал аст, 15 маротиба, калимаи “ҳичрон” 7 маротиба, “чудо фитодан (мондан)” 6 маротиба ва “аз канор рафтани” (наёмадан ба канор) 7 маротиба, дар маҷмӯъ, 35 маротиба қорбурд доранд. Чунончи:

Маро бо доғи **ҳичрон** мекушад маъшуқи сангиндил,
Ки алмоси **фироқаш** баҳри қатлам хуни ҷон резад [4, с.78].

Ва:

Хун гириям аз фироқ, **чудо монда** аз нигор,
Сели баҳор ашқ зи ҷашмам фавора кард [4, с.58].

Ва ё:

Чун май хӯрам, ки сӯхта рағҳои ҷони ман,
Заҳри фироқ талх, ҷунон аз шароб талх.
Мазмун, бисӯхта ҷиғарам з-**оташи фироқ**,
Андар машом омада бӯи қабоб талх [4, с. 46].

Рафт аз канор маҳваши номехрубон, дарег,
Бе ӯ ҳамеша заҳр ба коми гулоб, талх [4, с. 46].

Ҳасрат хӯрдан ва дарди ҳасрат қашидан аз мавзуоти дигари иҷтимоист, ки дар ғазалиёти Мазмуни Зарободӣ қорбурди зиёд (13 маротиба) дорад:

Ашқи **ҳасрат** аз фироқаш меравад бар рӯи ман,
Ӯ нагӯяд: “Бинам он сарчашмаи намнокро” [4, с. 24].

Хулоса, дар ғазалиёти Мазмуни Зарободӣ ба истисноӣ як ғазал (ки матлааш ин аст: Эӣ дил, мабош ғофилу кун тарки хоб субҳ, //Бедор дор дида, ки ёбӣ савоб субҳ) ғазале ба ҷашм

намерасад, ки пурра ба мавзуи иҷтимоӣ бахшида шуда бошад. Бо вучуди ин, шоир дар зимни ғазалиёти ошиқона андешаҳои иҷтимоии худро баён кардааст. Шикоятӣ шоир аз вазъи рӯзгор дар ғазалиёти ӯ пас аз мавзуи ишқ қарор дошта, гоҳо эътирозҳои қатъӣ дар ашъораш ба ҷашм мерасанд. Мавзуоти дигари иҷтимоӣ дар ғазалиёти шоир аз танкиди зоҳид, тавсифи ринд ва риндӣ, фироку хичрон ва фалсафӣ иборат буда, шоир зимни ибрази ақоиди фалсафӣ ба масъалаҳои рӯзи ҷазо (қиёмат, дами сур, ҳашр), бақову фано, бандагӣ ва аҷз, ризоталабӣ аз Худо ва мафҳумоти “хуббӣ-раббӣ”, “бақои раббӣ”, “раббӣ, арнӣ”, “лиқоу раббӣ” ва «қумму ё абдӣ», васлу сулук таваҷҷуҳ кардааст.

Адабиёт

1. Афсаҳзод, А. Ҷомӣ – шоири ғазалсаро [Матн] / А.Афсаҳзод – Душанбе: Маориф, 1989. – 256 с.
2. Ғиёсуддин, Муҳаммад. Ғиёс-ул-лугот [Матн] / Муҳаммад Ғиёсуддин. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.
3. Деҳлавӣ, Амир Хусрав. Ғазалиёт. Муқаддима ва луғоту тавзеҳоти Алии Муҳаммадии Хуросонӣ [Матн] / Амир Хусрави Деҳлавӣ. – Душанбе: Адиб, 2014. – 480 с.
4. Зарободӣ, Мазмун. Гузидаи ғазалиёт. Таҳия ва тадвини матн бо муқаддима ва тавзеҳоти Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. [Матн] / Мазмуни Зарободӣ. – Душанбе: Сурушан, 2002. – 280 с.
5. Исрофилниё, Ш.Р. Мероси адабии Носири Бухорӣ ва тақомули ғазали ошиқонаи орифона дар асри XIV [Матн] / Ш.И. Исрофилниё. – Душанбе: Сифат, 2013. – 340 с.
6. Муллоаҳмад, М. Нақибхон Туграли Аҳрорӣ ва суннатҳои адабӣ [Матн] / Мирзо Муллоаҳмад // Ҷойгоҳи Туграли Аҳрорӣ дар адабиёти тоҷик. Маводди конференсияи илмӣ байналмилалӣ ба ифтихори 150-солагии Нақибхон Туграли Аҳрорӣ. – Душанбе: Дониш, 10 ноябри соли 2015. – 424 с.
7. Сатторзода А. Шоири шоирони асрҳо ва наслҳо (муқаддима) // Шерозӣ, Ҳофиз. Девон [Матн] / Ҳофиз Шерозӣ. – Душанбе: Адиб, 2015. – 480 с.
8. Саъдиев С. Сайиди Насафӣ ва муҳити адабии Мовароуннаҳр дар нимаи дувуми асри XVII [Матн] / С.Саъдиев. – Душанбе: Дониш, 2018. – 296 с.
9. Соибӣ Табретӣ. Девон (Мунтахаби ғазал). – Душанбе: Адиб, 2017. – 480 с.
10. Султонӣ, Тоҷибой. Образҳои шеърӣ форсӣ дар ғазалиёти Туграл [Матн] / Тоҷибой Султонӣ // Маводди конференсияи илмӣ байналмилалӣ ба ифтихори 150-солагии Нақибхон Туграли Аҳрорӣ. (Душанбе, 10 ноябри соли 2015). – 424 с.
11. Хучандӣ, Камол. Девон. [Матн] / Камол Хучандӣ. – Душанбе: Адиб, 2015. – 480 с.
12. Ҷомӣ, Абдураҳмон. Мунтахаби ғазалиёт [Матн] / Абдураҳмони Ҷомӣ. – Душанбе: Адиб, 2016. – 480 с.
13. Шарипов Ш. Нақши Зухрии Туршизӣ дар тақомули ғазали форсии тоҷикии асрҳои XVII-XIX дар ишқи қораи Ҳинд. [Матн] / Ш.Шарипов. – Душанбе: Дониш, 2024. – 210 с.
14. Шерозӣ, Ҳофиз. Девон [Матн] / Ҳофиз Шерозӣ. – Душанбе: Адиб, 2015. – 480 с.

МАВЗУҲОИ ИҶТимоӣ ДАР ҒАЗАЛИЁТИ МАЗМУНИ ЗАРОБОДӢ

Дар мақолаи мазкур муаллифони кӯшидаанд, ки бори нахуст масъалаҳои иҷтимоии ғазалиёти Мазмуни Зарободиро пажӯҳиш намоянд. Муайян карда шудааст, ки дар ғазалиёти Мазмуни Зарободӣ ғазале ба ҷашм намерасад, ки пурра ба мавзуи иҷтимоӣ бахшида шуда бошад. Шоир дар зимни ғазалиёти ошиқона андешаҳои иҷтимоии худро баён кардааст. Ошкор гардидааст, ки шикоятӣ шоир аз вазъи рӯзгор дар ғазалиёти ӯ пас аз мавзуи ишқ қарор дошта, гоҳо эътирозҳои қатъӣ дар ашъораш ба ҷашм мерасанд. Собит шудааст, ки мавзуоти дигари иҷтимоӣ дар ғазалиёти шоир аз танкиди зоҳид, тавсифи ринд ва риндӣ, фироку хичрон ва фалсафӣ иборатанд. Муайян карда шудааст, ки шоир зимни ибрази ақоиди фалсафӣ ба масъалаҳои рӯзи ҷазо (қиёмат, дами сур, ҳашр), бақову фано, бандагӣ ва аҷз, ризоталабӣ аз Худо ва васлу сулук бештар таваҷҷуҳ кардааст. Дар мақола муаллифони дах сифати ринд (беҳуду сармаст, на масту на хушёр, бе дилу дин, бесабру таҳаммул, ба зоҳир ҳақир (гадо), шукргузор аз тақдир, ба зоҳир лоғар, ғамбор, қиёматгар, хокӣ (фурӯтан, ҷоннисор дар раҳи васл)))-ро, ки дар ғазалиёти Мазмуни Зарободӣ қорбурд дорад, муайян намудаанд. Ҳамчунин, муаллифони дар натиҷаи таҳқиқи ғазалиёти Мазмуни Зарободӣ ошкор кардаанд, ки шоир ба ягон ҷараёни тасаввуфӣ иртибот надорад.

Калидвожаҳо: Мазмуни Зарободӣ, ғазалиёт, иҷтимоӣ, тасаввуф, фалсафӣ, зоҳид, ринду риндӣ, фироку хичрон, рӯзи қиёмат, бақову фано.

СОЦИАЛЬНЫЕ ТЕМЫ В ГАЗАЛИЯХ МАЗМУНА ЗАРАБОДИ

В данной статье авторы впервые предприняли попытку изучить социальные проблемы в газелях Мазмуна Зарабоди. Установлено, что в газелях Мазмуна Зарабоди нет ни одной газели, полностью посвященной социальной теме. Поэт выражал свои социальные мысли в своих любовных газелях. Выявлено, что жалобы поэта на положение дел в его газелях располагаются после темы любви, и иногда в его стихах встречаются сильные возражения. Доказано, что другие социальные

темы в газелях поэта включают критику аскетизма, описания нигилист и нигилизм, разлука и расставание, а также философию. Установлено, что поэт, выражая свои философские взгляды, уделял больше внимания вопросам Судного дня (конца света, конца трубного гласа, воскресения), выживания и разрушения, рабства и беспомощности, поиска Божьего одобрения и пути мира. В статье авторы выделили десять качеств нигилиста (опьяненный и пьяный, ни пьяный, ни трезвый, без сердца и религии, нетерпеливый и терпимый, кажущийся смиренным (нищий), благодарный судьбе, кажущийся слабым, мрачный, конец света и смиренный (смиренный, борец на пути мира)), используемых в газелях Мазмуни Зарабоди. Также, в результате изучения газелей Мазмуни Зарабоди, авторы выявили, что поэт не принадлежит ни к одному суфийскому движению.

Ключевые слова: Мазмуни Зарабоди, газели, социальный аспект, суфизм, философия, аскетизм, нигилист и нигилизм, разлука и расставание, Судный день, вечность и тленность.

SOCIAL THEMES IN THE GHAZALS OF MAZMUN ZARABODI

In this article, the authors attempt for the first time to examine social issues in the ghazals of Mazmun Zarabodi. It has been established that not a single ghazal in Mazmun Zarabodi's ghazals is entirely devoted to social themes. The poet expressed his social thoughts in his love ghazals. It has been revealed that the poet's complaints about the state of affairs in his ghazals follow the theme of love, and sometimes his poems contain strong objections. It has been proven that other social themes in the poet's ghazals include criticism of asceticism, descriptions of nihilists and nihilism, separation and parting, and philosophy. It has been established that, when expressing his philosophical views, the poet focused more on questions of the Day of Judgment (the end of the world, the end of the trumpet, and resurrection), survival and destruction, slavery and helplessness, the search for God's approval, and the path to peace. In the article, the authors identified ten qualities of a nihilist (intoxicated and drunk, neither drunk nor sober, without heart or religion, impatient and tolerant, seemingly humble (beggar), grateful to fate, seemingly weak, gloomy, the end of the world and humble (humble, fighter on the path of peace)), used in the ghazals of Mazmun Zarabodi. Furthermore, after studying the ghazals of Mazmun Zarabodi, the authors discovered that the poet does not belong to any Sufi movement.

Keywords: Mazmun Zarabodi, ghazals, social aspect, Sufism, philosophy, asceticism, nihilist and nihilism, separation and parting, Judgment Day, eternity and decay.

Дар бораи муаллифон

Шарифзода Шариф Раҳмон
Доктори илмҳои филологӣ, профессори
кафедраи забони тоҷикӣ ва ҳуҷҷатнигорӣ
Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
734003, ҚТ, шаҳри Душанбе, кӯчаи Саид
Носир, 33
E-mail: ssssharif@mail.ru

Об авторах

Шарифзода Шариф Раҳмон
Доктор филологических наук, профессор
кафедры таджикского языка и
документоведения
Академия государственного управления при
Президенте Республики Таджикистан
734003, РТ, город Душанбе, улица Саида
Носира, 33
E-mail: ssssharif@mail.ru

About the author

Sharifzoda Sharif Rakhmon
Doctor of Philological Sciences, Professor of
the Department of the Tajik Language and
Documentation
Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan
734003, RT, Dushanbe, Said Nosir Street, 33
E-mail: ssssharif@mail.ru

Абдуллоева Парвина Саидҷонова
Унвонҷӯии шӯъбаи таърихи адабиёт
Институти забон ва адабиёти ба номи
Абуабдуллоҳи Рӯдакии АМИТ
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
хиёбони Рӯдакӣ, 21
E-mail: abdulloeva-parvina@mail.ru

Абдуллоева Парвина Саидҷонова
Соискатель отдела истории литературы
Институт языка и литературы имени
Абуабдуллохи Рудаки НАНТ
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 21
E-mail: abdulloeva-parvina@mail.ru

Abdulloeva Parvina Saidzhonovna
Applicant of the Department of Literary History
Institute of Language and Literature named
after Abuabdullohi Rudaki of the NAST
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 21
E-mail: abdulloeva-parvina@mail.ru

ПОДСТРОЧНЫЙ ПЕРЕВОД КАК ИНСТРУМЕНТ СРАВНИТЕЛЬНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ОРИГИНАЛА И ПЕРЕВОДА

Субхонкулова Н. А.

*Таджикский государственный педагогический
университет имени Садриддина Айни*

Введение. Художественный перевод в контексте межкультурной коммуникации неизменно балансирует между двумя полярными интенциями: стремлением максимально точно воссоздать уникальный идиостиль автора и необходимостью адаптировать текст к эстетическому восприятию иноязычного читателя. В пространстве таджикско-русских литературных связей второй половины XX века эта проблема приобретает особую остроту, поскольку переводчикам приходилось сталкиваться не просто с разницей грамматических систем, но и с глубинным несовпадением восточного ментально-философского и европейского модернистского нарративов.

Роман Сорбона «Актёр» [12] состоит из трех частей и рассказывает о становлении личности, интеллигенции и о том, как строился город Душанбе. Роман на русском языке издан в 1988 году в исполнении А. Каримова и Н. Климонтович [13]. Первая часть называется «Дар ҷустуҷӯи худ» («В поисках себя», вторая – «Дарёфтани худ» («С самим собой»), третья - «Дар фазо» («В полете»). Каждая часть, судя по названию, рассказывает о каком-то конкретном росте главного героя.

Материалы и методы. В качестве методологической основы работы нами привлечена классификация переводческих трансформаций Л. С. Бархударова, выделяющая четыре базовых типа преобразований: перестановку, замену, добавление и опущение. Для верификации точности переводческих решений в исследовании применяется метод создания авторского подстрочного перевода, который позволяет обнажить скрытые лакуны, семантические сдвиги и стилистические упрощения в профессиональном издании 1988 года.

Основная часть. Начало романа «Актёр» раскрывает эпиграф из романа Юрия Бондарева «Берег». Эпиграф вводит читателя в особый мир творческой личности, в мир его чувств и настроений, переживаний, вдохновения и кризиса – в сложный, многогранный и эмоционально насыщенный мир, в котором реальность тесно переплетается с фантазией, а личные переживания становятся источником творчества.

Эпиграф в таджикском тексте звучит так: «Агар мо ҳама чизро дар хусуси инсон медонистем – ҳочати китоб навиштан, ҳочати бо илм машғул шудан ва ҳочати баҳсу мунозира кардан набуд» (Ю. Бондарев, «Соҳил») (Подстрочный перевод наш – Н.С.: «Если бы мы знали все о человеке, не было бы необходимости писать книги, не нужно было бы заниматься наукой и не нужно было бы спорить» (Ю. Бондарев, «Берег»), который, по каким-то причинам отсутствует в тексте перевода.

Эти строки становятся ключом к пониманию того, что, если бы мы действительно знали все о человеке, то не было бы места для искусства, литературы, философии, не было бы споров и размышлений, так как все ответы уже были бы даны, но события романа «Актёр» показывают, что именно в неполном знании о человеке кроется его уникальность и бесконечная способность к самовыражению.

Первая глава романа «Актёр» начинается с названия «В поисках себя», которое само говорит о себе – оно намекает на внутренние или внешние конфликты, с которыми сталкиваются герои. Эти конфликты способствуют их развитию и, в конечном счете, к нахождению себя. Глава раскрывает процесс, в ходе которого герои осознают свои истинные желания и намерения после трудных жизненных ситуаций. «В поисках себя» отражает этап в развитии персонажей, где каждое осознание приближает их к пониманию себя.

Одной из стилистических особенностей Сорбона – синонимизация, например, «ашхосе, афроде, ақалияте ва аксарияте», которые, к сожалению, не перенесены в текст перевода. В связи с этим невольно вспоминается рассказ Ю.Бондарева о рассказе Бунина «Пыль»: «В нем на первой странице, чтобы обрисовать захолустный сонный городок старой России, слова «пыль», «пыльный» писатель повторяет около десятка раз: пыльные вагоны поезда, пыль на

мостовой, пыльные извозчьи пролетки, пыльные тополи. Чересчур старательный редактор потянулся бы к красному карандашу, брюзгливо заявив о бедности языка. Бунин же был превосходный знаток русского языка, ему чужда была небрежность, и он сознательно делал нажим на повторяющиеся эпитеты, которые сразу покоряли воображение» [2, с. 17]. Повторение выражений «ашхосе, афроде, акалияте ва аксарияте» (**отдельные личности, индивидуумы, меньшинства и даже большинство**)), переводчики романа перевели следующим искаженным образом: **«к другим людям или прочь от них»**.

Оригинал	Перевод	Подстрочный перевод
«Дар зиндагӣ на ҳар кас худро чӯяд: ашхосе, афроде, ақалияте ва аксарияте пайдо шаванд, ки зарҷӯӣ кунанд, пайҷӯӣ кунанд, гумҷӯӣ кунанд, аммо худро гум карда бошанд ҳам, ҳаргиз наҷӯянд ва ё пай набаранд, ки худро гум кардаанд ё пай баранд ҳам, худро ба нодонӣ зананд ва пиндоранд, ки гум нашудаанд – вучуд доранд. Ба ақидаи хоми чунин қасон аз модар омадан ва бар хок шудан зиндагӣ қардан аст. Барои яке шикам бузург қардан, барои дигаре мағзи сар об қардан, барои саввумӣ сар бохтан ва ғайраҳо зиндагист. Ва боз қасоне ҳастанд, ки зиндагиро дигаргуна фаҳманд: ба дунё омада қоре, хидмате, амале, ҳунаре қарда аз худ ёдгор гузоранд. Ва Ромиз аз байни чунин фардҳо аз ҳама ба онҳое нафрат дорад, ки дунёӣ гун доранд ва мавҷудияти оламу одамро дар ҳамин донанд» (Актёр, С.5).	«Каждый в жизни оказывается рано или поздно на распутье: к другим людям или прочь от них. Накопление богатства, работу, иссушающую душу и тело, риск одни считают истинной жизнью, но в основе всех их дел и поступков - лишь любовь к самим себе. Другие понимают жизнь совсем иначе: от рождения до смерти человек должен лелеять добрые помыслы, совершать лишь благие шаги, оставляя о себе среди людей благодарную память. Ромиз относится к последним» (Актёр, С.3).	«В жизни не все ищут себя: есть отдельные личности, индивидуумы, меньшинства и большинство, которые ищут богатства, находят себя, теряют, но и когда они осознают, что потеряли себя, и тогда не всегда признают это, часто они просто притворяются, что не нуждаются в поиске своей истинной сущности — они продолжают просто существовать. Для таких людей родиться и прожить жизнь на земле до самой смерти — это и есть сам смысл жизни. Для одних жизнь заключается в том, чтобы нарастить живот, для других — в том, чтобы заставить работать мозг, а для третьих — в том, чтобы потерять голову. Но есть и такие, кто понимает жизнь иначе: они стремятся прийти в мир и оставить о себе память, совершая добрые дела или создавая искусство. Среди таких личностей Ромиз особенно ненавидит тех, кто сосредоточен на материальных заботах и видит смысл жизни исключительно в этом» (Подстр. пер. наш – Н.С.).

Опущение в тексте:

«(...) ки зарҷӯӣ кунанд, пайҷӯӣ кунанд, гумҷӯӣ кунанд, аммо худро гум карда бошанд ҳам, ҳаргиз наҷӯянд ва ё пай набаранд, ки худро гум кардаанд ё пай баранд ҳам, худро ба нодонӣ зананд ва пиндоранд, ки гум нашудаанд – вучуд доранд. Ба ақидаи хоми чунин қасон аз модар омадан ва бар хок шудан зиндагӣ қардан аст. Барои яке шикам бузург қардан, барои дигаре мағзи сар об қардан, барои саввумӣ сар бохтан ва ғайраҳо зиндагист».

«Ва Ромиз аз байни чунин фардҳо аз ҳама ба онҳое нафрат дорад, ки дунёӣ гун доранд ва мавҷудияти оламу одамро дар ҳамин донанд».

Упрощенный перевод: **«Накопление богатства, работу, иссушающую душу и тело, риск одни считают истинной жизнью, но в основе всех их дел и поступков - лишь любовь к самим себе».**

Данный перевод выполнен вольным способом, т.е. переводчик внёс в текст перевода собственные изменения и максимально изменил стиль оригинального текста на русском языке. Следует отметить, что вольный перевод даёт возможность переводчику сохранить творческие идеи произведения и более свободно интерпретировать смысл текста.

Передавая философские размышления главного героя о смысле жизни и выборе жизненного пути, автор противопоставляет два взгляда на жизнь: эгоцентричный, сосредоточенный на личной выгоде, богатстве и внешнем успехе, и альтруистичный,

ориентированный на внутренние ценности и стремление оставить добрую память о себе. Главный герой, Рамиз, отождествляется со вторым подходом. Он ценит самоуважение, мудрость и способность видеть за пределы своих интересов, и, в отличие от людей, живущих для личного обогащения, придерживается духовных и моральных ориентиров.

Подстрочный перевод показал, что переводчики А. Каримов и Н. Климонтович не сохранили не только стиль автора романа, но и не передали его философские размышления, главную мысль произведения, которая заключена в эпиграфе в переводе Т. Стрешневой:

«Коль хочешь, чтоб смерть не настигла тебя,
То спрятаться должен в могиле живым.
И, там притаившись, в положенный срок
Без лестниц взлетишь к небесам голубым».

Рудаки

Определение «Без лестниц» - метафора, которая означает, что человек не может избежать или контролировать свой путь к смерти, и «**построив лестницу**», избежать этого перехода.

Данный эпиграф напрямую связан с основной темой романа и выражает идею о том, что каждый человек в конце концов должен пройти свой путь - путь, который приведёт его к «небесам»: оно ставит перед читателем вопрос о природе жизни и смерти.

В эпиграфе и четверостишии каждое слово отражает поиски человеком смысла жизни, что напрямую связано с состоянием главного героя. Эпиграф и особенно четверостишие Рудаки выражает стремление человека познать мир, вечные истины.

Правильный перевод содержания эпиграфа или четверостишия откроет перед читателем романа основной его замысел, став ориентиром для понимания внутренних конфликтов персонажей и их проблем.

Все сказанное попробуем обосновать еще одним актуальным примером из романа:

Перевод	Оригинал	Подстрочный перевод
Ромиз боз бехунари худнаморо бад бинад ва боз оноро, ки миёни мардум дасисаҳо кунад. Ва аз ҳама бештар касеро эҳтиром дорад, ки худро — кӣ будану ҷӣ будани худро донад, набудан ва ё гум шуданро фаҳмад ва дар ҷустуҷӯи худ шавад. Ромиз боз ба кирдори касе ғаш кунад, ки худро нашинохта, ба дигаре баҳо диҳад; мисро аз тилло, шарбатро аз асал,... бадро аз нек фарк карда натавонад. Барои ин ҷиз фаросот лозим; фаросот бо гуфтан ва ё бо тавсияву ба сари касе бор кардан пайдо нашавад. Чунон ки ақл модаровард, фаросот ҳам модаровард аст. Фаросот бошад, кас худро дар ҳама ҷо ҷӯяд: дар байни мардум, дар оилаю рӯзгор, дар қору қорхона, дар мусофират ва ҳатто дар замини осмон, то хештан ҷуста дигаронро дарёбад... (ОПУЩЕНИЕ) Ромиз ба Зиндагӣ эътиқоди комил дорад ва онро одилтарин ҳудо донад, ки ҳар касро ба ҳари худ, ба курсии худ, ба мошини худ — ба ҷои худ нишонад; дар зиндагӣ ҳам, дар мурдагӣ ҳам ба ҷои худ нишонад...	Он ненавидит людей, которые не желают видеть дальше своего пула, самодовольных чинуш и бездарных бахвалов. Рамиз больше всего ценит в людях спокойное уважение к самим себе и к другим, мудрое понимание того, сколь малый срок нам отпущен, чтобы успеть стать лучше и обрести себя. Верит в мудрость самой Жизни. Она, Жизнь, представляется ему некоей богиней, справедливой, терпеливо расставляющей все на свои места, как бы ни пытались самонадеянные и торопливые люди спутать ее карты. Жизнь учит лишь чутких к ее урокам. И не все умеют отличать медь от золота, сироп от меда, худое от хорошего. Те же, кто умеют расслышать ее	Рамиз презирует самоуничижительных людей и тех, кто плетёт интриги за спинами других. Он больше всего ценит тех, кто знает себя, осознаёт, кто он и что он представляет собой, понимает свою потерянность или утрату и начинает искать путь к себе. Рамиз не уважает тех, кто, не разобравшись в себе, спешит судить других, и сам не может отличить медь от золота, сироп от мёда, плохое от хорошего. Для этого нужна мудрость, которую невозможно ни приобрести, ни подсказать, ни навязать. Мудрость — как и ум — естественное качество. Обладая ею, человек может искать себя повсюду: среди людей, в семье, в бизнесе, в странствиях, даже на земле и в небе, пока не найдёт своего истинного «я». Рамиз верит в Жизнь и считает её самым справедливым Богом, который посадит каждого на его место — на его осла, стул, машину. Она покажет, кто где должен быть — и в жизни, и в смерти. Вот почему тяжбы,

Барои хамин хархашаҳо, манманиҳо, лофу газофҳо беҳудаанд... Кас бояд худро чӯяд; баҳр вақте дамад, ки дар қолабаш нагунчад, баҳр барои он дамад, ки чизҳои барояш бегонаро берун андозад ва боз барои он ки чизи даркорино аз сохил бирабояд. Инсон ҳам хамин хел, вақте ки камол ёфт, худро дарёфт, меҳонад аз худ бурун равад, ба дигарон расад... аз дигарон гирад» (ОПУЩЕНИЕ) (С.7).	голос, рано или поздно возвращаются к себе, сколько бы ни наделали они ошибок по молодости и по неопытности. Суэта, тяжбы с ближними, показуха – все пустое, думал Рамиз. (С.4).	хвастовство и показуха — всё это пустое и бессмысленное. Нужно искать себя. Море бурлит, когда оно переполнено, чтобы выбросить ненужные вещи и снова забрать то, что нужно. Так и человек, взрослея, находит себя: ему хочется выйти за пределы своих границ, стремится достичь других, взять у них то, что ему нужно.

Одним из самых часто используемых видов трансформаций в тексте перевода является опущение, обозначающий «различные виды преобразований, которые осуществляются в условиях отсутствия возможности перевода по межъязыковым параллелям» [7, с. 31]. Сама трансформация в переводе «модификация языка, темы, стиля оригинала при переводе; реализация инвариантного ядра оригинала в условиях создания перевода» [8, с. 195].

Л. К. Латышев выделяет три типа переводческих преобразований: «обязательные, нормативные, эстетические» [5, с. 207].

По мнению ученых, «к применению приемов трансформации приводят различия в семантике, интерпретации и коммуникативной структуре, а также стилистические особенности исходного и нового текста» [3, с. 63-75; 4, с. 5-7; 9, с. 124-126; 11; 14; 15].

Существуют несколько видов переводческих трансформаций: «дифференциация, конкретизация, генерализация, смысловое развитие, антонимичный перевод, целостное преобразование, компенсация потерь в процессе перевода» [10, с. 187], а также: «конкретизация, генерализация значений, антонимичный перевод, логическое развитие понятий» [6, с.88].

В статье, при анализе перевода с оригиналом, мы используем теорию Л. С. Бархударова, согласно которой существует четыре основных типа трансформаций: «1) перестановка, 2) замена, 3) добавление, 4) опущение» [1, с. 215]. Следует отметить, что это разделение имеет скорее условный характер, поскольку на практике эти виды трансформаций редко встречаются в чистом виде. Обычно они используются переводчиками в комплексе, для достижения адекватного перевода переводчики используют **перестановка**, который позволяет менять синтаксис оригинала в тексте перевода, также в процессе перевода часто происходит **замена** форм слов, частей речи или целых членов предложения. Широко используют переводчики **добавление** и **опущение** [1, с. 6].

Оригинал	Перевод	Подстрочный перевод
Як дасти серрагу пай болои хони неъмат омад ва чунон ҳаракат дошт, ки сарпӯшифат дастархонро мепӯшида бошад. Панҷаҳои кушоди ӯ болои нозу неъматҳо муаллақ монд. Хомӯшии ба миён омад, ки баъзан дар сахнаҳои ҳаяҷоновари театр дидан мумкин буд. Ҳама ғӯшу хуш шуда буданд, ки ӯ чӣ ғӯяд. Гумон доштанд, ки аз кадом асар поре барояшон пеш орад. Вале ӯ хомӯш буд. «Ин чӣ хел инсон бошад?» дар дил савол кард нависандаи оромтабиат, ки қариб дар чунин маърақаҳо ҳарфе намегуфт ва ҳама вақт аз рафтор, кирдор,	И тут Рамиз поднял руку, желая говорить. Все смотрели на него, ждали, но он молчал. Поза его напоминала позу актера, готовившегося произнести какой-нибудь классический монолог. Сильная рука его повисла над столом, будто среди расставленной снеди он хотел найти единственное точное слово. У Хамзы терпение иссякло, он попытался было нарушить молчание	Жилистая рука нависла над столом, усыпанным угощениями, и двинулась, как будто собиралась накрыть его. Раскрытые пальцы зависли в воздухе над расставленной снедью. Внезапно наступила тишина, которую иногда можно было наблюдать в драматичных сценах театра. Все замерли, ожидая, что он скажет. Они думали, что вот-вот он прочитает отрывок из какого-нибудь произведения. Но он молчал. «Что за человек?» — подумал писатель, склонный к немногословности на подобных

ҳаракат, шинухез, гуфтугӯ, муомила, қиёфа, вачоҳат ва буду набуди инсон чизе пайдо кардан мехост. Гӯё чунин нияти нависанда ба ӯ аён шуд, ки дасти дароз оҳиста пас рафт ва он як нафар пирамарди моҳигири Хемингуэйро ба хотир овард, ки таноби тӯри ба баҳр афкандаашро оҳиста мекашид. «Ба ман ҳамин хел одам лозим» боз аз дил гузаронд нависанда ва андаке ковок шуда вазн аз рӯи пои дардмандаш бардошт. Ва кӯрпачаи атласи лағжонро пас кашид... (ОПУЩЕНИЕ). Ва он чавонмард, ки дасти серрагу паяшро рӯи зону гузошта ба фикр рафта буд, боз рӯи дастархон ёзонд. Гӯё ӯ сухан мечуст ва гумонаш гуфтани миёни нозу неъматҳо бошад. Ҳамза ба танг омад: «Тез бош, кафидам!» (Актёр, С.9)	сам, но как раз в этот момент актер заговорил.	мероприятиях и всегда стремившийся найти в поведении, движениях, словах или молчании что-то важное. Казалось, он понял замысел писателя, и рука медленно отодвинулась назад, напоминающая старого рыбака из рассказа Хемингуэя, который медленно тянул веревку своей сети, брошенной в море. «Вот такой человек мне и нужен», — снова подумал писатель, слегка изменив позу, поправив атласное одеяло под собой. А молодой человек, который некоторое время размышлял, положив руку на колено, снова протянул руку вперед. Сильная рука его снова зависла над столом, как будто среди угощений он искал одно-единственное правильное слово. Ҳамза уже не выдержал: «Поторопись, я с ума сойду!»

Сравнительный анализ оригинала, перевода и подстрочного перевода позволяет выделить различия в подходах и выявить недостатки перевода, которые становятся очевидными при рассмотрении подстрочника.

Оригинал насыщен метафорами и сравнениями, написан в поэтичном стиле, например, фраза о «**жилистой руке**», которая «**нависла над скатертью**», передает физическую напряженность и динамичность движений Рамиза. Описание «**тишины**» усиливает эмоциональный контекст, а метафора о старом рыбаке из рассказа Хемингуэя выражает характер размышлений героя, и все же, мы можем утверждать, что, несмотря на то, что перевод передает смысл текста достаточно точно, текст на русском языке потерял метафоричность описания и философскую глубину размышлений и автора, и героя, например, описание «**сильная рука, повисшая над столом**» сохраняет основной смысл, но теряет смысл «**жилистой руки**», что убирает часть физической напряженности и выразительности. Метафора о позе Рамиза как актера, готовящегося к монологу, присутствует в переводе, но значительно упрощена. В оригинале эта метафора более развернута, что придаёт описанной сцене дополнительную глубину. В целом перевод фокусируется на действиях персонажей (Рамиза и Ҳамзы), а не на их внутренних размышлениях, что делает текст менее многозначным и лишает его более глубокого контекста.

Подстрочный перевод помогает выявить недостатки перевода, он сохраняет все важные детали и метафоры оригинала, здесь «**жилистая рука**» более точнее, чем «сильная рука» передает физическую характеристику персонажа, а это, в свою очередь добавляет образу актёра большую выразительность. Подстрочник раскрывает сложные и многозначные мысли главного героя. Кроме того, подстрочный перевод сохраняет метафоричность описания о рыбаке из рассказа Хемингуэя.

Так, исследуя два текста – перевод и оригинал по классификации трансформаций, предложенной Л.С. Бархударовым, мы выделили несколько ключевых моментов, в которых происходят изменения на уровне структуры, лексики и стиля – это **замена**:

Оригинал: «Панҷаҳои кушоди ӯ болои нозу неъматҳо муаллақ монд».

Перевод: «Сильная рука его повисла над столом, **будто среди расставленной снеди он хотел найти одно-единственное точное слово**».

Здесь в переводе происходит замена слова «**панҷаҳои кушод**» («раскрытые пальцы») на «**сильная рука**» и отсутствует вторая часть предложения. Замена описания «**панҷаҳои**

кушод» («раскрытые пальцы») на «сильная рука» в переводе является необоснованной по нескольким причинам. «Раскрытые пальцы» передают напряжение мысли, работу мозга, желание человека подобрать максимально точное слово или выражение, а выражение, использованное переводчиками - «сильная рука» не передает эти тонкости описания, образ актера теряет драму, выразительным.

Также использовано добавление важного элемента, который, в целом, может быть расценен как положительное дополнение, хотя и является трансформацией. Переводчик добавил элемент интерпретации: **«будто среди расставленной снеди он хотел найти единственное точное слово»**. Это дополнение вводит психологическую мотивацию в действие, придавая жесту героя внутреннюю динамику.

Таким образом, добавление в переводе можно считать творческим решением, но важно помнить, что оно расширяет замысел автора, а не строго передает то, что было в исходном произведении. В любом случае, такое дополнение можно считать удачным с точки зрения передачи психологии персонажа, однако это также может быть воспринято как значительная трансформация, меняющая акценты в образе и замысле. В русском тексте много сокращений:

Оригинал: «Гумон доштанд, ки аз кадом асар поре барояшон пеш орад. Вале ӯ хомӯш буд».

Перевод: «Все смотрели на него, ждали, но он молчал».

Перевод данного предложения является некорректным, поскольку в нем теряется важный контекст, который был заложен в оригинале. В таджикском тексте явно указывается, что присутствующие ожидали, что говорящий, вероятно, прочитает отрывок из произведения. Это намек на, во-первых, драматичность положения актёра в жизни, во-вторых, на его профессию - он человек, привыкший к публичным выступлениям, возможно, актер или писатель, который легко входит в образ.

В переводе эти детали утрачены, текст перевода беспощадно сжат – оно нивелирует момент, в котором проявляется не только психологическое ожидание, но и культурная составляющая.

В общем, подстрочный перевод позволил лучше увидеть утрату некоторых нюансов, таких как метафоры и философские размышления, которые присутствуют в оригинале, но упрощены или сокращены в переводе.

Предложенный нами подстрочный перевод и перевод профессиональных переводчиков имеют разные акценты и стилистические особенности, что позволяет выявить важные моменты для анализа метода перевода. Подстрочный перевод полнее показал философскую и эмоциональную глубину оригинала, что позволяет понять, какие именно недостатки присутствуют в первом переводе.

Выводы. В целом, оригинал сочетает поэтическое описание природы с философскими размышлениями о времени, воздухе и жизни. Автор уделяет много внимания внутренним ощущениям Рамиза, его восприятию мира и связи этих ощущений с окружающим его миром. Описание природы, звуков и встречи с женщиной переплетается с размышлениями о времени и судьбе. В переводе стиль автора несколько проще, акценты смещены на описания окружающего мира, а философия времени и жизни представлена менее ярко, чем в оригинале, как это выявил подстрочный перевод.

Литература

1. Бархударов, Л. С. *Язык и перевод: вопросы общей и частной теории перевода* / Л. С. Бархударов. - Изд. 2-е. - М.: Изд-во ЛКИ, 2008. - 235 с.
2. Бондарев, Ю. В. *Собрание сочинений: В 6 т.* / Юрий Бондарев. - М.: Худож. лит., 1984-1986. Т. 6. - 418 с.
3. Гак В.Г. *Типология языковых преобразований при переводе* // *Текст и перевод*. - М.: Высшая школа, 1987. - С. 63-75;
4. Дурандин, В.М. *Виды межъязыковых трансформаций* // *Вопросы теории и практики перевода: Сб. м-лов Всероссийского семинара*. - Пенза: ПГПУ, Приволжский Дом знаний, 2002. - С. 5-7.
5. Латышев Л.К. *Курс перевода: Эквивалентность и способы ее достижения*. - М.: Международные отношения, 1981. - 247 с.
6. Миньяр-Белоручев Р.К. *Теория и методы перевода*. - М.: Московский лицей, 1996. - 208 с.
7. Огнева Е.А. *Художественный перевод: проблемы передачи компонентов переводческого*

- кода: Монография. 2-е изд., доп. – М.: Эдитус, 2012. – 234 с.
8. Попович А. Проблемы художественного перевода. – М.: БКГ им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. – 198 с.
 9. Перепелицына, Е.В. К вопросу о классификации переводческих трансформаций // Вопросы теории и практики перевода: Сб. м-лов Всероссийской конференции. – Пенза: ПГПИ, Приволжский Дом знаний, 2002. – С. 124-126.
 10. Рецкер, Я.И. Теория перевода и переводческая практика. – М.: Изд-во «Библиотека лингвиста», 2007. – 244 с.
 11. Ситкарева, И.К. Лакуны в художественном тексте. Лингвокультурологические исследования (на мат-ле художественных произведений писателей франкоязычной Европы): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Пермь: ПГПУ, 2001. – 24 с.
 12. Сорбон. Актёр: Роман. Душанбе: Ирфон, 1984. – 448 с.
 13. Сорбон. Актёр: Роман. Пер. с тадж. – М.: Советский писатель, 1988. – 240 с.
 14. Чиронова И.И. Теоретические и практические аспекты дословности перевода: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М.: РГПУ, 2001. – 24 с.
 15. Швейцер А.Д. Текст и перевод. – М.: Либром, 2009. – 216 с.

ПОДСТРОЧНЫЙ ПЕРЕВОД КАК ИНСТРУМЕНТ СРАВНИТЕЛЬНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ОРИГИНАЛА И ПЕРЕВОДА

Статья посвящена обоснованию теоретической и практической значимости подстрочного перевода как объективного инструмента сопоставительного лингвостилистического анализа оригинала и перевода художественного произведения. Исследование выполнено на материале романа таджикского писателя Сорбона «Актёр» и его русскоязычной версии, изданной в 1988 году в переводе А. Каримова и Н. Климонтович. Посредством детального сличения текстов с привлечением авторского подстрочного перевода в статье эксплицируются скрытые дефекты, переводческие лакуны и семантико-стилистические расхождения, остающиеся латентными при обычном чтении. В ходе исследования доказано, что официальный русский перевод носит вольный (свободный) характер и тяготеет к радикальному упрощению оригинала. Автор статьи выявляет регулярное использование переводчиками приема опущения, приведшего к утрате концептуально важных элементов: философских эпиграфов (включая поэтическое четверостишие Рудаки в переводе Т. Стрешневой и цитату Ю. Бондарева), синонимических рядов и глубоких медитативных пассажей. Особое внимание уделено анализу сцен душевных переживаний главного героя Рамиза. Установлено, что если в оригинале поэтические описания природы (звуки капель дождя, весенний воздух) тесно переплетены с экзистенциальной философией времени и судьбы, а ключевая встреча с женщиной метафорически уподобляется «удару молнии», очищающему душу и разум персонажа, то в художественном переводе акценты смещены исключительно на внешнее, повседневное восприятие окружающего мира.

Ключевые слова: сравнительное литературоведение, сопоставительный анализ, подстрочный перевод, вольный перевод, переводческие трансформации, опущение, замена, художественный текст, психопоэтика, таджикская литература.

ТАРЧУМАИ ТАҲТУЛЛАФЗӢ ҲАМЧУН ВОСИТАИ ТАҲҚИҚИ МУҚОИСАВИИ АСЛ ВА ТАРЧУМА

Мақола ба асосноккунии аҳамияти назариявӣ ва амалии тарҷумаи таҳтуллафзӣ ҳамчун василаи воқеии таҳлили қиёсии лингво-стилистикаи асл ва тарҷумаи асари бадеӣ бахшида шудааст. Таҳқиқот дар заминаи романи нависандаи тоҷик Сорбон «Актёр» ва шакли русзабони он, ки соли 1988 бо тарҷумаи А. Каримов ва Н. Климонтович chop шудааст, сурат гирифтааст. Тавассути муқоисаи амики матнҳо бо ҷалби тарҷумаи таҳтуллафзӣ муаллиф, дар мақола камбудиҳои ниҳонӣ, лакунаҳои тарҷумавӣ ва тафовутҳои семантикию услубӣ, ки ҳангоми хониши оддӣ ноаён мемонанд, ошкор карда мешаванд. Дар раванди таҳқиқот исбот шудааст, ки тарҷумаи расмӣ русӣ хусусияти озод дошта, ба соддагардонии қуллии матни асл майл дорад. Муаллифи мақола истифодаи мунтазами усули ҳазф (опущение)-ро аз ҷониби тарҷумонҳо ошкор менамояд, ки ин боиси аз байн рафтани унсурҳои аз назари концептуалӣ муҳим гардидааст: эпиграфҳои фалсафӣ (аз ҷумла рубоии Рӯдакӣ дар тарҷумаи Т. Стрешнева ва иқтибос аз Ю. Бондарев), қаторҳои синонимӣ ва порчаҳои амики андешаву мулоҳизаҳо. Ба таҳлили сахнаҳои изтиробии руҳии қаҳрамони асосӣ — Ромиз таваҷҷуҳи махсус зоҳир шудааст. Муайян карда шудааст, ки агар дар матни асл тавсифи шоиронаи табиат (садои қатраҳои борон, ҳавои баҳорӣ) бо фалсафаи ҳастию вақту тақдир зич алоқаманд буда, мулоқоти қалидӣ бо зан ба таври маҷозӣ ба «зарбаи барқ», ки руҳ ва шуури қаҳрамонро пок месозад, ташбеҳ дода шуда бошад, пас дар тарҷумаи бадеӣ диққати асосӣ танҳо ба дарки зоҳирӣ ва рӯзмарраи ҷаҳони атроф равона шудааст.

Калидвожаҳо: адабиётшиносии қиёсӣ, таҳлили муқоисавӣ, тарҷумаи таҳтуллафзӣ, тарҷумаи озод, табдилоти тарҷумавӣ, ҳазф (опущение), тавзеҳ (замена), матни бадеӣ, психопоэтика, адабиёти тоҷик.

LITERAL TRANSLATION AS A TOOL FOR COMPARATIVE STUDY OF THE ORIGINAL AND THE TRANSLATION

The article is devoted to substantiating the theoretical and practical significance of literal translation as an objective tool for comparative linguostylistic analysis of an original literary text and its translation. The study is conducted on the material of the novel *The Actor* by the Tajik writer Sorbon and its Russian version published in 1988, translated by A. Karimov and N. Klimontovich. Through a detailed textual comparison utilizing the author's literal translation, the paper explicates hidden defects, translational lacunae, and semantic-stylistic discrepancies that remain latent during regular reading. In the course of the research, it is proven that the official Russian translation is free (loose) in nature and tends toward a radical simplification of the original. The author identifies the translators' regular use of omission, which led to the loss of conceptually significant elements: philosophical epigraphs (including a poetic quatrain by Rudaki translated by T. Streshneva and a quotation by Yu. Bondarev), synonymous series, and profound meditative passages. Special attention is paid to the analysis of scenes depicting the inner emotional experiences of the main character, Ramiz. It is established that while the original closely intertwines poetic descriptions of nature (the sounds of raindrops, spring air) with the existential philosophy of time and fate, and metaphorically likens the pivotal meeting with a woman to a "lightning strike" that purifies the character's soul and mind, the literary translation shifts the focus exclusively to the external, mundane perception of the surrounding world.

Keywords: comparative literature, comparative analysis, literal translation, free translation, translation transformations, omission, substitution, literary text, psychopoetics, Tajik literature.

Об авторе

Субхонкулова Наргис Акбаралиевна
Старший преподаватель кафедры русской
и мировой литературы
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудакӣ, 121
E-mail: nakbaraliyeva@mail.ru

About the author

Subhonkulova Nargis Akbaraliyeva
Senior lecturer of the Department of Russian
and World Literature
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: nakbaraliyeva@mail.ru

Дар бораи муаллиф

Субхонкулова Наргис Акбаралиевна
Муаллими калони кафедраи адабиёти рус
ва ҷаҳон
Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: nakbaraliyeva@mail.ru

ПОСУХҲОИ СОТИМ УЛУҒЗОДА ВА МОҲИЯТИ ОНҲО

Бақозода С. А.

Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айӣ

Посухҳои Сотим Улуғзода ба суолҳои мусоҳибон ва хонандагонаш чузъи муҳимми осори меросгузошта ва дар солҳои гуногун ироа кардаи ӯ буда, заминаи асосиро барои дарки моҳияти шахсияти инсонӣ, фардияти ҳунари ва алоқаи нависанда бо муҳити адабӣ ҳаёти ҷомеа фароҳам овардааст, ки дар мақолаи мазкур мо баъзе паҳлуҳои онро таҳқиқ ва арзёбӣ намудем.

Сотим Улуғзода дар фосолаҳои гуногуни замони ба суолҳои мусоҳибон ва хонандагонаш, ки аксаран масъалаҳои ифтихор аз гузаштаи таърихӣ, худшиносии миллӣ, забон, алифбо, зиндагинома ва осори нависандаро ба баҳс кашидаанд, ба таври мушаххас ҷавоб гуфта, ба ин васила, пеш аз ҳама, мавқеияти инсонӣ ва касбияшро дар муҳити адабӣ ва ҷомеаи он рӯзгор муайян намудааст, ки баёнгари моҳияти андешаву оро, фардияти ҳунари ва диди оянданигару воқеиятшиносонаи ӯ мебошад.

Яке аз мусоҳибаҳои аввалини нависанда, ки таҳти унвони “Устод Сотим Улуғзода: “Худшиносии миллӣ донишгари миллат аст таърихи худро” ибтидои солҳои ҳаштодуми садаи гузашта дар рӯзномаи “Газетаи муаллимон” ба ҷор расида буд, масъалаҳоро ба муҳокима кашидааст, ки дар он давра, баҳусус дар маҳватаи идеологии шуравӣ на ҳар кас ба изҳори он ҷасрат мекард. Суоли аввали идораи рӯзнома-“Худшиносии миллиро чӣ гуна мефаҳмед? Сабаби дар солҳои охир ба таърих рӯ оварданатон чист?”-зеҳни ҷӯяндаи Сотим Улуғзодаро ба сӯи масъалаҳои барои миллат муҳим ва сарнавиштсоз равона карда, нависанда дар ин замина нахуст маънии таъбири худшиносии миллиро ба тариқи зер шарҳ медиҳад: “Худшиносии миллӣ, ба фаҳми ман, донишгари миллат аст таърихи худро, донишгари ӯст ҳиссаи ба тамаддуни ҷаҳон ва ба ҷунбишҳои озодиҳои башарият гузашташро, донишгари он чи дар анъанаҳо, расму оинҳои ӯ ғойданок ё зарарнок аст: пазируфтани ғойданок дур афкандани зарарнок; кӯшиши бошуурона барои муҳофизат ва инкишофи забони миллӣ; донишгари ӯст мавқеи худро дар байни миллатҳои дигар...” [12].

Дар идомаи баҳси мазкур Сотим Улуғзода мақсадашро “аз рӯ овардан ба таърих-ба таърихи бадеӣ”-и миллат дарки ин таърих ва ба мардум “аз тариқи дил ва ҳис, шиносондан”-и ифтихороти миллӣ ба шумор оварда, аз ҷумла таъкид мекунад, ки “Дар таърих ва дар фаъолияти арбобҳои тараққиқпарвари он бисёр нуқтаҳо, ҳикматҳо, таълимҳо, пандҳо ҳастанд, ки барои замони мо ҳам қиматанро гум накардаанд”. Нависанда маҳз ҳамин омилро заминагузори ҳамоҳангии мавзӯҳои таърихӣ бо афкори ғояҳои замони ҳолу оянда дониста, дар мусоҳибаи зикршуда аввалин бор оиди нияти эҷоди роман дар бораи Фирдавсӣ хабар медиҳад [12, с. 6].

Дар мусоҳибаи ёдшуда Сотим Улуғзода ба суоли дигари идораи рӯзнома – “Аз мардони таърихӣ кӣро идеали Шумоянд?” – посух дода, аз шахсиятҳои таърихӣ Фирдавсӣ ва Навоиро идеали худ ба шумор меоварад. Дар идомаи мусоҳиба масъалаи фарқияти олими таърихшинос аз нависандаи таърихшинос ба муҳокима кашида шуда, нависанда дар бораи фарқияти олими таърихшинос ва нависандаи таърихшинос андешаҳои ҷолиб баён медиҳад. Ба назари ӯ, олими таърихшинос воқеаҳои таърихро, сабабҳои зуҳури онҳоро бо омӯштани санаду ҳуҷҷатҳои саҳеҳ таҳқиқ мекунад, адиби таърихшинос он воқеаҳо ва сабабҳои онҳоро ба тавассути омӯзишу тасвири ҳуҷҷат атвор ва рафтору кирдори мардумони давраи муайяни таърихӣ дарк ва тасвир мекунад. Дар ин замина нависанда вазифаи ҳар ду “душвор” дониста, меафзояд, ки “аммо адиб як имтиёз дорад, ки олим надорад: ҳуҷҷати таҳайюл-фантазия”. Ба андешаи ӯ “таҳайюл бояд бар пурраву пухта донишгари ахлоқ атвор, расму ойини ҷамъияти ҳамоно давра асос ёбад. Нодониста ба таҳмин навиштан таърихро вайрон ба қалам додан аст” [12]. Ин суҳанон ва таҷрибаи нависанда дар эҷоди осори бадеии таърихӣ масъулиятшиносии ӯро дар назди таърих, ки чузъе аз ифтихороти миллии тоҷикон аст, ба сароҳат собит месозад.

Дар мусоҳибаи ёдшуда Сотим Улуғзода ба суоли – “Ба кадом суҳанварони адабиёти ҷаҳонӣ ихлоси қалон доред ва мудом ба онҳо рӯ меоред?” - посух дода, гароиш ва ихлосмандияшро ба андешаву оро ва ҳунари тасвиргари Фирдавсӣ, Лев Толстой, Горкий, Балзак ва Чехов таъкид менамояд.

Дар идомаи мусохиба нашрияи “Газетаи муаллимон” диққати Сотим Улуғзодаро ба масъалаи тарҷумаи бадеӣ чалб карда, аз ҷумла назари ӯро дар бораи сифати тарҷумаи бадеӣ доништан хостааст. Нависанда нигоҳ доштани услуб ва бадеияти асари тарҷумашударо аз шартҳои аввали ҳунари тарҷумонӣ дониста, сипас маслиҳат медиҳад, ки агар мутарҷим эҳсос кунад, ки аз ӯҳдаи ин кор намебарояд, аз тарҷума даст кашиданаш авлост. Ба назари саҳеҳи Сотим Улуғзода баъзе фаслҳо, бобҳо ва ҳатто як асари томо гоҳо бо мақсади ба хонандаи тоҷик фаҳмас шуданаш тарҷумон метавонад як қадар озод тарҷума кунад, аммо дар ин маврид ҳам бояд ба ҳифзи услуби нависанда кӯшиш бояд кард. Дар ҳама ҳол, ба андешаи нависанда, тарҷумон бояд аз боигарии забони модарии худ, аз имкониятҳои баёнӣ ифодаи он пурра истифода наояд [12].

Нашрияи “Газетаи муаллимон” аз таҷрибаи тарҷумонии нависанда, аз ҷумла тарҷумаи шоҳасарҳои адабиёти ҷаҳон-“Ғурмағас”, “Дон Кихот”, “Ҳамлет” ва “Достони Тил Уленшпигел” ёд карда, сипас суолҳои “Оё ба ин шоҳасарҳои ҷаҳонӣ рӯй оварданатон тасодуф буд? Ва магар аз ин тарҷумаҳо баҳра бардоштаед?” –ро матраҳ мекунад. Посуҳи Сотим Улуғзода ба суолҳои зикршуда табиӣ буда, мавқеияти ӯро дар интиҳоб ва тарҷумаи ин гуна осор мушаххас месозад [7, с. 112].

Аз ҷумла Сотим Улуғзода дар ин баҳс “Дон Кихот” ва “Достони Тил Уленшпигел”-ро “аз ҷумлаи дӯстдоштарин китобҳои” худ ба шумор оварда, таъкид менамояд, ки ҳар ду асарро “аз ғайри супориши нашриёт бо ташаббуси” худ тарҷума кардааст. “Ҳамлет”-ро “барои марҳум Маҳмудҷон Воҳидов” тарҷума карда, ба ҳулоса меояд, ки “Қори тарҷума барои такмили забону услуби ман ёрӣ дод ва медиҳад” [12].

Дар поёни мусохиба нашрия назари Сотим Улуғзодаро оид ба чӣ гуна будани мард ва кадом ҳислатҳои занонро писандидани ӯ доништанӣ мешавад. Нависанда ба суоли аввал посух дода таъкид менамояд, ки мард “бояд мард бошад. Ҳама умр ва дар ҳама маврид”. Дар идомаи баҳс нависанда занони “бомаърифат, боҳаё, меҳрубон”-ро улғуи худ дониста, меафзояд, ки “Оё марде ҳаст, ки занеро идеали худ накарда бошад, гарчанде он идеал ҳаёӣ набудад, тасаввурӣ, ҳаёӣ ҳам бошад?” [12].

Аз посуҳи нависанда ба суоли охир маълум мешавад, ки Сотим Улуғзода ҳанӯз дар ибтидои соли 1983 нақшаи эҷоди романи “Фирдавсӣ”-ро дошта, аз мушкилиҳои дар миён буда, аз ҷумла дар бораи ҳаёӣ шоир “ғайр аз ду-се пора ахбори афсонамонанд” чизи дигаре набудан суҳан кардааст, ки аз равиши ҷустуҷӯҳои ӯ дар бораи Фирдавсӣ ва эҷоди романи зикршуда хабар медиҳад.

Дар мусохибае, ки Мақсуд Ҳусейн ва Маряма Фарғонӣ таҳти унвони “Қиссаи қаҳрамони миллат нотаом намонад” анҷом додаанд, низ Сотим Улуғзода доир ба баъзе масъалаҳои алоқаманд ба ҳаёӣ ҷомеа, муҳити адабӣ ва фаъолияти эҷодӣ посуҳҳои мушаххас додааст. Аз ҷумла, яке аз масъалаҳои, ки дар ин мусохиба матраҳ шудааст, таҷлили ҷашни нависанда мебошад. Рӯзноманигорон дар ин замина суоли зеро ба миён гузоштаанд:

“Устод шунидем, ки Раиси Иттифоқи нависандагон Аскар Ҳаким ва мудирӣ ҳафтаномаи “Адабиёт ва санъат” Гулназар омада будаанд, то бо Шумо дар бораи гузаронидани ҷашни мавлудатон маслиҳат кунанд”.

Сотим Улуғзода ба ин пурсиш ба тариқи зайл посух додааст:

“Оре. Лекин ба таҷлили ин ҷашн розӣ нашудам. Ман аз аввал тантанаву дабдабаро бад мебинам. Боз... Шумо эълонеро дар “Адабиёт ва санъат” хондед? Маблағ пурсидааст Иттифоқи нависандагон. Мамлакат дар майдони бӯҳрони иқтисодист. Халқ нимсеру нимгурусна. Боз садҳо созмону муассисаҳо, ҳатто баъзе мардум, ҳисоби садақа кушодаанд. Хел-хел андоз – дӯшбори халқ. Не. Ман ҳаргиз ба фикри эшон рози шуда наметавонистам. Боз мардум аз ҳаёӣ ман оғаҳанд. Ҷаро ҳаҷдаҳ сол дар Маскав иқомат кардам? Тӯҳмату бӯхтонҳо карданд. Азоб доданд тарсонҷаҳо. Вале он қадар коре карда натавонистанд, ба ҷуз он ки асабамро тамои карданд, маро ба ин ҳол оварданд. Акнун ҳаёҳуӣ ҳоҷат надорад. Ҳамааш гузашт...” [13].

Ин посуҳи нависанда баёнгари аҳволи ӯ дар он рӯзгор буда, суоли баъдии рӯзноманигорон – “Устод, сабаб ҷист, ки ба қисмати қаҳрамонони миллат рӯ овардед?”- яке аз масъалаҳои муҳими сарнавишти ҳунарии ӯ-таваҷҷӯаш ба таърих ва шахсиятҳои бузурги таърихро ба миён мегузорад. Нависанда нахуст “Гӯё худ ба худ ҳамина тавр шуд” гуфта, сипас сабаби ин тамоюли ҳунариашро ба тариқи зер шарҳ медиҳад:

“Вале гумон мекунам, ки тӯҳмату иғвои зиёди ноқасон тақоне дод маро, то ба худшиносӣ майл кунам”. Дар ин посуҳ нависанда аз саҳтарин рӯзҳои ба сараш омада, аз ҷумла ҳиҷрати писараш Азиз ба Англия ва “ҳадафи тири тӯҳмат қарор” гирифтаниш ёд

карда, дар идома меафзод: “Чун ба сарам рӯзҳои вазнин омад, ки метавонист филро аз пой афканад, ба худ нанг шуморидам дар кунчи узлат ништастро. Ва ору номус ба ман куввае бахшид. Неруе, ки онро руҳи Фирдавсии бузург дошт... Навиштан даркор буд, зеро медонистам, ки мухлисони хома дорам. Ба қасди касе не, ба хоҳири ташнагони сухан менавиштам, то онҳоро ба худхошон шиносонам...” [13].

Чунонки дар ҷавоб ишора кардем, омили зикршуда нависандаро во доштааст, ки “як қатор асарҳои таърихӣ”-ро “рӯи кор” оварад. Сотим Улуғзода дар идомаи посухаш таъкид мекунад, ки “Накшаҳо зиёд буданд. Меҳостам романи эҷод кунам бо унвони “Исмоили Сомонӣ”. Доир ба ин мавзӯ ҷустуҷӯи бисёр кардам. Аммо бо итимнон наметавонам гуям, ки ин корро карда метавонам. Агар умр вафо кунад, саломатӣ даст диҳад... вале гумон аст. Хаёлам, ин тани ҷавонон” [13].

Посуҳи нависанда ба суоли “Ба назари шумо, аз носирони ҷавон кӣ қодиранд, ки адабиёти тоҷикро ғанӣ гардонанд?” низ баёнгари таваҷҷуҳи ҳамешагии ӯ ба адабиёти тоҷик, баҳусус насри бадеӣ ва истеъдодҳои ҳунарманд мебошад. Сотим Улуғзода соҳиби “як зумра қаламкашони хуб” будани адабиёти тоҷикро таъкид карда, дар ин миён аз Баҳманёр, Кӯҳзод ва Сорбон ёд менамояд ва дар идомаи баҳс меафзояд, ки “метавонед чанди дигарро ном баред, охир, дигарон ҳам бо ҳислати характери ҷудогонаи офаридаҳои аҳамият доранд. Мардум диди мухталиф доранд ва ба ҳар кас ҳар навъ маъқул аст. Ман маслиҳат намедихам, ки мунаққидон якеро боло, дигарро паст хонанд” [13].

Посуҳ ба суоли “Устод, чанд сол инҷониб ба Варзик нарафтаед? Хонаи падар дар дасти кист?” низ баёнгари муҳаббати ӯ ба зодгоҳ ва пайванди ҳамешагии ӯ ба аҳли авлод аст. Дар ин посуҳ нависанда аз чанд сол пеш ба зодгоҳаш рафта, ёру дӯстдорон дидан, зиёрати хонаи падар қардан ва “хешу табори зиёд” доштани ӯ довар шудааст, ки далели муҳаббат ва таваҷҷуҳи ҳамешагии ӯ ба ватани асли ва пайвандонаш мебошад.

Дар мусоҳибаи “Дирӯз, имрӯз ва фардо” Сафар Абдулло зехнияти Сотим Улуғзодаро доир ба ифтихороти милли ва моҳияти ояндасозии он фаҳмидани мешавад. Нависанда ба суоли мусоҳибаш ҷавоби бодалел ва эътимодноқ дода, аз ҷумла назарашро доир ба ифтихороти милли ва сабабҳои ба таърих рӯй овардани баён меорад. Аз ҷумла вай ифтихороти миллиро “дар мубориза бар зидди истилогарони беруна як силоҳи бисёр қавӣ” дониста, ҳамин омилро сабаби гароиши нависандагони шуравӣ, аз ҷумла худаш “ба таърих” таъбир мекунад [1].

Нависанда аз оғози фаъолият ба таърих шавқи зиёд доштаниро зикр карда, аммо барои ҷиддан ба таърих рӯ овардани Ҷанги Бузурги Ватанро омили таъсиргузор ва тақонбахш ба шумор меорад. Ба таъкиди Сотим Улуғзода маҳз дар солҳои ҷанг вай “оид ба таърихи халқи худ маълумоти ниҳоят зиёдеро дарёфта аз худ” менамояд. “Ҳам Абӯмуслиму ҳам Темурмалик, ҳам Маҳмуди Тороби” барояш василаи шинохти гузашта ва қорномаи фарзандони ҳувиатҳои миллат буданд. Ў, чунонки таъкид менамояд, “дар бораи Восеъ то он солҳо аллакай маълумоти кофӣ” (5, 450) ба даст оварда будааст.

Посуҳҳои ёдшудаи Сотим Улуғзода, пеш аз ҳама, маъқеият ва масъулияти нависандаро дар назди таърихи миллат, фарозу фуруд ва имрӯзо ояндаи он нишон медиҳанд, ки баёнгари ҳувиат ва фардияти диди ҳунари ва ояндабинонаи ӯ мебошад.

Посуҳҳои Сотим Улуғзода фарогири андешаҳои ӯ доир ба масъалаҳои гуногуни адабию фарҳангӣ мебошанд. Дар яке аз гуфтугузаштҳо, ки дар идораи рӯзномаи “Тоҷикистони советӣ” (“Ҷумҳурият”) баргузор гардида, дар он Лоик ва Ҳоҷӣ Содик низ ширкат доштаанд, посуҳҳои нависанда оид ба мушкилоти забони настрия, қорбурди вожаҳо ва мавзӯи масъалаҳои, ки бояд мавриди инъикос ва настри рӯзнома қарор гиранд, ҷолиби диққат буда, назари ояндабинонаи нависандаро мушаххас менамояд.

Аз ҷумла, дар ин мусоҳиба Сотим Улуғзода ба суоли “Забони рӯзнома чӣ гуна бояд бошад?” посуҳ дода, таъкид мекунад, ки “Банда, ки нависандааму бо забон сару қор дорам, гуфтан меҳамам, ки газетаи “Тоҷикистони советӣ” дар як соли охир (соли 1988 дар назар астишарҳои мо) хеле беҳтар ва баҳусус, забонаш нағзтар шудааст”. Нависанда ин омилро сабаби аслии афзудани “теъдоди хонандагони ин газета нисбати дигар рӯзномаҳо ва ҳатто адабиёти нафиса” дониста, сипас масъалаи инъикоси вазъи таълиму тарбия дар мактабҳо дар саҳифаҳои рӯзнома баррасӣ менамояд. Аз ҷумла, мегӯяд, ки “То ҳол дар аксари мактабҳо ба ном муаллимоне ҳастанд, ки баҷагонро 8-10 сол “хонанда” саводе ёд намедиҳанд ва қормандони шуъбаи маориф ҳам, ки ҳар моҳ маоши қалон гирифта, аз вазъият беҳабаранд, садди роҳи ин гуна “муаллимон” намешаванд. Ин одамҳо тавассути рӯзнома саҳт танқид қардан лозим аст” [2]. Дар идомаи ин баҳс посуҳҳои нависанда марбут ба масъалаҳои ободии

кишвар ва боло бурдани сатҳи фарҳангии сокинони он буда, бо мисолҳои мушаххас баён шудааст, ки имрӯз низ барои ҷомеа арзишманд ва раҳкушо мебошад.

Посухҳои Сотим Улуғзода ба ин ё он суол, ки масъалаҳои муҳими забон ва адабиётро дар бар мегиранд, дар он рӯзгор ва ҳоло низ аҳамияти калони назариву амалӣ ва маърифатӣ дошта, ҷомеаро ба фаҳму дарки мушкilotи адабию фарҳангӣ раҳнамоӣ менамоянд. Аз ҷумла, суоли “Фикри Шумо нисбати образи “манқурт”-и романи “Дуроҳаи бӯронӣ”-и Чингиз Айтматов чӣ гуна аст ва ба “манқуртизм” чӣ баҳо медиҳед?”, ҳамин гуна моҳият дошта, ба он нависанда ба тариқи зайл посух додааст: “Чун ман олими забоншинос нестам ва ба омӯзиши таърихи забони тоҷикӣ ҳам машғул нашудаам, шояд ба ин савол ҷавоби каноатбахш дода натавонам. Хуб мешуд, ки ба забоншиносон, муаррихони таърихи забон ва асарҳои эшон рӯчу карда шавад” [2].

Бо вучуди ин, нависанда ба хонандааш посух гуфта, меафзояд, ки “Баъд аз асари Айтматов кундфаҳмиҳои бедаво, надоништан ё доништан нахостани таърихи халқи худ ва халқҳои дигар, фаромӯш кардани анъана ва оинҳои хуби аҷдодон ба манқуртизм мавсум шуд. Айтматов ин истилохро нахустин бор ба ҳамаи забонҳо ворид кард. Манқуртизм дар инсон бадбахтии нафратангез аст” [11].

Сотим Улуғзода ба суолҳои масъалагузори хонандагон, аз ҷумла Аҳтам Маҳмадаминов аз ноҳияи Ҷирғатол ҷавоби воқеӣ ва ҳақиқиносона медиҳад. Ин хонанда аз нависанда мепурсад, ки “Абдурауф Фитрат кист?” Ин суол дар замоне матраҳ мешуд, ки дар бораи шахсияти инсонӣ ва ҳунарии Фитрат назарҳо гуногун буд. Нависанда дар така ба ҳақиқати ҳаёти Фитрат ба суоли зикршуда ба тариқи зер посух додааст:

“Ба қавли устод Айни “ранги адабиёти нав гирифтани забони тоҷикӣ дар наср аз Абдурауфи Фитрат оғоз мешавад”. Асарҳои Фитрат “Мунозира”, “Сайҳа”, “Баёоти сайёҳи ҳиндӣ”, “Роҳбари наҷот”, “Оила”, “Мусулмонони дорулроҳат” ва як силсила шеърҳои ӯ, ки пеш аз инқилоби октябр навишта шудаанд, тараққипарварона буда ва дар насри адабии тоҷик навиғариҳо ворид кардаанд” [14, с. 30; 11; 8].

Баъди бозсозии горбачёвӣ бисёре аз хонандагон, аз ҷумла Бобочон Искандаров масъалаи табдили алифборо ба муҳокима кашида, аз Сотим Улуғзода пурсидааст, ки “Барои чӣ алифбои мо ду маротиба иваз шуд ва оё пешгӯӣ карда метавонед, ки боз алифбои арабиасоси тоҷикӣ чорӣ мешавад?”. Нависанда ба суоли хонандааш ба василаи ҳафтаномаи “Адабиёт ва санъат” чунин посух дода, аз ҷумла навиштааст:

“Табдили алифбои кӯҳна ба алифбои нав талаби инқилоби маданӣ буд, ки баъд аз Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр шуруъ шуд. Халқи тақрибан саросар бесаводно ҳарчи зудтар босавод кардан зарур буд. Душвории таълим дар алифбои кӯҳнаи арабӣ ва мураккабиҳои имлоӣ он ба иҷрои ин вазифа монеъ мешуд. Аввал ба алифбои лотинӣ гузаштем, ин лозим буд. Чи қадар сармоя, олоту воситаҳои таъбу нашр ва меҳнати сарфшуда ҳама барбод рафтанд. Қабули алифбо дар асоси ҳуруфоти русӣ халқи тоҷикро ба забони бой ва маданияти баланди рус ва оламиён шинос намуд. Аммо миллатро аз ҳуруфи чандасра ҷудо кард” [11; 8].

Сотим Улуғзода дар мақолаи “Алифбо-пайкари тамаддун” низ ин мавзӯро муфасссал баррасӣ карда, зарари иваз кардани алифборо ба таври мушаххас баррасӣ намудааст, ки мавзӯи баҳси алоҳида мебошад. Посухи ёдшуда ҷузъи андешаву орои Сотим Улуғзода дар бораи яке аз унсурҳои ҳастии таърихӣ ва ҳувияти миллии тоҷикон буда, чеҳраи инсонӣ ва ҳунарии нависандаро чун посдори арзишҳои мондагори адабию фарҳангӣ ҳифз менамояд [9, с. 234].

Сухбатҳои нависанда бо аҳли зиё ва хонандагон, посухҳои ӯ ба суолҳои онҳо, ки дар бойгонии шахсии Усмонҷон Ғаффоров ҳифз карда шудааст, ба қавли худӣ ӯ “ҳазинаи бебаҳое доир ба таърихи фарҳанги миллат ва махсусан шинохти шахсият, фаъолият ва одамияти устод” [4, с. 291] мебошад. Аз ҷумла яке аз маводҳои ҷолиб ва муҳими ин бойгонӣ ҳифзи суҳбати телевизионии нависанда бо олимону адибон, аз қабилӣ Акбар Турсунов, Сорбон, Гулрухсор, Меҳмон Бахтӣ, Муаззама Аҳмадова, Абдуҳолиқ Набиев, Баҳром Фирӯз, Додочон Раҷабӣ, Додоҳон Эгамов ва дигарон мебошад.

Дар ин нишаст суоли аввалин марбут ба масъалаҳои омӯзиши таърихи миллат будааст, ки нависанда ба он чунин посух медиҳад: “Мо ҳоло ҳам таърихи ҳудро ба дараҷаи даркорӣ намедонем. Шахсе, ки таърихи халқи ҳудро намедонад, касеро мемонад, ки дар чорроҳае афтодаасту қадом тараф рафтаниро намедонад. Надоништани таърихи халқи худ, ин надоништани ояндаи халқи худ аст. Бе дирӯз вучуд доштани имрӯз ва фардо номумкин аст. Зеро мурочиат ба таърих, мурочиат ба имрӯзу ояндаи миллат аст” [4, с. 292].

Посухҳои Сотим Улуғзода ба суолҳои Гулрухсор, Акбар Турсунов ва Сорбон марбут ба масъалаҳои омӯзиши адабиёти бадеӣ ва ҳадафи нависанда аз эҷоди романи “Фирдавсӣ” буда, мавқеи нависандаро дар ин самт муайян менамояд. Нависанда сабаби дар мағозаҳо ҷанг зер карда ҳобидани осори классиконро ба тарбияи завқу муҳаббати хонандагон вобаста дониста, дар ин замина аввал муаллимони басалоҳиятро айбдор менамояд, сипас сушт будани осори дар солҳои охир эҷодшударо низ омили бетаваҷҷуҳии хонандагон ба осори адабӣ таъбир мекунад.

Посуҳи Сотим Улуғзода доир ба “тавлиди романи “Фирдавсӣ” назари ӯро ба таърих, осори адибони бузург, аз ҷумла Рӯдакӣ, Сино ва Фирдавсӣ мушаххас месозад [3]. Аз ҷумла нависанда доир ба таваҷҷуҳаш ба таърих ва сарнавишти чехраҳои адабӣ сухан карда, меафзояд, ки “Ман дер боз “Шоҳнома”-ро меҳондам. Ин асар таърихи чор ҳазорсолаи аҷлоди моро дар бар мегирад. Ин асарро, яъне “Шоҳнома”-ро сарсарӣ хондан гуноҳ аст. Ин дostonгарои бузурги мо Фирдавсӣ худаш як зеби doston аст. Дар ибтидо ҷасорат намекардам, ки дар шахсияти ҷунин шоири бузург асар офарам. Вале вақте ки “Шоҳнома”-ро ба наср баргардондам, ҳамоно фикри дар ҳаққи Фирдавсӣ навиштани як асар ба миён омад, ки “ҳатман як роман менависам”, шукрона, ки ин вазифаи басо душвор, аммо мукаддасро анҷом додам. Ин орзуи деринаи ман буд” [4, с. 293].

Дар идомаи ин суҳбат нависанда Баҳром Фирӯз сабаби “Қисмати шоир” номгузори шудани филми мазкурро мепурсад. Сотим Улуғзода арз мекунад, ки бо ҷунин “номгузори шудани филм “меҳостам нишон диҳам, ки агарчи дар замони феодализм ва дар муҳити дарбор қисмати шахсии шоир бaсе ногувор ва фоҷианок бошад ҳам, қисмати иҷтимоӣ ва таърихии вай фирӯз аст. Халқ шоири худро дар давоми беш аз ҳазор сол дӯст медошт ва дӯст медорад, қадршиносӣ мекунад, ёди азизи ӯро дар дили худ нигоҳ медорад. Ман қисмати баланди шоирро, ки халқи бузургворах эътироф мекард, нишон додам” [4, с. 293].

Ҳамин тариқ, аз мурури кӯтоҳи анҷомгирифта метавон ба ин натиҷа расид, ки посухҳои Сотим Улуғзода ба суолҳои алоқамандони эҷодиёташ, пеш аз ҳама, диди назарӣ ва амалии ӯро оид ҷустуҷӯҳои бадеии худаш, масъалаҳои адабиёт, таърих, сарнавишти шоирону нависандагон ва ҷараёни инкишофи адабиёту фарҳанги тоҷикон дар тӯли замонҳо мушаххас менамояд, ки пеш аз ҳама, баёнгари мавқеияти фардӣ ва нақшу ҷойгоҳи ӯ дар шинохт ва арзёбии масъалаҳои барои миллат муҳим ва ояндабинона мебошад.

Адабиёт

1. Абдулло, С. Дирӯз, имрӯз ва фардо / С. Абдулло // Омӯзгор. - 1991. - 18 сентябр.
2. Ақлхоро ақлҳо ёрӣ диҳад // Тоҷикистони советӣ. - 1988. - 19 январ.
3. Бақозода, Ҷ. Равзанаи меҳр / Ҷ. Бақозода // Андеша ва чехраҳои адабӣ. - Душанбе: Адиб, 2005. - С. 3-21.
4. Ғаффоров, У. Сотим Улуғзода (аз силсилаи “Ҳаёти одамони наҷиб”) / У. Ғаффоров. - Душанбе: Адиб, 2014. - 384 с.
5. Демидчик, Л. Сотим Улуғзода / Л. Демидчик // Эҷози ҳунар. - Душанбе: Адиб, 1992. - С. 434-450.
6. Муртазо, Б. Павоз меҳодад дилам / Б. Муртазо // Адабиёт ва санъат. - 2009. - 15 октябр.
7. Наҷмиддинов, М. Сурати башарию сирати малакӣ / М. Наҷмиддинов // Садои шарқ. - 2000. - № 7-12. - С. 106-130.
8. Номаҳо ва ҷавобҳо // Адабиёт ва санъат. - 1987. - 18 декабр.
9. Ориён, Ш. Ҳақиқати ширини ширин ва талхи талхи насри сад соли ахири Тоҷикистон дар мисоли саргузашти эҷодкор / Ш. Ориён. - Душанбе, 2022. - 348 с.
10. Раҷаббеков, М. Баъди ҳазор сол / М. Раҷаббеков // Адабиёт ва санъат. - 1987. - 13 август.
11. Улуғзода, С. Интернационализм ҷаҳонбинии ман аст / С. Улуғзода // Адабиёт ва санъат. - 1987. - 17 декабр.
12. Устод Улуғзода: “Ҳудудиносии миллӣ донистани миллат аст таърихи худро” // Гизатаи муаллимон. - 1983. - 1 январ.
13. Ҳусейн, М., Фаргонӣ, М. Қиссаи қаҳрамони миллат нотамом намонад / М. Ҳусейн, М. Фаргонӣ // Садои мардум. - 1991. - 7 сентябр.
14. Юнусов, К. Сотим Улуғзода ва повести тарҷумаҳои ӯ “Субҳи ҷавонии мо” / К. Юнусов. - Душанбе: Дониш, 1968. - 126 с.

ПОСУХҲОИ СОТИМ УЛУҒЗОДА ВА МОҲИЯТИ ОНҲО

Дар мақола посухҳои Сотим Улуғзода ба пурсишҳои алоқамандони эҷодиёташ ва мусоҳибаҳои дар нашрияҳо ба ҷоп расида таҳқиқ ва баррасӣ шуда, дар ин замина нақши ин гуна осор дар шинохти шахсияти инсонӣ ва ҳунарии ӯ муайян карда шудааст. Дар ҷараёни таҳқиқ мусоҳибаҳои дар солҳои гуногун дар матбуот ҷопшудаи нависанда ва ҷавобҳои ӯ ба хонандагон ба таври мушаххас баррасӣ

шуда, дар ин замина нақши ин гуна осор дар муаррифии фардияти инсонӣ ва адабии Сотим Улуғзода муайн гардидааст. Дар чараёни таҳқиқ моҳияти посухҳои нависанда дар такмили худшиносӣ ва ҳудӯҳои миллӣ дар заминаи андешаҳои ислоҳотхонаи ӯ шарҳи таҳқиқ шуда, дар ин равиш моҳияти дид ва мавқеи ояндабинонаи Сотим Улуғзода ҳамчун унсури фардиятсоз ва таҷрибаи нодир арзёбӣ шудааст.

Калидвожаҳо: Сотим Улуғзода, номаҳо, посухҳо, таърих, адабиёт, фарҳанг, худшиносӣ, миллӣ, алифбо, пайкар, тамаддун.

ОТВЕТЫ СОТИМА УЛУГЗОДА И ИХ СУЩНОСТЬ

В статье исследуются и анализируются ответы Сотима Улуғзода на вопросы почитателей его творчества, а также его интервью, опубликованные в различных изданиях. На этой основе определяется роль подобных материалов в познании человеческой и творческой личности писателя. В ходе исследования детально рассматриваются интервью автора, опубликованные в прессе в разные годы, и его ответы читателям, что позволяет выявить значение этого наследия в представлении индивидуальности Сотима Улуғзода. Также анализируется сущность ответов писателя в контексте совершенствования национального самосознания и его реформаторских идей. В данном ракурсе провидческий взгляд и позиция Сотима Улуғзода оцениваются как уникальный опыт и ключевой элемент формирования личности.

Ключевые слова: Сотим Улуғзода, письма, ответы, история, литература, культура, самосознание, национальное, алфавит, образ, цивилизация.

SOTIM ULUGHZODA'S RESPONSES AND THEIR ESSENCE

The article examines and analyzes Sotim Ulughzoda's responses to inquiries from admirers of his work, as well as his interviews published in various periodicals. On this basis, the role of such works in understanding his human and artistic personality is defined. Throughout the research, the writer's interviews published in the press over different years and his answers to readers are specifically reviewed to determine the significance of these materials in presenting Ulughzoda's individual and literary identity. Furthermore, the essence of the writer's responses is explored in the context of enhancing national self-awareness and identity, rooted in his reformist ideas. In this approach, Sotim Ulughzoda's visionary outlook and stance are evaluated as a unique experience and a fundamental element of individuality.

Keywords: Sotim Ulughzoda, letters, responses, history, literature, culture, self-awareness, national, alphabet, figure, civilization.

Дар бораи муаллиф

Бақозода Сайрам Абдусаттор
Номзоди илмҳои филологӣ, дотсент, мудири
кафедраи назария ва таърихи адабиёт
Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: sbakozoda@mail.ru

Об авторе

Бақозода Сайрам Абдусаттор
Кандидат филологических наук, доцент,
заведующий кафедрой теории и истории
литературы
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: sbakozoda@mail.ru

About the author

Baqozoda Sairam Abdusattor
Candidate of Philological Sciences, Associate
Professor, Head of the Department of Theory
and History of Literature
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: sbakozoda@mail.ru

ТАВСИФИ ИШҚ АЗ НИГОҲИ ҲОФИЗИ ШЕРОЗӢ ВА ВИЛЯМ ШЕКСПИР

Ӗрбекова З. М.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи Моённо Назаршоев

Муқаддима. Ҳофиз Шерозӣ ва Вилиям Шекспир дар адабиёти ҷаҳон бо эҷодиёти баландмазмун ва гаронарзиши худ, бо ғазалиёт ва ғазалгунаҳои (сонетҳо) худ мақоми баландро соҳиб шудаанд. Сонетҳои Вилиям Шекспир аз анвои шеърӣ ғазал ба шумор рафта, мазмунҳои гуногуни маънавӣ, ахлоқӣ ва фарҳангиро дар бар мегиранд. Яке аз мавзӯҳои асосӣ дар ғазал ва сонет мавзӯи ишқ маҳсуб ёфта, ба тарзҳои мухталиф баён шудаанд. Ишқу муҳаббат дар осори адабони ҷаҳон ба ҳар навъ тасвир шуда, ғаму андух ва дарду алами садҳо нафарро зудуда мекунад. Ҳофиз Шерозӣ ва Вилиям Шекспир ишқу муҳаббатро бо муштаракоти хос назм кардаанд. Аз ин рӯ, ҷаҳониён ба осори Ҳофиз Шерозӣ ва Вилиям Шекспир нигоҳи баробар доранд. Дар тасвир намудани ишқ ҳам Ҳофиз Шерозӣ ва Вилиям Шекспир ошиқу маъшук ва муносибати онҳоро меҳвари асосӣ қарор медиҳанд. Тасвири маъшуқа нисбатан нозуктару латифтар ифода ёфтааст. Зебогии маъшуқаро шоирон бо сифатҳои хос, чун рӯйи зебо, зулфи дароз, чашмони шахло, дандони садаф, забони ширин, андоми сарв ва ғайраро сифат додааст:

*Руҳи ту дар дилам омад, мурод хоҳам ёфт,
Чаро, ки ҳоли нақӯ дар қафои фоли нақӯст.
На ин замон дили Ҳофиз дар оташи ҳавас аст,
Ки доғдори азал ҳамчу лолаи хулрӯст [4, с. 33].*

Шоир руҳи дилбарро муроди дил ва ҳоли нақӯро фоли нақӯи худ меҳисобад. Ӯ ҳаваси ботилро танқид карда, қисмати доғдорро ба лолаи хурдӯ шабеҳ медиҳад.

Дар сонет чунин сифатҳои мавзун басо зиёданд (сонети 14):

*But from thine eyes my knowledge I derive,
And constant stars in them I read such art
As truth and beauty shall together thrive
If from thy selfe, to store thou wouldst convert [15, с. 33].*

Тарҷумаи тахтуллафз:

*Аз чашми ҳуш басо дар қанор аст,
Ҷилои ситора нишони санъати хониш аст.
Чун рост асту зебо ҳамроҳ бо ҳам,
Аз будани худ ва аз ҳоли ӯ басо дур аст.*

Мавод ва усулҳои тадқиқот. Шоир дурии худро аз қанори маъшуқа қори душвор ҳисобида, шахси беишқро ба чашми бенур ва мағзи бедониш монанд мекунад. Дар қанори ёр будан ва ҳамроҳ бо ӯ зиндагӣ кардан аз лаҳзаҳои хурсандӣ ба ҳисоб меравад.

Ҳарчанд сохту шаклҳои зоҳирии мавзӯи ишқ мафтункунандаву ҷолиб ба ҳисоб мераванд, амалу сифоти маънавӣ дар ғазалиёти Ҳофиз Шерозӣ ва Вилиям Шекспир ҷойгоҳи вижа доранд. Амалҳои ишқро шоирон бо зермавзӯҳои дурӣ аз ишқ, беэҳтиной ба ошиқ, фироқи ёр, дар роҳи ишқ мурдан ва амсоли инҳо баён кардаанд. Дар ин бора Вилиям Шекспир чунин ба қалам додааст:

*How far I toyle, still farther off from thee.
I tell the Day to please him thou art bright,
And do'st him grace when clouds do blot the heaven:
So flatter I the swart complexion'd night [15, с. 41].*

Тарҷумаи тахтуллафз:

*Чӣ қадар дурам, то ҳанӯз басо дур,
Рӯзро мунтазираам, то бигӯям нур диҳад
Зеботар аз он, ки абрҳо ҳам дур аз он,
Мунтазири он шаб, ки тираву торик дар ғами худ.*

Дар ин ҷо шоир ранҷ ва нооромии дили ошиқро фироқ ва дурӣ аз маъшуқа медонад. Рӯзҳои дароз сӯхтанро шоир аз фироқи ёр будани нишон медиҳад ва пайдо шудани абрҳои сиёҳ низ шаҳодат аз онро дорад. Баъзе вақтҳо шаби торике, ки тираву тор аст он баробар ба маъшуқаи дар ғаму андухбуда монанд мекунад.

Шоирони бузург ҳарчанд дар навъҳои гуногуни шеър осори худро эҷод намуданд, дар ғазалсароиву сонетнависӣ мақоми вижаро низ ба даст оварданд. Мавзуи меҳварии *ғазал* ва *сонетҳои* Ҳофизи Шерозӣ ва Вилиям Шекспирро васфи ишқу муҳаббат ташкил медиҳад. Мавзӯҳои ишқӣ, лирикӣ ва ирфонӣ арзишҳои зоҳириву ботиниро ифода намуда, дар баъзе мавридҳо дуруст шарҳ додани онҳо басо душвор аст. Бо вуҷуди он ки дар *ғазал* ва *сонет* ишқу муҳаббат аз масъалаи меҳварӣ маҳсуб меёбад, масъалаҳои ахлоқӣ, тарбиявӣ ва ҳаводиси таърихӣ низ мақоми вижа доранд.

Ҳофизи Шерозӣ ва Вилиям Шекспир ғазал ва сонетҳоро дар шакл ва унвони мухталиф ва мустақил (ғазал ва сонет) офаридаанд, аммо моҳият ва ғояи онҳо якранг ба шумор меравад. Хусусиятҳои ғоявию мавзуии *ғазалиёти* Ҳофизи Шерозӣ дар алоҳидагӣ мавриди пажӯиш қарор ёфтаанд, аммо дар муқоиса бо осори адибони ҷаҳон, бавижа Ғарб то ҳанӯз пурра омӯхта нашудаанд.

Натиҷаҳо. Ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ ва сонетҳои Вилиям Шекспир дорои афкори баланди маъноӣ ва арзишҳои амиқи маънавӣ буда, аз насл ба насл интиқол меёбанд ва ҳамчун муқаддасоти маънавӣ сайри таърихӣ мекунанд. Ҳар як навъи ғазал ё сонет ҳоҳ ишқӣ бошад ва ҳоҳ ахлоқӣ, баёнгари фарҳанг ва маданияти миллат ба шумор мераванд.

Ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ ва сонетҳои Вилиям Шекспир дорои хусусиятҳои хоси ғоявию мавзӯӣ буда, ба дили халқу миллатҳои гуногуни ҷаҳон роҳ ёфтаанд. Хусусиятҳои ғоявию мавзуии онҳо дар таҷассум ёфтани мавзӯҳои ишқу муҳаббат, панду ҳикмат, зебогии табиат ва дигар масоили воқеии ҳаёт ифода меёбанд.

Ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ бо мазмуни ишқ оғоз мешаванд, аммо бештари онҳо маъноӣ ботиниро ифода мекунанд:

*Ало, ё айюҳассоқӣ, адир қаъсан ва новилҳо,
Ки ишқ осон намуд аввал, вале афтод мушқилҳо.
Ба бӯи нофаре, к-охир сабо з-он турра бикишояд,
Зи тоби ҷаъди мушкинаш чӣ хун афтод дар дилҳо [4, с. 33].*

Ишқи Ҳофизи Шерозӣ таъбири дигаре дорад, ғаеҳ осону ғаеҳ мушқил, ғаеҳ хушбахту ғаеҳ бадбахт, ғаеҳ мушқину ғаеҳ ғамгин ва ғаеҳ озоду ғаеҳ дар банд мебошад. Ҳадафи шоир дар ҳилофҳои пайдарҳамӣ дар ишқ роҳи ҳалли ҳама мушкилиҳоро мекушояд, то ошику маъшуқ ба ҳар ҳол таҳаммулпазириро пеша кунанд ва беҳабар аз ҳоли ҳамдигар намонанд.

Сонетҳои Вилиям Шекспир бошад чунин шурӯъ мешавад:

*From fairest creatures we desire increase,
That thereby beauties Rose might neuer die,
But as the riper should by time decease,
His tender heire might beare his memory [15, с. 4].*

Тарҷумаи тахтуллафз:

*Аз Офаридгор мо васлро интизорем,
То гулҳо абадан шукуфон бошанд,
Ба ҳамаи ин вақт ғанимат аст,
Талоии ҳама идомаи ҳаёт аст.*

Ҳангоми офаридани бархе аз ғазал ва сонетҳо муаллифон маънии аввали онҳоро нишон дода, анҷоми онҳоро пурра муайян накардаанд. Барои ин кор шоирон шахсро ба сабру таҳаммул нисбат ба ранҷу ғурбат ва фироқ даъват менамоянд ва аз Худованд барои васл бо маъшуқа илтиҷо мекунад. Барои ба дидори ҳамдигар расидани ошику маъшуқа вақт ғанимат аст. Шуълоро муаллиф ба маънои умеди дидор нишон дода додааст. Вилиям Шекспир дар сонети дигар ин маъноро чунин тавзеҳ медиҳад:

*Take all my loues, my loue, yea take them all,
What hast thou then more then thou hadst before?
No loue, my loue, that thou maist true loue call,
All mine was thine, before thou hadst this more:
Then if for my loue, thou my loue receiuest,
I cannot blame thee, for my loue thou vnest,
But yet be blam'd, if thou this selfe deceauest
By wilfull taste of what thy selfe refusest [15, с. 48].*

Тарҷумаи тахтуллафз:

*Ишқамро бигиред, ишқамро абадӣ гиред,
Ишқамро пеш аз ин нафаҳмидам?
Не, нагир, ишқи ман фарёд мекунад маро,*

*Ҳама ҳастиям баҳри ту, гар ту ҳам ишқе дорӣ:
Пас, барои ишқам, ишқи ҳақиқатам қабул бикун,
Туро маломат карда наметавонам, зеро ту ҳастии манӣ,
Маломат кунӣ, агар ту ҳиссиёте надорӣ
Ба ҷони худ бичаиш, ки агар нафсро рад мекунӣ.*

Шоири англис барои ба висоли ёр расидан ҳатто ба додани ҷони худ розӣ аст, зеро ишқи ошиқ ин руҳу ҷони ўст. Тамоми ҳастияшро ошиқ баҳри маъшуқа мебахшад ва сарзанишу маломати маъшуқа барои ошиқ амали нобахшиданист.

Дар мавриди ситоиши ишқ Вилиям Шекспир зеботарин ва шевотарин суҳанҳоро лоик доништааст (сонети 113):

*For if it sees the rudest or gentles sight,
The most sweet favour or deformed 'st creature
The mountain or the sea, the day or night,
The crow or dove, it shapes them to your feature [15, с. 116].*

Тарҷума: «Чашмҳои ман агар ноҳамвориву мулоимиҳо, зеботарин ё бадтарин чехраҳо, куху дарё, рӯзу шаб, зоғу кабутарро мебинад, ҳамаи онҳоро ба шакли ту (маъшуқа) дарк мекунад».

Мавзуи ишқу муҳаббатро Ҳофизӣ Шерозӣ ва ҳам Вилиям Шекспир ба маъноӣ зоҳириву ботинӣ чудо кардаанд. Ҳазалиёти Ҳофизӣ Шерозӣ ҳамеша дар муқоиса бо бузургтарин ҳазалсароёни форсии тоҷикӣ, чун Саъдӣ, Саной, Аттор ва дигарон мавриди пажӯҳиш қарор доштааст. Аз ҷумла, адабиётшиноси маъруф А. Мирзоев дар натиҷаи сайри таърихӣ ҳазалсароӣ дар миёни шоирони форсии тоҷикӣ ба чандин натиҷаву ҳулосаҳо расида, дар мавриди таҳлили муқоисавӣ ҳазал чунин ибрози андеша намудааст: «Ҳазал ҳамчун як шакли мустақили назм, аз нимаҳои асри XI шурӯъ шуда, дар шакли тасаввуфӣ ва ғайритасаввуфӣ инкишоф ёфтааст» [1, с. 87].

Таксимбандии адабиётшинос А. Мирзоев на танҳо дар муқоиса бо ҳазалиёти Ҳофизӣ Шерозӣ ва шоирони форсии тоҷикӣ, балки дар муқоиса бо шоирони ҷаҳон, бавижа сонетҳои Вилиям Шекспир арзиши баланд дорад. Ин ду шеваи ҳазал ҳам ба ҳазалиёти Ҳофизӣ Шерозӣ ва ҳам ба сонетҳои Вилиям Шекспир тааллуқ дорад.

Ҳадафи асосии ҳазалҳои тасаввуфиро масъалаҳои фалсафӣ ва ирфонӣ дар бар мегирад. Барои далели гуфтаҳои боло ҳазали зеринро мисол оварда, дар муқоиса бо сонети Вилиям Шекспир мавриди таҳлил қарор медиҳем:

*Асли рӯи ту дар ҳар тариқ ҳамраҳи мост,
Насими мӯи ту пайванди ҷони оғаи мост.
Ба рағми муддаиёне, ки манъи ишқ кунанд,
Ҷамоли чехраи ту ҳуҷҷати муваҷҷаҳи мост.
Бубин, ки себи занаҳдони ту чӣ мегӯяд:
Ҳазор Юсуфи Мисрӣ фитода дар чаҳи мост.
Агар ба зулфи дарози ту дасти мо нарасад,
Гуноҳи бахти парешону дасти кутаҳи мост [5, с. 93].*

Шоир маъшуқаро ҳамраҳи ҳаёт ва зулфи ўро пайвандгари ҷисму ҷони ошиқу маъшуқа меҳисобад ва бо дидани ҷамоли чехраи маъшуқа тани бечони ошиқ зинда мешавад. Барои ба ишқи маъшуқа расидан ҳазор Юсуфи мисрӣ (ошиқ) дар ҷох афтиданд. Шоири ошиқбаён кучактарин лаҳзаҳоро андешамандона ба қалам додааст.

Ин далел дар сонетҳои Вилиям Шекспир чунин баён шудааст (сонети 151):

*Loue is too young to know what conscience is,
Yet who knowes not conscience is borne of loue,
Then gentle cheater vrge not my amisse,
Least guilty of my faults thy sweet selfe proue.
For thou betraying me, I doe betray
My nobler part to my grose bodies treason,
My soule doth tell my body that he may,
Triumph in loue, flesh staies no farther reason [15, с. 159].*

Тарҷумаи тахтуллафз:

*Ишқи ҷавон ғурӯтароват аст,
Ҷуз надонӣ ишқ ин вичдон аст,
Пас фиребгари нармӣ ё хатоӣ манӣ,
Айбӣ ман аст, эй ширини пурифтиҳор.*

*Гар ту ба ман хиёнат накунӣ
Басо дарез ба хиёнати ҷисми ман,
Чонам ба баданам мегӯяд, то битавонад,
Ғалаба дар ишқ, ҷисм мадоре надорад.*

Шоири англис ишқро бештар хоси ҷавонон меҳисобад ва ишқро баҳрашон меҳаҳад, ки дорон арзишҳои маънавию маърифатӣ бошад. Ишқ он гоҳ воқеӣ аст, агар дар он хиёнат набошад ва ишқи пурифтихор ва пурармони ҳар ду ҷониб бошад.

Ҳофизӣ Шерозӣ чун устои ғазал ҳамеша волотарин маъноҳои зиндагиро дар ду мисраъ (як байт) ҷамъбаст кардааст. Барои далели фикр ғазалро мисол меорем:

*Акси рӯи ту чун дар ойинаи ҷом афтод,
Ориф аз хандаи май дар тамаъи хом афтод.
Ҳусни рӯи ту ба як ҷилва, ки дар ойина кард,
Ин ҳама нақш дар ойинаи авҳом афтод.
Ин ҳама акси маю нақши нигорин, ки намуд,
Як фуруғи руҳи соқист, ки дар ҷом афтод.
Ғайрати ишқ забони ҳама хосон бибурид,
К-аз куҷо сирри ғамаш дар даҳани ом афтод? [4, с. 124].*

Дар байти аввал шоир рӯи ба оинаи ҷом афтодани маъшуқа ва аз ханда мондани майу ориф, ки сифати маҷозиро доранд, арз доштааст. Ва дар байти баъдӣ ҳусни вонамудаи маъшуқа дар ойина ва ба ваҳм афтодани нақшу нигорҳои атрофро шоири хушбаён хеле хуб тасвир кардааст, ки ин суҳангӯиҳо танҳо хоси Ҳофизӣ Шерозӣ мебошанд.

Ҳамчунин, Ҳофизӣ Шерозӣ офаринандаи ишқи зоҳирӣ, яъне ишқи заминии ошику маъшуқа мебошад. Дар ин маврид чунин ба қалам додааст:

*Эй фуруғи моҳи ҳусн аз рӯи раҳшони шумо!
Обрӯи хубӣ аз чоҳи занаҳдони шумо!
Азми дидори ту дорад фони барлабомада,
Бозгардад ё барояд, ҷист фармони шумо
Қас ба даври наргисат тарфе набаст аз офият,
Беҳ, ки нафрӯшанд мастурӣ ба мастони шумо.
Бахти хоболуди мо бедор хоҳад шуд магар,
З-он, ки зад бар дида обе рӯи раҳшони шумо!
...Эй шаҳаншоҳи баландахтар, худоро ҳиммате,
То бибӯсам ҳамчу ахтар хоки айвони шумо [5, с. 70].*

Ҳофизӣ Шерозӣ бештар ишқро ба сифати ишқи воқеӣ ва ирфонӣ мазмун додааст. Ё аз аввал то охири таълифоти ҳеш ишқи муҳаббатро дар оғӯши худ парварида, онро ба камол мерасонад.

Вилиям Шекспир наққоши ишқ, дар сонетҳои худ зебогӣ ва ҳусну ҷамоли маъшуқаро чунин тасвир намудааст:

*For what care I who calles me well or ill,
So you ore-greene my bad, my good alow?
You are my All the world, and I must striue,
To know my shames and praises from your tounge [15, с. 4].*

Тарҷумаи тахтуллафз:

*Чаро маро дар роҳи ишқи ту, девона меҳонанд?
Пас, ту бадиву некии маро мебинӣ?
Ту тамоми ҷаҳони ман ҳастӣ, ту инро бидон,
То оромишамро аз забони ту бинам,*

Тасвири ошиқона дар сонетҳои Вилиям Шекспир оҳанги хушиву хурсандӣ ва шодмониву хушбахтиро дорад. Шоир зебогӣ ва ҳусну ҷамоли маъшуқаро чунин тасвир намудааст (сонети 112):

*You are my all the world, and I must striue,
To know my shames and praises from your tounge,
None else to me, nor I to none aliue,
That my steel'd sence or changes right or wrong [15, с. 4].*

Тарҷумаи тахтуллафз:

*Ту тамоми ҷаҳони ман ҳастӣ, ту инро бидон,
То оромишамро аз забони ту бибинам,
На ҳеҷ каси дигар ба ман, на ман ба ҳеҷ кас,*

Ҳиссиёти ман чун аст, гар хатост ё дурӯғ.

Интиҳоби сухани ноб тавассути вожаҳои махсус, чун «моҳи хусн» («beautiful moon»), «азми дидор» («heartful meeting»), «рӯйи рахшон» («blessed face») ва ғайра ба ғазалиёти шоир хусну таровати вижаро эҳдо кардааст.

Шоир дар сонети мазкур чунин ба қалам додааст:

*In vain with love our bosoms glow:
Can all our tears, can all our sighs,
New luster to those charms impart?
Can cheeks, where living roses blow,
Where nature spreads her richest dyes,
Require the borrow'd gloss of art? [17, с. 46].*

Тарҷумаи тахтуллафз:

*Андаруни рағ ишқ меҷӯшад,
Ашқи мо аз ишқи пурдardест,
Дурахши навро дар рӯйи ту мебинам?
Рухсораҳое, ки дар он садбарг зинда аст,
Табиат рангорангии худро пинҳон мекунад,
Оё шумо санъати ишқро талаб мекунад?*

Муҳокима. Мавзуъҳои ғазал ва сонетҳо гуногун буда, дар онҳо умеду орзуи шахси озордидаву пурдard, ки шоир шахсан ба ин ҳолатҳо рӯ ба рӯ шудааст, ба хубӣ инъикос ёфтаанд.

Ҳамин тавр, муҳтавои асосии ин ду байт бар озолии андешаи башарӣ ва озолии инсон барои ҳаққи таъйини сарнавишти ҳеш таъкиддоранд. Шоир муътақид буд, ки яке аз омилҳои густариши таассубу хурофот намояндагони расмии дин мебошанд, ки ба хоҳири манфиатҳои шахсии ҳеш динро ворона тафсир менамоянд. Дар идомаи ҳамин ғазал шоири озодинпараст мефармояд:

*Ҳама кас толиби ёранд, чи ҳушёр, чи маст,
Ҳама ҷо хонаи ишқ аст, чи масҷид, чи кунит [4, с. 117].*

Хулоса. Ҳамин тавр, бандубаст ва сохтори осори Ҳофизи Шерозӣ ва Ҳофизи Шерозӣ саҳеҳ буда, аз ҷиҳати мазмуну муҳтаво бо ҳам наздикии ногусастанӣ доранд. Ҳар ифода ва вожаи дар осори шоирони Шарку Ғарб истифодашуда тасвиреро меофаранд, ки дили инсонро мафтунӣ ишқ месозанд. Ишқ нерӯ ва қувватдиҳандаи умеду орзу ва ормонҳои инсоният мебошад.

Адабиёт

1. Мирзоев, А. Фонӣ ва Ҳофиз / А. Мирзоев. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 167 с.
2. Рейзов, В.Г. Сравнительное изучение литературы [Текст]. / В.Г. Рейзов. – Москва: Наука, 1972. – 268 с.
3. Рейснер, М.Л. Основные этапы развития газельной лирики на фарси в X–XIV вв.: автореф. дис. канд. филол. наук [Текст] / М.Л. Рейснер. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 1980. – 20 с.
4. Ҳофизи Ш. Ғазалиёт / Ш. Ҳофизи. – Душанбе, 1985, – 338 с.
5. Ҳофизи Ш. Девон (бар мабнои дастнависиҳои парокандаи Варазруд) (Таҳияи матн аз Масъуди Миршоҳӣ) / Ш. Ҳофизи. – Душанбе: Истеъдод, 2024. – 743 с.
6. Ҳофизи, Ш. Девон (Таҳияи матни Ш. Исрофилниё) / Ш. Ҳофизи. – Душанбе: Адиб, 2015. – 480 с.
7. Ҳофизи, Ш. Куллийт. Ахтарони адаб. Ҷилди 29 / Ш. Ҳофизи. – Душанбе: Адиб, 2015. – 480 с.
8. Шарифов, Х. Бузургтарин шоири лирик // Маориф ва маданият, 1971, 22 март. – С. 3.
9. Шарифов, Х. Ташаққули афкори адабӣ дар асрҳои X–XI [Матн] / Х. Шарифов. – Душанбе, 2017. – 239 с.
10. Шекспир В. Сонетҳо / В. Шекспир. – Душанбе: Ирфон, 1965, – 79 с.
11. Шекспир, В. Сонетҳо (аз русӣ тарҷумаи Қ. Киrom) / В. Шекспир // Шарқи Сурх, 1964 № 4. – С. 75–76.
12. Шозиёева, Г.П. Фирдавсӣ ва Шекспир / Г.П. Шозиёева. – Душанбе, 2020. – 300 с.
13. Шозиёева, Г.П. Ҷиҳатҳои филологии ҷаҳон (дар асоси осори Фирдавсӣ ва Шекспир) / Г.П. Шозиёева, Д.Б. Ашурова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2024 № 2 С. 185–190.
14. Hafiz, Gazels from the Divan of Hafiz (translated by Huntly McCarthy / Hafiz. – London, 1893. – 342 p.
15. Shakespeare, William. Sonnets / William Shakespeare. – London, 1949. – 342 p.

ТАВСИФИ ИШҚ АЗ НИГОҲИ ҲОФИЗИ ШЕРОЗӢ ВА ВИЛЯМ ШЕКСПИР

Муаллиф дар мақолаи мазкур масъалаҳои омӯзиш ва таҳқиқи осори намояндагони барҷастаи Шарқу Ғарб, Ҳофиз Шерозӣ ва Вилиям Шекспирро, ки бештари осорашон ба мавзӯҳои ишқиву лирикӣ бахшида шудаанд, пажӯиш намудааст. Маълум мегардад, ки муаллиф ба шохкорҳои ҳар дуи ин нобиғони ҷаҳон баҳои сазовор додааст, зеро ҳам Ҳофиз Шерозӣ ва ҳам Вилиям Шекспир ҳамчун ахтари тобандаи адабиёти форсии тоҷикӣ ва англис, афкор ва мавқеи умумибашарӣ ва умумифарҳангиро дороанд. Бояд қайд кард, ки чунин таҳқиқотҳо дар марҳилаи рушди адабиёти ҷаҳон, бо васфу тавсифоти ишқу муҳаббат нисбатан мавқеи бештарро касб намудааст. Барои дарёфт намудани ин гуна масъалаҳо таҳлили амиқи мавзӯи мазкур дар ғазалиёт ва сонет бештар пайдо хоҳем намуд. Муқоисаи мавзӯи ва ғоявӣ аз муҳимтарин масъалаҳои дар адабиёти муосир махсуб меёбад. Воқеан тавассути он ҳам дар шакл ва ҳам дар мазмуни ғазалиёт ва сонет омилҳои зиёди илмиву пажӯишӣ вучуд доранд.

Калидвожаҳо: Ҳофиз Шерозӣ, ишқ, ғоя, муҳаккиқ, ғазалиёт, нобиға, лирика, сарчашма, таҳқиқот, шоир.

ОПИСАНИЕ ЛЮБВИ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ГАФИЗА ШИРАЗИ И УИЛЬЯМА ШЕКСПИРА

В этой статье автор исследует изучение наследия великих поэтов Востока и Запада – Хафиза Шерази и Уильяма Шекспира. Автор статьи достойно оценил искусство двух корифеев мира Хафиза Шерази и Уильяма Шекспира, потому что они оба внесли в мировую литературу обширных нравственных идей. Следует отметить, что подобные исследования, посвященные описанию любви и привязанности, заняли сравнительно большую позицию в развитии мировой литературы. Для более глубокого анализа этой темы в газелях и сонетах нам потребуется более глубокий анализ. Тематическое и идеологическое сопоставление – одна из важнейших тем современной литературы. Действительно, через него, как в форме, так и в содержании газелей и сонетов, проходит множество научных и исследовательских факторов.

Ключевые слова: Хафиз Ширази, любовь, идея, исследователь, газели, гений, лирика, источник, исследование, поэт.

DESCRIPTION OF LOVE FROM THE POINT OF VIEW OF HAFIZ SHIRAZI AND WILLIAM SHAKESPEARE

In this article, the author explores the legacy of the great poets of the East and West – Hafiz Sherazi and William Shakespeare. The author appreciates the mastery of these two luminaries, Hafiz Sherazi and William Shakespeare, because they both contributed vast moral ideas to world literature. It should be noted that such studies devoted to the description of love and affection have occupied a relatively significant position in the development of world literature. A more in-depth analysis of this theme in ghazals and sonnets requires a more in-depth analysis. Thematic and ideological juxtaposition is one of the most important themes in modern literature. Indeed, it informs both the form and content of ghazals and sonnets, informed by numerous scholarly and research factors.

Keywords: Hafiz Shirazi, love, idea, researcher, ghazals, genius, lyricism, source, research, poet.

Дар бораи муаллиф

Ёрбекова Заррина Мардонқуловна
Унвонҷӯи кафедраи филологияи англисӣ
Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи Моённо
Назаршоев
736000, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хоруғ,
кӯчаи Ш. Шохтемур, 109
E-mail: zyorbekova87@mail.ru

Об авторе

Ёрбекова Заррина Мардонқуловна
Соискатель кафедры английской филология
Хорогский государственный университет
имени Моённо Назаршоева
736000, Республика Таджикистан, г. Хорог,
улица Ш. Шохтемур, 109
E-mail: zyorbekova87@mail.ru

About the author

Yorbekova Zarrina Mardonqulovna
Researcher of the Department of English
Philology
Khorog State University by name Moyonsho
Nazarshoev
736000, Republic of Tajikistan, Khorog,
Sh. Shohtemur street, 109
E-mail: zyorbekova87@mail.ru

АЙНӢ ВА НАЗМИ ИНҚИЛОБИИ ТОЧИК

Қурбонзода М. А.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Мавзуи инқилоб, тараннуми ғояҳои озодихона ва инсонпарваронаи он дар назми адабиёти муосири тоҷики садаи XX аз аввалин масъалаҳои мубрами руз ба ҳисоб мерафт, ки аксари соҳибқаламон ба он даст зада буданд. Аҳли қалам ба воситаи ин адабиёт беҳтарин анъанаҳои адабиёти классикиро идома дода мавзуҳои нав ба нави ҳаётиро дар он акс кунонида ба хонандаи замони нав пешниҳод намудаанд.

Таърих гувоҳ аст ва ҳатто дар саҳифаҳои худ сабти ном низ кардааст, ки ибтидои асри XX зиёиёни тоҷик барои озодии миллат ва пуштибонии забони тоҷикӣ ба майдонҳои мубориза баромада дар ин роҳ ҷоннисориҳо кардаанд. Садриддин Айни (1878–1954) асосгузори адабиёти шуравии тоҷик низ аз зумраи он зиёиёни миллатдуст буд, ки фаълоне дар ин муборизаҳои сиёсии озодихона ширкат варзида пуштибонӣ аз Инқилоби Октябри рус ва Инқилоби халқии Бухоро намуда дар барқарор шудани ҳокимияти шуравӣ дар Бухоро саҳми худро гузоштааст. Ӯ инқилобро роҳи асосии бедории миллат, рафъи руқуд, раҳой аз зулму асорати аморат ва эҳёи фарҳанги миллии медонист.

Аҳли илму маънӣ хуб медонад, ки ҳанӯз солҳои 90-уми охири асри XIX Садриддини ҷавони ташнаи илму дониш бо орзу ва ҳаваси хондану шахси соҳибмаълумот шудан ба сӯи маркази илму фарҳанг Бухоро раҳсипор гашт. Барои ин роҳро тай кардан ӯ монеаҳои зиёдеро паси сар карда дар кучаҳои тангу тор ва серодами Бухоро барои пайдо кардани хонаи иҷорае сарсону саргардон гашт. Барои пайдо кардани қутӣ лоямӯте хизмати садҳо ноҳалафони бефарҳангро ба ҷо оварда роҳи раҳойро аз ин ҷомеаи фаношаванда мечӯст. Бо вучуди ин Айнии толибилми ҷӯи илму фарҳанг тавонист дар як муддати кӯтоҳ байни ҳамсабақону ҳаммаслакони худ аз нигоҳи шеърӯ шоирӣ соҳибмақом гардад. Нотавонбинону зимомдороне, ки Айниро ҷашми дидан надоштанд оҳиста-оҳиста рафтору гуфтори худро нисбат ба ӯ дигар карда аз паи хурмату эҳтиромаш гаштанд.

Маҳз дар ҳамин даврон Айнии солимфикр аз гуруҳи ҷадидони равшанфикр ба равияи ҳақиқатнигорӣ гузашта ба солноманависи давраи нав табдил ёфт. Садриддин Айни ҳамчун шахсияти калидӣ пуштибони тағйироти инқилобӣ дар Осиеи Миёна яъне Бухоро гардид. Ӯ инқилобро роҳи раҳой аз истибдоди аморат ва роҳе ба сӯи эҳёи фарҳангӣ мешумурд. Садриддин Айни ташкили мактабҳои усули навро, ки сарчашмаи худшиносист тарғиб намуда "инқилоби ақл" (равшанфикрӣ)-ро ҷонибдорӣ мекард ва баъдтар қудрати Шуравиро ҳамчун нерӯе эътироф кард, ки рушди фарҳанг ва адабиёти тоҷикро таъмин мекард. Бо шеърӣ "Овози тоҷик"-аш садои мардуми куҳанбунёди озодихона тоҷикро ба воситаи аввалин рузномааш танинандоз намуда онҳоро сӯи мактабу маориф хонд:

“Ба парда то ба чандин рози тоҷик,
Биё биншин, шунав овози тоҷик...
Фақат бемактабӣ дар аҳди ҳозир,
Каме монев шуд аз парвози тоҷик.
Пас аз чанде ба хомӯшӣ ғунудан,
Баромад оқибат “Овози тоҷик” [1, с. 299].

Ҳамин буд, ки баъди ғалабаи инқилоби халқии Бухоро Айнии шоир, солноманависи таърихи халқи худ шуд.

Баъд аз ғалабаи инқилоби Октябри соли 1917 шеърӣ Садриддин Айни аз ангеаҳои маърифатӣ ба илҳами пурҷушу хуруши инқилобӣ гузашт. Осори назмии байни солҳои 1918 ва 1921 эҷодкардаи шоирро аслан шеърҳои инқилобӣ ташкил карда дар рузномаҳои давр бо унвонҳои “Марши хуррият”, “Ба шарафи Инқилоби Октябр”, “Овози тоҷик”, «Марши байналмилал», «Якуми май» ва ғайраҳо руи ҷоп омада буданд. Мавзуи асосии ин шеърҳоро аслан сарнагунии аморат, муборизаи коргарон ва ислоҳоти сотсиалистӣ ташкил мекард. Шоир тараннуми инқилобу озодӣ намуда сароғоз онро дар маҷаллаи «Шӯълаи инқилоб» ва рӯзномаи «Меҳнаткашлар товӯши» руи ҷоп овард. Соли 1923 бошад ин шеърҳо дар нахустин маҷаллаи ӯ «Ахтари инқилоб» ворид карда шуд.

“Аз аҳгари инқилоби мо сӯхт,
Дунёи ситамгарон ҷу хошок.

Афсӯс маҳӯр, ки сӯхт олам,
Баргӯй, ки “Хас каму ҷаҳон пок” [1, с. 297].

Адабиётшиноси тоҷик Холиқ Мирзозода устод Садриддин Айниро аз шахсиятҳои муҳим дар адабиёт, фарҳанг, сиёсат ва иҷтимоӣ сад соли охир дар Тоҷикистон шумурда доир ба шеъри даврони инқилобии ӯ баъзе фикру андешаҳои худро иброз доштааст. Дар қатори Холиқ Мирзозода адабиётшиносони дигари тоҷик низ Садриддин Айниро оғозгари шеъри нав дар адабиёти даврони нав ё ба истилоҳ адабиёти Шуравӣ дар ин кишвар медонанд ва нақши ӯро дар бунёди ҷумҳурии Тоҷикистон низ муҳим арзёбӣ мекунанд.

Ба андешаи адабиётшиносон Холиқ Мирзозода, Шакурии Бухорой, Асозода Х., О.Сайфуллоев, А.Кӯчаров, Ш.Раҳмон, Доро Начот ва дигарон устод Садриддин Айнӣ аз зумраи нахустин шоироне ба ҳисоб мерафт, ки шеъри озодро дар шакли шеърҳои инқилобӣ-озодихоҳӣ ба майдони назм овард.

Дар адабиёти муосири тоҷик «Шеъри нав» аз ибтидои солҳои бистуми асри гузашта бо дигар ғаштани сохторҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ҷомеа ба вучуд омада, ба эҷоди таҳаввул дар шеъри тоҷик ҳусни оғоз бахшид. Вақте, ки порчаҳои шеъри «Марши ҳуррият» ё ин ки дигар шеърҳои ин давраинаи шоирро варақгардон мекунем, ба ҳунари волои шеърфари устод Садриддин Айнӣ қоиладарам:

“Эй ситамдидагон, эй асирон!
Вақти озодии мо расид.
Муждагонӣ диҳед, эй фақирон!
Дар ҷаҳон субҳи шодӣ дамид [1, с. 285].

Гарчанде аз эҷоди ин шеъри публицистӣ-бадеии (даъватӣ) устод зиёда аз сад сол гузашта бошад ҳам то имрӯз аҳамият ва таъсири он дар шеъри имрӯз аз назари шакли қолаб ҳис карда мешавад. Устод Айнӣ ба воситаи ин шеъраш дар ташаккули таҳаввули шеъри имрӯз саҳми беандозаи худро гузошта шеъри ғайрисуннатиро ба майдон овард, ки роҳи равиши шеъри имрузи моро дигар кард. Ба қавли Садри Зиё:

Ба назму насри сухан довар аст,
Зи насраш вале назми ӯ хуштар аст.
Суханҳои Айнӣ хуштар зи ҷон,
Агар боварат не, биёву бихон [2, с. 216].

Вижагии шеъри нав дигаргунсозӣ яъне наваҷодӣ дар қолабҳои шеъри суннатӣ – анъанавӣ буд, ки бо дигар шудани сохтори сиёсӣ шеъри нав ба вучуд омад. Бинобар ин то имрӯз он дар адабиёти муосири тоҷик така ба сарчашмаи асосӣ намуда ҳамчун шаклҳои шеърӣ шеъри озод ва шеъри сафед шинохта мешавад.

Аз андешаронӣ ва ҳулосаҳои адабиётшинос Холиқ Мирзозода ва дигар айтишисносон бармеояд, ки Садриддин Айнӣ ҳануз то замони инқилоби халқии Бухоро оғози фаъолияти фарҳангӣ ва ашъори худро дар Бухоро бо таҳаллуҳои Сифлӣ, Муҳтоҷӣ ва Ҷунунӣ рӯи қоғаз оварда ба хонандаи тоҷик ва ба бархе аз ҳаводорони шеъри тоҷикӣ дар кишварҳои ҳамсоя муарифӣ кардааст.

Дар адабиёти муосири тоҷик муҳаққиқони осори Айнӣ давраҳои эҷодиёти уро ба ду марҳила, эҷодиёти давраи тоинқилобӣ ва баъд аз инқилобӣ ҷудо намудаанд. Давраи аввал маълум аст, ки эҷодиёти шоир ба замони тираву тори замони феодалӣ рост меояд, ки дар он шоир ба ҳодиса ва воқеаҳои тоқатфарсои даврони худ аз нигоҳи танқид назар карда онро моҳирона ба риштаи назм кашидааст. Давраи дуюми эҷодиёти шоир бошад ба замони ғалабаи инқилоби халқии Бухоро рост омада дар он бештар шеърҳои таърифу тавсифӣ вобаста ба сохтори сиёсии нав, дастоварду дигаргунҳои кулӣ бо иштироки шахсиятҳои шинохтаи давлати шуравӣ, ки сиёсати замон ба он вобаста буд ба назар мерасанд.

Адабиётшинос Холиқ Мирзозода дар мақолааш “Мавзӯи инқилоб ва ҳаёти советӣ дар назми солҳои бистум”, овардааст: “Садриддин Айнӣ, ки аз ҳукумати амирӣ он қадар ваҳшониятҳои гӯшношунидро дида буд, Инқилоби Октябрро бо ҷону дил пазируфт ва ба хидмати он камар баст, ки ҳеҷ ҷои ҳайрат надорад” [5, с. 41]. Маҳз дар ҳамин давра баъди дигаргунсозии кулӣ дар ҷомеа марҳалаи дуюми шоирӣ устод Айнӣ оғоз мешавад. Шеърҳои озодихоҳонаи устод Айнӣ “Марши ҳуррият” (Суруди озодӣ), “Ба шарафи Инқилоби Октябр” маҳсули ҳамин замонанд, ки шоирро дар назди хонандаи худ ҷун шоири инқилобӣ муаррифӣ мекунанд. Шоир дар ин айём баробари жанрҳои суннатӣ аз шаклҳои нави шеърӣ низ бомаҳорат истифода кардааст. Шеъри “Марши ҳуррият” аз зумраи шеърҳои озодихоҳонаи Айнӣ, ки дар пайравии суруди инқилобии фаронсавӣ “Марселеза”, гимни давлатии Фаронса навишта шуда муаллифи матн ва мусиқии он Руже де Лил (1760 – 1836)

буд. Устод Айнӣ барои он, ки оҳанги ин шеърӣ даъватӣ-тарғиботии фаронсавихоро дар шеърӣ инқилобии тоҷикӣ нигоҳ дорад дар шеърӣ арузӣ ба мисраъҳои байт, вазн ва ба тартиби қофияи мисраъҳо навгонӣ ворид кард. Дар натиҷа нн гуна шеърҳо оҳанги даъвативу тарғиботиро ба худ касб намуд:

Эй ситамдидагон, эй асирон!

Вақти озодии мо расид.

Муждагонӣ диҳед, эй фақирон!

Дар ҷаҳон субҳӣ шодӣ дамид... [3, с. 82].

Ҳамин буд, ки дар адабиёти тоҷик нн даъвату хитобаҳои инқилобӣ мазмунӣ навинобарорид. Аз ин шеър оҳанг меҳезад, оҳанги мутантан. Шакли шеърӣ низ комилан навинобарорид. Он ҳам аз ҷиҳати мундариҷа ва ҳам аз ҷиҳати вазну қофия шеърӣ навинобарорид.

Шоирони ин замон А.Лоҳутӣ, Пайрав Сулаймонӣ, Мирзо Турсунзода, Ҳабиб Юсуфӣ ва ҷанде дигарон дастовардҳои ин шакли шеърӣро хеле такмил доданд, шаклҳои нави шеърӣ, тозагиҳое дар воситаҳои тасвир, омезишҳои навинобарорид дар бахрҳои гуногуни аруз кашф карданд, вазни ҳичоро ба қор бурданд ва мазмуну муҳтавои шеърӣ тоҷикӣ низ ба қуллӣ навинобарорид.

Адабиётшинос Субҳонҷон Давронов аз ин дигаргуниҳои ҷиддӣ, ки дар шаклу вазни шеърӣ ин даврон ба амал омада буд соли 1974 дар китоби худ “Вазни ашъори Абулқосим Лоҳутӣ” ба тафсил суҳбат рондааст.

Дар ҳақиқат саҳифаи нави адабиёти тоҷикро шеърӣ устод Айнӣ “Марши ҳуррият” (Суруди озодӣ), ки ба васфи ғалабаи инқилоби Бухоро бахшида шудааст қушодааст.

Бадеият дар шеърӣ “Ба шарафи Инқилоби Октябр” нисбат ба шеърӣ “Марши ҳуррият” ба қавли адабиётшиносон Х.Мирзозода, С.Табаров ва Ҷ. Ҳамроев бештар дида мешавад чунки шеърӣ “Ба шарафи Инқилоби Октябр” (1918), дар шакли мустақод гуфта шудааст.

Эй машғали раҳшони адолат, зи кучой?

К-имрӯз ба моӣ!

Торикии бедод зи гетӣ бизудой!

Моно, ки зиёӣ?!

Онҳо, ки ба болои раоӣ ситамкаш

буданд чу оташ,

Ҳокистарашон аз ту шуд имрӯз ҳавой,

ту рӯзи ҷазой [1, с. 287].

Шоир дар шеър инқилобро ба машғали раҳшони адолат, зиё ва ҳокимони золимо ба оташ ташбеҳ мекунад Устод дар ин шеър табодулотии инқилоби баёнкардаашро ҷамъбаст менамояд. Ӯ инқилоби Октябрро, ки тоҷикиву зулмро аз кишвари тоҷикон бардошта, ба инсоният баробарҳуқуқиву меҳру муҳаббатро арзони доштааст васфу ситоиш кардааст, ки инро тамоми озодихоҳони дунё орзу мекарданд. Дар ин шеър устод Садриддин Айнӣ қувваи бузургии инқилоби Октябрро, ки олами золимонро зеру забар карда сӯхта ҳокистар гардидани маҳкамаи ҷабрро бо қаноатмандӣ ба қалам додааст:

Дунёи куҳан аз қадимат зеру забар шуд,

Дунёи дигар шуд.

Онҳо, ки қадимӣ ҳама дам лофи худой,

қадимат гадой...

Меҳнаткаши бечора пас аз қидани сад ҷабр,

эӣ вақъаи Уктябр!

Аз марҳаматат ёфт зи андӯх раҳой,

ту мурғи ҳумой [1, с. 287].

Устод Садриддин Айнӣ дар шеърҳои марҳалаи дуҷумлаи эҷодиёти худ Инқилоби Октябрро қувваи озодкунандаи ҳамаи муборизони озодихоҳ, озодкунандаи синфи заҳматкаш доништааст, ки ин аз ақидаҳои маърифатпарварона ва пешқадами шоир дарак мебарорад.

Солҳои аввали замони Шуравӣ дар адабиёти муосир ҳар кас дар шакли шеърӣ суннатӣ ғайрати ворид кардани навгониро надида. Ин имконият танҳо ба устод Айнӣ даст дод, ки ба шеърӣ ин даврон дигаргуни ворид кунад. Шеърҳои “Марши ҳуррият” ва “Ба шарафи Инқилоби Октябр” аз зумраи нахустин шеърҳои буданд, ки мардум бори аввал ошкоро ба мубориза баҳри озодӣ даъват карда мешуд. Дар баробари ин байни аҳли илм андешаҳои дигар низ ҷой дошт. Мисол адабиётшинос Ҷумъакул Ҳамроев дар атрофи ин шеърҳо ҷунин андешароӣ кардааст: “...дар адабиётшиносии мо дар баҳо додан ба ин шеърӣ устод Айнӣ назарияи максималистӣ афзалият пайдо кардааст... Дар асл ин шеър ҷуз ҷанбаи таълиғиву

сиёсӣ шояд арзиши дигаре надошта бошад” [2, с. 219]. Адабиётшинос Абдуқодир Маниёзов бошад пайдоиши гуна ин шеърхоро вобаста ба давру замон доништа чунин мегуяд: “Мавзуъ ва идеяи ин шеърро аслан ҳаёт ва шароити таърихӣ талқин карда, барои дар шакли бадеӣ муҷассам намудан ба нависанда илҳом бахшидааст” [4, с. 419]. Аз як тараф андеша ва эроди Қ. Ҳамроев ҷо дорад, зеро ин шеър шиор аст ва дар он “дар шакли бадеӣ муҷассам намудани мавзуъ ва идея дида намешавад, агар танҳо вазну қофия шакли бадеӣ доништа нашавад, ки ин тавр набояд бошад” [8, с. 119].

Шеърҳои муаассиртарини устод Айнӣ низ дар ҳамин даврон таълиф шудаанд. Фочиаи катли бародараш ҳоҷӣ Сирочиддин аз тарафи навкарони амир сабаби таълифи шеъри дилхароши Айнӣ, “Марсия” гашт. Дар ҳама бандҳои ин шеър шоир аз ғаму андух ва ҳолати бади равонии худ сухан кардааст:

Дӯстон! Фочиаи сахт биёмад ба сарам,
Рафт аз ин фочиа рух аз тану нур аз басарам.
Хоҳам он хонаи бедоду ситам вайрон бод!
Хоҳам он маҳкамаи ҷавр мазористон бод!..
Хоҳам он муфтию он қозию он шоҳу вазир
Сарнагун гашта, ба хуни худашон ғалтон бод [3, с. 73].

Гарчанде инқилоби Октябр дар Русия ғалаба карда бошад ҳам он дар вучуди ҳокимони Бухоро тарсу ваҳро ба вучуд овард. Барои пеши роҳи инқилобчиёро гирифтани амири Бухоро гуруҳҳои иртиқои худро ташкил намуда аз паи нест кардани зиёиёни озодихоҳ дар Самарқанду Бухоро шуд. Ин амалиёти амир дар Самарқанд ба ҳаёти Садриддин Айнӣ низ таҳдид мекард. Бинобар ин Айнӣ дар ин солҳо ҷои зисти худ Самарқандро тарк намуда чанд муддат дар Тошканд зиндагӣ кард.

Соли 1918 устод Айнӣ аз Тошканд ба Самарқанд баргашта фаъолияти қорӣ худро дар маҷаллаи навтаъсиси “Шуълаи инқилоб” оғоз кард. Ҳангоми фаъолият дар ин маҷалла устод Айнӣ шеъри “Инқилоб”-и худро ҳамчун назира дар партави ғазали А.Ҷомӣ “Рӯи ту офтобро монад” ба вазъи замон мувофиқ қунонида руи қоғаз овард.

Инқилоб офтобро монад,
Ё ки тӯфони обро монад..
Оқибат Шарқ мешавад бедор,
Гарчи ин фикр хобро монад [1, с. 293].

Бо дигаргун гаштани авзои сиёсӣ аз аввали солҳои бистуми садаи XX устод Садриддин Айнӣ дар ҷодаи назм аз паи тарғиби воқеияти зиндагӣ гашт. Худи устод Садриддин Айнӣ дар пешгуфтори яке аз маҷмуаҳои ашъори худ бо номи “Ёдгорӣ” дар соли 1934 навишта буд: “... ҷорҷӯбаи вазну қофия барои ифодаи мазмунҳое, ки инқилоб илҳом мекард, тангӣ намуд ва ё ин ки қобилияти шеърӣ ман аз ифодаи он мазмунҳо дар либоси шеър оҷиз омад ва даромадам ба наср нависӣ” [5, с. 19]..

Айнӣ ба як ғазал натавон шарҳи ҳол кард,
Бояд ба инқилоб навиштан китоби сурх [5, с. 19].

Қобили зикр аст, ки устод Садриддин Айнӣ дар қаламрави адабиёти навини тоҷик ба ҳайси бунёдгузори адабиёти комилан ҷадиди тоҷикӣ шинохта шудааст ва ин маънӣ пеш аз ҳама, ба таваҷҷуҳи ӯ дар дигарунсозии шаклӣ, дарунмоя ва мавзуъу мундариҷаи адабиёт иртибот мегирад.

Хулласи калом дар ҷодаи шеърӣ шоирӣ устод Айнӣ мақоми арзандаи худро соҳиб гашта чун равшангари бузург ба гуфтаи Садри Зиё роҳи тираву тори мардуми моро равшан намуда ру ба наср овард.

Ба мулки сухан Айнии хушбаён,
Чу шамъ аст урғу равшанравон [2, с. 217].

Гуруҳи зиёди пажӯҳишгарон дар ақидаанд, ки Садриддин Айнӣ аз ҷумлаи нахустин касоне буд, ки дар поягузории сабки нав дар шеъри форсӣ нақши муҳимме доштанд. Аз ҷумла, Алиасғари Бувандии Шаҳриёрӣ, аз пажӯҳишгарони нуктасанҷи эронӣ, ки бо адабиёти Тоҷикистон ошноӣ дорад, дар яке аз мақолоти худ ба баррасии ашъори Садриддин Айнӣ пардохта ӯро нахустин поягузори шеъри нави форсӣ хондааст. Адабиётшиноси тоҷик Рустами Ваҳхобниё, устоди адабиёт дар Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон, Нимо Юшиҷро дар Эрон чун поягузори шеъри нав донанд ҳам бархе аз шеърҳои С.Айниро низ чун муқаддимаи шеъри нави форсӣ мешуморад.

Ба ҳамагон маълум аст, ки адабиёт марзу бум надорад, вале суханшиносон маъмулан осори адабии марбут ба ин ё он миллатро дар ҷорҷӯби марзҳои сиёсӣ баррасӣ мекунанд.

Бояд гуфт, ки имрӯз ҳам баҳсу мунозираҳо дар атрофи шеърӯи шоирӣ ва мақоми устод Садриддин Айний дар он идома дорад вале як чизро фаромӯш набояд кард, ки устод Айний аз саромадони шеъри даврони нав буд ва мемунад.

Имрӯз, баъди ба даст овардани истиқлолияти миллӣ дар Тоҷикистон ва густариши равобити фарҳангӣ бо кишварҳои бурунмарзӣ дар мисоли Эронӣ Афғонистон, қисме аз пажӯҳишгарони ин ҳавзаҳои адабӣ ба ҳулосае омаданд, ки бархе аз шеърҳои нахустини ашъори Айниро метавон "муқаддимаи шеъри нав дар забони форсӣ" номид.

«Агар дар аҳди Сомониён, меғуяд Пешвои муаззами миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар сари ғаҳвораи фарҳангу адабиёти оламшумули мо сардафтарии адабиёти тоҷикӣ форс устод Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ шабзандадорӣ карда бошад, дар садсолаи бистуми асри XX, ки масъалаи будан ё набудани миллати тоҷик борҳо дар дастури рӯз қарор дошт, устод Садриддин Айний ва Бобоҷон Ғафуров бо пуштибониву посдории таърих, фарҳанг, забон ва мероси адабӣ, парчаму оини давлатдорӣ ва ҳаққу ҳуқуқи маънавии миллати тоҷик барҳоста, бар зидди фарҳангсизии кӯрботин муборизаи оштинапазир бурдаанд».

Ин суҳанони ҳикматбӯру пандомӯзи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ –Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар хусуси рисолатҳои таърихӣ фарзандони фарзонаву барӯманди тоҷик устод Садриддин Айний ва Бобоҷон Ғафуров дастуруламали ғаёлияти ҳар як фарди соҳибхирад ва миллатпарвару ватандӯст бояд бошад. Барои ҳамин имрӯз номи Садриддин Айний дар қатори шахсиятҳои шинохтаи миллат Бобоҷон Ғафуров, Нусратулло Маҳсум, Шириншоҳ Шотемур, Эмомалӣ Раҳмон унвони "Қаҳрамони Тоҷикистон"-ро гирифта бисёре аз хиёбонҳо, муассисаҳои илмӣ фарҳангӣ, театрҳо, ноҳия ва гулгашту боғҳо ба номи ӯ гузошта шудаанд.

Ҳамин тавр, нақши Садриддин Айниро дар ташаккули назми инқилобии тоҷик на танҳо ҳамчун як шоири даъватгар, балки ҳамчун меъмори тафаккури нави адабӣ метавон арзёбӣ кард. Ӯ тавонист бо дарки амиқи ниёзҳои замон, суннатҳои ҳазорсолаи шеъри форсӣ-тоҷикиро бо талаботи воқеии ҷомеаи нав пайванд диҳад. Устод Айний бо эҷодиёти худ нишон дод, ки инқилоб дар адабиёт на инқори гузашта, балки эҳёи арзишҳои инсонпарварона дар шароити нави таърихӣ мебошад.

Адабиёт

1. Айний С. Куллийт, ҷ.8. – Душанбе: Ирфон, 1981. - 524 с.
2. Асозода Х. Адабиёти тоҷик дар садаи XX. - Душанбе: Маориф, 1999. – 448 с.
3. Асозода Х., Кучаров А. Адабиёти тоҷик. синфи 11. - Душанбе: Маориф, 2015. – 400 с.
4. Масъалаҳои адабиёти муосири тоҷик / Коллектив. - Душанбе: Ирфон, 1970. – 416 с.
5. Мирзозода Х. Афкори рангин. - Душанбе: Ирфон, 1982. – 172 с.
6. Ниязов Х.Н. Шеъри бунёдкории сотсиалистӣ(эҷодиёти Айнии шоир слҳои 1929-1941) // Ҷашномаи Айний. - Душанбе: Дониш, 1966. - 177 с.
7. Холида Айний. Зиндагиномаи Садриддин Айний. - Душанбе, 2017. - 106 с.
8. Ҳамроев Ҷ. Таърихи адабиёти навини тоҷик. - Тошканд: Тамаддун, 2015.-544 с.
9. Шақурии Бухорӣ. Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи бист. - Душанбе: Пайванд, 2006. – 456 с.
10. Шақурии Бухорӣ. Равшангари бузург. - Душанбе: Адиб, 2006. - 340 с.

АЙНИЙ ВА НАЗМИ ИНҚИЛОБИИ ТОҶИК

Муаллиф дар мақолаи худ ба давраи аввали эҷодиёти С.Айний назар карда, ӯро аз шоирони пешсафи охири асри XIX ва ибтидои асри XX мешуморад. Маҳз дар ҳамин давраи Садриддин Айний аз равиҳои ҷадидони равшанфикр ба реализми сотсиалистӣ гузашт ва ба солномаи давраи нав табдил ёфт. Садриддин Айний ҳамчун шахсияти калидӣ дар пуштибонии тағйироти инқилобӣ дар Осиёи Миёна, яъне Бухоро гардид. Ӯ инқилобро роҳи раҳой аз истибдоди аморат ва роҳе ба сӯи эҳёи фарҳангӣ шумурда, ба воситаи шеърҳои инқилобии худ пуштибонӣ аз он мекард. Садриддин Айний ташкили мактабҳои усули навро, ки сарчашмаи худшиносӣ, тарғиб намуда, "инқилоби ақл" (равшанфикрӣ)-ро ҷонибдорӣ мекард ва баъдтар қудрати Шуравиро ҳамчун нерӯе эътироф кард, ки рушди фарҳанг ва адабиёти тоҷикро таъмин мекард.

Калидвожаҳо: С.Айний, шеър, шоир, инқилоб, ҷадидон, равшанфикр, Осиёи Миёна, Бухоро, аморат, фарҳанг, мактаб, адабиёти шуравӣ.

АЙНИЙ И ТАДЖИКСКАЯ РЕВОЛЮЦИОННАЯ ПОЭЗИЯ

В своей статье автор рассматривает ранний период творчества С. Айни и считает его одним из ведущих поэтов конца XIX и начала XX веков. Именно в этот период Садриддин Айни перешел от нового просвещенного движения к социалистическому реализму и стал летописцем новой эпохи. Садриддин Айни стал ключевой фигурой в поддержке революционных изменений в Центральной

Азии, а именно в Бухаре. Он считал революцию выходом из-под тирании эмиратов и путем к культурному возрождению, и поддерживал ее своими революционными стихами. Садриддин Айни выступал за создание новых школ мысли, которые были источником самопознания, и отстаивал «революцию разума» (просвещение), а позже признал советскую власть силой, обеспечивающей развитие таджикской культуры и литературы.

Ключевые слова: С. Айни, поэзия, поэт, революция, неолиберализм, просвещение, Центральная Азия, Бухара, эмират, культура, школа, советская литература.

AYNI AND TAJIK REVOLUTIONARY POETRY

In this article, the author examines the early period of Sadriddin Aini's work and considers him one of the leading poets of the late 19th and early 20th centuries. It was during this period that Sadriddin Aini transitioned from the new enlightened movement to socialist realism and became a chronicler of the new era. Sadriddin Aini became a key figure in supporting revolutionary change in Central Asia, particularly in Bukhara. He considered revolution a way out of the tyranny of the Emirates and a path to cultural renaissance, and he supported it with his revolutionary poetry. Sadriddin Aini advocated the creation of new schools of thought that were a source of self-knowledge and championed the "revolution of reason" (enlightenment). He later recognized Soviet power as a force for the development of Tajik culture and literature.

Keywords: S. Aini, poetry, poet, revolution, neoliberalism, education, Central Asia, Bukhara, emirate, culture, school, Soviet literature.

Дар бораи муаллиф

*Қурбонзода Маҷид Абдулҳамид
Номзади илмҳои филологӣ, дотсенти
кафедраи назария ва таърихи адабиёт
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: abdumajid.63@mail.ru*

Об авторе

*Қурбонзода Маҷид Абдулҳамид
Кандидат филологических наук, доцент
кафедры теории и истории литературы
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: abdumajid.63@mail.ru*

About the author

*Kurbonzoda Majid Abdulhamid
Candidate of Philological Sciences, Associate
Professor of the Department of Theory and
History of Literature
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: abdumajid.63@mail.ru*

ТАСВИРИ РОБИТАҲОИ ХАЛҚИ РУС ВА ТОҶИК ДАР ОСОРИ СОРБОН

*Мухаммадохирзода Х.**Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни*

Муқаддима. Халқи тоҷик ҳанӯз аз даврони қадим бо ҳама халқу миллатҳои дунё муносибати нек ва хайрхоҳона дошта, робитаҳои нақуву инсондӯстонаи ӯ дар фарҳанги кӯҳан ва адабиёти пурғановати милли мунъакис гардидааст. Пайванди робитаи ногӯсастани халқҳои тоҷику рус низ ҳанӯз аз давраи Сомониён оғоз ёфтааст, ки маъхазҳои зиёд, ба мисли китоби «Тоҷикон»-и Б. Ғафуров инро тасдиқ мекунанд. Ҳанӯз дар давраи Русияи подшоҳӣ ба аморати Бухоро бо мақсади омӯзиши ин минтақа олимони таърихшинос, мардумшинос, сайёҳ ва табибу дорусоз, ба мисли ҷуғрофидон ва сайёҳ Прживалский, таърихшинос А.В. Шишов фиристода мешуданд. Ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна дар ҳаёти маданӣ, фарҳангӣ ва сиёсии мардуми ин минтақа дигаргунӣ кулӣ ба вучуд оварда, боиси ривочи бештари ин пайванди равобит гардид. Таърихнигор Пирумшоев М. доир ба таҳқиқ ва омӯзиши Осиёи Миёна, аз он ҷумла сарзамини тоҷикон аз тарафи олимони рус овардааст: “Бояд зикр кард, ки дар баробари вазифаи асосӣ, таҳқиқоти илмӣ табиати Осиёи Миёна Севертсов Н.А. боигариҳои табиӣ, канданиҳои ғоиданоки ин минтақаро омӯхт” [1, с. 255]

Бояд зикр кард, ки дар адабиёти тоҷик тасвири симои намоёндагони миллати рус дар охири асри XIX оғози ҳудро ёфт, ки намунаи ин падида шеърӣ ба сарояндаи рус-Аделина Патти бахшидаи Аҳмади Дониш мебошад. Баъд дар осори безаволи Садриддин Айни ва дигар адибони адабиёти давраи нав-давраи шӯравӣ мо симои инқилобчиёни русро хеле зиёд мушоҳида мекунем, ки саромади бунёди ҳаёти нав, дигаргунӣҳои кулӣ дар рӯзгори мардуми заҳматкашидаи тоҷик буданд. Барпо шудани Ҳокимияти Шӯравӣ ва ба ҳаёти ин давлати дар он замон навбунёд ворид кардани Ҷумҳурии Тоҷикистон пайванди робитаҳои халқҳо, хосса дӯстии халқи русу тоҷикро бештар мустаҳкам мекунанд.

Дар повести “Одина” – и С. Айни симои Иван, ки бо нутқи оташинаш ба Одинаи бечора неру ва умед мебахшад, симои инқилобчиёни русе ҳаст, ки ба халқи тоҷик паёми озоӣ ва ҳаёти нав меоварданд. Дар романи Сотим Улӯғзода “Восеъ” қаҳрамони марказӣ-Восеъ дар роҳи Шаҳрисабз ва Самарқанд бо гурӯҳи малахкӯшҳои руси вомехӯрад, ки онҳо Восеъро барои нигоҳубини аспон киро мекунанд. Аслан бо мақсади куштани ин ҳашароти зараррасон, ки тамоми зироатро хӯрда, мардумро аз ҳосил маҳрум мекард, омадани малахкӯшон худ далели равшанфикр, пешқадам ва мададрасон будани русҳоро ифода мекунанд: “Малахкӯшҳо чор нафар буданд, чорумашон як нафар тотори қадпасти миёнсоле буд, ки хизмати тарҷумонии дастаро адо мекард. Калони даста як руси нисбатан ҷавони борики чашмакӯбӣ малламӯе буда, ба танааш либоси низомӣ дошт” [9, с. 130].

Улӯғзода манзараи малахкӯшони русро барои кӯшодани хислатҳои қаҳрамони марказӣ-Восеъ оварда бошад ҳам, он ишора ба афкори андешаи маорифпарварони рус аст, ки баъди ба Русия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна, аз ҷумла як қисмати Аморати Бухоро ва ба зерӣ таъсири пурраи Русияи подшоҳӣ даромадани Аморати Бухоро, ки ин ҳам ба ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангии мардуми ин минтақа бетаъсир набуд, бештар мушоҳида мегардид. Хислатҳои Восеъ, ба мисли ҷавонмардӣ, ростгӯӣ, ошкорзабонӣ, пуртоқатӣ, дилсӯзиаш ҳатто ба асп, “...асп ҳам кофиру мусулмон дорад?” гӯён аспро, асп малахкӯшонро азият надода, дар кӯтал савор намешавад, диққати калони дастаро, ки ба касе, чизе аҳаммият намедод, ба ҳамроҳонаш “коре надошт ва ҳатто аз будани онҳо гӯё, ки беҳабар буд” [9, с. 130], ба худ мекашад ва бо Восеъ майли сӯҳбат кардан пайдо мекунанд:

- “Аспдӯст будай, маркабро дарег медоштай, офарин! - Восеъро таъриф карда монд калони даста.

- Асп рафиқи роҳ, дӯсти одам аст, - гуфт Восеъ, - ба дӯст ҷабр кардан гуноҳ аст” [9, с. 131].

Сӯҳбати калони даста, ки ба воситаи тарҷумони тотор сурат мегирад, бо Восеъ характери қаҳрамони марказӣ-Восеъро кӯшода, симои ӯро бештар равшан месозад. Марди рус, ки тасвири пардапӯшона ва рамзомези нависанда, ба мисли “камгап ва ғарқи кадом фикру ҳаёл...ҳатто аз будани онҳо (хидматгорони кирокардааш) гӯё беҳабар” [8, с. 130] ӯро

марди бофаҳму идрок ва равшанфикру соҳиби ғояҳои пешқадам нишон медиҳад, аз нахуст ба Восеъ таваҷҷуҳ мекунад.

“- ...фуқарои подшоҳи рус шудан мехоҳед?

- Подшоҳи одилро кӣ намеҳадад? Ҳама мехоҳанд!

- Кофир бошад ҳам майлаш?

- Подшоҳи кофири одил аз подшоҳи мусулмони золим сад бор беш» [9, с. 132].

Дар осори Сорбон мавзӯи мазкур, яъне тасвири намоёндогони миллати рус ҳанӯз дар давраи осори дар даврони шӯравӣ нашршудаи ӯ ба мушоҳида мерасад. Асари «Буд-набуд»-и Сорбон, ки дар бораи барпошавии Ҳокимияти Шӯравӣ ҳодисаҳое, ки дар солҳои бистум рух доданд, нақл мекунад, симои намоёндогони миллати рус равшану возеҳ тасвир наёфтааст, танҳо ишора шудааст, Масалан, дар симои комиссари Армияи Сӯрх-Раҳматуллини русзабон, ки тобеонашро барои ғорат кардани моли мардум, чазо медиҳад, муборизони соҳти нави ҷамъият- Ҳокимияти Шӯравӣ нишон дода шудааст. Ин манзара, манзараи мардумро талаву тороч кардани аскарони Сӯрх хеле кӯтоҳ тасвир шуда бошад ҳам, симои ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ замон табиӣ нишон дода шудааст, ки дар адабиёти шӯравӣ тоҷик дар солҳои ҳафтодум (замони интишори асар-1975) падидаи нав буд. Ин буд, ки асари мазкур воқуниши зиёди адибону адабиётшиносони тоҷикӯ шӯравиро ба миён овард.

Дар романи «Ниёз-конҷӣ» симои русҳо, симои намоёндогони ҳукумати подшоҳии Русия дар қисмати шимолии Тоҷикистони имрӯза, яъне қисмате, ки ба ҳайати Русияи подшоҳӣ ҳамроҳ карда шуда буд, ҳамчун шахсиятҳои навоар ва пешрафта инъикос ёфтаанд. Ниёз, ки аз хонаводаи доро набуд, дар хонаи Равшанбой хизматгор буд, ба ҷойи писари Равшанбой ба мактаби тӯземӣ ба таҳсил меравад. Таҳсил дар Русия Ниёзи наврасро аз хизматгори як бой ба шахси ҷаҳондида, ҷаҳоншинохта ва пешқадам мубаддал мегардонад. Баъди таҳсил ӯ амалдори Ҳукумати подшоҳӣ таъин мешавад. Аммо ҳадафи аслии Ниёз ин хизмат ба Ҳукумати подшоҳӣ Русия набуда, ӯ ҳамеша дар мадди назар ҳифз ва манфиати мардуми заҳматкаш ва сарзаминашро меғузорад:

« - Бобои худат?-хонаро ҳолӣ дида пурсид Александрин.

- Ҳамин хел барин, -табассум карда гуфт Ниёз...

«Омин!» садо кард бобо ва даст ба дуо бардошт, дигарон низ, ҳатто Александрин, ки ба ин хел корҳо ва оини мардуми тоҷик омӯхта нашудааст, дастӣ дуо бардошт» [8, с. 143].

Бо ташкил шудани волости Самарқанд ба деҳаҳои дурдасти Панҷакент хати алоқа барқарор мешавад, ки ин агар маҳз ба хоҳири мустаҳкам кардани Ҳукумати подшоҳии рус бошад ҳам, барои мардуми одӣ, халқи заҳматкаш пешрафт ва прогресс маҳсуб меёфт:

«Сардори шӯъбаи алоқа Сергей Николаевич, Жаня ва чанд нафари дигар ба хонаи Маликбой омаданд, ки ҷошт хӯранд...

- Женя, Женя! Мо чӣ кор мекунем?- ба Женя расида пурсид Ғанӣ, ки аз рӯи хандаҳои ӯ Женяро ба худ наздик медонист» [8, с. 249].

Александрини мансабдор ва Женяи ҷавон, ки муҳандиси соҳтмони хати алоқа буд, ҳар ду намоёндогони миллати рус ҳастанд, ки ба халқи тоҷик паёми зиндагии тоза ва пешрафтаеро меоранд.

Аммо даврони истиқлол ба адиб имкони фароҳи эҷодӣ, интиҳоби мавзӯ ва баёни озодаи андешаву афкор дода, барои тасвири воқеии ҳодисаҳои таърихӣ имконият фароҳам овард. Масалан, дар асари “Тӯғрал” симои командири Артиши Сӯрх Шатенин Прохор Иванович паҳлуҳои норавшани воқеаву ҳодисаҳои таърихиро равшанӣ андохта, тарафҳои нонамоёни ҷеҳраҳои аскарони Артиши Сӯрхро дар солҳои бистуми садаи гузашта намоён месозад.

Шатенин П.И. аз он симоҳои инқилобчиён ва командирони сӯрхе, ба мисли Иван аз «Одина»-и С. Айний, Иван Николаевич Иванитский ва Павел Иванович Иванов аз «Одамони ҷовид»-и Р.Ҷалил, Ивон-амаки собиқадор ё Иван Андреич аз «Палатаи кӯнҷакӣ»-и Ф.Муҳаммадиев, Максим Макарович Мочалов аз «Ҳар беша гумон мабар, ки холист»-и Ф.Ниёзӣ, ки наҷотбахш, ҷомии халқу Ватан ва фидоии ғояҳои баланду арзишманди замон, соҳиби дили пурҳарорату соф, дар муносибат бо халқ хеле меҳрубону дилсӯз тасвир шудаанд, ба кулӣ фарқ дорад. Агар дар асарҳои мазкур Иван ҷаҳми Одинаро бо нӯтки бӯррову пурҳарорат кӯшояд, Иванитский ва Иванов Пӯлодро ба роҳи инқилоб ҳидоят кунанд, Ивон-амак, ки дар мубориза барои бунёди ҳаёти нав ва зидди босмачиён аз бори гарони пӯлемёт китфаш қач шуда номи Иван-қачаларо ҳам гирифта буд, назари насли ҷавон Иброҳим ҷони бепарворо ба ҳаёт, ба арзишҳои он тағйир диҳад, Мочалов писари навраси дӯсти ҳамяроқаш Султон Сафоев-Давлатро ба тарбия гирифта, бузург намояд, қаҳрамони

Сорбон шахси тундрав, гарданшах ва дар муносибат бо намояндаи халқ-Туғрал хеле дағалу бераҳм буда, «ошкоро душманиро раво мебинад».

Аммо бояд гуфт, ки қабл аз Сорбон ҳанӯз дар даврони шӯравӣ Ҷумъа Одинаев дар асари худ “Гардиши айём” симои ҳамсари собики сарбози Сӯрх-Машаро бо ҳама пахлуҳои манфиву мусбаташ тасвир намуда, ба фишори саҳти мунаққидони замон рӯ ба рӯ омад, зеро танкиди сиёсатмаобонаи давр иҷозат наметод, ки адиб ҳамсари сарбози сурхро бо хати сиёҳ тасвир созад.

Дар асари “Туғрал”-и Сорбон Шатенин ҳамнишин ва ҳаммаслаки сарвари сафедгвардичиён Осипов буда, аз ғояву афкори нав ва дигаргунсози инқилобӣ дур ва бегона аст: «Кори Ҳомид-қурбошӣ будааст, рафиқ командир! Солдат чамъ кардааст. Ба муқобили ҳама як-як ҷанг мекардааст.

- Қурбашӣ? Хорошо!

Онҳо мушоҳида карданд, ки командир Шатенин дар дил шодмонӣ дорад. Вале надонистанд, ки ин шодмонӣ аз чист?» [8, с. 378].

3. Ёлмасова низ ин нуқтаро тақвият дода, таъкид мекунад, ки Шатенин «...бо иштибоҳ аз Москва ба ўзди Самарқанд фиристода шудааст» [2, с. 191].

Аммо ҳақиқати таърихӣ он аст, ки Шитенин, ки прототипи Шатенин П.И. аст, душмани Инқилоби Октябр ва Ҳокимияти Шӯравӣ набуда, бо иштибоҳ, ба тӯҳматҳои беасос бовар карда, Туғралро нобуд мекунад. Агар Шатенин душмани инқилоб ва ҳаммаслаки роҳбари сафедгвардиячиён Осипов мебуд, метавонистем, ҳукм кунем, ки шоир аз дасти душманони соҳти нав қатл шудааст. Дар ҳикояи «Табари ҳунолуд» низ писари Саидабегим-Саидбӯрҳон пас аз қатл ва асир гирифтани босмачиён аз тири сарбози сӯрх бо айнан ҳамин ҳел «иштибоҳ» кушта мешавад. Яъне, Туғрал ҳадафи худсарӣ, худкомагии командири Артиши Сӯрх-Шатенин ва тӯҳмату бадномии бадхоҳон шудааст, ки ин воқеият талхтар аз он аст, ки Сорбон тасвир намудааст. Туғралро бо гумони ҳамкорӣ ва робита бо босмачиён мепаронанд, баъди ёфтани асп ва қуттиҳои тир ин иштибоҳ бармало мегардад. Аммо шоири оташинсухану оташинтабъ дар айни камолоти эҷодӣ алаққай кушта шуда буд.

Сӯхани вопасини шоир аз ҳад дуру дароз ва ғайритабиӣ буда, аз доираи имкони замони тезу тунди воқеаҳо берун аст. Фармондеҳи қисми ҳарбӣ-Шатенин, ки ҳатто ёфтани аспро интизор нашуд, ба шоир имкони сӯханронии дуру дароз, боз дар ҳоле, ки шоир ўро барои ҳукми ноодилона нафрин мекард, наметод.

Дар романи «Шарифа» низ симои Марям - духтаре, ки ҳамдеҳаи Бӯрҳон-Шариф аз мардикорӣ, ки Русияи подшоҳӣ соли 1916 ба ҷои мардони дар Ҷанги якуми ҷаҳон ба ҷанграфтаи рус мардони тоҷикро ба заводу фабрикаҳо сафарбар карда буд, аз Русия бо худ меорад, равшан таҷассум ёфтааст. Шарифаи солманди тоҷик ва Марямаи руси ба қавле бедин на танҳо эҳтиром, балки як меҳри ниҳонӣ ба ҳам доранд. Таваҷҷуҳи Марям ба ин тоҷикзани мардсифат, ки « ...меҳост бо Шарифаи афсонавӣ зиёд шинад. Вақтҳои аз карда пушаймон шудан Шарифаро пеши назар меовард, баҷуръат мешуд» аз ҳамин ҷост [8, с. 169].

Аммо дар повести «Сабо» симои духтурзанак-Зоя, ки тимсоли намояндагони халқи русе, ки ба Тоҷикистони навбунёд, хосса ба кӯхистони тоҷик ба ҳайси омӯзгор, табиб, ронанда ва ўстои трактору мошинҳо фиристода мешуданд, намудор нест, аммо хонанда ўро аз гуфтаҳо, хотираҳои қаҳрамони марказӣ-Сабо ҷун инсони наққор, дилсӯзи мардум ва табиби мушфиқ мешиносад. Қаҳрамон дар лаҳзаҳои душвор падарашро, ки дар фронт барои ҳимояи ватан мечангад, ба ёд намеорад, балки аз ин зани дардошно, аз Зоя, ки дар майдони ҷанги зиддигитлерӣ талош мекунад, аз некиҳои ӯ ёд оварда, ба ёриаш меҳонад: «Духтурзанак-Зоя, кош мешудию бори дигар маро начот медодӣ...Ман медонам, ки дар ҳаққи ту чӣ некие кунам...Мани гумроҳ ақаллан касбатро ёд нагирифтам. Баргардӣ, албатта ёд мегирам, ту очаи ман мешавӣ» [7, с. 313].

Ғоҳе ки қаҳрамон дар ҳолатҳои ногӯвору сангин меафтад, танҳо мемонад, маҳз аз ин зани рус, ба қавли ӯ ва мардуми деҳ «духтурзанак -Зоя» ки бо ҳулку атвори нек дар дили софи духтараки наврас ҷо гирифта буд, ҷун шахси наздик ба ёд меорад:

«Духтурзанак -Зоя кучой?» [7, с. 324].

Духтарак ҳаёлан ба Зоя нома навишта, дар он номаҳо вазъияти ақибгоҳро фаҳмонида, ҳоли ғариби ҳудро низ бо сӯзу гудоз баён мекунад. Аз ин номаи ҳаёлии Сабо равшан мегардад, ки духтурзане, ки аз роҳи дур ба ин деҳа омадааст, барои духтараки навраси танҳову ятим, барои Сабо наздиктарин шахс маҳсуб меёбад: «Духтурзанак! Не...Холаи Зоя. Мо ин ҷо ҳама сиҳату саломат. Наташа нағз. Фақат ман барои худ ҷой намеёбам: на дар назди модарандар ва на дар ҳавлии падар...Холаи Зоя, шумо ба ман гӯед, ки аҳволатон чӣ

тавр, муаллим Мизробро мебинед ё не? Ҳа, боз гӯед, ки чӣ зайл назди шумо рафтан мумкин? Ман ба наздатон рафтани...» [7, с. 352].

Табибзани рус бо ормону ниятҳои духтараки навраси кӯхистонии тоҷик, ки ояндаро барояш равшан мекунанд, тавба аст: «Хонам, то омадани духтурзанак—Зоя хонам, ҳамин ки омад, шогирд истода кори ӯро ёд гирам...» [7, с. 165].

Духтурзанак он қадар барои Сабо азиз аст, ки дар он давраи ҳассос, ки нон ёфтан басо душвор буд, нони даҳони худро ба тифли ин зан, ба Наташа медиҳад:

«Наташа, хо, Наташа!»—аз дарвоза зада даромад Сабо. Ба пешвози ӯ баччаҳо не, худӣ занак баромад. Вале дар дами дар ҳама ӯро пешвоз гирифтанд. «Наташа духтари калон» гуфта зағораи зерӣ бағалро ба ӯ дароз кард.

- Не, -ҳаросида ақиб рафт духтараки малламӯй ва ба занак нигарист.

- Гир, Наташа, гир...Холааш овардааст.

Наташа ҳайрон буд, ба занак менигарист, ба Сабо ва баъд як-як ба бачаҳо. Баччаҳо ба Наташа нигарон буданд, вале якеи онҳо «гир» гуфта луқма намедоданд. Чашмони шишаранги Наташа милтос мезад.

-Гир, Наташа, холааш барои шумо овардааст, - боз мегуфт занак.

Наташа ба нон даст дароз накард, балки як-ду қадам пеш рафт, ки Сабо ӯро бағал гирад.

Сабо сари по нишаста Наташаро оғӯш кард ва баъд бардошта бўсида зағораро ба бағалаш гузошт. Наташа акнун баррачаи ром барин бо ӯ муомила мекард. Ӯ ноз карда вазнашро ба пушт партофт ва зағораро ба баччаҳо дароз кард. «Ма, Маҳин»—духтари сарнахусти занакро ном бурда гуфт Наташа» [6, с. 380].

Дар повести «Шинел» дар симои қаҳрамонҳои асар Шайдо ва ҷавонмарди рус - Сергей дӯстии ду ҳамсиро нишон дода шудааст. Шайдо шабҳо дар хобаш дӯсти ҳамяроқаш Сергейро, ки дар ҷанги зидди фашизм шҳид шудааст, мебинад, ки ин нишони иттиҳод ва ягонагии халқҳои Иттиҳоди Шӯравӣ дар Ҷанги Бузурги Ватанӣ аст. Нависанда дар ҳамин монологи кутӯҳи қаҳрамон пайванди ногусастани Шайдои тоҷик ва Сергейи рус нишон додааст:

«А-а-а!Сергей, бародари азиз! Намур! Намур»...Чашмонатро кушо! Аҳду паймон чӣ буд?...Ман ба зану фарзандони ту чӣ мегӯям?»

«- Додо, додо, чӣ шуд ба шумо?

- А?А?

- Чаро гиря мекунед?

- Ҳа вай ноинсоф Сергейро кушт. Ӯ вақти омадани ман зинда буд, ноинсофи Абдул ӯро кушт...Ба ҳаёлам, мисли Сергей дигар одам намерӯяд. Ба хизмати ҳама мерасид. Ҳама барои ӯ ёру бародар...Ваъда карда будем, ки баъди ҷанг ба хонаи ҳамдигар меравем» [7, с. 398].

Аммо замони қаҳрамони ҳикояи «Гулбой»—Гулбойи меҳнатдӯст замони осоиштаву оромӣ буда, ӯ дасту бозувони худро дар майдони ҷанг не, дар меҳнати осоишта обутоб медиҳад, бо намояндагони халқҳои гуногун, аз он ҷумла русҳо зиндагӣ ва кор мекунад:

« - Бар падарат раҳмат! – шерак кард ӯро Николай.

- Ба ин тарафаш табар лозим, Николай, метин кора накуна.

Ғафс. Табари бобой бошад...

- Ба ман табару ба шумо чоғаи гарм, -ҷавоб дод Гулбой ва об ба мум пошид.

- Акнун бовар кардам, ки ҷони туро ҳоҷӣ—кулол сохтааст...Боз бовар кунам, ки ҳамон роҳи қадим оби тангиро ҳудат сохтай.

- То алҳол шубҳа доштам, гӯй, Николайбой...» [7, с. 200].

Қаҳрамони ҳикояи «Русбачча», писарбачаи рус-Боряи сесола дар Душанбеи ноором ва пурхавф ва бекасу кӯй оворава танҳо мемонад. Нависанда дар як ҳикояи хурд симои ду модар Галя ва Чамиларо тасвир кардааст. Галя, модари аслии Боря, ки писарчаи сесоларо партофта думболи шавҳараш Николай ба ватани бобой меравад, зеро дар Душанбеи ноором мондан барои ӯ хавфнок аст, ба хоҷири раҳиҳои ҷони худ рисолати модарӣ низ аз ёд бурда, кӯдаки сесоларо ба сарнавишт ҳавола карда, ба Русия раҳсипор мегардад. Дурӯст аст, ки Галя худ аслан кӯдакашро дар ин шаҳри ноором танҳо ва бекас монда рафтан намехост, ин шавҳараш Николай буд, ки ба садоқати ҳамсар шубҳа пайдо карда, аз Галя бо худ набурдани кӯдакро тақозо карда буд.

Чамилаи соҳибҷамол низ модар аст. Ӯ шаш писар дорад, ки аз шаш маротиба издивоҷи ӯ ба дунё омадаанд. Дар он замони қаҳтӣ қимматӣ маҳз Чамилаи нонпази бо шаш кӯдак танҳо масъулияти парваридан, ҳайрондану пӯшондани Боряро бар душ гирифта, ба худ писархонд мекунад. Русбача дар хонадони зани тоҷик тарбияи тоҷикона гирифта, фарди огоҳ

аз расму ойин ва афкору андешаи тоҷикона мегардад. Хомӯшӣ ва таҳаммулпазирии ӯ дар муқобили эҳсоси қалбаш нисбат ба духтари яtimi нонфурӯш – Зебӣ обишхӯри ҳамин тафаккури шарқиена мебошад. Боря ҷавони поксиреште ба воя мерасад, ки дар дили софаш ҷое барои кудуррат вучуд надорад. Бинобар ин, ӯ ҳатто нисбат ба модари аслиаш – Галя, ки ӯро партофта рафта буд, дар дил озору ранҷише надошта, боз ӯро, дидори ӯро интизорӣ кашида, парасториашро орзу мекунад. Русбача дар дил се орзу, се ният дорад, яке он аст, ки пасандоз ҷамъ карда, хавлиеро, ки дар он ба дунё омада буд, харад. Дуюм, ният дорад, ки бо Зебӣ, духтаре, ки бо ӯ ҳамтақдир аст, мисли Боря айёми наҳси ҷанг ӯро дар кӯдакӣ аз падару модар маҳрум кардааст, издивоҷ кунад. Сеюм, орзу дорад, модарашро оварда, хизмати ӯро бача орад.

Муҳаббати ниҳонии Зебӣ дар дили навҷавон ин рамзи ояндаи рушани Боря буда, аз ояндаи дурахшони қаҳрамон бозгӯ аст.

Дар ҳикояи “Русбачча” таъсири ҷанг дар сарнавишти инсон, ахлоқи инсон, ҷойгоҳ ва арзиши инсон дар айёми ҷанг нишон дода шудааст.

Дар ҳикояи “Одаму Ҳавво” муҳаббати ду ҷавон-Сомони тоҷик ва Еваи русзабони славяннаҷод тасвир шудааст. Сомон бо дӯсташ Сайёд ба лаби баҳри Сиёҳ барои истироҳат рафта, дар он ҷо бо Еваи нозанин вохӯрада:

“– Сомон. Ту чӣ?

- Ева.

Чӣ хел нағз. Аввалин номе, ки ба ҷинси зан тааллуқ дорад...Ин ном аслан тоҷикист. Барои ту шуда ман номамро иваз мекунам. Ту маро Одам ном бар...Одам ин маҳбуби Ҳаввост” [5, с. 149].

Миёни дилдодаҳо ноаён тухми ишқ сабзида, он ба пайванди ҳаёти ду нафар боис мешавад. Яъне, пайванд ва робитаҳои ин ду халқ бештар дар издивоҷи беамониати ҳар ду тараф нишон дода шудааст.

“– Ку дастатро ба ман деҳ...Зодруз муборак бошад,- гуфт ӯ ва ангуштариро ба ангушти ӯ гузаронд.

... ту ваъда додӣ, ки маро ба Тоҷикистон бубарӣ.

- Хоҳӣ, бубарам...

- Ҳамроҳи ту меравам...Рост гӯям” [5, с. 149].

Хулоса, Сорбон симои ҳар як намоёндаи миллати русро дар осори худ бо тафсил ва бо хусусиятҳои ба худ хос тасвир кардааст. Агар дӯсти Шайдо Сергей бо хислатҳои инсонияш дар дили ҳамсиролаш ҷой гирифта бошад, барои Сабои яtimi бесапаноҳ духтурзанак-Зоя ягона мадуро ва шахси бозътимод мешавад. Ётимод ва муҳаббати Зояи меҳрубон дар дили Сабо он қадар амиқ ҷой гирифтааст, ки дар лаҳзаҳои саҳттарини ҳаёт ин зани русро ба ёд меорад. Аммо командири Армияи Сӯрх - Шатенин бо худбинӣ, мағрурӣ ва ҳавобаландӣ боиси марғи шоири бегуноҳ, марғи Туғрал мешавад. Адиб дар тасвири симоҳои миллати рус низ аз ҳақиқати таърих ва тасвири воқеъинона хешро қанор нагирифтааст, ки ин сабки ҳоси нависанда маҳсуб меёбад.

Адабиёт

1. Пирумшоев, М. Н. А. Северцов – исследователь Средней Азии / М. Пирумшоев // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. - 2021. №4 (93), С. 255 – 259.
2. Сорбон дар оинаи нақду сухансанҷӣ. Гирдоварӣ, таҳия ва вероии Одили Нозир. - Душанбе: ЭР-граф, 2021. – 488 с.
3. Сорбон. Кулӣёт. Ҷилди III. Қиссаҳои хурд / Сорбон. – Душанбе: Эҷод, 2010. – 408 с.
4. Сорбон. Кулӣёт. Ҷилди VI. Роман: Зарафшон / Сорбон. – Душанбе: Эҷод, 2009. – 432 с.
5. Сорбон. Кулӣёт. Ҷилди XI. Ҳикоя / Сорбон. – Душанбе: Истеъдод, 2010. – 448 с.
6. Сорбон Мағзреза: дида ва шунида / Сорбон. – Душанбе: Адиб, 2013. – 352 с.
7. Сорбон Кулӣёт. Ҷилди I. // Сорбон. - Душанбе: Эҷод, 2009.-488 с.
8. Сорбон. Кулӣёт. Ҷилди VI. / Сорбон. - Душанбе: Эҷод, 2009. - 432 с.
9. Сотим Улугзода Восеъ: Роман / Улугзода Сотим. - Душанбе: Ирфон, 1979. - 368 с.
10. Сорбон. Кулӣёт Ҷилди 4 / Сорбон.-Душанбе: «Эҷод», 2009. - 440 с.
11. Энциклопедияи насри муосири тоҷик С.Айнӣ, Ёддоштҳо (ҷаҳор қисм). Иборат аз як китоб Душанбе. Сарредаксияи илмӣ Энциклопедияи Миллии Тоҷик. 2009. – 580 с.

ТАСВИРИ РОБИТАҲОИ ХАЛҚИ РУС ВА ТОҶИК ДАР ОСОРИ СОРБОН

Халқи тоҷик ҳанӯз аз даврони қадим бо ҳама халқу миллатҳои дунё муносибати нек ва хайрхоҳона дошта, робитаҳои нақуву инсондӯстонаи ӯ дар фарҳанги кӯҳан ва адабиёти пурғановати милли мунъакис гардидааст. Пайванд ва робитаи ногустастии халқҳои тоҷику рус низ ҳанӯз аз

давраи Сомониён оғоз ёфтааст, ки маъхазҳои зиёд, ба мисли китоби «Тоҷикон»-и Б. Гафуров инро тасдиқ мекунанд. Барпо шудани Ҳокимияти Шуравӣ ва ба ҳайати ин давлати дар он замон навбунёд ворид кардани Ҷумҳурии Тоҷикистон пайванд ва робитаҳои халқҳо, хосса дӯстии халқи русу тоҷикро бештар мустаҳкам мекунанд. Дар осори Сорбон низ тасвири ин ҳодисаву воқеаҳо хеле мохирона ба мушоҳида мерасад. Дар повести «Буд-набуд», ки ҳодисаву воқеаҳои солҳои бистуми садаи гузаштаро дар бар мегирад, симои намоёндагони миллати рус равшану возеҳ тасвир наёфтааст, танҳо ишора шудааст.

Калидвожаҳо: симо, халқи рус, даврони қадим, муносибати нек ва хайрхоҳона, робитаҳои инсондӯстона, фарҳанги куҳан, адабиёти пурғановат, пайванди ногуастаи.

ОПИСАНИЕ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ РУССКИМ И ТАДЖИКСКИМ НАРОДАМИ В ТРУДАХ СОРБОНА

С древних времен таджикский народ поддерживал добрые и доброжелательные отношения со всеми народами и странами мира, и их добрые и гуманные отношения нашли отражение в его древней культуре и богатой национальной литературе. Неразрывная связь и родство таджикского и русского народов также начались в эпоху Саманидов, о чем свидетельствуют многочисленные источники, в том числе книга «Таджикон» Б. Гафурова. Установление Советской власти и включение Республики Таджикистан в состав этого тогда еще новообразованного государства еще больше укрепили связи между народами, особенно дружбу между русским и таджикским народами. Изображение этих событий и происшествий также весьма искусно соблюдено в произведениях Сорбонны. В повести «Быть или не быть», охватывающей события и происшествия 1920-х годов, образ представителей русской нации не изображен четко, он лишь намечается.

Ключевые слова: образ, русский народ, древние времена, доброе и доброжелательное отношение, гуманные отношения, древняя культура, богатая литература, неразрывная связь.

A DESCRIPTION OF RELATIONS BETWEEN THE RUSSIAN AND TAJIK PEOPLES IN THE WORKS OF THE SORBO

Since ancient times, the Tajik people have maintained warm and friendly relations with all peoples and countries of the world, and these warm and humane relations are reflected in their ancient culture and rich national literature. The unbreakable connection and kinship between the Tajik and Russian peoples also began during the Samanid era, as evidenced by numerous sources, including B. Gafurov's book "Tajikon." The establishment of Soviet power and the incorporation of the Republic of Tajikistan into this then-newly formed state further strengthened ties between peoples, particularly the friendship between the Russian and Tajik peoples. These events and incidents are also skillfully depicted in the works of the Sorbonne. In the story "To Be or Not to Be," which covers the events and happenings of the 1920s, the image of representatives of the Russian nation is not clearly depicted, but merely hinted at.

Keywords: image, Russian people, ancient times, kind and benevolent attitude, humane relations, ancient culture, rich literature, inseparable connection.

Дар бораи муаллиф

*Муҳаммадохирзода Ҳанифамо Иброҳим
Номзади илмҳои филологӣ, ассистенти
кафедраи умумидонишгоҳии забони тоҷикӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003 Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе
х.ёбони Рӯдакӣ 121*

About the author

*Muhammadokhirsoda Hanifamo Ibrokhim
Candidate Philological Sciences, assistant of
the general university department of Tajik
Language
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121*

Об авторе

*Мухаммадохирзода Ҳанифамо Иброҳим
Кандидант филологических наук, ассистент
общеуниверситетской кафедры
таджикского языка
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудакӣ, 121*

МАВҚЕИ ҚАСИДА ДАР ЭҶОДИЁТИ ШОИРОНИ АСРҶОИ XIII-XIV

Казакова У. С.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Ҳучуми харобкоронаи Чингизхон ба Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон, Озарбойҷон ва шимоли Ҳиндустон на танҳо зарару хисороти бузурги иқтисодӣ ба мамлакатҳои фатҳшуда овард, балки зарбаи ҳалокатоваре ба ҳаёти маънавии ин сарзаминҳо ва фарҳангу адаби онҳо расонид. Зеро бар асари ин ҳучуми даҳшатбор дар баробари аз байн рафтани хонадонҳои ориёинаҷод ва ҳомии фарҳангу адаби порсӣ, марказҳои адабии бо ҳимояти онҳо ба вучуд омадари низ барҳам дод ва яке аз омилҳои асосии инкишофи адабиёт дар Эронзамини таърихӣ, ки «ҳамвора дарборҳои салтанату аморат ва ё хонадонҳои раёсат ва сарват будааст, дар ин аҳд бо ҳамлаи муғул аз хонадонҳои аморат ва салтанату раёсати эронӣ ҷуз маъдуде боқӣ намонд, ки онҳо ҳам ба тадриҷ аз миён рафтанд ва ҳукумати коҳире, ки дар Эрон аз мутағаллибони муғулу тотор ба вучуд омад, харидори донишу адаб набуд, то мушаввики удабо ва уламо бошад» [11, с. 300]. Вале ҳамлаи муғул чараёни инкишофи ин адабиётро куллан боздошта натавонист ва ин пастравию сукути адабӣ дер ҳам давом накард.

Аз нимаи аввали қарни XIII сар карда дар ҷанубу ғарби Эрон, Осиёи Сағир, Ҳиндустон ва Хуросон марказҳои адабие таъсис ёфтанд, ки дар ривочи минбаъдаи адабиёти форсии ин аср нақши босазое доштанд. Дар натиҷа қувваҳои адабие, ки пас аз ҳамлаи муғул ба атроф фирор намудаву пароканда шуда буданд, дар марказҳои навтаъсиси адабӣ ҷамъ омаданд ва ба идомаи фаъолияти эҷодии худ машғул гардиданд. Аз ҷумла Муҳаммад Авфӣ ва Бадри Чоқӣ ба Ҳиндустон муҳоҷират карданд, Амир Хусрав ва Ҳасани Дехлавӣ дар ин кишвар ба камоли ҳунар расиданд. Ибни Ямин ва Музаффарӣ Ҳиравӣ дар Хуросон, дар дарбори Сарбадорон, Ҷалолиддини Румӣ дар Осиёи Сағир (Рум), Низории Кухистонӣ, Фаҳриддини Ироқӣ, Камоли Хучандӣ, Авҳадии Мароғӣ дар Озарбойҷони Эрон, Саъдии Шерозӣ, Ҳоҷи Кирмонӣ, Убайди Зоконӣ дар Шерози Форс ва Салмони Савачӣ дар Бағдод ба фаъолияти эҷодӣ пардохтанд.

Сабабҳои таърихӣ чунин ривочи адабиёти форсу тоҷик ва куллан аз байн нарафтани он пас аз ҳамлаи муғул бояд қабл аз ҳама дар он бошад, ки «*ҳучуми ғоратгаронаи чингизӣ ғарҷанд ба ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва маданияи Осиёи Миёна ва Мовароуннаҳр зарбаи сахт зада бошад ҳам, аммо қувваҳои эҷодӣ, руҳи эҷодкоронаи халқи маҳаллиро набуд карда натавонист. Дар талотуми задухӯрдҳои ғарбӣ ва ғарҷу марҷи умумӣ иродаи матин ва захираи эҷодии беҳамто ва бепоёни худро аз даст надод*» [1, с. 72] ва пас аз андак муддате қувваҳои эҷодкори аз ҳамлаи муғул ҷон ба саломат бурда аз вучуди худ хабар доданд.

Адабиёти форсии аҳди муғул низ суннатҳои асосии адабиёти қарнҳои гузаштаре идома меод, вале сабки ироқӣ, ки «*дар авоҳири қарни шашум ривочи комил ёфта буд ва ба воситаи барҷида шудани силсилаҳои эронӣ дар Хуросон матрук монд*» [6, с. 157], ривочи тоза дар шеър пайдо кард. Ҳамчунин, аз ҷиҳати таъсири забони арабӣ дар забони шеърӣ ин аҳд низ идомаи суннатҳои гузашта мушоҳида мешавад ва ҳанӯз забони арабӣ таъсири шадиди худро ба шеърӣ форсии дари ин давра низ аз даст намодааст.

Яке аз тағйироти назаррасе, ки дар забони шеърӣ форсии аҳди муғул ворид гардид, таъсири зиёди алфозу таъбироти туркии муғулӣ ба адабиёти давра аст, зеро «*дар қарни ҳафтум ва ҳаштум бар асари ғалабаи муғулу тотор ва дарҳам рехтани ташиклоти мамлакатӣ ба дасти онон ва ҳукумати мутамаддини он қавм ва сукунати мутададдишон дар ин кишвар ва инҳизоли куллии эронӣни мусалмон дар қисмати бузурге аз даврони ҳукумати онон ва ба қор доштани ёсои чингизӣ ва идораи мамлакат бо истилоҳоти ҳоси муғулӣ ва назоири ин илал ва асбоб забони туркӣ ва алаҳхусус туркии муғулӣ хеле беиштар аз ончи дар қарни шашум дида мешавад, дар Эрон мутадовил шуд*» [11, с. 208]. Дар ҳақиқат, баъзе аз ин алфозу ибороти туркии муғулӣ чун «элчӣ», «урду», «юриш», «қаровул», «қилиқ», «қуч», «ярлиқ», «тамға», «хон», «хонум», «ого», «савғот», «навқар», «қўшун» ва ғайра имрӯз ҳам дар лаҳҷаҳои гуногуни забони форсӣ роиҷ ва мавриди истифода мебошанд. Аз ҷониби дигар, ривочи забони туркӣ ва таъсири он ба шеърӯ адаби ин аҳд боиси ба вучуд омадани ашъори муламмаи форсӣ–туркӣ низ гардид, ки намунаи онҳо ашъори муламмаи осори Ҷалолиддини Румӣ, «Рубобнома»-и фарзанди ӯ - Султон Валад ва амсоли онҳо шуморидан мумкин аст.

Бояд гуфт, ки хусусияти асосии адабиёти форсу тоҷики қарнҳои XIII–XIV таназзули адабиёти дарборӣ ва сусти гардидани таъсири нуфузи дарборҳо ва ҳукуматҳо дар ривочу раванги чараёни адаби мебошад. Ба ибораи дигар, адабиёти дарборӣ дар ин даврон аҳамияти худро чун дастгоҳи таблиғоти давлатдорон аз даст медиҳад, зеро агар «дар асри Сосониён ситоишгарон бо овози хуш ҷамроҳ бо навои ҷанг шеърҳои худро меҳонданд ва солҳо баъд ин суннат ба Рӯдакӣ расид, ки ҷанг бармегирифт ва менавохт дар пардаи ушшоқ суруди «Бӯи ҷӯи Мулиён» - ро бо овозе чун ҳазордастон меҳонд ва ба Фарруҳӣ расид, ки қасидаи «Бо қорвони ҳулла» - ро бо овози ҳазину хуш месаронид ва он як Амир Насри Сомониро ба ваҷд меовард ва ин як Булмузаффари Ҷағонино» [15, с. 3], вале ҳокимони муғул завқи дарку фаҳми забону шеъри нағзу пурмағзи форсиро надоштанд ва эҳтиёҷе барои дастгоҳи таблиғотиву таъсиси ҳукумати марказиятнок низ барои онҳо вучуд надошт.

Бар асари он ки дар қаламрави сарзаминҳои дар Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эрон тасхирнамудаи муғулҳо ҳукумати марказие чун Сомониён, Ғазнавиён ва Салҷуқиён вучуд надошт ва руҳи забони шеъру адаби форсӣ барои онҳо бегона буд, онҳо барои тарғиби сиёсат ва ҳукумати худ на ба шуаро, балки ба таърихшиногон бештар таваҷҷуҳ зоҳир мекарданд.

Қобили зикр аст, ки осори манзуми шоиронро, ки бо дарборҳои мулуки Қарт, Атобакони Форс, Салҷуқиёни Рум ё ҳокимони Бағдод ва монанди онҳо алоқа ва муносибат доштанд, адабиёти маҳз дарборӣ хондан саҳеҳ нест, зеро «аксари ин адибон (монанди Саъдии Шерозӣ, Шамсиддин Қайси Розӣ) бевосита бо дарбор вобастагӣ надоштанд, ҳусну таваҷҷуҳи онҳо ба ин дарборҳои маҳаллӣ аз он сабаб буд, ки ҳокимони ин сулолаҳо бо сиёсати оқилона ва сулҳҷӯёна мулкҳои худро аз гораи қушунҳои муғул эмин гардониданд, анъанаҳои маҳаллиро ҳам дар ҳаёти сиёсӣ ва ҳам дар ҳаёти маданӣ маҳфуз доштанд» [1, с. 274]. Таназзули адабиёти дарбор дар ин аҳд агар аз ҷонибе ғолиб дошта ва манфиати он «раҳ кардани шоир аз қудоди хушкӣ адабиёти дарборӣ ва сарғарм сохтани ӯ бо умури завоҷ ва ибтиқори ихтиро» [11, с. 218] бошад, аз ҷониби дигар, «бардоштани қайдҳои душвори адаби барои шохис шудан дар улуми шеъру адаб миёни шоирони мутааққиде, ки доғлаби вуруд ба дарборҳо мешуданд» [11, с. 218] аз ҷумлаи зарарҳо ва хисороти ин гуна таназзул дар шеъру шоирӣ минбаъдаи форсӣ маҳсуб мегардид.

Бар асари таназзули адабиёти дарборӣ ва ба ин васила аз ривоч афтодани мадҳу мадеҳасароӣ ниёз ба қасида, ки қолаби асосии шеъри мадҳӣ то аҳди муғул буд, хеле коста шуд ва метавон гуфт, ки ба ин сабаб «қасида дар давраи муғул охири лаҳзоти раванги худро тай мекард» [14, с. 199] ва мақоми аввалиндараҷаи худро дар миёни ақсоми дигари шеъри форсӣ аз даст дод. Ба таъбири дигар дар ин аҳд «бар асари заъфи шеъри дарборӣ табъан аз ривочи қасидасароӣ, ки дар давраҳои пешин навъи тирози аввал аз анвои шеъри форсӣ буд, коста шуд ва ҳатто қасидасароӣ бузурге ҳам, ки дар ин давра пайдо шуда ва бо қасоиди мадҳӣ иртизоқ намудаанд, дар ин навъ аз шеър тобеи равиши қудам буда ва мусалламан ҳиммати онҳо масруф ва мунҳасир буд бар истиқболи қасоиди маъруфи Саной ва Анварӣ ва Ҳоқонӣ ва Заҳиру Асири Аҳсиқатӣ ва назоирӣ онон ва ба ҳамин сабаб ҳам сабки шуаро қасидагӯи қарни ҳаштум мутамоил будааст ба шеваи қасидасароӣ бузурги қарни шашум ва оғози қарни ҳафтуми хирӣ...» [11, с. 319], яъне ҳамон сабки ироқӣ, ки дар шеъри форсии қабл аз онҳо роиҷ будааст.

Бо вучуди он ки зарбаи ҳалокатовари истилои муғул қабл аз ҳама ба жанри асосии он – қасидаи мадҳӣ расид, вале бо ин ҳама қасида қомилан аз ривоч наафтод ва бо хусусияту равишҳои дигаре роҳи таҳаввули худро тай мекард. Вучуди шоироне, аз қабилӣ Ҳумоми Табретӣ, Хусрави Деҳлавӣ, Ҳасани Деҳлавӣ, Авҳадии Мароғӣ, Бадри Чочӣ, Ҳочуи Қирмонӣ, Ибни Ямин, Убайди Зоконӣ, Имоди Фақеҳ, Носири Бухороӣ, Салмони Соваҷӣ, Ибни Нусух, Мағрибӣ, Камоли Хучандӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Саъдии Шерозӣ, Сайфи Фарғонӣ, Фаҳриддини Ироқӣ, Имомии Ҳиравӣ, Маҷди Ҳамгар ва дигарон аз вучуди қасидасароӣ дар ин аҳд гувоҳӣ медиҳад. Теъдоди аз ин шоирон чун Ибни Ямин, Салмони Соваҷӣ, Саъдии Шерозӣ, Сайфи Фарғонӣ, Ҳочуи Қирмонӣ ва соире онҳо агар қасоиде дар мадҳи элҳонони муғул ё ҳокимони маҳаллии эронӣ гуфта бошанд, теъдоди дигари онҳо, аз қабилӣ Пури Баҳои Ҷомӣ, Имомии Ҳиравӣ, Маҷди Ҳамгар, Бадри Чочармӣ, Ҳумоми Табретӣ, Ибни Нусух, аз ҷумлаи парвардагони ҳонадони вазирони маҳаллии эрониноҷод чун Рашидаддин ва Шамсиддини Соҳибдевод буданд ва қасоиди мадҳӣ худро асосан дар ситоиши ин вазирон ва ҷонишинони онҳо гуфтаанд.

Моҳият ва мазмуни қасоиди мадҳӣ низ дар ин давр тағйирӣ ҷиддӣ пазируфт. Аввалан, он мадҳи самимиву содиқонае, ки дар қасоиди Рӯдакӣ, Унсурӣ, Фарруҳӣ, Манучехрӣ, Муъиззӣ ва дигар мадеҳасароӣ даврони Сомониён, Ғазнавиён ва Салҷуқиён ба мушоҳида

мерасад, дар қасидаҳои шоирони ин аҳд эҳсос намегардад. Сониян, табиист, ки шоирон ҳукмронони элхонии муғул, яъне харобкунандагон ва барҳамзадагон сарзаминҳои ободи Эронзамини таърихи ситоиш карда наметавонистанд ва шоире, ки ба ин кор даст зада бошад, кам ба назар мерасад. Солисан, қасоиди мадҳии ин аҳд аз лиҳози ҳунари шоирӣ ва пирояи бадеият ба дараҷаи мадҳи шоирони қарнҳои X–XII расида наметавонанд, зеро асосан тақлид ба равиши гузаштагон буда, шеваи асосии кори мадеҳасароёни ин аҳд аз «*сохтани қасоиди маснӯъ, қасамномаҳо, илтизомоти мухталиф, ки гоҳ дар ҳар байт аз як қасида адади онҳо ба се ва чаҳор мерасад, интихоби радифҳои мушкул ва ба иборати соддатар печидан дар завоҳири калом*» [11, с. 319] ва ба ин васила эътибор надодан ба маънии суҳан иборат аст. Албатта, аз ин қазоват шоирони бузургу асиле, амсоли Шайх Саъдӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Фаҳриддини Ироқӣ, Ибни Ямини Фарюмадӣ, Салмони Соваҷӣ ва амсоли онҳо, ки ба ҷои пайравӣ аз дигарон дар осорашон ҳаллоқияти маънӣ ва мазмунҳои тоза мушоҳида мешавад, истисно мебошанд.

Ҳамчунин бояд таъйид намуд, ки дар қасоиди шуарои дарборҳои маҳаллии Атобакони Форс, мулуки Карт ва амсоли онҳо низ моҳияти мадҳ ва мазмуну мундариҷаи он тағйир пазируфта асосан аз ситоиши хислатҳои некиву ҷаҳонмардӣ, илмдӯстиву адабпарварӣ ва дигар хисоли ҳамидаи мамдуҳон иборат буд [1, с. 320] ва умуман мавзуи мадҳ дар қасоиди ин давр чандон мақоми назаррас надорад.

Баъзе муҳаққиқон анвои қасоидро аз ҷиҳати мавзӯ асосан ба се навъ – қасоиди фалсафӣ, мадҳия ва марсия тақсим кардаанд [5, с. 29], вале таснифи Бадри Ҷочармӣ дар «*Мунису-л-аҳрор*» саҳеҳтар менамояд, зеро ӯ ашъори ин даврро аз ҷиҳати мавзӯ ба: *тавҳид, наъти Муҳаммади Мустафо /с/, ҳикмату мавъиза, васфиёт, маснӯот, тақсимот, саволу ҷавоб, таҷнисоту муқаррарот, мусамматот, малзумот, қасамиёт, ашъори муқаффо, мараддаф, маросӣ* ҷудо менамояд [11, с. 320], ки дар миёни онҳо ба мавзуи мадҳ эҳтимоме зоҳир нашудааст. Аз ин хотир метавон гуфт, ки дар қасоиди аҳди муғул мавзӯоти тавҳиду наът, фалсафа, ахлоқу мавъиза, ирфон, маснӯот, васфиёт ва соири онҳо мавқеи аввалдараҷа дошта, мавзуи мадҳ мақоми назаррас надоштааст.

Агар дар қасоиди аҳди муғул аз ҷиҳати мавзӯ ва мундариҷа тағйироте ба амал омада ва ба ҷои мадҳ мавзӯҳои чун ҳикмату андарз, ирфону тасаввуф, шикваю эътироз, васфу ҳаҷв ва соири онҳо мақоми бештар пайдо карда бошад, дар сабку услуби қасидаасароии ин аҳд низ баъзе дигаргунӣҳо ворид гардид. Чунонки қаблан зикр гардида буд, дар қасоиди ин давр сабки ироқӣ аз нав эҳё гардид ва ба ҷои муболиғаву иғроқоти зиёд, санъатнамоию лафзороии Рашиди Ватвот ва Муиззӣ, ташбеҳу истиораҳои пӯшида ва истилоҳоти хоси илмию фалсафии Анварию Асирии Аҳсикатӣ қасидаҳои шуарои аҳди муғул, чун Саъдиву Фаҳриддини Ироқӣ, Ибни Ямину Ҳоҷуи Кирмонӣ, Сайфи Фарғониву Маҷди Ҳамгар ва дигарон асосан бо сабки содаву раво, ташбеҳу истиораҳои ба зеҳн наздик, забони то ҳадде осонфаҳму раво эҷод мешуданд [1, с. 275]. Аз ҷумла ҷунин сабку забони нигоришро дар абёти зерини яке аз қасоиди Саъдии Шерозӣ мушоҳида карда метавонем:

*Ҳуш аст умр, дарего, ки ҷовидонӣ нест,
Бас эътимод бар ин панҷ рӯзи фонӣ нест.
Дарахти қадди санавбархиромии инсонро,
Мудом равнақи навбобаи ҷавонӣ нест.
Гулест хурраму хандону тозаву хушбӯй,
Валек умеди суботаи чунонки донӣ, нест.
Давоми парвариши андар канори модари даҳр,
Тамаъ макун, ки дар ӯ бӯйи меҳрубонӣ нест.
Мабои гарраву гофил ҷу меш сар дар пеш,
Ки дар табиъати ин гург галабонӣ нест.
Чӣ ҳоҷат аст аёнро ба истимои баён,
Ки бевафоии даври фалак ниҳонӣ нест.
Кадам боди баҳорӣ вазид дар офоқ,
Ки боз дар ақибаш навбати хазоне нест.
Агар мамолики рӯи замин ба даст оӣ,
Баҳои муҳлати якрӯза зиндагонӣ нест [17, с. 76].*

Гуфтаҳои мазкур ҷунин маънӣ надоранд, ки ҷунин сабки содаву равони шеърӣ форсӣ дар аҳди муғул хусусияти ҳамагонӣ пайдо карда бошад, зеро агар теъдоди зиёде аз шоирон майлу таввачҷӯ ба содабаёнӣ дошта бошанд, дар ин миён шоироне чун Рукни Даъвидор, Саъиди Ҳиравӣ, Бадри Ҷочӣ, Сирочи Қумрӣ, Начиби Ҷурфозқонӣ, Фариди Аҳвал, Салмони

Совачӣ, Ҳасани Мутакаллим, Рукни Соин ва дигарон буданд, ки дар қасоиди онҳо: *«истеъмоли луғот ва таркиботи вофири арабӣ амре рошч буд ва гоҳ дар ин роҳ кор ба муболиға мекашид... ва ин шоирон дар илтизоми рафифҳои душвор ва маъноии борику ба кор бурдани истиороти таъбири ҳақиқӣ дерёб исрор меварзанд»* [11, с. 320]. Барои исботи ин нукта лозим медонем, ки ду ташбибро аз қасоиди ду нафар шоири ин аҳд: – Асири Уммонӣ ва Саъдии Шерозӣ дар васфи баҳор қиёсан иқтибос орем, то маълум гардад, ки онҳо аз ҷиҳати сабку услуби баён чӣ тафовуте доранд. Дар ташбиби Асири Уммонӣ чунин омадааст:

*Баҳорвор зи идбор бурд дар баҳман,
Чунин кӣ дид бунафша, ки рехт барги суман?
Ба дуди уд ҳамемонад абру ин аҷаб аст,
Ки дуди уд ба кофур бошад обистан.
Ба об бингару ёд овар аз шаҳони қадим,
Ба Зол монад дар банд монда аз Баҳман.
Зи риштаҳои сафеди саҳоб тофтаанд,
Ки менабинам аз меҳр як сари сӯзан.
Бараҳна буд ҷаҳон мударратею дарзии абр,
Бидӯхт аз паи олам сафед пирӯхан* [1, с. 276].

Аз ташбиби қасидаи мазкури Асири Уммонӣ маълум мегардад, ки ӯ бештар аз пайи офариниши ташбеҳу истиороти душворфаҳм ва мураккаб, аз қабилӣ дӯхтани хуршед ба риштаҳои сафеди абр, ба дарзи пирӯхани сафеди олам ташбеҳ додани абр ва амсоли онҳо рафта, бар асари он таъсири завқиву маъноии қасидаи ӯ коста гардидааст. Дар ташбиби қасидаи Саъдии Шерозӣ бошад, мо бо ташбеҳоти содаву зебои ҳаёӣ, забони равону осонфаҳм мувочеҳ мешавем:

*Бо ҷавонон роҳи саҳро баргирифтам бомдод,
Кӯдаке гуфто: «Ту пирӣ, бо хирадмандон нишин».
Гуфтам: «Эй оқил, набинӣ кӯҳ бо чандин виқор»,
Ҳамчу тифлон доманаш пур аргувону ёсамин.
Остин бар даст пӯшид аз баҳору барги шох,
Мева пинҳон кард аз хуршеду маҳ дар остин... [17, с. 276].*

Қасидаи маъруфи Салмони Совачӣ, ки *«Бадоеу-л-эъҷоз»* ном дорад [4, с. 88-90] ва бо байти зерин оғоз меёбад:

*Сафои сафвати рӯят бирехт оби баҳор,
Ҳавои ҷаннати кӯят бирехт мушки татар.*

аз лиҳози истифодаи анвои мухталифи санъатҳои лафзӣ маънавӣ ва лафзӣ санъатнамоӣ яке аз намунаҳои беҳтарин дар назми форсӣ шумор меравад. Муҳаққиқи маъруфи рус Е.Э.Бертелс аз зумраи нахустин адабиётшиносонест, ки дар бораи қасидаи мазкур ва хусусияти қасидаи маснӯъ доштани он изҳори мулоҳизаи ҷолиб кардааст ва аксари муҳаққиқони дигар ба гуфтаҳои вай иқтибос кардаанд [5, с. 76-77].

Қасидаи мазкури Салмони Совачӣ дар мадҳи вазири ҷалоириён Ғиёсиддин суруда шуда, ҳаҷман бузурги маснӯъ ва мувашшаҳ аст ва дар маҷмӯъ 160 байтро дарбар мегирад. Умуман, қасидаи мазкур бо тамоми нозукиҳои ҳунари санъатгарӣ ва лафзӣ гуфта шуда, абёти он дар санъати тарсеъ ва ҳелҳои он навишта шудааст. Ба воситаи тағйири ҷои вожаҳои байт, боз байти дигаре ба маъноӣ ҳамон байти аввала мебарояд. Аз ҳаши ҳарфҳои мисраҳӣ аввал қитъаи беалиф, аз ҳаши ҳарфҳои мисраҳӣ сонӣ қитъаи бенуқат, аз қитъа рубоӣ, аз рубоӣ мисраҳӣ ҷудогона мебароянд. Хулоса, ин қасида ғайр аз муаммо ва суҳанбозиҳои чистонмонанд 120 санъати мустақим ва 281 санъати ғайри мустақим дорад [1, с. 77]. Дар девони Салмони Совачӣ қасоиде низ ба назар мерасанд, ки санъатҳои лафзӣ тарсеъ, таҷнис ва илтизом фаровон истифода бурда шудаанд.

Аз ҷумлаи шуарои дигари ин аҳд, ки сабки мушкилписанд ва душворфаҳмро интихоб кардаанд, Бадри Чочӣ мебошад ва беҳуда нест, ки донишманди Ҳинд Ғиёсиддин Муҳаммади Ромпурӣ китоби худ *«Кошифу-л-асрор»*-ро ба шарҳи мушкилот ва душвориҳои дарку фаҳми абёти душворфаҳми ин шоир бахшидааст. Агар чунин мушкилписандии сабки баёни Бадри Чочиро Амин Аҳмади Розӣ дар *«Ҳафт иқлим»* бо таъбири *«шеъраи аз печидагӣ мафкуд аз маза ва кайфият гардида»* [10, с. 468] ифода карда бошад, устод Садриддин Айний сарехан изҳор намудааст: *«Аксари абёти Бадриро бе шарҳу ҳалли луғот фаҳмидан мумкин нест. Аз ашъораи маълум мегардад, ки соҳиби тарҷума ба ҳаёт ва нӯҷум хеле вуқӯф дошта,*

ҳазинаи лугати ғарибе будааст» [2, с. 71]. Бояд гуфт, ки чунин мулоҳизот бештар ба қасоиди шоир тааллуқ доранд ва мо намунаи зайлро аз як қасидаи ӯ иқтибос меорем:

*Найза кашид отагин румии зарринниқоб,
Кард ба як дам задан айши ҳабаширо хароб.
Аз алами офтоб қуббаи зар уфтод,
Парчами шабро кушод аз сари найза шахоб.
Чун зи хуруши хурус тӯтии нухболи чарх,
Байзаи заррин кашид боз зи халқи ғуроб.
Кабки хиромони ман рақсунон чун арӯс,
Мурғи суроҳӣ ба чанг дар таҳи доман рубоб.
Дар барам омад чу чон дилбарам, аммо зи ҷазъ,
Сӯи ақиқаш равон донаи дурри хушоб... [13, с. 35].*

Дар маҷмӯъ, мутолиаи қасидаҳои шуарои форсидабони аҳди муғул ба ҳулосае меорад, ки мушкилписандӣ ва маснӯъгарой дар ин қолаби шеърӣ ҳоси аксари шоирон нест ва дар байни ашъори ҳуди Салмони Соваҷӣ, Бадри Чочӣ ва дигар шуарои ба сабки маснӯъ таваҷҷуҳдошта ҳам, қасидаҳои латифу равон ва осонфаҳму содабаён ба назар мерасанд. Ҳулосаи дигаре, ки аз ин андешаҳо мебарояд, ин аст, ки дар аҳди муғул ҳам ҳарчанд қасида ва мавзӯи асосии он – мадҳ мақоми аввалдараҷаи худро аз даст дод, вале раванди таҳаввули он таваққуф накард ва шуарои тавононе чун: Хусрави Дехлавӣ, Ҳасани Дехлавӣ, Авҳадӣ Мароғӣ, Ҳочуи Кирмонӣ, Сайфи Фарғонӣ, Ибни Ямин, Саъдии Шерозӣ, Мағрибӣ, Фаҳриддини Ироқӣ, Салмони Соваҷӣ, Асири Уммонӣ ва дигарон дар ин қолаби шеърӣ форсӣ низ намунаҳои ҷолибе аз худ ба ёдгор гузоштаанд.

Адабиёт

1. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII – XIV. Китоби якум. - Душанбе: Дониш, 1976. – 346 с.
2. Айни С. Намунаи адабиёти тоҷик. - Маскав, 1926. – 128 с.
3. Бертельс Е.Э. Навои и Джами...Избр. труды. - М.: Изд. Восточной лит-ры, - 1965. – 498 с.
4. Ёсимӣ Рашид. Табаббуъ ва интиқод ва аҳволу осори Салмони Соваҷӣ. - Техрон, 1341 ҳ.
5. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик. Китоби 2. - Душанбе: Маориф, 1977. – 371 с.
6. Нафисӣ Саид. Таърихи назм ва наср дар Эрон ва дар забони форсӣ то поёни қарни даҳуми ҳиҷрӣ. - Техрон, 1363 ҳ.
7. Раҳмонов М. Қасоиди ахлоқӣ дар адабиёти асрҳои XIII–XIV тоҷику форс. - Душанбе, 1995. – 150 с.
8. Раҳмонов М. Қасидаи ҳикматию ахлоқӣ дар адабиёти форсу тоҷик. /Асрҳои X–XV/. - Душанбе, 2002. – 212 с.
9. Рейснер М.Л. Персидская касыда в домонгольский период / X начало XIIIвека/. Автореф. дис. на соиск. уч. степ. докт. филол. наук. – М.: Наука, 1996.
10. Розӣ Амин Аҳмад. Ҳафт иқлим. Тасҳеҳ ва таҳлиқи Чавод Фозил. - Техрон, 1340 ҳ.
11. Сафо Забехлло. Таърихи адабиёт дар Эрон ва дар қаламрави забони порсӣ. - Аз миёнаи қарни панҷум то оғози қарни ҳафтуми ҳиҷрӣ. - Ҷ. 2. - Техрон, 1378 ҳ.
12. Тоиров У. Касыда в персидско – таджикской классической литературе. /Автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. – Душанбе, 1990. – 21 с.
13. Чочӣ Бадр / Таҳия ва муқаддимаи Ф. Ҳайдаров. - Душанбе: Адиб, 2000. – 127 с.
14. Шамисо Сирус. Анвои адабӣ. - Техрон, 1370 ҳ.
15. Шукӯҳи қасида. Бо кӯшиши Абдулмахмади Оятӣ. - Техрон, 1364 ҳ.
16. Шарифов Х. Калом бадеъ. - Душанбе: Маориф, 1991. - 160 с.
17. Шерозӣ Саъдии. Кулӣёт (“Гулистон”, “Бӯстон”, ғазалиёт, қасоид, рубоӣёт, қитаъот). Бар асоси нусхаи тасҳеҳшудаи Муҳаммад Алии Фурӯғӣ. - Техрон, 1374 ҳ.

МАВҶЕИ ҚАСИДА ДАР ЭҶОДИЁТИ ШОИРОНИ АСРҲОИ XIII–XIV

Аз нимаи аввали қарни XIII сар карда дар ҷанубу ғарби Эрон, Осиёи Сағир, Ҳиндустон ва Хуросон марказҳои адабие таъсис ёфтанд, ки дар ривочи минбаъдаи адабиёти форсии ин аср нақши босазое доштанд. Дар натиҷа қувваҳои адабие, ки пас аз ҳамлаи муғул ба атроф фирор намудаву пароканда шуда буданд, дар марказҳои навтаъсиси адабӣ ҷамъ омаданд ва ба идомаи фаъолияти эҷодии худ машғул гардиданд. Бо вуҷуди он ки зарбаи ҳалокатовари истилои муғул қабл аз ҳама ба жанри асосии он – қасидаи мадҳия расид, вале бо ин ҳама қасида комилан аз ривоч наафтад ва бо хусусияту равишҳои дигаре роҳи таҳаввули худро тай мекард. Моҳият ва мазмуни қасоиди мадҳӣ низ дар ин давр тағйири ҷиддӣ пазируфт. Муаллиф дар атрофи андешаҳои муҳаққиқон ба ҳулосаи зарурӣ омада, таъкид мекунад, ки дар қасоиди аҳди муғул аз ҷиҳати мавзӯ ва мундариҷа тағйироте ба амал омад ва ба ҷои мадҳ мавзӯҳои чун ҳикмату андарз, ирфону тасаввуф, шикваю эътироз, васфу ҳаҷв ва соири онҳо мақоми бештар пайдо кард. Дар қасоиди ин давр сабки ироқӣ аз нав эҳё гардид ва ба ҷои

муболиғаву игрокоти зиёд, шоирон асосан бо сабки содаву равон, ташбеҳу истиораҳои ба зехн наздик, забони то ҳадде осонфаҳму равон эҷод мешуданд.

Калидвожаҳо: ҳучуми даҳшатбори муғул, сабки ироқӣ, эҳёи қасида, таърихи омӯзиши қасида, ҳикмату андарз, муболиғаву игрок, қувваҳои адабӣ, шуарон форсидабон.

МЕСТО ОДЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ПОЭТОВ XIII-XIV ВЕКОВ

Начиная с первой половины XIII века, в юго-западном Иране, Центральной Азии, Индии и Хорасане были созданы литературные центры, сыгравшие значительную роль в дальнейшем развитии персидской литературы этого столетия. В результате литературные силы, бежавшие и рассеянные после монгольского нашествия, собрались в новообразованных литературных центрах и продолжили свою творческую деятельность. Хотя сокрушительный удар монгольского нашествия прежде всего затронул его основной жанр — ода восхваления, несмотря на это, ода не исчезла полностью и продолжала развиваться, приобретая другие черты и стили. Сущность и содержание оды восхваления также претерпели серьезные изменения в этот период. Автор делает необходимые выводы об идеях исследователей и подчеркивает, что в одах монгольской эпохи произошли изменения в тематике и содержании, и вместо восхваления большую роль приобрели такие темы, как мудрость и советы, мистицизм и мистические мотивы, жалобы и протесты, восхваление и сатира и другие. В одах этого периода возродился иракский стиль, и вместо чрезмерного преувеличения и аллегории поэты в основном создавали в простом и беглом стиле сравнения и метафоры, близкие сердцу, а также относительно понятный и беглый язык.

Ключевые слова: ужасное монгольское вторжение, иракский стиль, возрождение қасиды, история изучения қасиды, мудрость и советы, преувеличение, литературные силы, персидскоязычные лозунги.

THE PLACE OF THE ODE IN THE WORKS OF POETS OF THE 13th-14th CENTURIES

In this article, the author reflects on Genghis Khan's devastating invasion of Transoxiana, Khorasan, Iran, Azerbaijan, and northern India, noting that this horrific invasion inflicted not only enormous economic damage on the conquered countries but also a crushing blow to the spiritual life of these lands, their culture, and literature. Beginning in the first half of the 13th century, literary centers emerged in southwestern Iran, Central Asia, India, and Khorasan that played a significant role in the subsequent development of Persian literature in that century. As a result, literary forces that had fled and been dispersed after the Mongol invasion gathered in these newly formed literary centers and continued their creative work. Although the devastating blow of the Mongol invasion primarily affected its core genre—the ode of praise—the ode did not disappear entirely and continued to develop, acquiring new features and styles. The essence and content of the ode of praise also underwent significant changes during this period. The author draws necessary conclusions about the researchers' ideas and emphasizes that the odes of the Mongol era underwent changes in theme and content, with themes such as wisdom and advice, mysticism and mystical motifs, complaints and protests, praise and satire, and others assuming a greater role than praise. The Iraqi style was revived in the odes of this period, and instead of excessive exaggeration and allegory, poets primarily created simple and fluent similes and metaphors that were close to the heart, as well as relatively clear and fluent language.

Keywords: terrible Mongol invasion, Iraqi style, revival of the qasida, history of qasida studies, wisdom and advice, exaggeration and hyperbole, literary forces, Persian-language slogans.

Дар бораи муаллиф

Казакова Умринисо Санговна

Доктори илмҳои филологӣ, профессори

кафедраи назария ва таърихи адабиёт

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон

ба номи С. Айни

734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,

х. Рӯдакӣ, 121

About the author

Kazakova Umriniso Sangovna

Doctor of Philological Sciences, Professor of

the Department of Theory and History of

Literature

Tajik State Pedagogical University named

after S. Ayni

734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,

Rudaki Ave., 121

Об авторе

Казакова Умринисо Санговна

Доктор филологических наук, профессор

кафедры теории и истории литературы

Таджикский государственный

педагогический университет имени С. Айни

734003, Республика Таджикистан,

г. Душанбе, пр. Рудаки, 121

ОҒОЗИ ЗИНДАГӢ ВА МУҲИТИ ХОНАВОДАГИИ ШОИР САЙДУЛЛОҲ АМИН

*Маманазарова Ш. А.**Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни*

Мукаддима. Мамадаминов Сайдулло, ки бо тахаллуси Сайдуллоҳ Амин (баъзе маврид дар матбуоти даврӣ ва маҷмуаҳо Сайдулло Амин, Сайидуллоҳи Амин, Саъдулло Амин чоп шудааст) эҷод кардааст, 7-уми декабри соли 1940 дар маҳаллаи Гузари Болои ноҳияи Қубодиёни вилояти Қўрғонтеппа, (ҳоло вилояти Хатлон) ба дунё омадааст. Қубодиён яке аз ноҳияҳои зебоманзару маърифатпарвар ба ҳисоб рафта, дар қисмати ҷанубии Тоҷикистон, 200 км дуртар аз пойтахти ватан ҷойгир аст. Бо фарзандони хирадманду донишвар, шоирону нависандагонаш маъмул аст. Баробари шунидани номи машҳури Носири Ҳусрав бешак пеши назари ҳар шунаванда ин гӯшаи биҳиштосои кишвари азизамон ҷилванамой мекунад.

Маводҳо ва усулҳои тадқиқот. Натиҷаи тадқиқот нишон медиҳад, ки дар китоби «Адибони Тоҷикистон» роҷеъ ба рӯзгори шоир чунин оварда шудааст: «Дар овони тифлӣ шиканҷаи қисмат ба ӯ фишор оварда, аз лутфу навозишҳои падар маҳрумаш сохтааст. Дар мактаби деҳа толибилми ҷӯянда буда, бо баҳоҳои хубу аъло таҳсил кардааст. Аз хурдсолӣ ошиқи каломи бадеъ ва шеърӯ сухан гардид...» [1, с. 36].

Сайдуллоҳ дар ихотаи шахсони ҳунарманду кишоварз ба камол расидааст. Падари шоир - Бойназар бо тичорат машғул буд. Мувофиқ ба нақли шохидон, вай бо саманде, ки аз ду тараф хӯрчинҳояш овезон буданд ба кишвари ҳамсояи Ўзбекистон пайваста сафар мекард. Дар баробари савдогарӣ ӯ донандаи хуби ғазалҳои Ҳофизӣ Шерозӣ ва Бедили Деҳлавӣ маҳсуб меёфт. Шоир хеле барвақт дар синни панҷсолагӣ аз падар ҷетим монд. Вале аҳён-аҳён ӯро дар ёд дошт. Вай писари хурдакашро болои зин нишонда, чизе замзама мекард. Сайдуллоҳ ҳарчанд дар кӯдакӣ ҷӣ сурудани падарро фаҳм намекард, вале пас аз ба камол расидан пай бурд, ки шеърдӯстиву шеърҳои ӯ аз суханпарвар будани қиблагӯҳаш сарманшаъ гирифтааст. Вафоти падар ва вазъи солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ дар ҳаёти ӯ бетаъсир набуд. Зиндагӣашон рӯз то рӯз душвор мегардид. Аз сабаби тазодҳои паёпайи зиндагӣ модари шоир ба қисмати талҳаш тан дод. Вай эҳсос намуд, ки муҳаббати гумкардааш бебозгашт аст.

Саидбӣи бори дуввум бо Муродов Муҳаммадамин оила бунёд кард. Муҳаммадамин ҷавонмарди ғайюру далер ва иштирокчи Ҷанги Бузурги Ватанӣ буд. Ӯ сарбаландона дар ҳимояи Ватан хизмат кард. Дар майдони ҷанг захмин шуда, аз як дасташ маҳрум гардид. Сайдуллоҳи хурдсол аз падарандари ватандӯсташ дарси ҳудогоҳӣ омӯхт. Меҳнатдӯстиву меҳанпарастиро маҳз ӯ дар вучуди шоир тарбият кардааст. Зикр кардан бамаврид аст, ки насаби шоирро падарандараш додааст. Модари шоир - Саидбӣ дар домони деҳа ба камол расид. Аз гуфтораш шахду шакар мерехту рафтораш самимӣ. Яке аз ҳунармандони деҳаи Гузари Боло ба шумор мерафту панҷ панҷааш ҳунар буд.

Барои нахонадорон ҷодару баҳри навоздон ҷиҳози гоҳвора медӯхту банди онро бо нақши миллӣ оро меод. Аз деҳаҳои гирду атроф занону духтарон баҳри қаламкашӣ наздаш меоманд. Вай бо нӯги қалам рӯйи матоъ гулҳои зебои баҳоронро тасвир мекард. Нақш офаридан бо эҷози гулдӯзӣ ва бофтани шероза барои ҷомаҳои мардон, шуғли доимияш ба ҳисоб мерафтанд. Вай ҳамчунин кӯрпаву болинҳои қуроқӣ медӯхту барои мардуми деҳ танӯр месохт. Дар хонавода модари шоир бо шавҳар ва фарзандонаш муносибати хуб дошт. Ҳамасола фасли баҳорро мунтазир мешуд, маҳз дар ҳамин фасл худро аз дигар машғулиятҳои барканор гирифта, кирмакпарвариро ихтиёр мекард. Дар пухтани хӯрокҳои миллӣ низ хеле ҷидадаст буд. Вай барои ҷигарбандонаш машғали муҳаббатро меафрӯхт.

Модаркалонҳои шоир - Ҳайитбӣи (модарӣ) ва Рӯзихол (падарӣ) миёни мардуми деҳ чун инсонҳои бофаросат ва меҳнатдӯст эътибор пайдо карда буданд. Ҳайитбӣи зани оқилаву ҳунарманд ба ҳисоб мерафт. Аз пӯсти гов сурфа тайёр мекарду аз пӯсти гӯсфанд намад омода менамуд. Рӯзихол бошад бо қорҳои деҳқонӣ шуғл меварзид. Бо уғури дастӣ аз гандум орду аз шолӣ биринҷ омода карда, ҳамзамон бо қорҳои кишоварзӣ машғул буд.

Бобои шоир - Муродбой яке аз тоҷирони муваффақи деҳаи Гузари Боло ба ҳисоб рафта, бо уштураш аз кишварҳои Афғонистону Эрон молу коло меовард. Барои ҳамин ҳам ӯро бо номи Муродбой мешинохтанд. Тағоҳояш - Очилдиев Миразиз (тағои калонияш) боғбон ва занбурпарвари номии ноҳия ба ҳисоб мерафт. Ҳайидмурод Очилдиев (тағои хурдияш)

боғбон буда, дар хифзи Меҳан ҷоннисор шуд. Ў соли 1943 ба майдони Ҷанги Бузурги Ватанӣ рафту дигар барнагашт. Холааш-Шарофат масъулияти тақсимои ниҳолхоро дар боғҳои гирду атрофи ноҳия ба уҳда дошт. Амакаш-Муродов Юлдош дар ташкили колхозҳо саҳм гузоштааст, (103 сол умр дидаанд). Шоир 5 амма дошт. Аммаҳояш дар колхоз кор мекарданд. Дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ, ки аксари мардҳо ба ҷанг рафта буданд, дар кандани нахри калон саҳм гузоштаанд.

Дар оила 6 фарзанд буданд: шоир Сайдуллоҳ Амин фарзанди калонии хонадон ба шумор мерафт. Ў дар саводнок шудани бародарону хоҳаронаш нақши намоён дорад. Бародараш- Раҳим Амин низ аз аҳли қалам буданд. «Фарзанди Муҳаммадамин; бародари Сайдулло Амин; дар Гузари Болои Қубодиён ба дунё омада; пас аз хатми мактаби миёнаи Рӯдакӣ Донишгоҳи давлатии Тоҷикистонро низ (дар риштаи забону адабиёти форсӣ-тоҷикӣ) ба поён расонда, умрест, ки бо кори рӯзманигорӣ машғул буда, дар дафтари рӯзномаи «Ҷавонони Тоҷикистон» кор мекарданд» [3, с. 79].

Хоҳарони шоир: Зулфия (1944-2004) хоҳарбузурги шоир ба ҳисоб рафта, дар колхоз кор мекард. «Маҳмадаминова Шакарӣ Донишгоҳи ба номи Мирзо Турсунзода хатм карда, ба вазифаҳои директори Китобхонаи марказии ноҳияи Қубодиён, котиби кумитаи ҷавонони шӯъбаи маданият ва фарҳанг, депутати ҷамоати Носири Хусрав, муовини раиси ҷамъияти дӯстдорони китоб кор кард. Баъди оиладор шудан дар ноҳияи Шаҳритӯз ба вазифаҳои мудири кабинети Китобхонаи марказии ноҳияи Шаҳритӯз, муаллимаи синфҳои ибтидоии мактабҳои миёнаи № 7 ва № 30 кор кардааст» [10, с. 3-4].

Хоҳари хурдии шоир-Маҳмадаминова Қирмизой 9-уми январи соли 1965 ба дунё омадааст. Соли 2020, шӯъбаи эҷодиёти халқӣ, Коллеҷи фарҳанги ба номи Бӯйдоқови ноҳияи Рӯдакиро хатм кардааст. Ўро чун эҳғари санъати миллӣ, бонуи ҷангнавоз дар ноҳияву вилоят мешиносанд. Айни замон ба ҳайси корманди Қасри фарҳанги ба номи Носири Хусрави ноҳияи Қубодиён фаъолият дорад.

Хоҳарон то ҳол назорати доимии бародарро нисбат ба омӯзиши пайваста, хифз намудани абёти бузургон, сарфакорона истифода кардани вақт, ба хотир меоранд.

Қубодиён - зодгоҳи шоири намоёни адабиёти форсу тоҷик, Носири Хусрав ба ҳисоб рафта, дар домони хеш суҳанофарону фарҳангсолорони сониро парвардааст. Сарзамини ҷайзу саҳост, ки тасвираш аз назари нуқтасанҷони дохилӣ ва бурунмарзӣ дур намондааст:

«Қубодиён вилояти қадима дар соҳили дарёи Қофарниҳони Тоҷикистон. Истилоҳи Қубодиён аз ибтидои қарни VII маълум аст. Қубодиён дар садаи IX ва аввали садаи XIX ва аввали XX Қубодиён тобеъи Аморати Бухоро буд, соли 1877 дар ҳудуди Қубодиён ҳазонаи Амударё падид омад. Дар Қубодиён димнаҳои Қайқубодшоҳ, Минҷоктеппа ва Қалъаи Мир кашф ва ҳафр гардидаанд» [3, с. 7].

Ҳислатҳои инсонпарварӣ ва башардӯстиро шоир аз ҳамдеҳагонаш, ки ғайр аз тоҷикон мардумони русу ўзбек буданд, омӯхтааст. Сайдуллоҳ таҳсили ибтидоиро дар яке аз мактабҳои беҳтарин ва номдор, мактаби №48-и деҳаи Гузари Болои ноҳияи Қубодиён гирифтааст. Ба шоир омӯзгорони донишманду ботаҷриба дарс гуфтаанд.

Айёми мактабхонии Сайдуллоҳ тахминан ба солҳои чилу панҷ чилу шаш рост меояд. Ў қадамҳои нахустини хешро баҳри донишандӯзӣ дар мактаби Молотов (ҳоло Мактаби таҳсилоти миёнаи умумии №48)-и деҳааш гузоштааст. Устои аввалинаш Атоева Норбибӣ Бурҳоновна (равонашон шод бод) буданд. Солҳои душвори Ҷанги Бузурги Ватанӣ таъсири манфии худро дар ҳама соҳаҳо расонд. Дар мактабҳо муаллим намерасид. Он солҳо Атоева Норбибӣ ҳамагӣ 16 сол дошт. Устои аввалини шоир мақоли «Бузургӣ ба ақл аст на ба сол»-ро сармашқи ҳаёти худ шумурда, шогирдонро дар руҳияи меҳнатдӯстиву инсонпарварӣ ва тоқатпазирӣ тарбия кардааст. Бояд қайд кард, ки муаллими нахустини шоир тамоми ҳастии худро ба соҳаи маориф бахшида, шасту ҳашт сол дар ин соҳа фаъолият намудааст. Муаллими аввалин барояш хондану навиштанро омӯхт ва ўро ба олами хираду дониш ворид намуд. Шоир ҳамеша аз ў ёд мекард. Дар тарбияи фарзандони соҳибхираду некандеши Қубодиён саҳми намоён дорад. Муаллими фанни забон ва адабиёти мактаб Мусулмонкулов Раҳим, Зиёдалиев Ғайз муҳаббати суҳанварӣ ва шеърғӯиро дар дили ў ҷой кардаанд. Ин аст, ки Сайдуллоҳи наврас ҳанӯз аз овони кӯдакӣ нияти шоир шуданро дар дил парвардааст. Ўро чун толибилми ҷўянда ва ихтироъкор мешинохтанд. Вай мекушид супоришҳои омӯзгоронро сари вақт иҷро намояд. Ба фанҳои забон ва адабиёт, физика, кимиё ва табиатшиносӣ бештар таваҷҷуҳ дошт. Шиори ҷавони шоиртабъ байти машҳури Саъдии Шерозӣ буд:

Мо қалам дар сар кашидем ихтиёри хешро,

Ихтиёр он аст, к-ӯ қисмат кунад дарवेशро [7, с. 187].

Вай дар такмили донишу маҳорат пайваста талош мекард. «Он солҳо деҳаи Гузари Боло аз нерӯи барқ таъмин набуд. Гувоҳи ҷавони хушманд ва ғўянда будани вай ҳамин аст, ки ӯ ду адад динамои 12-волтаи велосипедро истифода намуда, дар ҷўи назди ҳавлиашон нерӯгоҳи хурди барқӣ бисохт. Ва нерӯгоҳи Сайдулло ба рӯшан кардани се адад, ба истилоҳ ҷароғи иличӣ, тавоноӣ дошт, ки ихтироъкори ҷавон ду донаи он ҷароғро дар дохили утоқҳо ва яке дигарро дар рӯи ҳавлӣ насб намуд. Ба ин васила оилаи онҳо аз рӯшноӣ ғўе танқисӣ намекашид» [6, с. 447].

Устодон аз ихтироъкории навраси чордахсола мамнун буданд ва барояш аҳсан меҳонданд. Пас аз ин ихтироъкорияш Сайдуллоҳ на танҳо дар байни ҳаммактабиёни худ, балки чун шогирди эҷодкор дар саросари ноҳия соҳибэҳтиром гардид. Вай дар оилаи калон ягона дастёр ба ҳисоб мерафт. Падарандараш барои иҷрои корҳои рӯзгор ӯро бо корҳои зиёд машғул медошт. Сайдуллоҳ маркабсавор ба дашту саҳро рафта, баҳри зарурати оила алафу ҳезум мекашонд. Китобҳои ашъори шоирон ҳамеша ҳамсафараш буданд. Дар дашту саҳро ғазалхонон мерафт. Аз супоришҳои зиёди падарандараш наранҷид, балки аз ӯ миннатпазир шуд. Зеро вайро дар руҳияи меҳнатдӯстӣ тарбият кардааст.

Аз минтақаи Ғозималик (ҳозира ноҳияи Хуросон) дар ҳамсоғияшон пиразане зиндагӣ мекард ва ӯ аксари шеърро таронаҳои шоири халқ Карим Девонаро аз ёд медонист. Сурудаҳои суҳанвари мардумро дар лаҳзаҳои муносиб тараннум менамуд. Шеърҳои пиразан ба вай зиёд мақбул буданд. Вай ҳамеша меҳост, ки шунавандаи доимии он бонуи суҳандон бошад. Лек вай побанди маркабу досу табар ва белу каланд буд. Дар лавҳи хоҳири Сайдуллоҳи наврас гурӯғлисари бемаҳорати ноҳияи Шаҳритус-Бӯронҷӯиро нақши хосса гузоштааст. Дар деҳаи онҳо одатан ҷашнҳои тӯю сур пас аз ҷамъоварии ҳосилоти замин, яъне дар фасли зимистон барпо мешуданд.

Соҳибони маъракаи хурсандӣ кӯшиш мекарданд, ҳунарманди гурӯғлисари-Бӯронҷӯиро ба тӯйхона даъват намоянд.

Ҳунарманди хушсалиқа аз шом то дамидани субҳ бо думбраи худ дар меҳмонхонаҳои намои ҳунар менамуд. Ҳофизи халқ Бӯронҷӯӣ дар баробари васфи қаҳрамонӣ ва қорнамоиҳои Аваз-пахлавон ва дигар таҳамтану пилзӯрони Чамбули Мастон шуҷоату далерӣ ва мардонагии лашқарқашони даврони шуравиро низ ситоиш менамуд. Ва ин хониши ҳофиз бо достони Гурӯғӣ ӯ омезиш меёфт:

Вороиш ба аспани савор,

Аскарӣ ӯ қатор-қатор.

Аз ханҷари ин шери нар,

Гитлер бишуд зеру забар.

Сайдуллоҳ ҳам дар қатори дигарон дар ғўшаи меҳмонхона нишаста, мафтунӣ савти думбра ва Гурӯғлисари ин ҳофизи халқ мешуд. Воқеан ҳам Бӯронҷӯӣ то сапедадамон бо шавқу шӯр думбра менавохт ва достони безаволи халқро бо обу ранги хоса тараннум мекард. Ҳозирини меҳмонхона ғўшу хуш ба навои дилошӯби ҳофиз медоданд. Сайдуллоҳ дар умқи дил орзу дошт, ки мисли ҳамин Бӯронҷӯӣ достонеро бо чунин маҳорат аз бар карда, дар ҳузури одамон тақдим бидорад. Ҳангоме ки Бӯронҷӯӣ достонҳои маъмули адабиёти классикии форсу тоҷик, амсоли «Лайлӣ ва Мачнун»-и Низомии Ганҷавӣ ё ин ки достони «Сифот-ул-ошиқин»-и Ҳилолиро зери навои оҳанги думбра месурӯд, Сайдуллоҳ ғарқи таҳайюлотӣ ботинӣ шуда: «Оё ман достонҳои ин суҳанварони бузургро аз ёд карда метавониста бошам?» аз дил мегузаронд. Дар лаҳзаҳои дигар андеша мекард, ки монанди шоири халқ- Карим Девона шеърро таронаҳои шӯрангез эҷод намояд ва ашъори ӯро ягон кас бар амсоли ҳамин пиразани кӯҳистонӣ замзама бикунад.

Вай дар пеши худ мақсад гузошт то адабиёти классикии халқамонро омӯзад. Баҳри дар амал татбиқ намудани мақсади хеш, аз дарёи пурғановати эҷод дурри маънӣ мечуст. Пайваста рубоиёти Умари Хайём, «Ғулистон»-и Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ, достонҳои «Лайлӣ ва Мачнун» ва «Сифот-ул-ошиқин»-и Бадриддин Ҳилолӣ, достони «Саломон ва Абсол»-и Мавлоно Абдурахмони Чомӣ, китоби рубоиёти Мирзо Абдулқодири Бедилро ҳифз намуд. Инчунин ашъори шоирони бузурги рус Александр Пушкин, Александр Блок, Сергей Есенин ва адибони Ғарб Дени Дидро, Виктор Гюго, Генрих Гейнӣ, Йоган Гёте, Марк Твен, Чек Лондон, Вилиям Шекспир, Мигел де Сервантес, Чорч Байрон, Оноре де Балзакро андӯхт.

Нуктаи муҳим аз мушоҳидаҳои боло ин аст, ки гузаштаи шоир, махсусан, даврони тифлию наврасӣ ва оғози мустақилият дар арсаи зиндагӣ хеле таъсирбахш аст. Новобаста аз мушкилиҳои рӯзгор вай риштаи муҳаббаташро дар роҳи эҷод қавӣ нигоҳ дошт. Шоир ба

тазодҳои зиндагӣ ва шароити номусоиди таҳсил нигоҳ накарда, ҳамеша дар пайи ҷустуҷӯ буд.

Рағбати Сайдуллоҳ ба шоирӣ аз муҳити хонавода ибтидо гирифта, дар мактаб ҳангоми дарсҳои забон ва адабиёти тоҷик мукамал гардид.

Мутолиаи асарҳои маъмул ва ашъори таъсирбахши шуарои форсу тоҷик ва ҷаҳонриштаи муҳаббатро дар ҷодаи интиҳобкардааш қавитар намуд. Ҳарчанд шавқи суҳанофарӣ рӯз то рӯз дар қалбаш машғал меафрӯхт, лек дар пеши худ мақсад гузошт, то бештар омӯзад. Сайдуллоҳ то вуруд гардидааш дар олами эҷод дар маҷмӯъ бист ҳазор (20 000) байт аз ёд медонист. Маҳз омӯзиши пайваста ва завқи шеър буд, ки ӯро бо олами калом пайваст. Ӯ пайваста дар пайи омӯзиш буд. Дар кӯчаву паскӯчаҳо побанди бозиву вақтгузаронии беҳуда намешуд. Лабташнаи шеър будо аз китобҳо дурри маънӣ ҷустуҷӯ мекард, дар пайи татбиқаш талош меварзид. Шабҳангом ба болин не, балки ба дунёи пурғановати калом бадеъ таъя менамуд.

Таҳсилот ва оғози фаъолияти эҷодӣ

Сайдуллоҳ бо машварати наздикон, соли 1960 пас аз хатми мактаби миёна, ҳуҷҷатхояро ба Омӯзишгоҳи маданӣ-равшаннамоӣ (ҳоло Колечи фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи П.Ҷ. Бӯйдоқов)-и ноҳия ба номи Ленин (имрӯза Рӯдакӣ) супоридаанд. Вале бо сабабҳои оилавӣ пас аз 7 (ҳафт) моҳ онро тарк намуд. Соли 1961 ба хизмати ҳарбӣ рафта, дар Ҷумҳурии Автономии Коми (Тайга) хизматро соли 1965 адо намуд. Дар бобати аз хизмати ҳарбӣ баргаштани шоир Сайдуллоҳ Амин, шоири машҳури тоҷик Зиё Абдулло дар китоби «Ғазалҳои муосири Кубодиён» чунин қайд кардааст:

«Сари пули Ҷӯйбори Калон (Наҳри Калон) аз автобус се нафар низомипӯш фурумад. Лаб-лаби ҷӯй 50-60 қадам тарафи мо омаданд. Ва нафаре ҷомадонро ба замин монду ба либоскашӣ даромад. Миёни мо ҳам нафаре ёфт шуд, ки ӯро мешинохтааст. Ҳамсояи дар ба дарашон будааст. - Акаи Сайдулло, - гуфт ӯ. Пурсидем, ки кадом Сайдулло? Ҷавоб дод, ки - шоир. Бале, шоири аз хизмати 4-солаи ҳарбӣ дар Русия омада ба сӯи бағали модар не, худро аввал ба бағали духтари шӯхи табиати бузург-Ҷӯй Калон андохт.» [5, с. 5].

Худи ҳамон сол, ба факултаи таъриху филологияи Университети давлатии Тоҷикистон ба номи В.И. Ленин (ҳоло Донишгоҳи миллии Тоҷикистон) дохил шуд. Сайдуллоҳ Амин шарафёб гардид то аз устодони соҳибхираду нуктасанҷи машҳури тоҷик: Шарифҷон Ҳусейнзода, Соҳиб Табаров, Саъдоншо Имронов, Муллоҷон Фозилов, Воҳид Асрорӣ дар баробари омӯзиши асрори соҳаи забону адабиёт, дарси одамятро омӯзад ва ҷаҳони маънавияро ғанӣ гардонад. Сабаби дигари ба Университети давлатии Тоҷикистон ҳуҷҷат супоридани Сайдуллоҳ Амин дар он буд, ки меҳост дар ин боргоҳи маърифат баробари омӯзиш бо симоҳои шуҳратёри адабиёт аз наздик ошноӣ пайдо намояд. Он солҳо дар маҳфили адибони ҷавони донишгоҳ устодони суҳаншинос Мирзо Турсунзода, Бокӣ Раҳимзода, Қутбӣ Киром, Убайд Раҷаб иштирок намуда, суҳбатҳои муассир мегузарониданду шеърҳои менамуданд. Мураббӣ ба насли ҷавон ба шеърҳои шоирони навқалам гӯш дода, маслиҳатҳо медоданд. Дар яке аз он маҳфилҳо Сайдуллоҳ Амин дар баробари хондани рубоӣ бо хуштаки худсохт ва лабчангаш оҳанги дилнавозе навохту ҳозиринро ба тасхир овард. Устои зиндаёд Мирзо Турсунзода ба тарзи нигориши рубоиву дубайтӣ ва хунари шоир баҳои баланд доданд. Навқаламон аз нозукиҳои асрори калом, хунари шоирӣ истифода карда, онро дар фаъолияти эҷодияшон самаранок ба кор бурдаанд, ки дар шахсияти эҷодии эшон нақши муҳим бозидааст. Дар баробари шоирони номвар нависандагону рӯзноманигорони маъмули тоҷик: Бароти Абдурахмон, Бахтиёр Муртазо, Иброҳим Усмонов дӯстон ва ҳамдарсони шоир Сайдуллоҳ Амин ба ҳисоб мераванд, ки аз боргоҳи дониш якҷо дури маънӣ бардоштаанд. Сайдуллоҳ бар асари мушкilotи рӯзгор таҳсилро дар факултаи филологии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ба анҷом нарасонд. Баъдан ба дуредгарӣ ва занбӯриасалпарварӣ машғул шуд. Қутғии занбӯри асал барои ӯ лавҳ ва мизи таълимгоҳ, киштзорони соҳили рӯдхонаи Кофарниҳон арсаи ҳаётомӯзӣ шуданд. Донишгари забони русӣ ба ӯ имконият дод, то адабиёти ҷаҳонро мутолиа намуда, аз ҷавҳари суҳан баҳра барад. Ӯ пайваста китоб меҳонд. Пас аз ба анҷом расонидани корҳои саҳрову рӯзгордорӣ лаҳзаи истироҳаташ мутолиаи китобҳо буданд.

Шоир дар китоби «Ғазалҳои муосири Кубодиён», ки соли 2006 ба нашр расидааст, оид ба оғози эҷодиёташ чунин гуфтааст:

«Наҳустин шеъри камина ҳангоми дар омӯзишгоҳ буданам, соли 1960 дар рӯзномаи «Комсомоли Тоҷикистон» бо таҳрири Убайд Раҷаб, ки он рӯзҳо сардабири ҳамин рӯзнома буданд ба таъй расида буд. Баъдан, дар маҷаллаи «Садои Шарқ» пайваста рубоӣётам ҷоп

мешуд». [8, с. 10]. Дар раванди таҳқиқот муайян кардем, ки бори аввал намунаи эҷодиёти шоир Сайдуллоҳ Амин, ки аз се рубой иборат буд, на дар рӯзномаи «Комсомоли Тоҷикистон» балки декабри соли 1961 дар маҷаллаи «Шарқи сурх» (ҳоло «Садои Шарқ»).

*Эй хома маро ҳамдаму ҳамрози туй,
Ҳам болу парам ба вақти парвоз туй.
Фаҳрам, ки ҳамеша чун ту мӯнис дорам,
Бар лавҳнигорандаи ҳар роз туй* [2, с. 16].

Шоир аз рӯзҳои аввалини эҷодиёташ хомаро ҳамдаму ҳамрози худ дониста, онро ҷуғрофия ба меҳонад. Агар паррандагон бо бол парвоз намоянд, дар тасвири шоир эҷодиёташ ба дуриҳо парвоз карда, ба дунёи пурэҷозии суҳан пайки тоза меорад. Шоир килки ашъорашро дӯсти вафодору ғамхор шумурда, тавассути каломи бадеъ розҳои дилашро ифшо мекунад.

Агар соли таваллуди шоирро, ки 1940 аст, дар назар гирем, муайян мегардад, ки аввалин дубайтиҳои худро дар синни 21- солагиаш эҷод кардааст:

*Як ҳавлию як модару як маҳди равон,
Дар маҳд ба хоб рафта як тифли давон,
Он ҳавлӣ ҷаҳон бошаду модар чу равони,
Он тифлаки бедордилаш пои ҷаҳон* [2, с. 16].

Дар рубоӣи мазкур шоир дунёи ширини модару кӯдакро ба риштаи назм овардааст. Калимаи «маҳд», ки дар ҷилди 1-уми «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба маънои «Маҳд- гаҳвора» [8, с. 674] омадааст, хеле камистеъмол буда, бештар бо номи гаҳвора истифода мешавад. Ва зимни тасвир шоир Сайдуллоҳ Амин ин калимаро хеле бамаврид истифода кардааст. Дар тасвири шоир дунёи ҳастии кӯдак Модар асту кӯдаки дар гаҳвора хобида, давомдихандаи умри ўст.

Доир ба наشري гунаи ашъори шоир, дӯшташ нависандаи шинохтаи тоҷик- Бахтиёр Муртазо дар китоби «Спитамен» чунин овардааст:

«Оре, ин шеъри нахустини Сайдулло Амин маҳсуб меёфт, ки дар сафҳаи матбуоти даврӣ ба нашр расида, дастраси хонандагони рӯзнома гардид. Агар хато накунам, ин соли 60-уми қарни гузашта буд. Дӯсти ман Сайдулло он вақт дар Омӯзишгоҳи фарҳанги ноҳияи Ленин (ҳоло ноҳияи Рӯдакӣ) таҳсил дошт ва дилбохтаю шефтаи ашаддӣ шеър буду таровишҳои қалами худро покнавис карда, ба хобгоҳ меомад. Мо ҳар ду эҷодҳои ўро гаштаю баргашта мутолиа менамудем ва дар боби шеър баҳсҳо доштем. Ва ҳоло дар рӯзнома шеъри ў чоп шудаасту хурсандии Сайдулло беканор буд ва донишҷӯён ин рӯзномаро аз даст ба даст гирифта меҳонданд ва ба муаллифи шеър бо ҳайрат ва мафтунӣ менигаристанд. Иддае вайро муборақбод мегуфтанд ва барорҳои эҷодӣ меҳонданд...» [6, с. 46].

Маҳорати суҳанпардозӣ инъикоси истеъдоди баланди эҷодкор буда, хонандаро ба андеша водор мекунад. Бемуҳобот шунавандаи ашъораш ба дунёи шеър рӯ оварда, муҳаббати лирикияш меафзояд.

Панди «Ба як мард чил ҳунар кам»- шиори ҳамешагии шоир буд. Вай дар баробари эҷозии каломи бадеъ, аз муҳаббат баҳри болидагии табъи ҳозирин лабчанг менавохт. Дар як рубоии худ мегӯяд:

*Лабчанги маро на пардаву на тор аст,
Омӯхтанаш барои ту душвор аст.
Он кас ки забони ӯ нафаҳмид аҷаб,
Монандаи лабчанг дар олам хор аст* [4, с. 207].

Дар рубоии мазкур шоир рағбати фитрии худро нисбат ба асбоби мусикии писандидааш – лабчанг ибраз меорад. Агар асбобҳои мусикӣ ба амсоли рубоб, дутор, сетор, танбур ва дигарон тор дошта бошанд, лек лабчанг дорои чунин нигориш набуда, тарзи навозиши он куллан фарқ дорад. Ва омӯхтанаш хеле душвор аст. Зеро ин асбоби мусикӣ ба воситаи нафас навохта мешавад. Ва на ҳар кас қобилияти навохтани онро дорад. Аз ин рӯ муаллиф қайд мекунад, ки навозандаи он хеле кам аст. Доир ба ин асбоби мусикӣ чунин маълумот ба даст омад:

«Лабчанг чанд шаклу намуд дошта, аз филиззоти гуногун: оҳан, биринҷӣ, нуқра сохта мешавад. Дарозии тақриб. 8–12 см. Ҳангоми навохтан онро байни лабон гузошта, бо дасти чап аз думчааш меҳоранд ва ба забончаи он ангушт зада менавозанд. Барои ба вучуд овардани оҳанг чараёни нафасро ба ҳаракати забон (аз паси чанг) тағйир медиҳанд. Лабчанг садои марғуби таскинбахш дошта, ҳамчун сози якканавозӣ (баъзан дар ансамблҳои халқӣ) истифода мешавад. Дар байни халқҳои Сибир, Шарқи Дур, Осиёи Марказӣ, Чанубу Шарқӣ, Аврупо, Африқо ва ғ. маъмул аст» [9, с. 36].

Аз сарчашмаҳо муайян гардид, ки воқеан ҳам офаридани оҳанг тавассути лабчанг сахлу осон нест.

Зиё Абдулло доир ба маҳорати эҷодкор чунин ишора кардааст:

«Сайдулло Амин. Ин ном миёни аҳли завқ ширин шинос аст. Ман махсус «ширин» гуфтам. Зеро баробари шунидани номи ӯ ҳатман дар лабони шунаванда табассуми ширин сайр мекунад. Ва ин сабабҳо дорад:

Аввал ба ин сабаб, ки рубоӣҳои ӯ моломоли лутфи шӯху ширини нав аст ва ба лутфи халқӣ паҳлӯ мезанад.

Дувум барои он ки рубоӣҳои ӯ аз ташбеҳу истиора ва тобишҳои нави маънӣ оғанда (пур) аст.

Севум барои он ки ҳудаш ҳангоми хондани рубоӣҳояш ва умуман шеър ба ҳаракатҳои худ маънии шеърро чунон нишон медиҳад, ки на донандаи забони тоҷикӣ низ маънии онро дар меёбад. Ман надидам ягон ҳунарманд (актёр) маънии шеърро чун ӯ бо ҳаракати аҷибӣ воқеӣ дода тавониста бошад.

Чорум ба он хотир, ки ҳамин ҳаракатҳоро дар ҳар ҷое бошад, ба ошиқе, шайдоие ва озодие ба иҷро мерасонад, ки шунавандаро ҳатман ба завқ меорад.

Панҷум, ё дар аввали шеърҳои ӯ миёна ва ё охир ҳатман як ё ду оҳанг ба лабчанг менавозад. Лабчангнавозиро дар кӯдакӣ аз модар омӯхта. Сухбаташ низ ширин асту боҳикмат». [5, с. 3]

Хулоса. Дар натиҷаи таҳқиқот муайян гардид, ки муҳити хонаводагӣ ва шароити иҷтимоӣ дар ташаккули шахсият ва фаъолияти эҷодии шоир Сайдуллоҳ Амин нақши ҳалкунанда доранд. Тарбияи дурусти оилавӣ, таъсири падару модар, инчунин муҳити фарҳангӣ ва маънавияи заминаи асосии рушди ҷаҳонбинӣ ва истеъдоди эҷодии шоирро фароҳам овардаанд. Таҳлил нишон медиҳад, ки марҳилаҳои таҳсилот ва худтакмилдиҳӣ дар ташаккули афкори эҷодӣ ва мавқеи иҷтимоии шоир аҳамияти муҳим доранд. Маҳз тавассути омӯзиши пайваста ва ҷустуҷӯи маърифат, ӯ тавонистааст, ки услуби хоси эҷодии худро шакл диҳад ва дар адабиёти тоҷик мавқеи муайян пайдо намояд. Ҳамзамон, баррасии осори ибтидоии шоир гувоҳӣ медиҳад, ки дар эҷодиёти ӯ арзишҳои чун ватандӯстӣ, инсондӯстӣ, эҳтиром ба Модар ва садоқат ба арзишҳои миллӣ мавқеи меҳварӣ доранд. Ин омилҳо на танҳо вижаҳои эҷодии ӯро муайян мекунад, балки аҳамияти тарбиявии осораширо низ таъкиқ мебахшанд. Дар маҷмӯъ, метавон хулоса кард, ки омӯзиши ҳаёт ва фаъолияти эҷодии Сайдуллоҳ Амин барои дарки равандҳои рушди адабиёти муосири тоҷик ва тарбияи маънавияи ахлоқии ҷомеа аҳамияти назаррас дорад.

Адабиёт

1. Адибони Тоҷикистон” таҳия ва танзими Асрори Сомонӣ ва Маҷид Салим / Ҳоҷи Бобо. – Душанбе: Адиб, 2014. – 514 с.
2. Маҷаллаи “Шарқи сурх”, № 12, 1961. – 16 с.
3. Раҳим Мусулмониевӣ Қубодиёнӣ Ойинаи Қубодиён / Қубодиёнӣ Раҳим Мусулмониевӣ, 2024.- 318 с.
4. Сайдулло, А. Тахти сангин Маҷмуаи шеърҳо / А. Сайдуллоҳи. - Душанбе: Адиб, 1989. - 272 с.
5. Сайдуллоҳ А. Ҷазалҳои муосири Қубодиён / А. Сайдуллоҳи. - Душанбе: Нафосат, 2006.-232 с.
6. Сайдуллоҳи А. Спитамон / А. Сайдуллоҳи. - Душанбе: Адиб, 2014. - 460 с.
7. Саъдии Ш. Қулӣёт Қилди II / Шерозӣ Саъдии. - Душанбе: Адиб – 1989.-187 с.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ, Қилди I. Советская энциклопедия соли 1969. – 951 с.
9. Ҷураева, Р. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик, Қилди 3. Душанбе 2004. - 336 с.
10. Шохзамони, Р. Гули раҳиони санъату фарҳанг / Р. Шохзамони. - Душанбе: СОНДТ, 2016. - 54 с.

ОҶОЗИ ЗИНДАГӢ ВА МУҲИТИ ХОНАВОДАГӢИ ШОИР САЙДУЛЛОҲ АМИН

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои марбут ба оғози зиндагӣ, муҳити хонаводагӣ, марҳилаҳои таҳсилот ва ташаккули фаъолияти эҷодии шоир Сайдуллоҳ Амин мавриди таҳқиқ ва баррасии илмӣ қарор дода шудаанд. Муаллиф кӯшиш намудааст, ки омилҳои асосии таъсиррасон ба шаклгирии шахсият, ҷаҳонбинӣ ва завқии эстетикӣ шоирро дар заминаи муҳити иҷтимоӣ ва фарҳангии ӯ муайян ва таҳлил намояд. Дар ҷараёни таҳқиқот нақши муҳити хонаводагӣ ҳамчун омилӣ қалидӣ дар тарбияи ахлоқӣ ва маънавияи шоир арзёбӣ гардида, таъсири падару модар, анъанаҳои миллӣ, арзишҳои фарҳангӣ ва фазои маърифатии ҷомеа ба рушди истеъдоди эҷодии ӯ баррасӣ шудааст. Ҳамзамон, ба марҳилаҳои таҳсилот ва худтакмилдиҳии шоир тавачҷуҳи махсус зоҳир гардида, робитаи онҳо бо ташаккули андешаҳои эҷодӣ ва мавқеи иҷтимоии ӯ нишон дода мешавад. Муаллиф бо таъкиқ ба сарчашмаҳои илмиву адабӣ, маводи бойгонии воқеӣ ва шояхидии шахсони ҳамзамон, симои воқеии

шоирро ҳамчун шахсияти инсондӯст, ватандӯст ва эҷодкори масъул бозсозӣ намудааст. Дар мақола арзишҳои ҷун меҳнатдӯстӣ, эҳтиром ба Модар, садоқат ба Ватан ва покии ахлоқ ҳамчун унсурҳои муҳими тарбиявӣ ва иҷтимоӣ таъкид мегарданд.

Калидвожаҳо: ҳимояи Ватан, фарзандони хирадманду донишвар, шахсони хунарманд, нақши миллий, инсонҳои бофаросат, мутолиаи китобҳо, толибилми ҷӯнда ва ихтироъкор.

НАЧАЛО ЖИЗНИ И СЕМЕЙНАЯ СРЕДА ПОЭТА САЙДУЛЛОХА АМИНА

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с начальным этапом жизни, семейной средой, этапами образования и формированием творческой деятельности поэта Сайдуллоха Амина. Автор предпринимает попытку выявить и проанализировать основные факторы, оказавшие влияние на становление личности, мировоззрения и эстетического вкуса поэта в контексте его социально-культурной среды. В ходе исследования особое внимание уделяется роли семейной среды как ключевого фактора нравственного и духовного воспитания поэта. Анализируется влияние родителей, национальных традиций, культурных ценностей и интеллектуальной атмосферы общества на развитие его творческого потенциала. Наряду с этим, рассматриваются этапы образования и саморазвития поэта, а также их связь с формированием его творческого мышления и общественной позиции. В статье также освещаются основные аспекты раннего этапа литературной деятельности Сайдуллоха Амина, проводится анализ стилистических, художественных и идейных особенностей его произведений. Особое внимание уделяется языковым средствам, образности и тематике, связанной с патриотизмом, гуманизмом и общечеловеческими ценностями.

Ключевые слова: защита Родины, воспитание образованных детей, человек с высокими моральными качествами, мудрый учёный, поэт, учитель, читатель, исследователь, творец, просветитель.

THE EARLY LIFE AND FAMILY ENVIRONMENT OF THE POET SAYDULLOH AMIN

This article examines issues related to the early life, family environment, stages of education, and the formation of the creative activity of the poet Saydulloh Amin. The author attempts to identify and analyze the key factors that influenced the development of the poet's personality, worldview, and aesthetic taste within the context of his socio-cultural environment. The study pays particular attention to the role of the family environment as a crucial factor in the moral and spiritual upbringing of the poet. It analyzes the influence of parents, national traditions, cultural values, and the intellectual atmosphere of society on the development of his creative potential. In addition, the stages of the poet's education and self-development are examined, as well as their connection with the formation of his creative thinking and social position. The article also highlights the main aspects of the early stage of Saydulloh Amin's literary activity and provides an analysis of the stylistic, artistic, and ideological features of his works. Special emphasis is placed on language, imagery, and themes related to patriotism, humanism, and universal values.

Keywords: Defense Motherland, wise and educated children, talented personalities, national values, intellectuals, book readers, inquisitive and invetive students, intelligent teachers, love of speech.

Дар бораи муаллиф

Маманазарова Шарофат Абдиевна
Унвонҷӯи кафедраи назария ва таърихи
адабиёт
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: mamanazarovasharofat@gmail.com

About the author

Mamanazarova Sharofat Abdievna
Applicant of the Department of theory and
history of literature
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: mamanazarovasharofat@gmail.com

Об авторе

Маманазарова Шарофат Абдиевна
Соискатель кафедры теории и истории
литературы
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: mamanazarovasharofat@gmail.com

ХУДШИНОСИИ МИЛЛӢ ДАР «ШОҲНОМА» ВА ТАЪСИРИ ОН БА АДАБИЁТИ МУОСИРИ ТОЧИК

Одиназода С. Н.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи Моённо Назаршоев

Мукаддима. Дар адабиёти халқҳои ҷаҳон масъалаҳои худшиносӣ, ҳувияти миллӣ ва инсонсолорӣ мавқеи вижа дошта, ба сифати ифодакунандаи мазмуну муҳтавои воқеӣ бештар дар асарҳои ҳамосӣ инъикос меёбанд. Аз замони пеш то ҳол ба ин масъала бештар аҳли адаб, яъне шоирону нависандагон ва муҳаққиқону донишмандон таваҷҷуҳи хосса зоҳир намудаанд. Шоири ватанпарвару меҳандӯст ва инсонгаро Абулқосим Фирдавсӣ чунин масъалаҳоро нахустин маротиба ба пуррагӣ ба қалам додааст. Андешаҳои баланди инсондӯстии шоир, ки то ҳанӯз арзиши худро нигоҳ доштаанд, дар раванди ҷаҳонишавӣ дар масоили дигари иҷтимоӣ, ба мисли ватандӯстӣ ва ҳувияти миллӣ барои тарбияи ахлоқии мардуми сайёра имрӯз ва фардо ҳам хизмат намояд.

Маводҳо ва усулҳои тадқиқот. Ба андешаи Абулқосим Фирдавсӣ Мовароуннахру Хуросон марзу бум ва ватани аҷдодонаш аст ва мардуми он ориёиянд. Бинобар ин, ҳисси миллӣ ва ватандӯстиро дар шоҳасари худ баланд нишон додааст. Маълум аст, ки «ҳангоми таълифи «Шоҳнома» давлати муктадири Сомониён рӯ ба таназзул мениҳад» [12, с. 134] ва шоири бузург кӯшиш кардааст, ки пояи давлати форситаборон ва форсизабонон ҷовидона нигоҳ дошта шавад.

Абулқосим Фирдавсӣ дар радифи дигар бузургони давраи Сомониён ба масъалаҳои гуногуни иҷтимоӣ, ба мисли худшиносиву ҳудӯҳои мардум, меҳандӯстӣ, ифтихори миллӣ аҳамияти махсус додааст. Ҳатто ӯ нисбат ба дигар ҳамтоёни худ бештар масъалаи мазкурро дар асари безаволи худ «Шоҳнома» таҳлилу таҳқиқ намудааст. Дар ин бора Фирдавсӣ шоҳбайтҳои зиёд дорад, ки дар онҳо арзишҳои миллӣ ва меҳанпарварӣ қомилан эҳсос мешаванд:

*Бад-он марзбум-андар огаҳ шуданд,
Бузургон ба назди шаҳанишаҳ шуданд.
Ба қоми дил аз ҷой бархостанд,
Ҷаҳоне ба он биперостанд.
Аз он подшоҳӣ хурӯше бихост,
Ки гуфти замин гашт бо ҷарх рост [1, с. 21].*

Масъалаи ватанпарварӣ ва ҳувияти миллӣ аз муҳимтарин ғояҳои аввалиндараҷаи халқи сермиллати Иттиҳоди Шуравӣ махсуб мешуд. Барои тарбияи насли ҷавони шуравӣ мавзӯҳои зиёд аз осори бузургони форсии тоҷикӣ, хосса аз осори Абулқосим Фирдавсӣ истифода менамуданд. Ҳадафи роҳнамоии халқи сермиллати шуравӣ бар он буд, ки таҷрибаи андӯхтанашудаи Фирдавсро дар ҷомеа сайқал меоданд. Албатта, Фирдавсии бузург ҳанӯз дар замони худ бо андешаҳои волеяш дар баробари дигар шоирони бузург ба он давра таъсири мусбат гузоштааст. Вобаста ба ин масъалаи маънавӣ, ахлоқӣ ва насихатӣ андешаҳои зиёданд ва «аз ин ҷост, ки мавзӯи ватандӯстӣ дар адабиёти ин давра ба масъалаҳои асосии адабиёт табдил ёфта, дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ба ҳадди қомол мерасад» [9, с. 3].

Дар марҳалаи аввали замони шуравӣ вазъияти сиёсӣ иҷтимоӣ ноором буд, ин воқеаи муҳишро, пеш аз ҳама, солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ дар бар мегирад. Баъзе нуқтаҳои муҳими ин масъаларо болотар таҳлил намудем. Ин рӯйдоди таърихӣ то барҳам хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ ва пас аз он лаҳзаи фаромӯшнашавандаи ҳаёти башарият махсуб мешавад. Дар ин радиф муҳаққиқи тоҷик А. Қодиров чунин андеша баён намудааст: «Барои дар ҳонандагон парваридани ҳиссиёти баланди ватандӯстӣ, интернационалӣ ва онҳоро дар руҳи анбанаҳои ҷангӣ ва ватанпарварӣ табдил додан омӯзиши «Шоҳнома»-и безаволи Фирдавсӣ аҳамияти қомон дорад» [4, с. 3].

Дар идомаи андешаҳои худ А. Қодиров аҳамияти таърихӣ «Шоҳнома»-ро зикр намуда, барои мағлубияти рақиб яқдиливу яғонагии халқҳои бародари шуравиро зарур донистааст: «Фирдавсӣ дар «Шоҳнома»-и худ идеяҳои ҷарбӣ-ватанпарварӣ, дар навбати аввал ҳамраӣ ва яғонагии халқашро ҳамчун қувваи мағлубнашаванда васф мекунад. Вай на фақат ғояи ҳамраӣ ва яғонагии халқи мамлакаташро тараннум мекард, балки ба қоми он, масъалаи ҳифзи қомон вочиб асту ҳифзи Ватан аз он вочибтарро низ ба қомон мегузошт» [4, с.

2]. Ва «бехтарин ва муҳимтарин воситаҳои худшиносӣ дар ҷаҳонбинии илмӣ адабиёт ва фарҳанги милли буда, арзиш ва қимати он дар суҳан, илм ва идеологияи милли» хувайдо мегардад [21, с. 237].

Маҳз марҳалаҳои аввал ва дувуми замони шуравӣ тақонбахши марҳалаи Иттиҳоди Шуравӣ гардид ва дар ин муддат ҷи ба ғояи сотсиалистӣ ва ҷи коммунистӣ манфиатбахш ба шумор мерафт. Аз ин рӯ, ин марҳалаҳои мазкури шуравӣ дар фирдавсиносии таҳқиқоту паҷуҳишҳои зиёдро ба вуҷуд оварданд.

Ноғуфта намонад, ки халқи тоҷик, ки дар давраи Ҷанги Бузурги Ватанӣ, монанди ҳамаи халқҳои бародари ҳудаш дар фронт ва дар ақибгоҳ ҷанговарона барои тезонидани ғалаба мекушад ва дар ин роҳ аз ҳар гуна имконият ва дорони худ истифода бурдааст, аслиҳаи пушқимати суҳанро ҳам, албатта, бекор намегузорад. Дар ин лаҳзаҳои ҳассос Абулқосим Фирдавсӣ аз бехтарин размандагони роҳи мубориза хизмат намуда, бо қалами ҷун найза тези худ бар зидди душманон ҷанг намудааст. Байтҳои ин лашкаркаши суҳан, ки монанди тӯп меғуранд ва мисли тир мепаранд, ҳазорсола бошанд ҳам ҳосиятҳои ҷангии худро ҳеҷ гум намекардаанд [6, с. 123].

«Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ дар замони Ҷанги Бузурги Ватанӣ бештар аз ҳарвақта дар тақдирӣ мардумони шуравӣ, ба ҳусус тоҷикон нақши бештар доштааст. Ҳар нуктаи ин асари беэволи шоир дар афкори на танҳо тоҷикон, балки мардумони шуравӣ дар замони пуштазоди онвақтаи сиёсӣ таърихӣ таъсир гузоштааст ва ба онҳо умед ба ояндаи нек ва ҳаёти шоиста бахшидааст. Қаҳрамоноҳои образҳои «Шоҳнома»-и беэволи Ҳаким Фирдавсӣ дар замони Иттиҳоди Шуравӣ ҳам дар боло бурдани ҳисси ватандорӣ хувияти милли зарур шуморида шудаанд. Дар ин давра шоирон ва нависандагони шуравӣ аз ин шоҳкори таъсир гирифтаанд. Дар ин росто «Алмоси мардонагӣ»-и А. Лоҳутӣ дар заминаи «Шоҳнома» ба қалам дода шудааст [5, с. 122].

«Шоҳнома» бо ғояҳои баланди инсондӯстона ва пандомӯзонаи худ на танҳо наслҳои гуногунро тарбия менамуд, балки шоирон дар заминаи ин асари беэвол асарҳои худро меофариданд.

Натиҷаҳо. Ҳар шахси ҳудогоҳу ватанпарвар аз «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ба ҳар сурат баҳра мебардоштад. Эҷодиёти минбаъдаи адабони муосирӣ тоҷик, ки дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ ва пас аз он аз Абулқосим Фирдавсӣ таъсир бардоштаанд, барои халқи тоҷик дорони аҳамияти вижа мебошад ва «...адабиёт ва санъати Тоҷикистон, ки яке аз воситаҳои асосӣ аст, ба қори ғалаба бар душман нигаронида шуда буд. Шоирон ва нависандагони тоҷик ба воситаи асарҳои худ ба мардум руҳияи боварӣ ва ғалабаро талқин мекарданд. Хусусан, С. Айний, А. Лоҳутӣ, М. Турсунзода, М. Раҳимӣ, Ҳ. Юсуфӣ, М. Миршакар ва дигарон руҳияи ватандӯстӣро баланд карданд» [16, с. 10].

Ҳадафи асосии рӯ овардани шоирони муосирӣ тоҷик ба осори адабони классикӣ, баҳусус Абулқосим Фирдавсро маҳз мавзӯҳои ватанпарварӣ, сулҳ ва бародарӣ ташкил медиҳад. Рӯи паҷуҳишгарон, шоирон ва нависандагони шуравӣ ба осори Абулқосим Фирдавсӣ пас аз ҷанг (солҳои 50-уми асри XX) то охири солҳои 80-уми асри гузашта ва пас аз он низ идома ёфтааст. Шоир таъонист халқи тоҷикро дар руҳияи ҳештаншиносӣ ватанпарварӣ роҳнамоӣ намояд.

Олимон ва донишмандони ҷаҳон бар он андешаанд, ки ҳарчанд «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ асари тасвирундаи сарнавишти шоҳон ва номаи шоҳон маҳсуб ёфта бошад ҳам, масъалаҳои ҳисси ватандӯстӣ ва миллатпарастӣ дар он бараъло нишон дода шудаанд. Муҳаққиқ ва донишманди эронӣ Муҳаммад Карамӣ ба он ақида аст, ки «қаҳрамонони асосии «Шоҳнома» паҳлавонону ҳокимони дӯстдорандаи ватану меҳан мебошанд, ки бо шиорҳои ватанпарваронаи худ бар зидди рақибонашон барои адолату ҳақиқат ва хубӣ пайваста мубориза мебаранд» [3, с. 141].

Ҳаким Фирдавсӣ дар достони «Подшоҳии Кайковус»-и «Шоҳнома», таъкид кардааст, ки ӯ саду панҷох сол ҳукмронӣ намуда, ватану меҳанаширо ба баландтарин қуллаи тараққиёт расонидааст. Шоир «*ватан*» ва «*меҳан*»-ро «*марз*» ва «*бум*» ном бурда, навиштааст:

*Ба барбат ҷу боист барсохт руд,
Баровард мозандаронӣ суруд.
Ки Мозандарон – шаҳри мо ёд бод,
Ҳамеша бару бумаш обод бод!
Ки дар бӯстонаи ҷамеша гул аст,
Ба қӯҳ- андарун лалаву сунбул аст.
Ҳаво хушгӯвору замин пурнигор,*

*На гарму на сарду ҳамешабаҳор.
Навозанда булбул ба боз-андарун,
Гурозанда оху ба рог-андарун [1, с. 42].*

Ватанпарварӣ ва ҳувияти миллӣ дар замони мо масъалаҳои ҷаҳоние мебошанд, ки Абулқосим Фирдавсӣ ҳанӯз дар асри X дар бораи онҳо сухан гуфтааст. Ин масъалаҳои ҳассос барои шоирону нависандагони шуравӣ хеле муҳим буда, дар пайравии он осори хешро офаридаанд. Ватанпарварӣ, ҳувияти миллӣ ва ҳудогоҳии миллӣ дар ҳамаи асарҳои манзуму мансури шоирону нависандагони шуравӣ ба назар мерасад ва ин гуна нуктаҳо дар осори адабии Шарқ ҳамгунӣ ва шабоҳатҳои зиёд доранд. Ин бори дигар собит менамояд, ки андешаҳои ватандӯстонаи шоир ва бозтоби бадеии онҳо дар шеърӣ болозикр комилан ба фикру андешаҳои Абулқосим Фирдавсӣ комилан монанданд.

Масалан, Абулқосим Фирдавсӣ роҷеъ ба масъалаи мазкур дар боби «Андарз кардани Сиёвуш Фарангисро» чунин меоварад:

*Зи хуршеди тобанда то тираҳок
Гузар нест аз доди Яздони пок.
Зи парри паша то паи ҷандапил,
Ҳамон ҷашмаи обу дарёи Нил
Ниҳонӣ маро хоки Тӯрон бувад,
Кӣ гӯяд, ки хокам ба Эрон бувад? [1, с. 88].*

Андешаҳои баланди инсондӯстонаи Ҳаким Фирдавсӣ, ки то имрӯз арзиши худро нигоҳ доштаанд, дар раванди ҷаҳонишавӣ барои тарбияи ахлоқии ҳар фарди сайёра имрӯз ва фардо низ хидмат менамоянд.

Осори пурарзиши бузургонамон, махсусан Ҳаким Фирдавсӣ барои кулли форстаборону форсизабонони дунё муқаддасанд. Онҳо «Шоҳнома»-ро «шаҳодатномаи миллат» ва «осори ҷовидонаи Шарқ» меҳисобанд. Худи Ҳаким Фирдавсӣ навиштааст:

*Биноҳои обод гардад хароб,
Зи борону аз тобиши офтоб
Пай афкандам аз назм коҳе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд.
Бад-ин нома бас солҳо бигзарад,
Ҳамехонад он кас, ки дорад хирад [1, с. 5].*

Афқору андешаҳои Абулқосим Фирдавсӣ асоси воқеӣ доранд, зеро ҳар нуктаи шоир аз ҳаёти одамони гуногун гирифта шудааст.

Адабиётшинос М. Муллоаҳмад дар асари «Паёми ахлоқии Фирдавсӣ» бар ин назар аст: «Ватандӯстӣ, ифтихор ба тамаддуни ғаниву бостонии Эрон, ҳифзи ватан аз аҷнабиёнӣ яғмогар ва амсоли инҳо аз ҳадафҳо ва мавзӯҳои асосии «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ маҳсуб мешавад» [8, с. 78].

Сабаби чунин фикру андешаҳои адабиётшиноси тоҷик М. Муллоаҳмад оид ба масъалаи мазкур ба он равона шудааст, ки шоир «Шоҳнома»-ро маҳз ба мавзӯҳои хештаншиносӣ ватандӯстӣ ва ҳувияти миллӣ бахшидааст. Дар ин радиф Абулқосим Фирдавсӣ ҳамаи муқобилияту тазоди паҳлавонону шоҳон ва ҳокимон баҳри ватан бо аҷнабиёнро дар «Шоҳнома» дарҷ кардааст.

Масалан, Абулқосим Фирдавсӣ хушбахтии мардумро пас аз яке аз размҳову набардҳои таърихӣ чунин ба қалам додааст:

*Ба шодӣ бирафтанд сӯйи Хутан,
Ҳама номдорон шуданд анҷуман,
Ки Пирони солор аз он шахр буд,
Ки аз бадғумониш бебаҳр буд. [1, с. 21].*

«Шоҳнома» на танҳо барои халқҳои тоҷику форс арзишманд аст, балки барои халку миллатҳои дигар низ китоби мондагор ҳисобида мешавад.

«Шоҳнома» шоҳқориест, ки бо гузашти замон на танҳо ба забонҳои гуногуни дунё тарҷума шудааст, балки бузургону шоирони шуҳратманди адабиёти ҷаҳон аз он таъсир пазируфтаанд. Таъсирпазирӣ аз ин шоҳқории Ҳаким Фирдавсӣ кори пурифтихор аст, чунки ормонҳои шарқӣёна ва миллатдӯстонаи мо на танҳо дар Машрикзамин, балки дар манотиқи дур дар мадди назари олимони муҳаққиқон қарор гирифтааст.

Мавзуи ватанпарварӣ ва худшиносӣ мавзуи доимӣ ва аслии ҷомеаи башар ба шумор меравад. Ҷомеае, ки ба гузаштаи хеш назар дорад, аз таърихи ғании хеш сабақ мебардорад, он ҷомеа ба кӯи худшиносӣ қадамҳои шоистае хоҳад бардошт. Худшиносӣ ва меҳандӯстӣ

новобаста аз таъриху замон дар ҳар ҷомеа бояд дар ҷойи аввал қарор бигирад. Як ҷомеаи мутамаддину воҳид бидуни ғояҳои ватанпарваронаву худогоҳӣ ва ёд кардан аз гузаштаи пурбаракати ниёғони худ наметавонад асолату ҷовидонагии худро устувор нигоҳ дорад. Бинобар ин, ҳар ҷомеае талош меварзад, то заминаҳои асосии худшиносиро барои миллат фароҳам оварад.

Масъалаи ватанпарварӣ ва худшиносӣ дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ҷойгоҳи хоса дошта, қаҳрамонҳои он барои баланд бардоштани хувияти миллии мардуми сарзамини аҷдодӣ ҷони худро дареғ надоштаанд. «Шоҳнома» на танҳо ба манфиати халқу миллатҳои гуногун хизмат менамояд, балки андешаву афкори ҷолиби дар он ҷойдоштаро дар риштаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа, чун адабиёт ва маданият метавон истифода намуд.

Андешаҳои Абулқосим Фирдавсӣ дар равандҳои навгароӣю навсозии ҳаёти ҷомеа ба зиндагии шахсии адибони шуравӣ таъсири худро гузошт ва онҳо дар адабиёт ва фарҳанг ҳар гуна зухурот ва тағйироти куллии ҷадид ворид намуданд. Дар натиҷа, ин омилҳо боиси рушди адабиёти муосири тоҷик гардиданд. Бо офаридани чунин шоҳкорҳо на танҳо заминаи рушди илму фарҳанг, балки заминаи муҳимми таърихиро барои тоҷикону форсҳо фароҳам овард. Абулқосим Фирдавсӣ то ҳол ҷомеаи ҷаҳониро тавассути «Шоҳнома»-и худ, ки саршор аз ғояҳои ватанпарварона ва худшиносиянд тарбия менамояд. Ёдгориҳои адабии Шарқ дар адабиётшиносии ҷаҳон нақши дурахшон доранд.

Муҳаққиқи рус М. Явич дар мақолаи «Абулқосим Фирдавсӣ», роҷеъ ба масъалаҳои ватанпарвариву инсондӯстӣ ва мардонагӣ чунин ибрази ақида кардааст: «Гуманизми (инсондӯстии) Фирдавсӣ зехни дақиқбинона, далерӣ ва мардонагии қаҳрамонони ӯ, эътироз бар зидди истибдоду зулм ҳамеша роҳи тамоми одамони пешқадам, чун замони ҳозира низ роҳи ҳамаи инсонҳо дар самти рушдбӣ мебошад» [22, с. 22].

Воқеан, масъалаҳои башардӯстӣ ва ахлоқи ҳамидаи инсониро чун ҷавҳари шоҳасарҳои ҷаҳон бештар таҳқиқу баррасӣ намуда, аз он дар тарбияи маънавии инсон баҳра бардоштанро тарғиб намудаанд. Хусусан, масъалаҳои инсондӯстонаи Абулқосим Фирдавсӣ ба ғояҳои ҳукумати нав созгор омада метавонист.

Доир ба «Шоҳнома» таҳлилҳои илмӣ зиёд мавҷуданд ва онҳо масъалаҳои гуногунро дар бар мегиранд. Бобоҷон Ғафуров «Шоҳнома»-ро сарчашмаи таърихӣ ҳисобида, дар симои қаҳрамонони асар – Рустам, Сиёвуш, Коваи Оҳангар ва дигарон меҳру ҳиссиётҳои ватанпарастонаро дидааст, ки чунин ҳиссиётро талқин менамудаанд [3, с. 476].

Ҳар масъалаи дар «Шоҳнома» матраҳгардида тавассути бозтоби бадеии сарнавишти қаҳрамонҳои он таҳлил мешаванд. Шоир ҳама вақт кӯшидааст, ки қаҳрамони мусбатро чун дар зиндагии воқеӣ дар маркази диққат қарор диҳад. Шарқшиноси англис А. Арберри дар асараш «Адабиёти классикии форс», ки соли 1958 ба таърифи расидааст, роҷеъ ба мақому мартабаи Ҳаким Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ чунин андеша дорад: «Шоҳнома» шаҳодатномаи мардуми форсизабон ва ориёӣҳост. «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ҳам аз ҷиҳати мазмун ва ҳам аз ҷиҳати ҳаҷм бешак, бузургтарин дастоварди забон ва адабиёти форсӣ...» [23, с. 56].

Мақому мартабаи Абулқосим Фирдавсӣ, ки аз марзи сарзамини Шарқ ба Ғарб убур кардааст, дар таҳқиқоти муҳаққиқони Ғарб чун А. Арберри барҷаста нишон дода шудааст. Воқеан, Абулқосим Фирдавсӣ таҷассумгари ҳақиқати миллати худ буда, фарҳангу маданияти таърихӣи форсии тоҷикиро ба оламиён шинос намуд.

Дар осори Абулқосим Фирдавсӣ неруи миллии характери ҷаҳонӣ дорад, ки аз он шоирон, нависандагон ва абармардони сиёсии тамоми давраи замонҳо фаровон истифода бурдаанду мебаранд.

Бузургӣ ва шуҳратмандии Абулқосим Фирдавсӣ дар он зоҳир мегардад, ки ғояҳои таблиғнамудаи ӯ аз ғуломону мазлумон сар карда, то шоҳону вазирони дунё, яъне барои табақаҳои гуногун созгор аст. Хусусиятҳои миллии дар осори нобиғони ҷаҳонӣ тавассути ҷоҷаҳои таърихӣ, ки ҳодисаҳои воқеиро дар бар мегиранд, нишон дода шудааст.

Абулқосим Фирдавсӣ дар 50 достони асари безаволи худ масоили ватанпарвариро дар ҷойи аввал мегузорад. Шоирро асосгузори ғояҳои ватандориву миллатдӯстӣ номидан мумкин аст, зеро ӯ арзишҳои миллии худро санҷидаву омӯхта, ба қалам додааст.

Тамоми инсоният новобаста аз миллату халқият ва наҷоди худ осори чунин бузургонро қомилан аз худ намуда, ҷавҳари аслии мероси адабии минбаъдаи худро нигоҳ медоранд. Тавассути чунин осори ноби ҷаҳонӣ онҳо аз мероси арзишманди бузургмардони ҷаҳон, чун Абулқосим Фирдавсӣ баҳра мебардоштанд ва худро вориси аслии ин гуна осор медонанд, ки ин ҳам дар навбати худ як навъи худшиносӣ ва ватандӯстӣ хонда мешавад.

Мавзуҳои худшиносӣ ва ватандӯстии Абулқосим Фирдавсӣ халқҳои саросари ҷаҳонро ба ҳамдигар наздик намудаанд. Воқеан, шоир шахсияти бузургест, ки аз забонҳои машҳури замони худ ва сарчашмаҳои таърихи беш аз ҳазорсолаи нигоштаҳои ҷаҳон далелҳои қотеонаи таъриху тамаддуни ҳеш донишмандона тасвир намудаанд. Ифтихори ватандӯстона дар тули ҳазорсолаҳо пас аз чунин бузургон ҳамагон розу ниёзҳо ва дарду алами худро ҷустуҷӯ намуда, аз гузаштаи пурарзиши ҳеш ифтихор мекунанд. Маҳз худшиносӣ инсониятро ба ватандӯстӣ талкин менамояд. Воқеан, худшиносӣ ҳамеша пойдевори бинои ваҳдати миллии ҳар қавму миллат аст. Ин мавқеи хирадмандонаи нобиғони ҷаҳон ҳамагонро ба ҳамдигар наздик месохтанд. Шахсияти бузург, ки аз забонҳои машҳури замони худ ва сарчашмаҳои таърихи беш аз ҳазорсолаи ҳеш огоҳии хеле хуб доштанд, дар нигоштаҳои ҷаҳон далелҳои қотеонаи таъриху тамаддуно донишмандона тасвир намуданд.

Муҳокима. Дар ин замина ҳадафи эҷоди «Шоҳнома», пеш аз ҳама, баланд бардоштани худшиносии миллии мебошад. Пас, бо боварии комил метавон қайд кард, ки тараннуми Ватан, ки яке аз рукнҳои асосии адабиёти ҷаҳон мебошад, дар осори Абулқосим Фирдавсӣ эҳсос мешавад ва паҳлуи мазкури эҷодиёти ӯ боиси ифтихори башарият, балки таъсирпазирии аҳли қалами ҷаҳон гардидааст.

Дар замони шуравӣ Тоҷикистону Эрон ҳамкориҳо ва робитаҳои қавӣ надоштанд, аммо ин ду кишвари ҳамзабон ва ҳамфарҳанг меҳостанд робитаҳои илмӣ, фарҳангӣ ва адабиро бештар ба роҳ монанд ва «робитаҳои байни ду кишвар дар асоси шартномаи Эрон – Шуравӣ, соли 1921 ва қарордодҳои минбаъдаи байнидавлатии ҳарду кишвар сурат гирифт. Соли 1943 бо таъсиси ҷамъияти робитаҳои фарҳангии Эрон-Шуравӣ дар Техрон ҳамкориҳои фарҳангӣ хеле ривож ёфтанд. Ба ин ҷамъият олимони шинохтаи Эрон – Саид Нафисӣ, Муҳаммад Саид, Ҳамид Сайёҳ ва дигарон шомил буданд, ки қорҳои зиёдеро анҷом додаанд. Соли 1944 нашриёти ҷамъиятии маҷаллаи «Паёми нав» таъсис ёфт, ки дар таҳкими робитаҳои маданӣ ва адабӣ нақши муҳим бозид» [16, с. 16].

Дар замони шуравӣ дар назди адабиёти шуравӣ вазифаҳои нави сиёсӣ ва ҷамъиятӣ гузошта шуданд. Вобаста ба ин мазмун адабиётшинос Ш. Ҳусейнзода қайд мекунад, ки «адабиёт ҳам ба иҷрои вазифаҳои бузурги панҷсолаҳои минбаъда пурра сафарбар карда шуд, тематикаи он ҳам назар ба замони ҷанг тағйир ёфт» [17, с. 65].

Хулоса. Ҳамин тавр гуфтан зарур аст, ки Иттиҳоди Шуравӣ барои омӯхтан ва таҳқиқи шоҳкориҳои ниёгонамон, бахусус Ҳаким Фирдавсӣ шароит фароҳам оварда, дар илмҳои гуногуни филологӣ, ба мисли адабиётшиносӣ, забоншиносӣ, таърих, фарҳангшиносӣ, сиёсатшиносӣ, санъат, ҷуғрофиё ва дигар соҳаҳо як қатор қорҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва амалӣ анҷом ёфтанд.

Адабиёт

1. Абулқосим, Фирдавсӣ. *Шоҳнома. Иборат аз 9 ҷилд [Ҷилдҳои 1-9] / Ба ҷоп таҳиякунандагон К. Айнӣ, З. Аҳрорӣ, Б. Сирус, М. Девонакулов. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 268 с.*
2. Бақозода, С.А. Таҷассуми худшиносӣ ва ҳудодоҳии таърихӣ халқ дар осоридрамавӣ ва синамоии Сотим Улугзода / С.А. Бақозода // *Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. - 2025. № 5 (118). - С. 177-184.*
3. Карамӣ, М. Ҳамосаи ҳамосаҳо. (ба заб. форсӣ) Ҷилди 1. / М. Карамӣ. – Техрон: Интишороти Висман, 1370 ҳ. – 298 с.
4. Қодиров, А. Таълими идеяҳои ватандӯстии Шоҳнома / А. Қодирова // *Маориф ва маданият, 1956. 23 октябр. – С.3.*
5. Лоҳутӣ, А. Сарсухани «Алмосҳои мардонагӣ» // *Қуллиёт. Иборат аз 6 ҷилд Ҷилди 6 / А. Лоҳутӣ. – Душанбе: Наир.дав.тоҷик, 1963. – С. 122-124.*
6. Лоҳутӣ, А. Шеър ва достонҳо / А. Лоҳутӣ. – Душанбе: Маориф, 1986. – 232 с.
7. Мирзозода, Х. Таърихи адабиёти тоҷик Китоби I / Х. Мирзозода. – Душанбе: Маориф, 1987. – 489 с.
8. Муллоаҳмад, М. Паёми ахлоқии Фирдавсӣ / М. Муллоаҳмад. – Душанбе, 2003. – 261 с.
9. Муллоаҳмад, М. Ховаршиносии мумтоз / М. Муллоаҳмад // *Адабиёт ва санъат, 1985. 17 январ. – С. 3.*
10. Муллоҷаев, С. Ҳимояи Ватан аз назари Фирдавсӣ / С. Муллоҷаев // *Комсомоли Тоҷикистон, 1974, 7 июл, – С.3.*
11. Отахонова, Х. Абулқосим Фирдавсӣ / Х. Отахонова. – Душанбе: Ирфон, 1962. – 79 с.
12. Отахонова, Х. Таҳаввули жанри достон дар назми муосири тоҷик / Х. Отахонова. – Душанбе: Дониш, 1983. – 363 с.

13. Сатторов, А. *Аз таърихи афкори адаби ва эстетикӣи форсу тоҷик (асрҳои X-XV) / А. Сатторов // Дисс. барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филология. – Душанбе, 1972. – 179 с.*
14. Улугзаде, С. *Таджикские писатели в дни Отечественной войны // Коммунист Таджикистана, 1945, 25 декабря. – С. 1.*
15. *Фирдоуси 934-1934 // Сб. Восток, – Т. 2. – М.Л., 1935. – 341 с.*
16. Хусейнзода, Ш. *Гуфтор аз ганҷи суҳан / Ш. Хусейнзода. – Душанбе: Маориф, 1985. – 224 с.*
17. Хусейнзода, Ш. *Ҷои суҳанварон қошои дил аст / Ш. Хусейнзода // Шарқи Сурх. № 7, 1961. – С. 64-67.*
18. Шарифов, Х. *Ташаккули афкори адабии тоҷик дар асрҳои X-XI / Х. Шарифов. Дисс. барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филология. – Душанбе, 1970. – 163 с.*
19. Шозиёева, Г.П. *Масъалаҳои таърихӣ-муқоисавӣи осори Ҳофиз ва Шекспир / З.М. Ёрбекова // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2023. № 4 (106) С. 117-120.*
20. Шозиёева, Г.П. *Фирдавсӣ ва Шекспир / Г.П. Шозиёева. – Душанбе, 2021. – 300 с.*
21. Шокириён, М. *Адабиёти миллӣ –вориси аслии маънавияти миллӣ / М. Шокириён // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. - 2025. № 3 (116) – С. 237-241.*
22. Явич, М. *Абулқосим Фирдавсӣ. Кит., Абулқосим Фирдавсӣ (Тарҷумаи В. Державин) / М. Явич. - Сталинобод: Таджикгосиздат, 1950. – С. 13-23.*
23. Arberry, Arthur. *Classical Persian Literature / Arthur Arberry. – London, 1958. – 234 p.*

ХУДШИНОСИИ МИЛЛӢ ДАР «ШОҲНОМА» ВА ТАЪСИРИ ОН БА АДАБИЁТИ МУОСИРИ ТОҶИК

Дар мақолаи мазкур муаллиф масъалаҳои омӯзиш ва таҳқиқи осори ниёгонамон, ба вижа Абулқосим Фирдавсӣ дар замони шуравӣ пажӯхиш намудааст. Маълум мегардад, ки муҳаққиқони шуравӣ ба шохкорӣи Абулқосим Фирдавсӣ базои сазовор додаанд, зеро Абулқосим Фирдавсӣ ҳамчун ахтари тобанди адабиёти форсии тоҷикӣ, афкор ва мавқеи умумибашарӣ ва умумифарҳангиро дороанд. Чунин таҳқиқот дар марҳилаи рушди шуравӣ нисбат ва оғози ин давр мавқеи олиро касб намудааст. Барои дарёфт намудани ин гуна масъалаҳо байни донишмандон, муҳаққиқон ва шарқшиносони собиқ шуравӣ пули маърифат, дар шакли анҷуман, конфронс ва Симпозиумҳои мухталиф ба роҳ монда шуд. Масъалаҳои худшиносӣ, ҳувияти миллӣ ва инсонсолорӣ дар адабиёти халқҳои ҷаҳон мавқеи вижа дошта, ба сифати ифодакунандаи мазмуну муҳтавои воқеӣ бештар дар асарҳои ҳамасӣ инъикос меёбанд. Аз замони пеш то ҳол ба ин мушкилот бештар аҳли адаб, яъне шоирону нависандагон ва муҳаққиқону донишмандон таваҷҷуҳи хосса зоҳир намудаанд. Шоирӣ ватанпарвар Абулқосим Фирдавсӣ чунин масъалаҳоро нахустин маротиба ба пуррагӣ ба қалам додааст. Андешаҳои баланди инсондӯстӣи шоир, ки то ҳанӯз арзиши худро нигоҳ доштаанд, дар замони муосир дар масоили дигари иҷтимоӣ, ба мисли ватандӯстӣ ва ҳувияти миллӣ барои тарбияи ахлоқии мардуми сайёра имрӯз ва фардо ҳам хизмат намояд.

Калидвожаҳо: ҳувияти миллӣ, ватанпарварӣ, Ҳаким Фирдавсӣ, башардӯстӣ, ғоя, муҳаққиқ, «Шоҳнома», нобиға, мочаро, сарчашма, иҷтимоӣ, сохтор, ватандӯстӣ, Иттиҳоди Шуравӣ, тоҷик, ҳувияти миллӣ.

НАЦИОНАЛЬНОЕ САМОСОЗНАНИЕ В «ШАХНАМЕ» И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА СОВРЕМЕННУЮ ТАДЖИКСКУЮ ЛИТЕРАТУРУ

В данной статье автор изучил вопросы изучения и исследования произведений наших предков, особенно Абул Касима Фирдоуси, в советское время. Очевидно, что советские исследователи дали достойное основание шедевр Абулькасима Фирдоуси, как яркий шедевр таджикско-персидской литературы, обладает универсальным и всеобщим культурным мнением и позицией. Подобные исследования достигли высокого положения на этапе развития Советского Союза и в начале этого периода. Для выяснения подобных вопросов между учеными, исследователями и востоковедами бывшего Советского Союза был организован обмен знаниями в виде различных встреч, конференций и симпозиумов. Вопросы самосознания, национального самосознания, человечности занимают особое место в литературе народов мира и как выражение содержания реального содержания находят свое отражение преимущественно в эпических произведениях. С древнейших времен и до сих пор этой проблеме особое внимание уделяли люди литературы, то есть поэты, писатели, исследователи и ученые. Впервые такие вопросы полностью написал поэт, патриот и гуманист Абулькасим Фирдоуси. Высокие гуманитарные идеи поэта, до сих пор сохранившие свою ценность, должны послужить в новое время и в других социальных вопросах, таких как патриотизм и национальная идентичность, нравственному воспитанию народов планеты сегодня и завтра.

Ключевые слова: национальная идентичность, патриотизм, Хаким Фирдоуси, гуманизм, идея, исследователь, «Шахнаме», гений, история, источник, социальный, структура, патриотизм, Советский Союз, таджик, национальная идентичность.

NATIONAL IDENTITY IN THE “SHAHNAME” AND ITS INFLUENCE ON MODERN TAJIK LITERATURE

In this article, the author studied the issues of studying and researching the works of our ancestors, especially Abul Qasim Ferdowsi, in Soviet times. It is obvious that Soviet researchers gave a worthy basis to the masterpiece of Abulkasim Firdavsi, because Abulkasim Firdavsi, as a bright poster of Tajik-Persian literature, has a universal and universal cultural opinion and position. Such research reached a high position during the development of the Soviet Union and at the beginning of this period. To clarify such issues, an exchange of knowledge was organized between scientists, researchers and orientalists of the former Soviet Union in the form of various meetings, conferences and symposiums. Issues of self-awareness, national identity, humanity occupy a special place in the literature of the peoples of the world and, as an expression of the content of real content, are reflected mainly in epic works. From ancient times to this day, people of literature, that is, poets, writers, researchers and scientists, have paid special attention to this problem. For the first time, such questions were written in full by the poet, patriot and humanist Abulkasim Firdavsi. The poet's lofty humanitarian ideas, which have still retained their value, should serve in modern times and in other social issues, such as patriotism and national identity, for the moral education of the peoples of the planet today and tomorrow.

Keywords: national identity, patriotism, Hakim Firdavsi, humanism, idea, researcher, “Shahname”, genius, history, source, social, structure, patriotism, Soviet Union, Tajik, national identity.

Дар бораи муаллиф

*Одиназода Сафармоҳ Нурулло
Унвонҷӯи кафедраи адабиёт ва
журналистика
Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи Моённо
Назаршоев
736000, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хоруғ,
кучаи Ш. Шохтемур, 29*

About the author

*Odinazoda Safarmoh Nurullo
Applicant of Department of the Literature and
Journalism
Khorog State University named after Moyonsho
Nazarshoev
736000, Republic of Tajikistan, Khorug, Sh.
Shoshtemur street, 29*

Об авторе

*Одиназода Сафармоҳ Нурулло
Соискатель кафедры литературы и
журналистики
Хорогский государственный университет
имени Моённо Назаршоев
736000, Республики Таджикистан г. Хоруғ,
улица Ш. Шохтемур, 29*

МАФҲУМИ «ШАРҲ» АЗ ДИДГОҲИ А. НАСРИДДИН

Саидов М. Ф.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Илми адабиётшиносӣ дар гули таърихи дурударози худ вусъату густариши чашмгире пайдо намудааст, ҳамзамон дар матну сохтори он бахшҳо ва зербахшҳои мухталифе ба зухур расидаанд. Гурӯҳе дар бистари замон ба рукҳои устувору мустақили адабиёт табдил гаштаанд. Шояд миёни риштаҳои мавҷуди илми адабиётшиносӣ яке аз печидатарин бахш шарҳ ва шарҳнависӣ бошад. Ҳар риштаи адабиётшиносӣ мусалламан душвориву буғранчиҳои хоси худро дорад, ки аз муҳаққиқ ҷиддиат, истодагӣ ва вусъати назару шинохти пешакиро тақозо мекунад. Дар ин миён ба андешаи мо яке аз мушкилтарин соҳа дар шинохти адабиёт риштаи шарҳ ва шарҳнависӣ ба шумор меравад. Дар адабиётшиносии тоҷик ҳарчанд мақолаҳои қобили мулоҳизае перомони амри шарҳнависӣ ҷистиву ҷигунагии шарҳ таълиф гаштаанд, вале ба назар чунин мерасад, ки дар ин росто лозим аст корҳои бештари таҳқиқӣ сурат бигирад. Дар адабиётшиносии мо муҳаққиқон ба бисёре аз осори маъруфи бузургони пешин ба таври комил ё ба пораҳое аз онҳо шарҳ навиштаанд. Гоҳо ба як асар дар ҳилоли замон чандин шарҳ навишта шудааст, ки ин амр аз чанд ҷиҳат метавонад дархури таваҷҷуҳи аҳамият бошад, масалан мо шарҳҳои зиёдеро бар девони Шамсиддин Ҳофизӣ Шерозӣ, Гулистони Саъдӣ, «Маснавии маънавӣ» дар ихтиёр дорем [2, с. 20]. Қасрати ин шарҳҳо худ чунин пурсишро дар зеҳн эҷод мекунад, ки иллату заминаҳои ин рӯҷу ва бархурд ба осори мавриди назар шинохта шавад. Гузашта аз ин, замони имрӯз аз пажӯҳандагон тақозо менамояд, ки то он ҷо ки мақдур аст, бархе аз шарҳҳо мавриди тақобулу қиёс қарор бигиранд. Иҷрои ин амал метавонад натиҷаҳои матлубро ба бор биёрад. Гузашта аз ин вусъати ошноӣ ва шинохти муҳотабро ба матни аслии комил созад. Ҷойи таъкид аст, ки шарҳнависӣ бидуни шак амали сангину заҳматталабест, чун пешорӯи пажӯҳанда амри мутолиоти фаровон, ошноӣ бо сарчашмаҳои мухталиф ва дониши амиқу фарогирро мегузорад.

Қобили зикр аст, ки шарҳ ҳамчун мафҳум ё истилоҳи адабӣ дар аксари фарҳангу қомусҳо ва донишномаҳо анқариб ба як маънӣ омадааст. Масалан, дар «Фарҳангномаи адабии форсӣ» омадааст, ки: «шарҳ дар луғат ба маънии пора-пора қардан, гушодану фароҳ қардан ва дар маҷоз дар маонии кашф, тафсир, басту баён, ташреҳ, тавзеҳ, ошқор қардан ва маъсалаи мушкилро баён қардан аст» [19, с. 863].

Дар маъҳази мазкур намунаҳое аз осори шоирони классик нақл шуда, ки дар матни онҳо вожаи шарҳ баёнқунандаи яке аз тобишҳои маъноии ғавқ аст. Барои равшан шудани маъсала чанд мисолро нақл мекунем.

Ба ҳар васфе, ки гӯям, 3-он фузун аст,
Зи ҳар шарҳе, ки ман донам, бурун аст [13, с. 87].

Ё ки:
Гар зи ғамам сад яке шарҳ диҳам пеши кӯҳ,
Оҳ диҳад посухам кӯҳ ба ҷойи садо. (Ҳоконӣ)

Ё ки:
Гар бигӯям шарҳи он беҳад шавад,
Маснавӣ ҳафтод ман коғаз шавад.
Шарҳи ин ҳичрону ин сӯзи ҷигар,
Ин замон бугзор то вақти дигар [20].

Чунин шавоҳидро дар адабиёти тоҷик метавон фаровон пайдо намуд. Маъниҳои додашуда ҳарчанд шабеҳи якдигаранд, вале дар бархе аз нуқот аз ҳам тафовут доранд. Дар истилоҳ бошад, калимаи номбаршуда маънии алоҳида дорад. Дар фарҳангномаҳои адабӣ зикр шуда, ки «ба он ҷи дар тавзеҳи сухани пӯшидае нависанд ва низ ба китобе, ки бад-ин гуна дар тавзеҳи матолиби китоби дигар навишта шуда бошад ва онро наздик ба ғавқ кунад, гӯянд» [20, с. 864].

Тавре ки маълум аст, дар радифи шарҳ муродифҳои дигаре мисли тафсиру тавзеҳ мавҷуданд, ки ба гунае маънирасони матлубанд. Танҳо марзи қорбурди ин вожагон тибқи назари муҳаққиқон мутафовит аст. Барои равшан шудани матлаб сухани адабиётшиносии номвари тоҷик А. Насриддин нақл мешавад. Мавсуф муътақид аст, ки «баъди зухури ислом ва пайдоиши назарияи шеърӣ араб шарҳнависӣ дар заминаи оёти «Қуръон» ва аҳодиси

набавӣ ва ҳамчуни мушкilotи осори Имраулқайс, Лабид Абутаммом ва шоирони дигар оғоз ёфта, шуруҳи оёту ҳадис андаке сонитар ба унвони «илм-ут-тафсир» шинохта шуданд ва давоми асрҳои миёна садҳо тафсири мукаммали Куръон бо сураҳои ҷудогонаи он, ҳамчуни аҳодиси Муҳаммад (с) ва ёрони ӯ ба қалам омаданд. Баъдтар тавзеҳи осори диниро ба унвони тафсир шинохтанд ва осореро, ки ба маънидоди мушкilotи адабиёти бадеӣ ва илмӣ оиданд, мусаммо ба шарҳ карданд» [10, с. 24].

Тавзеҳи калимаи шарҳ ба маъни, ки муроди мост, чунин омада: «ташреҳ, баён, таъйин, кашф, эзоҳ, боз намудани чигунагӣ. Рӯшан кардан. Гузора, гузориш...» [8].

Дар яке аз сарчашмаҳо муътабари дигар, яъне «Доиратул-маориф»-и форсии Ғуломхусайн Мусоҳиб шарҳро “луғати арабӣ, ба маънии пора-пора кардану гушодан” таъриф кардааст [3]. Дар сарчашмаи мазкур таърифи истилоҳии шарҳ ба гунаи зер аст: «Он чӣ дар тавзеҳи маънии пӯшидаи сухани нависанда ва низ китобе, ки бад-ин гуна дар тавзеҳи матолиби китоби дигар навишта шуда бошад ва онро надик ба фаҳм кунад, - гӯянд» [3]. Чи тавре ки дида мешавад, дар ин таърифҳо ба ҷанбаи наздиксозии матн ба фаҳму баёни маънии пӯшидаи он ишорат шудааст. Ба дигар сухан, шарҳи матн иборат аст аз эҷоди пайванду иртибот миёни як асару хонандагонии он. Дар ҳар сурат, мақсад аз шарҳнависӣ наздик сохтани мухотабон ба матн ва эҷоди роҳҳои дурусти пайванду иттисол байни асару мухотаби он аст. Бо дарназардошти ин метавон гуфт, ки шорехи як асар зимни шарҳнависӣ ба се унсури аслий дидор мекунад: халлоқи асар, матн ва мухотаб. Вучуди ин се унсур тақозо дорад, ки маърифату шинохти халлоқ, дарку фаҳми каломи ӯ хонандаро ба фаҳмиши дурусти матн бирасонад. Аз сӯйи дигар, шорехро метавон нафаре шумурд, ки муваззаф аст чараёни барқарории иртиботро байни эҷодкору мухотаб сахлу осон созад. Набояд фаромӯш намуд, ки барои шарҳи як матни адабӣ равиши илмӣ муносиб бо моҳияти он бисёр зарур аст. Ҳамзамон интиҳоби чунин равише таваҷҷуҳи вижаро ба матн талаб менамояд, то шорехро ба мақсади ниҳонии шарҳнависӣ бирасонад. Албатта, диққату таваҷҷуҳи лозим ба навъи матн, дар назар гирифтани сатҳи мухотаб, мақсади шорех аз шарҳнависӣ ва дар ниҳоят равише, ки барои анҷоми он интиҳоб мешавад, аз омилҳои таъсиргузор дар муваффақият, ё адами он мебошад.

Дар сарчашмаҳои русӣ калимаи латинии «комментарий - commentarius» муродифи шарҳ аст. Зикр шуда, ки шарҳ як навъи таҳқиқи адабӣ аст, ки ба мутуни адабӣ, интиқодӣ ва публисисти дода мешавад. Муҳаққиқи рус Рейснер С. А. бар ин назар аст, ки новобаста аз он ки шарҳҳои адабӣ манзури кадом бахше аз хонандагон мегардад, ба сари худ мустақил нестанд, балки тобеи матни адабӣ мебошанд [16].

Дар фарҳанги Ожегов таъкид шуда, ки ҳадафи шарҳ баёни мушкilotи матни алоҳида аст, бо кумаки он мубҳамоти матн равшан мегарданд, ки ин худ бахше аз ҷанбаи илмӣ иттилоотии асари мавриди назар аст. Гузашта аз ин, манзур аз шарҳ баёну қазоват ва андешаҳои интиқодӣ перомуни мавзӯе мебошад [14].

Мураттибони фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ дар баёни шарҳ чунин овардаанд: «1. баён кардан, тавзеҳ кардан; баён, тавзеҳ ва маънидод кардани ягон масъалаи илмӣ; **шарҳи ҳол** баёни аҳвол ва зиндагонии шахсӣ, ҳолнома. 2. китобхое, ки махсус дар тавзеҳ ва баёни ягон асар навишта мешавад: **шарҳ додан (кардан)** маънидод кардан, баён кардани мазмуни чизе» [18, с. 628].

Дар луғатномаҳои англисӣ низ ба таври умум манзур аз «comment» коммент – тафсиру тавзеҳ ва баёни эродот мебошад [9].

Ногуфта намонад, ки шарҳнависӣ дар адабиёти мо таърихи қадима дорад. Қабл аз он ки таърихчаи онро мо мурур кунем, ба ҷанд нуктае бояд таъкид кард. Аслан шарҳнависӣ аз муҳимтарин ҷаҳлиятҳои илмӣ аст, ки ба гунаҳои гуногуни хонандагону пажӯҳандагонии осори адабӣ кумак мерасонад. Дар замони имрӯза шарҳҳо ҷойгоҳи муҳимме дар амри фаҳму дарки умуми хонандагон аз осори адабӣ иҷро менамоянд. Дар асри ҳозир бе мавҷудияти шарҳу тафсирҳои шоиста ва муносиб аз матнҳо барои кишрҳои мухталифи мардуми ҷомеа бисёре аз осори адабӣ аз назарҳо дур андохта мешаванд. Аз сӯйи дигар, бахши зиёде аз осори адабӣ дар радиҳои матнҳои омузишӣ ҳастанд ва равшан сохтани гӯшаҳои тоҷики онҳо дар шарҳнависӣ барои истифодаи анбӯҳи донишҷӯён амри ногузир аст. Аз ҷониби дигар, ба навиштаи муҳаққиқон «забон дар бистари замон масири таҳаввулу тақомулро мепаёмояд ва бо гузашти айём бар бархе истилоҳоту таъбир гарди фаромӯшӣ менишинад. Аз сӯйи дигар таъбири печидаву тасовири дерёб дар каломи бархе аз шоирону нависандагон барои муосирон ҳам ба роҳатӣ қобили дарёфт нест. Масоиле аз ин даст ҳамвора зарурати пардохтан ба шарҳу таҳайюли мутунро гӯшзад мекунад» [18, с. 144].

Тавре ки гуфтем, вучуди шарҳҳо барои хонандагону муҳаққиқони матнҳои бузурги адабӣ нақши муҳимму ҷойгоҳи хоше доранд, зеро дарку фаҳми матнҳои адабӣ, ки аз умри

баъзе қарнҳо мегузарад, бисёр душвор аст. Аз ин гузашта пешрафту камоли шарҳнависӣ дар гузари замон яксонӣ якмаром набудааст. Дурахшишу рушди он мисли дигар падидаҳои конуни инсонӣ ба вазъи сиёсӣ-иҷтимоии замон аъмоли ҳокимони вақт пастрафти сатҳи ақидагиву андешагии ҷомеа бастагӣ доштааст. Гоҳо ҷангу кушторҳои мудҳише дар сарзаминҳои мо сурат гирифта, боиси ақибуфтадагиву нузули риштаҳои мухталифи илм, аз ҷумла шарҳнависӣ гаштааст. Яке аз чунин падидаҳои нангин ҳуҷуми таҳрибкорӣ ва анҷоми кушторҳои ваҳшатангези муғулу тоторҳо дар сарзаминҳои мо буд. Бо зуҳури ғитнаи муғул ва эҷоди гусастагӣ дар низоми фикрӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии Хуросон ва Ироқ шуморе аз орифон муҳоҷират карда, дар Туркия, аз ҷумла дар Қуния сукунат варзиданд. Ин рӯйдод дар интиқоли фарҳангу маорифи Хуросон ва Осиёи хурд таъсири амиқе дошт. Замони салтанати муғулҳо дар амри шарҳнависӣ қорҳои шоистае, ки арзи вучуд намуданд, мансуб ба Ҳоҷа Насируддин Тусӣ ва Начмиддин Дабиристон буданд. Дар он айём дигар қорҳои арзандае анҷом нашуд, агар ҳам таълифоте сурат гирифт, ба таври мисол муъҷазу ҳулосашуда буд ва дар атрофи суҳанони пешиниён давр мезад. Албатта, танҳо ҳамлаву вайронкориҳои муғулу тоторҳо набуд, ки мучиби заъфу сустии ин амр гардид. Гап дар ин аст, ки аз асри XXI шуруъ карда, андешаи таъаббуди тақлид ва истинод бар суҳанони пешиниён неру гирифта буд ва ин дар сифати тарбияти мардуми мусалмон таъсири боризе дошт. Тибқи низоми ҳоким бар ҷомеа бо дастури ҳулафои аббосӣ касе аз мударрисон ҳақ надошт, ки аз навиштаҳои худ ҷизеро ба шогирдонашон тадрис кунанд, ё маҷбур созанд, ки аҳкоми илмҳои дигареро мисли фикр ҳифз намојанд, балки таълимоту гуфтаҳои шайхонро ба хоҳири эҳтиром аз онҳо ва аз рӯи табаррук ба шогирдон биёмузанд. Албатта, чунин аъмоле озодиро аз мударрисон мегирифт ва доираи фаъолияти онҳоро маҳдуд месохт. Аз сӯи дигар, ҳамин амр сабаб шуд, ки олимону донишмандон ба хоҳири ҳимояти фикру андешаи пешиниён даст ба амри шарҳу тавзеҳ ва тафсир заданд. Дар натиҷа китобҳои зиёде ба нашр расид, ки барои шогирдону дилбастагони мутуни адабӣ роҳнамо гардид. Бояд зикр кард, ки аксари шарҳу тавзеҳоту талхисҳо арабӣ буданд ва аҳамияти дарсӣ доштанд.

Перомуни шеваи нигориши шарҳҳо дар фарҳангҳо зикр шуда, ки бар ду гунаанд. Нахуст шарҳе, ки дар он «мумкин аст шорех дар шарҳи худ тамоми каломи матнро ёд накунад, балки ҳар ҷое аз матнро, ки лозимаи шарҳдонист, биёварад ва сипас ба шарҳи он бипардозад, мисли тафсири «Кашшоф»[4], ё ин ки тамоми калимоти матнро биёварад ва сипас ба шарҳи он бипардозад» [18, с. 864]. Ва ин гунаи дувум худ ду навъ аст: Яке ин ки қисме аз ибороти асло бо лафзи «қол» (гуфт) оварад ва он гоҳ ба шарҳи он бо лафзи «ақул» (мегуям) пардозад, ки дар ин сурат калимоти матн аз шарҳи он мучаззову ҷудо мешаванд. Дигар он ки «ибороти асло бо шарҳи он таркиб карда, китоби манзӯҷ аз аслу шарҳ падида оварад, бад-ин сурат ки ҳар ҷо ки калимоти асло салоҳ надонист, рӯи он хат кашида ё ранге ҷуз ранги хутути матн ё дурушту барҷаста нависад» [18, с. 864].

Ба қавли муҳаққиқон баъзе аз шорехони мутуни адабӣ дар бозсозии таркиботу иборот ба гунае мумтозу бомаҳорат буданд, ки тафовуту бартарии миёни матни аслу матни шарҳро пайдо кардан душвор аст. Нафари аввалине, ки дар таърихи фарҳангу адаби мо ба навиштани шарҳи музҷӣ даст зада, - Ҳоҷа Насируддини Тусӣ мебошад. Навъи дигари шарҳҳо ҳам мавҷуданд, ба ин маънӣ, ки баъзе аз шорехон матни адабии мавриди назарро аввал тарҷума мекарданд ва баъдан ба матн шарҳ менавиштанд. Аз сӯи дигар, шорехон ба баъзе аз матнҳо, ки аслашон форсӣ аст, ба забони ғайр ба он шарҳ навиштанд. Бояд зикр намуд, ки калимаи шарҳ дар адаби мо бо номи **ҳошия** низ ном мешавад. Аслан ҳошия расонандаи маънии тарафу қанор ва иборотест, ки дар атрофи китоб навишта мешаванд. Ба андешаи А. Насриддин, «ҳошия зиёдат илҳокот ва шуруҳе аст, ки дар атрофи китобҳо нависанд ва он аз ҳашв – ба маънии зоида, ё аз ҳошия ба маънии қанора аст» [18, с. 865].

Дар адабиёти таҳқиқӣ аз анвои дигари ҳошиянависӣ, мисли ҳошияи қанори китобӣ ё ғайри муодим зикри ном карданд. Ҳошияи китобӣ аслан маҷмуи қайдҳое аст, ки дар атрофи китоб нигошта шуданд. Аммо дар сурате ки қайдҳо дар китоб алоҳида ё ҷузъи алоҳида ҷамъоварӣ мешуданд, онро ҳошияи муавама мехонданд. Барои мисол, муҳаққиқи эронӣ Эраҷ Афшор, ки дар таҳқику тадвини масоили адабӣ қорҳои назаррасеро анҷом додааст, «Ёддоштҳо»-и адабиётшиносии маъруф аллома Қазвиниро тадвину мунташир намудааст. Ин ёддоштҳо дар асл шарҳу эзоҳ ва қайдҳое мебошанд, ки мавсуф дар дар ҳошияи китобҳо гузоштааст.

Мавзуи шарҳу шарҳнависӣ бо он ки собиқаи тулонӣ дорад, дар адабиётшиносии муосири тоҷик ба гунае шоиста мавриди таҳқику арзёбӣ қарор нагирифтааст. Албатта, мақолаҳои алоҳидае, ки иртиботе ба амри шарҳнависӣ доранд, мавҷуданд, вале дар умум фарогири ҳама масоили шарҳнависӣ нестанд. Дар ин миён танҳо муҳаққиқи пурқор А. Насриддин паҷӯшишҳое мабсуту арзандаеро ба анҷом расонидааст, ки лозим донистем

атрофи дидгоҳҳои ӯ изҳори назар намоем. Хулосаи таҳқиқоти мавсуф бори нахуст соли 1990 (мелодӣ) таҳти унвони «Проблемаҳои маърифати бадеӣ ва шарҳу тафсири осори адабиёти форсу тоҷик» таълиф гардида буд [1].

Мавсуф қабл аз тарҳи масъала перомуни шинохту маърифати адабиёт мушкилоте, ки зимни таҳаққуқи ин амр ба вучуд меояд, изҳори назар мекунад. Эшон ба ин назар аст, ки аз замоне ки масоили адабӣ дар сурати поэтика ва зебошинохтӣ мавриди таҳқику арзёбии муҳаққиқон қарор гирифт, ҳамзамон масъалаи шинохту маърифати адабиёт ва сатҳи омодагиву дарки хонанда ба миён омад. Номбурда ин андешаро бо зикри андешаҳои маъруфттарин муҳаққиқону назарияпардозони улуми инсонӣ тасбит намудааст. Воқеан осори адабӣ ба хонанда ё муҳотаб нигаронида шуда ва таваққуи як адибу нависанда аз манзурсозии осораш шинохтест, ки аз ҷониби муҳотабон дар натиҷаи омӯзишу ошноии афкори ӯ ҳосил мешавад. Дар ин маврид дарку пазириши сиришту моҳияти асар ба дараҷаи тафаккури андешаи адабӣ ва ҷаҳоннигарии муҳотаб бастагӣ дорад.

Дар адабиёти таҳқиқӣ вобаста ба фаҳмишу дарке, ки аз хондани як асар дар зехни хонандагон ба зухур мерасад, муҳотабонро ба се гурӯҳ ҷудо мекунанд. Гёте роҷеъ ба гурӯҳи хонандагон мазмунан чунин менависад: «Гурӯҳи аввал онҳое мебошанд, ки аз асар лаззат мебаранд, мутаассир мешаванд, вале андешаманд нахоҳанд шуд, гурӯҳи дувум сари хондаи хеш ба мувоқиқа мераванд, вале мутаассир намегарданд, гурӯҳи савум хонандагоне мебошанд, ки андешмандона ба шавқ меоянд ва аз ғояти шавқ дар дунёи андеша пайсипарӣ мекунанд. Маҳз ҳамин гурӯҳ қодиранд, ки ҳама нафосат ва нозуқиҳои каломи бадеӣро фаро бигиранд» [5, с. 34]. Ин гурӯҳбандӣ касро ба хулосае меорад, ки дараҷаву сатҳи адабиёти як миллат ба андозаи маърифати хонандагон алоқаманд аст. Албатта, дар ин миён адабиёт низ лозим аст нерӯманду андешазой бошад. Адабиёти сатҳӣ, ки аз гузоришҳои маъмулии падидаҳои муҳити перомун, бозтоби воқеапардозҳои оддӣ иборат бошад, қодир нест таваҷҷуҳи муҳотаби хешро ҷалб созад. Омӯзишу мурури вазъи адабиёту ҷанбаи маърифатгарии ҷомеаи адабии Тоҷикистон муҳаққиқро ба ин натиҷа расонда, ки дар замони ҳозир дар ҷомеаи адабӣ тафаккури зехни таҳлилӣ ба гунае шоиста мавҷуд нест ва сабаби нахустини он ба матни асар ва хонанда вобаста аст. Иллати дигаре, ки сабабгори заъфу нузули андешаи таҳлилгар мебошад, қанор рафтани маърифатгарон аз сарчашмаҳои шаклгирифтаву инсиҷомёфтаи шеваҳои шинохту маърифат ва амри шарҳу тавзеҳи адабиёти пешин аст.

Муҳаққиқ дар атрофи раванди суратпазирии шинохту маърифат андеша намуда, ба ду омили муҳим таъкид меварзад. Ӯ дуруст қайд мекунанд, ки ҳангоми маърифати як асар мумкин аст маърифатгар ба умқи кунӣ ҳадафу матлаб, моҳияту муҳтавои асари муаллиф нарасад. Ин вазъ мучиби он мегардад, ки дар атрофи матни асари мавриди назар шарҳу тавзеҳоти муҳталифу дигаргуна ба вучуд биёяд. Албатта, сабаби ин дигарфаҳмӣ сатҳи донишу густурдагии назари шореҳ аст. Мазкур ба сифати мисол аз 18 байти оғози «Маснавии маънавӣ» ёдовар мешавад, ки шореҳон ба он зиёда аз 20 шарҳ навиштаанд. А. Насриддин боварманд аст, ки номдортарин шореҳони «Маснавӣ» Мавлавиро қомилан идрокшуда нашумурдаанд ва марзи андешаву таҳқиқро дар ин замина барои муҳаққиқони ҷавон боз мондаанд.

Ноғуфта намонад, ки шоирону нависандагони бузурги адабиёти мо ҳанӯз дар замони хеш эҳсос мекарданд, ки осори эшонро аз ҳамзамонон қантар қасе аст, ки фаҳму дарк месозад. Ин мушкилро иддае аз эшон дар сурудаҳои хеш қайд кардаанд. Масалан, дар ғазалиёти Бедил абёту таркиботи мушкилу ғайри қобили дарк зиёд аст. Омили дуюме, ки А. Насриддин дар раванди маърифати асари мавриди назар қорсоз медонад, ин аст, ки гоҳо хонандаи асар зимни ошноӣ бо навиштаи муаллиф дар каломи ӯ тобишҳои тозаии маъноиро пайдо мекунанд, ки аз мадди назари нависанда дур мондаанд. Аз сӯйи дигар, ба қавли ӯ чунин амале имкон дорад, ки маҷрои шарҳу шинохтро аз шохроҳи асли мунҳариф созад. «Махсусан вақте ки андеша ва пиндошт аз қаринаи тафаккури ҷаҳоншиносии замони муаллиф берун равад» [10, с. 21].

Муҳаққиқи ёдшуда бар мабноси иттилооти мавҷуд ба чунин натиҷа расида, ки маъмулан осори асили адабӣ бо як бор хондану ошно шудан қобили шинос нестанд, зеро фарогири рамзҳову маъноҳои таҳтӣ, ишораҳову таъкидҳои ҳадафманданд, ки ҳангоми дидор бо онҳо ҷилваҳои нави маъноии қалом дар онҳо ба ҷашм мерасад, ҳамзамон мақсаду мароми муаллиф қобили дарк мешавад [11]. Муҳаққиқ А. Насриддин дар қитоби зикршуда аз илми «ҳерменевтика» ёдовар мешавад, ки нахустин бор дар Юнони қадим ҳамчун як бахши назарияи сухан ба майдон омада буд [11, с. 12]. Ҳерменевтика аслан иборат аст аз назария ва ҳунари шарҳу тафҳими матнҳо, рамзҳо ва дигар анвои иртиботот. Ҳерменевтика фанни фалсафист, ки ба таҳқиқи шеваҳои шарҳу тавзеҳ мепардозад ва вижагиҳои матн, назаргоҳҳои муаллифон ва дигар хусусиятҳои фарҳангии матнро барои дарки амиқи маънӣ

фарогир аст. Риштаҳои корбурди ҳерменевтика мухталиф аст. Ин бахшро ҳам дар адабиётшиносӣ, равоншиносӣ, ҳуқуқшиносӣ, диншиносӣ метавон истифода кард. Дар адабиётшиносӣ маъмулан ҳерменевтика барои таҳлилу ошкорсозии маънии мутуни адабӣ истифода мешавад.

Ба андешаи А. Насриддин, дар адабиётшиносии суннатӣ илми шарҳу тафсирро метавон ҳамчун синоним ё муодили ҳерменевтика қабул кард. Ҳарчанд дар адабиётшиносии мо ин илм бо вучуди доштани мероси бузурги пураарзиш ба ғушаи фаромӯшӣ супурда шудааст. Ба андешаи мазкур, танҳо пас аз зуҳури ислом ва пайдоиши назарияи шеърӣ араб «Шарҳнависӣ дар заминаи оёти Қуръон ва аҳодиси набавӣ», ҳамчунин мушкilotи осори Имраулқайс, Лабид, Абутаммом ва шоирони дигар оғоз ёфта, шуруҳи оёту ҳадис андаке сонитар ба унвони «илм-ут-тафсир» шинохта шудаанд ва давоми асрҳои миёна садҳо тафсири мукаммали «Қуръон» ба сураҳои ҷудогонаи он, ҳамчунин аҳодиси Муҳаммад (с.а.с) ва ёрони ӯ ба қалам омаданд. Баъдтар тавзеҳи осори диниро ба унвони тафсир шинохтанд ва осореро, ки ба маънидоди мушкilotи адабиёти бадеӣ ва илмӣ оиданд, мусаммо ба шарҳ карданд» [10, с. 24].

Бояд гуфт, ки бар хилофи шарҳу тавзеҳоте, ки дар заминаи осори диниву мазҳабӣ анҷом шудаанд, шарҳнависӣ дар таърихи суҳаншиносии форсу тоҷик аз қарни 11-ум ибтидо мегирад.

Ба андешаи А. Насриддин, қадимтарин шарҳе, ки дар заминаи адабиёт то рӯзгорони мо расида «Шарҳи қасидаи форсии Абулҳайсам» мебошад. Ин шарҳ дар китобхонаи Муродмулои Истанбул махфӯз аст [10, с. 24]. Ин шарҳ дар ҳақиқат рисолае мебошад, ки дар шарҳи қасидаи фалсафӣ сурудаи Ҳоҷа Абулҳайсам Аҳмад ибни Ҳасан Ҷурҷонӣ, ки бо василаи Муҳаммад бинни Сурхи Нишопурӣ дар асри 4 ё 5-и ҳиҷрӣ анҷом дода шудааст. Ётибору қиммати он бештар ба он бастагӣ дорад, ки хеле пеш суруда шуда, дорои қоидаҳои зиёде аст. Ин шарҳ бо тасҳеҳу муқаддимаи форсию фаронсавӣ тавассути шарқшиноси машҳур Ҳенри Корбен ва Муҳаммад Муин дар соли 1955 мелодӣ аз ҷониби бахши эроншиносии Институти Эрон Фаронса дар Эрон ба таърифи расид. Дар бораи тавачҷуҳи муҳаққиқон ба ин шарҳ муҳаққиқ А. Насриддин таҳқиқ мекунад, ки «сабаби таҳлил шудани шуруҳ дар қасидаи 88-байтии Абулҳайсам густариш ёфтани масоили мураккаби фалсафиву мазҳабист» [10, с. 25].

Бояд гуфт, ки Муҳаммад ибни Сурхи Нишопурӣ танҳо 76 байти қасидаро шарҳу тавзеҳ додааст. Ногуфта намонад, ки баъдан қасидаи мазкур мавриди тавачҷуҳи Носири Хусрав қарор мегирад ва номбурда ба он ду шарҳ менависад. Рисолаи Носири Хусрав ба забони форсӣ дар соли 462-и ҳиҷрии қамарӣ навишта шудааст. Бояд таъкид намуд, ки Носири Хусрав аз назари орову андеша дар адабиёти форсӣ ҷойгоҳи волоеро ишғол намуда. Худи Носири Хусрав чунин менависад, ки «мо ҳикмати диниву ҳикмати фалсафиро аз он ҷиҳат ҷамъ намудем, ки то дин аз авҳому ҳаёлот мубарро бошад ва нури дин ҷаъми ҳақимонро зиё бошад» [13]. Ҷи тавре ки аз ин гуфтаҳо бармеояд, ҳикмати динӣ, ки самарайи таълимоти анбиё ва нури маҳз аст, ҷунон дурахшишу равшание дорад, ки аксари ҷашмҳо тоқати дидани онро надоранд. Вақте ки ҳикмати фалсафӣ (дар осори мутааххирин аз ҷумла Носири Хусрав) ишора мешавад, ҳадаф аз он ҳикмати ҷунонӣ аст, ки дар Эрони бостонӣ ҳамчун ҳикमत ривож ёфта. Носири Хусрав ният дорад, ки байни нури ақлониву нури имонӣ ҷамъ кунанд ва нисбате барқарор кунанд, то қасоне, ки ғумроҳ мешаванд, аз ғирифтор омадан дар доми авҳом наҷот пайдо кунанд. Тарсу ваҳм ҳамеша душмани ақлу раҳзан аст, ҳаёл ҳам раҳзан аст ва агар партави нури ақл набошад, инсон дар ғирдобӣ тарсу ҳаёлоту сарғардонӣ меафтад.

Шояд то замони таълифи шарҳи номбурда перомуни осори арзишманди адабиёти форсӣ шарҳҳои дигаре таълиф шуда бошанд, вале то имрӯз иттилооти лозим перомуни онҳо мавҷуд нест, аз ин рӯ 2 шарҳи болоиро қадимитарин шуруҳ ҳисобидаанд.

Мурури пажӯҳишҳои мавҷуд дар заминаи шарҳу шарҳнависӣ А. Насриддинро ба ин натиҷа мерасонад, ки шарҳнависӣ шояд дар оғоз бештар сурати шифоҳӣ доштааст. Ба ин маънӣ, ки дар нишасту маҳфилҳое, ки дар иртибот бо қироати асарҳое мисли “Шоҳнома”, “Ғулистон” ва “Бӯстон” доирмегардида «матлабу маъноҳои ҷолиб тавзеҳ мешуданд, ҷун дар ин ҷамъомадҳо ба боз кардани ғиреҳи маонӣ ва уқдаҳои суҳансанҷӣ қомилан тавфиқ намеёфтанд, ногузир яке аз донишмандони мумтозро, ки одатан афзалтарини он доира буд, хоҳиш мекарданд шарҳе дар баёни ин мушкilot таълиф диҳад. Онҳо хуб мефаҳмиданд, ки боз кардани уқдаҳо ва парда аз рӯйи муҳаддараи маънӣ бардоштан муқддати мадиде дар соҳати он асар қумайти андеша рондани фозилони даҳрро тақозо мекард, ҳамчунин медонистанд, ки дар шарҳу бастӣ маъниҳо бояд даҳҳо фарҳангу қомус ва осори илмиву ашъори суҳанварони дигарро боздид кунанд» [16, с. 27].

А. Насриддин дар рисолаи худ ибраз медорад, ки ҳар шореҳе замони анҷоми амри шарҳнависӣ дидгоҳҳои муосирони ҳешро низ мавриди назар дорад. Маҳзи хотири ин, шарҳро лозим аст ҳамчун падидаи муҳимми адабӣ ба расмият шинохт, чун дар чорҷӯби як шарҳ аст, ки диди зебошиносӣ сатҳи андешагии мардуми як давр ҷилвагар мешавад. Нуктаи дигаре, ки қобили зикр аст, ин аст, ки дар тули замон шарҳнависӣ аз ҷаҳорҷӯби як матн берун омад ва дар радифи илми луғатнависиву фарҳангшиносӣ қарор гирифт. Бинобар ин, шореҳони пешин аслан донишмандони забардасте буданд, ки бо ҳар риштае аз илм ошно буданд. Албатта шарҳнависӣ дар адабиёти форсу тоҷик дар нахустин марҳилаи зуҳури худ бо илми фарҳангшиносӣ иртиботи густурда дошт.

Адабиёт

1. Абдуманнон Насриддинов. Википедия. Фаъолияти илмӣ [Манбаи электронӣ]. – URL: <https://tg.wikipedia.org/wiki> (санаи истифодабарӣ: 08.02.2026).
2. Ғанӣ Қосим. Баҳс дар осору афкор ва аҳволи Ҳофиз. / Қ. Ғанӣ // Ҷ.1. – Техрон, 1361. – 506. – Ҷ.2. – Техрон, 1362. – 707 саҳ.
3. Ғуломҳусайн Мусоҳиб. Доиратул-маориф (форсӣ). М. Ғуломҳусайн Эрон ношир: Амир Кабир. 1391 Ҷ. 2. – 1131 саҳ.
4. Имом Ҷодуллоҳ Маҳмуд ибни Умар аз-замаҳшарӣ. Ал-Кашиф ан ҳақиқи завомиз ат-танзил ва уюн ал-ақовил фӣ вуҷуҳит-таъвил. Ҷ. 1 Дорул-китоб-ул-арабӣ. Бейрут. Лубнон. Соли 1334.
5. Институт мировой литературы Им. А. М. Горького. Идеологическая борьба в современном мире. Теории, Школы, Концепции (Критические Анализы) Художественная Рецензия И Герменевтика. Ответственный Редактор Ю.Б. Борев Москва «Наука» 1985. – 288 с.
6. Каззоӣ Мирҷалолдин. Гузориши душвориҳои девони Ҳоқонӣ. / М. Каззоӣ // – Техрон, 1385, – с. 485
7. Кӯчарзода А. Саҳифаи тозае дар шинохти шахсияти Мавлоно Балхӣ. / А. Кӯчарзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – 2022. №7. – С. 174–179.
8. Луғатномаи электронӣ. www.farhang.org.tj Деҳқудо (санаи истифодабарӣ 08.02.2026)
9. Мюллер В. К. чопи 10-ум. Гос. издат. иностранных и национальных словарей. М. – 1963. с.
10. Насриддин А. Куллиёти осор. дар ҳафт муҷаллад. Ҷилди дувум. / А. Насриддин // Хуҷанд: Хуросон. 2013. – 636 с.
11. Насриддинов А. Нависанда ва шореҳи осори адабӣ. / А. Насриддин // – Душанбе: Дониш, 1990. – 131 с.
12. Насриддинов А. Маърифати адабиёт / А. Насриддин // Садои Шарқ, 1989. – №2. – С. 127–133.
13. Носири Хусав. Ҷомеъ-ул-ҳикматайн. Бо муқаддимаи Ҳенри Курбин ва Муҳаммад Муин. – Техрон, 1954. – 144 с.
14. Ожегов С. И. Словарь русского языка под редакцией Н.Ю. Шведовой. / С.И. Ожегов // – 16-е. из., испр. – М.: Рус. яз., 1984. 797 с.
15. Разӣ Аҳмад. Ҷусторҳои адабӣ. / А. Разӣ // Маҷаллаи илмӣ-паҷуҳишӣ, шумораи 181. Зимиёни 1389.
16. Рейсер С. А. Основы текстологии. Изд. 2-е Учебное пособие для студентов педагогических институтов. Л., «Просвещение», 1978. 176 с
17. Суҳбатова Н. Ҳикоятҳои «Маснави Маънавӣ»-и Мавлоно Ҷалолиддин Муҳаммад Балхӣ Румӣ. / Н. Суҳбатова // – Нашири дуҷуми тақмилифта. Душанбе: Паёми ошно, 2007. – 416 с.
18. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (ибора аз ду ҷилд) ҷилди 2. Душанбе – 2008. 944 с.
19. Фарҳанномаи адабии форсӣ (бо сарпарастии Ҳасан Ануша) Ҷ. 2. Техрон: Интишороти тавзеъ, 2002, – 1537 с.
20. Шаҷарӣ Ризо. Муаррифӣ ва нақду таҳлили шарҳҳои «Маснавӣ» / Р. Шаҷарӣ. – Техрон: Амири кабир, 1386. – 367 с.

МАҶҲУМИ «ШАРҲ» АЗ ДИДГОҲИ А. НАСРИДДИН

Дар мақолаи мазкур риштаи шарҳ ва шарҳнависӣ, маҷҳум ва таърихи пайдоиш ва густариши он ва афкори донишмандони соҳаи адабиёт перомони шарҳу шарҳнависӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Ба андешаи муаллиф, дар адабиётшиносии тоҷик ҳарчанд мақолаҳои қобили мулоҳизае перомони амри шарҳнависӣ чистиву ҷиғунагии шарҳ таълиф гашта бошанд ҳам, вале ба назар чунин мерасад, ки дар ин росто лозим аст корҳои бештари таҳқиқӣ сураат бигирад. Мавзӯи шарҳу шарҳнависӣ бо он ки собиқаи тулонӣ дорад, дар адабиётшиносии муосири тоҷик ба гунае шоиста мавриди таҳқиқи арзёбӣ қарор нагирифтааст. Албатта мақолаҳои алоҳидае, ки иртиботе ба амри шарҳнависӣ доранд, мавҷуданд, вале дар умум фарогири ҳама масоили шарҳнависӣ нестанд. Дар ин миён танҳо муҳаққиқи пуркор А. Насриддин паҷуҳишхое мабсути арзандаеро ба анҷом расонидааст, ки лозим донистем атрофи дидгоҳҳои ӯ изҳори назар намоем. Хулосаи таҳқиқоти мавсуф бори нахуст соли 1990 таҳти унвони «Проблемаҳои маърифати бадеӣ ва шарҳу тафсири осори адабиёти форсу тоҷик» таълиф гардида буд, ки натиҷаи ҷустуҷӯву кӯшишҳои эшон дар заминаи рисолаи докторияш маҳсуб мешуд.

Калидвожаҳо: шарҳ, фарҳанг, луғат, адабиёт, классикӣ, таърих, таҳқиқ, маснавӣ, паҷуҳиш, ҳошия.

ПОНЯТИЕ “ШАРХ” (КОММЕНТАРИЙ) С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ А. НАСРИДДИНА

В данной статье анализируется становление и развитие традиции комментирования рассматриваются терминологические аспекты и история возникновения данного направления, а также обобщаются теоретические взгляды литературоведов на методологию составления комментариев. Автор отмечает, что, несмотря на наличие ряда значимых публикаций, посвященных природе и специфике комментария в таджикском литературоведении, данная область нуждается в дальнейшем углубленном изучении. Несмотря на длительную историю существования, в современном таджикском литературоведении тема комментария и экзегетики не получила исчерпывающего научно-теоретического освещения. Существующие профильные статьи носят фрагментарный характер и не охватывают весь спектр проблем, связанных с теорией комментирования. Особое значение в этом контексте имеют фундаментальные труды исследователя А. Насриддина, чьи концептуальные взгляды стали предметом анализа в данной работе. Основные результаты исследований А. Насриддина были впервые представлены в 1990 году в работе «Проблемы художественного познания и интерпретации памятников персидско-таджикской литературы», послужившей основой для его докторской диссертации.

Ключевые слова: комментарий, лексикография, литературоведение, классическая литература, история, методология исследования, маснави, исследования, примечания.

THE CONCEPT OF “SHARH” (COMMENTARY) ACCORDING TO A. NASRIDDIN

This article analyzes the formation and development of the tradition of commentary (*sharhnavisi*), examines terminological aspects and the historical origins of this field, and synthesizes the theoretical views of literary scholars on the methodology of composing commentaries. The author notes that, despite a number of significant publications dedicated to the nature and specifics of commentary in Tajik literary criticism, this area requires further in-depth study. Notwithstanding its long history, the subject of commentary and exegesis has not yet received exhaustive scientific and theoretical coverage in modern Tajik literary studies. Existing specialized articles are fragmentary in nature and do not encompass the full spectrum of problems related to the theory of commenting. In this context, the fundamental works of the researcher **A. Nasriddin**, whose conceptual views are the subject of analysis in this paper, are of particular importance. The primary results of A. Nasriddin's research were first presented in 1990 in the work "Problems of Artistic Cognition and Interpretation of Persian-Tajik Literary Monuments," which served as the basis for his doctoral dissertation.

Keywords: commentary, lexicography, literary criticism, classical literature, history, research methodology, masnavi, research, annotations.

Дар бораи муаллиф

Саидов Мирҳидоятулло Файзуллоевич
Докторант PhD-и кафедраи забони форсӣ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 17
E-mail: saidov.mirhidoyatullo@mail.ru

Об авторе

Саидов Мирҳидоятулло Файзуллоевич
Докторант PhD кафедры персидского
языка
Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 17
E-mail: saidov.mirhidoyatullo@mail.ru

About the author

Saidov Mirhidoyatullo Faizulloevich
Doctoral student PhD, Department of Persian
Language
Tajik National University
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave 17
E-mail: saidov.mirhidoyatullo@mail.ru

ҲАВОДИСИ ЗИНДАГӢ ВА ТАСВИРИ ОНӢО ДАР АШӢОРИ НАРИМОН БАҚОЗОДА

Судурова С. Н.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Шоири маъруфи тоҷик, зиндаёд Наримон Бақозода аз ҷумлаи чехраҳои маъруф ва шинохташуда дар адабиёти бачагонаи тоҷик мебошад. Зеро ӯ бо ашъору осори гуногунмавзӯ ва гуногунжанраш дар инкишофи адабиёти бачагонаи тоҷик дар нимаи дуюми садаи XX ва замони истиқлол нақши шоиста гузоштааст. Аз ин рӯ, омӯзишу таҳқиқи масири ташаккули шахсияти адабию эҷодии ӯ, мероси адабиаш ва умуман саҳму нақши вай дар инкишофи назми кӯдакона дар адабиёти муосири тоҷик имкон медиҳад, ки равандро муосири назм дар ин қисмати адабиёти муосир хубтар амиқтар шинохта шавад. Зеро баъди солҳои ҳафтоди садаи XX ба истилоҳи Р. Амонов шеъри бачагона “ранги дигар” касб намуд [1, с. 170], ки дар он саҳму нақши шоири маъруф Наримон Бақозода хеле равшан ба назар мерасад.

Наримон Бақозода, ҷунони аз навиштаҳо ва мусоҳибаҳои худ шоир бармеояд, аз давраи ҷавонӣ дилбохтар назм бачагона будааст. Ба ҳамин хотир, аз нимаи дуюми солҳои шастаи садаи XX шуруъ карда, вай ба эҷоди ашъори бачагона пардохт ва дар як фосилаи кӯтоҳи замона дар байни адибони бачагонаи тоҷик мавқеи хос пайдо кард. Махсусан, таваҷҷуҳи хоссу амиқи шоир ба дунёи поку мубарро ва беолоиши кӯдакон, заминаи муваффақиятҳои адиб дар ин бахши адабиёти тоҷик гардид. Зимни баррасии адабиёти бачагонаи нимаи дуюми садаи XX, Н. Файзуллоев солҳои 70-80-ро ҳамчун марҳилаи навҷӯйҳои шакли мазмунӣ баррасӣ намуда, онро “давраи таҷадуди шеъри атфолӣ тоҷик” [11, с. 75] меномад, ки он воқеист.

Дар эҳёи суннатҳои адабӣ ва навароии навардозӣ дар назми бачагонаи солҳои мавриди назар дар баробари шоирони маъруфи бачагон М. Миршакар, У. Раҷаб, Г. Сулаймонова, Н. Розик, А. Шарифӣ ва дигарон шоири хушқареҳаи тоҷик Наримон Бақозода низ саҳим мебошад. Муҳимтарин фазилати адабию ҳунарии ашъори шоирони номбурда ба қавли Ҷ. Бобокалонова “ифодаи орзуҳои хосси атфол бо эҳсоси андешаи кӯдаконаи онҳост” [10, с. 73]. Воқеан, дар ашъори бачагонаи худ ин шоирон на танҳо бо забони кӯдакон сухан мегӯяд, балки эҳсоси андеша ва ҷаҳони ботинию зоҳирии онҳоро ҳам дар шеъри худ ифода менамояд. Намунаи ин қабил ашъорро метавон аз эҷодиёти ҳар як шоири бачагонаи тоҷик пайдо кард. Аз ҷумла, Наримон Бақозода дар тӯли фаъолияти адабию эҷодӣ, дар баробари тавлиди ашъори бачагона нахустин драмаҳои барои адабиёти атфолӣ тоҷик эҷод намуда, дар рушди ин навъи адабӣ саҳифаи тоза кушод.

Муҳимтарин асл, ки мавқеи ин шоири тавонову ҷӯи назми бачагонро дар адабиёти атфолӣ тоҷик мушаххас мекунад, ҷустуҷӯҳо, кӯшишҳои амиқи адабию эҷодӣ дар ҷаҳони зебои рангини кӯдакон, ибтикороти шоирона ва навардозии муносиб дар анвои адабии назми бачагона мебошад. Ҳунари адабию эҷодӣ ва тасвиргариӣ шоирро ба таҳқиқи гирифта Ю. Акбаров “нигориши зебо, ҷӯшу хурӯш, боziю шодӣ, кунҷковии атфол” [4] ва ғайраро аз ҷумлаи вижаҳои хосси шеъри ӯ ба шумор овардааст. Ин қабил фазилатҳои муҳими ашъори бачагонаи Наримон Бақозодаро муҳақиқон ҳанӯз аз мутолиаи маҷмуаи нахустини шоир “Гулдара” [4, с. 32] ба мушоҳида гирифта буданд. Аз ҷумла, шоир дар яке аз шеърҳои ин маҷмуа, ки “Чингилапо бузак” унвон дошт ва баъдан, дар байни хонандагон хурдсол хеле маъруфият пайдо намуд, таваҷҷуҳи аҳли назарро ба масъалаи пайванди инсону табиат ҷалб мекунад. Ғайр аз ин, дар ин маҷмуа шеърҳои “Хурӯсаки қут-қутӣ”, “Шапалак”, “Мавлонпишак”, “Мурғи кулангиям ҳаст” ва ғайра ҷой дода шудаанд, ки дар онҳо таҳқиқи бадеии мавзӯи зикргардида ба таври амиқ тавсия ёфта, тадриҷан масъалаи пайванди инсону табиат дар эҷодиёти адиб ба яке аз мавзӯҳои муҳиму асосӣ табдил меёбад.

Бояд гуфт, ки дар маъруфияти касбии шоир дар солҳои баъдӣ нақши маҷмуаҳои “Гулдара”, “Сурнайчӣ”, “Ҳандалак” ва драмаҳои “Бузак чингилапо” ва “Хонаи Зарғӯшбӣ” хеле калон аст. Ин асарҳо дар солҳои ҳаштоди садаи XX на танҳо адабиёти бачагонаи тоҷикро аз лиҳози шакли мазмун рангин сохтанд, балки онҳо мақому ҷойгоҳ ва мавқеи Наримон Бақозодаро дар ин адабиёт устувор намуда, инкишофи тамоилҳои тозаро

дар назму драматургияи бачагона дар адабиёти муосири тоҷик тақвият бахшиданд. Дар ин давра, равиши асосии ҷустуҷӯҳои шоирро, пеш аз ҳама интиҳоби мавзӯ, шеваҳои тозаии ниғориши адабӣ, ҳамбастагии баёни шоирона бо руҳу равони кӯдакон, таъсирпазирӣ аз назми шифоҳию фарҳанги мардум ташкил меод. Чунки шоир аз оғози масири адабию эҷодӣ зина ба зина, бо эҷоди ашъори ба завқу руҳияи кӯдакон созгор, ба дунёи рангини атфол ворид шуда буд. Дар ин маврид муҳаққиқони адабиёти бачагона назарҳои гуногун доранд. Аз ҷумла, Р.Амонов ба эҷодиёти халқ “эҷодкорона пайравӣ” кардани шоирро махсус таъкид кардаанд [2, с. 32].

Ин ҷиҳати ашъори бачагонаи шоирро ҳангоми мутолиаи шеърҳои дар тасвири образи хурӯсаки қут-қутӣ, шапараки атласӣ, мӯрчаи сиёҳи чун шаби тор, заргӯши орзупарвар ва ғайра метавон ба мушоҳида гирифт. Дар ин қабил ашъор муаллиф аз назми шифоҳии мардумӣ илҳом гирифта, бо истифода аз образҳо, ифодаҳо ва таъбирҳои мардумӣ фолклорӣ завқу эҳсосоти кӯдакро ба ҳаракат меовард. Намунаи ин қабил навҷӯҳо ва тозақориҳои шоир шеъри “Ҳой ла-ла” мебошад:

Ҳой ла-ла сирк омадааст,
Дар таги зирк омадааст.
Баррача қасир будааст,
Қурбоққа соҳир будааст.
Мушбача-чӣ ? –Гурбабоз,
Ҳалқачабоз Абуғоз!
Мӯрча-чӣ ? - Паҳлавон,
Қурбоқабой яккашон... [5, с. 6].

Ин шеър ҳам аз лиҳози мазмун ва ҳам аз нигоҳи тасвири баён ва истифодаи забону таъбирот ҷанбаҳои устувори халқӣ мардумӣ ва фолклорӣ дорад. Дар чунин мавридҳо шоир бо таъба ба ривояту афсона ва нақлу боварҳои дар байни халқ маъруф, ки ба фаҳму дарки ҳонандагони хурдсол мувофиқанд, тасвирҳои шоиронаи худро оғоз намуда, мавзӯи асосии асарашро бо истифода аз ифодаҳо, вожаҳо ва таъбирҳои халқӣ тавзеҳ медиҳад, ки намунаи ин шеъри “Қучо шуд иштиҳоям” низ мебошад. Муҳаққиқи маъруфи адабиёти бачагона Н.Файзуллоев шеъри номбурдари аз нигоҳи пайвандҳои мардумӣ халқӣ таҳлил намуда, онро дар маҷмӯъ, “дар шеъри кӯдакони тоҷик кашфшуда” [11, с. 76], номидааст, ки ин беамина нест. Илова бар ин, дар шеъри номбурда баъзе хусусиятҳои нотақрори кӯдакон, аз қабилҳои шӯҳтабӣ ҳазлқашӣ, пуршӯру шавқӣ ва ғайра равшан бозтоб мегардад, ки ин аз ғазилатҳои зотии ашъори бачагона ва худӣ адабиёти атфол сарчашма мегардад. Далели дигари ин нукта, сатрҳои зерин аз шеъри мавриди назари муҳаққиқ мебошад:

Ягон чизе нахӯрдам,
Ҷаҳат фуру рабудам.
Атола чил тағора,
Чил қулчаи зағора.
Дӯлона чил қачова,
Чил деги мошпиева.
Чил аспароба гелос,
Чил шаҳқоса яҳмос.
Чил дона қабки бирён,
Чил тарбуз аз паси он.
Чил лаъли қанду ҳалво,
Чил кӯза оби дарё.
Гӯед қунун давояш,
Қучо шуд иштиҳояш [6, с. 12-13].

Чунонки мебинем, дар ин шеъри танзомез василаи асосии тасвири бадеӣ санъати муболиға мебошад. Шоир бо истифода аз шумораи чил на танҳо санъати шуморро ҳангоми тасвир ҳеле моҳирона қорбарӣ мекунад, балки ӯ ба ин васила зинаи баланди муболиға гулувро дар назми бачагона қорбасти мекунад, ки он ҳеле зебо ва хотирмон сурат гирифтааст.

Ҳамин гуна ибтикороти аҷибӣ шоиронаи Наримон Бақозодари дар шеърҳои “Саволу ҷавоб” ва “Обҷувоз” ҳам мушоҳида қардан мумкин аст. Дар чунин мавридҳо шоир усули ҳосси тасвирро ба қор мебарад, ки он баёнгарӣ ҳунар ва истеъдоди нотақрори ӯ дар эҷоди шеърҳои бачагона аст. Дар ин қабил шеърҳо ба таъбири Р.Амонов “обуранги тасвири

манзараҳои зиндагӣ торафт равшантар, садои зиндагӣ баландтар ва гушнавозтар мегардад” [3, с. 178].

Ин андешаи муҳаққиро муҳтавои достони “Кенгуру мактаб кушод” ҳам таъйид мекунад. Дар ин асар, Наримон Бақозода хонандагони хурдсоли худро ба олами зебою рангин ва шавқовари афсонаҳои мардумӣ мебарад. Вай дар заминаи сюжетҳои халқию мардумӣ як афсонаи ҷолиби муосиру шоирона меофарад, ки хонандаи имрӯз аз мутолиаи он як ҷаҳон лаззати бадеӣ ва завқи адабию эстетикӣ мебардорад. Дар ин ҷо муаллиф аз номи алошақшақа суҳан мегӯяд. Алошақшақа бо забон ва лаҳни ба ҳудаш хос аз воқеаю ҳодисаи қарибулвуқуъ ба атрофиёнаш хабар медиҳад. Аккаи ба истилоҳи шоир алошақшақа мисоли ҷорчиёни деҳа аз кушода шудани мактаби нав хабар паҳн мекунад. Дар баёни ӯ ҳазлу шухӣ, зарофатҳои ҷолибу нотақрор ҷанбаҳои мардумӣ ва фолклории достони шоирро устувор месозанд. Ин шеваи тасвири бадеиро дар шеърҳои дигари бачагонаи Наримон Бақозода ҳам мушоҳида кардан мумкин аст. Ҷойи таъкид аст, ки ашъори бачагонаи Наримон Бақозода аз нигоҳи мазмун ва муҳтаво, баёни ғояву паёмҳои адабӣ ва тасвири ҷаҳони рангини атфол хеле зебо ва пурғановат мебошад.

Ҷазираи дигари ҷолиби тавачҷуҳи шеъри Наримон Бақозода маъниофаринӣ мебошад, ки ин шеваи тасвир ба баёни бадеӣ хосси салиқаи шоиронаи ӯст. Намунаи ин қабил шеърҳои шоир “Туйча” мебошад, ки дар он муаллиф арзиши заҳмат ва меҳнтро бо тасвирҳои хотирмон ва ҷолиб ба қалам медиҳад;

Мурчабибӣ хона рӯфт,
Мурчабибӣ шолӣ кӯфт
Музачаи локӣ дӯхт,
Куртачаю тоқӣ дӯхт.
Сонӣ давид дар ба дар,
Қард ба туяш хабар [7, с. 104].

Ин шеъри Наримон Бақозода бо баёни мавзӯ, маънӣ ва сужети тоза фарқ мекунад. Муҳим он аст, ки зарбу оҳанг ва вазни шеър бо таронаҳои мардумӣ ҳамсоз мебошад. Тозагии шеваи баён ва ҷолибияти шеъри мавриди назар низ дар ҳамин зоҳир мешавад.

Бояд гуфт, ки муҳимтарин ҷанбаи адабӣ ва ҳунарии ашъори Наримон Бақозода дар ҷусторҳои амиқу устувори ахлоқӣ ва тарбиявию маърифатии он зоҳир мешавад. Баррасии ин масъала пайванди маънавии эҷодиёти шоирро бо адабиёти дидактикии гузаштаи форсии тоҷикӣ равшан месозад.

Муҳаққиқи маъруфи адабиёти атфолӣ тоҷик Н. Файзуллоев зимни баррасии ашъори Наримон Бақозода, пайванди устувори маънавию ахлоқӣ ва тарбиятии шеъри ӯро бо ашъори шоирони классикии форсии тоҷикӣ, дар заминаи баррасии маҷмуаҳои “Алифбои дилкушо”, “Иди алифбо омад”, “Сурнайчӣ”, “Озод шов” ва ғайра зикр мекунад.

Ҷойи таъкид аст, ки мавзуи алифбо ва омӯхтани он аз масоили марказӣ ва муҳимми ашъори бачагонаи шоирони тоҷик аст. Аммо тасвири ин мавзуи суннатии шеъри кӯдак дар ашъори Наримон Бақозода маънию оҳанги дигар касб мекунад. Шоир бо тасвирҳои мушаххаси ҷузъиётҳои хотирмони омӯзиши алифбо дар синфҳои поёнӣ бо далелҳои равшан ба хонандаи хурдсол зарурат ва аҳаммияти саводомӯзиро дар зиндагии баъдии одамон нишон медиҳад. Вай собит менамояд, ки одамони босавод ва доно дар зиндагӣ муваффақу комёб мешаванд. Далели ин гуфтаҳо шеърҳои “Сайри чароғи забон”, “Алифбои дилкушо”, “Мактаббозӣ”, “Иди алифбо омад”, “Ҷураи Бобо-Алиф” ва ғайра мебошад.

Ҷунони ишора гардид, яке аз хидматҳои нотақрори Наримон Бақозода дар инкишофи адабиёти бачагонаи тоҷик, ин таълифи асарҳои бачагонаи соҳавӣ ё драматургияи атфол мебошад. Бо ибтикор ва иқдомҳои фарҳангпарваронаи ин шоири тавонои адабиёти бачгона, асарҳои зиёде дар саҳнаҳои театри лухтак, театри опера ва балети ба номи С.Айнӣ, Театри академӣ-драмавии ба номи А.Лохутӣ барои кӯдакон ба намоиш гузошта шуданд. Намунаи ин асарҳои саҳнавӣ “Алифбои дилкушо”, “Аҷузкампир”, “Бузаки чингилапо”, “Хонаи Заргӯшбибӣ”, “Ҳасанак алфасанак” ва ғайра мебошад. Воқеан, ин асарҳо дар замонаш манзури ҳазорҳо кӯдакон гардида буд ва онҳо дар тарбияи атфолӣ тоҷик нақши муҳим гузоштанд. Театри тоҷикро лозим аст, ки дар замони мо ҳам бо дарки арзиши баланди маънавӣ ва тарбиятию ахлоқияшон ин асарҳоро аз ҷед набаранд. Зеро таъсири асари соҳавӣ дар тарбияи кӯдакону наврасон нисбат ба осори дигар муассиртар ва муҳимтар аст.

Аксари муҳаққиқони адабиёти атфолӣ тоҷик маҷмуаи “Шеърҳо, афсонаҳо ва чистонҳо”-и Наримон Бақозодаро дар масири ташаккули шахсияти адабии ӯ муҳим арзёбӣ мекунанд.

Дар ин маҷмуа 49 шеър афсона ва чистонҳои шоир ба нашр расидаанд, ки онҳо дар якҷоягӣ нишондиҳандаи масири камолот ва такмилу ташаккули ҳунару истеъдоди шоирии ӯст. Зеро дар ин китоб ба ҷуз ашъори бачагонаи шоир шаш достони афсонавӣ ва сӣ чистони эҷодкардаи ӯ ба нашр расиданд. Танаввуи жанрии ашъори маҷмуаи зикргардида, нишондиҳандаи доираи фарроҳи фаъолияти адабию эҷодии шоир дар адабиёти бачагона мебошад. Бояд гуфт, ки Наримон Бақозода аз зумраи шоиронест, ки танҳо барои бачаҳо менавишт. Ин рисолати адабӣ масъулиятҳои зиёде ҳам дорад, ки шоир онҳоро бар дӯш гирифта, то охири умраш фидокорона ва содиқона дар рушду инкишофи адабиёти атфولي тоҷик хидмат намуд.

Баъди ба истиқлол расидани кишвар барои адибон, хосса барои намоёндагони адабиёти бачагона, ки масъулияти тарбияи насли наврасро бар дӯш доштанд, вазифаҳои тоза пеш омад. Ин қабл аз ҳама тарбияи насли наврас дар руҳияи худшиносӣ ва ҳудӯғҳои миллӣ буд. Дар ин давра Наримон Бақозода дар қатори шоирони дигари тоҷик ба хоҳири ба ниёзҳои замонаи нав мутобик намудани мазмуну муҳтавои адабиёти бачагона хидматҳои шоиста намуд. Ба нашр расидани маҷмуаҳои ашъори тозаҷодаи шоир “Алифбои дилкушо”, “Иди алифбо омад”, “Озода шав”, “Дунё ба умеди ман”, “Ҳоҳи саломат шавӣ”, “Сайри боғи даҳ адад” ва ғайра далели гуфтаҳои болоянд. Ашъори маҷмуаҳои номбурда, на танҳо бо тозагии мавзӯю мундариҷа ва паёмҳои адабӣ, балки аз лиҳози диду назари шоирона ҳам тафовут доранд. Шоир дар эҷоди ашъори бачагона дар ин давра худро хеле озод эҳсос мекунад. Баёну тасвирҳои шоиронааш бо адабиёти дидактикии классикии форсии тоҷикӣ пайванду ҳамбастагии қавии маъноӣ ва ғоявӣ дорад. Намунаи ин шеърҳои “Айб чист?”, “Ақои деҳқон”, “Манту”, “Парвоз”, “Саволу ҷавоб”, “Чаро ба қори Аҳмад қасе нагуфт раҳмат”, “Чароғаки роҳнамо”, “Кенгуру мактаб кушод” ва ғайра мебошад. Аз унвони шеърҳои номбурда ба равшани метавон дарк кард, ки дар ин давра бори ғоявии ашъори бачагонаи Наримон Бақозода пурбортар, пурмаънотар ва омӯзандатар гардидааст. Шоир ҳангоми тасвири сарнавишти алошакшақа дар достони афсонавиаш менависад:

Шақшақҳои алопар,
Дод чунин хушхабар.
-Ҳо ҳаракони ҳангӣ,
Шутурҳои кулангӣ,
Мурғони андалусӣ,
Китҳои укёнусӣ.
Филҳои харгумкашол,
Хирси сиёҳу шағол.
Кенгуручон зинда бод!
Имрӯз мактаб кушод-
Мактаби ҷангалистон
Дар лаби оби қалон [8, с. 11].

Чунонки мебинем дар ин шеър, на танҳо мазмун ҷолибу шавқовар, балки паёми адабии шоир ҳам тозаю омӯзанда мебошад. Вай ин шеваи баёну тасвирро дар маҷмуаи “Озода шав” ба намоиш мегузорад. Дар ин маҷмуа ҳунари мазмунофаринии шоир хеле равшан камол меёбад. Муаллиф дар ашъори бачагонаи худ тарзи баёни воқеа, тасвири ҳолату манзара, ашё ва ашхосу аҷноси мавриди назарашро хеле такмил дода, симои бадеии онҳоро дар шеър дурахшон ва барҷаста ба қалам медиҳад. Ба назари мо, яке аз сабабҳои асосии тасвирҳои равшан ва дидашаванда дар ашъори Наримон Бақозода ин ғароиши бештари шоиронаи ӯ ба воқеиятҳои зиндагӣ, амалу рафтор ва андешаю кирдори кӯдакон мебошад. Илова бар ин, шоир дар баъзе шеърҳои кӯдаконааш бо баёни мазмунҳои чистонгуна, ҳонандаи хурдсоли худро ба андеша қардан, ба фикр қардан во медорад, ки он дар адабиёти кӯдаконаи замони мо падидаи тозаю ҷолиб ва шоистаи пайравист.

Дар маҷмӯъ, ашъори бачагонаи Наримон Бақозода аз лиҳози мазмуну мундариҷа ва ғояю паёмҳои адабӣ хеле рангин ва пурбор мебошад. Шоир дар ифодаи тазодҳои ҷаҳони рангинӣ кӯдакон, дунёи поку беолоиши онҳо дар муқобили ҷаҳони пуртазоду пурхитилофи бузургсолон дасти тавоно, ҳунару истеъдоди расо ва дарку маърифати баланди адабию шоирӣ дорад. Осори мондагори ӯ солҳои тулонӣ дар тарбияи наслҳои гуногуни кӯдакону наврасони миллати тоҷик хизмат хоҳад кард.

Адабиёт

1. *Амонов Р. Адабиёти бачагона // Таърихи адабиёти советии тоҷик, ҷ. 6, к.1. - Душанбе: Дониш, 1982.-346 с.*
2. *Амонов Р. Насими Гулдара // Садои шарқ, 197,- № 10. – С.154-156.*
3. *Амонов Р. Адабиёт ва бачагон.- Душанбе: Ирфон,1981.-224 с.*
4. *Акбаров Ю, Муниси атфол // Адабиёт ва санъат, 1959, 20-уми октябр.*
5. *Бақозода Н.Гулдара.- Душанбе: Ирфон, 1969.-32 с.*
6. *Бақозода Н.Шеърҳо, афсонаҳо,чистонҳо.-Душанбе:Маориф,1971.-49 с.*
7. *Бақозода Н. Чи хушаст.- Душанбе: Маориф,1983,-11 с.*
8. *Бақозода Н. Дафтари мо-кони ганҷ.-Душанбе: Маориф,1997.-192 с.*
9. *Бақозода Н. Озод шав (шеърҳо).-Душанбе: Маориф, 2005.-11 с.*
10. *Бобокалонова Ҷ. Миршакар-шоири бачаҳо.-Душанбе: Ирфон,1976.-120 с.*
11. *Файзуллоев Н. Шеъри атфол дар қарни бист.-Хучанд:Нури маърифат, 2005.-221 с.*

ҲАВОДИСИ ЗИНДАГӢ ВА ТАСВИРИ ОНӢО ДАР АШӢОРИ НАРИМОН БАҚОЗОДА

Дар мақола зимни баррасии ҷанбаҳои мазмунӣ ва ғоявии ашъори Наримон Бақозода мақому ҷойгоҳи ин шоири маъруфи тоҷик дар адабиёти бачагони тоҷик муайян карда мешавад. Дар мақола зикр мегардад, ки шоир аз огози фаъолияти эҷодӣ содиқона дар рушди адабиёти бачагона, хосса назми кӯдакона заҳмат кашида, аз худ мероси арзишманди адабиро ба ёдгор гузоштааст. Ашъори Наримон Бақозода аз лиҳози мазмун ва тасвири бадеӣ бо ҷаҳони рангин, тафаккур ва психологияи кӯдакон иртиботи зич дорад. Шоир дар баёни маъниҳо ва ҳолатҳои ҳаёти ҳатман, дараҷаи фаҳму идрок ва маърифати кӯдаконро ба назар мегирад, ки ин дар шеърҳои бачагона шартӣ асосӣ мебошад. Бояд гуфт, ки фаъолияти эҷодии Наримон Бақозода дар ду марҳила: Замони Шуравӣ ва давраи Истиқлол ҷараён мегирад. Ашъори дар ин ду марҳилаи инкишофи адабиёти бачагона эҷод кардаи шоир аз ҳамдигар тафовут дорад. Ин тафовутро пеш аз ҳама дар мазмунофаринӣ, баёни ғояҳои адабӣ, ҷанбаҳои ахлоқӣ тарбиятии шеър ва жанрҳои адабии он метавон ба мушоҳида гирифт. Ба эътирофи аксари муҳаққиқони адабиёти бачагонаи тоҷик Наримон Бақозода шоири навоҳар мебошад. Ӯ дар баробари истифодаи фаровони унсурҳои халқӣ фолклорӣ, дар адабиёти мо нахустин шуда, як силсила асарҳои драмравӣ барои бачаҳо офарид, ки он воқеан, падидаи тоза буд. Дар маҷмӯъ, Наримон Бақозода бо хунари истеъдоди хосаи адабиаш, бо эҷодиёти рангину пурбораи адабиёти бачагонаи тоҷикро ғайр гардонид. Ин нукта дар мақола зимни баррасии шеърҳои дostonҳо ва асарҳои драмравии шоир собит карда мешаванд.

Калидвожаҳо: адабиёти бачагона, назм, шеър, тасвир, мазмун, ғоя, образи бадеӣ, кӯдак, раванговӣ, doston, адабиёти замони истиқлол, Наримон Бақозода.

ЖИЗНЕННЫЕ СОБЫТИЯ И ИХ ИЗОБРАЖЕНИЕ В СТИХАХ НАРИМОНА БАҚОЗОДА

В статье, анализируя содержание смысловые аспекты стихов Наримона Бақозода, автор определяется статус и место этого известного таджикского поэта в таджикской детской литературе. В статье отмечается, что с самого начала своей творческой деятельности поэт посвятил себя развитию детской литературы, особенно детской поэзии, и оставил после себя ценное литературное наследие. Стихи Наримона Бақозода, как по содержанию, так и по художественному изображению, тесно связаны с красочным миром, мышлением и психологией детей. Выражая смыслы и жизненные ситуации, поэт неизбежно учитывает уровень понимания, восприятия и образования детей, что является базовым условием для детской поэзии. Следует отметить, что творческая деятельность Наримона Бақозода протекала в два этапа: в советскую эпоху и в период независимости. Стихи, созданные поэтом на этих двух этапах развития детской литературы, различаются между собой. Это различие можно наблюдать, прежде всего, в содержании, выражении литературных идей, морально-воспитательском аспекте стихотворения и его литературных жанрах. По мнению большинства исследователей таджикской детской литературы, Наримон Бақозода — новаторский поэт. Наряду с обильным использованием фольклорных и народных элементов, он первым в нашей литературе создал серию драматических произведений для детей, что стало поистине новым явлением. В целом, Наримон Бақозода обогатил таджикскую детскую литературу своим уникальным литературным талантом и ярким, богатым творческим потенциалом. Это подтверждается в статье анализом стихов, рассказов и драматических произведений поэта.

Ключевые слова: детская литература, стихи, поэма, образ, содержание, идея, художественный образ, ребёнок, психология, рассказ, литература периода независимости, Наримон Бақозода.

LIFE EVENTS AND THEIR DEPICTION IN POETRY BY NARIMON BAKOZODA

In this article, analyzing the content and semantic aspects of Narimon Bakozoda's poems, the author defines the status and place of this renowned Tajik poet in Tajik children's literature. The article notes that from the very beginning of his creative career, the poet dedicated himself to the development of children's literature, especially children's poetry, and left behind a valuable literary legacy. Narimon Bakozoda's poems, both in content and artistic expression, are closely connected to the colorful world, thinking, and

psychology of children. Expressing meanings and life situations, the poet inevitably takes into account children's levels of understanding, perception, and education, which are fundamental to children's poetry. It's worth noting that Narimon Bakodoza's creative work spanned two stages: the Soviet era and the period of independence. The poems he created during these two periods of children's literature's development differ from each other. This difference can be observed primarily in the content, the expression of literary ideas, the moral and educational aspects of the poem, and its literary genres. According to most researchers of Tajik children's literature, Narimon Bakozoda is a pioneering poet. Along with his extensive use of folkloric and traditional elements, he was the first in our literature to create a series of dramatic works for children, a truly new phenomenon. Overall, Narimon Bakozoda enriched Tajik children's literature with his unique literary talent and vibrant, rich creative potential. This is confirmed in the article through an analysis of the poet's poems, short stories, and dramatic works.

Keywords: children's literature, poetry, poem, image, content, idea, artistic image, child, psychology, story, literature of the independence period, Narimon Bakozoda.

Дар бораи муаллиф

Судунова Салима Норасовна

Унвонҷӯи кафедраи назария ва таърихи адабиёт

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни

734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 121

About the author

Sudurova Salima Norasovna

Applicant, Department of Theory and History of Literature

Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni

734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121

Об авторе

Судунова Салима Норасовна

Соискатель кафедры теории и истории литературы

Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни

734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121

БАҲРОМ ШЕРМУҲАММАДОВ ВА ТАҲҚИҚИ АДАБИЁТИ КЎДАК

Ашрафзода Г. Р.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Муқаддима. Баҳром Шермуҳаммадов ба ҳайси адабиётшиносу фолклоршинос барои инкишофи адабиёти бачагона сахми бориз гузоштааст. У ҳамчун фолклоршинос ва муҳаққиқи адабиёти бачагона намунаҳои назми бачагонаи тоҷикро аз маҳалҳои тоҷикнишини Тоҷикистону Ўзбекистон ҷамъоварӣ намуд ва пояи адабиёти бачагонаи тоҷикро бо китоби “Назми халқии бачагонаи тоҷик” дар баробари дигар муҳаққиқон устувор намуд.

Фолклоршиносии варзидаи даврони соҳибистиклоли Тоҷикистон Саъдӣ Қосимӣ оид ба фаъолияти фолклоршиносии мавсуф чунин менависад: “Адабиёти ғуфтории тоҷикон дар радифи адабиёти навишторӣ дар саҳифаҳои дурахшони худ дурдонаҳои зиёди адабиро ҷой дода, ганҷинаи завуқ маънавиёт ва андӯхтаҳои таърихӣ фарҳанги омиёнаро маҳфуз доштаанд. Сӯруд як гунаи адабиёти ғуфтории ниёгони мост, ки бо тамомияти вижагӣҳои фаровонии вариантҳо аз ҳар ҷиҳат сазовори баррасиҳои ҷиддиву илмист. Маълум аст, ки то замони ба таҳқиқи жанри сӯруд пардохтани Баҳром Шермуҳаммадов масъалаи мазкур то андозае аз ҷониби шоирону нависандагон, адабиётшиносону фолклоршиносон, фарҳангшиносону муסיқшиносон ва дигар муҳаққиқону шарқшиносони дохилию хориҷӣ баррасию омӯзиш гардидааст” [5, с. 160].

Мавод ва усулҳои тадқиқот. Баҳром Шермуҳаммадов ба адабиёти ғуфтории кудакону наврасон аҳамияти хос зоҳир намудааст. Муҳаққиқ дар Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ зери роҳбарии Рачаб Амонов беҳтарин намунаҳои адабиёти ғуфториро ҷамъоварӣ карда, китоби “Назми халқии бачагонаи тоҷик”-ро манзури хонандагон гардонидаст.

Мундариҷаи китоби мазкур аз 187 саҳифа, муқаддима, 3 боб, хотима, тавзеҳот, маълумот дар бораи ғӯянда ва шореҳон, адабиёти истифодашуда иборат аст. Дар муқаддимаи китоби ғавқуззикр, доир ба адабиёти ғуфтории бачагон, ки як соҳаи қадимаи фолклор аст ва хусусиятҳои фарқкунандаи он аз адабиёти калонсолон оғоз мешавад маълумот пешкаш мегардад. Инчунин доир ба пурраю комил пажӯҳиш нашудани адабиёти ғуфтории кудакону наврасон ва мавҷуд набудани ягон асари илмӣ оид ба ин соҳа ишора мекунад.

Баҳром Шермуҳаммадов оид ба ин масъала чунин ғуфтааст: ”Фолклори бачагон як қисми таркибии эҷодиёти даҳанакии халқ бошад ҳам, хусусиятҳои хоси такрорнашавандаро дорост ва аз ин рӯ, сазовори омӯхтан ва таҳқиқ намудан аст” [10, с. 4]. Баҳром Шермуҳаммадов дар фасли “**Таърихи ғирдоварӣ ва нашри фолклори бачагон**” доир ба тартиб дода шудани рӯйхати Фонди фолклори тоҷик дар соли 1966 назар мекунад ва аз ҷониби олимону адибон ва дӯстдорони адабиёти шиғохӣ ғирд оварда шудани намунаҳои адабиёти ғуфтории кудакону наврасонро ёдрас мекунад ва дар айнӣ ҳол то аввали солҳои шастум ғирд овардани намунаҳои адабиёти ғуфтории кудакону наврасонро ҳолати тасодуфӣ меғӯяд: ”То аввали солҳои шастум ҷамъ кардани фолклори бачагон характери тасодуфӣ дошт. Ғирдоварии фолклори бачагон аз рӯи нақшаи муайян асосан соли 1960 шӯруъ гардид. Дар як муддати кӯтоҳ кормандони сектори фолклор, алалхусус муаллифи ин сатрҳо, аз шаҳру деҳоти РСС Тоҷикистон ва маҳалҳои тоҷикнишини вилоятҳои Самарқанду Бухоро, Сурхондарёву Қашқадарё ва водии Фарғонаи РСС Ўзбекистон материали фаровон ғирд оварданд. Ба фонди фолклор миқдори зиёди суруд, тезғӯяк, чистон, бозиҳои бачагон дохил шуданд” [10, с. 6].

Ба ин ғуфтаҳои фолклоршинос Б.Шермуҳаммадов сабтҳои овозии пажӯҳишгарон дар тасмаҳои магнитофон ва суратгузоришҳои лаҳзаҳои ҷудогонаи бозиҳои бачагон замима гашта буд. Бо таъкиди муаллифи китоб, нашри намунаҳои фолклори бачагонаи тоҷик аз охири солҳои бистум, (дар истисноӣ баъзе мақолаҳо) оғоз гардида, дар ҷиҳил соли охир намунаҳои он дар маҷаллаю рӯзнома ва китобҳои дарсӣ дарҷ гаштаанд.

Баҳром Шермуҳаммадов дар фасли “**Дарачаи омӯхта шудани фолклори бачагонаи тоҷик**” дар бораи фолклори бачагонаи тоҷик то солҳои шастум, мавҷуд набудани асари таҳлилий, ба истисноӣ мақолаи Воҳид Асрорӣ “Оид ба фолклори бачагон” нақл мекунад. Доир ба ин мақола чунин меғӯяд: ”Мақолаи В.Асрорӣ “Оид ба фолклори бачагона” дар

бораи сурудү таронаҳои маросимҳои Бойчечак, Соли Нав ва инчунин ҳодиса ва ашёҳои табиат баҳс мекунад” [10, с. 10].

Баҳром Шермуҳаммадов оид ба мақолаҳои А.А.Семёнов, М.Раҳимов, Н.Нурҷонов, Е.М.Пешерова, М.С. Андреев низ изҳори андеша намуда, омӯхтани хусусиятҳои гуногуни адабиёти гуфтории кӯдакону наврасони тоҷик ва аз муҳаққиқон талаб намудани пурмасъулиятро таъкид месозад.

Баҳром Шермуҳаммадов дар фасли сеюми муқаддима оид ба **“Масъалаҳои таснифи фолклори бачагон”** сӯхбат намуда, фолклори бачагон ва ҳамаи намудҳои адабиёти гуфториро, ки таҳқиқ кардааст, дар бар гирифтаниро тасдиқ менамояд. Андешаи ҷамъоварандагони намунаҳои адабиёти бачагонаи рус Г.С. Виноградов ва О.И. Капитсаро дар бораи маҳдудияти асарҳои бачагона наменпазирад ва чунин менависад: ” Фолклори бачагони ҳар халқ, аз ҷумла бачагони тоҷик, ба ғайр аз асарҳои махсуси барои хурдсолон эҷод намудаи калонсолон ва эҷодиёти ҳуди бачагон, асарҳоеро дар бар мегирад, ки аҳамияти онҳо дар эҷодиёти калонсолон ғум шуда, “моли” хоси бачагон шудаанд ва ё ҳануз дар байни калонсолон ва хурдтаракон муштарақанд” [10, с. 13].

Муҳаққиқ Б.Шермуҳаммадов ба чунин ҳулоса омада, адабиёти гуфтории кӯдакону наврасонро аз ҷиҳати мазмуну моҳият чунин тасниф мекунад:

1.Маводи фолклори оид ба таваллуд ва тарбияи кӯдак;

2.Асарҳои, ки сароянда ва иҷрокунадагони онҳо ҳуди кӯдаконанд;

Боби якуми китоби Б.Шермуҳаммадов “Назми халқии бачагонаи тоҷик” (аз саҳифаи 15 -34) **“Фолклор оид ба таваллуд ва тарбияи кӯдак”** ӯнвонгузорӣ шудааст ва дар бораи ҳаёти бачаҳои тоҷик сӯхбат мекунад. Таъкид бамаврид аст, ки расму оин ва маросимҳои халқи тоҷик баъд аз таваллуди кӯдак барпо мегарданд, ғуноғунанд. Дар “чилла” қарор доштани навзод ва аз ҳар ғуна қувваҳои бад ҳифз кардани ӯро тавассути мисол овардан аз мақолаи А.Л.Троитская баён мекунад: “Чилла дар ҳаёти навзод ва модари ӯ марҳилаи пурхатаре ба шумор меравад. Кӯшиш мекарданд, ки навзод ё модар дар хона ё дар ҳавли танҳо намонанд. Дар Хучанд, Конибодом, Шаҳристон, Исфара, Самарқанд, Бухоро, Панҷакент ва Сарғаҳи Зарафшон занон то ба ғаҳвора бастанӣ кудакашон шабонғах танҳо намехобиданд ва дар хона чил шаб шамъ ё ҷароғ меафрӯхтанд” [10, с. 19]. Дар минтақаи Кулоб занону ҷавонон дар чилла афсонагӯиву чистонгӯӣ мекарданд. Дар Бадахшон дар ҳавлии кӯдакдор то се - рӯзгии навзод бачаҳо ҷамъ омада бозиҳо мекарданд. Дар ин боб муаллиф доир ба маросими “Ғаҳворабандон”-и кӯдак, ки дар нӯҳ рӯзгии тифл меғузaronанд, маълумот меорад. Шермуҳаммадов Б. дар бораи маросими ғаҳворабандӣ аз мақолаи Н.Нурҷонов истифода карда, дар бораи ин маросими пуршукӯҳ дар Самарқанду Бухоро, Хучанду Исфара, Конибодому Панҷакент, Водии Фарғона маълумот меорад. Аз лаҳзаи ба олами ҳастӣ ҷашм кушодани тифли хурд ва ғаҳворабандони ӯ якҷанд маросиму урфу одат иҷро мегардад: чиллағурезон, дандонкафак, ноҳунгирон, мӯйисаргирон, мактабравӣ, мулҷардармиён ва ғайра ва хотиррасон мекунад, ки то имрӯз ин маросимҳо низ диққати пажӯҳишгаронро ба худ кашидааст.

Асосан, мӯлҷардармиён аз вилояти Бухоро расм шудааст. Имрӯз дар шаҳри Душанбе ургутӣҳо ва ўзбекзабонҳо онро ба расмият дароварда, ҳар сол ба синни 12 мучал расидани фарзанд ба ӯ сарупои нав мепошонанду хешу ақраборо ҷамъ оварда бо шириниҳо медиҳанд ва меҳмондорӣ мекунанд. Дар боби аввали китоб боз доир ба бозиҳои гуногуни хурдсолон ва навозишҳои он аз ҷониби бобову бибӣ, падару модар, мураббия пас аз ғаҳвора баромадан ва раҳгард шуданашон маълумот оварда шудааст: ”Дар сарғаҳи Зарафшон барои бачаро ҳангоми қадампартоӣ шердил намудан-“по-по”, те-те, мӯзасӯрҳак”; ”то-то, то-той, ҳудо ҳамрош, то-той”; ”чӣ -чӣ, чӣ” гуфтан ва пеши роҳаш “об барин равон шав” гуён об рехтан расм гардидааст.” [10, с. 28].

Ин ғуна расму одатҳо дар ҳар манотиқи гуногуни ҷумҳуриҳои Тоҷикистону Ўзбекистон мавҷуд буда, ва на дар ҳама ҳолат риоя карда мешавад. Маҳз дар ин боби китоби мазкур андешаҳои А.А.Семёнов ва М.С.Андреев доир ба ҷамъоварӣ ва сабти овозии ин ғуна маросимҳо таҳқиқ карда шудааст. Бозиҳои “Ҳавзак-ҳавзак”, “Додари додарон”, “Сагақум”, “Шутури ҷақмоқин” ва “Лелак -лелак” ҳастанд, ки дар Сурхондарё, Фарм, Кулоб, Қаротегин, Сарғаҳи Зарафшон, Самарқанд, Уротепаву Ғонҷӣ, водии Хуф ва ғ. иҷро мегардиданд. Масалан, бозии “Лелак -лелак” дар Ҳисору Фарғона, Ашту Данғара, Кулобу Самарқанд вомехӯрад:

Ин гуфт, ки : мерем,

Ин гуфт, ки : кучоба?

Ин гуфт, ки : дузиба

Ин гуфт, ки : а худои олам наметарсӣ-мӣ?

Ин гуфт, ки : мегирему мегурезем! [10, с. 32].

Боз як бозии бисёр ҳам машҳури кӯдакони Самарқанд “Шутури чаккон”-ро Баҳром Шермуҳаммадов таҳқиқ кардааст: “Калонсол ангушти ишоратӣ ва хурди дасти чапу ростро нӯг ба нӯг карда, ангуштони дигарро ҳам мекунад ва дар натиҷа шакли шутур ба вуҷуд меояд. Дар ҳангоми гуфтани сӯруди бозӣ ба навбат, гоҳ ангуштони ишоратӣ ва гоҳ ангуштҳои хурдро якҷоя ҳаму рост мекунад ва бо ҳамин роҳравии ноҳамвори шутур намоиш дода мешавад, ки чунин месароянд:

Ҳало, ҳало, ҳуй,

Шутури чамоқин-а,

Бинеш ямоқин-а

Почеш лайлича-я,

Чашмаш айнача-я,

Шутури лӯкка, лӯкка кун,

Шутури лӯкка, лӯкка кун [10, с.32].

Баҳром Шермуҳаммадов ишора кардааст, ки ин ҳар ду бозӣ аз забони Шамсиева Мақсад навишта гирифта шудааст. Боби дуюми китоб ” **Фолкори мавсимии бачагон**” унвон дошта (аз саҳ. 34-78) дар бораи маросимҳои мавсимӣ мебошад. Мусаллам аст, ки қисми зиёди фолклори кӯдаконро сӯруду тарона, бозиҳои мавсимӣ ташкил медиҳаду дар баъзе маврид калонсолон низ иштирок мекунанд.

Дар маросими Наврӯз як ғуруҳ духтарону писарон бо шодию сӯрур ба сабзорҳо баромада сабзаро зер мекунанд, то ки ба соли нави дигар низ сикҳату саломат бирасанд. Дар сайргӯҳ бачаҳои калонсол бо бозиҳои мавсимӣ сақобозӣ, тухмчанг, ғӯштингирӣ машғул мешаванду духтаракони зебо бошанд дар боғу ҳавлиҳо, дар майдони идғоҳ рақсу сӯруд меҳонанд. Чавонон ва хурдсолон арғунчақпарӣ менамоянд, ки Баҳром Шермуҳаммадов дар ин бора чунин гуфтааст: “Боварӣ доштанд, ки касе рӯзи Наврӯз арғунчақ равад, гуноҳи яқсолааш мерезад. Бинобар ин, аксари хонаводаҳо рӯзи Наврӯзӣ арғунчақ месохтанд. Духтаракон кӯшиш менамуданд, ки вақти арғунчақпарӣ баланд ҳаво гирифта, ба шохҳои дарахт расида барг қанда гиранд. Гумон доштанд, ки касе барги сабз қанад, ба ҳамаи муроду мақсадаш мерасад:

Ҳаво- ҳаводораиш катӣ,

Барги сафедораиш катӣ.

Ишкелу сандуқаш катӣ,

Чонам тасаддуқаш катӣ [10, с. 37].

Ин мисрабҳоро Баҳром Шермуҳаммадов аз Муминова Истадбӣ навишта гирифтааст. Ғайр аз ин Баҳром Шермуҳаммадов доир ба маросимҳои “Алафдаравак”, “Тулгардонӣ”, “Бойчечак”, “Сайли гули сӯрх”, “Суманак”, “Оби раҳмат” низ фикру ақидаҳои хешро баён доштааст. Лаҳзаҳои гулчинӣ хеле ҷолиб аст, ки кӯдакону наврасон аз маросими гулчинӣ бо тантанаву дабдаба бармегаштанд. Дар бегоҳирӯзӣ бо даста- даста гулҳои саҳроӣ ба мисли қарогӯш, сиёҳгул, зардгул, бунафша, бойчечак ба хона меомаданд. Сӯи калонсолон шодӣ мекарданд, ки бо дастагулҳо ба маскани зист баргаштаанд. Калонсолон бошанд дар мавриди ҳуд аз гулҳои ҷидаи хурдсолону наврасону чавонон, ки ғӯё рамзи баҳоранд, зиёрат карда, ба ҷашму абрӯвонашон меомолиданду дуо мегуфтанд, ки то соли дигар сикҳату саломат бирасанд: ”Худоё, моям ту барин беранҷ куна, ҳар сол туя савз куна, моя савзу мунаввар куна, вазнинии мун ай ту, сабукии ту ай мун” [10, с. 39].

Фолклори айёми баҳор боз бо тавсифи маросимҳои “Сустхотун”, “Ашагулон”, “Қамбар”, “Ялқон хотун”, “Дуои борон” пурра мегардад.

Дар идомаи боби дуюм “Фолклори айёми тобистон” ба таҳқиқ гирифта шудааст.

Одатан, бо фарорасии тобистон аҳолии шаҳрнишин ба боғот, мардуми деҳот бошад ба айлоку сари хирман мекӯчанд. Ба қорӯ бори хонавода духтаракон машғул гардида, бачаҳо ба молбониву алафдаравай, гандумкӯбӣ, хезумкашию мевачинӣ ёрӣ мерасонданд. Дар давоми ин қорҳо бачаҳо бозиҳои гуногун ташкил мекунанд. Вақте аз пода бармегаштанд, сӯрудӣ зеринаро замзама мекарданд:

Мол омад, мол омад,

Моли саркабой омад.

Шоҳашанда гул омад,

Пиждонашанда шир омад [10, с. 62].

Дар шаҳри Кӯлоб бошад чунин месароиданд:

Мол омаду мол омад,

Мол ай сари нов омад,

Хатича сувор омад.

Ду қавғаки лол омад.

*Яктеши нафас кардам,
Яктеши қафас кардам.*

*Э бобои пир, гуфтам,
Арғамчина гир гуфтам.... [10, с. 62].*

Бачаҳое, ки фасли тобистонро дар мевазору майдонҳои боғ мегузaronиданд дар мева ғундоштан ба калонсолон кумак мекарданд ва дар ин айём бо навъҳои гуногуни ғаллаворӣ ва зироат ошно мегаштанд. Ин ҳолатро Баҳром Шермуҳаммадов бо гирд овардани сӯруде, ки хангоми ангурчинӣ хӯрдсолон мехондаанд, тавассути навишта гирифта аз Ғаниев Абдукарим, баён кардааст:

*Кишмиш -кишти занон,
Э, биё, бача, ангура хӯр.
Хусайни-хусни занон,
Э, биё, бача ангура хӯр.
Васарға-васфи занон.*

*Э, биё, бача, ангура хӯр.
Дорой - дори занон,
Э, биё, бача, ангура хӯр.
Бахтиёрӣ- бахти занон,
Э, биё, бача, ангура хӯр...[10, с. 64].*

Фасли дигари боби дуюм **“Фолклори фасли тирамоҳ”** унвон дошта, доир ба мактабхон шудану серкор гаштани бачагон маълумот медиҳад. Маълум мегардад, ки бисёр ҷонварони табиат дар айёми тирамоҳи заррин ба ҷойҳои гарм сафар мекунанд аз назари бачаҳо дур мешаванд. Бо муносабати ин воқеаҳо бачаҳо сӯрудҳо дар бораи шӯтӯр, бўзғола, турнаро мегӯянд. Вале дар ин фасли тирамоҳ бозиҳо нисбат ба баҳору тобистон кам мегарданд.

Дар ин айём хӯрдтаракон бо **“Қурабозӣ”, “Харбуза пухт”, “Равотбозӣ”, “Донакбозӣ”, “Чормағзбозӣ”** ва ғ. шӯғл меварзанд.

Фасли сеюми боби дуюми китоби **“Назми халқии бачагонаи тоҷик”**-и Баҳром Шермуҳаммадов **“Фолклори фасли зимистон”** номида шуда, ба ҷаъолияти бачагони тоҷик дар айёми зимистони қаҳратун ба тасвир гирифта шудааст. Бачаҳо дар фасли зимистон аз ҳавлӣ берун намерафтанд, ё дар назди айвони ҳавлӣ ё дар таги дарашон бо бозиҳои **“Лелак-лелак”, “Гунгак-гунгак”, “Парид-парид”, “Чистонгуй”, “Лухтак”, “Мактаббозӣ”** машғул мешуданд.

Аввалин барфи фасли зимистонро хӯрдсолон бо шоди пешвоз гирифта, дар баробари калонсолон ба рафиконашон **“Хати барфӣ”** навишта, худ ба худ ба ҳамдигар тақдим мекарданд, ки касе хатро гирад, бояд зиёфат ташкил кунад.

Дар байни бачаҳои синну соли калон ин бозӣ бо тамоми қоидаҳояш иҷро мегардид. Тавассути **“Барфӣ”**- бачаҳо шарту шароити бозиро маълум мекарданд:

*Барф меборад бо фармони худо,
Барфи нав аз мову барфӣ аз шумо.
Реза – реза барф меборад сафед,
Як зиёфат аз шумо дорем умед... [10, с. 72].*

Ё дар Шӯғнон хангоми аз ҳад зиёд боридаи борону барф махсус лухтакчаҳоро сохта ҳамсоя ба ҳамсоя мегардониданду сӯруди бачагона мехонданд. Дар ҳақиқи зоғи алое, ки хунокиро нағз медидасту бо расидани фасли гармӣ сарашро дар мегирифтаст, сӯруди ҳазломез мехонданд:

*Зоғи ало,
Кучо мерай?
Лав-лави чар.
Чӣ мечинӣ?
Саргини хар.... [10, с. 72].*

Ҳамин тавр бачагон оид ба паррандаву ҷонварон мисли зоғ, гурба, сағ, турна сӯрудҳо месарониданд. Аз рӯйи қайдҳои муаллифи китоб муайян мегардад, ки бачаҳо бештар дар шабҳои зимистони қаҳратун гуфтани **“Чистон”**-ро дӯст медоштанд. Дар тамоми шаҳру деҳаҳои Тоҷикистон бозии **“Чистонбулбулон”** паҳн гашта буд:

*Булбулон хонаи кист?
Чанд марду чанд зан?
Шаш марду се зан?*

гуфта саволдиҳанда ишора ба миқдори аъзои оилаи назардоштаашро мегӯяд ва бачаҳо хонаҳои деҳаашонро мекобанд, то ки ҷавоб ёбанд. Хангоми наёфтани таслим гашта, деҳаашонро товон медиҳанд, ки чистонгӯӣ онҳоро мазааммат мекард.

Боби сеюми китоби **“Назми халқии бачагонаи тоҷик”**-и Баҳром Шермуҳаммадов **“Мундариҷа ва хусусиятҳои бадеии назми халқии бачагон”** унвон дорад. Муҳаққиқ сӯрудҳои халқии бачагонро дар чор қисмат таҳқиқ кардааст:

1.Сӯрудҳои алла; 2. Сӯрудҳои навозишӣ ва дӯстдорӣ; 3.Сӯрудҳои маросимӣ ва оид ба ҳодисаву ашӯҳои табиат; 4. Сӯрудҳои ғайримаросимӣ. Сӯрудҳои алла дар назми бачагонаи тоҷик нақши бориз дошта, эҷодкунандаву сароянда чинси занон: модару бибӣ, дояву мураббихоанд. Дар шӯр ва ҳастии кӯдак аввалин шӯда завқи маънавиро сӯруди алла мебахшад, ки ҳатто Абӯали ибни Сино дар китоби “Алқонун фи- тиб” доир ба фоидаи он маълумот оварда, гуфтааст: ”Барои қонъ кунонидани хоҳиши кӯдак ду василаро ба қор бурдан лозим аст: аввал, ғаҳвораи ўро мавзун ҷунбонидан, сонӣ, то ин ки хобаш барад, алла сароидан. Вобаста ба қобилиятҳо дар замири кӯдак майлу рағбате ба варзиш ва мусиқӣ ба амал меояд” [10, с. 79].

Тавассути алласарой модарон ҳамаи орзую умедҳои худро ифода менамуданд. Аллаҳои тоҷикӣ дар мавзӯҳои гуногун сӯруда шудаанд. Ба воситаи алла модар кӯдакашро васфу ситоиш мекунад. Дар аллаҳои модарон таъсири воқеаю ҳодисаҳои замон, мисли дар мадрасаву макотиб хонда савод баровардан, алалхусус азобу машаққати занон ва ҳасби ҳол сӯруда мешуд. Умуман, аллаҳо барои тавсифи тифлон гуфта мешуданд:

Алла гӯям аллаё

Чону дилам аллаё.

Хобаш барад аллаё,

Гули гандум аллаё,

Балогардон шавад мардум, аллаё,

Алла гӯям аллаё,

Гули шамба аллаё.

Балогардон шавад амба,

аллаё...[10,с.85].

Сӯрудани ин гуна аллаҳо аз ҷиҳати мавзӯ ва мазмун ба сӯрудҳои навозишии хӯрдсолон хеле наздик маҳсуб ёфта, дар тамоми матнҳои алла орзую амали занони тоҷик акс ёфтааст. Дар идомаи ин андешаҳои худ Б. Шермуҳаммадов ба як нуктаи нозук ишора менамояд, ки истилоҳи «сӯруд» то солҳои сиюми асри XX дар байни мардум вучуд надошт. Гӯё, он аз ҷониби муҳаққиқони насли ҷавон ба фолклоршиносӣ ворид карда шудааст... Асли калиди гап ҳам дар ҳамин ҷост, ки то солҳои охир сӯруд ҳамчун як жанри мустақили фолклори халқи тоҷик ба таври комплексӣ мавриди таҳқиқи монографӣ қарор нагирифта буд. Ба ин сабаб, дар бораи истилоҳи «сӯруд» ҳамчун жанри мустақили фолклорӣ муҳаққиқон гоҳе изҳори назар намуда, мавҷудият ва мӯроидиҳои онро дар сарчашмаҳо ва ҳам дар минтақаҳо ёдовар шудаанд. Агарчи баъзе намунаҳои жанрҳои дигари манзум ба монанди байт, дубайтӣ, рубой, ғазал низ гоҳе ҷун сӯруд сароида мешаванд, вале аз ҷиҳати сохтор онҳо аз сӯруд тафовут доранд. Сӯруд дар асоси пайвастагии чанд байт ё чанд рубой аз ҷониби сароянда сӯруда шӯда, аввалу анҷом дорад, ки ин масъала бояд ба таври ҷудогона бо далелҳо таҳқиқ шавад [5, с. 164 -165].

Баҳром Шермуҳаммадов дар бораи “Сӯрудҳои навозишӣ ва дӯстдорӣ”-низ маълумот додааст. Сӯрудҳои навозишӣ дар асл ба ҳолати саридастӣ ва раҳгард гардидани тифли навзод рост меоянд. Мақсад аз истифодаи ин гуна сӯрудҳо шодком кардани кӯдак мебошад. Якҷанд сӯрудҳои мавҷуданд, ки ҳаҷману шаклан хӯрд ҳам бошанд, дилчаспу форамад. Ин гуна сӯрудҳо доир ба ўзвҳои бадани кӯдак ва ҳаракатҳои ӯ бахшида шудаанд. Масалан, сӯруди “Сарак- сарак” ҳангоми бозӣ бо кӯдаки саридастӣ сӯруда мешавад:

Бача, бача, ҷони бача,

Очеи қурбони бача,

Дӯо кунад ҷони бача.

Бод мебарад парҳоша.

Қалпоқи қирмизӣ ба сар,

Ана, ҳай- ҳай ҳайҳоша [10, с. 87]!

Ин сӯурдро муҳаққиқ аз забони Эшназарова Парча сабт намудааст. Умуман, ҳамаи сӯрудҳои навозишии дар ин китоби Баҳром Шермуҳаммадов овардашӯда, ба навозишу дӯстдориини кӯдакону хӯрдсолону тифлони навзод бахшида шӯда, барои аввалин қадампартоии онҳо кӯмак мерасонанд:

Ҳа, дурсӣ, дурсӣ, дурсӣ,

Биё боли кӯрсӣ.

Дарду балоиш ба ҷонам,

Пешки хонеш маконам... [10, с. 89].

Доир ба “Сӯрудҳои маросимӣ ва доир ба табиат” низ маводи арзандае пешкаш гардидааст, ки бевосита аз тарафи худӣ Баҳром Шермуҳаммадов гирдоварӣ шӯдаанд. Мӯаллиф ин сӯрудҳоро ба ду қисм ҷудо мекунад: сӯрудҳои, ки оид ба ҳодисаву ашӯҳои табиат ва сӯрудҳои, ки дар бораи ҷонваронанд.

Сӯрудҳои қисмати аввал дар бораи ақидаҳои давраҳои гузаштаи қадима робита дошта, аз ҷониби калонсолон сӯруда шудаанд. Дар қадимулайём мардум доир ба ҳодисаҳои табиӣ маълумот надошта, ҳудро дар назди табиат оғиз ҳисоб мекарданд.

Брагинский И.С. доир ба ин ҳолат чунин андеша намудааст: “Аҷдодони тоҷикон Оғтоб, Оташ, Боду Шамол, Осмон, Раъду Барқ, Тиру Камон, Абр, Моҳ барин ашӯ ва қувваю ҳодисаҳои табиатро мепарастиданд” [10, с. 96].

Натиҷаи татқиқот нишон дод, ки якҷанд сӯрудҳо ба оғтоб, моҳ, абру борон, ғалла, нону об баҳшида шудаанд. Тоҷикони мо оғтобро ҳамчун қувваи ҳаёт, моҳро аломати тандурустӣ, мушқилкушоӣ, абрро маҳлуки зинда, боронро рамзи серию пурӣ, обро соҳиби ҳамаи қувваҳо меҳисобиданд. Дар аксари сӯрудҳои халқии бачагонаи тоҷик дар бораи ҷонварону ҳашарот, парандаю ҳайвонот низ тасаввуротҳои қадима оварда шудааст. Бачагон доир ба ин ҷонварон афсонаю ривоятҳо меғуфтанду медонистанд. Дар бораи ғахвораҷунбонак, замич, шонасарақ, чирчирақ, мусича, ғунҷишк, лаклак, фароштурук, зоғ, akka, шутур ва ғайра сӯруд меҳонданд. Хурдсолон оид ба рангу сурат, садои хониши парандагон маълумот доштанд ва дар сӯрудҳо меҳонданд. Дар бораи фароштурук, лонасозии он ва зуд париди рафтаниш шеър мавҷуд аст:

*Фароштурук,
Танам тунук,
Бача карам,
Қача карам,
Вурчиш! [10, с. 103].*

“Сӯрудҳои ғайримаросимӣ” бо ғуноғун будани мавзӯи ҳуд ҷолиби диққати хонандагонанд, ки дар онҳо лавҳаҳои ҳаёти маишӣ инсон, каму беш воқеаҳои таърихӣ низ тасвир шудаанд. Дар назми халқии бачагон сӯруд таронаҳо баҳшида ба меҳнат, ба рафти иҷрои ин ё он кор низ мавҷуданд, ки мавқеи арзандаи тарбиявӣ доранд. Масалан, сӯруде, ки ҳамчун намуна меорем, доир ба якҷанд навъи кор ошно месозад:

<i>Ахӯ, ахӯ, сулфа дорем, Модагави думкалта дорем. Модагав бурдем да оғул, Оғул дар мо нурия дод. Нурия бурдем да замин, Замин да мо гандума дод. Гандума бурдем да ҳарос, Ҳарос да мо ордака дод. Ордака бурдем да пӯстак,</i>	<i>Пӯстак да мо ҳамира дод. Ҳамира бурдем да танӯр, Танӯр да мо қулчая дод. Қулчая бурдем да ҷӯпон, Ҷӯпон да мо баррая дод. Баррека бурдем да мулло, Мулло да мо китоба дод. [10, с. 110].</i>

Муҳаққиқ ин сӯурдро аз забони Расулова Муҳаррама ном духтарак навиштааст. Қисми дигари сӯрудҳоро назми ғайрирасмӣ ташкил мекунанд, ки шартан метавонам онҳоро сӯрудҳои ҳаҷвӣ ҳазломези халқии бачагон бигӯем. Ин навъи адабиёти ғуфторӣ дар асоси ҳаёти ҳаррӯза ва муомилаи байни бачагон ба вучуд омадаанд. Дар байни бачаҳо ҳатто сӯрудҳои паҳн шуда буданд, ки дар онҳо рафтори номатлуби калонсолон мазаммат гардидааст:

*Вой поям, вой поям,
Зани амаки боям,
Ҷӯб кати зад да поям,
Вой поям, вой поям! [10, с. 111].*

Баъзе маврид бачаҳо сӯрудҳоро тағйир дода, номи ҷураҳои ҳудашонро меғуфтанд. Ҳуллас, назми ғайримаросии кудакону наврасон аз сӯрудҳои доир ба зиндагии гузашта, ҷараёни меҳнат, зиндагии иҷтимоӣ ва маишӣ ҳос буда, тамоми равиши ҳаёт ба мисраъову байтҳои сӯруд ҷо шудааст.

Оид ба “Баъзе хусусиятҳои бадеии назми халқии бачагон” дар фаслҳои боби сеюм суҳан меравад. Назми халқии бачагон аз ҳар ҷиҳат, ҳам аз ҳаҷм, ҳам шакли сохт, вазну оҳанг, забон ва услуб ҷолиби назаранд. Сӯрудҳои халқии бачагон ҳаҷман аз як байт сар шуда, то бист-сӣ мисраъро дар бар мегиранд. Сӯрудҳои якбайта хусусияти ҳаҷвӣ доранд. Ҳаҷми сӯрудҳои бачагон на дар ҳама ҳолат устувор буда, аксари ҳол калон ё хурд шуда, тағйир меёбанд. Қофия низ аз хусусиятҳои муҳими назми халқии бачагона буда, қофияҳои мукамал ва ноқис бо таври табиӣ пайдо шудаанд. Дар бештари ҳолат қофияҳо тағйир ёфта, ғуноғун мегарданд ва ин яке аз хусусиятҳои назми халқии бачагонаи тоҷик маҳсуб меёбад:

*Ҳилгинаҷон, ҳилгина,
Пилта кашум чилгина.*

Акаи худум мардина [10, с. 117].

Дар назми халқии бачагонаи тоҷик сурудҳое ҳастанд, ки дорои суҷаи муайянанд ва аз рафти ҳодисае нақл мекунанд, ки инҳоро сурудҳои нақлӣ мегӯем. Сурудҳои нақлӣ як фикри муайяnero ифода мекунанд, вале сурудҳое мавҷуданд, ки гурӯҳи махсусро ташкил намуда, аз як мавзӯ ба мавзӯи дигар мегузаранд, дорои як суҷа нестанд. Масалан:

Хилгинаҷон, хилгина,

Палта кашум гулгина.

Э Зебои зулфина,

Зулфхоро задай шона... [10, с. 122].

Мӯҳокима. Ғайр аз ин навъи сурудҳо, боз сурудҳои халқии саволу ҷавоб, яъне муколама низ мавҷуд буда, бо сохти худ ҷолиби диққатанд. Гарчандки ин сурудҳо ба тариқи диалог суруда бошанд ҳам, аз ҷониби як нафар сароида мешаванд. Баҳром Шермуҳаммадов ба нидо ва муҳотаб, ки дар сурудҳои бачагон ҳамчун санъати лафзӣ мавқеи муайян доранд, ишора мекунад. Муҳотаб дар сурудҳои бачагона барои қуввати таъсирпазир кардани суҳан кор бурда мешавад. Аслан, гуногунии устухонбандии сурудҳои халқии бачагона ба нақарот алоқаманд аст.

Хулоса, сурудҳои халқии бачагонаи тоҷик сернӯсхатарин (вариант) назми фольклори тоҷик маҳсуб меёбанд. Варианти версияҳои ин сурудҳо ба дараҷаи фаҳмиш аз ҳудкунии бачагон ва шавқи онҳо вобаста зоҳир мегарданд. Атрофу муҳити ҷуғрофӣ низ барои пайдо гардидани варианти версияҳои нав мӯсоидат менамояд. Сабаби дигари зуд азёд шудани сурудҳо аз ҷониби кӯдакону наврасон тасвир шудани манзараҳои табиат ва воқеаҳоанд. Сурудҳои бачагона барои омӯхтани ганҷинаи пурарзиши забони тоҷикӣ ҳамчун захираи тиллоӣ ба ҳисоб мераванд. Дар сурудҳои бачагон образ ҳамеша конкрет аст ва бештар санъатҳои ташбеҳ, истиора, тавсиф, маҷоз, кинояву тазод истифода мегарданд. Баҳром Шермуҳаммадов ҳамчун донишманди фольклоршинос барои раvнақи адабиёти гуфтории тоҷикӣ саҳми арзанда гузоштааст ва бо ин заҳматҳои арзандааш то имрӯз дар байни муҳаққиқон ва аҳли илм мавқеи шоиста дорад.

Адабиёт

1. Амонов, Р. Адабиёти бачагона. Дар китоби *Таърихи адабиёти советии тоҷик*, Ҷилди 6. / Р. Амонов. - Душанбе: Дониш, 1961.-429 с.
2. Дехотӣ, А. Дар бораи шиӯлаҳо ва таронаҳои тоҷикӣ. // *Куллият. Иборат аз панҷ ҷилд. Ҷилди мақолаҳо* / А. Дехотӣ. - Душанбе: Ирфон, 1966. - 432 с.
3. Қосимӣ, С. *Поэтикаи сурудҳои халқии тоҷикӣ* / С. Қосимӣ. – Душанбе, 2024. – 295 с.
4. Қосимӣ, С. *Чусторҳо андар боби адабиёти гуфторӣ ва навишторӣ* / С. Қосимӣ. - Душанбе: 2023.- 283 с.
5. Қосимӣ, С. *Жанри суруд дар таҳқиқи Б. Шермуҳаммадов.* / С.Қосимӣ // *Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ.* – 2025. № 4 (117). - С. 170-180.
6. Раҳмонӣ, Р. *Адабиёти гуфтории тоҷикон* / Р. Раҳмонӣ, С. Қосимӣ.-Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айни, 2020.-352 с.
7. Раҳмонӣ, Р. *Фолклори тоҷикон: дарсҳо аз адабиёти гуфторӣ* / Р. Раҳмонӣ. - Душанбе: МДМТ, 2021. – 544 с.
8. Раҳимов, Д. *Фолклори тоҷик* / Д. Раҳимов.-Душанбе: Истеъдод, 2011.-96 с.
9. *Тазкираи адабиёти бачагона.* Ҷилди I. Назм. -Душанбе: Маориф, 1980.-336 с.
10. Шермуҳаммадов, Б. *Назми халқии бачагонаи тоҷик* / Б. Шермуҳаммадов. - Душанбе: Дониш, 1973.-185 с.
11. Шермуҳаммадов, Б. *Баҳори лолазор омад* / Б. Шермуҳаммадов. Душанбе: Нашр дав Тоҷ, 1963.-16 с.
12. Шермуҳаммадов, Б. *Гунҷишаки мӯзасурхак* / Б. Шермуҳаммадов. - Душанбе: Ирфон, 1964.-30 с.
13. Шермуҳаммадов, Б. *Сарсухан* // *Таронаҳои Самарқанд* / Б. Шермуҳаммадов *Тартибдиҳанда: Шермуҳаммадов Б. Ҷ. 2.* – Душанбе: Дониш, 1966. – 342 с.
14. Шермуҳаммадов, Б. *Назми халқии бачагонаи тоҷик* / Б. Шермуҳаммадов. – Душанбе: Дониш, 1973. – 188 с.

БАҲРОМ ШЕРМУҲАММАДОВ ВА ТАҲҚИҚИ АДАБИЁТИ КӯДАК

Дар мақола муаллиф доир ба фаъолияти фольклоршиносии Баҳром Шермуҳаммадов маълумот пешниҳод менамояд. Баҳром Шермуҳаммадов ҳамчун пажӯҳишгари варзида дар самти ҷамъоварӣ ва таҳқиқи намунаҳои адабиёти бачагонаи тоҷик саҳми назаррас гузоштааст. Муаллифи дар мақола китоби Назми халқии бачагонаи тоҷик-ро ҳамчун намунаи фаъолияти фольклоршиносии муҳаққиқ мавриди таҳқиқ қарор дода, доир ба бобҳо, фаслаҳо ва мавзӯҳои он андешаҳои илмӣ худро баён намудааст. Дар инҷо оид ба намунаҳои назми адабиёти шифоҳии кӯдакону наврасон андешаҳои

худо пешниҳод намуда, хусусиятҳои жанри ва муҳтавои онҳоро таҳлил кардааст. Баҳром Шермуҳаммадов ҳамчун донишманди соҳаи фолклоршиносӣ барои рушди густариши адабиёти шифоии тоҷик саҳми арзанда гузошта, бо заҳматҳои илмии худ то имрӯз дар миёни муҳаккикон ва аҳли илм мавқеи шоиста дорад. Муаллифи мақола таҳлили мукаммали китоби Назми халқии бачагонаи тоҷикро анҷом дода, ҷойгоҳи ин фолклоршиноси варзидаро дар рушди адабиёти шифоии бачагонаи тоҷик, бахусус дар солҳои ташаккули адабиёти бачагонаи тоҷик — солҳои 30–60-уми садаи XX муайян намудааст.

Калидвожаҳо: Баҳром Шермуҳаммадов, адабиёти гуфторӣ, ҷамъоварӣ, намуна, жанр, суруд, назми бачагона, халқ, маросим, ғасл, таҳқиқ.

БАҲРОМ ШЕРМУҲАММАДОВ И ИССЛЕДОВАНИЕ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

В статье автор представляет информацию о фольклористических исследованиях Бахрома Шермухаммадова. Баҳром Шермуҳаммадов, как выдающийся исследователь, внес значительный вклад в сбор и изучение образцов таджикской детской литературы. В качестве примера фольклористических исследований автор изучил книгу «Детская народная поэзия Таджикистана» и изложил свои научные взгляды на ее главы, разделы и темы. Здесь он представляет свои взгляды на образцы детской и подростковой устной литературы, анализируя их жанровые и содержательные характеристики. Баҳром Шермуҳаммадов, как ученый в области фольклористики, внес значительный вклад в развитие и распространение таджикской устной литературы, и своими научными усилиями он до сих пор занимает достойное место среди исследователей и ученых. Автор статьи провел всесторонний анализ книги «Таджикский детский фольклор» и определил место этого выдающегося фольклориста в развитии таджикской детской устной литературы, особенно в годы становления таджикской детской литературы — 30-60-е годы XX века. Ключевые слова: Баҳром Шермуҳаммадов, устная литература, сборник, образец, жанр, песня, детская поэзия, фольклор, ритуал, время года, исследование.

BAHROM SHERMUHAMMADOV AND RESEARCH ON CHILDREN'S LITERATURE

In the article, the author presents information on the folklore studies of Bahrom Shermukhammadov. Bahrom Shermukhammadov, as an accomplished researcher, has made a significant contribution to the collection and study of examples of Tajik children's literature. The author of the article has studied the book "Children's Folk Poetry of Tajikistan" as an example of the researcher's folklore studies, and has expressed his scientific views on its chapters, sections, and themes. Here, he presents his views on examples of children's and adolescents' oral literature, analyzing their genre and content characteristics. Bahrom Shermukhammadov, as a scholar in the field of folklore studies, has made a significant contribution to the development and expansion of Tajik oral literature, and with his scientific efforts, he still holds a worthy position among researchers and scholars. The author of the article has conducted a comprehensive analysis of the book "Tajik Children's Folklore" and determined the place of this outstanding folklorist in the development of Tajik children's oral literature, especially in the formative years of Tajik children's literature - the 30s-60s of the 20th century. Keywords: Bahrom Shermukhammadov, oral literature, collection, sample, genre, song, children's poetry, folk, ritual, season, research.

Keywords: Bahrom Shermukhammadov, oral literature, collection, sample, genre, song, children's poetry, people, ritual, section, research.

Дар бораи муаллиф

Ашрафзода Гулҷеҳра Раҳмат

Омӯзгори калони кафедраи назария ва таърихи адабиёт

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ

734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 121

E-mail: norova1973@internet.ru

About the author

Ashrafzoda Gulchehra Rahmat

Senior lecturer of the Department of Theory and History of Literature

Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni

734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121

E-mail: norova1973@internet.ru

Об авторе

Ашрафзода Гулҷеҳра Раҳмат

Старший преподаватель кафедры теории и истории литературы

Таджикский государственный

педагогический университет имени С.Айни

734003, Республика Таджикистан, Душанбе, пр. Рудакӣ, 121

E-mail: norova1973@internet.ru

ТАҲҚИҚИ ЧАРАЁНИ ЗИНДАГИИ АБДУЛҲАМИД САМАД ВА ПАҲЛУҲОИ ИБРАТБАХШИ ОН

Қадамзода А. Х.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Мукаддима. Таҳқиқи чараёни зиндагии ҳар адиб, барқарор намудани муҳимтарин лаҳзаҳои сарнавиштсози он, муайян намудани замону макони паси сар гардидани он рӯзгор аз масъалаҳои умда ва қобили тавачҷуҳ дар адабиётшиносист. Махсусан, ин амал агар дар вақти дар қайди ҳаёт будани нависанда сурат гирад, боз ҳам беҳтар ба назар расида, тамоми ҳадсу гумонзани ва тахминҳоро аз байн мебарад. Аз тарафи дигар, баррасии зиндагиномаи адиб, роҳи маърифати эҷодиёти ӯро ба хонанда боз менамояд ва арзиши баланди адабӣ ва эстетикиро доро мебошад. Устод Абдулҳамид Самад, ки зиндагии пуршебу фарозеро паси сар намуда, бо талошҳои хастанопазир, кӯшишҳои хирадмандона, амалқардҳои оқилона, дар ҳамаи ҷодаҳои рӯзгор ба муроди дили хеш расидаанд, намунаи ибрат буда, қобили омӯзишу баррасӣ мебошад.

Тавсифи мухтасари омӯзиши масъала. Абдулҳамид Самад аз нависандагони хуштолеъ ва байқбол аст, ки рӯзгору осораи дар рӯзҳое, ки эҷодиёташ ба қуллай ниҳони инкишофи худ расидааст ва адиб дар иртифои саодат давлати пирӣ меронад, борҳо аз ҷониби ҳуди адиб, адабиётшиносону муҳаққиқон мавриди нақли воқеӣ, таҳқиқ ва баррасӣ қарор гирифтааст. Аз ҷумла адиб дар суҳбатҳои шахсӣ ва расмӣ дар матбуот бевостии аз рӯзгори нақлу саргузаштҳои аҷибашро ба хонанда ибраз доштааст [10], ҳамчунин, А. Сайфуллоев дар таҳқиқоти худ [11], А. Мустафозодаи дар рисолаю мақолаҳояш, Ш. Солеҳов [6; 7; 8; 9], Х. Асозода [2; 3], А. Бақозода [4] дар пажӯҳишҳои хеш зимни баррасии масъалаҳои дахлдор аз эҷодиёти Абдулҳамид Самад ва чараёни зиндагии вай сухан карда, баъзе масъалаҳоро дар ин хусус ҳал намуда, заминаи мусоидаро барои барқарор намудани ҳолномаи адиб фароҳам кардаанд.

Мақсади таҳқиқот. Таҳқиқи чараёни зиндагии Абдулҳамид Самад бар пояи ёдқардҳои воқеии адиб, таҳқиқи донишмандон, маводи бозғамии адабӣ ва монанди инҳо мақсади асосии пажӯҳиши моро ташкил додааст.

Методҳои таҳқиқот. Дар рафти таҳқиқ аз методҳои муқоисавӣ-таърихӣ, тавзеҳи далоили нақлӣ, маърифати замон ва шинохти макони воқеию адабӣ, таносуби воқеият ба нақл, омор бар осори адабӣ истифода карда шудааст.

Қисми асосӣ. Абдулҳамид Самад ба саволи рӯзноманигор Шодӣ Суҳайл «Муҳите, ки Шумо ба воя расидед, чӣ гуна буд?» чунин ҷавоб медиҳад: «Деҳаи Шикорғаи ноҳияи Ховалинг, кӯхистони сабзу дарахтпӯш, чашмасорон ва рӯдҳои тезчараён. Хонадони марди барзгар, вале дилбохтаи китоб, яъне, гузаштаҳои мо бо қаламу китоб пайванд будаанд. Бобоям мулло Қурбон ва бибиям - кампири Бузург аз шахсони соҳибилм ба шумор мерафтанд ва ба писарону духтарони атроф хатту савод меомӯхтанд. Модарам Ойҷонбӣ хоҳари домолло Латифи Зоғичагистанд, ки то синни 40 дар мадрасаҳои Бухорои Шариф таҳсил карда буданд. Шукри Худо, гузаштагони мо ҳамеша бо китоб қаробат доштанд» [15, с. 23].

Шикорға чун деҳаи зебову дилнишин ва сокинони он чун одамони меҳрубону зарофатгӯ дар ҳикояву қиссаҳои нависанда, аз ҷумла дар қиссаи пурҷозибии ӯ «Аспи бобом», бо муҳаббати гарму самимии фарзандӣ тасвир гардидааст. Абдулҳамид Самад мегӯяд: «Шикорға дарди ман, армони ман аст» [11, с. 25].

Соли 1953 аҳли хонадони Абдулҳамид Самад ба деҳаи Кадучии ноҳияи Восеъ мекӯчад. Ӯ дар ин ҷо ба таҳсил шуруъ мекунад ва мактаби таҳсилоти миёнаи ҳамагонии №6-и русторо, ки алҳол ба номи шоир Ғоиб Сафарзода аст, ба итмом мерасонад.

Падари ӯ Абдусамод [1900-1966] деҳқони асил буд. Атахон Сайфуллоев аз суҳбат бо Абдулҳамид Самад илҳом гирифта, чунин ибраз доштааст: «Хонадони онҳо дар ихтиёри худ замини ҳосилхез, боғоти сабзу хуррами гуногунмева, чорвои хубе аз гову бузу гӯсфанд доштаанд. Абдусамод аҳли савод буд, бо дониши қазой деҳқонӣ ва чорводорӣ мекард. Ба асп меҳри хосса мепарварид» [11, с. 25]. Падар фарзандонашро дар руҳияи худшиносӣ, фаромӯш накардани аҷдод тарбия менамояд: «Ва овози марғуладору таъкидомези падар дар гӯшам садо медиҳад:

Хушата ба сар бигир, бача. Бобит - раҳматӣ падари мо- мулло Қурбон ном дошт. Бибит - кампири Бузург китобхон буд, ба духтарҳои Шикорғах хату савод ёд меод. Тағит аз ҷавонӣ рафт Бухорои Шариф ва то синни чил мадраса ба мадраса хонду соҳибилм шуд. Баъд бо хӯрчинҳои пуркиноб баргашту домолло Латиф ном гирифт. Мадраса кушод. Уламову соҳибакӯҳо аз дуру наздик ба зиёрату суҳбаташ меомаданд. Афсӯс, ки солҳои таъкибу шикори илмдорҳо бурданд домоллора..., лекин деҳа худ ба худ номи тағита гирифт. Зоғичаи бобои домолло... Зоғичаи домолло Латиф... таҳи гапа мефаҳмӣ? Хушата ба сар бигир, бача...» [11, с. 26].

Абдусамад марди меҳнатдӯст, кавиирода, сахтгир ва серталаб будааст. Сидқан кор мекардааст ва сидқан заҳмат мекашидааст. Боғдорӣ шуғли дӯстоштаи ӯ будааст. Азбаски пайвандро хуб медонистааст ва дасташ ҳам сабз будааст, боғи ӯ меваҳои ширин, сероб ва лазиз меодааст. Ана, дар чунин муҳит тарбия ёфтааст Абдулҳамид. Падар ӯро ба маъракаҳо ҳамроҳ мебард, то ки хизмат кунад, оламу одам бубинад, маъракашину, одоби муошират омӯзад, одамгурез нашавад, дар байни мардум, ҳамроҳи ҷомеа зиндагӣ карданро ёд бигирад. Падар мегуфт:

Агар хоҳӣ, азиз бошӣ ба мардум,
Миёни мардумон худро макун гум.

Тадричан, Абдулҳамид одамшинос мешуд, донишу биниши ӯ вусъат меёфт, ҷаҳонбинияш рӯшан мегардид.

Абдусамад тибқи тақозои шароити замон бадали касб карда, дар сохтмонҳои ҷумҳурӣ саҳм гирифтааст. Дар солҳои Ҷанги Бузургӣ Ватанӣ ба сифати як узви фаёли батальони коргарӣ дар сохтмони нерӯгоҳи барқии Варзоб ширкат варзидааст. Ӯ дар сохтмони роҳи оҳани Душанбе - Кондара низ иштирок доштааст.

Амакҳои Абдулҳамид - Абдуҷаббор ва Абдулҳай низ, монанди падари ӯ, ҷавонмардони ғайру далер ва ватандӯст буданд. Онҳо дар ҷанги алайҳи финҳои сафед ва фашистони немис диловарию шуҷоат нишон дода, танҳо пас аз маъюб шудан ба Тоҷикистон баргаштаанд. Аммаи ӯ зани фозила Зебо Ҳофизхон будааст. Ӯ низ ба занҳои деҳа ғазалҳои Ҳофизро кироат карда, шарҳу эзоҳ меодааст. Ҳамагон пеш аз ба мактаб рафтан аз ӯ фотиҳа мегирифтаанд.

Модари Абдулҳамид Ойҷонбӣ зани порсо, тақводор, оқила буд. Абдулҳамид айёми бачагашро ёд карда, қисса мекунад, ки модарам дар таҳсили фарзандонаш сахтгирӣ серталаб буданд. Аз фарзандон ҳар касе танбалию мактабгурезӣ бикунанд, химчақӯб карда, ба мактаб мебарданд. Ба таҳсили ман аҳамияти хосса меодад. Баъд аз ғавти падар гуфтанд: «Ҳар гуна саҳтӣ, душворӣ бар сар ояд ҳам, Абдулҳамид бояд хонданро давом бидиҳад» [11, с. 29].

Пайдост, ки модар дар олами маънавии Абдулҳамид ҷавҳари истеъдодро пай бурдааст.

Ойҷонбӣ муътақиди суннатҳои инсонпарварӣ буда, барои савоб ба корҳои хайр даст мезадааст. Ба саҳро барои деҳқонон ҳар ҳафта як-ду маротиба сатил-сатил оши бурида пухта мебардааст. Ғамхориашро аз деҳқонон дарег наmedioштааст.

Солҳои донишҷӯии Абдулҳамид ба Душанбе, ба хобгоҳ омада, ӯро хабар мегирифт ва ҳамсояҳои ӯро ҷамъ карда, онҳоро зиёфат меод, савғоҳо ҳадя менамуд.

Модар бозарофат буд. Аз ояндаи Абдулҳамид изҳори умед карда, ҳазломез мегуфт: «Ягон коса об аз тиреза ба хоҳири руҳи мо мепартофта бошӣ?» [11, с. 30].

Дар ҳамин гуна муҳит ҷараён доштааст бачагӣ ва наврасии Абдулҳамид Самад. Оилаи солим ва меҳнатқарин, падару модари ғамхору сахтгир, ки таҳсили илм кардани фарзанд таманнои онҳост. Аз як тараф, гурӯғлихонӣ, ҷовандозӣ, аз тарафи дигар, Қуръонхонӣ, ҳадисгӯӣ, ҳофизхонӣ. Аз тарафи сеюм, ошноӣ бо қори саҳро - боғдорӣ, ҷорводорӣ, пахтакорӣ, сабзавотпарварӣ.

Қадоме аз ин омилҳо зӯртаранд? Дар мусоҳиба бо муҳбири махсуси «Ҷарҳи гардун» Абдулҳамид Самад гуфтааст:

«... Ман овони наврасӣ меҳостам, агроном шавам. Шояд ин аз он сабаб буд, ки... аз хурдӣ тақдирӣ ман ба замин пайваст буд. Ҳамроҳи калонсолон дар саҳро кор мекардам, айёми таътил, мавсими мевағундорӣ шабу рӯз шарик ва дастҳои боғбонҳо будем. Шабҳои ширмаҳтоб, нақхати боғҳои пур аз мева ва қиссагӯиҳои мӯйсафедон ҳаргиз аз ёдам намераванд.

– Пас, ҷаро агроном нашудед?

– Ҳар кас аз овони бачагӣ то ба қамол расидан дар дил орзуҳои зиёд мепарварад. Вале барои ҳамаи орзухоро амалӣ кардан як умри одаме кам аст... Меҳри маро ба адабиёт, пеш аз

ҳама, муаллими мактабамон Абдулмачид Абдуҳаев бедор карданд. Ҳатто омӯзгори фанни математика Назриҷон Райҳонов ҳар сол дарси нахустинро бо суоли «Дар вақти таътил чанд китоби бадеӣ хондед?» оғоз мекард. Воқеан, аз мактаби деҳаи Кадучии мо шоирони намоёне, чун Ғоиб Сафарзода ва Шохмузаффар Ёдгорӣ, баромадаанд» [12, с. 4-5].

Абдулҳамид Самад дар мусоҳибаи дигаре бо шоира Барнои Қодирдухт айёми бачагӣ, наврасӣ ва падару модари худро ёд оварда мегуяд:

«Даврони бачагӣ ва наврасии банда, чун тамоми ҷамсолони деҳотиям, дар домани дашту саҳро, талу теппахо, байни пахтазорон ва оғӯши боғу киштзорон мегузашт. Яъне, мо мисли падарону модарони деҳқонзодаи худ меҳру пайванди ногустастанӣ доштем ба замини табиат. Ва боз на танҳо ман, балки ҷамсолонам аз синни 13-14 ба хотири беҳтар шудани вазъи иқтисодии оила баъди дарс ба кори саҳро мешитофтем, дафтарчаи меҳнатӣ низ доштем, ба ивази маоши ночиз ҳама корро мекардем. Ба таъбире, мо шогирдони ҷиддии ду мактаб будем: дар дабистон аз беҳтарин омӯзгорони саҳтгиру дилсӯз донишу савод, дар саҳро аз пирони соҳибтаҷриба тарзи кор меомӯхтем. Албатта, дар айёми сиёсати лӣқонаку пурҳангомаи хрушовию брежневӣ ин тарзи таҳсилу кор душвору ҳастакунанда ҳам буд. Вале аз нигоҳи имрӯз иқро мекунам, ки андак-андак таҷрибаи рӯзгору инсоншиносӣ маҳсули ҳамон ҳамкориву ҳамнишинӣ бо инсонҳои аҷибӣ гуногунхислат аст. Лек ҳақиқат ин аст, ки овони наврасӣ бештари мо, аз ҷумла ман ҳам, дар дил орзуи мутахассиси соҳибмаълумоти соҳаи кишоварзӣ шуданро мепарваридем. Дар баробари ин, баҳсабаҳс мутолиаи кардани асарҳои бадеӣ, ҷопи шеърӯ мақола дар рӯзномаи девории мактаб шуғли шавқовар буд» [13, с. 7-8].

Ба ҳамин тариқ, Абдулҳамид Самад соли 1965 ба факултаи забон ва адабиёти Донишқадаи омӯзгории шаҳри Душанбе (ҳоло Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни) дохил шуда, соли 1969 онро бо муваффақият ба итмом мерасонад. Ҷамзамон, дар баробари донишҷӯӣ, ба ҳайси ходими адабӣ дар рӯзномаи «Тоҷикистони советӣ» (имрӯз «Ҷумҳурият») ба хидмати матбуот қамар мебандад ва то соли 1977 дар вазифаҳои гуногуни ин рӯзномаи муътабар ифои вазифа менамояд.

Дар донишқада Абдулҳамид Самад асосҳои илму донишро аз худ мекард, чун навҷавони ташнае, ки чашмаи оби зулолро ҷустуҷӯ мекарда бошад, ба мутолиаи китобҳои илмиву адабӣ сар ғурӯ мебард. Аз устодони забардаст Носирҷон Маъсумӣ, Холиқ Мирзозода, Абдулғанӣ Эшонҷонов таълим мегирифт. Кори рӯзноманигорӣ ӯро ба ҳаёт наздик меовард. Рӯзнома мактаби воқеии рушду қамоли нависандаи ҷавон гардид. Бахти Абдулҳамид хандид, ки ӯ ба ҳалқаи адибон ва рӯзноманигорони хуб, инсонпарвар, ғамхору меҳрубон афтод. «Ҳини ба кор омадани банда ба рӯзномаи «Тоҷикистони советӣ» - мегуяд ӯ, дар мусоҳибааш, аз рӯзҳои аввал дар зерӣ назари Ғоиб Сафарзода, Шохмузаффар Ёдгорӣ, Асадулло Саъдуллоев, Салимшо Ҳалимшо, ки аллақай, адибони барқамоли буданд ва баъд дар Иттифоқи нависандагон дар муҳити адабии маҷаллаи «Садои Шарқ» Убайд Раҷаб, Юсуф Ақобиров, Лоик Шералӣ, Саттор Турсун, Гулназар Келдӣ, Бозор Собир, Фазлиддин Муҳаммадиев, Муҳиддин Хоҷаев ва дигарон афтодам» [14, с. 6-9].

Абдулҳамид Самад инсонии сипосманд аст. Ӯ аз ҳар касе як ҳарф омӯхта бошад, бо шукргузорӣ ёд мекунад. Маҳсусан, хизмати устодони суҳанро ғаштаю барғашта таъкид менамояд. Нависандаи ҷавон дар соли 1977 ба маҷаллаи адабии «Садои Шарқ» ба кор даъват мешавад ва дар ин ҷо то соли 1987 дар шуъбаи наср хидмат мекунад. Баъдан, вазифаҳои муовини сардабири ҳафтавори «Адабиёт ва санъат», муовини сардабири маҷаллаи «Фарҳанг», сипас сардабири маҷаллаи «Садои Шарқ»-ро бар дӯш доштааст. Аз соли 1993 то соли 2015 муовини аввали раиси Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон будааст. Нимаи аввали солҳои 90-уми қарни XX давраи нооромӣ, вазнин ва ба истилоҳи он айём, давраи муташанниҷи ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии Тоҷикистон буд. Иттиҳоди абарқудрати Шуравӣ пош хӯрд. Ҳар қадам ҷумҳуриҳои собиқ шуравӣ истиқлол ба даст овард. 9-уми сентябри соли 1991 Ҷумҳурии Тоҷикистон низ истиқлолияти давлатии худро эълон кард. Дар мамлакат хизбҳои сиёсӣ ва ба ном ҳаракатҳои мардумӣ ба ғайолият оғоз карданд. Мақсади ҳар қадоми онҳо ба даст овардани ҳокимияти давлатӣ буд. Дар натиҷа истиқлолияти давлатӣ мустаҳкам нашуда, дар кишвари мо ҷанги бемаънии шаҳрвандӣ шуруъ шуд. Ва таъсирашро ба тамоми Тоҷикистон расонид. Аз он ҷумла ба Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон ҳам. Онҳо кӯшиш мекарданд, ки олимону донишмандонро ба хизбҳои худ дохил намоянд. Дар ҳамин айём Абдулҳамид Самад ба ягон хизбу ҳаракат напайваст ва дар иродаи худ содиқ монд. Ин ҷангу роҳпаймоӣ ба дили ӯ ханҷар зад. Ва ӯ тобистон дар айёми таътил ба деҳаи худ Шикорғах рафт. Азбаски дар он ҷо касе зиндагӣ ба сар намебард, ӯ бист рӯз дар оғӯши

табиат асабҳои худро ором намуд. Чӯпонҳо, ки бо худ радио доштанд, аз воқеаҳои Душанбе бохабар буданд. Онҳо ба Абдулҳамид Самад гуфтанд:

« - Ай муаллим, дар Душанбе ҷамъомад, даъвоу ғавғо дар авҷ аст. Баъзеҳо дар ҳақиқи Шумо бадгӯй мекунанд. Ку Абдулҳамид Самад мегӯянд. Чаро ба майдон намебарояд? Чаро ба назди халқ намеояд? Чаро ба мо, ки дар роҳи ҳақиқат ва адолат мубориза мебарем, шарик намешавад? Оё ӯ ба ҳукумат фурӯхта шуд?...» [11, с. 34].

Абдулҳамид Самад аз ин хабарҳои нохуш ба ғазаб омада, ба Душанбе баргашт. Ба ягон ҳизб напайваст. Балки ҳамчун адиби халқпарвар, оташинсухан ва шаҳрванди фидокор дар роҳи ба созиш омадани тарафҳои муқобил ҳам бо суҳан ва ҳам дар амал мубориза бурд. Ба марказҳои ҷанг рафта, кӯшиш кард, то сулҳу субот барқарор гардад. Яке аз чунин сафарҳои дар июли соли 1992 ҳамроҳи Талбақ Назаров ва Саид Аҳмадов ба Қўрғонтеппа буд. Онҳо ҷон ба каф гирифта, бо азобҳои алим посбонҳои силоҳдори роҳи Душанбе - Қўрғонтеппаро розӣ карда, ба назди роҳбарони онвақтаи ҳукумати вилояти Хатлон Н. Қурбонов ва ситоди муҳолифин Ш. Юсуф рафта, бо онҳо дар хусуси азоби мардуми бегуноҳ суҳбат карда, онҳоро ба сулҳ даъват намуданд. Дар ҳама ҷо аз ҳолати вазнини душвори мардум دیدан намуда, дарди дили онҳоро шуниданд ва ҷонибҳои муҳолифро ба амният ваҳдати ягонагӣ даъват карданд.

Душманон борҳо ба ӯ таҳдид мекарданд, ки тарки хидмати ҳукумати қонунӣ бикунад. Абдулҳамид Самад борҳо ба марг дучор меомад, аммо бо инояти Парвардигор ва одамони некӯкор аз панҷаи аҷал раҳой меёфт. Чуноне ки ҳуди ӯ мегӯяд: «Соли 1992 ҳангоми гаравгон гирифтани панҷ соат дар рӯ ба рӯи мили автомат калимаи шаҳодат арза кардаам, ду маротибаи дигар зери тирборон бо муъҷизаи илоҳӣ аз марг раҳидаам» [10, с. 267].

Ӯ барои манфиати халқаш ҷоннисориҳои зиёде кардааст.

Эҷодиёти Абдулҳамид Самад хеле барвақт оғоз ёфтааст. Вай аз овони наврасӣ хабару мақола ва аз айёми донишҷӯӣ лавҳаву ҳикоя менавишт, ки онҳо дар рӯзномаҳои ҷумҳурӣ нашр мешуданд. Чунин мусоҳиба ҷолиби таваҷҷуҳ аст:

«- Ҳикояи нахустинатонро ёд доред?

- Бале, айёми донишҷӯиям навиштам. Баъд соли 1970 зери унвони «Ду гусел» дар рӯзномаи «Тоҷикистони советӣ» ҷоп шуд ва дар озмун ҷойи дуюмро гирифт.

- Ба фикратон, Шумо бисёр менависед?

- Не, кам, хеле кам. Пургапӣ ва пурнависӣ ҳунар нест. Лекин кӯшиш мекунам, ҳар рӯз як ё ним саҳифа, ҳеч набошад, як ҷумла ё сатре рӯи қоғаз орам» [12, с. 7-8].

Ҳамин тавр, фаъолияти нависандагии Абдулҳамид ибтидои солҳои 70-уми қарни XX оғоз меёбад. Вале нахустин ҷакидаҳои қалами шогирдонааш дар солҳои донишҷӯӣ дар рӯзномаи «Педагоги ҷавон» (имрӯз «Омӯзгори ҷавон» - А. Қ.) бо номи «Эй гул» нашр шудаанд. Қиссаву ҳикояҳои ӯ баъди соли 1970 дар маҷаллаҳои «Садои Шарқ», «Помир», ҳафтавори «Адабиёт ва санъат» ва дигар рӯзномаҳо пайваста ҷоп мешуданд. Вай дар ҷараёни фаъолияти меҳнати худ ба устодону мураббӣҳои ғамхору меҳрубон, вале саҳтгир ҳамроҳ шуд. Устодон М. Турсунзода, Б. Раҳимзода, М. Миршакар, Ф. Муҳаммадиев ҳамин гуна шахсиятҳо буданд. Ӯ мегӯяд: «Баъди нашри ҳикояи «Субҳ медамид» дар маҷаллаи «Садои Шарқ» (1976) ва суҳанрониям (ох, чӣ қадар мушкилу ҳаяҷоновар буд!) дар маҷлиси садорати Иттифоқи нависандагон дар ҳузури устод Турсунзода аз имтиҳон гӯё гузаштам, маро шинохтанд. Вале ин ҳама бо дастгирӣ ва роҳнамоии инсонҳои нек сурат гирифт» [10, с. 110].

Соли 1979 нахустқиссаи ӯ «Баъд аз сари падар» дар маҷаллаи «Садои Шарқ» ба нашр расид. Онро хонандагон ва муҳити адабӣ хеле хуш пазируфтанд.

Аввалин маҷмуаи ҳикояҳои ӯ «Шоҳи ҷанор» (1981) аст. Нависанда Муҳиддин Ҳочазод дар муаррифнома-сарсухани китоб чунин нигошта буд: «Ҷиҳати хуби Абдулҳамид Самадов дар он аст, ки ҳар чӣ аз зери қаламаш омадаасту рӯи нашрро дидааст, ўро сармасту форигбол намекунад. Ҳамеша дар ҳолати хичил аст: Боз андак қор накардам, баъзе нуктаҳо такмил надодам. Ин ҳолати нависандаест, ки дур рафтаи меҳонад. Ҳоло вақти он аст, ки адиби ҷавон домани мавзуи асарҳои худро васеъ кунад. Аз ҷое мавзӯ ҷӯяд, ки зиндагӣ дар ҷӯшу хурӯш аст, одам дар талош аст» [11, с. 40].

Дастовардҳои эҷодии Абдулҳамид Самад пайдарҳам меомаданд. Соли 1982 китобаш «Баъд аз сари падар» интишор ёфт, ки аввалин силсилаи ҳикояҳои ӯ «Савғот»-ро низ дар бар гирифтааст. Соли 1983 маҷмуаи қиссаю ҳикояҳои Абдулҳамид Самад «Парронҷакҳо ба табъ расид. Ин маҷмуа, ба ҷуз қиссаи дуюми нависанда «Паронҷакҳо», шаш ҳикояи ӯ «Зодрӯз», «Ҳазл», «Мурғи дил», «Ғолиб», «Сипоҳ» ва «Тӯй, соқӣ»-ро фаро гирифтааст. Профессор Ш. Солеҳов ва муҳаққиқ А. Мустафода дар таҳқиқи шахсияти эҷодии Абдулҳамин Самад даст

зада, иброз доштаанд, ки адиб «воқеъиятҳои зиндагӣ ва сарнавишти одамонро бодиди хоси худ ба қалам оварда, тасвири тозаеро аз зиндагӣ ва амалу кирдору хулқу ҳӯи одамон барои муосирон ва баъдиниёнаш ироа намуд» [9, с.103].

Маҳорати Абдулҳамид Самад дар ҳикоянависӣ ва қиссапардозӣ аз як асар то асари дигар, аз як маҷмуа то маҷмуаи дигар сайқал меёфт. Ҷаҳонбинии нависанда низ рӯшантару васеътар гардида, назари ӯ ба воқеият амиқтар мешуд. Дар ҳикоя ва қиссаҳо масъалаҳои доғи зиндагӣ ва симои ҳамзамонон тасвир меёфтанд. Маҷмуаи тозаи ҳикояҳои нависанда «Пиллаи шикаста» (1986) ва қиссаву ҳикояҳои Абдулҳамид Самад «Аспи бобом» (1986) мавқеи ӯро дар насри тоҷик мустаҳкам намуда, сабки фардии эҷодии адибро ташаккул медиҳанд. Ӯ ҳам асарҳои ҷиддии реалистӣ ва ҳам ҳикояҳои ҳаҷвию мутоибавӣ ба майдон меовард.

“Дар асарҳои Абдулҳамид Самад чузъ ба чузъ ва лавҳа ба лавҳа сабақҳо ва мушоҳидаҳои аз рӯзгор гирифтааш бо рангу бори тоза бадеӣ ворид шудаанд. Як идда асарҳояш хусусияти тарҷумаиҳолӣ доранд. Ҳамин гуна вижагиро дар қиссаи «Аспи бобом» метавон дид», - менависад Атаҳон Сайфуллоев [11, с. 41].

Минбаъд китоби тозаи қиссаю ҳикояҳои Абдулҳамид Самад «Косаи давр» (1987), маҷмуаи ҳаҷман ва микдоран калони ҳикояҳои ӯ «Майдон» (1989) дастраси хонандагон гардиданд. Як ҷиҳати ҷолиби таваҷҷуҳи китоби «Майдон» дар ин аст, ки таҳти ҳамин унвон силсилаи ҳикояҳои нависанда ҷоп шудаанд. Он силсила тадқиқи паҳлуҳои гуногуни оилаи тоҷик, хусусан муносибати модар ва фарзандро дар бар гирифтааст. Таҷрибаи рӯзгори нависанда ва хонадони ӯ дар ин китоб низ ба назар мерасад.

Маҳорати нависандагии Абдулҳамид Самад беш аз пеш такмил ёфта, анвои адабии ҳикоя ва қисса дар эҷодиёти ӯ мавқеи асосиро ишғол мекарданд. Соли 1992 як маҷмуаи калонҳаҷми қиссаю ҳикояҳои ӯ таҳти унвони се асар «Баъд аз сари падар», «Аспи бобом», «Акаи ошиқ» ба нашр расид. Дар ин китоб, ба ҷуз асарҳои номбурда, боз чордах ҳикояи ӯ ҷоп шудаанд.

Осори адабии А.Самадовро касе ба мисли С. Табаров ба таври дақиқ ва муфассал таҳлил накардааст: Мувофиқи фаҳмиши худ чунин тасаввур мекунам, ки дар шакли новелла ва ҳикоя офаридани асари бадеӣ заҳмат ва меҳнати зиёдеро талаб мекунад, ки ҳақиқати ин фикрро осори танҳо чанд тан новелланависи олам тасдиқ мекунад.

Ҳикоянависони тоҷик пандгӯёни машҳур ва муаллимону мураббӣёни номдор буданд. Имрӯз ягон-ягон санъаткори тоҷик анъанави онҳоро бо обурани тару тоза давом медиҳад, ки яке аз онҳо Абдулҳамид Самад аст, ки барои маҷмуи чунин ҳикояҳо бо унвони «Майдон» сазовори Ҷоизаи адабӣ ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ гардида буд. Китоби «Шаҳррезии садо» (1997) аз ҷаҳор қисса «Маҳбус», «Ҳавои тирамоҳ», «Рӯдапо», «Шаҳррезии садо» ва ҳикояи хурди «Ҷигарсӯхта» иборат аст. «Мавзую масъалаҳои ҳамаи асарҳои маҷмуаи нав замонӣ, проблемавӣ ва доғи рӯз мебошанд. То Абдулҳамид Самад ҳеҷ як нависандаи тоҷик ҳаёти мураккабу пурғоҷаи маҳбусҳо, гуногунандешии аҳли ҷомеа, ҷабру ситами баъзе коммунистони роҳбар нисбат ба заҳматкашони покҷидон ва амсоли онҳоро дар асарҳои худ баррасӣ накарда буд» [11, с. 42]. Асарҳои мазкур навоҷарона буда, навгонӣҳо ва ҷабру зулм нисбат ба мардуми бегуноҳи азияткашидаро бармало инъикос мекунад.

Ҳамин хусусият дар китоби қиссаву ҳикояҳо ва эссею мақолаҳои Абдулҳамид Самад «Талош» (2002) низ ба мушоҳида мерасад. Бахусус, қиссаи «Сарлашкар», ки бо мутоибавӣ нозук навишта шудааст, рушду камол ва шикасти инсонро дар ҷомеаи шуравӣ хеле ҳаққонӣ нишон медиҳад.

Ҳикояҳои Абдулҳамид Самад барои кӯдакон «Ман ошноӣ ту, ту ошноӣ ман», ки ду маротиба интишор ёфтаанд (1999-2003), дунёи зебо ва ширини бачаҳоро дар оғӯи табиати ғанию рангоранг бо завқи баланд инъикос менамоянд.

Ба таъкиди А. Мустафозода «Абдулҳамид Самад дар ҳикояҳо... ва дар дигар осори бадеиаш шахсиятҳоро ба унвони намунаи инсонҳои зинда ироа дода, бар ин бовар аст, ки сурату сират ва робитаву амалу кирдори бисёре аз инсонҳо ҳаммонанди шахсиятҳои осори бадеии ӯ мебошанд» [7, с.215]. Аз ин ҷиҳат, таълифоти бадеии нависанда, серхонада ва ибратомӯз аст ва ҳеҷ гоҳ арзиши худро аз даст нахоҳад дод.

Абдулҳамид Самад барои кӯдакон ва наврасони тоҷик қиссаи нависандаи эронӣ Муҳаммадризо Муҳаммади Неку «Ораши камонгир»-ро ба ҳуруфоти сирилик баргардон намуда, ба ҷоп расонд (2005). Ногӯфта намонад, ки ин қиссаи пурмуҳтавои тарбиявӣ бо алифбои ниёгон низ дастраси хонандагон гардонида шуд.

Абдулҳамид Самад дар тарҷумаи намунаҳои осори нависандагони халқҳои ҷаҳон низ қувваозмоя кардааст. Чанде аз ҳикояҳои нависандагони рус А.П.Чехов, масалан, «Ду олиҳа»,

«Зодруз», С. Залигин, адиби турк Азиз Несин, қиссаи қаламкаши маъруфи гурҷӣ Н.Ф. Думбадзе «Кукарачка», қиссаи «Клинко» ва ҳикояҳои нависандаи номвари украин Г. Тютюнник, қиссаи «Баҷаҳои Синял» ва ҳикояҳои адиби чуваш Ева Лисинаро ба забони тоҷикӣ баргардон намудааст. Абдулҳамид Самад муаллифи сафарномаи «Кишвари лутфу ширинсуханон» ва чанд пиесаи якпардагӣ низ мебошад. Ӯ дар хусуси масъалаҳои муҳимми рӯзгор ва ахлоқи иҷтимоӣ, таҳаввулотҳои насри тоҷикӣ мақолаҳои ҷолиб навишта, аз ҳаёт ва нақшу паҳлуҳои эҷодии шахсиятҳои намоён С. Айнӣ, М. Турсунзода, Ҷ. Иқромӣ, Ф. Ниёзӣ, М. Авезов, Ҷ. Айтматов, Ф. Муҳаммадиев (филмнома), Лоик Шералӣ, Ғоиб Сафарзода, С. Турсун, Сайф Раҳимзоди Афардӣ, rassom Сабзалӣ Шарифзода, Ҳабибулло Ғайзулло, олимони Раҳим Масов, Муҳаммадҷон Шакурӣ, Аслиддин Осимӣ, Ҷӯраҳон Бақозода, Асадулло Саъдуллоев мақолаву эссеҳо ба нашр расонидааст.

Асарҳои Абдулҳамид Самад ба забони русӣ низ тарҷума ва нашр шудаанд: қисса ва ҳикояҳои «Мечта молодости» («Орзуи ҷавонӣ» «Советский писатель», Москва, 1986), «Дедушкин конь» («Аспи бобом», «Стилистика», Москва, 1998), мунтахаби қиссаҳои ӯ таҳти унвони «Баъд аз сари падар» бо ҳуруфи форсӣ дар Техрон: (нашриёти Суруш, 1999) интишор ёфта, намунаҳои ашъораш ҷоп шудаанд. Асарҳои Абдулҳамид Самад ба чандин забонҳои собиқ ҷумҳуриҳои шуравӣ ва хориҷи дур тарҷумаи нашр гардидаанд.

Нависанда дар соли 1997 барои хизматҳои шоистааш дар рушди матбуоту адабиёт ба унвони Корманди шоистаи Тоҷикистон сарфароз гардид. Абдулҳамид Самад аз соли 1982 узви Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон мебошад.

Абдулҳамид Самад оилаи хубу марғубе дорад. Ӯ ба саволи Барноӣ Қодирдухт «Шумо чӣ гуна оила барпо кардаед?» чунин ҷавоби ҳазломез медиҳад:

«- Қиссаест шабеҳи афсона. Шояд бисёриҳо бовар намеkunанд. Ин ҳам маҳсули ҳамон нармӣ будагист. Ман сари баҳсу пофишориҳои аҳли хона, бо иллати тундии зардина буданам, интиҳоби арӯсро ба чанд шарт бар дӯши онҳо партофтам. Ва танҳо рӯзи никоҳ рӯи арӯсро дидам. Бонуам- одами нарм. Гоҳе китоб, маҷалла ё рӯзномаро мутолиа меkunад. Вале бештар ба тамошои силсилафилмҳои хориҷӣ, пухтупаз ва нигоҳубини набераҳо машғул мешавад.

Шукри Худо, фарзандони солим дорем. Ҳам хонумам ва ҳам фарзандонам ба корҳои эҷодиям ҳалал намерасонанд. Ин ҳам бахт аст» [10, с. 268-269].

«Абдулҳамид Самад марди хоксор аст ва дар тавсифи ҳамсари худ - Заҳробону низ ҳамин хислати ӯ ба зуҳур омадааст. Заҳробону чандин сол дар кӯдакистони шаҳри Душанбе хизмат карда, альон хонашин мебошанд. Зани хеле меҳмоннавоз, мушфиқу меҳрубон ва озодаанд. Садои баланд надоранд, ботаанӣ ва оромона хизмати аҳли оиларо ба ҷо меоранд. Инсони соҳибдастархон, кушодаҷеҳра ва одамдӯстанд. Камина низ аз ҳӯрокҳои лазизашон бенасиб намондаам, аз лутфу марҳаматашон сипосгузорам» [11, с. 45].

Худованди мутаъол ба Абдулҳамид Самад хонадони пурфайзу баракат эҳдо намудааст. Ӯ ҳашт фарзанди қобил - ҷаҳор писар ва ҷаҳор духтар, набераҳои яке аз дигаре дӯстрӯтар дорад. Духтарон Аноргул, Муслима, Нӯшин, Малика ҳамаашон соҳиби номҳои шоиронаанд. Писарон Наврӯз, Баҳор, Шоҳин, Дилшод уқобҳои баландпарвози падару модаранд. Ҳама соҳибмаълумот, мутахассисони барои мамлакат дарқорӣ мебошанд. Ходими давлатӣ, рӯзноманигор, муаллим, сарҳадбон ва амсоли инҳо - ҳама вазифаҳои масъулро содиқона ба ҷо меоранд. Чунон ки худи Абдулҳамид Самад иқрор кард, бахт аз ин зиёд намешавад.

Хулоса. А. Самад ҳамчун нависанда дар сохтмонҳои мамлакат ғаёлона ширкат меварзад ва таассуроти худро дар мақола, эссе ва очерку сафарномаҳои иброз дошта, шахси соҳибтаҷрибаест, ки рӯзгори ҳам сангину ҳам вазнинро таҷриба кардааст ва ҳанӯз ҳам аз маҳсули дидаҳои хеш асарҳои ҷолибу хонданибоб меофараду пайи эҷод аст.

Адабиёт

1. Адибони Тоҷикистон [Матн]. Таҳия ва танзими Асрори Сомонӣ ва Маҷид Салим. – Душанбе: Адиб, 2017. – 319 с.
2. Асозода, Х. Таърихи адабиёти тоҷик (давраи нав) [Матн] / Х. Асозода. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2014. – 672 с.
3. Асозода, Худойназар. Адабиёти тоҷик дар садаи XX [Матн] / Худойназар Асозода. – Душанбе: Маориф, 1999. – 267 с.
4. Бақозода, Ҷ. Абдулҳамид Самад ва инкишофи ҳикоя [Матн] / Ҷ. Бақозода. – Душанбе: Эҷод, 2007. – 152 с.
5. Мусулмонӣ, Р. Назарияи адабиёт. Китоби дарсӣ [Матн] / Р. Мусулмонӣ. – Душанбе: ТоРус, 2025. – 540 с.

6. Мустафозода, А. Тасвири масоили иҷтимоӣ ва ахлоқӣ дар насри бадеии Абдулҳамид Самад [Матн]. Дисс. барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филологӣ аз рӯи ихтисоси 10.01.01 – Адабиёти тоҷик, равобити адабӣ/ А.Мустафозода. – Душанбе: Дониш, 2025. – 182 с.
7. Мустафозода, А. Фардияти эҷодии нависанда ва зинаҳои ташаккули он [Матн] / А. Мустафозода // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Наширияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. – Душанбе, 2022. №4 (99). – С.212-217.
8. Солеҳов, Ш. Поэтикаи жанри ҳикояи солҳои 70-80 қарни бист (масъалаҳои замон ва макони бадеӣ) [Матн]/ Ш. Солеҳов. – Душанбе: Дониш, 2006. – 169 с.
9. Солеҳов, Ш.А., Мустафозода, А. Таносуби шахсияти эҷодӣ ва осори нависанда [Матн] / Ш.А. Солеҳов, А. Мустафозода // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Наширияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. – Душанбе, 2023. – №6 (107). – С.103-109.
10. Самад, Абдулҳамид. Санги маҳак ва тарозуи ҳунар. Андешаву бардошт ва ёдномаву ёдовардаҳои адабӣ [Матн] / Абдулҳамид Самад. – Душанбе: Адиб, 2013. – 368 с.
11. Сайфуллоев, Атаҳон. Чону ҷаҳони наср [Матн] / Атаҳон Сайфуллоев. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 542 с.
12. Самад, Абдулҳамид. «Аз беимониҳои инсонҳо метарсам». [Матн] / Абдулҳамид Самад. – Душанбе: «Чархи гардун». – №49 [173], 10 декабри соли 1999. Сухбатро Равшани Махсумзод.
13. Самад, Абдулҳамид. «Ки шиқ осон намуд аввал...» [Матн] / Абдулҳамид Самад. – Душанбе: «Ҷумҳурият», 22 апрели 2006. Мусоҳиб. Барнои Қодирдӯхт.
14. Самад, Абдулҳамид. «Садои тир булбулонро хомӯш мегардонад» [Матн] / Абдулҳамид Самад. – Душанбе: «Нидои ранҷбар», 1-6 январи соли 1993. Мусоҳиб Умар Алӣ.
15. Сухайл, Ш. Абдулҳамид Самадов «Ба китобчаат чаши намасад бачам» [Матн] // Оила, 2001. – 26 январ.
16. Шакурӣ, М. Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи XX / [Матн] / Муҳаммадҷон Шакурӣ. – Душанбе: Пайванд, 2006. – 548 с.

ТАҲҚИҚИ ҶАРАЁНИ ЗИНДАГИИ АБДУЛҲАМИД САМАД ВА ПАҲЛУҲОИ ИБРАТБАХШИ ОН

Маълум аст, ки зиндагии инсон эҷодкор бо осори адабии ӯ аз ягон ҷиҳат пайванди мушаккам дорад. Аз ин рӯ, баррасӣ ва таҳқиқи ҷараёни зиндагии адиб аз масъалаҳои муҳими адабиётшиносӣ буда, заминаҳои муосир маърифати осори адибро фароҳам месозад. Ба ин боис дар ин мақола бар мабноси ёдқардҳои воқеӣ, натиҷати таҳқиқи донишмандон ва сарчашмаҳои бозғамӣ ҷараёни зиндагии яке аз нависандагони муваффақи адабиёти муосир Абдулҳамид Самад ба риштаи таҳқиқи кашаи шудааст, то даричае ба маърифати эҷодиёти ӯ ба рӯи хонанда боз гардад. Дар рафти таҳқиқи аз методҳои муқоисавӣ-таърихӣ, тавзеҳи далоили нақлӣ, маърифати замон ва шинохти макони воқеию адабӣ, таносуби воқеият ба нақл, омор бар осори адабӣ истифодаи шуда, натиҷае ҳосил гардидааст, ки ҷараёни зиндагии Абдулҳамид Самадро фаро мегирад, марҳилаҳои ташаккули шахсияти ӯро бозгӯӣ мекунад, воқеаҳои паси сар намудаашро тавзеҳ медиҳад, муҳити оилавӣ, фарҳангӣ ва адабии адибро равшан месозад, нуктаҳои ибратбахш, муҳим ва хотирмони ҳаёти нависандаро ташреҳ менамояд.

Калидвожаҳо: адабиёти муосир, Абдулҳамид Самад, эҷодиёт, ҷараёни зиндагӣ, адиб, осори адабӣ.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЖИЗНИ АБДУЛХАМИДА САМАДА И ЕЁ ВДОХНОВЛЯЮЩИХ АСПЕКТОВ

Известно, что жизнь творческой личности так или иначе напрямую связана с его литературным творчеством. Поэтому изучение и исследование жизни писателя является одним из важных вопросов литературоведения и обеспечивает благоприятную основу для познания литературных произведений. По этой причине в данной статье, основываясь на реальных воспоминаниях, результатах исследований ученых и надежных источниках, исследуется жизнь одного из успешных писателей современной литературы, Абдулхамида Самада, чтобы открыть читателю окно в познание его творчества. В ходе исследования были использованы сравнительно-исторические методы, объяснение нарративных свидетельств, знание времени и знание реального и литературного места, соотношение реальности и повествования, статистические данные о литературных произведениях. В результате получено исследование, охватывающее жизненный путь Абдулхамида Самада, описывающее этапы формирования его личности, объясняющее пережитые им события, проливающее свет на семейную, культурную и литературную среду писателя, а также описывающее поучительные, важные и запоминающиеся моменты его жизни.

Ключевые слова: современная литература, Абдулҳамид Самад, творчество, жизненный путь, писатель, литературные произведения.

A STUDY OF THE LIFE OF ABDÚLHAMID SAMAD AND ITS INSPIRING ASPECTS

It is well known that the life of a creative person is, in one way or another, directly connected to their literary work. Therefore, the study and research of a writer's life is one of the most important issues in literary criticism and provides a favorable foundation for understanding literary works. For this reason, this article, drawing on actual memoirs, scholarly research, and reliable sources, examines the life of one of the most successful writers of modern literature, Abdulhamid Samad, to open a window into the reader's understanding of his work. The study utilizes comparative historical methods, the interpretation of narrative evidence, knowledge of time and place, the relationship between reality and narrative, and statistical data on literary works. The resulting study encompasses Abdulhamid Samad's life, describing the stages of his personality development, explaining the events he experienced, shedding light on his family, cultural, and literary environment, and describing instructive, important, and memorable moments in his life.

Keywords: contemporary literature, Abdulhamid Samad, creativity, life, writer, literary works.

Дар бораи муаллиф

Қадамзода Адиба Ҳушвахтшо

Докторант (PhD)-и кафедраи назария ва таърихи адабиёти тоҷик

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни

734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 121

About the author

Kadamzoda Adiba Khushvakhtsho

Doctoral Candidate (PhD) in the Department of Theory and History of Tajik literature

Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni

734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121

Об авторе

Қадамзода Адиба Ҳушвахтшо

Докторант (PhD) кафедры теории и истории таджикской литературы

Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни

734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121

МАСЪАЛАҲОИ РОБИТАҲОИ АДАБИИ ТОЧИКУ ФАРОНСАВӢ ДАР ТАҲҚИҚОТИ РАЧАБОВА ИБАРУРИ СОЛИЕВНА

Мисбоҳиддини Н., Одилова З. О.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Таҳқиқи пайвандҳои адабии Шарқу Ғарб дар адабиётшиносии тоҷик таърихи андаке беш аз нимасра дошта, бо ибтикори муҳаққиқони ғайриточик, мусташриконе, ки донандагони яке аз забонҳои кишварҳои Шарқ будаанд, оғоз шудааст. Ба тасреҳи Шокир Мухтор, дар Тоҷикистон охири солҳои панҷоҳуми асри XX-ро бояд “ибтидои тадқиқи пайвандҳои адабии Шарқу Ғарб, пештар аз ҳама, Ачаму Урупо” [5, с. 3] донист. Масъалаи равобити адабӣ ё ба истилоҳи имрӯза компративистикаи адабӣ аз муаммоҳои муҳимму мубрами адабиётшиносии муосир маҳсуб меёбад. Дар замони мо, ин шоҳаи илмӣ адабиётшиносӣ хеле пешрафт намуда, барои таҳқиқи омӯзиши равандҳои инкишофи равобити адабӣ, таъсири байниҳамдигарӣ ва мутақобилаи адабиётҳои миллий ва шеваҳои усулҳои муосир ва босамари илмию пажӯҳишӣ кор мегирад [14, с. 145].

Қадамҳои нахустинро дар ин арса Б. Невская ва В. П. Демидчик гузоштаанд. Баъдтар ба инҳо муҳаққиқони дигар, ба мисли Р. Деҳотӣ, С. Соколов, Ҳ. Шодикулов, В. Белан, Н. Натанов, В. Смигла, Р. Қудратов ҳамроҳ шудаанд. Дар навбати сеюм як иддаи дигари муҳаққиқон, ба монанди Ҳ. Назирова, Г. Б. Баракаева, В. П. Демидчик, В. Самад, Ш. Раҳим, Ф. Деҳотӣ, Л. Алқева, А. А. Морозов, Н. Н. Морева, Ш. Мухторов, Г. Оргвалидзе, М. Шаҳидӣ ва дигарон ба ин равияи адабии дар он замон дар паҳнои адабпажӯҳии тоҷик инкишофёфта пайваستاанд, ки И. С. Рачабова аз ҷумлаи онҳо буда, аз назари концепсияи илмӣ идомадиҳандаи равияи таҳқиқии устодони донишқадаву донишгоҳҳо мебошад. Бо таҳқиқоти ин муҳаққиқон ва нашр шудани осори онҳо, ки номгӯяшон дар мақолаҳои ҷудогонаи таркиби китобҳои Ш. Мухтор “Мақолот” [5, с. 3], “Адабиёти тоҷик дар Фаронса” [3], “Замон ва тарҷумон” [4] ва баъзе мабоҳиси онҳо, инчунин, маҷмуаҳои “Масъалаҳои пайвандҳои адабӣ” (1985, 1990), “Шарқ ва пайвандҳои адабӣ” (1987) оварда шудаанд, робиташиносӣ дар адабиётшиносии тоҷик пеш рафта, ҳамчун равияи илмӣ мавқеи устувор пайдо кард.

Саҳми муҳаққиқоне, ки ба таҳқиқи робитаҳои адабӣ машғул шудаанд, дар ташаккули ин риштаи ҷадиди адабӣ гуногун буда, дар умум, бо фаъолиятҳои онҳо илми робиташиносии тоҷик зина ба зина ташаккул ёфта, то имрӯз шоҳаҳои ҷудогона пайдо кардааст. Бидуни шубҳа, фаъолиятҳои ҳамаи онҳо ҳам дар якҷоягӣ ва ҳам ба сурати ҷудогона сазовори омӯзишу таҳқиқ ҳастанд. Аммо манзури мо дар ин ҷо фаъолияти робиташиносии адабии номзоди илмҳои филологӣ, дотсент И. С. Рачабова ҳамчун муҳаққиқи робиташинос дар таҳқиқи масъалаҳои алоқаманд ба пайвандҳои адабии Шарқ ва Фаронса мебошад.

Фаъолияти илмӣ-таҳқиқии номзоди илмҳои филологӣ, дотсент Ибарури Рачабова (30.12.1936, ш. Бухоро-2025, Москва) аз аввал то охир ҳамчун забоншинос ва омӯзгор дар кафедраи забонҳои олмонӣ ва фаронсавии Университети давлатии Тоҷикистон ба номи В. И. Ленин (ҳоло Донишгоҳи миллии Тоҷикистон) сипарӣ шудааст. Ӯ пас аз хатми факултети забонҳои хориҷии Институти педагогии забонҳои хориҷии Маскав дар соли 1959, бо роҳхат барои кор ба Тоҷикистон фиристода мешавад. Дар кафедраи дар боло ёдшуда ба сифати ассистент (1959-1966), муаллими калон (1967-1971), дотсент (аз соли 1972), солҳои 1972-2008 мудири кафедра ва баъдҳо боз ҳамчун дотсент фаъолият дошт. Дар донишгоҳҳои Сорбон (Париж, 1965), Гребол (1973), Клагенфурт (1991) ва курсҳои тақмили ихтисоси ҷумҳуриявӣ бозомӯзӣ кардааст. Дар ростои фаъолияти ҷамъиятӣ, ҷонишини раиси Ҷамъияти Тоҷикистон – Фаронса ва раиси Созмони занон-муаллифони китобҳои дарсии забонҳои хориҷаро ба уҳда дошт [8, с. 323-324; 21, с. 263].

Дотсент И. С. Рачабова дар баробари фаъолияти омӯзгорӣ ва навиштани китобҳои дарсӣ барои мактабҳои миёна ба корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ низ пайваста машғул будааст. Вай, ки духтари донишманди машҳури тоҷик, академики Академияи илмҳои ҶШС Тоҷикистон (ҳоло АМИ Тоҷикистон) Рачабов Солеҳ Ашӯрович (1912-1990) буд, аз хурдӣ ба илм таваҷҷуҳ зоҳир мекард. Муҳити илмӣ хонаводагӣ ва талошҳои ҳамешагӣ ба ӯ шавқ ва шароити мусоиди машғул шудан ба кори илмӣ-таҳқиқотиро фароҳам оварда буданд. Рисолаи

номзадиашро соли 1966 бо роҳбарии яке аз адабиётшиносони дар он замон машҳури Шуравӣ, н.и.ф., дотсент Я. И. Горден дар Институти шарқшиносии АУ собиқ Шуравӣ бомуваффақият дифоъ намуд. Кори илмӣ анҷомдодаи ӯ аз тарафи донишмандони машҳур, ховаршиносон А. Е. Бертелс ва И. С. Брагинский баҳои арзанда гирифта буд.

Корҳои илмӣ И. С. Раҷабова шуруъ аз даҳаи шастуми асри XX дар нашрияҳои гуногуни Тоҷикистон ва хориҷ аз он нашр шудаанд, ки ба омӯзиши масъалаҳои адабиёти фаронсавизабони Алҷазоир, ҷойгоҳи насри ривоятии форсу тоҷик дар адабиёти асри XVIII Фаронса, таъсири “Ҳазору як рӯз. Афсонаҳои форсӣ”-и Пети де ла Круа ба ҷараёни адабии Фаронсаи қарни XVIII, баъзе масъалаҳои тарҷума, асарҳои шоирони классики форсу тоҷик дар шинохти фаронсавиён бахшида шудаанд. Асарҳои ин муҳаққиқ, ки аз назари донишмандони забони маводди таҳқиқшаванда имтиёз дорад, дар ҳақиқат, “арзандаи омӯзиш буда, барои баҳои илмӣ мавод дода метавонанд” [5, с. 10].

Манзури муаллифи ин иқтибос корҳои дар заминаи робитаҳои адабии Тоҷикистон ва Фаронса анҷом додаи И. С. Раҷабова мебошад, ки мавзӯи баҳси ин мақола низ ҳамин ҷиҳати коргоҳи илмӣ муҳаққиқ аст. Аммо қабл аз пардохтан ба масъалаи робитаҳои адабӣ, ин муҳаққиқ як муддат ба омӯзиши адабиёти фаронсавизабони Алҷазоир машғул буд ва дар ин хусус асарҳои ҷопӣ ҳам дорад, ки китоби “Современная алжирская франкоязычная литература” намунаи фарогиртари онҳо мебошад [9]. Ин ҷиҳати фаъолияти илмӣ-пажӯҳишии муҳаққиқ мавзӯи баҳси дигар аст.

Дар миёни масъалаҳои алоқаманд ба робитаҳои адабии тоҷик ва фаронса, ки И. С. Раҷабова ба таҳқиқи онҳо пардохтааст, яке аз мақомҳои марказиро омӯзиши “Ҳазору як рӯз. Афсонаҳои форсӣ”-и шарқшиносии машҳури фаронсавӣ Франсуа Пети де ла Круа ишғол менамояд. Ин асар дар Фаронса бори аввал солҳои 1710-1712 дар панҷ ҷилд [23; 24] ва бори дуюм дар як ҷилд [22] ҷоп шуд ва ба маҳзи нашр шудан дар миёни хонандагон маъруфият пайдо карда, ба дигар забонҳо низ тарҷума шуд. Аз ҷумла, тарҷумаи он ба забони русӣ ҳам мавҷуд аст, ки солҳои 1778-1779 дар ҷаҳор ҷилд, дар Санкт-Петербург ҷоп шудааст [16; 19]. Бо матнҳои таркиби ҳар ҷаҳор ҷилди “Ҳазору як рӯз. Афсонаҳои форсӣ” дар мақолаи И. С. Раҷабова “Умри тозаи афсона” [11, с. 110] шинос шудан мумкин аст. Ба таҳқиқи ин асари аз назари робитаҳои адабии Тоҷикистону Фаронса хеле муҳим пардохтани И. С. Раҷабоваро, аз рӯи ишораҳои худӣ муҳаққиқ, аз ҷанд ҷиҳат асоснок кардан мумкин аст:

1. Пети де ла Круа дар Фаронса (1654-1713) “ба сифати яке аз асосгуздорони омӯзиши адабиёти форсу тоҷик шинохта мешавад” [11, с. 108]. Замони зиндагии ин адиби тавоно ба давраи “авҷи баланди тавачҷуҳи Аврупои Ғарбӣ ба олами Шарқ” [11, с. 108] рост меояд.

2. Таълифи “Ҳазору як рӯз. Афсонаҳои форсӣ” ба қалами Пети де ла Круа намоёнгарӣ таъсири мутақобилаи фарҳангу адабиёти Шарқу Ғарб мебошад. Ин асар бо истифода аз маводди афсонаҳои мардуми Шарқ навишта шудааст, ки далеле раднашаванда аст.

3. Аз назари қидмати замонии масъалаи “таърихи тарҷума ва омӯзиши қиссаҳои шарқӣ дар Аврупои оғози асри XVIII” асари “Ҳазору як рӯз. Афсонаҳои форсӣ” дорои аҳаммияти махсус аст.

Шароити таърихӣ ва заминаи мусоиди ба вучуд омадани “Ҳазору як рӯз. Афсонаҳои форсӣ”-ро И. С. Раҷабова ба таври дақиқ муайян кардааст: “Ҳам “Ҳазору як рӯз”-и Пети де ла Круа ва ҳам “Ҳазору як шаб”-и Антуан Галлан намунаҳои беҳтарине аз таълифоти бешумори шарқӣ ва ба руҳи шарқӣ эҷодшудан мебошад, ки дар Франция ва Англияи охири асри XVII ва аввали асри XVIII нашр гардидаанд. Ин давра замони барои ба таъб расидани ин қабил навиштаҷот хеле мусоид буд, зеро сиёсати мустамликадорӣ ва тичоратии Англия, Франция ва дигар давлатҳои аврупоӣ шароите фароҳам овард, ки сайёҳони зиёде (П. С. Тевено, Ж. Шарден, Т. Таверне, Берне ва дигарон), инчунин, савдогарон, миссионерҳо, сафирҳо ба мамолики Шарқ сафар карда, аз он ҷо бо ахбори фаровон ва қиссаҳои аҷоибу ғароиб баргарданд. Пети де ла Круа низ вақти зиёди худро дар мамлакатҳои Шарқ гузаронидааст” [11, с. 108].

Баъд аз тавзеҳи зарурӣ дар хусуси таърихи сафарҳо ва корномаҳои илмӣ Пети де ла Круа, ки баъд аз ин иқтибос меояд, муҳаққиқ уро дар қатори нахустин поягуздорони омӯзиши алоқаҳои адабии Шарқу Ғарб муаррифӣ кардааст. Аз гузоришоти илмӣ ин муҳаққиқ маълум мешавад, ки Пети де ла Круа қабл аз асари мавриди назар, ҳатто пеш аз “Ҳазору як шаб”-и Антуан Галлан дар соли 1707 афсонаи туркии “Таърихи салотин ва вазирони форс”-ро тарҷума карда буд [11, с. 109]. Далели ҷолибе, ки дар ин замина пешниҳод мешавад, чунин аст, ки китоби мазкур “...дар асоси нақли озоди хикоеҳои дар асрҳои миёна машҳур – “Қиссаи

хафт хирадманд”, ки ба китоби “Синдбоднома” илҳоқ шуда буд, ба вучуд омадааст” [11, с. 109].

Аз ин иқтибос маълум мешавад, ки сарчашмаи афсонаи туркии дар боло ёдшуда низ адабиёти форсу тоҷик мебошад. Банду баст ва риояти услуби ҳикоят андар ҳикоят дар ин асар насри ривоятии форсу тоҷикро ба хотир меорад, ки ин масъала аз ҷониби муҳаққиқон Ю. Салимов, Е. П. Чалишев, Л. Г. Аганина [13; 12; 19] таҳқиқ шудааст. Аммо байни ин ду асар фарқиятҳо ҳам ба назар мерасад, ки бештар ба тарзи баёни ҳиссиёт ва сабки нақл дахл доранд.

Дар таҳқиқоти И. С. Раҷабова дар бораи Пети де ла Круа, китоби “Ҳазору як рӯз. Афсонаҳои форсӣ” ва дигар асарҳои ӯ, масъалаҳои тағйиру тақмили сюжетҳо, бо услуби шарқӣ нақл шудани афсонаҳо, асли нусхаи форсӣ доштани аксарияти афсонаҳо, ба “Ҳазору як шаб” монанд будани банду баст ва сужети “Ҳазору як рӯз. Афсонаҳои форсӣ”, дар асоси мазмун ва сужаи қиссаву афсонаҳои аврупоӣ навишта шудани баъзе матнҳои китоби Пети де ла Круа ва фарқиятҳои асосии асарҳои аз назари мавзӯ ба ҳам монанд, ки муаллифи “Ҳазору як рӯз. Афсонаҳои форсӣ” ба онҳо назар доштааст, баррасӣ шудаанд. Хулосаҳои асосии дар натиҷаи таҳқиқи масъалаҳои мазкур ба даст овардаи муҳаққиқро чунин таъйин кардан мумкин аст:

а) Пети де ла Круа дар ташаккули шарқшиносӣ дар Фаронса ва дигар кишварҳои аврупоӣ саҳми муҳимму таъсиррасон гузошт. Бо кӯшиши ӯ ва дигар ҳамсафонаш омӯзиши адабиёти Шарқ дар кишварҳои аврупоӣ ба расмият даромад.

б) Дар асоси суҷаҳо ва образҳои насри ривоятии форсу тоҷик Пети де ла Круа суҷаву образҳои нав офарида, ба ин восита барои ворид шудани суҷаву образҳои нав ба адабиёти Фаронса замина гузошт. Дар миёни матнҳои китоби ӯ ҷузъиёти муҳимме ҷой доранд, ки онҳоро ҳуди муаллиф дар асоси нақлу ривоятҳои маъмул дар миёни мардум офаридааст.

в) Бо нашри “Ҳазору як рӯз. Афсонаҳои форсӣ”-и Пети де ла Круа барои ба вучуд омадани асарҳои дигари ҳамгун, ки манбаъҳои асосии онҳо насри ривоятии форсу тоҷик мебошад, заминаи муҳимму мусоид фароҳам омад. Дар ин навъ асарҳо, ки бо номгӯяшон дар қорҳои илмӣ-таҳқиқии И. С. Раҷабова ва дигар муҳаққиқони робитаҳои адабӣ шинос шудан мумкин аст, дар адабиёти ҷаҳонӣ “анъанаи таълифи қиссаҳои асрорангезу фантастикӣ” [11, с. 112] ба расмият даромадааст.

Дар умум, робитаҳои адабии Ғарбу Шарқ дар мисоли қорҳои анҷомдодаи Пети де ла Круа ба марҳалаи нави таърихӣ ворид шуда, боиси ташаккули шарқшиносии илмӣ дар ҳавзаи пажӯҳиши Фаронса ва дигар кишварҳои аврупоӣ гардид.

Кори муфассали илмӣ И. С. Раҷабова, ки дар қолаби монографияи илмӣ ҷамъбаст шудааст, “Таджикско-персидская повествовательная проза в литературном процессе Франции начала XVIII в.” [10] (Ба тоҷикӣ: “Насри ривоятии форсу тоҷик дар ҷараёни адабии Фаронса дар оғози асри XVIII”) ба ҳисоб меравад. Ба монографияи мавриди назар муҳаққиқон баҳои арзанда додаанд. Барои мисол, Ш. Мухтор нашри онро дар радифи чанд кори дигар, ки даҳаи ҳаштодуми асри гузашта ҷоп шуда буданд, аз ҷумлаи “муҳимтарин комёбиҳо дар боби омӯзиши алоқаҳои адабии Аҷаму Урупо” ҳисобидааст [5, с. 7]. Ш. Мухтор доир ба ин асар назари интиқодӣ ҳам дорад, ки баъдтар аз он ёд хоҳем кард. Ҳоло ба баррасии сохтор ва мундариҷа асар мепардозем.

Аз мундариҷа ва баҳсҳои аслии ин асар маълум мешавад, ки муаллиф ҷусторҳои ҳурро дар бораи Пети де ла Круа ва “Ҳазору як рӯз. Афсонаҳои форсӣ”-и ӯ дар қолаби монографӣ идома дода, масъалаи таъсири мутақобилаи адабиёти форсу тоҷик ва адабиёти фаронсавиро дар асоси ҳамин асар, ки таълифи он дар оғози асри XVII ҳамчун падидаи нави илмӣ эътироф шуда буд, пайгирӣ кардааст. Агар ба ин масъала аз назари хронологияи таърихӣ ва асосҳои равиши таҳқиқ назар кунем, маълум мешавад, ки падидаи илмӣ мавриди назар ба баҳси адабиётшиносии татбиқӣ (қиёсӣ) ва нақди адабии навин [6, с. 116-126] тааллуқ мегирад. Ба ибораи дигар, асосҳои адабиётшиносии татбиқӣ (қиёсӣ) ва равишҳои нақди адабии навин барои таҳқиқи масъалаҳои таъсири мутақобилаи адабиёти форсу тоҷик ва адабиёти фаронсавӣ заминасоз гардидаанд.

Адабиётшиносии татбиқӣ дар низоми адабиётшиносӣ ҳамчун ҷараёни нав аз охири асри XIX шакл гирифта, то имрӯз идома дорад. Ба дунболаи он, бо бинише ҷадид ва фарогир нақди адабии навин дар оғози садаи XX ба расмият даромад. Ҳамчунонки “марзи суннат ва ҷадид дар мабоҳиси назарии марбут ба нақди адабӣ ду даҳаи бистум ва сиюми асри XX доништа мешавад” [6, с. 116-126], дар шинохти равишҳои баррасии масъалаҳои марбут ба таъсири мутақобилаи адабиётҳо ва вобаста ба мавзӯи баҳси мо муносибати миёни адабиёти

тоҷикӣ ва фаронсавӣ низ ду давраро бояд ба назар гирифт: а) аз оғози асри XVII то охири даҳаи панҷоҳуми асри XX ва б) аз даҳаи шастуми қарни XX то рӯзгори мо. Монографияи И. С. Рачабова ва дигар таҳқиқоти ӯ бар мабнҳои равишҳои таҳқиқии давраи дуюм анҷом шудаанд. Албатта, бо дастовардҳо ва камбудихое, ки аз ҷониби муҳаққиқони соҳа дар даврааш ба миён гузошта шуда буданд. Ба ин масъала боз баъдтар бармегардем.

И. С. Рачабова дар ин монография масъалаҳои талфики адабии Ғарбу Шарқ ва вазифаҳои таҳқиқ дар мавриди осори Пети де ла Круа, марҳалаҳои ташаккули насри ривоятии шарқӣ дар Фаронса то оғози асри XVIII, моҳият, маънӣ, сарчашмаҳои тоҷикӣ-форсӣ ва хусусиятҳои композитсионӣ услубии афсонаҳои таркиби “Ҳазору як рӯз. Афсонаҳои форсӣ”-и Пети де ла Круа, тасвири воқеии Осиёи Миёна дар афсонаҳо, тарҷумаҳои русии асар, таъсири “Ҳазору як рӯз...” ба ҷараёни адабӣ дар Фаронсаи оғози асри XVIII (тақлидҳо ва тарҷумаҳои дурӯғин), сарчашмаи “Номаҳои порсӣ”-и Монтеске, вазифаҳои экзотикӣ (ачибу ғариб)-и Шарқ дар достонҳои фалсафии Волтер, бозсозӣҳои эҷодии суҷа ва образҳои “Ҳазору як рӯз...” намоишномаҳои афсонаи Карло Гоширо таҳқиқ кардааст, ки аз назари гузориши масъала ва тарҳи илмӣ маводди таҳқиқ дар он замон иқдоми шоиста ба ҳисоб мерафт. Ҳанӯз ҳам ин асар аҳаммияти илмӣ назарии худро аз даст надодааст.

Чунонки дар боло ишора шуда буд, Ш. Мухтор ба монографияи И. С. Рачабова дар як мақолаи худ, ки дар он масъалаи таҳқиқи пайвандҳои адабии Шарқу Ғарбро дар адабиётшиносии тоҷик то поёни асри XX мавриди таҳлили интиқодӣ қарор додааст, эрод низ гирифтааст. Мо ин эродҳоро ба чунин бахшҳо ҷудо карда, дар охир назари худро атрофи онҳо баён мекунем:

1. Кӯшиши татбиқи назарияи И. С. Брагинский оид ба “синтези ғарбию шарқӣ дар адабиёти фаронсавӣ оғози қарни XVIII” [5, с. 15].

Ба ақидаи Ш. Мухтор, масъалаи синтези ғарбию шарқӣ махсуси адибони замони романтизм ва адабиёти даврҳои баъдии Аврупо буда, татбиқи он ба давраи пеш аз он дуруст намебошад.

2. Ба дигарон нисбат додани назарияи “адабиёти умумичаҳонӣ”, ки натиҷаи орову андешаи Гёте аст. Дар ҳақиқат, бонии назарияи адабиёти умумичаҳонӣ адиби машҳур И. В. Гёте мебошад. Аммо андешаи пайравӣ қардани муҳаққиқони дигар аз ин назария, ба монанди И. С. Брагинский, Н. И. Конрад ва П. Н. Берков низ аз эҳтимол дур нест.

3. Дар асоси маводди тарҷумаи фаронсавӣ “афсонаҳо ва сарчашмаҳои дигари шарқӣ” навишта шудани “Ҳазору як рӯз”-и Пети де ла Круа. Аз ин рӯ, ин асар ба пайравӣ ё татаббуъ аз “Ҳазору як шаб”-и А. Галлан навишта шуда, асари комилан мустақил нест.

Мавҷудияти нишонаҳои синтези ғарбию шарқиро дар асари аввал Ш. Мухтор инкор намекунад, вале ақидаи “асари комилан асил” донишманди онро қабул надорад.

4. Дар асарҳои муҳаққиқони дигари собиқ шуравӣ ҳам ҷой доштани масъалаҳое, ки дар боби дуюми асари И. С. Рачабова матраҳ шудаанд.

5. Эроди охири Ш. Мухтор ба боби сеюми асар, ки махсуси таҳқиқи “Ҳазору як рӯз”-и Пети де ла Круа аст, дахл дорад. Ба ақидаи муқарриз, дар “рисола муайян нашудааст, ки ин шоҳкориҳои Круа китоби тарҷума аст ё асари асил” [5, с. 15].

Ба назари мо, агар ба ин эродҳо ҳамчун назари як мутахассиси хирфай оид ба қори таҳқиқии як муҳаққиқи ҷавон назар андозем, айни савоб мебуд. Чунки, худи Ш. Мухтор, чунонки дар боло ишора шуда буд, қорҳои муаллифи асари мавриди назарро дар робиташиносии адабӣ арзандаи омӯзиш ва баҳои илмӣ дониста буд. Дигар ин, ки аз ҷониби як муҳаққиқ таҳқиқ шудани як масъалаи илмӣ маънии боз доштани муҳаққиқи дигар аз рӯчу ба он масъаларо таъйид набояд кунад. Ин ҷо самти таваҷҷуҳ ва ғарази нигариши муҳаққиқ ба масъала муҳим бояд ҳисобида шавад.

Барои равшан шудани назарияи “адабиёти умумичаҳонӣ”, ки таҳти рақами ду дар боло ёд шуд, зикри иқтибоси зеринро, ки натиҷаи таҳқиқи қиёсии профессор Х. Шарифов аст, зарур медонем: “Омӯзиши робита ва таъсири байни адабиётҳои олам дар асоси Методи муқоисавӣ-таърихӣ аз асри XIX ривҷ гирифтааст (Гёте ва ақидаи ӯ дар бораи «адабиёти чаҳонӣ»). Саромати М. дар Россия А. Н. Веселовский мебошад. Дар «Поэтикаи таърихӣ» ӯ қӯшидааст, дар доираи адабиёти умумӣ материали адабиётҳои ғарбию шарқӣ ва славяниро ҷамъ оварда, қонуниятҳои инкишофи ҷараёни адабиёти нишон бидиҳад” [20, с. 238].

Ин масъаларо ба таври равшантар чунин тавзеҳ додан мумкин аст, ки омӯзиши робита ва таъсири байни адабиётҳои олам, пеш аз ҳама, аз ҷониби адабиётшиносони олмонӣ пешниҳод шудааст. Муҳаққиқони олмонӣ дар натиҷаи муқоисаи анъанаҳои адабию

фарҳангии миллатҳои гуногун ба чунин натиҷа расидаанд, ки миёни аврупоӣ ва ҷаҳонӣ фазаи ягонаи фарҳангӣ мавҷуд аст. Дар ҳамин пасманзар бори аввал И. В. Гердер ба масъалаи ҷомеяи ҳаёти фарҳангии халқҳои аврупоӣ таваҷҷуҳ кард. Баъд аз ӯ И. В. Гёте ақидаҳои ӯро идома дода, ба муомилоти фарҳангӣ мафҳуми «адабиёти ҷаҳонӣ»-ро ворид кард. Гёте дар «Девони Ғарбию Шарқӣ» тахти мафҳуми фарҳанги ҷаҳонӣ, пеш аз ҳама, умумияти фарҳангии Ғарб ва Шарқро дар назар дошт [2; 1; 7].

Ба мо маълум нашуд, ки И. С. Раҷабова ба эродҳои Ш. Мухтор чӣ назар доштааст, вале мавҷудияти эродҳои зикршуда арзиши илмӣ китоби мавриди назарро коҳиш дода наметавонанд.

Хулоса, дар тӯли фаъолияти пурсамари қорӣ, ки сию ҳафт соли он дар роҳбарии кафедраи умумидонишгоҳии забонҳои немисӣ ва фаронсавӣ сипарӣ шудааст, дотсент И. С. Раҷабова ба фаъолияти илмӣ-таҳқиқотӣ низ машғул шудааст. Дастранҷҳои илмӣ ӯ ба сурати мақола, китоби дарсӣ, дастуру воситаҳои таълимӣ пешниҳод шудаанд. Дар маркази таҳқиқоти илмӣ ӯ баррасии масъалаҳои марбут ба робитаҳои адабии тоҷикӣ фаронсавӣ қарор дошт. Дар ин замина ба қалами ӯ даҳҳо мақола ва монографияи илмӣ ҷудогона таълиф шудааст. Мутаассифона, то имрӯз ҳамаи таълифоти ин муҳаққиқ ҷамъоварӣ ва дар як мучаллад нашр нашудаанд. Теъдоди ба мо маълуми онҳо танҳо беш аз бист адад мебошад. Аммо теъдоди маводи ҷомии ӯ дар китоби «Олимони Донишгоҳ» ва «Энциклопедияи олимони Донишгоҳи давлатии миллии Тоҷикистон» беш аз чихил номгӯй ёд мешавад.

Фаъолияти илмӣ И. С. Раҷабова ба ду давра чудо мешавад. Дар давраи аввал ӯ ба омӯзиши масъалаҳои адабиёти фаронсавизабони Алҷазоир машғул шудааст. Дар марҳалаи дуюм ҳамчун муҳаққиқи робиташинос дар таҳқиқи масъалаҳои таъсири мутақобилаи адабиёти форсӣ тоҷик ва адабиёти фаронсавӣ саҳми муносиб гузоштааст. Дар меҳвари таҳқиқоти ӯ дар давраи дуюм асари мусташири машҳур Франсуа Пети де ла Круа «Ҳазору як рӯз. Афсонаҳои форсӣ» қарор дорад. Аксарияти маводди ҷомии муҳаққиқ ба масъалаҳои гуногуни ҳамин мавзӯ бахшида шудаанд.

Дар алоқамандӣ ба сарчашмаҳои пажӯҳиш ва масъалаҳои асосии таҳқиқ, инчунин, фаъолияти И. С. Раҷабова ҳамчун фаёли ҷамъиятӣ дар таҳкими муносибатҳои бисёрҷонибаи Тоҷикистону Фаронса низ назаррас ва қобили тамҷид аст. Ӯ аз дасти Президенти вақти Фаронса Франсуа Митеран соли 1989 ордени «Нахли тиллоӣ (Золотая пальма)»-ро гирифта ва бо таваҷҷуҳ ба саҳми муносибаш дар рушди муносибатҳои дипломатии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Фаронса аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ордени «Шараф» (дараҷаи III) сарфароз гардонид шудааст.

Адабиёт

1. Аминиева, В. Р. Теоретические основы сравнительного и сопоставительного литературоведения / В. Р. Аминиев. – Казань: КФУ, 2014. – 105 с.
2. Ломидзе, Г. И. Методологические вопросы изучения взаимосвязи и взаимообогащения советской литературы / Г. И. Ломидзе. – Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – 42 с.
3. Мухтор, Ш. Адабиёти тоҷик дар Фаронса. Маҷмуаи мақолаҳо / Ш. Мухтор. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 160 с.
4. Мухтор, Ш. Замон ва тарҷумон / Ш. Мухтор. – Душанбе: Адиб, 1989. – 208 с.
5. Мухтор, Ш. Таҷқиқи пайвандҳои адабии Шарқу Ғарб дар адабиётшиносии тоҷик / Ш. Мухтор // Мақолот. – Душанбе: Матбуот, 2001. – 240 с. – С. 3-20.
6. Нарзиқул, М. Нигоҳе ба ҷараёнҳо ва равишҳои нақди адабии навин / М. Нарзиқул // Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – 2025. – № 2. – С. 116-126.
7. Николукин, А. Н. Сравнительно-историческое литературоведение / А. Н. Николукин // Литературная энциклопедия терминов и понятий / Гл. ред. А. Н. Николукин. – РАН, ИНИОН. – Москва, 2001. – 1600 с.
8. Олимони Донишгоҳ. – Душанбе, 1998. – 388 с.
9. Раджабова, И. С. Современная алжирская франкоязычная литература / И. С. Раджабова. – Душанбе: Дониш, 1974. – 55 с.
10. Раджабова, И. С. Таджикско-персидская повествовательная проза в литературном процессе Франции начала XVIII в. / И. С. Раджабова. – Душанбе: Дониш, 1987. – 123 с.
11. Раҷабова, И. Умри тозаи афсона / И. Раҷабова // Садои Шарқ. – 1986. – № 1. – С. 108-112.
12. Салимов, Ю. Насри ривоятии форсӣ тоҷик / Ю. Салимов. – Душанбе: Дониш, 1971. – 156 с.
13. Салимов, Ю. Становление жанра сказочной прозы в персидско-таджикской литературе : автореф. ... кан. фил. наук / АН СССР. Ин-т народов Азии. – М., 1964. – 23 с.
14. Солеҳов Ш. А. Баъзе масъалаҳои назарӣ ва амалии таҳқиқи робитаҳои адабии тоҷикӣ ӯзбекӣ / Ш. А. Солеҳов // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айний. Бахши илмҳои филологӣ. – 2025. – № 6 (119). – С. 145-149.

15. Тысяча и один день. Персидская сказки / Переведенные с персидского на французский язык г. Пети де ла Круа; а с французского на русский сочинителем Славянских Древностей М. И. Поповым. – Санкт-Петербург: Печатано иждивением книгопродавца К. В. Миллера [Тип. Вейтбрехта и Шнора], 1778. – Ч. 1. – 248 с.
16. Тысяча и один день. Персидская сказки / Переведенные с персидского на французский язык г. Пети де ла Круа; а с французского на русский сочинителем Славянских Древностей М. И. Поповым. – Санкт-Петербург: Печатано иждивением книгопродавца К. В. Миллера [Тип. Вейтбрехта и Шнора], 1778. – Ч. 2. – 260 с.
17. Тысяча и один день. Персидская сказки / Переведенные с персидского на французский язык г. Пети де ла Круа; а с французского на русский сочинителем Славянских Древностей М. И. Поповым. – Санкт-Петербург: Печатано иждивением книгопродавца К. В. Миллера [Тип. Вейтбрехта и Шнора], 1778. – Ч. 3. – 268 с.
18. Тысяча и один день. Персидская сказки / Переведенные с персидского на французский язык г. Пети де ла Круа; а с французского на русский сочинителем Славянских Древностей М. И. Поповым. – Санкт-Петербург: Печатано иждивением книгопродавца К. В. Миллера [Тип. Вейтбрехта и Шнора], 1779. – Ч. 4. – 272 с.
19. Чалишев, Е. П. К проблеме типологических схождений в литературах развивающихся стран Востока / Е. П. Чалишев, Л. Г. Аганина / Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – Т. 42. – 1983. – № 3. – С. 218-229.
20. Шарифов, Х. Методи муқоисавӣ-таърихӣ / Х. Шарифов // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. – Ч. 2. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи советии тоҷик, 1989. – С. 237-238.
21. Энциклопедияи олимони Донишгоҳи давлатии миллии Тоҷикистон. – Душанбе: Девашиш, 2008. – 408 с.
22. "Les Mille et un jours", conte persans, traduits en français par Petits de la Croix, suivi de plusieurs autres recueil de contes. Nouvelle édition, accompagnée de notes et de notices historique par A. L'oiseleur – De longchamps, publiée sous la direction de M. Aimé Martin, Paris, 1839. – 706 p.
23. Petis de la Croix, François. Les Mille et un jours / François Petis de la Croix. – T. 1. – Paris: Barbin; veuve Ricœur, 1710-1712. – 331 p.
24. Petis de la Croix, François. Les Mille et un jours / François Petis de la Croix. – T. 2. – Paris: Barbin; veuve Ricœur, 1710-1712. – 299 p.
25. Petis de la Croix, François. Les Mille et un jours / François Petis de la Croix. – T. 3. – Paris: Barbin; veuve Ricœur, 1710-1712. – 332 p.
26. Petis de la Croix, François. Les Mille et un jours / François Petis de la Croix. – T. 4. – Paris: Barbin; veuve Ricœur, 1710-1712. – 332 p.
27. Petis de la Croix, François. Les Mille et un jours / François Petis de la Croix. – T. 5. – Paris: Barbin; veuve Ricœur, 1710-1712. – 350 p.

МАСЪАЛАҲОИ РОБИТАҲОИ АДАБИИ ТОҶИКУ ФАРОНСАВӢ ДАР ТАҲҚИҚОТИ РАҶАБОВА ИБАРУИ СОЛИЕВНА

Таҳқиқи пайвандҳои адабии Шарқу Ғарб дар адабиётшиносии тоҷик таърихи андаке беш аз нимаасра дошта, бо ибтиқори муҳаққиқони ғайритоҷик, мусташриқоне, ки донандагони яке аз забонҳои кишварҳои Шарқ будаанд, оғоз шудааст. Дар ин мақола фаъолияти илмӣ-паҷӯхшии номзади илмҳои филологӣ, дотсент Раҷабова Ибарруи Солиевна бо таваҷҷуҳ ба робитаҳои адабии тоҷику фаронсавӣ баррасӣ шудааст. Фаъолияти илмӣ ин муҳаққиқ ба ду давра ҷудо мешавад. Дар давраи аввал ӯ ба омӯзиши масъалаҳои адабиёти фаронсавизабони Алҷазир машғул шудааст. Дар марҳалаи дуюм ҳамчун муҳаққиқи робиташинос дар таҳқиқи масъалаҳои таъсири мутақобилаи адабиёти форсу тоҷик ва адабиёти фаронсавӣ саҳми муносиб гузоштааст. Дар меҳвари таҳқиқоти ӯ дар давраи дуюм асари мусташриқи машҳур Франсуа Пети де ла Круа “Ҳазору як рӯз. Афсонаҳои форсӣ” қарор дорад. Аксарияти маводди ҷопии муҳаққиқ ба масъалаҳои гуногуни ҳамин мавзӯ бахшида шудаанд.

Калидвожаҳо: робитаҳои адабӣ, И. С. Раҷабова, Тоҷикистон, Фаронса, Франсуа Пети де ла Круа, “Ҳазору як рӯз. Афсонаҳои форсӣ”.

ВОПРОСЫ ТАДЖИКО-ФРАНЦУЗСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ИССЛЕДОВАНИИ РАДЖАБОВОЙ ИБАРУИ САЛИЕВНЫ

Изучение литературных связей Востока и Запада в таджикском литературоведении имеет историю чуть более полувека, которое началось по инициативе исследователей – востоковедов, знатоков одного из языков стран Востока. В данной статье рассматривается научно-исследовательская деятельность кандидата филологических наук, доцента Раджабовой Ибарруи Солиевны, посвященная таджикско-французским литературным связям. Научная деятельность исследователя делится на два периода. Первый период охватывает изучение вопросов алжирской франкоязычной литературы. Во второй период, И.С. Раджабова, как исследователь-компаративист, внесла значительный вклад в изучение вопросов взаимодействия персидско-таджикской и французской литератур. Предметом её исследований в рассматриваемый период является произведение известного французского ориенталиста Франсуа Пти де ла Круа «Тысяча и один день».

Персидские легенды». Большая часть опубликованных материалов исследователя посвящена различным аспектам данной темы.

Ключевые слова: литературные связи, И. С. Раджабова, Таджикистан, Франция, Франсуа Пти де ла Кроа, «Тысяча и один день. Персидские легенды».

ISSUES OF TAJIK-FRENCH LITERARY RELATIONS IN THE RESEARCH OF RAJABOVA IBARURI SALIEVNA

The study of literary ties between East and West in Tajik literary studies has a history of just over half a century, initiated by researchers-Orientalists and experts in one of the Eastern languages. This article examines the research work of Ibaruri Solieva Radjabova, PhD in Philology and Associate Professor, on Tajik-French literary ties. The researcher's research is divided into two periods. The first period encompasses the study of Algerian French-language literature. During the second period, I.S. Radjabova, as a comparative scholar, made significant contributions to the study of the interactions between Persian-Tajik and French literatures. The subject of her research during the period under review is the work of the renowned French Orientalist François Petis de la Croix, "A Thousand and One Days: Persian Legends". Much of the researcher's published material is devoted to various aspects of this topic.

Keywords: literary connections, I. S. Radjabova, Tajikistan, France, François Petis de la Croix, "A Thousand and One Days: Persian Legends".

Дар бораи муаллифон

Мисбоҳиддини Нарзикул
Доктори илмҳои филологӣ, профессори
кафедраи таърихи адабиёти тоҷик
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 17

Одилова Зайнура Обидовна
Ассистенти кафедраи забони франсавӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: fransugenka89@mail.ru

Об авторах

Мисбохиддини Нарзикул
Доктор филологических наук, профессор
кафедры истории таджикской литературы
Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 17

Одилова Зайнура Обидовна
Ассистент кафедры французского языка
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: fransugenka89@mail.ru

About the authors

Misbohiddini Narzikul
Doctor of Philological Sciences, Professor of
the Department of History of Tajik Literature
Tajik National University
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 17

Odilova Zaynura Obidovna
Assistant of French language Department
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: fransugenka89@mail.ru

ЗИКРИ РЌЗГОР ВА ОСОРИ РОБИАИ БАЛХЌ ДАР ТАЗКИРА ВА ТАЪРИХНОМАҲОИ АДАБИИ ФОРСИИ ТОЧИКЌ

Абдурахмонов М. С.

Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Робиаи Қаздории Балхӣ аз аввалин бонувони сухангӯи форсигӯ буда, дар замоне, ки салтанати Сомониён рӯ ба завол меовард, ба арсаи шеър адаб қадам ниҳодааст. Ӯро аксари муҳаққиқон аввалин шоираи форсигӯе, ки ба шеъри оламгири форсии тоҷикӣ оҳанги отифонаи занона бахшидааст, меҳисобанд. Доир ба соли таваллуд ва вафоти шоира дар ягон сарчашмаҳои адабӣ, илмӣ ва таърихӣ ишорае нашудааст ва нуктаи возеҳ ин аст, ки Робиаи Балхӣ аз ҳамасрони устод Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ буда, бо истеъдоди воло, дониши фарох, ҷаҳонбинии васеъ, дар миёни аҳли илму адаб тавонистааст ҷойгоҳи намоёни худро дарёбад. Роҷеъ ба рӯзгор ва осори Робиаи Балхӣ дар бисёр тазкираву таърихномаҳо суҳан ба миён омада, ағлаби онҳо ба маҳорати баланди шоирӣ ва шеъри отифонаи ӯ арзиши баланд дода, ӯро дар сафи шоирони бузурги сарзамини ниёғони мо ҷой додаанд. Масалан, дар “Таърихи адабиёт дар Эрон”-и Забехулло Сафо, ки аз ҷумлаи беҳтарин таърихнома дар шинохти муҳити адабию илмӣ сарзамини мардумони форсизабон мебошад, дар бораи Робиаи Балхӣ ва рӯзгору осори гаронқадри ӯ маълумоти саҳеҳ ва амиқ ва нодиреро меорад: “Робиа бинти Каъб Қаздории Балхӣ аз шоирони машҳури қарни ҷаҳори ҳичрист, ки суҳани ӯ дар илтифот ва иштимол бар маъонӣ дилангез ва фасоҳату ҳусни таъсир маъруф аст” [7, с. 449].

Аз рӯи пажӯҳиши муҳаққиқон ва зикри тазкиранигорон маълум мешавад, ки Робиаи Балхӣ яке аз машҳуртарин шоираи зулISONAYНИ замони худ буда, бо ду забон порсӣ ва тозӣ шеър гуфтааст. Аз эҳтимол дур нест, ки Робиаи Балхӣ чун дигар ҳамзамонон ва ҳамҷаламони замони худ бо ин ду забони ба илму адаб созгор девони форсӣ ва арабии худро таҳия намуда бошад. Шояд девони ашъори Робиаи Балхӣ дар ҳаводиси хонумонсӯзи Чингиз ва пайравони ӯ аз байн рафта бошад.

Ҷойи тазаккур аст, ки Робиаи Балхӣ бо таҳаллуси Зайнулараб шеър гуфта ва дар байни шоирони порсигӯ бо ин таҳаллус мавриди эътибори ҳамагон қарор гирифта бошад. Бо ин таҳаллус ягон шеъри Робиа ба назар нарасид, танҳо онҳое, ки аз рӯғори шоира ёд мекунанд, таҳаллуси Зайнуларабро ба ӯ нисбат додаанд. Масалан, Шайх Аттор дар “Илоҳнома”, Робиаро бо чунин сифатҳо бо таҳаллуси Зайнулараб ба риштаи тасвир мекашад:

Яке духтар ба парда буд низаш,
Ки чун ҷон буд ширину азизаш.
Ба ном он симбар Зайнулараб буд,
Дилошӯбею дилбанде аҷаб буд [3, с. 61].

Дар тазкираҳо ва таърихномаҳое, ки замони шоираро ба риштаи таҳқиқ мекашанд ӯро соҳиби истеъдоди баланди суҳанварӣ дониста, аз ашъори ӯ намунаҳо меоранд. Авалин тазкираи адабӣ дар таърихи адабиёти тоҷик Лубобулалбоб унвон дошта, дар асри XI аз ҷониби Муҳаммад Авфии Бухорӣ таълиф шудааст. Басо ҷолиб аст, ки Муҳаммад Авфии Бухорӣ дар саҳифаҳои 294-295 аз зиндагӣ ва рӯзгори шоира ёд карда, 39 байт аз ашъори ӯро меорад. Ҳамзамон, Муҳаммад Авфии Бухорӣ дар шакли мухтасар рӯзгор ва вазъи зиндагии шоираро тасвир намуда, симои ӯро ба тариқи зер таҷассум менамояд: “Духтари каъб агар ҷӣ зан буд, аммо ба фазл ба мардони ҷаҳон бихандидӣ, фориси ҳарду майдон ва волии ҳардубаён, бар назми тозӣ қодир ва дар шеъри порсӣ бағоят моҳир ва ба ғояти зақои хотир ва хиддати табъ ишқ бохтӣ” [4, с. 294-295]. Гарчанде дар ин баёниҳои мухтасар Муҳаммад Авфии Бухорӣ шоираро ба тасвир кашад ҳам, вале чунин маълумоти дақиқ ва симои равшани Робиаро дар ягон таърихнома ё тазкира ба даст овардан ғайримкон аст. Зеро дар дигар сарчашмаҳо дар бораи Робиаи Балхӣ андешаҳои парешон ва маълумоти носаҳеҳ ба мушоҳида мерасад. Бояд қайд намуд, ки “Нафаҳотулунс мин ҳазаротил кудс” - и Абдурахмони Ҷомӣ, “Маҷмауи фусаҳо” - и Ризоқулиҳони Ҳидоят, “Шеърӯлаҷам”-и Шиблии Нуъмонӣ, “Риёзушшуаро”-и Алиқулиҳон Волаи Доғистонӣ, “Луғатнома”-и Алиакбари Деххудо, “Таърихи адабиёти Балх”-и Солехмуҳаммади Халиқ, “Таърихи адабиёти форсӣ – тоҷикӣ”-и Евгений Эдуардович Бертелс ва “Таърихи адабиёти Эрон”-и Забехулло Сафо аз ҷумлаи сарчашмаҳои муҳим дар бораи Робиаи Балхӣ буда, ҳамагии ин асрҳо пояи асосии маълумотро аз тазкири “Лубобулалбоб”-и Муҳаммад Авфии Бухорӣ гирифтаанд. Дар ин

осори илмӣ Робиаи Балхӣ аз зумраи шоирони боистеъдод ва аз муосирон ва пайравни Рӯдакӣ муаррифӣ мешавад.

Ҳамзамон, дар ин тазкира 28 байт аз ашъори шоир оварда мешавад, ки ин абёт аз лиҳози равонӣ ва истифодаи саноеи бадеӣ хеле ҷолиб буда, аз суҳанварӣ ва истеъдоди волои шоирии Робиаи Балхӣ шаҳодат медиҳад:

Хабар диҳанд, ки борид бар сари Айюб,
Зи осмон малахону сари ҳама заррин.
Агар биборад заррин малах бар ӯ аз сабр,
Сазад, ки борад бар ман басе магас рӯйин [4, с. 294-295].

Аз ин абёт бармеояд, ки “ӯро (Робиаи Балхиро) магас рӯйин хондандӣ”, вале сабаби ин рӯйдод ва ба шоира нисбат додани магас рӯйин аз ягон сарчашмаи илмию бадеӣ маълум нагардид.

Достони “Ҳикояти амири Балх ва ошиқ шудани духтари ӯ” дар “Илоҳинома”-и Фаридулдин Аттори Нишопурӣ басо ҷолиб буда, дар он Робиаи Балхӣ бо таҳаллуסי Зайнулараб наҳамчун шоира балки ҳамчун духтари зебо ва ошиқ бо сифатҳои зер тасвир шуда, таваҷҷуҳи ҳаркасро ба худ ҷалб мекунад. Шайх Аттор ҳусну малоҳати Робиаро басо равшан ва зебо тасвир намуда, аз ҳунари шоирии ӯ танҳо дар ду байт ёд мекунад:

Ҳама дар назм овардӣ ба як дам,
Бипайвастӣ чу марворид дар ҳам.
Чунон дар шеър гуфтан хушзабон буд,
Ки гӯй аз лабаш таъме дар он буд [3, с. 62].

Аз ин ҷо бар меояд, ки барои Шайх Аттор баёни ҳунари шоирии Робиа муҳим набуда, балки тасвири ҳусну ҷамоли Зайнулараб барои ташаккули сюжети дoston басо муҳимтар менамояд. Дар ҷараёни ташаккули сюжети дostonи мазкур маҳз ҳусну ҷамоли Робиа боиси рақобату тазодҳои байни қаҳрамонон мегардад, вале ҳунари шоирии Робиа дар дoston хеле норавшан ва маҳдуд аст. Бо ин мақсад, Шайх Аттор дар тасвири ҳусну ҷамоли Робиа хеле суҳани фаровон офарда, дар пеши назари хонанда духтари соҳибҷамолеро ба ҷилва меорад:

Яке духтар ба парда буд низаш,
Ки чун ҷон буд ширину азизаш.
Ба ном он симбар Зайнулараб буд,
Дилошӯбею дилбанде ачаб буд.
Ҷамолаш мулки хубӣ дар ҷаҳон дошт,
Ба хубӣ дар ҷаҳон буд, к-он дошт.
Хирдад дар ишқи ӯ девона будӣ,
Ба хубӣ дар ҷаҳон афсона будӣ.
Касе, к-ӯ номи ӯ бурдӣ ба ҷое,
Шудӣ ҳар заррае юсуфнамое.
Маҳи нав чун бидидӣ з-осмонаш,
Задӣ чун мушк зону ҳар замонаш.
Агар пешонияш Ризвон бидидӣ,
Бихишти адиро бешон бидидӣ [3, с. 61].

Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ, ки дар олами тасавуф яке аз бузургтарин шоир ва муҳаққиқ шинохта шудааст, дар “Нафохотулунс мин ҳазаротил қудс” дар асоси маълумоти Шайх Абусаид Абулхайр дар бораи духтари Каъб ва баъзе лаҳзаҳои зиндагии ӯ суҳан ба миён меорад ва панҷ байт намуна аз ашъори Робиа меорад, ки дар таърихномаҳои дигар ин мисраҳо ба назар намерасанд ва танҳо дар “Лубобулалбоб”-и Муҳаммад Авфии Бухорӣ ин китъаро дар боби Робиаи Балхӣ ба мушоҳида гирифтани мумкин аст. Ба назари мо Робиае, ки Ҷомӣ зикр менамояд бештар ба илми тасавуф майл дошта, онро Аттор дар “Тазкиратулавлиё”-и худ дар қатори суфиёни аҳли тасавуф ном бурдааст. Ризоқулихон Ҳидоят дар “Маҷмауи фусаҳо” дар бораи Робиа маълумоти ҷолиб пешниҳод намуда, “Робиаи Қаздории Балхӣ аз нисвон ва маликзодагон аст, падараш Каъб ном дар асл аз аъроб буда ва дар Балху Қаздор ва Буст дар ҳаволии Қандаҳор ва Систон ва аҳволии Балх комронӣ намуда” [3, с. 50].

Ҳамзамон, Ризоқулихони Ҳидоят аз “Нафохотулунс”-и Ҷомӣ ва маснавиёти Шайх Аттор ёд карда, қайд менамояд, ки дар ин сарчашмаҳо аз рӯзгори Робиа ва ашъори ӯ маълумоти сахҳ ва амиқро дастрас кардан мумкин аст. “Гулистони Ирам”-и Ризоқулихони Ҳидоят аз беҳтарин дoston дар баёни зиндагӣ ва рӯзгори Робиа буда, қиссаи ишқи Зайнуларабро бо Бектош ном ходими дарбори Ҳорис – бардари Робиа бозгӯй намуда, ӯро аз

муосири Оли Сомон ва Рӯдакӣ меҳисобад. “Шеърӯлаҷам”-и Шиблии Нуъмонӣ, тазкираи “Раёзушшуаро”-и Алқулихони Волаи Доғистонӣ ва “Луғатнома”-и Аликбари Деххудо аз зумраи осоре мебошанд, ки оид ба рӯзгори шоирии Робиаи Балхӣ маълумоти пешиниёро тақрор мекунанд ва аз ин манбаҳо ягон маълумоти тозаеро аз рӯзгори шоира ба мушоҳида гирифта нашуд.

Дар “Таърихи адабиёти форсӣ – тоҷикӣ” –и Евгений Эдуардович Бертелс доир ба ин шоири ҷакомасаро дар баробари ахбороти пешиниён ҳамчунин, баъзе мушоҳида ва ҳулосаҳои муҳакиқро ба мушоҳида гирифтани мумкин аст. Дар бораи Робиаи Балхӣ ва рӯзгори пуртазоди ӯ дар китоби “Ашъори ҳамсарони Рӯдакӣ” (1958), дар “Таърихи адабиёти эронӣ” Шафақ, “Таърихи адабиёт дар Эрон”-и Забехулло Сафо, дар маҷмуаи “Робиаи Балхӣ ва ашъори ӯ”, ки аз ҷониби Анзурати Маликзод таҳия шудааст, дар тадқиқоти пураарзиши Матлубаи Мирзоюнус бо номи “Сиришке дар лола” ва дар достони “Илоҳинома”-и Фаридуддин Аттори Нишопурӣ, ки соли 2000 аз ҷониби Алии Муҳамадии Хуросонӣ таҳия шудааст, маълумот ва мушоҳидаҳои ҷолиберо пайдо кардан мумкин аст.

Соли 2026 бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷашни 1050 – солагии Робиаи Балхӣ баргузор мегардад. Маврид ба зикр аст, ки дар заминаи таҷлили ин ҷашн Ҳамоиши илмӣ дар мавзуи “Робиаи Балхӣ аввалин бонуи порсигӯ” Ҳама аҳли илму адабро дар фазои Тоҷикистони соҳибистиклол ҷамъ хоҳад овард. Умедворем, ки ин Ҳамоиш паҳлуҳои тозаии рӯзгор ва осори Робиаи Балхиро маврид омӯзиш ва пажӯҳиш қарор дода, дар шинохти ин шоираи ишқсаро иқдоми тозае хоҳад буд.

Адабиёт

1. *Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1958. - 406 с.*
2. *Бертелс, Е. Э. Таърихи адабиёти форсӣ – тоҷикӣ. - Душанбе: “Эр - граф”, 2015. - 548 с.*
3. *Маликзод, А. Робиаи Балхӣ ва ашъори ӯ. ҶДММ “Меҳроҷ Граф”. - Душанбе, 2025. - 108 с.*
4. *Муҳаммад Авфии Бухорӣ. “Лубоб-ул-албоб”. Аз рӯи ҷони Эдуард Браун, бо тасҳеҳоти ҷадид ва ҳавошию таълиқоти комил ба кӯшиши Саид Нафисӣ. - Техрон, 1333, с. 294-295.*
5. *Матлубаи М. “Сиришке дар лола...” – (Нигоҳе ба зиндагӣ ва ашъори Робиаи Балхӣ). - Ҳуҷанд, 1998. - с. 68.*
6. *Нигоҳе ба рӯзгор ва осори Робиаи Балхӣ (маҷмуаи мақолаҳо ба ифтихори бузургдошти Робиаи Балхӣ). - Душанбе, ТҶБ “Истиқбол”, 2010.*
7. *Сафо, Забехулло. Таърихи адабиёт дар Эрон. - Техрон, 1381. - 714 с.*
8. *Сафо, Забехулло. Таърихи адабиёти Эрон. Ҷилди дуввум. - Душанбе: 2011. - 208 с.*
9. *Содиқ Ризозода Шафақ. Таърихи адабиёти Эрон. - Техрон: Адиб, 2020. - 711 с.*
10. *Тоҷӣ Усмон. Духтари ниқобдор. – Душанбе: “Адиб”, 2006.*
11. *Фаридуддин Аттор Нишопурӣ. Илоҳинома. (Таҳия ва тадвини матн бо муқаддима ва луғату тавзеҳот аз Алии Муҳаммадии Хуросонӣ). - Душанбе, Паёми ошно, 2000. - 368 с.*
12. *Ҳабибӣ, Абдулҳай. Балх конуни фарҳанг дар аҳди Дақиқи Балхӣ. Дар китоби Панҷоҳ мақола. - Кобул, 1362. - 558 с.*

ЗИКРИ РӯЗГОР ВА ОСОРИ РОБИАИ БАЛХӢ ДАР ТАЗКИРА ВА ТАЪРИХНОМАӢОИ АДАБИИ ФОРСИИ ТОҶИӢӢ

Мақола ба баррасии рӯзгор ва осори Робиаи Балхӣ — аввалин бонуи сухангӯи форсиабон ва Ҳамасри устод Рӯдакӣ дар сарчашмаҳои таърихиву адабӣ бахшида шудааст. Робиаи Қаздории Балхӣ дар замоне, ки салтанати Сомониён рӯ ба завол меовард, ба арсаи шеър адаб қадам ниҳодааст. Доир ба соли таваллуд ва вафоти шоира дар ягон сарчашмаҳои адабӣ, илмӣ ва таърихӣ ишорае нашудааст ва нуктаи возеҳ ин аст, ки Робиаи Балхӣ аз Ҳамасрони устод Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ буда, бо истеъдоди воло, дониши фарох, ҷаҳонбинии васеъ, дар миёни аҳли илму адаб тавонистааст ҷойгоҳи намоёни худро дарёбад. Роҷеъ ба рӯзгор ва осори Робиаи Балхӣ дар бисёр тазкираву таърихномаҳо сухан ба миён омада, ағлаби онҳо ба маҳорати баланди шоирӣ ва шеърӣ отифонаи ӯ арзиши баланд дода, ӯро дар сафи шоирони бузурги сарзамини ниёгони мо ҷой додаанд.

Калидвожаҳо: тазкира, таърихнома, шоира, истеъдод, ҷаҳонбинӣ, дониш, сухангу, арсаи шеър, осор, рӯзгор.

УПОМИНАНИЯ О ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВЕ РОБИИ БАЛХИ В ТАЗКИРАХ (ЛЕТОПИСЯХ) И ПЕРСИДСКО ТАДЖИКСКИХ ИСТОРИЧЕСКИХ ХРОНИКАХ

Статья посвящена исследованию жизни и творчества Равии Балхи — первой персоязычной поэтессы и современницы Рудаки — в историко-литературных источниках. Равия Каздори Балхи жила в эпоху упадка Саманидского государства. Однако следует отметить, что в литературных научных и исторических источниках не имеется никаких указаний относительно года рождения и смерти поэтессы. Ясным моментом является то, что она была современницей Абуабдулло Рудаки и благодаря своему исключительно таланту, широкому кругозору и мировоззрению сумела занять

видное место среди людей науки и литературы. О жизни и творческом наследии Роби Балхи упоминается во многих летописях и исторических хрониках. В большинстве из них высоко оценивается её выдающееся поэтическое мастерство, её относят к числу великих поэтов земли наших предков.

Ключевые слова: тазкира (летопись), исторические хроники, поэтесса, талант, мировоззрение, знания, ораторство, поэтическая сфера, творческое наследие, жизненный путь.

MENTION OF ROBIA BALKHI'S LIFE AND WORKS IN PERSIAN AND TAJIK LITERARY CHRONICLES AND CHRONICLES

The article is devoted to the study of the life and works of Rabia Balkhi, the first female Persian poet and a contemporary of Rudaki, as reflected in historical and literary sources. Robia Qazdoriya Balkhi who entered the field of poetry and literature at a time when the Samanid Empire was on the decline. There is no mention of the year of birth and death of the poet in any literary, scientific, or historical sources, and the clear point is that Robia Balkhi was a companion of Master Abuabdullah Rudaki, and with her great talent, broad knowledge, and broad outlook, she was able to find her prominent place among the people of science and literature. The life and works of Robia Balkhi have been mentioned in many memoirs and chronicles, most of which highly value her high poetic skills and poetic poetry, placing her among the great poets of the land of our ancestors.

Keywords: memoir, chronicle, poetess, talent, worldview, knowledge, speech, poetry field, works, life.

Дар бораи муаллиф

*Абдурахмонов Маъдӣ Саидҷалолович
Н.и.ф., ассистент кафедраи идоракунии
захираҳои инсонӣ*

*Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри
Душанбе, кӯчаи Саид Носир, 33*

E-mail: abdurahmonovmahdi@gmail.com

About the author

*Abdurakhmanov Madi Saidzhalolovich
PhD, Assistant Professor, Department of
Human Resources Management
Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan
734003 Republic of Tajikistan Dushanbe,
street. Said Nosir 33*

E-mail: abdurahmonovmahdi@gmail.com

Об авторе

*Абдурахмонов Маъди Саидҷалолович
К.ф.н., ассистент кафедры управления
человеческими ресурсами*

*Академия государственного управления при
Президенте Республики Таджикистан
734003 Республика Таджикистан, город
Душанбе, улица Саида Носира, 33*

E-mail: abdurahmonovmahdi@gmail.com

НОВОСТНОЙ КОНТЕНТ ТВ «ДЖАХОННАМО»: МЕЖДУНАРОДНАЯ ХРОНИКА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ НАЦИОНАЛЬНОГО ТЕЛЕКАНАЛА**Сафолова М. Х.***Российско-Таджикский (Славянский) университет*

В условиях растущей взаимозависимости государств телевидение продолжает играть ключевую роль в формировании представлений аудитории о мировых событиях. Национальные телеканалы, включая «Джахоннамо», выполняют задачу не только информировать зрителей о происходящем за рубежом, но и интерпретировать международные события через призму национальных интересов, культурных ценностей и собственной медиаперспективы. Настоящая статья направлена на уточнение ключевых понятий, анализ причин и методов освещения международной хроники на телеканале «Джахоннамо», а также на рассмотрение ряда программ, демонстрирующих, каким образом национальный эфир объединяет новостной контент, аналитические материалы и элементы медиаобразования.

Прежде всего обратимся к понятийному аппарату. Под международным вещанием, согласно Г. Кузнецову, понимается «информация, которая передается с помощью радио, телевидения или интернета, которая сформирована и может быть нацелена на укрепление дружеских связей между странами, развитие туристической отрасли или поддержание имиджа государства в международном информационном пространстве» [3, с. 10]. Исторически международное вещание сформировалось в XX веке вместе с развитием радиосвязи, получив новый импульс с появлением спутникового и интернет-вещания.

П. Серрано в своем учебнике выделяет несколько причин возникновения международного информационного вещания. Первая причина, по его мнению, заключается в стремлении государства создать благоприятный имидж страны в глазах мирового сообщества или, напротив, сгладить негативные эпизоды в ее истории посредством международного информационного пространства [10, с. 30]. Второй причиной, согласно автору, является использование вещания в качестве инструмента пропаганды, когда телевидение и радио становятся политическим инструментом для транслирования государственной идеологии и подачи информации под углом, выгодным правительственным структурам [10, с. 30].

Из изложенного вытекают основные функции международного вещания: информирование зарубежной аудитории о внутренней политике и обществе страны, формирование положительного образа государства, а также выполнение роли инструмента внешней коммуникации и мягкой силы (soft power). Эти функции широко представлены в международной практике, примерами которой являются BBC World Service, Voice of America, Al Jazeera, Deutsche Welle. Эти медиаструктуры удачно совмещали журналистскую деятельность с выполнением внешнеполитических задач, формируя у аудитории определенное восприятие страны-источника информации.

В то же время, как отмечает К. Э. Хачатрян, «международное вещание может нести в себе и не самые положительные мотивы, например, деструктивную политическую или религиозную пропаганду» [9, с. 399]. Это подчеркивает амбивалентный характер данного явления: с одной стороны, оно способствует диалогу и укреплению взаимопонимания между странами, с другой – может быть использовано в качестве инструмента информационного давления.

Международная хроника, в свою очередь, представляет собой жанр новостей и репортажей, фиксирующих и последовательно представляющих события, происходящие за пределами страны происхождения СМИ. Она охватывает как оперативные включения с места событий, так и аналитические сюжеты, посвященные долгосрочным процессам: международные конфликты, экономические изменения, переговорные форматы, гуманитарные кризисы. По мнению А. А. Негрышева, ключевая особенность хроники заключается в «хронологичности и системности: события освещаются в контексте причинно-следственных связей и с учетом развития ситуации. В отличие от одиночного репортажа, хроника предполагает постоянное обновление информации и сопоставление источников для точной реконструкции событийной картины» [6, с. 231].

Таким образом, различие между двумя понятиями состоит в их фокусе: международное вещание описывает канал коммуникации и его аудиторию (включая внешнюю), тогда как международная хроника относится к жанрово-функциональной составляющей новостной линейки, ориентированной на представление зарубежных событий. В практической деятельности телеканала «Джахоннамо» эти элементы пересекаются: национальный эфир одновременно адресует внутренней аудитории и формирует образ страны во внешнем информационном пространстве.

Современное телевидение освещает мировые события по ряду взаимосвязанных причин, которые можно рассматривать как через призму медиа-теорий, так и через практические задачи вещателя.

Во-первых, телевидение удовлетворяет информационные потребности граждан. В условиях глобализации значительная часть ключевых решений — экономических, политических, экологических — принимается на международном уровне и оказывает непосредственное влияние на жизнь людей внутри страны. Зрители ожидают от национального телевидения пояснения этих процессов, их причин и возможных последствий.

Во-вторых, обращение к международной проблематике выступает инструментом формирования государственного имиджа и поддержки внешнеполитического курса. «Это не обязательно пропаганда, — отмечает Е. Л. Вартанова, — это системная работа по формированию своей версии происходящего, объяснению позиции государства и демонстрации экспертных оценок» [1, с. 221]. В этой связи актуальна концепция мягкой силы, предложенная Джозефом Найем, согласно которой «привлекательность идей, институтов и культурных продуктов может усиливать международное влияние» [7, с. 35]. Медийный образ государства становится одним из таких продуктов.

В-третьих, международная тематика способствует конкурентоспособности телеканала. В современном медиарынке, где внимание аудитории является главным ресурсом, наличие качественной международной хроники повышает престиж канала, укрепляет вовлеченность зрителей в актуальные вопросы и способствует их удержанию в прайм-тайм. Телеканалы, предлагающие серьезную аналитику и экспертные комментарии, завоевывают доверие аудитории и формируют стабильную зрительскую базу.

В-четвертых, систематическое освещение международных событий выступает площадкой для профессионального роста журналистов. Работа с зарубежным контентом требует привлечения проверенных источников, тщательной фактологической проверки, взаимодействия с корреспондентами и партнерами за рубежом. Это, в конечном счёте, работает на укрепление профессиональных стандартов и — что не менее важно — постепенно повышает доверие аудитории к средствам массовой информации. Доверие ведь не возникает само по себе: оно формируется из множества последовательных и аккуратных редакционных решений.

Наконец, международная хроника выполняет ещё одну, часто недооцениваемую, функцию — медиаобразовательную. Как справедливо подчёркивает В. В. Тулупов, «последовательное и контекстуализированное представление событий помогает аудитории распознавать манипуляцию, оценивать источники и понимать механизмы международных отношений. Это важная социальная функция, особенно в эпоху информационного шума» [8, с. 131]. И действительно, в условиях, когда новостной поток становится всё более фрагментарным, именно такие форматы дают зрителю возможность не просто «узнать», но и «понять».

Если обратиться к практике телеканала «Джахоннамо», становится заметно, что международная хроника здесь реализуется сразу в нескольких форматах. Это и регулярные новостные выпуски, и тематические аналитические программы, и интервью с экспертами, и документальные проекты. По сути, у каждого формата здесь своя колокольня и своя задача. Ежедневные новости берут скоростью — они дают ту самую оперативную картинку, без которой сейчас никуда. Аналитика работает как хороший фильтр: помогает разложить хаос по полочкам и понять, почему вообще всё это произошло. Ну а документалка — это уже про глубину, когда на проблему предлагают взглянуть без суеты, в историческом или культурном контексте.

Редакционная политика канала явно пытается усидеть на двух стульях, и, надо признать, довольно удачно. С одной стороны, скорость важна, поэтому в эфир идут и международные агентства, и официальные релизы, и прямые включения. С другой —

информацию не бросают «сырой». Прежде чем выдать в эфир, её прогоняют через несколько независимых источников. Плюс в аналитику зовут не просто говорящих голов, а реальных практиков, дипломатов и академических экспертов. В итоге получается классный баланс: факты не повисают в воздухе без контекста, а мнения не берутся с потолка — их всегда подпирают верифицированные данные.

Кстати, сотрудничество с международными журналистскими сетями и фактчекерами здесь — далеко не «корочка» для галочки. Это вполне рабочий инструмент. Для сотрудников это постоянный обмен опытом и доступ к нормальным мировым практикам. Те же регулярные тренинги по цифровой безопасности и журналистской этике, если называть вещи своими именами, просто не дают внутренней планке качества упасть ниже плинтуса.

Отдельный плюс хочется поставить за визуал. Хорошая международка — это ведь не просто начитанный текст поверх чужого видеоряда. «Джахоннамо» активно заморачивается с инфографикой, картами и таймлайнами. И знаете, это работает. Сложные геополитические узлы гораздо проще воспринимать, когда их показывают наглядно, а не объясняют «на пальцах». Главное, что вся эта графика не выглядит как украшательство ради украшения — она реально помогает зрителю сопоставлять цифры и делать выводы самому.

В эпоху, когда фейки разлетаются за секунды, вопрос этики — это вообще вопрос выживания для любого медиа. Четкие источники, проверка фактов и жесткое разделение новостей и личного мнения — базовые вещи, на которых держится доверие. Стоит один раз схалтурить — и репутацию уже не вернуть, а в масштабах страны это может аукнуться и на уровне общественных процессов. На этом фоне то, что «Джахоннамо» делает ставку на прозрачность и ответственность, выглядит не просто красивым лозунгом, а вполне прагматичным условием для выживания в профессии.

Если говорить о конкретных проектах, то в центре всей этой международной повестки канала железно стоит программа «Геополитика» с Барно Сохибовой. Формат у неё плотный: тут и аналитические обзоры, и споры в студии, и репортажи с мест. Причем авторы не просто пересказывают мировую хронику, а пытаются ответить на главный для местного зрителя вопрос: как все эти глобальные тектонические сдвиги ударят по нашим национальным интересам завтра или через пять лет.

Многое держится на авторском стиле самой Сохибовой. Она умеет подсветить неочевидные связи между локальными катаклизмами и большими глобальными трендами, детально разбирает дипломатические нюансы и, что сейчас редкость, очень дотошно копается в источниках, не доверяя первому попавшемуся инфоповоду.

Для обеспечения многоаспектного анализа Сохибова приглашает политологов, дипломатов, экспертов-практиков, а также проводит интервью с высокопоставленными представителями международных организаций. Так, в выпуске от 12 сентября была представлена беседа с Специальным представителем Действующего председательства ОБСЕ/Финляндия Тери Хакалой, прибывшей в составе делегации ОБСЕ в Душанбе. Обсуждались вопросы сотрудничества Республики Таджикистан с ОБСЕ и перспективы укрепления региональной безопасности в контексте афганского кризиса. Особое внимание ведущая уделила геополитическому значению Таджикистана как ключевого актора Центральной Азии и его роли в обеспечении стабильности на южных рубежах СНГ [2].

В последующих выпусках «Геополитики» Барно Сохибова анализировала влияние китайской инициативы «Один пояс — один путь» на экономическое развитие стран Центральной Азии. В обсуждениях рассматривались как новые возможности, так и потенциальные риски, связанные с долговой нагрузкой и экологическими последствиями реализации масштабных инфраструктурных проектов. Приглашенные эксперты отмечали необходимость выработки сбалансированной стратегии участия в инициативе, позволяющей сохранить суверенитет и экономическую независимость региона.

Такой подход отвечает академическим стандартам анализа: он предполагает многоплановость интерпретации, опору на различные точки зрения и проверку гипотез в формате дискуссии. В конечном счете именно поэтому «Геополитика» дает зрителю не обрывки новостей, а цельную картину происходящего в мире. И, что немаловажно, авторы ненавязчиво, но четко подсвечивают место самого Таджикистана во всех этих глобальных раскладах — как в регионе, так и на мировой арене.

Если посмотреть, как программа устроена изнутри, то держится она на трех простых, но железных правилах.

Во-первых, здесь всегда ищут причинно-следственные связи. Выдать факт в эфир — мало; авторам важно раскопать его подоплеку: чьи интересы тут замешаны и кто на самом деле дергает за веревочки. Во-вторых, они умеют смотреть на события на длинной дистанции. Мировые процессы не берутся из ниоткуда, и, чтобы не скатываться в сиюминутную панику или поверхностные выводы (чем часто грешат современные медиа), в программе всегда дают исторический контекст. И в-третьих, это комплексный взгляд. Геополитика сегодня — это ведь не только про границы и армию. Это и про экономические кризисы, и про кибербезопасность, и про технологии, и даже про культуру. Все эти сферы авторы аккуратно связывают в единый узел.

При всем этом заметно, что «Геополитика» старается сохранять объективность и давать независимую оценку. Но, понятное дело, авторы живут не в вакууме: весь анализ так или иначе преломляется через призму национальных интересов Таджикистана и учитывает государственные приоритеты. И для аналитического проекта на национальном ТВ это, пожалуй, вполне логичный подход.

Подобное сочетание аналитической глубины и ориентации на интересы страны является характерной чертой эфирных проектов подобного типа.

Программа «Современный мир» вносит в международную повестку телеканала «Джахоннамо» иной ракурс. В отличие от «Геополитики», она смещает акцент с преимущественно политического анализа на социальные, экономические и культурные измерения международных процессов. Ведущий передачи Олим Забирзода рассматривает вопросы миграции, глобальной экономики, экологических вызовов и технологического развития, акцентируя внимание на том, каким образом мировые изменения отражаются на повседневной жизни людей.

Формат «Современного мира» строится на повествовании «с человеческим лицом». В основе этого метода лежит довольно «человеческая» логика подачи: интервью с очевидцами, истории конкретных людей, попытка показать, как решения, принятые где-то на международном уровне, в итоге отражаются на жизни отдельных общин. За счёт этого сухая глобальная повестка перестаёт быть абстрактной — она буквально «приземляется» в повседневность. И, как показывает практика, именно такой подход лучше всего работает на эмпатию: зрителю проще сопереживать конкретной истории, чем разбираться в сложных политических конструкциях.

Экспертная база передачи выстроена достаточно продуманно: в обсуждения вовлекаются социологи, экономисты, представители неправительственных организаций. Это, с одной стороны, добавляет глубины, а с другой — не даёт материалу «перекосяться» в сторону одной интерпретации. Важно и то, что особое внимание уделяется проверке фактов и источников — без этого сегодня просто невозможно работать, особенно когда речь идёт о таких чувствительных темах, как миграция, права человека или гуманитарные кризисы.

Если посмотреть на производственные приёмы, «Современный мир» явно делает ставку на визуальное повествование. Репортажи с мест событий, кадры из повседневной жизни, дополненные инфографикой, помогают «разгрузить» сложную информацию. В результате зритель не просто слышит цифры, а начинает понимать, что за ними стоит. Это тот случай, когда визуализация — не украшение, а необходимый инструмент объяснения.

Эффективность такого подхода, кстати, подтверждается и исследованиями. Так, отечественный исследователь З. Муминджонов отмечает, что «использование визуальных элементов в информационных материалах повышает их запоминаемость и увеличивает уровень доверия аудитории» [5, с. 33]. И это выглядит вполне логично: когда информация подаётся наглядно, она требует меньше усилий для восприятия — а значит, лучше усваивается, особенно в условиях постоянного информационного перегруза.

Отдельного внимания заслуживает программа «События и СМИ». Её идея, по сути, в том, чтобы не только рассказывать о событиях, но и показывать, как именно они освещаются и интерпретируются в медиапространстве. В рамках редакционной системы «Джахоннамо» это важный элемент: передача не просто информирует, а учит смотреть на информацию критически.

Здесь используется междисциплинарный подход — пересекаются политология, социология, журналистика, теория коммуникации. В студию приглашаются эксперты с разным профессиональным бэкграундом, и благодаря этому обсуждение получается более объёмным. В качестве примеров разбираются реальные кейсы — от международных конференций и выборов до вооружённых конфликтов. Такой разбор, по сути, даёт зрителю инструменты для самостоятельного анализа, что в долгосрочной перспективе формирует более осознанное отношение к медиа.

Что касается сбора международной информации, «Джахоннамо» придерживается комплексной модели. Используются материалы международных агентств, данные партнёрских сетей, открытые источники. Но ключевой момент — это перекрёстная проверка: информация не выходит в эфир, пока не подтверждена через несколько независимых каналов. В современных условиях это уже не просто стандарт, а необходимость.

Да и вообще, партнерство с зарубежными коллегами и крупными агентствами здорово развязывает каналу руки. Это ведь не только про доступ к свежему видеоряду «из первых рук», но и возможность оперативно выцепить зарубежного эксперта или раскопать глубокий бэкграунд, который изнутри страны просто не увидишь. Плюс ребята на всю катушку используют современные цифровые фишки: копаются в аналитических базах данных, подтягивают спутниковые снимки. Короче, делают всё, чтобы на выходе получился не гадательный материал, а максимально точная и проверяемая фактура.

Что касается открытых источников — тех же соцсетей и телеграм-каналов, — то тут редакция дует на воду. Никто не бежит ставить в эфир вирусный ролик просто ради хайпа. Подобные сливы для них — не более чем зацепка, отправная точка, которую нужно жестко перепроверить. В ход идет весь арсенал современного фактчекинга: видео прогоняют через геолокацию, смотрят метаданные файлов, сопоставляют кадры с другими источниками. По сути, это уже нормальный мировой стандарт качественной журналистики, без которого в профессии сегодня делать просто нечего.

Ну и, пожалуй, самое тонкое во всей этой истории — это этическая сторона вопроса.

Освещение международной повестки всегда связано с непростым выбором: где провести границу между оперативностью и точностью, как не навредить, публикуя чувствительную информацию. Журналисту приходится учитывать не только право общества на информацию, но и возможные последствия публикации. Отсюда — требования к осторожности, уважению к человеческому достоинству, особенно при работе с темами конфликтов и гуманитарных кризисов. Именно в этих деталях, по сути, и проявляется уровень ответственности медиа.

С правовой точки зрения ситуация выглядит достаточно многослойной: существует целый комплекс международных норм, которые одновременно защищают журналистов и накладывают на них определённые обязательства — прежде всего, учитывать нормы международного гуманитарного права при освещении вооружённых конфликтов. И здесь речь уже не только о профессиональной этике, но и о вполне конкретных юридических рисках. Как подчёркивает А. П. Короченский, «в некоторых случаях публикация определенных материалов может иметь последствия для национальной безопасности или судебных процессов, поэтому редакции должны проводить юридическую оценку перед выходом материалов» [4, с. 42]. Иначе говоря, иногда важно не только что сказать, но и когда и в какой форме это делать.

В этом контексте подход телеканала «Джахоннамо» выглядит достаточно прагматичным: внутри редакции выстроены регламенты, предусматривающие многоступенчатую проверку материалов — от редакционной до юридической экспертизы. Да, это может замедлять процесс, но зато снижает риски как для самих журналистов, так и для аудитории, которая получает более взвешенный и проверенный контент. В условиях, когда ошибка может стоить репутации, такой подход, по сути, становится необходимостью.

Если говорить о практической ценности международной хроники, то она далеко не ограничивается только информационной функцией. Для широкой аудитории это, прежде всего, способ лучше понять происходящее в мире и, возможно, сформировать собственную гражданскую позицию. Для бизнеса — своего рода навигация в глобальной среде: где возникают риски, а где открываются новые возможности. Государственные структуры, в свою очередь, могут использовать такие материалы как инструмент мониторинга общественных настроений и канал внешней коммуникации. То есть один и тот же медиапродукт работает сразу на несколько уровней.

В этом смысле «Джахоннамо», формируя качественную международную хронику, решает сразу несколько задач: укрепляет информационную безопасность, поддерживает профессиональные стандарты журналистики и, что особенно важно, способствует более содержательному публичному диалогу. Если попытаться свести всё к общему знаменателю, то их подход — это постоянная попытка нащупать баланс между скоростью, глубиной и, банально, ответственностью за то, что ты выпускаешь в эфир. И если посмотреть на те же «Геополитику», «Современный мир» или «События и СМИ», это отчетливо видно. Да, форматы у них разные, подача тоже, но база одна: маниакальное стремление проверять факты, копать вглубь и не держать зрителя за дурака. Благодаря этому канал не выглядит как

винегрет из случайных проектов — за всем этим чувствуется единая и понятная редакционная логика.

С другой стороны, понятно, что идеала не бывает и расти всегда есть куда. Если «Джахоннамо» хочет и дальше держать планку качественной международной журналистики, придется вкладываться в развитие. И тут велосипед изобретать не нужно: надо расширять собственную сеть корроров за рубежом, искать новых сильных партнеров, еще глубже внедрять цифровой фактчекинг и, возможно, запускать какие-то свои медиаобразовательные проекты для прокачки молодых кадров. Да, это требует денег, времени и кучи организационных сил, но без этого на равных конкурировать на современном рынке просто не получится.

В конце концов, мы живем в мире, где любой фейк или недосказанность в новостях могут за пару часов спровоцировать реальный политический кризис. В таких условиях нормальная, профессиональная международная журналистика — это уже давно не просто «развлекалово» или строчка в сетке вещания. И для обычного зрителя, и для государства это, если хотите, элемент базовой безопасности и единственный способ окончательно не потеряться в глобальном информационном шуме.

Литература

1. Вартанова Е.Л. *Медиаэкономика зарубежных стран: Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению 520600 и специальности 021400 «Журналистика»* / Е. Л. Вартанова. — М.: Аспект Пресс, 2003. — 334 с.
2. Геополитика // ТВ «Джахоннамо» от 12 сентября 2025 г.
3. Кузнецов Г.В. *Критерии качества телевизионных программ* / Г.В. Кузнецов. — М.: Институт повышения квалификации работников телевидения и радиовещания, 2006. — 69 с.
4. *Мировая журналистика: история, теория, практика: сборник науч. и публицистич. работ* / А.П. Короченский; ред.-сост. С.Г. Торчинский. — Белгород: ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2015. — 240 с.
5. Муминджонов З. *Жанровые особенности и структура программ Общественной телекомпании «Пойтахт» (1996-2006гг.)* / З. Муминджонов Душанбе, 2010. — 187 с.
6. Негрышев А. А. *К макроструктурной типологии текстов новостных жанров* / А. А. Негрышев // Вестник Московского университета. Сер. 10. Журналистика. — 2011. — № 1. — С. 228-244.
7. Паришин П.Б. *«Мягкая сила» в лабиринте дискуссий* / П. Б. Паришин. — М.: Издательство «МГИМО-Университет», 2020. — 285 с.
8. *Техника и технология СМИ: печать, радио, телевидение, Интернет: учебник для студентов, обучающихся по специальности 030601 «Журналистика»* / В. В. Тулупов и др. — СПб: Изд-во Михайлова В. А., 2006. — 318 с.
9. Хачатрян К. Э. *Основные тенденции международного информационного вещания* / К. Э. Хачатрян // E-Scio. — 2020. — №7. — С.399-403.
10. Jiménez P. *Medios democráticos: Una revolución pendiente en la comunicación* / P. Jiménez // Investigación. — 2016. — № 4. — P. 52-55.

НОВОСТНОЙ КОНТЕНТ ТВ «ДЖАХОННАМО»: МЕЖДУНАРОДНАЯ ХРОНИКА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ НАЦИОНАЛЬНОГО ТЕЛЕКАНАЛА

Данная статья посвящена анализу роли национального телевидения, а именно канала «Джахоннамо», в освещении международной хроники. Автором подробно исследуются механизмы трансляции глобальных новостей через национальную призму, акцентируя внимание на специфике восприятия и интерпретации событий у аудитории Таджикистана. В статье рассматриваются принципы отбора новостного контента, применяемые телеканалом «Джахоннамо», с учетом национальных интересов и культурных особенностей. Особое внимание уделяется анализу нарративов, используемых при освещении международных событий, экономических и социально-культурных явлений. Анализ показывает, что «Джахоннамо» при освещении международной повестки стремится к выстраиванию конструктивного диалога с зарубежными партнерами, в частности, с ведущими медийными организациями. По мнению автора, контент телеканала демонстрирует стремление к соблюдению принципов объективности и непредвзятости в освещении международных событий. На примере «Джахоннамо» проанализированы форматы представления международной хроники: новостные выпуски, аналитические программы, интервью с экспертами и документальные сюжеты. Особое внимание уделяется редакционной политике, сочетающей сбор фактов и аналитическую работу с привлечением экспертов. Подчеркивается значимость визуализации, этических стандартов и верификации информации. В качестве примера приводятся программы «Геополитика», «Современный мир», «События и СМИ», специализирующиеся на освещении международных событий.

Ключевые слова: «Джахоннамо», международная хроника, международное вещание, телевидение, новости, контент, программа.

МУҲТАВОИ ХАБАРИИ ТВ «ЧАҲОННАМО»: ХРОНИКАИ БАЙНАЛМИЛЛАЛӢ АЗ НИГОҶИ ШАБАКАИ МИЛӢИ ТЕЛЕВИЗИОНӢ

Дар ин матлаб нақши телевизиони миллӣ, бахусус шабакаи «Чаҳоннамо» дар инъикоси ахбори байналмилалӣ таҳлил шудааст. Муаллиф механизмҳои паҳши хабарҳои ҷаҳониро тавассути дидгоҳи миллӣ ба таври муфассал баррасӣ намуда, ба дарк ва тафсири мушаххаси рӯйдодҳо аз ҷониби аудиторияи тоҷик таваҷҷуҳ зоҳир кардааст. Дар мақола принципҳои интиҳоби мундариҷаи хабарии телевизиони «Чаҳоннамо» бо назардошти манфиатҳои миллӣ ва хусусиятҳои фарҳангӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Ба таҳлили ривоятҳои, ки дар инъикоси воқеаҳои байналхалқӣ, ҳодисаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ фарҳангӣ истифода мешаванд, диққати махсус дода мешавад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки «Чаҳоннамо» ҳангоми инъикоси рӯзномаи байналмиллалӣ барои роҳандозии муколамаи созанда бо шарикони хориҷӣ, бахусус созмонҳои васоити ахбори омма талош мекунад. Ба гуфтаи муаллиф, муҳтавои ин шабакаи телевизионӣ пойбанди воқеият ва бегаразиро дар инъикоси рӯйдодҳои байналмилалӣ нишон медиҳад. Телевизиони «Чаҳоннамо»-ро мисол оварда, шаклҳои гузориши байналмиллалӣ худро таҳлил мекунад: паҳши хабарҳо, барномаҳои таҳлилий, мусоҳибаҳои қоршиносон ва филмҳои мустанад. Диққати махсус ба сиёсати таҳририяи он дода мешавад, ки дар он қори таҳқиқот ва таҳлилий бо пешниҳоди қоршиносон пайваست карда мешавад. Муҳимияти визуализатсия, стандартҳои ахлоқӣ ва санҷиши иттилоот таъкид карда мешавад. Барномаҳои «Геополитика», «Ҷаҳони муосир» ва «Рӯйдодҳо ва ВАО», ки барои инъикоси рӯйдодҳои байналмилалӣ таҳассус доранд, ба унвони мисол оварда шудаанд.

Калидвожаҳо: Чаҳоннамо, гузориши байналмилалӣ, паҳши байналмиллалӣ, телевизион, ахбор, мундариҷа, барнома.

NEWS CONTENT OF "JAHONNAMO" TV: INTERNATIONAL CHRONICLE THROUGH THE PRISM OF A NATIONAL TV CHANNEL

This article focuses on analyzing the role of national television, specifically the "Jahonnamo" channel, in covering international news. The author explores the mechanisms of broadcasting global news through a national lens, emphasizing the specific perception and interpretation of events by the Tajikistan audience. The article examines the principles of news content selection used by the Jakhonnamo TV channel, taking into account national interests and cultural characteristics. Special attention is paid to the analysis of narratives used in covering international events, economic, and socio-cultural phenomena. The analysis shows that Jakhonnamo strives to build a constructive dialogue with foreign partners, particularly leading media organizations, when covering international issues. According to the author, the channel's content demonstrates a commitment to objective and unbiased coverage of international events. The formats of presenting international chronicles are analyzed on the example of Jakhonnamo: news releases, analytical programs, interviews with experts and documentary stories. Special attention is paid to the editorial policy combining fact-gathering and analytical work with the involvement of experts. The importance of visualization, ethical standards and verification of information is emphasized. As an example, the programs "Geopolitics", "The Modern World", "Events and Media" are given, specializing in the coverage of international events.

Keywords: "Jahonnamo", International chronicle, International broadcasting, television, news, content, program.

Об авторе

Сафолова Миджгона Хасановна
Соискатель кафедры международной и
отечественной журналистики
Российско-Таджикский (Славянский)
университет
734025, Республика Таджикистан, Душанбе,
ул. Мирзо Турсунзаде, 30
E-mail: maliya.2000@mail.ru

About the author

Safolova Mizhgona Hasanovna
Graduate student of the Department of
International and Domestic Journalism
Russian-Tajik (Slavic) University
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Mirzo Tursunzade, 30
E-mail: maliya.2000@mail.ru

Дар бораи муаллиф

Сафолова Миджгона Хасановна
Унвонҷӯи кафедраи журналистикаи
байналхалқӣ ва ватанӣ
Донишгоҳи славянии Россия ва Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
к. Мирзо Турсунзода, 30
E-mail: maliya.2000@mail.ru

ТДУ 94(575.3)323.269.6

**ҚУНБИШҲОИ МАРДУМӢ ДАР БОЛООБИ ВОДИИ ЗАРАФШОН ДАР
АРАФА ВА ДАВРАИ ШӢРИШИ СОЛИ 1916**

Абулҳаев Р.

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Муқаддима. То Инкилоби Сотсиалистии Октябри соли 1917 ноҳияҳои кӯҳистони болооби водии Зарафшон бо номи «Кӯҳистон» машҳур буданд. Дар замони мустамликавӣ ба ҳайати он волостҳои Панҷакент, Моғиён - Фароб, Киштуд, Афтобруя, Фалғар, Искандаркул ва Масчоҳи вилояти Самарқанд дохил мешуданд. Равнақи мустамликавӣ, хосса дар нимаи дувуми асри XIX, ҳукумати Русияи подшоҳиро ангега меод, то ба Осиёи Марказӣ ғаёлона ворид гардад ва аз ҳисоби ғасби заминҳои нав аз ҷониби капиталистони рус империяи Русия вусъат пайдо кунад. Баъди қарордоди сулҳи байни Россияву Бухоро (1868) ҳудуди водии Зарафшон, аз ҷумла Панҷакент, Моғиён - Фароб ва Киштуд ба Россия ҳамроҳ карда шуд ва ба Оқруги ҳарбии Зарафшон шомил гардид.

Бояд чунин вазъиятро ҳатман ба эътибор гирифт, ки пас аз ба итмом расидани давраҳои асосии вазъияти ҳарбӣ - сиёсии соли 1968 ва барпо кардани оқруги ҳарбии Зарафшон, диққати маъмурият ба болооби водии Зарафшон, равона гардид, ки дар он ҷо вазъияти сиёсӣ номуътадил буда, баҳри онро ба системаи давлатдорӣи Россия ҳамроҳ кардан мамониат мерасонд [9, с. 42].

Қисмати болооби Кӯҳистон, ки аз бекигарӣҳои Фалғар, Фон, Яғноб ва Масчоҳ иборат буд, дар зери ҳукумати аморати Бухоро қарор дошт ва ҳамеша аз ҷангу ошубҳои доимии байниҳамдигарӣ азият мекашид. Баъди ду соли таъсисёбии Оқруги ҳарбии Зарафшон, соли 1870, ба қисмати болооби водии Зарафшон экспедитсияи махсусе бо номи «экспедитсияи ҳарбӣ-сиёсии Искандаркул», зери фармондеҳии генерал Абрамов А.К. равон гардид. Дар ҳамин сол ин экспедицияи ҳарбӣ-сиёсӣ бақайдгириҳои мазкурро ба шӯбаи панҷакентии Оқруги ҳарбии Зарафшон ҳамроҳ кард ва раванди ҳамроҳ кардани тамоми ноҳияҳои болооби водии Зарафшон ба Россия ва вурӯдашон ба ҳайати вилояти Самарқанди Генерал-губернатории Туркистон ба анҷом расид. Дар натиҷаи зуран гирифтани ва ба Россия ҳамроҳ кардани Осиёи Марказӣ он ба мустамликаи беҳуқуқ мубаддал гардид. Капитализми рус душмани бераҳми мардуми мустамликашуда гардид.

Дар ҳамин давра дар кӯҳҳои баланд ва шароити бераҳа мардуми меҳнаткаши волостҳои Фалғар, Искандар, Моғиёну Фароб, Афтобруя ва Киштуди вилояти Самарқанд бо душвориву хориву зорӣ ҳаёт ба сар мебуданд. Ҳамаи чунин норасоӣҳо ва шароити саҳти кӯҳсор сабаби аз лиҳози иқтисодӣ ва маданӣ-маишӣ ақиб мондани меҳнаткашони болооби водии Зарафшон дар замони мустамликадорӣ ба ҳисобмеарафт. То замони ба империяи Россия ҳамроҳ кардани Осиёи Миёна дар қисми болооби водии Зарафшон бекигарӣҳои алоҳида ва нисбатан дар зери итоати амирони Бухоро монда буданд.

Инкишофи капитализм, махсусан аз нимаи дууми асри XIX сар карда сабаби ба Осиёи Миёна ғаёлона даҳолат кардани ҳукумати подшоҳии рус гардид. Зеро рушди саноати капиталистӣ бозори нав ва сарчашмаи моли хомро талаб мекард. Дар ин хусус В.И. Ленин дар асараш "Инкишофи капитализм дар Русия" навишта буд: "Капитализм бе доимо васеъ намудани доираи ҳукмронии хеш, бе ба колония табдил додани мамолики нав ҷалб кардани мамлакатҳои ғайрикапиталистӣ ба гирдобҳои хоҷагии ҷаҳонӣ кашидан, вучуд доштан ва инкишоф ёфтан наметавонад" [7, с. 595].

Ҷараёни аз ҷониби ҳукумати подшоҳӣ ғасб намудани Осиёи Миёна дар муддати ду даҳсола тул кашид. Яке аз сабабҳои тезонидани ин ҷараён аз ҷониби ҳукумати подшоҳӣ аз он иборат буд, ки Англияи империалистӣ дар пеш мақсади забт кардани Осиёи Миёнаро гузошта буд. Забт кардани Осиёи Миёна аз ҷониби ҳукумати подшоҳӣ бо ба даст дар овардани Марв ва Кушка ба анҷом мерасад (соли 1884) [5, с. 423].

Аз солҳои 80-ум ва 90-уми асри XIX сар карда муборизаҳои инкилобии мардуми Осиёи Миёна ба муқобили амалдорони рус ва маҳаллӣ бо оҳанги миллий-озодихоҳӣ сар мешавад, гарчанде ки онҳо ҳоло бештар шакли стихиявиро доро буданд. Тавре ки маълум аст, аввалин барномаи норозигии коргарон дар қаламрави имрӯза Тоҷикистони шимолӣ ва минҷумла

ноҳияҳои болооби водии Зарафшон ба муқобили амалдорони рус ва маҳаллӣ соли 1885 рух дод. Дар нимаи дуюми асри XIX савдогари калон (бо ибораи дигар буржуазияи компраторӣ) Бауэр на он қадар дуртар аз деҳаи Некоти волости Киштуд ва участкаи Панҷакент кони ангишти Заврон Киштуд дошт. Ин воқеа дар волости Панҷакент, округи Зарафшон дар кони ангишти Заврон-Киштуд сар зад, ки зиёда аз 100 нафар коргарон талабҳои иҷтимоӣ-иқтисодиро ба пеш гузошта, чанд рӯз корпартоӣ намуданд. Когарони нисбати истисморкунадагон ба шӯру ғзаб омада корпартоӣ эълон карда аз истехсолот дур шуданд. Онҳо дидбонҳои ҳукумати подшоҳиро лату кӯб намуда, таҷҳизоти истехсолиро шикаста корношоям намуданд ваштейгерро (устоикончӣ А.Р.) бо худ гирифта барои аз болои ӯ баҳокимонарз кардан ба волости Панҷакент бурданд [5, с. 424]. Баромади коргарон аз ҷониби генерал-губернатори Туркистон бераҳмона пахш карда шуда, 42 нафар иштироккунадагони корпартоӣ ба суд кашида шуд [10, с. 102-103]. Ба чунин ҷазоҳои ҳукумати пошохӣ дар шахси генерал-губернатори кишвари Туркистон нигоҳ накарда, қисми зиёди дар озодимондаи коргарон, ба кони ангишт ба кор рафтагони рағбат намуданд.

Чунин баромадҳои коргарони кони ангишти Заврон-Киштуд роҳи муборизаи минбаъдаи коргарону деҳқонони Осиёи Миёна, аз ҷумла ноҳияҳои Тоҷикистони шимолро боз кард.

Дар ҳамин давра уезди Самарқанд дорои 25 волост буд, аз ҷумлаи онҳо Панҷакент, Моғиёну Фароб, Октябрӯя, Искандар, Киштут, Фалғар ва Мастҷоҳ низ дохил мешуданд [3]. Чунин тақсмоти маъмурии сарзамини болооби Зарафшонро бе ба назар гирифтани алоқаи анъанавӣ иқтисодӣ на ҳама вақт манфиати омро ба эътибор мегирифт ва он пеши инкишофи муътадили иқтисодиро боз медашт. Масалан, волости Мастҷоҳ муддати дароз дар ҳаёти уезди Самарқанд дохил мешуд. Ҳол он ки ин волост ҳам аз лиҳози ҷуғрофӣ ва ҳам аз лиҳози иқтисодӣ ба Ёротеппа ҳамсарҳад буда, мебоист ба уезди Хучанд дохил мешуд. Танҳо баъди чандин тақлифҳои аҳолии волости Мастҷоҳ танҳо соли 1913 барои ба участкаи Ёротеппаи уезди Хучанд дохил шудан иҷозат дода шуд [8, с. 4].

Ҳамин тавр, соли 1870 пас аз экспедитсияи Ҳарбӣ-сиёсии Искандарқул ва муқобилиятҳои меҳнакашон ҷараёни ба Россия ҳамроҳ кардани ҳамаи ноҳияҳои болооби Зарафшон анҷом ёфта, онҳо ба ҳаёти вилояти Самарқанд ва генерал-губернатори Туркистон дохил карда шуданд.

Осиёи Миёна дар натиҷаи аз ҷониби Россия подшоҳӣ ишғол ва ба он ҳамроҳ карда шудан ба мустамликаӣ беҳуқуқи саризм бадал гашт. Дарин маврид ҳеҷ чои таъҷуб нест, ки забти Осиёи Миёна аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ, чун дигар амали тобегӣ кардану ба асорат гирифтӣ намудан, ба халқҳои ин кишвар вазнинии ниҳоят ғамангез бор намуд. Ҳукумати подшоҳӣ на барои он Осиёи Миёнаро забт намуд, ки дар ин ҷо иқтисодиёт ва маданиятро инкишоф диҳад, мақсади ниҳонияшон буд, ки кишварро ба ман ба и моли хом ва бозори меҳнати арзон табдил диҳад ва аз ин ҳисоб истехсоли капиталистиро афзун диҳанд.

Сиёсати ҳукумати подшоҳӣ нисбати оммаи меҳнаткашони Осиёи Миёна аз он иборат буд, ки дар байни онҳо нишонаҳои давлатдориро аз байн бурда, маданияташонро фалаҷ карда, забонро маҳдуд намуд, онҳоро дар ҷаҳлат нигоҳ дошта ва ниҳоят мувофиқи имконият русӣ кунонидан буд.

Ҳамин тавр, соли 1870 пас аз экспедитсияи Ҳарбӣ-сиёсии Искандарқул ва муқобилиятҳои меҳнакашон ҷараёни ба Россия ҳамроҳ кардани ҳамаи ноҳияҳои болооби Зарафшон анҷом ёфта, онҳо ба ҳаёти вилояти Самарқанд ва генерал-губернатори Туркистон дохил карда шуданд.

Осиёи Марказӣ дар натиҷаи аз ҷониби Россияи подшоҳӣ ишғол ва ба он ҳамроҳ карда шудан ба мустамликаӣ беҳуқуқи он мубадал гашт. Дар ин маврид ҳеҷ чои таъҷуб нест, ки ишғоли Осиёи Миёна аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ, чун дигар амали тобегӣ кардану ба асорат гирифтӣ намудан, ба халқҳои ин кишвар вазнинии ниҳоят ғамангез бор намуд. Ҳукумати подшоҳӣ на барои он Осиёи Миёнаро ишғол намуд, ки дар ин ҷо иқтисодиёт ва маданиятро инкишоф диҳад, мақсади ниҳонияшон буд, ки кишварро ба ман ба моли хом ва бозори меҳнати арзон табдил диҳад ва аз ин ҳисоб истехсоли капиталистиро рушд наояд.

Сиёсати ҳукумати подшоҳӣ нисбати оммаи меҳнаткашони Осиёи Миёна аз он иборат буд, ки дар байни онҳо нишонаҳои давлатдориро аз байн бурда, маданияташонро фалаҷ карда, забонро маҳдуд намуда, онҳоро дар ҷаҳлат нигоҳ дошта ва ниҳоят мувофиқи имконият русӣ кунониданаст. Ҳамроҳ кардани Осиёи Миёна ба Россия заҳматкашони болооби водии Зарафшонро ба беҳбудии вазъи иқтисодӣ наовард, балки баръакс ба истисмори дугарафаи капиталистони рус ва феодалони маҳаллӣ гирифтӣ кард.

Меҳнаткашони ноҳияҳои болооби водии Зарафшон ба муқобили маъмурияти маҳаллӣ бо шучоат баромад мекарданд. Онҳо дидаву доништа аз супоридани андоз рӯй тофта, ба

муқобили муҳофизони ҳукумати подшоҳӣ баромад карда, ба роҳбарияти волост сӯиқасд ва дигар ҷазодиҳиро муносиб медонистанд. Масалан, моҳи июли соли 1905 якеазмансабдоронивилояти Самарқанд, бо ҳамроҳии ду нафар тоғбегӣ, мақсадгузоштанд, ки охулҳои тобистонаи волости Фалғарро бо мақсади тафтиши иҷозатнома доир ба тайёр кардани сӯзишворӣ доштанд ва ё худсарона рафтор карданд дар чояш санҷанд. Чунин рафтори намояндагони маъмурияти ҳукумати подшоҳӣ қаҳру ғазаби мардуми таҳҷоиро ба амал овард. Тоғбегӣ дар маълумоти хеш ба ёрдамчии губернатори ҳарбии вилояти Самарқанд бо чунин мазмун навишта буд: “вакте ки мавориди ин макон гаштем аз тамоми каппаҳо (дар водии Зарафшон ба ҷои юрт каппа талаффуз карда мешуд. А.Р.) занҳои зиёд бо доду мағал бо ҷӯбиосӯхта, бо дашномҳои қабех ба муқобили мо ҳуҷум карда, сағҳои бастагиро сар дода, ихота намуда изҳор карданд, ки агар ба ақиб нагардед, шумоёнро ба марг мерасонем. Тамоми гурӯҳи занҳо моро ба масофаи чор километр пешкарда, боз гуфтанд, ки агар минбаъд ягон шахсе ҳам ба ҷониби кӯҳҳои мо худро нишон диҳад аз куштан намегардем” [6, с. 19].

Тобистони соли 1906 аз сокинони деҳаи Яғноби волости Искандар амалдорони рус гуё дар асоси қарордоди Генерал-губернатори рус бо ҳукумати Бухоро аз хусуси «ҷамъоварии чорво аз сокинони деҳоти мазкур» 220 сар ғусфандро ба Бухоро бурданд. Ин гуна муносибати бераҳмона, ҳатто террор нисбат ба мардуми маҳаллӣ аз ҷониби амалдорони рус ҳамеша рух медод, ки дар сафҳои рӯзномаҳои онвақтаи Осиёи Марказӣ хабар дода мешуд. Масалан, К. Абрамович баъди сафараш ба волости Киштуди вилояти Самарқанд дар рӯзномаи «Зарафшон» ин нотавазбонӣ нисбат ба мардуми маҳаллиро: «Террори сабз» меномад. Рӯзномаи «Ба пеш» ин рафторро «банизомдаромада» меҳисобад ва мегӯяд, ки кормандони ҳадамоти ҷангал «бераҳмона ва бешармона ба истисмори мардуми маҳаллӣ даст задаанду ин кор ба система даромадааст».

Ингуна истисмори бераҳмона ба он оварда расонид, ки заҳматкашони ноҳияҳои болооби Зарафшон мисли дигар аҳли заҳмати ҷабридаи Осиёи Марказӣ ба муқобили ситами сӯйиистифодаи ҳам амалдорони маҳаллӣ ва ҳам капиталистони рус норизогии худро дар шакли насупоридани андоз, ҳуҷум ба нозирони ҷангал ва дигар амалдорон зоҳир мекарданд.

Масалан, 18-уми июни соли 1905 раиси хоҷагии ҷангали Зарафшон ҳамроҳи чанд тан аз ходимони ҷангал ба волости Киштуд даромаданд. Вақте ба хоҷагии ҷангали деҳаи Кошона расиданд, касеро надиданд. Яке аз нозирони ҷангал аз асп пиёда шуда, ба каппае сар даровард. Ҳамон замон деҳқоне бо асо ба ӯ дарафтод ва шиканча дод. Маълум гардид, ки ин деҳқон Бойалӣ Атобоев будааст. Аз мағалу ғавғо тӯдаи занон бо асову шоҳаҳо дар даст аз каппаҳои худ баромада, ба нозирон дарафтоданд ва бо таҳдиди куштору таҳқир ҳамла оварданд. Ҳатто тирпарронии нозирон тӯдаи занонро боздошта натавазист ва онҳоро то 3-4 фарсах дунболагирӣ карданд.

Хирочҳои сангини аҳолии болооби водии Зарафшон ба он оварда расонид, ки сокинони деҳоти Виткан, Падрохин, Камадон, Арнаҳуми волости Мастҷоҳ маҷбур шуда, ба шаҳрҳои Туркистон ва Бухоро ба сафар бароянд.

Яке аз сабабҳои дигари қашшоқии заҳматкашони болооби водии Зарафшон ин воридшавии муносибатҳои пуливу молӣ ба рӯзгори кишоварзӣ ва ривочи судхорист, ки ба он сохтори андозбандии Россияи подшоҳӣ мусоидат карда буд. Деҳқонони камбизоат маҷбур барои пардохти пулии андоз ба бойҳои судхор муроҷиат мекарданд. Қарздориҳои деҳқонон ба бойҳои судхор дар саросари кишвари Осиёи Марказӣ, аз ҷумла дар водии Зарафшон як ҳодисаи муқаррарӣ гардид. Андозҳои гарону ғоизҳои ҷамъшуда маҷбур мекард, ки деҳқонон заминҳои худро ба судхорон бифрушанду боз ҳамон заминҳои фурухтаи хешро аз онҳо ба иҷора бигиранд. Дар фосилаи солҳои 1903- 1908663 ҳодисаи хариди заминҳои деҳқонон аз ҷониби бекҳои Кӯҳистон ба қайд гирифта шудааст.

Ба ҷунбишҳои ояндаи мардумӣ дар Тоҷикистон баъди инқилоби якуми буржуазӣ-демократии рус вазифаҳои асосии инқилоб - сарнагун кардани сохти подшоҳӣ мусоидат кард. Аз ин ру инқилоби солҳои 1905-1907 иттиҳоди азими иҷтимоиро ба вучуд овард ва заҳматкашони миллатҳои маҳаллиро аз ҷумла заҳматкашони болооби водии Зарафшонро хушёр кард то дар ҳаёти сиёсӣ ширкат варзанд ва дар баробари ин ба пурқувват шудани ҳаракати милли-озодихоҳӣ ва зиддимустамликавӣ ангеаи сахте дод.

Далелҳо гувоҳанд ки дар болооби водии Зарафшон аз сабаби сӯйиистифодаи амалдорони подшоҳӣ мардуми маҳаллӣ тоби азиятро набардошта, норизоии худро баён мекарданд ва ҳатто муқобилият нишон медоданд. Масалан, 9 марта соли 1909 дар деҳаи Кошонаи волости Афтобруя ва 11 апрели соли 1909 дар деҳаи Урметани волости Фалғар сокинон ба кормандони хоҷагии ҷангал ҳуҷум оварданд ва ҳатто лату куб карданд.

Он гуна ки маълум аст, дар Осиёи Марказӣ пеш аз даврони мустамликавӣ низ мардони қобили қорӣ аз қўҳистон ба шаҳрҳои азими минтақа ба қор мерафтанд. Чун қисмати асосии деҳқонон муфлис мешуданд, заминдорони бузург пайдо гардида, синфи буржуазияи маҳаллӣ ва деҳқонони беамин - мардикоронро ба вучуд оварданд. Мувофиқи таҳқиқоти иқтисодӣ соли 1904 аз волостҳои Фалғар, Искандар ва Мастҷоҳ аз 25% то 75% - и мардон ба мардикорӣ ба шаҳрҳои Самарқанду Бухоро, Қўқанду Тошқанд, Хучанду Қиззах мерафтаанд.

Дар охири асри XIX ва хосса дар аввали асри XX дар зер таъсири бевоситаи инқилоби якуми буржуазӣ-демократии рус солҳои 1905-1907 дар тамоми ноҳияҳои шимолии Тоҷикистон, аз ҷумла болооби водии Зарафшон ҷунбишҳои кишоварзӣ-деҳқонӣ аланга гирифтанду пурқувват шуданд. Бо ифодаи В.И. Ленин «Капитализма ҷаҳонӣ ва ҷунбиши русӣ қомилан Осиёро бедор кард»,

Деҳқонони водии Зарафшон хеле ғаёлона ба муқобили дастгоҳи маҳаллӣ истодагарӣ мекарданд. Онон огоҳона аз супоридани андоз даст мекашиданд, ба муҳофизон дармеафтоданд ва сўйиқасд ба ҷони ҳокимони волост мекарданд. Масалан, дар соли 1906 соқинони волости Мастҷоҳ аз бенизомиву истисмори мансабдорони подшоҳӣ ва ҳукумати маҳаллӣ ба шўр омада, суиқасд ба ҷони ҳокими волости Мастҷоҳ Юсупов карданд. Чунин ҳодисаву воқеоти ба ин монанд ва эътирозу ошўбҳо дар дигар волостҳои водии Зарафшон тез-тез рух медоданд.

Албатта чунин ҷунбишҳо дигаргуниҳои иҷтимоӣ-сиёсиро дар ҳаёти ҷомеа ба бор оварда наметавонистанд. Аммо, онҳо гувоҳи онанд ки дар даврони инқилоби якуми буржуазӣ-демократии рус муборизаи синфӣ дар саросари Туркистон, аз ҷумла дар чунин гушаҳои дур мисли болооби водии Зарафшон ОҒОЗ гардид ва беш аз он вусъат пайдо кард.

Ҳатто баъди паҳн кардани инқилоби буржуазӣ-демократии рус ҷунбишҳои мардумӣ дар ноҳияҳои болооби водии Зарафшон мисли дигар минтақаҳо ҳомўш нагардиданд, балки эътирозу норизоиҳои деҳқонон бар зидди азобу шиканҷаҳои амалдорони маҳалливу мустамликадорони подшоҳӣ бештару саҳттар мегардид.

Дар солҳои равнаки инқилобӣ дар Россия ва сипас дар даврони ҷанги якуми империалистӣ, ки истисмори сангини милливу иҷтимоӣ гаронтар гардид, дар саросари минтақа оташи шадиди инқилобӣ аланга зад. Яке аз бузургтарин ҷунбишҳои тўдаи захираҳои Осиёи Марказӣ барои озодии милливу иқтисодӣ-иҷтимоӣ хеш чунон ки маълум аст шўриши соли 1916 буд. Он пеш аз ҳама ба муқобили капиталистони русубеку бойҳои маҳаллӣ, сўдхорону заминдорон ва намоёндагони дину дигар истисморгарон рағона гардида буд.

Ҳаракатҳои аграрӣ- деҳқонӣ пас аз паҳншӣ инқилоби солҳои 1905-1907 ва реаксияи столипинӣ ва давраи нави болоравии ҳаракати инқилобӣ ҳомўш нагардид. Дар якҷанд волостҳои болооби водии Зарафшон ба муқобили сиёсати мустамликадорӣ мутлақияти подшоҳӣ, бойҳои маҳаллӣ ва дигар табақаҳои истисморгар эътирозу тўғёнҳои деҳқонон дида мешуд. Масалан, соли 1908 ба муқобили сиёсати андоз ситонӣ дар деҳаи Ғузни волости Мастҷоҳ эътирози деҳқонон рўй дод. Баромади деҳқон он чунон ҷиддӣ буд, ки ба губернатори ҳарбии вилояти Самарқанд зарур шуд, ки ба он ҷо дастаи мусаллаҳи казаконро фиристад. Губернатори ҳарбӣ дастаи казаконро ба волости Мастҷоҳ фиристонида, сипас ба сардори милитсияи Панҷакент бо чунин мазмун навишта буд: "казакон то он даме, ки дар волости Мастҷоҳ оромӣ барқарор нашавад, онҳо дар он ҷо нигоҳ дошта мешаванд... аз ин рў хоҳиш мекунам, ки ҷораҳои ғаврий оид дар волости Мастҷоҳ барқар намудани тартибот ва сабабгори чунин муқобилиятро муайян кардан, ҷораҷўйӣ дида шавад" [8, с. 47].

Соли 1916 ҳукумати подшоҳӣ вазъияти ногувори набардҳои ҷанги якуми ҷаҳонро ба эътибор гирифта, мардуми таҳҷоии Осиёи Марказиро ба қорҳои ақибгоҳ сафарбар намуд. 25 июни соли 1916 оид ба ин масъала фармони подшоҳ эълон гардид. Аз руи ин ҳуҷҷат аз ҳисоби мардони аз 19 то 43 солаи ин кишвар 330 ҳазор нафар ба қорҳои заминкании хати набард ҷалб карда мешуданд [11, с. 248].

Дар қори амалӣ кардани ин амр маъмурони ҳукумати подшоҳӣ ба душворӣҳо дучор мешуданд, зеро меҳнаткашони Осиёи Марказӣ ба иҷроиши чунин ҷорабиниҳои маҷбурӣ зид мебаромаданд. Дигар омиле, ки ғазабӣ мардуми кишварро дучанд мекард, рафтори амалдорони маҳаллӣ, намоёндагони дину мазҳаб, ки фарзандони худро бо ҳар роҳу восита аз ин "сафарбарӣ" озод мекарданд. Чунин рафтори бераҳмонаи табақаҳои дорои ҷамъият, ғазабӣ мардуми бечораву бенаворо дучанд зиёд мекард. Ин вазъият ба оғози шўриши зидди феодалӣ, амалдорони маҳаллӣ ва сиёсати мустамликадорӣ ҳукумати подшоҳӣ дар ибтидои моҳи июли соли 1916 дар шаҳри бостонии Хучанд гардид. Шўриши сарзада чун барқ дар муддати қутоҳ дар қаламрави Осиёи Марказӣ доман паҳн кард.

Дар шӯриши Хучанд, мардикорони ноҳияҳои болооби Зарафшон хеле ғаёлона ширкат варзидаанд. Масалан, сокини деҳаи Ҳадишари волости Мастчок Мулло Навруз Ҳусейнов дар зер таъсири синфи коргари рус миёни мардуми маҳаллаи шаҳр тарғибу ташвиқ мебурд, то ба муқобили истисморгарони рус бароянду истодагарӣ кунанд.

Шӯриши соли 1916 дар муддати хеле кӯтоҳ ба ноҳияҳои болооби водии Зарафшон интиқол гардид. Тобистони соли 1916 сокинони волостҳои Пандакент, Афтобруя, Киштуд, Фалғар аз додани маълумот барои барқарор кардани рӯйхати коргарони ақибгоҳӣ даст кашиданд, ҳарбиён, кормандони хоҷагии ҷангал ва ҳокимони волостҳо шиканча медоданд. Амалдорони подшоҳӣ то охири соли 1916 натавонистадаҳолиро ба барқарор кардани рӯйхати коргарон маҷбур созанд.

Ҳукумати подшоҳӣ чораи берахмона нисбат ба аҳолии бешилоҳи болооби Зарафшон қабул кард. Ба он минтақа дастаи ҷазодикандаи махсус равона гардид, ки телеграммаи Иванов ба губернатори ҳарбӣ аз 20-уми июли соли 1916 аз он гувоҳӣ медиҳад. Бо шӯҳидии он телеграмма даста аҳолиро торумор карда, деҳаҳои алоҳидаро ба коми оташ дода, деҳқонони беш аз ҳама ғаёлоро ба қатл расонидааст.

Натиҷаҳо. Дар натиҷаи тадқиқот нишон дода шуд ки ҳаракати миллий-озодихоҳии тоҷикон ва дигар мардуми Осиёи Марказӣ бо ингуна ҷунбишу шӯришҳо билоҳира меваҳои расидаро ба бор овард. Генерал-губернатори Туркистон маҷбур шуд фармон «Дар бораи тартиби даъват ба корҳои ақибгоҳӣ»-ро аз 23-юми августи соли 1916 барорад, ки мувофиқи он «зарур шуморида шуд ки ногузир қомилан аз даъват ба кор: а) аҳолии волостҳои Помир; ва б) аҳолии Масҷох, уезди Хучанд, волостҳои Фалғар ва Искандари уезди Самарқанд озод карда шаванд.

Шӯриши соли 1916, ки саросари Осиёи Марказиро дарбар гирифта буд, хусусияти зидди феодалӣ, зидди империалистӣ дошт ва воқеаи бузурги пешбаранда дар ҳаёти халқу миллатҳои ин минтақа ба ҳисоб мерафт.

Дар ин давра ошӯбҳои зиёди деҳқонон барои зуран кашида гирифтани заминро обу синфҳои доро ба авҷи аъло расида буд, ки ба ин воқеаи ҷамъиятӣ мисолу далелҳои раднашаванда овардан имкон ҳаст. Масалан, баҳори соли 1916 қариб тамоми Туркистонро мавҷи ба ном “исёнҳои гуруснагон” фаро гирифт, ки дар ин ҷараён ҳатто қонунҳои маҳаллӣ бетарсу ҳарос иштирок намуданд. Аз рӯзҳои 20-ум феврал то 1 март дар маркази сиёсӣ ва маъмурии кишвари Туркистон шаҳри Тошкент гурӯҳи қонунҳои ба ҳашму ғазаб омада дӯкӯнҳои савдгарони ҷӣ маҳаллӣ ва ҷӣ ҳукумати подшоҳиро талаву торҷ карда, фурушандагони муқобилият нишондодаро бо сангу ҷӯб заданд; дар бозори Намангон аз сабаби ба фуруш набаровардани шираворӣ онҳо ошӯб бардоштанд. 11 январи соли 1916 дар деҳаи Исфонаи уезди Хучанд анбӯҳи аҳолии маҳаллӣ аз қиммати нархи газвор ба ғазаб омада, ба растан баззозӣ ҳамла оварда, матоҳоро паҳну парешон карда, пароканда шуда рафтанд. Ин воқеаи инқилобӣ, қабл аз ҳама ба муқобили капиталистон, заминдорони қалон ва дигар табақаҳои қолимони саризми рус, инчунин, ба муқобили асорати вазнини бойҳо, заминдорни қалон, судхӯролн, рӯҳониён ва дигар табақаҳои истисморгар равона карда шуда буд. Баҳонаи сарзадани ин шӯриш дар Хучанд фармони саризми рус аз 25 июни соли 1916 оид ба корҳои ақибгоҳ сафарбар кардани аҳолии музофотҳои Россия, аз он ҷумла Осиёи Марказӣ буд. Меҳнатқашони Хучанд дар ҷавоб ба ин фармони мустамликадорӣ ва ба халқҳои маҳаллӣ бовар надоштанд. 4 июл рӯйрош ва шӯҷоатмандона ба муқобили сармоядорони рус ва истисморкунандагони маҳаллӣ баромаданд. Баромади оммавие, ки дар Хучанд рух дод ва дар он намояндагони синфи коргар, деҳқон, ҳунармандон ва дигар табақаҳои ҷамъиятӣ ширкат варзиданд, ба оғози шӯриши соли 1916 дар қаламрави Осиёи Марказӣ асос гузошт.

Дар шӯриши Хучанд бисёр мардикорони ноҳияҳои кӯҳиву баландкӯҳ, аз ҷумла мардикорони ноҳияҳои болооби водии Зарафшон ширкат варзида, норозигии хешро нисбат ба ҷабру зулми амалдорони русу маҳаллӣ изҳор намуданд. Масалан, сокини деҳаи Ҳадишӯҳи волости Мастҷох Муллонавруз Ҳусейнов баъдҳо дар зер таъсири синфи коргари заводу фабрикаҳои Осиёи Миёна дар байни аҳолии таҳҷоии шаҳри Хучанд зидди истисморгарони рус ва маҳаллӣ муддатҳо тарғибот мебурд. Дар қарори политсияи шаҳри Хучанд аз 7 августи соли 1916 дар бобати барои ташвиқоти инқилобӣ ҳабс қардан ҷунин зикр қарда буд: “Ман, сардори политсияи шаҳри Хучанд, штабс-капитан Устимович барои таъсири бад расониданаш ба аҳолии таҳҷоии маҳаллаи Мадҷоҳони қисми Разҷоқи шаҳри Хучанд ҳангоми ба армияи амалкунанда хоста гирифтани коргарон сокини деҳаи Ҳадишӯҳи волости Мастҷоҳи уезди Хучанд Муллонавруз Ҳусейновро гунаҳгор шуморида, қарор баровардем, ки Муллонавруз Ҳусейнов дастгир қарда ва ба ҳабс гирифта шавад...” [3].

Муҳокима. Шӯриши соли 1916 дар давраи нисбатан кӯтоҳ дар ноҳияҳои болооби водии Зарафшон низ паҳн гардид. Масалан, тобистони ҳамин сол истиқоматкунандагони волостҳои Панҷакент, Офтобрӯя, Киштуд, Фалғар ва ғайра, барқарор кардани рӯйхати ба ақибгоҳи набарди ҷанги якуми ҷаҳон меафтагӣҳоро рад карда, оқсоқолҳо, ҷангалбонҳо ва гумоштагони волостҳоро лату кӯб карданд. Ба амалдорони рус имконият нашуд, ки то охири июли соли 1916 мардумро баҳри тартиб додани рӯйхати номбаршуда маҷбур намояд. Яке аз амалдори ҳукумати подшоҳии рус Ерофеев ба генерал-губернатори Туркистон Куропаткин чунин маълумот дод:” Мувофиқи изҳороти губернатори вилояти Самарқанд мардуми волостҳои Панҷакент, Офтобрӯя ва Киштуд тартиб додани рӯйхати ба ақибгоҳ меафтагӣҳоро қатъиян рад карда, изҳор намуданд, ки коргар ҳам намедиханд” [10, с. 139].

Шӯриши соли 1916 тамоми марзу буми Осиёи Миёнаро дарбар гирифта, хусусияти зидди сохти феодалӣ, империалистӣ дошта, дар таърих ва ҳаёти сиёсии халқҳои Осиёи Миёна ва Қазоқистон дар ҳамон замон назире надошт. Ин шӯриш яке аз банду халқаи муборизаи яқояи синфи коргару деҳқонони гушаву канори Русия ба муқобили ҳукумати подшоҳӣ равона карда шуда буд. Шӯриш дар қори тайёр намудани инқилоби буржуазӣ-демократии феввали соли 1917 мавқеи муайян бозид, дар натиҷаи ғалабаи он мутлақияти подшоҳӣ аз байн бурда, руҳи инқилобии меҳнаткашони Осиёи Марказиро баланд бардошт. В. И Ленин ба таъсири сиёсӣ халқҳои Русия ва канораҳои он доштаи инқилоб гуфта буд:” Ба коргарони рус чунин шараф ва иқболе насиб шуд, ки якумин шуда револютсияро , яъне ҷанги бузург, ягона ҷанги қонунӣ ва ҳаққонии мазлумонро бар зидди золимон сар кунанд” [7, с. 385].

Хулоса. Гарчанде ки ин шӯриши умумихалқии зидди мустанликадорон ва табақаҳои истисморғари таҳҷой бераҳмона аз тарафи қувваҳои ҷарбии империяи рус паҳн карда шуда бошад, ҳам он аз ҷиҳати сиёсӣ мардумро бедор карда, ба муборизаи минбаъдаи милли-озодихонаи бошандагони Осиёи Марказӣ роҳ кушод.

Адабиёт

1. Абулҳаев, Р. *Аз таърихи фирориёни Тоҷикистон дар солҳои 20-90-уми асри бист* / Р. Абулҳаев. - Душанбе 2018. - 154 с.
2. Абулҳаев, Р. *Таърихи муҳоҷират дар Тоҷикистон (солҳои 1917-2000)* / Р. Абулҳаев. - Душанбе 2012. - 455 с.
3. *Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон*, ф.163,р1, д.9. в.3. (Минбаъд БМДҶТ)
4. Гафуров, А.М. *Тоҷикистон дар роҳи ҳифзи истиқлолият. Дар кит: “Очеркҳои таърихи Тоҷикистони соҳибистиқлол* / А.М. Гафуров. - Душанбе, 2016. - С. 24.
5. Гафуров, Б.Г. *История таджикского народа Т.1.* / Б.Г. Гафуров. – М., 1955.–423 с.
6. Каримов, Т. Р. *Победа Октябрьской революции решения земельного вопроса в Таджикистане Ч.1.* / Т. Р. Каримов. - Душанбе, 1968. - 421 с.
7. Ленин, В.И. *Маҷмуаи асрҳои пурра Т.3*, 1976. – 595 с.
8. Назаров, Х. *Социально- экономический строй Кухистана во второй половине XIX и начале XX вв. «Из истории Таджикистана» (Сб. работ аспирантов кафедры истории тадж. Гос.ун-та)* / Х. Назаров. - Душанбе, 1957. – 267 с.
9. Одинаев, А.Н. *Дневник Искандеркульской экспедиции Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук* / А.Н. Одинаев.– Душанбе, 2025. – 210 с.
10. Стеценко, И. А. *Из истории народных движений в Таджикистане во второй половине XIX и начале XX вв. (1870- 1917 гг.)* / И. А. Стеценко.-Душанбе, 1963.-289 с.
11. Ҳотамов, Н.Б. *Таърихи халқи тоҷик* / Н.Б. Ҳотамов, Д. Давлатхоҷа, С. Муллоҷонов. – Душанбе: ЭР-граф, 2015.-645 с.

ҶУНБИШҲОИ МАРДУМӢ ДАР БОЛООБИ ВОДИИ ЗАРАФШОН ДАР АРАФА ВА ДАВРАИ ШӢРИШИ СОЛИ 1916

Аз нимаи дууми асри XIX сар карда рушди капитализм сабаби ба Осиёи Марказӣ ғаёлона даҳолат кардани ҳукумати подшоҳии рус гардид. Зеро пешравии саноати капиталистӣ бозори нав,сарчашмаи моли хом ва қувваи арзони кориро талаб мекард. Тозамони ба империяи Россия ҳамроҳ кардани Осиёи Марказӣ дар қисми болооби водии Зарафшон бекигарӣҳои алоҳида ва нисбат андар зери итоати амирони Бухоро монда буданд. Ингуна истисмори дучонибаи бераҳмона ба он оварда расонид, ки заҳматкашони ноҳияҳои болооби водии Зарафшон мисли дигар аҳли заҳматкаш ва ҷабрдидаи Осиёи Марказӣ норизогии худро дар шакли рад кардани андоз, хучум ба нозирони ҳукумати подшоҳӣ ва амалдорони маҳаллӣ зоҳир мекарданд. Ҳукумати подшоҳӣ аз вазъияти вазнини набардҳои ҷанги якуми ҷаҳон ба ваҳм омада, мардуми таҳҷоии Осиёи Марказиро маҷбурӣба корҳои ақибгоҳ сафарбар намуд, ки ин амал ҳашму ғазаби оммаи меҳнаткашро ба амал оварда, то ба оғози шӯриши зидди мустанликадорону ҳокимони маҳаллӣ оварда расонд. Шӯриши соли 1916, ки аввали моҳи июл дар Хучанд сар зад, дар муҳлати нисбатан кӯтоҳдар ноҳияҳои болооби водии Зарафшон низ паҳн гардид.Дар шӯриши Хучанд бисёр мардикорони ноҳияҳои кӯҳиву баландкӯҳ, аз ҷумла

мардикорони ноҳияҳои болооби водии Зарафшон ширкат варзида, норозигии хешро нисбат ба ҷабру зулми амалдорони русу маҳаллӣ баҳодуруна изҳор намуданд.

Калидвожаҳо: ҳаракати халқӣ, болооби Зарафшон, коргарон, истисмори копиталистӣ, бекигарӣ, ҳаракатҳои деҳқонӣ, зулми подшоҳӣ, шӯриш.

НАРОДНОЕ ДВИЖЕНИЯ В ВЕРХОВЬЯ ЗЕРАФШАНА НАКАНУНЕ И В ПЕРИОД ВОССТАНИЯ 1916 гг

Со второй половины XIX века развитие капитализма привело к активному вмешательству российского царского правительства в Центральную Азию. Это было обусловлено необходимостью создания нового рынка, источника сырья и дешевой рабочей силы. До присоединения Центральной Азии к Российской империи в верхней части Зерафшанской долины отдельные беки оставались относительно подчиненными бухарским эмирам. Такая безжалостная двойная эксплуатация привела к тому, что трудящиеся верхних районов Зерафшанской долины, как и другие трудящиеся и страдающие люди Центральной Азии, выражали свое недовольство в форме уклонения от уплаты налогов и нападений на инспекторов царского правительства и местных чиновников. Царское правительство, встревоженное тяжелым положением дел в Первой мировой войне, силой мобилизовало коренное население Центральной Азии на тыловые работы, что вызвало гнев трудящихся масс и привело к началу восстания против колонизаторов и местных угнетателей. Восстание 1916 года, начавшееся в Худжанде в начале июля, в сравнительно короткие сроки распространилось на верховья Зерафшанской долины. Многие рабочие из горных и высокогорных районов, в том числе и из верховьев Зерафшанской долины, приняли участие в Хадженском восстании, смело выражая свое недовольство угнетением и тиранией русских и местных чиновников.

Ключевые слова: народное движение, Верхний Зарафшан, рабочие, капиталистическая эксплуатация, бекиризм, крестьянские движения, королевские репрессии, восстание.

POPULAR MOVEMENTS IN THE UPPER ZERAFSHAN VALLEY BEFORE AND DURING THE 1916 UPRISING

Beginning in the second half of the 19th century, the development of capitalism led to the active intervention of the Russian tsarist government in Central Asia. This was driven by the need to create a new market, a source of raw materials, and cheap labor. Before the annexation of Central Asia to the Russian Empire, individual beygars in the upper Zarafshan Valley remained relatively subordinate to the Bukharan emirs. This ruthless dual exploitation led to the workers of the upper Zarafshan Valley, like other working and suffering people of Central Asia, expressing their discontent through tax evasion and attacks on tsarist government inspectors and local officials. The tsarist government, alarmed by the dire situation in World War I, forcibly mobilized the indigenous population of Central Asia to rearm, angering the working masses and leading to an uprising against the colonialists and local rulers. The 1916 uprising, which began in Khujand in early July, quickly spread to the upper Zarafshan Valley. Many workers from mountainous and highland regions, including those from the upper Zarafshan Valley, took part in the Khujand uprising, boldly expressing their discontent with the oppression and tyranny of Russian and local officials.

Keywords: popular movement, upper Zarafshan, workers, capitalist exploitation, bekyrism, peasant movements, royal oppression, uprising.

Дар бораи муаллиф

Абулҳаев Рақиб

Доктори илмҳои таърих, профессор

Институти таърих, бостониносии ва

мардумшиносии ба номи А. Дониш

734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,

х. Рӯдакӣ, 33

About the author

Abulkhaev Rakib

Doctor of Historical Sciences, Professor

Institute of History, Archeology and Ethnology

named after A. Donish

734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,

st. Rudaki, 33

Об авторе

Абулҳаев Ракиб

Доктор исторических наук, профессор

Институт истории, археологии и

этнологии имени А. Дониша

734025, Республика Таджикистан,

г. Душанбе, ул. Рудаки, 33

ЛИБОСИ МАРДОНА ҲАМЧУН РАМЗИ МУҚОВИМАТ ВА МУБОРИЗА: БАРАСИИ МАВОДИ МИНТАҚАИ КҶҶЛОБ

Асрориён Ҷ. О., Иброҳимов С. Т.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон,

Коллеҷи тиббии шаҳри Кӯлоб ба номи Раҳмонзода Р. А.

Дар масири таърих либосҳои мардона низ таҳаввулотӣ ҷиддиро сипарӣ намудааст. Дар тафриқа бо занон дар тасаввури мардумони замони қабл мард ҳамчун ҷанговари матин, зеби майдон, заҳматкаш, шикорчӣ ва муҳофиз мавқеъ дошт ва ҳар чӣ барояш рамзи муҳимтар медонистанд асп буди тиру камону найза ва корду шамшеру шофу бурз. Онҳо рамзу намоди ҷавонмардӣ ба шумор мерафтанд. Сайёҳони чинӣ Сюан Сзан ва Хой Чао, ки дар ҳудуди солҳои 629 - 645 милодӣ меҳмони хатлониён шуда, навиштаанд, ки ин ҷо мардуме сукунат доранд, хеле ғайру ҷасур ва аз мӯина ва пахта либос ба тан мекунанд. Муқовимат ва шикаст додани лашкари тавоноӣ Сосониён далел аст, ки мардонаш размдида ва диловар буданд. Бино ба навиштаҳои сайёҳони чинӣ онҳо камонкашҳои забардаст ба шумор мерафтанд. Осори пасояндагон собит мекунанд, ки силоҳи ҷанговарон аслан шамшер буда, Тахориёни ҷанговар ғайр аз камони муқаррарӣ камони мураккабро низ истифода мекарданд. Тиру камон пайкони оҳанини сепарра дошту баъзан пеши он ба ду қисм тақсим мешуд. Инчунин, пайконҳои калони сепарра ё сеқирра низ буданд, ки дар нуги найза нишонда мешуданд. Аъёну ашроф шамшер гирифта мегаштанд. Аз рӯйи тасвирҳои тахористонии деворҳо мардон дар камар ханҷар доштанд, ки ғилофҳоишон бо пулакчаҳои тиллоӣ хотамкорӣ шудааст. Аз боби диловариҳои мардони минтақа шикасти шармандавори Асад ибни Абдуллоҳ дар Хатлон далели боътимод мебошад.

Қайд намудан ба маврид аст, ки дар баробари либосҳои размӣ, шикорӣ, меҳнатӣ ва ғ. дар мардони Кӯлоб дар камар доштани корд рамзи мардонагӣ буд. То солҳои 20 асри ХХ ҳама ҷавонмардон дар камар корд нигоҳ медоштанд. Дар солҳои 60 асри ХХ бо худ гирифтани корд, ки “силоҳи сарду хавфнок” шумурда мешуд, мардумро аз урфу одат, комилан дур кард. Кордсозӣ яке аз маъмултарин ҳунари бадеӣ дар радиҳои ҳунароҳои кулолгарӣ, мисгарӣ, заргарӣ, бофандагӣ махсуб меёфт. Кордсозӣ касбу кори хеле нафису нозуки тоҷикон маҳорат ва истеъдоди баланди фардии ҳунаромандро тақозо мекард. Ин намуди ҳунар хусусияти меросиву оилавӣ дошта, нозукиҳои он дар гули таърих аз устод ба шогирд, аз падар ба писар мегузашт. Кордҳо бо унвони: теғ, гулӯбанд, дастакор, сарбанд аз пӯлод, пӯлоди сафед барои рӯзгор ва армуғон ва пӯлоди сиёхро, ки саҳту бурост, барои шикор ва разм ба кор мебарданд. Дастаи кордро аз шоҳу устухонҳои ҳайвонот (бузӣ, оху, гов), ҷӯб, баъзан аз филиз, шиша ва маъданҳои дигар низ месохтанд. Корд ва дастаи он бо катиба ва нақшуу ниғор оро меёфтанд, ки қисман аз дигар маҳаллот оварда мешуданд ва бахше маҳсули ҳунаромандони маҳаллӣ буданд.

Дар танпӯши мардон дигаргуниҳо бештар дар либоси мазҳабӣ, меҳнатӣ, саҳроӣ, саворӣ, ҷӯпонӣ, шикорӣ, ҷанг ва ғ. ба мушоҳида мерасад. Дар ин рав мардон баръакс занон ба зебӣ, пероиш ва ҳосиятҳои ахлоқӣ камтар таваҷҷуҳ менамоянд. Барояшон мувофику мусоид ва созгорӣ ба тан басанда аст. Яъне либос падидаи фарҳанги рӯзгор ва иҷтимоӣ пазируфта шудааст. Бо вуҷуди он либос барои ҳама давраи замони аломатҳои хос ва баромади этникии қавму халқҳо дар худ ҳифз медорад ва рамзу намоди нишони ҳамон қавму халқ боқӣ мемонад. Ҳарчанд дар муддати ҳазорҳо сол дар равиши тағйироти тадриҷии он ду ҷараёни алоқаманд бо фарҳанги мардумони зироаткор ва кӯчманчӣ ба мушоҳида мерасад [10, с. 64].

Бо гузашти давраҳои муомилаи сиёсӣ ва дар як ҳавзаи фарҳангӣ қарор гирифтани халқҳо модели сеюм ба амал мебарояд. Ончуноне, ки бо забткориҳои мақдуниҳо дар сарзамини ориёӣ ба вуқӯ пайваст. Намунаи ин асаротро дар либосҳои занона олимони дар санъати тасвирии ёдгориҳои Холчаён ва Дилварзинтеппа кашф намуданд [9, с. 6]. Ҳамзамон, як умумиятеро миёни либосҳои Суғду Турфону (Шинҷони Чин) ва сақоиҳо дар мавод, ранг ва нақшу ниғор метавон тахсис кард, ки ишора ба муносибатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва тичоратию фарҳангӣ дорад. Хеле ғалатӣ аст, ки решаҳои либосҳои мукамал: танпӯши болоӣ - хилъат, кандиз, курта, шалвор, мӯзаҳои пошнабаланд ба ҳазораи 11 то милод аз ғӯристони Зағунлук аз тарафи бостоншиносони Чин дарёфт гардид [2; 10].

Ҳамин тавр, дар заминаи бозёфтҳои бостоншиносӣ либоси боло – кандиз намои зироаткорон, ки аз ҳазораи 11 арзи вучуд мекардааст, пас қабл аз он китфпӯши чорводорон пайдо шудааст, ки шояд намунаи нахустини ҳамон чакман бошад. Ва он дар замони гузариш аз чорводорӣ ба зироаткорӣ тақомул ёфтааст. Ба бар кардани кандиз, курта ва китфпӯш дар нигора ва амсилаҳои Ҳазинаи Амударё, мусаввараҳои монументалии Тоҳаристон то Чин вомерӯранд. Хилъати рӯ – кандиз (танпӯши боло) боз ба як далели таърихӣ моро рӯ ба рӯ мекунад. Муҳаққиқзани фаронсавӣ В. Шилтс тибқи омӯзиш ба хулоса омад, ки кандизро Ҳахоманишиён дар замони Куруши Бузург аз модҳо қабул карданд. Ў, яъне Куруши Бузург амр карда буд, ки лашкариён куртаи сурхи баланд ва кандиз бипӯшанд [14, с. 161].

Миёни мардуми тоҷик, хосса водии Кӯлоб рӯмоли миёну миёнбанд машҳур аст, ки тақрибан андозаи 90х90 ё 110х110 см андоза дошта, аз матои пахтагин ё абрешимии рангашон гуногун таҳия мешавад [7, с. 244]. Ва ҳар мард дар сӯгу сӯр дар миён рӯмол мебандад. Аммо камарбанд, парандох ё тасма, ки аломати вижаи мардонагист, ки тирӯғилофу кордӯ шамшер овезон мешуд, муҳимтар менамояд. Аз афзори муҳим будани тасма сагаки тилоӣ бо тасвири савора дар шикори гурӯз, ки аз ёдгории Саксанохури Фарҳор ба даст омад, муҳим аст. Аз назари таърихӣ тасма бояд ба давраҳои хеле қадим тааллуқ дошта бошад. Ё шояд ишора аз оину кеши Зардуштӣ дорад, ки ба ҷавонони озмудаи ба булӯғ расида, дар миён ресмоне мебастанд, ба унвони кастӣ (куштӣ). Дар ин маврид далели аҷибӣ таърихӣ мавҷуд аст. Барои фарқ аз ҳиндӯён ва шинохтани оини нав Зардушт ба пайравони худ дастур дод, ки ресмонро ба даври камар бибанданд ва ҳар гоҳе ба ниёиш меистанд, онро бикӯшоянд ва аз нав гирех бизананд... Зардушт буд, ки расми баستاني онро тавассути занон боб кард. Ресмонро бо ду гирехи ҷаҳорғӯш (гирехе, ки корбурди он дар маросими муқаддас ба сабаби истехком ва қаринагии комил умумият дорад) мебастанд ва боястӣ аз пашми ғӯсфанд, ё мӯйи буз ва ё уштур бошад. Чун аз ҳайвони судманд ҳосил омада буд ба офариниши Баҳман тааллуқ дошт” [5, с. 201].

Бояд зикр кард, ки миёнбандҳои бо мағзӣ таҳким ёфта мансуб ба замони охири мебошанд. Дар қулли фарҳангномаҳо миёнбанд, рӯмол, рӯпок ва дастмол шарҳ дорад. Рӯмоли миён аст, ки бо гулдӯзӣ нақш ёфта, “...мисли нақши пирӯҳан ё сӯзаниҳо рангоранг нест ва тағйирёбанда ва муҳаррик аст. Тасвири нақшҳои исломӣ дар шакли гулу наваҳо маъмул ва машҳур мебошад” [13, с. 171]. Тасма маҳсули дастӣ мардон ва миёнбанд (рӯмоли миён) маҳсули дастӣ занон ва духтарон будааст.

Намунаи дигаре, ки дар таърихи халқи тоҷик бо ҳамбастагӣ бо санъати ороишию амалӣ аҳаммият дорад, қулоҳи сар ё сарпӯш аст, ки бо унвони тоқӣ (барои занҳо аз рӯмоли маъмулии ин замон то сарпӯшҳои гуногунхели марҳилаҳои таърихӣ) маъмул аст. Дар таърихи халқи тоҷик аз муҳимтаринҳо қулоҳи шоҳон, тоҷ, дайҳим ва ғ. будаанд, ки шуҳрату шон меафзуданд. Намунаҳои сарпӯшҳои ҳарбӣ низ аз ҳамин халқа берун набудааст. Пеш аз ҳама бо назардошти давраи энеолит, асри биринҷ ва баъд. Дар ибтидо сухан аз қабилароё меравад, ки шугли зироаткорӣ ва чорводорӣ доштанд. Бо гузашти замонҳо ба тоифаҳо ҳунармандон низ дохил мешаванд. Бояд гуфта шавад, ки дар ҳазораи 11 то м. миёни қабилароё шимолӣ (сақӣ) қаллапӯши намадини нуктез маъмул буд. Барои ҳамсоиягон ин намуди қаллапӯшҳо намои силаҳшӯрӣ ва размандагӣ доништа шуда, дар саҳифаҳои таърих ҳамчун аломати этники боқӣ монд.

Ба тадқиқи таърихшиносон нахуст сарпӯшҳои тиарашакл (мувофиқ ба бозёфтҳои Олтинпеппа – Туркманистони ҷанубӣ, сарпӯши ашрофзодаи Саразм), ки ба зироаткорон мансуб буданд, ба даст омадаанд, ки ба асри биринҷ тааллуқ доранд. Бояд шарҳ дод, ки тиара (лотинӣ – **tiara**, баромадаш юнонӣ) қаллапӯши баланди хеле қадим орияӣ, бо гузашти асрҳо бо ҷавохирот зиннатёфтаи шоҳон ва шаҳзодаҳо будааст. Ҳамин шеваи сохту сози қулоҳҳо дар асрҳои 1 дар маснуоти гилини Суғд ва Марғӯш ва ҳатто ба назари мо дар замони ҳукмронии Ҳайтолиён ба назар мерасад. Пасон бо дайҳим ва тоҷ табдил шуда, рамзи шоҳону амирон, мақомдорон ва занони ашроф гардид. Дар асрҳои миёна тиара моли меросӣ буда, духтарон шаби арусӣ ё пас аз шавҳар баромадан ба сар мепӯшиданд. Гузашта аз ин анъанаи ба шакли тиара сохтани сарпӯш то асри XIX ва ҳатто ин замон ба шакли қош, пешонабанд ва қасаба дар занони Бухоро ва Ҳисор боқӣ монд. Барои халқи муттамаддин нигоҳ доштани ҳосияту аломатҳои ниёкон ба василае муъҷизаи таърих нест, балки ба ҳувияту зеҳнияти он вобаста мебошад. Чуноне “дар пирахани иллоҳаи қушонии Суғд, пас аз ҳазорҳо сол аломатҳои нигораҳои зироаткорони муқимӣ ҳамин минтақа дарҷ меёбад” [10, с. 64].

Дар ин раванд ба таърихи сарпӯш ё тоқӣ, ки ҷузъи таърихи халқи тоҷик ва рамзи

муҳими рӯзгори инсоният аст, мурочиат менамоем. Аз ҳамин мебарояд, ки сарпӯш, каллапӯш ва анвои он (аз арақчин, сарпӯши корӣ, хоҷағӣ, матбахӣ, шикорӣ, саллаву дастор, саворӣ ва ҳарбӣ, кулоҳи шоҳон), вобаста ба муҳити зист, падидаҳои сиёсӣ, мазабӣ ва ғ. таърихӣ хеле тулонӣ дошта, ташаккулу таҳаввулотро сипарӣ намудааст. Шояд дар бастагӣ ба узви муҳим будани сар ва орзуву ормон ба мартабаи боло каллапӯш ё тоқиро дар минтақаҳои ҷануб “давлати сар” меноманд. Дар тафриқа бо навоҳии дигари кишвар ҳампову ҳамтои курта ва дигар асбобу анҷом рӯзгор мардуми Кӯлоб навъи кулоҳ, сарпӯши мардона тоқии чаканро ё тоқии гулдӯзиро офаридаанд, ки ҷаҳони маънавии фарҳанги куҳанро комилтар мегардонад. Тоқии чакан як навъ шакли мухтасар ва муъҷазшудаи гулдӯзиҳои кӯлобистсохту сози ғарибро доро буда, заҳмати зиёдро талаб мекунад. Онро бо умеду орзуву ормон барои ҷашнҳо (миллӣ, динӣ: иди қурбон ва рамазон) ва хатнасуру ҷашни арусӣю домодӣ медӯхтанд. Дар ҳамин оғоз бо сад орзу ба сар мениҳоданд. Кулоҳи урфӣ ва маросимӣ буд.

Ҳангоми кор, бозиҳо ва амалҳои рӯзмарра аз баҳмалҳои сабз, сурх ва қирмизӣ тоқӣ омода мекарданд. Дар ин миён тоқии дигаре низ медӯхтанд бо номи “тоқии баҳмал” (маҳмалин), вале муҳимтар ва муаррифкунандаи сарзамин ҳамин тоқии чакан аст. Тоқии чакан шакли мудаввар дошта, тораву, гирда, абраву астар ва зияк (шероза), пӯпак дорад. Онро муқаддас мешумориданд. Агар аз бозиҳои маъмул тоқизанак буд, тоқии чаканро бо по задан “убол” буд.

Тоқии чакан ё гулдӯзӣ дастоварди муҳиму рамзи як минтақаи бузург аст, ки аз давронҳои хеле қадим ба сурати гуногун, ва тағйирот ба мо расидааст. Ба тадқиқи Мухтарам Ҳотам: “Дар номаҳои Тибети бостон зикр шудааст, ки наҷоди асоии кишвари тоҷикро намояндагони кишвари шоҳӣ, ки тибқи ривоятҳо аз осмон нузул намуда, бо одамон издивоҷ карда будаанд, ташкил дода будааст. Он шоҳон мисли қамони ҳафтранг ба сарашон дастаи нуре доштаанд, ки он **dmu- thag** номида мешуд ва як нуги он дастаи нур ба тораки сарашон пайваст ва нӯги дигараш ба сӯи осмон фароз шуда будааст” [12, с. 13]. Ба ҷанд рӯ ва тағйирот вожаи **thag** маъмул аст, ки аз он “тоқӣ” ҳосил омада. Аз назари моҳият на ҳама имконият ва дастрасӣ ба рангу озину оро ва нақшбандӣ дошт. Яъне моли тоифаҳои ашроф ва бузурги ҷомеа ба шумор мерафт. Бо гузашти замон тоқии чакан рукни муҳими ҷашнвораҳо ва ҳонадоршавӣ гардид. Агар сар муҳимтарин узв ва роҳнамои инсонҳо бошад, пас ҳар ҷизи ба он мансуб арзишманд аст.

Донандаи санъати ороишӣ-амалӣ М. Рӯзиев дар мавриди нақше, ки бо унвони “Тоҷи сар” шуҳрат дорад, менависад: “Тоҷи сар”, тоҷ дар сар, навъи нақши ороишии ҳошиявии қадимӣ, ки зинамонанду дорои печухам аст. Ин нақш аз шакли оташқадаи зардуштӣ ва кулоҳи шоҳон пайдо шудааст... Ин навъи нақш дар санъати зардӯзию гулдӯзӣ низ роҳ ёфтааст. Шерозаи тоқиҳои мардонаи Ванҷ, Рашт ва Кӯлоб нақши “тоҷи сар” дорад” [8, с. 471].

Дар тоқии чакани таърихӣ 4 нишон тасвир ёфтааст: рамзи гул, офтоб, шероз ва пӯпак. Аз миёни 4 гуле, ки дар тоқӣ сабт мешавад рамзи тоҷ, тахт ва салтанату роҳбар будани мардон ҳувайдост. Дар дохили тоҷ рамзи офтоб тасвир гардидааст, ки ин аломати меҳру муҳаббат ва зиндагисоз будани мардонро гувоҳ аст. Қисмати поёнии тоқии чакан бо шероз оро дода шуда, дар дохили он тасвири қачқулҳо, ки ҳамдигарро мебуранд ва ба якдигар хеле наздик духта шудааст, ки ин маънои панҷараро дорад. Рамзи панҷара тоқии чакан намоди муҳофизи мардон аст. Ва дар як ғӯшаи тоқии чакан пӯпаки сафед духта мешавад, ки ин рамзи шодию нишот ва хурсандӣ мебошад.

Бобочон Ғафуров дар китоби “Тоҷикон...” қайд менамояд, ки : Ба ақидаи шореҳи “Баҳман-Яшт”, номи сурххуниён аз сурх будани кулоҳ, зиреху ҷавшан ва байрақи онҳо бармеояд [4, с. 237]. Ба андешаи мо, муаррих ишора ба “кулоҳи сурх” ҳамон тоқии мардонаи чаканро дар назар дорад. Ва дар ранги сурх, ҳатман рамзи хунгармӣ ва ҳосиятҳои размоварии халқи тоҷик нуҳуфтааст.

Ба паҳлуи дигар мурочиат намоем, мебинем, ки ҷузъиёти таърих дар бештари ҳолат ҳосияти муайянкунанда мегирад. Қисмате бар он ҳастанд, ки вожаи тоҷик аз ҳамон “**taga**” ба вучуд омадааст. Чуноне, А.Н. Бернштам бар асоси мулоҳизаи В.В. Бартолд муътақид аст, ки соқинони Тахористон дар нимаи ҳазораи охири то милод дар асоси решаи қадимии эронӣ-сақои “тажи” пайдо шудааст [3, с. 192-193]. Эмомалӣ Раҳмон дар ин маврид далели И.И. Умняков пеш оварда, шубҳабарангез будани фикри В.В. Бартодро ишора мекунад. И.И. Умняков тахмин мекунад, ки “... Барои аз асоси форсии бостони “tag” (армани миёнаи tag, оромии “taga”, арабии “tadi”) баровардани истилоҳи “тоҷик” асоси бештаре дорад, ки ба

акидаи ӯ он ба маънои кулоҳ истифода мешавад” [15, с. 6]. Чуноне, дар назари аввал ҳамоҳанги бо истилоҳи “тоқӣ” бештар аст, балки ҳамон “тоқӣ” – и маъмулист, ки ба ҳар ранг истеъмол мешавад.

Ба назари Ҷ. Асрориён: “Дар маҷмӯъ дар тоқӣ композитсияи асосӣ ниғаҳдори мешавад. Ашқоли паҳлуи ҳам ҳобида манзараи умумиро ташкил мекунад. Дар маркази тора, нақши реза ва атрофи он чор тасвири чор чархи дар гардиш ё салиби қачғул (шикаста) тасвир мешавад. Қачғулҳо бо ангораҳо ё нигораҳои сегӯшаву чорқира намоёнгари шуоъ мебошанд. Такрори ҳамин нигораҳо бо ранги дигар (сабз, сурх, зард, гулобӣ, ҷигарӣ) пурвусъаттар атрофи қачғулҳоро пурра мекунанд, ки ба замин рангу оро медиҳанд. Дар гирда низ ҳамин чор тасвири хуршед ё чарх ва нурҳо ба василаи қачғулҳо пурра шуда, ба тоқӣ ҳусн меафзоянд. Албатта, чарха, чарх, салиби шикаста ва хуршед дар ҳама тоқиҳо бо ранги зард ва чорчилик ва қачғулҳои гирду вана бо ранги гулобӣ ё сурх дӯхта мешаванд. Анҷом, ё қисмати поёнро шероз ё шероза ташкил медиҳад, ки аз шаклҳои ҳандасӣ бештар бархурдоранд.” Тупак ё пупак, ки аз абрешим ва риштаҳои зарду сурху сафед омода мешавад тасвири офтобро бо нурҳои паҳновараш менамояд. Яъне дар тоқӣ як олами зиндаи пур аз нишот ва таҳрикангез барои мудовимати ҳаёт нақш ёфта, ки инсонҳоро ба зиндагӣ дилгарм медорад.

Чи тавре мадрақҳо ва бозёфтҳои бостоншиносӣ дарак медиҳанд, дар нақшофаринии аҷдоди мо ориёӣҳо, свастика-рамзи чор унсури табиат, нақши назаррас дошт, ки онро дар санъати қандакорӣ, ғачкорӣ, кулолгарӣ ва амсоли ин васеъ истифода мекарданд. Бо эҳтимоли зиёд метавон гуфт, ки ин нақшо ориёӣҳо дар либосҳои худ, низ ба таври густурда истифода мекарданд, вале бо мурури замон дар либосҳо, нақшҳои дигари гуногун ба вучуд омаданд, ки минбаъд дар байни онҳо тасвири доирамонанд, ки ифодагари рамзи офтоб мебошад, мақоми асосиро ишғол намуд. Ба қавли баъзе аз муҳаққиқон ин рамз ба эътиқоди қадимаи ориёӣҳо рабт дошта, аз оини меҳрпарастӣ дарак медиҳад, ки дар ин оин офтоб мақоми асосиро дорад. Ҳамчунин, дар пажӯҳишҳо гуфта мешавад, ки: “Ороиши кулоҳу салла, ҷомаю шерозаи гиребони либоси шоҳону ҳокимону ҳакимон, токии ҷавонону олуфтаҳо, дарвешону ғайрон маҳсули эҷоди дастони соҳибэъҷозӣ духтарону занони тоҷик аст. Гулдӯзию баҳядӯзии ҷодари арӯсӣ, куртаи арӯсӣ (чакан), ҷомаи домодӣ нақшҳои қадимаи тамаддуни тоҷикӣ, нишонаҳои қадимии зардуштиро ба худ овардаанд” [8, с. 388].

Ховаршинос Зафари Мирзоён андеша дорад, ки: “шоёни аҳамият аст, ки дар шерозаҳои кулоҳи мардон (салиби-свастика), рамзи ориёӣҳо тарсим аст. Бояд дар назар дошт, ҳарчо, ки косагули офтобӣ нақш шуда бошад, ба некиву покӣ далолат мекунад. Рӯйи кулоҳ (токии чакан), ки бештар бо рангҳои сурху зарду бунафш (сабз) косагулҳо чакандӯзӣ шудаанд, ба маънии фарр, яъне тавре дар боло овардем, рамзи хур (Хуршед), фарри эзодӣ ва ҳамчунон, пиндори ифрату покдоманин занон таъкид мекунад ва гулҳои ситорагуни аз домон то рӯйи шикам густурда низ ишора ба покии занон аст, ки партави Хуршед ниғаҳбони насли озодагон мебошад.

Минтақаи Кӯлоб дар масири таърих дар баробари дигар арзишҳои фарҳангӣ дар ҳифзу ниғаҳдошти рамзу намодҳои ба таърихи миллат марбут нақши беназире гузоштааст. Тибқи тадқиқи осори бостоншиносӣ ва сарчашмаҳои таърихӣ метавон натиҷа гирифт:

- ёдгориҳои зикршуда аз хусуси ба вучуд омадани маҷмуи либосҳо (комплекс одожд) ва тафриқаи пушоку пари занонаву мардона, дар ҳазораи 111 маълумоти медиҳанд;

- намунаи барҷастаи санъати ороишию амалӣ гулдӯзиҳои чакан мебошад, ки тимсоли офтобу дигар ҷирмҳои осмонӣ ва гулу рустаниро ба гунаи рамз дар курта, анҷому афзори урфию анъанавӣ (ҷодар, бардеворӣ, рӯйчо, тоқӣ ва камарбанд) мунъакис мекунад;

- ёдгориҳо муқаррар мекунанд, дар даврони энеолит ва асри биринҷ каллапӯш, кулоҳ, тиара дар низоми иҷтимоӣ мақому шакл гирифта, ба падидаҳои иҷтимоӣ даромехтанд ва муқарраркунандаи тоифаҳои иҷтимоӣ шуданд:

- дар ҳамин раванд ҳосиятҳои рамзиро рангҳо таҷаллӣ медиҳанд, ки ба зеҳният ва табиати инсонҳои маҳал дар бастагианд. Ончуноне, ки дар токии чакани мардона гулҳои сурх бештар ва дар пирӯҳани занон анвои мутаносиби рангҳо ҷилва мехуранд;

- тасма, камарӣ ва тасвирҳои миёнбанд: торкашнусха, сандуқчанусха, моҳинусха, кирмакнусха, сеобагӣ, рангадӯзӣ, торшумор ва ғайра, ки ҳар як тори дӯхтаи он рамзи маҳсусро дорад, моро ба сарчашмаи ҳунари ниёкон насли навро ошно месозад;

Дар маҷмуъ рамзу намодҳо, таърихи тулонии халқи тоҷик мунъакис намуда, паҳлуҳо ва чузъиёти рӯзгору ғаболияти ниёконамонро рушантар мегардонад ва дар ташаккули худшиносӣ ва таҳкими зеҳнӣ миллий нақши муҳим мебозад.

Адабиёт

1. Акишев К.А. Курган Иссык. – М., 1978. – С. 51.
2. Ахмед Р., Долкун К. Уникальная находка Таримской археологической экспедиции// Памятники культуры Синьцзяна. – Урумчи. – 1986. - №1.
3. Бернштам А.Н. Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао// ВДИ, 1952. - №1. – С. 191-192.
4. Ғафуров, Б. Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва асри нав. Душанбе-“Нашириёти муосир” 2020 – с. 975.
5. Бойс М. Чакидаи таърихи кеши Зардушт. – С. 201.
6. Воронина В.Л., Негматов Н.Н. Открытие Устурюшаны сквозь века.- Вып. 2. – М., 1986. – С. 89.
7. Донишномаи фарҳанги мардуми тоҷик. – Ҷ.1. – С. 244.
8. Донишномаи фарҳанги мардуми тоҷик. – Ҷ.2. – С. 471.
9. Лобачева Н.П..О некоторых чертах региональной общности в традиционном костюме народов Средней Азии и Казахстана// Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1989. – С. 6.
10. Майтдинова Г.М. Исторические традиции в эволюции таджикского костюма// Очерки истории и теории таджикского народа. – Душанбе: Гл. науч. ред. Тадж. Национальной Энциклопедии, 2001. - С. 64.
11. Майтдинова Г.М. Ёлкина А.К. Реставрация, реконструкция и исследование древних тканей.// АРТ в Таджикистане. – Душанбе, 1994. – Вып. XXV (1985) – С. 76-78.
12. Хотам М. Тоҷи ҳаҳон. – Душанбе: “Адиб”, 2025. - 144 с. – С. 13.
13. Шарифзода А. Нақшу нигори гулдӯзи тоҷикӣ// Аҳбори Осорхонаи милли Тоҷикистон. Душанбе: “Андалеб Р”, 2017. – С. 171.
14. Шильц В. По поводу персидского кандиза.// Городская культура Бактрии, Тохаристана и Согда. Античность, раннее средневековье. Материалы советско-французского colloquium (Самарканд, 1986). – Ташкент, 1987. – С. 161.
15. Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат – ҳасти миллат. – С. 93.
16. Умняков И.И. О термине “таджик”// Труды Самгу. – Вып. 140. – Самарканд, 1964. – С. 6.

ЛИБОСИ МАРДОНА ҲАМЧУН РАМЗИ МУҚОВИМАТ ВА МУБОРИЗА: БАРАСИИ МАВОДИ МИНТАҚАИ КҶЛОБ

Мақола ба таҳқиқи либоси мардона ҳамчун рамзи муқовимат ва мубориза дар асоси маводи минтақаи КҶлоб бахшида шудааст. Пойгоҳи манбаъии тадқиқотро сарчашмаҳои хаттӣ ва шифоҳӣ ташкил медиҳанд. Дар ҷараёни таҳқиқ муайян гардид, ки либоси мардона дар тӯли таърих таҳаввулотӣ назаррасро аз сар гузаронида, дар шуури мардум бо симои ҷанговар, муҳофиз, шикорчӣ ва заҳматкаш алоқаманд мебошад. Ба рамзшиносии ҷунин ашё, аз қабилӣ асп, тиру камон, найза, корд, шамшер ва гурз, ки таҷассумгари мардонагӣ ва далерӣ мебошанд, диққати махсус дода шудааст. Дар мақола унсурҳои асосии либоси анъанавии мардонаи минтақаи КҶлоб, аз ҷумла танпӯш, кандиз (чома), миёнбанд, сарпӯш, пойафзол (музза), тасма ё камарбанд ва корд мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Хулоса бароварда мешавад, ки ин унсурҳо таърихи рушди халқи тоҷикро инъикос намуда, дар ташаккули худшиносии миллий нақши муҳим доранд.

Калидвожаҳо: либоси мардона, рамзшиносӣ, минтақаи КҶлоб, фарҳанги анъанавӣ, хувияти миллий, кандиз (чома), тоқӣ, миёнбанд, сарпӯш.

МУЖСКАЯ ОДЕЖДА КАК СИМВОЛ СОПРОТИВЛЕНИЯ И БОРЬБЫ: ИССЛЕДОВАНИЕ НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ КУЛЯБСКОГО РЕГИОНА

Статья посвящена исследованию мужской одежды как символа сопротивления и борьбы на основе материалов Кулябского региона. Источниковую базу составляют письменные и устные данные. В ходе исследования выявлено, что мужская одежда претерпела значительные исторические изменения и в народном сознании тесно связана с образом воина, защитника, охотника и труженика. Особое внимание уделяется символике таких атрибутов, как конь, лук и стрелы, копье, нож, меч и булава, олицетворяющих мужество и доблесть. Рассматриваются основные элементы традиционной мужской одежды, включая танпӯш, кандиз (чома), миёнбанд, головные уборы, обувь (музза), пояс и нож. Делается вывод о том, что данные элементы отражают историческое развитие таджикского народа и играют важную роль в формировании национального самосознания.

Ключевые слова: мужская одежда, символика, Кулябский регион, традиционная культура, национальная идентичность, кандиз (чома), тюбетейка, миёнбанд, головной убор.

MEN'S CLOTHING AS A SYMBOL OF RESISTANCE AND STRUGGLE: A STUDY BASED ON MATERIALS FROM THE KULOB REGION

This article examines men's clothing as a symbol of resistance and struggle based on materials from the Kulob region. The study is grounded in both written and oral sources. The findings indicate that men's clothing has undergone significant historical transformations and is closely associated in traditional perception with the image of a warrior, protector, hunter, and laborer. Particular attention is paid to the symbolism of attributes such as the horse, bow and arrows, spear, knife, sword, and mace, which represent bravery and valor. The article analyzes key elements of traditional men's clothing, including *tanpush*, *kandiz* (*joma*), *miyonband*, headwear, footwear (*muzza*), belt, and knife. It is concluded that these elements reflect the historical development of the Tajik people and play an important role in shaping national identity.

Keywords: men's clothing, symbolism, Kulob region, traditional culture, national identity, *kandiz* (*joma*), skullcap, *miyonband*, headwear, embroidery.

Дар бораи муаллифон

*Асрориён Ҷонибек Одилтур
Номзади илмҳои таърих, кафедраи таърихи
халқи тоҷик
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри
Душанбе, хабони Рӯдакӣ, 17*

Об авторах

*Асрориён Джонибек Одилтур
Кандидат исторических наук, кафедра
истории таджикского народа
Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, проспект Рудаки, 17*

About the authors

*Asroriyon Jonibek Odilpur
Candidate of Historical Sciences, Department
of History of the Tajik People
Tajik National University
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Avenue, 17*

Иброҳимов Сорбон Тоирович

*Мудири кафедраи фанҳои гуманитарӣ
Коллеҷи тиббии шаҳри Кӯлоб ба номи
Раҳмонзода Р. А.
735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб,
кӯчаи А. Абдурахмонов, 7*

Ибрагимов Сорбон Тоирович

*Заведующий кафедрой гуманитарных наук
Медицинский колледж города Куляба имени
Рахмонзода Р. А.
735360, Республика Таджикистан, город
Куляб, улица А. Абдурахмонова, 7*

Ibragimov Sorbon Toirovich

*Head of the Department of Humanities
Medical College of the city of Kulyab named
after R. A. Rakhmonzoda
735360, Republic of Tajikistan, Kulob,
A. Abdurakhmonov street, 7*

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ТАДЖИКСКО-АФГАНСКОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В БОРЬБЕ ПРОТИВ МЕЖДУНАРОДНОГО ТЕРРОРИЗМА НА НОВОМ ЭТАПЕ (ПОСЛЕ 2014 ГОДА)

Сафолзода К. М.

*Агентство по охране исторического и культурного наследия при
Правительстве Республики Таджикистан*

Развитие событий в Афганистане после 2014 года и вокруг этой страны, рассматриваются как фактором международной нестабильности и напряженности в центрально азиатском регионе, что и требует нового подхода и применения эффективных методов во взаимоотношениях двух стран, в борьбе против международного терроризма, в новом этапе.

Безусловно, к этому времени, Республика Таджикистан, концентрирует внимание не только на то, чтобы ускорить и расширить свое присутствие в экономических интеграционных процессах, в мировое сообщество, но и что немаловажно для страны преодолевшая гражданскую войну и натиски международного терроризма и экстремизма, на фоне сохраняющееся серьезной военно – политической нестабильности в Афганистане, после 14 летнего пребывания Международной коалиции во главе с НАТО и США в этой стране, приложена максимум усилий, чтобы проявлять больше конструктивных инициатив и практических шагов, направленных на предотвращение вызовов и угроз, связанных с региональной политической нестабильностью, международного терроризма, экстремизма, контрабанды наркотиков, оружия и торговли людьми.

В этой связи, международные инициативы Таджикистана, непосредственно касаются и соседнего государства Афганистана, переживающего тяжелый переходный период, освобождения от пут, международного терроризма и экстремизма.

Анализ последних десятилетий, в том числе и сфере борьбы с международным терроризмом и экстремизмом, контрабанды наркотиков, свидетельствует о том, что страна, занимает одно из ведущих мест, на мировой арене, по всем этим показателям, в особенности в свете происходящих в Афганистане, трагических событий, когда опасность вызовов и угроз касающиеся международной безопасности, к сожалению, не уменьшаются, а имеет некоторые тенденции к разрастанию, что может повлиять не только на благополучие этой страны, но и всех государств центрально азиатского региона. Так, если эта страна, как отмечают эксперты: «...не обретет в перспективе стабильности, то международные террористические группы в Афганистане становятся более серьезной угрозой миру» [8, с. 205].

Более того, Республика Таджикистан, основываясь на свою извечную мудрость, поборов и пережив эти страшные страницы своей истории, преодолев гражданскую войну, знает цену мира и политической стабильности. Поэтому, искренне намерена активно и эффективно участвовать во всех мероприятиях регионального и международного масштаба, чтобы искоренить международный терроризм.

Например, 12 ноября 2014 года в республике, были задержаны 11 членов террористической экстремистской группировки «Джамаат Ансаруллах» [6], во главе с ее руководителем Наджмиддином Шамсиевым, занимающееся привлечением «...молодежи на войну в Сирию в террористические группировки» [7].

В этой связи, в свете происходящих в Афганистане событий, утверждается правильность выбранного Таджикистаном внешнеполитического курса, включающего в том числе в себе всеобъемлющую борьбу против международного терроризма, экстремизма, контрабанды наркотиков, оружия и торговли людьми.

Эти конструктивные шаги, находят свое подтверждение в выступлениях, речах, интервью и других изречениях Основателя мира и национального согласия – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона, в качестве одного из ярчайших фигур международной политики, изложенные с высоких трибун авторитетных международных организаций.

Еще в период конца 1999 и начала 2000 – х гг., когда в Республике Таджикистан, учитывалась серьезность и опасность вызовов и угроз, представляющее со стороны

международного терроризма, экстремизма, не только Таджикистану, но и всему человечеству, были предприняты, конкретные шаги, направленные на принятие превентивных мер и предотвращения распространения этих явлений, в том числе реализуются серия эффективных методов, в том числе, выражающихся в решениях соответствующих соловых ведомств страны.

В этом контексте, к этому времени, следовало бы отметить, принятия ряда решений Верховного Суда Республики Таджикистан, согласно которым, деятельность ряда террористических и движений, и партий, на территории страны были объявлены запрещенными. В том числе 29 сентября 2015 года Верховный Суд Республики Таджикистан [6] после известных событий, в стране, связанных с экстремистской - террористической партией Исламского возрождения Таджикистана признав ее в качестве экстремистско-террористической организации, своим решением, запретил её деятельность, уничтожив как юридическое лицо.

Данное решение, ценен, еще тем, что на конкретном примере этой экстремистско-террористической организации, доказано, непримиримое отношение террористических организаций, к мирной, светской, демократической, правовой жизни, тем самым, открывая завесу от их истинного лица, преследующего иные цели и задачи. Как известно, террорист не имеет ни Родины, ни религии, ни нации, у этих прислужников, определенных влиятельных сил и групп в мире, существует другая миссия и совершенно другое предназначение.

Последующие годы, дают о себе знать, пылающий всплеск разного рода террористических и экстремистских организаций, главная задача которых, является посев семени смуты и раздора в Таджикистане, в особенности после явных неудач всеобщей борьбы Международной коалиции в Афганистане, так и не сумевшей искоренить это зло, на корню в этой стране.

В этой связи, следовало бы подчеркнуть разрушительный «порыв» множество цепочек, свидетельствующих о набирание оборота, в том числе и в мировой паутине, что могло еще больше привлечь к себе адептов международного терроризма и экстремизма. Основываясь на этом, глубоко и всесторонне исследуя эту проблематику, к ноябрю 2019 года, в Таджикистане было принято решение о недопущения и преграждения пути множества сайтам, относящимся к террористическим и экстремистским организациям, в том числе и «Национальный альянс Таджикистана» в качестве террористическо-экстремистского объединения, функции которого, квалифицируются запрещенной и в стране находиться под запретом. Данное решение было санкционировано 15 ноября 2019 года Верховным судом Республики Таджикистан, где «...запрещены ввоз и распространение аудиозаписей, видеоматериалов, литературы и изданий» [3], а также заблокированы их сайты, в число которых входило: «nahzat.org», «vostoknews.org», «kimya saadat», «isloh.net», «ozodandishon.org», «zindoniyon.com», «payom.net», «tojikislom.ucoz.ru», «salafyink.com», «tajreform.org», «hawzah.net», «salafimasjid.com», «islamhouse. com/ru/», «hizb-russia.info», «sunna-portal.com», «toislam.ws», «mowahed.com», «tevhiddenersleri.tv», «whyislam.com», «muhajeer.com», «abumuhammaddagestani.wordpress.com», «new.sadaislam.com», «Группа24», <https://www.facebook.com/groups/1739568342923996A>, «паёмимардум» (<https://www.facebook.com/groups/1101993096488697/>), «Хабарҳои М» (<https://www.facebook.com/profile.php?id=100012780767765>), «Биги Дега» (<https://www.facebook.com/Bm-4era-373815850025587>), «Radio Payom», «Паймони Миллии Тоҷикистон» (<https://www.youtube.com/channel/UCiUldein02WcF1149h-m VA>), «Payomi Mardum» (<https://www.youtube.com/channel/UCvobZ1G2CMxyEkwY1XHYOvQ>), «Паймони Миллии Тоҷикистон» (<https://www.facebook.com/naftM0roi-MKANH-T04HKHCT0H-596956310802091/>), «Группа-24» (<https://www.youtube.com/channel/UcmCWlaokpZVoCrvi80UvluA>), «HAQTJ» (<https://www.youtube.com/channel/UCsWkRTYOKtENMHbelkgwGcQ>), «ПАЁМ tv» (https://www.youtube.com/channel/UCOqafVhGQVpv8Sslu_wcxw), «POLITIK TJ» (<https://www.youtube.com/channel/UCf9pXJUFHotTGkMm80Jlw>), «ҲизбиНаҳзатиИслом» (<https://www.youtube.com/channel/UCKvgQh01VBbxWoito6xPKg>), «ГРУППА 24 LIVE» (<https://www.youtube.com/channel/UC3iz3J495UOoSavG BwGC09w>), «Группа 24 Общественное политические движения» (<https://www.facebook.com/groups/guruhi24/>), «Group-24» (<https://www.facebook.com/group24net/>), «Паёми Мардум» (<https://www.facebook.com/pavomimardumA>).

Здесь, уместными являются и упоминание о том, что ссылаясь на богатый опыт приобретенной в Таджикистане, в противостоянии с международным терроризмом, еще в 1999 году в стране, принимается Закон Республики Таджикистан «О борьбе против терроризма» [1], который сыграл ключевую роль в деле обуздания вызовов и угроз, международного терроризма и религиозного экстремизма не только здесь, еще не давно пылающей в огне гражданской войны, одним из важных движущих факторов в разжигании и продолжении которой, сыграл международный терроризм, но и предотвращении тех опасностей, распространенной при непосредственном участии террористического движения талибов в соседнем Афганистане.

Первая Статья, этого важного документа подчеркивает, что именно выявление, предупреждение и пресечение террористической деятельности, а также устранение предпосылок и условий, способствующих появлению терроризма, являются целью настоящего закона.

Нужно подчеркнуть, что период 1999 года и первая половина 2001 гг., приходятся на стремительное распространение влияния террористического движения талибов на более чем 90% территории Афганистана, о чем, многократно оповещал и предупреждал международное сообщество Глава государства Таджикистана Эмомали Рахмон, в том числе с высоких трибун авторитетных международных организаций, такие как: ООН, ОБСЕ, НАТО, ОДКБ, ОИК и другие.

Более того, как отмечено в предыдущих параграфах первой главы, серьёзное предупреждение относилось и к превращению Афганистана не только в одну из крупных производителей и контрабанды наркотических веществ, в том числе и героина, но и, трансформации этой страны, в центр международного терроризма и экстремизма, где себя вольготно чувствовали не только международный террорист №1 Усама бен Ладен, но и главари и последователи множества террористических организаций со всего мира, в том числе из региона Ближнего Среднего Востока, а также руководители террористических и экстремистских организаций, недавно приобретших независимость государств центрально азиатского региона, которые в поиске благодатной почвы, выбрали разрозненный Афганистан, чтобы как можно лучше подготовившись и вооружившись, внести семена раздора на своей родине.

На этом основании, согласно принятому в Таджикистане Закона о борьбе против терроризма, 1999 года, поддержание и следование указанных организаций и движений, имеющих террористический и экстремистский характер, объявлялось преступлением.

Данное направление, касающиеся принятия превентивных шагов по отношению к борьбе с международным терроризмом и экстремизмом в Республике Таджикистан, находить свою реализацию не только в заявлениях международного уровня, но и одновременно закрепляется в законодательстве страны. Кроме того, с учетом, активизации серьезных процессов в деле всеобщей борьбы с международным терроризмом, в Республике Таджикистан, идет постоянное совершенствование законодательных актов и, на этой платформе, в вышеуказанный закон будут внесены соответствующие дополнения и изменения в течении 2005, 2007, 2008, 2012, 2014 и 2015 гг., что намного расширило поле воздействия данного своевременного закона страны, в деле эффективной борьбе против современных вызовов и угроз.

В этом контексте, необходимо подчеркнуть, государственную и политическую прозорливость и дальновзоркость Главы государства Таджикистана Эмомали Рахмона, который задолго до начала военных операций Международной коалиции по обеспечению безопасности в Афганистане (ISAF), предвидел и предупреждал мировое сообщество, о трагическом положении дел в Афганистане, связанное в связи с расширением влияния террористического движения талибов, совместно с международным терроризмом, во главе с Усамой бен Ладеном.

Как показывает исследование данного вопроса, в 2003 году, в разгар осуществления военных операций Международной коалиции по обеспечению безопасности в Афганистане (ISAF), что и является ярчайшей страницей совместной борьбы Республики Таджикистан с международным терроризмом, с учетом серьезных ошибок и упущений со стороны Международной коалиции в Афганистане, а также возрождения и усиления недобитых террористов и экстремистов в этой стране, опасность вызовов и угроз которых непосредственно касается Таджикистана и всего центрально азиатского региона.

Есть одно обстоятельство, которого в силу важности следовало бы констатировать, что международная террористическая организация ИГИЛ [4] («Исламское государство»), в этот период, пытается найти новых своих адептов в центрально азиатском регионе. Отделение этой организации в Афганистане, поставило на интенсивный поток производство, перевод и распространение агитационных документов и источников, целенаправленно подготовленных на узбекском, таджикском и киргизском языках, для граждан государств центрально азиатского региона. В этих материалах, прослеживается активная поддержка террористического движения талибов, в качестве истинно исламской организации, в то время как, в самом Афганистане, идет соответствующая кампания по компрометации официального Кабула, выдающего в этом движении, не то движение, борющееся за чистоту и укрепление основ ислама, а всего лишь пуштунское этно-националистическое формирование. На этом фоне, ИГИЛ [6], оправдывает свое стремление к созданию «Исламское государство — вилайат Хорасан» (ИГВХ), распространяет свое воздействие на центрально азиатские страны, одновременно оперируя фактами эскалации напряженности, существующее между этим движением и другими этническими группами.

В этой связи, одним из ярких примеров, такого рода влияния и воздействия в 2015 году, является предрасположенность и преданность террористической организации Исламского движения Узбекистана, заявившей о «...приверженности «Исламскому государству» и разорвали связи с «Талибаном» [2; 4].

Афганистан после 2014 года, сохраняет свое критическое состояние по направлению системы безопасности для центрально азиатского региона, так как, внутренний запал, вызовов и угроз современности, в виде международного терроризма, религиозного экстремизма, контрабанды наркотиков, оружия и торговли людьми ни то, что не были устранены Международной коалицией по обеспечению безопасности (ISAF), а на оборот, в нынешнем этапе, приобретают совершенно иные черты, с преобладанием, не только в определенных, этнически преобладающих, пуштунами, провинциях, но и в севера западных провинциях этой страны.

Самое трагическое заключается в том, что сегодня, в этой стране, сохранились и заложена главные основы, стимулирующие и склоняющие людей к рядам международных террористов обстоятельств, - воссоздание и воскрешение бедности и радикализма, так и не нашедшие не то, что облегчения, но и еще больше разрастающихся с приходом террористического движения талибов на политический олимп.

Как показывает всеобъемлющий анализ Главы государства Таджикистана Эмомали Рахмона международной обстановки, с которыми он, выступал на различных мероприятиях, в том числе саммитах и международных встречах высокого уровня о позиции Республики Таджикистан по Афганистану во всеобщей борьбе с международным терроризмом, то после 2014 года и в последующие годы, прослеживается деградация военно – политической и социально – экономической ситуации в стране.

Тем самым, инициативы Таджикистана по борьбе с международным терроризмом и экстремизмом многократно стали предметом обсуждения на престижных международных форумах, где Глава государства Таджикистана Эмомали Рахмон, констатировал, что глобальный характер угрозы терроризма и экстремизма требует от международного сообщества глубокого и всеобъемлющего структурирования и конструирования единой и общей позиции, с этими явлениями, где важная роль отведена в том числе и самому Афганистану.

Этот вопрос, с учетом того, что центрально азиатский регион, в том числе и Таджикистан, и Афганистан являются точкой соприкосновения геостратегических интересов множества акторов, где место этих стран в свете изменяющееся проблемы безопасности, приобретает важное значение, вопросы борьбы с международным терроризмом и экстремизмом, стоят особняком, одновременно подчеркивая факторы, влияющие на процессы региональной стабильности.

Поэтому ежегодно, становясь предметом обсуждения в ходе Послания Президента Республики Таджикистан, Маджлиси Оли Республики Таджикистан, где в том числе 23 апреля 2014 года, Глава государства Таджикистана подчеркивал, что ускоренное восстановление мира и прочной политической стабильности у нашего южного соседа - на территории сопредельного Афганистана - отвечает жизненным национальным интересам

Таджикистана, что и безусловно тесно соприкасается с проблемой обеспечения безопасности центрально азиатского региона.

С учетом, вывода Миротворческой коалиции из этой страны, внимание международного сообщества, должно быть удвоено к этой стране, по направлениям социально – экономического возрождения, где актуальные вопросы этого направления должны выйти на первый план.

Подчеркивается, что возрождение экономических основ этого государства «...посредством строительства автомобильных и железных дорог, линий электропередачи и газопроводов возымело огромное социально-экономическое и геоэкономическое значение» [9, с. 134], одновременно проявляется готовность Таджикистана оказать содействие и «для реализации проектов социально-экономического развития региона и этой страны» [9, с. 135].

Как свидетельствует события 4-16 сентября 2015 года, в Таджикистане, уроки борьбы с международным терроризмом, на постоянной основе, призывают никогда не забывать политическую бдительность и всегда быть готовым, к тому, чтобы отражать всякого рода его проявления. Данный акт являлся второй пробой международного терроризма в лице Партии исламского возрождения Таджикистана [5], совершит государственного переворот и заложить фундамент новой гражданской войны, дестабилизировать государство как раз страны, её организаторы стремились заложить фундамент новой гражданской войны накануне Саммита Глав государств Организации Договора о Коллективной Безопасности, как намеченного на 15 сентября 2015 года, в столице Таджикистана.

В этой связи, эффективная и отлаженная работа силовых структур-УБОП МВД, МО РТ, представители спецгруппы ГКНБ Республики Таджикистан, предотвратили проведения террористических актов и захват военных и гражданских объектов, со стороны представителей террористической организацией Партии исламского возрождения Таджикистана [5], вследствие которого 14 человек были убиты, 12 ранены.

В этой связи представляет интерес, высказывание Главы государства Таджикистана, заявленные в его Послании 23 января 2015 года, где в части внешнеполитической стратегии страны, констатируется, что современный мир, на примере событий в Афганистане и всеобщей борьбы с международным терроризмом, сталкивается с политико «двойных стандартов», приводящие к эскалации напряженности в сфере геополитической борьбы, в частности по направлению к контролю «...над жизненными и стратегическими ресурсами, обеспечение контроля над важными геостратегическими регионами...», в качестве критических фактов, современности.

Касаясь, непосредственно проблем Афганистана, в том числе и вопросов совместной борьбы с международным терроризмом и экстремизмом, он, указывает на то, что во внешнеполитической стратегии нашего государства, обращенное на высшие национальные интересы, обособленное значение приобретут связи, в том числе и с нашим соседним братским государством, так как уход Международной коалиции, «...наши связи должны приобрести новый размах во всех сферах, ибо, как мы знаем, проблемы стабильности и безопасности Афганистана тесно взаимосвязаны со спокойствием в Центральной Азии» [10].

Более того, как отмечено в Послании Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмон Маджлиси Оли Республики Таджикистан: «...Терроризм и экстремизм, распространяясь в невиданных доселе масштабах, своими ужасающими и трагическими последствиями превратились в самую серьезную проблему человечества в XXI веке» [10], что и требует консолидации всего международного сообщества, вооруженного новыми методами и подходами борьбы с этими трагическими явлениями.

Нужно подчеркнуть, что с приближением 2017 года, в Афганистане создается такая обстановка, что согласно данных международных организаций, более 20% территории страны, окажутся под контролем, террористического движения талибов[4], в чем немаловажную роль сыграло заявление американской администрации о намерении вывести свой контингент, в том числе Международную коалицию по обеспечению безопасности в этой стране, под эгидой НАТО, что и придавало движению талибов, большую уверенность в своей безнаказанности, хотя бы со стороны Западной коалиции, где США уже ведут в тайне от афганского народа, переговоры с талибами, к этому времени в Дохе. Таким образом, не только центрально азиатский регион, но и весь мир стал весьма уязвимым перед новыми

вызовами и угрозами, приобретшими глобальный характер, с особенностями регионального очертания.

В этом контексте, следовало бы упомянуть некоторые из них, имеющие прямую связь с нестабильностью в Афганистане, в том числе: широкомасштабная контрабанда наркотиков, формирование новых вооруженных групп радикального и террористического характера, идеологическая конфронтационность и диверсии со стороны, которых, обнаруживается в регионе. Основываясь на этом, мощная информационная война и информационно-психологическая разработка умов, непосредственно обращенное к самой уязвимой категории молодёжи не только Таджикистана, но всего центрально азиатского региона, уже выявила свою незащищенность и ранимость, что весьма опасно, на фоне ухода Международной коалиции из Афганистана и не исключено, оставление страны, со всеми ее проблемами, как в исходный период, если не хуже.

Только один пример, участия незрелой идеологически, определенной молодежной части граждан Таджикистана, завербованных эмиссарами международных террористических организаций на войну в Сирии и в Ираке, говорят о разрушительной деятельности, по этому направлению.

Глава государства Таджикистана в своем послании 22 декабря 2017 года, обращает внимание на систематически совершенных террористических актах в странах Азиатского, Европейского, Африканского и Американского континентов, с многосильными жертвами. Опираясь на это, высказывается мысль, о том, что по сей день «...нет единого определения понятий «терроризм» и «террорист», что способствует использованию двух стандартных норм, их двусмысленности и разночтению» [11]. Данное разъяснение имеет большое значение, потому, что именно «двойные стандарты», сыгравшие трагическую роль, в определенных позициях, позволяли, относиться к некоторым террористическим организациям, в некоторых регионах мира, относиться к ним, как к поборникам национально – освободительного движения, что и позволяло им, уйти от международной ответственности.

Поэтому, Глава государства Таджикистана Эмомали Рахмон, учитывая безграничную опасность терроризма для безопасности всего мирового сообщества, привлекает внимание международного сообщества, к тому, что сложившееся обстановка в регионе Ближнего и Среднем Востока, в том числе «...в соседнем Афганистане вынуждают нас придавать первоначальное значение вопросу национальной безопасности» [11], так как именно Таджикистан, имеет самую протяженную границу с этой страной, где последние двадцать пять лет, на ее территории, вольготно себя чувствуют международные террористы, несмотря на то, что Международная коалиция по обеспечению безопасности в Афганистане (ISAF), так и не смогла достичь главной цели, уничтожения террористического движения талибов, наоборот, под эгидой США, уже ведут вероломные переговоры с ним.

Литература

1. Закон Республики Таджикистан «О борьбе против терроризма». 16 ноября 1999 года. // «Известия» Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 1999, - №11.
2. «Исламское государство в Афганистане» пытается вербовать узбеков, таджиков и киргизов. 28.03.2022. ННО Центр изучения религиозных угроз. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://crss.uz/2022/03/28/islamskoe-gosudarstvo-v-afganistane-pytaetsya-verbovat-uzbekov-tadzhikov-i-kyrgyzov/> (дата обращения: 15.04.2026).
3. По решению Верховного суда Таджикистана заблокированы сайты, связанные с террористическими и экстремистскими организациями. 14 ноября 2019 года. [Электронный ресурс] Институт экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции в городе Худжанде. Режим доступа: <https://iet.tj/ru/po-resheniyu-verhovnogo-suda-tadzhikistana-zablokirovany-sajty-svyazannye-s-terroristicheskimi-i-ekstremistskimi-organizatsiyami/> (дата обращения: 15 апреля 2026).
4. Решением Верховного Суда Республики Таджикистан от 30 марта 2006 года признана террористической, деятельность запрещена на территории Республики Таджикистан. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.cisatc.org/1289/133/9133/1268> (дата обращения: 15.04.2026).
5. Решение Верховного Суда Республики Таджикистан от 29 сентября 2015 года признана экстремистско-террористической организацией. Деятельность на территории Республики Таджикистан прекращена, как юридическое лицо партия ликвидирована.
6. Решением Верховного суда Республики Таджикистан от 14 апреля 2015 года признана террористической. Деятельность на территории Республики Таджикистан запрещена.

- Решение Комитета секретарей Советов безопасности ОДКБ от 8 июня 2016 года, город Ереван. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://odkb-csto.org/documents/?PAGEN_1=2 (дата обращения: 15.04.2026).
7. Роль Республики Таджикистан в противодействии новым угрозам безопасности в Центрально-Азиатском регионе: состояние и перспективы. [Электронный ресурс]. Режим доступа: [Хабар/News/ 08/06/2023/](http://habarnews.tj/08/06/2023/) <https://www.hgu.tj/news/post/rol-respubliki-tadzikistan-v-protivodejstvii-novym-ugrozam-bezopasnosti-v-centralno-aziatском-regione-sostoianie-i-perspektivy.html> (Дата обращения: 15 апреля 2026)
 8. Сафолзода М. К. Сафолзода М. Инициативы Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона по урегулированию проблемы Афганистана (1992 – 2002 гг.) (Книга первая). – Душанбе, 2020. – С. 205. 224 с.
 9. Эмомали Рахмон. Послание Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 23.04.2014. //Независимость Таджикистана и возрождение нации. Т. 14. Душанбе «Ирфон», 2018. С. 135. (508).
 10. Эмомали Рахмон. Послание Маджлиси Оли Республики Таджикистан. Послание Президента Таджикистана Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 23.01.2015. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.president.tj/ru/node/8137> (дата обращения: 15.04.2026).
 11. Эмомали Рахмон. Послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 22.12.2017 [Электронный ресурс]. Режим доступа: Более подробно, смотрите: <http://www.president.tj/ru/node/16772> (дата обращения: 15.04.2026).

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ТАДЖИКско–АФГАНСКОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В БОРЬБЕ ПРОТИВ МЕЖДУНАРОДНОГО ТЕРРОРИЗМА НА НОВОМ ЭТАПЕ (ПОСЛЕ 2014 ГОДА)

Статья посвящена основным направлениям таджикско – афганского взаимодействия в борьбе против международного терроризма на новом этапе, когда развитие событий в Афганистане после 2014 года имеют иные тенденции, нежели по направлению устойчивости мира. На этой основе, данные обстоятельства вокруг этой страны, рассматриваются в качестве одного из факторов международной нестабильности и напряженности в центрально азиатском регионе. Поэтому, в новом этапе, сложившееся ситуация требует нового подхода и применения эффективных методов во взаимоотношениях двух стран, в общей борьбе против международного терроризма. К этому времени, Республика Таджикистан, концентрирует внимание не только на то, чтобы ускорить и расширять свое присутствие в экономических интеграционных процессах, в мировое сообщество, но и приложит максимум усилий, для проявлять больше конструктивных инициатив и практических шагов, направленных на предотвращение вызовов и угроз, связанных с региональной политической нестабильностью, международного терроризма, экстремизма, контрабанды наркотиков, оружия и торговли людьми.

Ключевые слова: Республика Таджикистан, Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон, взаимодействия в борьбе против международного терроризма, Афганистан, факторы международной нестабильности.

САМТҲОИ АСОСИИ ҲАМКОРИҲОИ ТОҶИКИСТОНУ АФҒОНИСТОН ДАР МУБОРИЗА БАР ЗИДӢ ТЕРРОРИЗМИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ДАР МАРҲИЛАИ НАВ (БАӢДИ СОЛИ 2014)

Мақола ба самтҳои асосии ҳамкориҳои Тоҷикистону Афғонистон дар мубориза ба зидди терроризми байналмилалӣ дар марҳилаи нав бахшида шудааст, ки дар он рушди рӯйдодҳои Афғонистон баъд аз соли 2014, баръакси раванди устувории сулҳ, тамоюлҳои дигарро касб кардааст. Дар ин замина, шароити бавучудномада дар атрофи ин кишвар ҳамчун яке аз омилҳои носуботии байналмилалӣ ва шиддати вазъ дар минтақаи Осиёи Марказӣ баррасӣ мешавад. Аз ин рӯ, дар марҳилаи нав вазъияти бамиёномада муносибати нав ва татбиқи усулҳои самарабахшро дар равободати ду кишвар дар муборизаи муштарак ба зидди терроризми байналмилалӣ тақозо менамояд. Дар ин давра Ҷумҳурии Тоҷикистон диққати худро на танҳо ба суръатбахшӣ ва густариши ҳузури худ дар равандҳои ҳамгироии иқтисодӣ ва ҷомеаи ҷаҳонӣ равона мекунад, балки барои нишон додани ташаббусҳои созида ва қадамҳои амалӣ ҷиҳати пешгирии ҷолишҳоро таҳдидҳои марбут ба носуботии сиёсии минтақавӣ, терроризми байналмилалӣ, экстремизм, қочоқи маводи мухаддир, силоҳ ва қочоқи инсон кӯшишҳои максималӣ ба ҳарч медиҳад.

Калидвожаҳо: Ҷумҳурии Тоҷикистон, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон, ҳамкорӣ дар мубориза ба зидди терроризми байналмилалӣ, Афғонистон, омилҳои носуботии байналмилалӣ.

MAIN DIRECTIONS OF TAJIK-AFGHAN COOPERATION IN THE FIGHT AGAINST INTERNATIONAL TERRORISM AT A NEW STAGE (AFTER 2014)

This article examines the key areas of Tajik-Afghan cooperation in the fight against international terrorism at a new stage, when developments in Afghanistan since 2014 have taken a different direction than those aimed at peace sustainability. On this basis, these circumstances surrounding this country are considered one of the factors contributing to international instability and tension in the Central Asian region. Therefore, in this new phase, the current situation requires a new approach and the application of effective methods in relations between the two countries, in the common fight against international terrorism. By this time, the Republic of Tajikistan will not only focus on accelerating and expanding its presence in economic integration processes within the global community, but will also make every effort to demonstrate more constructive initiatives and practical steps aimed at preventing challenges and threats associated with regional political instability, international terrorism, extremism, drug and arms smuggling, and human trafficking.

Keywords: Republic of Tajikistan, President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmon, interactions in the fight against international terrorism, Afghanistan, factors of international instability.

Об авторе

Сафолзода Комрон Мухаммад
Первый заместитель директора Агентства
по охране исторического и культурного
наследия при Правительстве Республики
Таджикистан
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, улица Тегеран, 21
E-mail: komronsafolov@yahoo.com

About the author

Safolzoda Komron Muhammad
First Deputy Director of the Agency for the
Protection of Historical and Cultural Heritage
under the Government of the Republic of
Tajikistan
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Tehran Street, 21
E-mail: komronsafolov@yahoo.com

Дар бораи муаллиф

Сафолзода Комрон Муҳаммад
Муовини аввали директори Агентии ҳифзи
мероси таърихӣ фарҳангии назди
Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
кӯчаи Техрон, 21
E-mail: komronsafolov@yahoo.com

ОМУЌИШИ ҲАМКОРИҲОИ ТОҶИКИСТОНУ ЧИН ДАР СОҲАИ МАОРИФУ ИЛМ ДАР ДАВРАИ ШАРИКИИ СТРАТЕГӢ АЗ ТАРАФИ ДОНИШМАНДОНИ ТОҶИК

*Анварӣ С., Раҳимова Ф. Ш.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

Сарсухан. Дар замони Истиқлоли давлатӣ ҳамкорӣҳои дучонибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардумии Чин чанд давраи рушдро сипарӣ намуд. Ин масир аз замони барқароргардии муносибатҳои дипломатӣ 4 январи соли 1992 шуруъ шуда, идомаи он дар оғози асри XXI бо таъсиси Созмони ҳамкории Шанхай чараён гирифт ва то давраи таҳкими муносибатҳои шарикӣ стратегӣ ҳамаҷониба дар шароити кунунӣ идома дорад.

Дар ин замина, миқёси алоқаҳои мутақобилаи доираҳои давлатӣ, соҳибкорӣ, илмӣ васеъ гардид ва сатҳи ниҳодгардонии робитаҳои байнидавлатӣ дар тамоми соҳаҳо таҳким ёфт. Давраи таърихӣ дар рушди ҳамкорӣҳои Тоҷикистону Чин ба барқарорӣи муносибатҳои шарикӣ стратегӣ дар соли 2013 рост меояд [6, с. 125-131]. Ин ҳолат ба рушди ҳамкории давлатҳо дар соҳаҳои маориф ва илм мусоидат намуда, иқтисодӣ бузургии робитаҳо дар бахшҳои таҳсилот, забонамӯзӣ, бунёди муассисаҳои таълимиву илмӣ, пешбурди таҳқиқотиҳои илмӣ, татбиқи лоиҳаҳои илмиву инноватсионӣ ва воридсозии технологияҳои муосир кушода шуд.

Доираи илмӣ ҷумҳурӣ раванди тавсеаи ҳамкорӣҳои Тоҷикистону Чинро дар соҳаҳои маорифу илм ба назар гирифта, таҳқиқотиҳои зиёди илмиро ба ин самт бахшидаанд. Бешубҳа, ин омил аз нақши рӯзафзуни мактаби чиншиносии тоҷик дарак дода, мутахассисони баландхаттасос ва донишмандони ватаниро кашф намуд, ки дар самти чиншиносӣ ба муваффақиятҳои назарраси илмиву таҳқиқотӣ ноил гардиданд. Дар ин миён, метавон Р.Қ. Олимов [1; 2; 3; 4; 5], Т.Н. Назаров [18; 19], П.А. Муҳаммадзода [16; 17], Г.М. Майтдинова [10; 11] ва дигаронро ёдовар шуд. Осори онҳо имкон медиҳад, ки масъалаҳои мубрами ҳамкории давлатҳо дар соҳаҳои маориф ва илм дар давраи шарикӣ стратегӣ мавриди таҳқиқ қарор дода шавад.

Методҳои таҳқиқоти мавзӯ. Дар раванди таҳқиқи мавзӯи мазкур аз усулҳои умумии илмӣ истифода гардида, хусусияти ҳамкорӣҳои Тоҷикистону Чин дар соҳаҳои маориф ва илмӣ таҳлил гардид ва таъсири шарикӣ стратегӣ ба рушди ҳамкорӣҳои дучонибаи давлатҳо дар соҳаҳои мазкур дар заминаи таҳқиқоти донишмандони ватанӣ омӯхта шуд.

Дар чараёни таҳияи мақолаи мазкур аз усулҳои таърихиву марҳилабандӣ, таърихиву солноманависӣ, таҳлили қиёсӣ, усули низомнок, таҳлили мундариҷавӣ (content analysis) ва ғайра ба таври васеъ истифода гардидааст. Ба хусус, таҳлили таърихиву марҳилабандӣ имкон дод, ки панҷ марҳилаҳои рушди шарикӣ стратегӣ миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардумии Чин аз соли 2013 то соли 2024 таҳлил гардида [24, с. 279-290], таъсири марҳилаҳои мазкур ба рушди ҳамкории давлатҳо дар соҳаҳои маорифу илм баҳогузорӣ гардид. Дар асоси таҳлили қиёсӣ муҳтавои таълифоти олимони ватанӣ таҳлил гардида, нақши онҳо дар омузиши ҳамкории давлатҳо дар соҳаҳои маориф ва илм қиёс карда шуд.

Усулҳои болозикр имконият доданд, ки доираи васеи адабиёти илмӣ омӯхта шаванд ва дастовардҳои илмӣ олимони ватанӣ дар самти чиншиносӣ, махсусан дар самти таҳқиқи ҳамкорӣҳои Тоҷикистону Чин дар соҳаҳои маорифу илмӣ муайян карда шаванд.

Марҳилаҳои муносибатҳои шарикӣ стратегӣ давлатҳо

Барқарорӣи муносибатҳои шарикӣ стратегӣ миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардумии Чин дар соли 2013 боиси рушди ҳамкорӣҳои дучонибаи давлатҳо, махсусан дар соҳаҳои маориф ва илм гардида, имкониятҳои таҳкими робитаҳои судманд дар ин самтҳо дар давраи шарикӣ стратегӣ ҳамаҷониба истифода гардиданд.

Таҳлили мавзӯи мазкур нишон дод, ки муносибатҳои шарикӣ стратегӣ миёни Тоҷикистону Чин панҷ марҳилаи рушдро сипарӣ намудааст ва ба тақвияти робитаҳои ду давлат дар тамоми соҳаҳо мусоидат намудаанд. Дар ҳар марҳила, санадҳои меъёриву шартномавии таҳкимбахши минбаъдаи шарикӣ стратегӣ миёни давлатҳо баста мешуд, ки чунин санадҳоро ташкил медиҳанд:

- Изҳороти якҷояи сарони давлатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардумии Чин оид ба барқарор кардани муносибатҳои шарикӣ стратегӣ аз 20 май соли 2013 [21, с. 41-54];

- Изҳороти якҷояи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардумии Чин оид ба тақвияти минбаъдаи ҳамкориҳои стратегӣ аз 13 сентябри соли 2014 [7, с. 85-88];

- Эълонияи муштарақ оид ба истиқрори шарикӣ стратегӣ ҳамачониба байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардумии Чин аз 31 августи соли 2017 [15];

- Изҳороти муштарақи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардумии Чин дар бораи таъмиқи бештари муносибатҳои ҳамачонибаи шарикӣ стратегӣ аз соли 2019 [17, с. 281-289];

- Изҳороти муштарақи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардумии Чин оид ба таъмиқи минбаъдаи ҳамкориҳои ҳамачонибаи шарикӣ стратегӣ дар марҳилаи нав аз соли 2024 [9, с. 2].

Санадҳои болозикр нишонаи рушди муносибатҳои шарикӣ стратегӣ миёни Тоҷикистону Чин буда, таъсири худро ба рушди робитаҳои мутақобилаи Тоҷикистону Чин гузоштаанд. Маҳз дар ин замина, дар таълифоти донишмандони ватанӣ таъсири ҳамшарикӣ давлатҳо ба инкишофи ҳамкориҳои ҷонибҳо дар соҳаҳои маориф ва илм бештар инъикос ёфтааст.

Аз ҷумла, Р.Қ. Олимов дар мақолаи хеш таъкид менамояд: “Дар давоми солҳои 2013-2022 шумораи зиёд ва гуногунсатҳи муколамаҳои сиёсӣ миёни ҷонибҳо доир гардида, ба ғанигардонӣ ва тавсеаи муносибатҳои мутақобилаи Тоҷикистону Чин мусоидат намуд” [5, с. 150-166]. Ин далел гувоҳи он аст, ки пас аз барқарорӣ муносибатҳои шарикӣ стратегӣ робитаҳои дучонибаи давлатҳо ба маҷрои нав равона гардида, ҳамкориҳои Тоҷикистон ва Чин дар соҳаҳои маориф ва илм муҳтавои созанда касб намуд.

П.А. Муҳаммадзода ва Ф.Т. Бобозода тавсеаи ҳамкориҳои Тоҷикистону Чинро дар давраи шарикӣ стратегӣ таҳлил намуда, қайд менамоянд, ки “манзури таҳкими бештари эътимоде сиёсӣ ва ҳамкориҳои мутақобилан судманд, таъмиқи ҳамдигарфаҳмӣ ва дӯстии байни халқҳои ду кишвар, ҳифзи сулҳи минтақавӣ ва байналмилалӣ, мусоидат ба рушди устувор, тарафҳо нияти худро дар бораи таъмиқи муносибатҳои ҳамачонибаи шарикӣ стратегӣ яқдилона мебошад” [17, с. 281-289].

Вобаста ба ин, метавон қайд намуд, ки муносибатҳои шарикӣ стратегӣ иқтидори робитаҳои дучонибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардумии Чинро возеҳ намуда, бештар татбиқи амалии ҳамкориҳои давлатҳо дар тамоми соҳаҳо, ба хусус дар самти маориф ва илм пешбинӣ менамояд.

Тавсеаи ҳамкориҳо дар давраи шарикӣ стратегӣ

Омӯзиши осори донишмандони тоҷик нишон дод, ки дар давраи шарикӣ стратегӣ масъалаи таҳқиқи ҳамкориҳои Тоҷикистону Чин дар соҳаҳои маориф ва илм ба яке аз мавзӯҳои мубрами илми таърихи муносибатҳои байналмилалӣ табдил ёфтааст ва дар ин самт, таҳқиқотҳои зиёди илмӣ таълиф шудааст. Донишмандон дар китобу монографияҳои худ масъалаҳои таҳсилотӣ, забонмӯзӣ, табодули академӣ, таҳқиқотҳои илмӣ ва татбиқи лоиҳаҳои инноватсиониро миёни ду давлат таҳлил намудаанд.

Дар монографияи дастачамъӣ зерӣ таҳрири умумии Т.Н. Назаров хусусияти ҳамкориҳои Тоҷикистону Чин дар соҳаҳои маориф ва илм дар давраи шарикӣ стратегӣ мавриди омӯзиши васеъ қарор дода шудааст. Дар боби панҷуми ин китоб мавзӯи алоҳида доир ба “Ҳамкориҳои Тоҷикистон ва Чин дар соҳаи илму маориф” [20, с. 179] таҳлил гардидааст ва дар он асосан бахшҳои зерин мавриди таҳқиқ қарор дода шудаанд:

- таъсиси муассисаҳои илмӣ ва таълимӣ барои омӯзиши забони чинӣ;
- омӯзиши забон ва фарҳанги чинӣ аз тарафи шаҳрвандони тоҷик дар дохил ва хориҷӣ;
- таҳсили шаҳрвандони тоҷик дар муассисаҳои таълимии Чин;
- ҷалби шаҳрвандони чинӣ барои таҳсил дар муассисаҳои олии Тоҷикистон;
- омодамоии мутахассисони баландихтисос барои рушди бахшҳои муҳими иқтисодӣ;
- таъмини алоқамандӣ миёни вазоратҳои маориф ва илми ду давлат, Академияҳои илмиву таҳқиқотӣ ва муассисаҳои олии касбии Тоҷикистону Чин.

Масъалаҳои мазкур дар тавсеаи ҳамкориҳои давлатҳо дар соҳаҳои маориф ва илм нақши муҳим дошта, имконияти таҳсили шаҳрвандони Тоҷикистонро дар муассисаҳои олии Чин таҳким мебахшад. Инчунин, дар заминаи ҷунин ҳамкориҳо, Чин дар самти омодамоии мутахассисони баландихтисос дар соҳаҳои гуногуни рушди миллӣ мусоидат менамояд. Дар баробари ин, миёни мақомотҳои давлатӣ, муассисаҳои соҳаи маориф ва марказҳои илмиву таҳқиқотӣ Тоҷикистон ва Чин алоқаҳои судманд ба роҳ монда шуда, иқтидори робитаҳо дар бахшҳои гуногуни илму маориф дар давраи шарикӣ стратегӣ бозкушӣ мегарданд.

Қайд карда шудааст, ки “зиёда аз 3 ҳазор донишҷӯёни тоҷик дар беш аз 112 муассисаҳои гуногуни олии Ҷумҳурии Мардумии Чин таҳсил мекунанд. Дар солҳои 2018-

2019 барои омӯзиши шаҳрвадони Тоҷикистон дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Чин беш аз 350 квота ҷудо карда шудааст” [20, с. 184].

Муҳаққиқони ватанӣ А. Шарифзода ва З. Қосимӣ дар китоби худ вобаста ба масъалаи рушди ҳамкориҳои мутақобилаи давлатҳо дар бахшҳои илму маориф таҳлили амиқро нашр намудаанд. Дар асари худ муаллифони марҳилаҳои рушди ҳамкориҳои Тоҷикистону Чинро таҳлил намуда, дар боби алоҳида “Оғози марҳилаи ҳамшарикӣ стратегӣ” таҳкими ҳамкорӣ давлатҳоро дар соҳаҳои маориф ва илм низ баррасӣ намудаанд. Қайд мегардад, ки “шарикӣ стратегӣ на танҳо ба таҳкими пояҳои ҳуқуқиву шартномавии робитаи давлатҳо дар соҳаҳои маориф ва илм мусоидат намуд, балки боиси тақвияти заминаҳои ниҳодӣ ҳамкорӣ ҷонибҳо дар ин соҳаҳо гардид” [23, с. 284-318].

Манзури муаллифони дар он аст, ки Тоҷикистону Чин ҷиҳати таҳкими ҳамкориҳо дар соҳаҳои маориф ва илм ниҳодҳои муштаракӣ таҳсилоти роҳсис дода, лоиҳаҳои зиёди илмиву таҳқиқотӣ миёни марказҳои илмӣ ду давлат амалӣ мегарданд.

Инчунин, чиншиноси тоҷик Ҳ.Т. Мирзоев дар монографияи худ масъалаҳои мубрами ҳамкориҳои илмӣ Тоҷикистону Чинро таҳлил намудааст. Ин муаллиф қайд намудааст: “Мисоли равшани ҳамкориҳо дар соҳаи илм кушодани Маркази илмиву таҳқиқотӣ экологӣ ва муҳити зисти Осиёи Марказӣ дар Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон 29 августи соли 2016 ба ҳисоб меравад. Ин марказ бо кумакҳои методологӣ ва техникаи Донишқадаи Синзияни Ҷумҳурии Мардумии Чин таъсис дода шудааст” [12, с. 85]. Бояд қайд намуд, ки Маркази мазкур на танҳо ҳамкориҳои илмиро дар самти беҳдошти экологӣ ва ҳифзи муҳити зист миёни Тоҷикистону Чин таҳким мебахшад, балки кишварҳои дигари минтақаро барои татбиқи лоиҳаҳои илмӣ дар фазои Осиёи Марказӣ ҷалб менамояд.

Дар баробари ин, ҳамкориҳои Тоҷикистону Чин дар соҳаҳои маориф ва илм дар таҳқиқоти диссертатсионӣ як қатор муҳаққиқони тоҷик мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст. Дар ин миён, метавон рисолаҳои илмӣ Р.Қ. Олимов, Ҳ.Т. Мирзоев, Ш.Ш. Шарипов, И.И. Зокиров ва дигарон қайд намуд.

Донишманди тоҷик Р.Қ. Олимов дар риосаи илмӣ худ аҳамияти сиёсӣ, иқтисодӣ ва гуманитарии муносибатҳои шарикӣ стратегӣ Тоҷикистон ва Чинро таҳқиқ намудааст. Муаллиф қайд менамояд, ки “робитаҳои Тоҷикистону Чин роҳи ҳазорсолаи муқолаи тамаддуноро сипарӣ намудааст. Ҳанӯз 4 январи соли 1992 муносибатҳои дипломатӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардумии Чин барқарор гардида, имрӯз муқолаҳои созандаи байнидавлатӣ дар тамоми соҳаҳо ҷараён доранд” [2, с. 8-12]. Дар ин замина, давлатҳо рушди минбаъдаи ҳамкориҳои мутақобиларо дар соҳаҳои маориф ва илм ҳамаҷониба дастгирӣ менамоянд.

Ин масъала дар рисолаи номзодии Ҳ.Т. Мирзоев ба таври васеъ таҳлил гардидааст, зеро боби дууми таҳқиқоти муаллиф пурра ба масъалаи “Робитаҳои мутақобилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардумии Чин дар соҳаҳои маориф ва илм” [13, с. 6-10] бахшида шудааст. Вобаста ба ин, муаллиф зербоби алоҳидаро доир ба фаъолияти Донишқадаи Конфутсий дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшидааст. Таҳлили фаъолияти ин муассисаи илмиву таълимӣ гувоҳи он аст, ки ҳамкорӣ давлатҳо дар самти илму маориф ба маҷрои комилан созанда равона шуда, дурнамои тавсияи чунин ҳамкориҳо пешбинӣ мегардад.

Таҳлили матлабҳои ин таҳқиқот нишон дод, ки фаъолияти Донишқадаи Конфутсий назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон дар рушди робитаҳои Тоҷикистону Чин дар соҳаҳои маориф ва илм ба таври мусбӣ таъсир намуда, бахшҳои нави ҳамкорӣ мутақобилаи давлатҳоро возеҳ намуд. Аз ҷумла:

- афзоиши омӯзиши забон ва фарҳангӣ чинӣ дар Тоҷикистон;
- имконияти сафарбарии муҳасиллини тоҷик ба донишгоҳҳои олии Чин баъди хатми Донишқадаи Конфутсий;
- таълиф, баргардон ва харидории барномаҳои таълимӣ, китобҳои дарсӣ ва дигар воситаҳои айонӣ доир ба омӯзиши забонӣ чинӣ;
- баргузор намудани озмунҳои гуногун миёни муҳассилин доир ба беҳтарин донандаи забони чинӣ;
- табодули таҷриба миёни омӯзгорони тоҷик ва чинӣ;
- афзоиши ҷорабиниҳои илмиву фарҳангӣ дар доираи “Рӯзҳои Донишқадаи Конфутсий” ва “Пули забони чинӣ” бо ҷалби мутахассисони дохилӣ ва хориҷӣ мебошанд.

Масъалаҳои болозикр далел он аст, ки Донишқадаи Конфутсий назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон яке аз ниҳодҳои муҳимми илмиву таълимӣ дар низоми робитаҳои байнидавлатӣ Тоҷикистону Чин ба ҳисоб рафта, дар давраи муносибатҳои шарикӣ

стратегӣ доираи фаъолияти Донишкадаи мазкур тавсеа ёфт ва он самтҳои нави ҳамкориҳои давлатҳоро дар самти маориф ва илм падида овард.

Рушди ҳамкориҳои илмиву техникӣ миёни Тоҷикистону Чин дар рисолаи номзоди Ш.Ш. Шарипов омӯхта шудааст. Дар рисолаи ин муаллиф нақши Чин дар бунёди иншоотҳои ифросохторӣ дар ҳудуди Тоҷикистон таҳлил шуда, масъалаҳои илмиву техникӣ сохтмони роҳҳо, нақбҳо, неругоҳҳои барқӣ, ҳатти интиқоли барқро мавриди баррасии ҷамаҷониба қарор додааст. Аҳамияти рушди ҳамкориҳои илмиву техникӣ миёни ду давлати ҷмоя дар рисола ба далели зерин қайд шудааст: “Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардумии Чин кушиши тавсияи ҳамкориҳои мутақобила дар соҳаҳои гуногун, аз ҷумла азхудкунии канданиҳои ғоиданок ва тавлиди сарватҳои энергетикӣ доранд” [22, с. 4-9].

Дар ин замина, ҳадафи ҷоруми стратегияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, яъне “саноатикунони босуръат” тавсеаи ҳамкориҳои илмиву техникӣ тақозо намуда, зарурати воридот ва истифодаи технологияҳои муосир, дастгоҳҳои инноватсионӣ, зеҳни сунъӣ, пойгоҳи додаҳо ва рақамикунони дар шароити Тоҷикистон ба вуҷуд овардааст ва дар ин самт ҷониби Чин метавонад ба Тоҷикистон кумак намояд.

И.И. Зокиров низ дар диссертатсияи худ ба масъалаи рушди ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Халқии Хитой дар соҳаи маориф таваҷҷуҳ намудааст. Муаллиф қайд менамояд, ки “Донишгоҳи омӯзгории Синзян ҷамасола донишҷӯёни худ – забоншиносонро барои таҷрибаи шашмоҳа барои тақвияти донишҳои аз барнамудаашон аз фанҳои “забони тоҷикӣ” ва “забони рус” ба Донишгоҳи миллии Тоҷикистон равон менамоянд” [8, с. 120]. Ин далел аз он шаҳодат медиҳад, ки раванди табодули донишҷӯён як тарафа набуда, хонандагони ҷинӣ низ барои касби малакаи забондонӣ ба муассисаҳои таҳсилоти олии Ҷумҳурии Тоҷикистон пайваста ташриф меоранд.

Дар ин рисола, масъала муҳими дигар низ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст, ки дар нақши ширкатҳои муштараки тоҷикиву ҷинӣ дар сохтмони мактабҳо ва марказҳои касбомӯзӣ инъикос мегардад. И.И. Зокиров дар қисми худ қайд намудааст: “Ширкати ҷинии “Power China” (Синоҳайдро) дар шаҳрҳои Бохтар, Леваконт ва ноҳияи Данғара се мактабро дар 2020 ба истифода дод, ки ҳаҷми умумии ин лоиҳаҳо ба 3,5 млн доллар баробар буд” [8, с. 120]. Ин таҷриба сатҳи баланди эътимод ва алоқамандии соҳаи Тоҷикистону Ҷинро дар самти рушди соҳаҳои маориф ва илм нишон дода, заминаи устуворро барои таҳкими пояҳои ҳамшарикӣ ҷонибҳо фароҳам овардааст.

Дар умум, мавзӯи ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардумии Чин дар соҳаҳои маориф ва илм дар маркази таҳқиқотҳои олимони ватанӣ қарор дошта, доир ба ин масъалаҳо китобу монографияҳо ва рисолаҳои илмиву таҳқиқотӣ, мақолаҳои муаллифӣ ва илмиву оммавӣ таълиф шудаанд. Маводи ин таълифот далел он аст, ки ҳамкориҳои давлатҳо дар соҳаҳои болозикр дар сатҳи баланд қарор дошта, дар давраи шарикӣ стратегӣ доираи робитаҳо боз ҳам тавсеа пайдо намудаанд.

Натиҷагирӣ мавзӯ. Дар охир вобаста ба натиҷагирӣ раванди омӯзиши ҳамкориҳои Тоҷикистону Чин дар соҳаи маорифу илм дар давраи шарикӣ стратегӣ аз тарафи донишмандони тоҷик чанд ҳулосаи муҳимро баён намудан лозим аст.

Якун, дар давраи соҳибистиклолӣ, дар доираи илми ватанӣ мактаби ҷиншиносии тоҷик хеле рушд ёфта, дар заминаи таърихи муносибатҳои байналмилалӣ ҳолати кунунӣ ва дурнамои рушди муносибатҳои дучониба ва бисёрҷонибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардумии Чин дар тамоми соҳаҳои манфиатбори давлатҳо мавриди таҳқиқи пажӯҳиш қарор дода мешавад. Дар баробари ин, пас аз барқарорӣ муносибатҳои шарикӣ стратегӣ миёни Тоҷикистону Чин дар соли 2013 ва тавсеаи робитаҳои ду давлати ҷмоя вобаста ба татбиқи амалии ташаббуси “Як камарбанд, як роҳ” дар доираи илмӣ кишвар таваҷҷуҳ ба масъалаи ҷиншиносӣ дучанд гардид. Аз ин рӯ, дар доираи ин мақола як қатор таълифот ва таҳқиқотҳои донишмандони тоҷик ба хоҳири таҳлили марҳилаҳои рушди ҳамкориҳои Тоҷикистону Чин дар соҳаҳои маориф ва илм мавриди пажӯҳиш қарор дода шуданд.

Дуҷум, муносибатҳои шарикӣ стратегӣ миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардумии Чин аз соли 2013 то соли 2024 панҷ давраи ташаккулро сипарӣ намуд ва дар ҳар як давра ба рушди робитаҳои дучонибаи давлатҳо дар соҳаҳои мухталиф, аз ҷумла ба таҳкими ҳамкориҳои ҷонибҳо дар соҳаҳои маориф ва илм мусоидат намуд, ки дар таълифоти донишмандони ватанӣ таҳлили ҷамаҷонибаи ҳудро ёфтааст. Муносибатҳои шарикӣ стратегӣ, аз як тараф ба тақвияти заминаҳои ҳукукиву шартномавӣ ҳамкориҳои Тоҷикистону Чин ҷиҳати татбиқи барномаҳои таҳсилотӣ дар бахши маориф ва амалии лоиҳаҳои таҳқиқотӣ дар бахши илм мусоидат намуд. Аз тарафи дигар ҷунин робитаҳои судманд боиси таҳкими

заминаҳои ниҳодии ҳамкориҳои давлатҳо гардид, ки пеш аз ҳама дар фаъолияти Донишкадаи Конфутсий ва дигар марказу муассисаҳои илмиву таҳқиқотии муштарак зоҳир мегардад.

Сеюм, таҳлили фаъолияти Донишкадаи Конфутсий ва дигар марказу муассисаҳои илмиву таҳқиқотии муштарак дар асоси таълифоти олимони ватанӣ нишон дод, ки ҳамкориҳои Тоҷикистону Чин бахшҳои навро аз қабili афзоиши омӯзиши забон ва фарҳангӣ чинӣ дар Тоҷикистон, имконияти сафарбарии муҳасиллини тоҷик ба донишгоҳҳои олии Чин баъди хатми Донишкадаи Конфутсий, таълиф, баргардон ва харидории барномаҳои таълимӣ, китобҳои дарсӣ ва дигар воситаҳои айонӣ доир ба омӯзиши забонӣ чинӣ, баргузор намудани озмунҳои гуногун миёни муҳасиллин доир ба бехтарин донандаи забони чинӣ, табодули таҷриба миёни омӯзгорони тоҷик ва чинӣ, афзоиши чорабиниҳои илмиву фарҳангӣ дар доираи “Рӯзҳои Донишкадаи Конфутсий” ва “Пули забони чинӣ” бо ҷалби мутахассисони дохилӣ ва хориҷӣ ва ғайра мебошанд.

Дар ин замина, метавон гуфт, ки муносибатҳои шарикӣ стратегӣ ба таҳкими ҳамкориҳои Тоҷикистону Чин дар соҳаҳои маориф ва илм таъсири мусбӣ расонида, дурнамои рушди робитаҳои ду давлатро дар бахшҳои таҳсилотӣ, мувофиқасозии ҳуҷҷатҳои таълимӣ, лоиҳаҳои илмиву таҳқиқотӣ, забонамӯзӣ, таълиф ва тарҷумаи китобҳо, эътирофи дипломҳо, бунёди биноҳои таълимӣ ва омӯзишгоҳҳо муайян намудааст.

Адабиёт

1. Алимов, Р.К. К вопросу о таджикско-китайском сотрудничестве в сфере образования [Текст] / Р.К. Алимов // *Международные отношения КНР*. – 2013. – С. 254-265.
2. Алимов, Р.К. Стратегическое партнерство Таджикистана (РТ) и Китая (КНР): международно-политические, экономические и гуманитарные измерения [Текст]: автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра. пол. наук (23.00.04) / Р.К. Алимов. – Москва, 2014. – 44 с.
3. Алимов, Р.К. Таджикистан и Китай. Стратегическое партнерство в целях со-развития [Текст] / Р.К. Алимов. – Пекин: 2014.
4. Алимов, Р.К. Таджикистан и Китай: курсом стратегического партнерства. Международно-политические, экономические и гуманитарные измерения сотрудничества [Текст] / Р.К. Алимов. – Москва: 2014. – 384 с.
5. Алимов, Р.К. Таджикистан и Китай: от первых шагов навстречу друг к другу до всепогодной дружбы и всестороннего стратегического партнерства [Текст] / Р.К. Алимов // *Журнал «Российское китаеведение»*. – 2023. – №1. – С. 150-166.
6. Анвари, С. Пограничный вопрос в взаимоотношениях Таджикистана и Китая [Текст] / С. Анвари // *Вестник ТНУ* – 2018, №2. – С. 125-131.
7. Анвари, С. Фактор пограничного успеха в развитии торгово-экономических связей между Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой [Текст] / С. Анвари, А. Шарипов. // *Вестник ТНУ*. – 2017, № 3-5. – С. 85-88.
8. Зокиров, И.И. Истиқрор ва рушди ҳамкориҳои Тоҷикистон ва Хитой дар даврони истиқлолият (солҳои 1991-2021) [Матн]: дисс. барои дарёфти дараҷаи илмӣ н.и.т. (07.00.15) / И.И. Зокиров. – Душанбе: 2025. – 181 с. – с. 120.
9. Изҳороти матбуотӣ аз рӯи натиҷаи сафари давлатии Роҳбари Ҷумҳурии Мардумии Чин Си Чинпин ба Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] // *Минбари халқ*. - №28 (1476). – 10 июли соли 2024. – С. 2.
10. Майтдинова, Г.М. Стратегическое партнерство Таджикистана и Китая в эпоху «нового похода» и «двойной циркуляции» [Текст] / Г.М. Майтдинова // *Международные отношения и безопасность*. – 2023. – №4 (4). – С. 18-30.
11. Майтдинова, Г.М. Таджикско-китайские отношения в условиях формирования полицентричного мира [Текст] / Г.М. Майтдинова // *Постсоветские исследования*. Т.4. – 2021. – № 4. – С. 255-264.
12. Мирзоев, Х.Т. Научно-культурное сотрудничество Республики Таджикистан и Китайской Народной Республики в период независимости (1991-2020 гг.) [Текст] / Х.Т. Мирзоев. – Душанбе: Нушбод, 2022. – 180 с. – С. 85.
13. Мирзоев, Х.Т. Научно-культурное сотрудничество Республики Таджикистан и Китайской Народной Республики в период независимости (1991-2021 гг.) [Текст]: автор. дисс. на соиск. учен. степ. к.и.н: 07.00.15. / Х.Т. Мирзоев. - Душанбе, 2021. – 25 с.
14. Мирзоев, Х.Т. Образовательные связи Республики Таджикистан с Китайской Народной Республики на современном этапе [Текст] / Х.Т. Мирзоев // *Азия и Европа*. – 2021. – № 1(5). – С. 47-55.
15. Муносибатҳои дуҷонибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Мардумии Чин [Манбаи электронӣ] URL: <https://mfa.tj/tg/main/view/27/munosibathoi-tojikiston-bo-chin> (санаи муруҷиат: 06.03.2026)
16. Мухаммадзода, П.А. «Центральная Азия - Китай» как новая модель практического регионального сотрудничества для совместного развития [Текст] / П.А. Мухаммадзода // *Международные отношения и безопасность*. – 2023. – № 1(5). – С. 84-90.

17. Мухаммадзода, П.А. Тоҷикистон ва Чин: таъмини бештари муносибатҳои ҳамҷонибиҳои шарикӣ стратегӣ ҳамчун талаботи воқеии рушди ҳамкориҳои ду кишвар [Матн] / П.А. Мухаммадзода, Ф.Т. Бобозода // Паёми ДМТ. – 2019. – №9. – С. 281-289.
18. Назаров, Т.Н. Кутай ва Тоҷикистон: стратегия эконоимического сотрудничества [Текст] / Т.Н. Назаров // Известия АН РТ. Отделение умственных наук. – Душанбе, 2011. – №1. – С. 2-9.
19. Назаров, Т.Н. Тоҷикистон ва Кутай: сотрудничество на уровне стратегического партнерства [Текст] / Т. Назаров // Известия АН РТ. Отделение умственных наук. – Душанбе, 2014. – №1. – С. 8.
20. Тоҷикистон-Чин: аз дӯстии таърихӣ то ба шарикӣ стратегӣ. [Матн] / Муҳаррири умумӣ Т.Н. Назаров. – Душанбе: Аржанг, 2022. – 326 с.
21. Шарипов, А.Н. Матбуоти даврӣ дар омӯзиши ҳамкориҳои Тоҷикистон ва Чин [Матн] / А.Н. Шарипов, М.Ш. Шарифхонзода // Муносибатҳои байналмилалӣ ва амният. – 2025. – №3 (15). – С. 41-54.
22. Шарипов, Ш.Ш. Установление и укрепление торгово-экономических, научно-технических и культурных отношений между Таджикистаном и Китайской Народной Республикой (1991 – 2008 гг.) [Текст]: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук (07.00.02) / Ш.Ш. Шарипов. – Душанбе, 2010. – 24 с.
23. Шарифзода, А. Эмомалӣ Раҳмон – Роҳи абрешим: Тоҷикистон ва Чин (Ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ) [Матн] / А. Шарифзода, З. Қосимӣ. – Душанбе: 2017. – 372 с. – С. 284-318.
24. Шарифхонзода, М.Ш. Шарикӣ стратегии Тоҷикистон ва Чин дар асри XXI [Матн] / М.Ш. Шарифхонзода // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ бахшида ба 34-солагии Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Рӯзи кормандони хизмати дипломатии Тоҷикистон таҳти унвонӣ “Дипломатияи Тоҷикистон барои рушди устувор ва амнияти Осиёи Марказӣ”. – Душанбе: ДМТ, 2025. – С. 279-290.

ОМУЗИШИ ҲАМКОРИҲОИ ТОҶИКИСТОНУ ЧИН ДАР СОҲАИ МАОРИФУ ИЛМ ДАР ДАВРАИ ШАРИКӢ СТРАТЕГӢ АЗ ТАРАФИ ДОНИШМАНДОНИ ТОҶИК

Мақолаи мазкур ба яке аз масъалаҳои муҳими робитаҳои байнидавлатии Тоҷикистон дар замонҳои соҳибистиқлолӣ бахшида шудааст ва мақола бо як сохтори муайяни мантиқӣ таҳия шудааст. Дар мақола рушди ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардумии Чин дар соҳаҳои маориф ва илм пас аз барқарорӣ муносибатҳои шарикӣ стратегӣ бо таъки ба осори олимони тоҷик таҳлил шудааст. Муаллифон ба робитаҳои шарикӣ стратегӣ давлатҳо ҳамчун шакли махсуси ҳамкорӣ назар намуда, таъсири ҳамшарикӣ ҷонибхоро дар тавсеаи ҳамкориҳои Тоҷикистону Чин дар соҳаҳои маориф ва илм баҳогузорӣ намудаанд. Дар мақола раванди омодамоии кадрҳои баландхисос, омӯзиши забонҳо, таълифи муштараки китобу монографияҳо, тарҷума ва баргардони асарҳои таърихӣ, пешбурди таҳқиқоти муштарак, татбиқи лоиҳаҳои илмиву таҳқиқӣ, истифодаи технологияҳои инноватсионӣ ҳамчун бахшҳои афзалияти ҳамкориҳои дучонибиҳои давлатҳо таъкид шудааст. Дар ин замина, муаллифон бо таъки ба таълифоти донишмандони тоҷик дурнамои рушди ҳамкориҳои Тоҷикистону Чинро дар соҳаҳои маориф ва илмӣ пешбинӣ намуда, ҳамзамон ин бахшхоро омили таҳкимбаҳши минбаъдаи шарикӣ стратегӣ ду давлат доинста шудааст.

Калидвожаҳо: Тоҷикистон, Чин, шарикӣ стратегӣ, маориф, ҳамкориҳои илмӣ, Институт Конфетсия, созишномаҳои байнидавлатӣ, табодули академӣ, марказҳои илмӣ.

ИССЛЕДОВАНИЕ СОТРУДНИЧЕСТВА ТАДЖИКИСТАНА И КИТАЯ В ОБЛАСТИ ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ В ПЕРИОД СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТНЕРСТВА СО СТОРОНЫ ТАДЖИКСКИХ УЧЕНЫХ

Данная статья посвящена одному из актуальных вопросов межгосударственных отношений Таджикистана в период независимости и построена в определенной логической структуре. В статье анализируется развитие сотрудничества между Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой в области образования и науки после установления отношений стратегического партнерства на основе трудов таджикских ученых. Авторы рассматривают отношения стратегического партнерства государств как особую форму сотрудничества и оценивают влияние партнерства сторон на расширение таджикско-китайского сотрудничества в области образования и науки. В статье освещаются такие приоритетные направления двустороннего сотрудничества между государствами, как подготовка высококвалифицированных кадров, языковая подготовка, совместное издание книг и монографий, перевод исторических книг, проведение совместные исследования, реализация научно-исследовательских проектов и использование инновационных технологий. В этом контексте авторы, опираясь на труды таджикских ученых, предвидят перспективы развития сотрудничества между Таджикистаном и Китаем в области образования и науки, а также определяют эти направления как фактор дальнейшего укрепления стратегического партнерства между двумя государствами.

Ключевые слова: Таджикистан, Китай, стратегическое партнерство, образование, научное сотрудничество, Институт Конфуция, межгосударственные соглашения, академический обмен, научные центры.

A STUDY OF COOPERATION BETWEEN TAJIKISTAN AND CHINA IN THE FIELD OF EDUCATION AND SCIENCE IN THE PERIOD OF STRATEGIC PARTNERSHIP BY TAJIK SCIENTISTS

This article addresses a pressing issue in Tajikistan's interstate relations since independence and is structured according to a specific logical framework. The article analyzes the development of cooperation between the Republic of Tajikistan and the People's Republic of China in education and science following the establishment of a strategic partnership, drawing on the work of Tajik scholars. The authors examine the strategic partnership between the two countries as a unique form of cooperation and assess the impact of this partnership on expanding Tajik-Chinese cooperation in education and science. The article highlights priority areas of bilateral cooperation between the two countries, including the training of highly qualified personnel, language training, joint publication of books and monographs, translation of historical works, joint research, implementation of research projects and the use of innovative technologies. In this context, the authors, drawing on the works of Tajik scholars, foresee prospects for developing cooperation between Tajikistan and China in the fields of education and science, and identify this areas as factors in further strengthening the strategic partnership between the two countries.

Keywords: Tajikistan, China, strategic partnership, education, scientific cooperation, Confucius Institute, intergovernmental agreements, academic exchange, research centers.

Дар бораи муаллифон

*Анварӣ Сафарӣ
Номзади илмҳои таърих, дотсенти
кафедраи дипломатия ва сиёсати хориҷии
Ҷумҳурии Тоҷикистон
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
хиёбони Рӯдакӣ, 17
E-mail: anvari.safar@mail.ru*

*Раҳимова Фархунда Шухратҷоновна
Докторант (PhD)-и кафедраи
муносибатҳои байналхалқӣ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
хиёбони Рӯдакӣ, 17
E-mail: ilm@maorif.tj*

Об авторях

*Анварӣ Сафарӣ
Кандидат исторических наук, доцент
кафедры дипломатии и внешней политике
Республики Таджикистан
Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, проспект Рудаки, 17
E-mail: anvari.safar@mail.ru*

*Раҳимова Фархунда Шухратҷоновна
Докторант PhD кафедры международных
отношений
Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, проспект Рудаки, 17
E-mail: ilm@maorif.tj*

About the authors

*Anvari Safari
Candidate of historical science, associate
professor of the department of diplomacy and
foreign policy of the Republic of Tajikistan
Tajik National University
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Avenue, 17
E-mail: anvari.safar@mail.ru*

*Rakhimova Farkhunda Shukhratjonovna
Philosophy doctor (PhD) in the department
of international relations
Tajik National University
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Avenue, 17
E-mail: ilm@maorif.tj*

ПОКСОЗӢ ВА ТАҲКИМИ КОЛЛЕКСИЯИ СИККАҲОИ МИСӢ ДАР ОСОРОҲОИ МИЛЛӢ

Нисои Қ.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Муқаддима. Яке аз қисмҳои муҳим ва ҷудонашавандаи коллексияҳои Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистонро сиккаҳои қадима ташкил медиҳанд, ки дорои арзиши баланди таърихӣ фарҳангӣ ва илмӣ мебошанд. Ҳифз, поксозӣ ва таҳкими онҳо аз вазифаҳои асосии тармими осорхонавӣ ба шумор рафта, сифати иҷрои ин равандҳо ба имконияти омӯзиши минбаъдаи илмӣ ва намоишгузори осори нумизматикӣ таъсири бевосита мерасонад.

Муҳимияти мавзӯи мазкур бо зарурати такмил додани усулҳои тармими ашёҳои металлӣ таърихӣ, махсусан сиккаҳои мисӣ, ки ба равандҳои зангзанӣ (коррозия) дучор мегарданд, асоснок мегардад. Дар шароити нигохдории дарозмуддат ва таъсири омилҳои муҳити зист чунин ашёҳо хусусиятҳои аслии худро қисман аз даст медиҳанд, ки ин ҳолат муайян намудани мансубият ва таҳлили илмӣ онҳоро мушкил мегардонад.

Ҳадафи таҳқиқот муайян намудани хусусиятҳои равандҳои поксозӣ ва таҳкими сиккаҳои осорхонавӣ дар асоси таҳлили амалии тармими 26 адад сикка, аз ҷумла сиккаҳои мисии Русияи подшоҳӣ ва сиккаҳои исломии асримиёнагӣ мебошад.

Асоси методологии таҳқиқотро маҷмуи усулҳои тармимӣ ва таҳлилий ташкил медиҳанд, ки инҳо усули мушоҳидавӣ, ташҳисӣ, усули муқоисавӣ, усули таҷрибавӣ-кимӣвӣ ва усули технологӣ мебошанд.

Навоварии илмӣ таҳқиқот дар низомнок намудани марҳилаҳои тармими ашёҳои нумизматикӣ ва мутобиксозии усулҳои кимиёву технологӣ ба ҳолати мушаххаси экспонатҳои осорхонавӣ ифода меёбад.

Муҳокима. Аҳамияти амалии таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки усулҳои пешниҳодшуда метавонанд дар фаъолияти муассисаҳои осорхонавӣ барои поксозӣ, таҳким ва нигохдории коллексияҳои сиккаҳои мисӣ мавриди истифода қарор гиранд. Ҳамзамон, натиҷаҳои таҳқиқот ба таъмини ҳифзи мероси нумизматикӣ мусоидат намуда, барои анҷом додани таҳқиқоти минбаъдаи илмӣ дар соҳаҳои бостоншиносӣ, сиккашиносӣ ва осорхонашиносӣ заминаи мусоид фароҳам меоранд. Дар ҳамин замина, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид намудаанд: «Осорхона – оинаи пурҷилоест, ки ҳаёт ва таърихи халқ, пирӯзиҳо ва ноқомӣҳои он, дастовардҳои илму фарҳанг ва сарнавишти фарзандони номдору ифтихорманди миллатро инъикос мекунад»[9]. Ин андеша аҳамияти ҳифз, нигохдорӣ ва омӯзиши арзишҳои таърихӣ фарҳангӣ, аз ҷумла коллексияҳои нумизматиро ҳамчун ҷузъи муҳими мероси миллӣ таъкид менамояд. Муҳаққиқи рус Н.П. Кирянов дар асарҳои масъалаҳои асосии назариявӣ ва амалии реставратсияи сиккаҳои мисиро мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Муаллиф равандҳои муайян намудани ҳолати асар, усулҳои тозакунии сатҳ, мустаҳкамсозии қабати ранг ва барқарорсозии қисмҳои зарардида ё гумшударо ба таври муфассал шарҳ медиҳад[5].

Касби тармимгар (реставратор) аз ҷумлаи касбҳои пурзаҳмат ва масъулиятнок ба шумор меравад, зеро он аз мутахассис дониши амиқ, малакаи баланди касбӣ ва таҷрибаи амалӣ талаб менамояд. Мувофиқи назарияи Чезаре Бранди, реставратсия бояд якпорчагии таърихӣ ва эстетикӣ объектро нигоҳ дорад. Бояд зикр намуд, ки барқароркунанда дар раванди фаъолияти худ бо моддаҳои кор мекунад, ки дорои хосиятҳои гуногуни физикӣ, химиявӣ ва баъзан заҳронок мебошанд[2]. А.А. Оксенюк бошад, равандҳои барқарорсозии ёдгориҳои меъморӣ دائри Успенскийро дар заминаи таҳқиқоти воқеӣ нишон медиҳад. Дар таҳқиқоташ қайд менамояд, ки корҳои реставратсионӣ бояд бар асоси омӯзиши илмӣ, таҳлили ҳолати аслии ёдгорӣ ва эҳтиром ба арзиши таърихӣ он анҷом дода шаванд, инчунин маводҳои архивӣ ҳамчун манбаи муҳим барои дарки дурусти равандҳои реставратсия хизмат мекунад [6].

Донишҷӯи хосиятҳои моддаҳои химиявӣ истифодашаванда, риояи усулҳои беҳатарии кор бо маводи кимиёвӣ, ташкили дурусти равандҳои истеҳсолӣ ва иҷрои тамоми амалиёт бо моддаҳои фаъоли химиявӣ, оташгиранда ва тарканди тибқи қоидаҳои муқарраршудаи

бехатарӣ, барои пешгирии ҳодисаҳои нохуш аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Ҳамзамон, нозуккорӣ, сабру таҳаммул ва муносибати эҳтиёткорона ба ашъи осорхонавӣ аз сифатҳои муҳими касбии ҳар як тармимгар маҳсуб меёбанд, зеро ҳар як хато метавонад ба осеби ҷуброннопазири экспонат оварда расонад. Муҳаққиқи рус Ю. Г. Бобров чунин андеша дорад, ки тармим ҳамчун раванди илмӣ ҳифзи мероси фарҳангӣ баррасӣ мешавад [1].

Мархиллаи якум. Таҳқиқоти мушоҳидавӣ гузаронида шуда, ҳолати фулуз муайян карда мешавад. Таҳқиқ нишон дод, ки ҳолати фулузи сиккаҳои мавриди назар дар умум қаноатбахш мебошанд. Як қисми сиккаҳои Русияи подшоҳӣ, ки аз мисӣ сурхча сохта шудаанд, қариб ки занг надоштанд. Аммо, ин сиккаҳо суфта буда, қисми зиёди тасвир ва навиштаҷоташон пок шуда буд. Қисми дигари сиккаҳои Русияи подшоҳӣ занг доштанд, аммо он чандон ғафс набуд ва фулузашон чандон зарар надида буд. Ҳамаи сиккаҳои исломӣ занг зада буданд, аммо занги онҳо низ чандон ғафс набуд ва фулузро нахӯрда буд. Мавриди зикр аст, ки аз аввали солҳои 60-уми асри XIX ба мулкҳои Осиёи Миёна ҳучуми васеи қўшунҳои Русияи подшоҳӣ сар шуда, соли 1917 ба анҷом расидааст [8].

Мархилаи дуюм. Баъди таҳқиқи зоҳирии ҳолати фулузи сиккаҳо онҳо тибқи раванд ва тартиботи тармимгарӣ аксбардорӣ мешаванд. Ин амал барои он иҷро карда мешавад, ки ҳолати то поксозии сиккаҳо сабт гардад ва бо ҳолати баъди тармим муқоиса карда шавад.

Мархилаи сеюм. Тайёр кардани маҳлули кимиёвиро барои поксозии сиккаҳо дар бар мегирад. Интиҳоби маҳлул ва таркиби он аз фулузи сиккаҳо ва дараҷаи занги онҳо вобаста аст. Бинобар дар ҳолати миёна қарор доштани фулузи сиккаҳои тармимшаванда ва чандон ғафс набудани занги онҳо, барои тоза кардани онҳо бо маҳлули кимиёвии 10 % Трилион Б - ро ($C_{10}H_{18}N_2Na_2O_{10}$) истифода мешавад. Баъди маҳлулро дар зарфи шишагии истаконмонанд (лабораторный стакан) гузошта сиккаҳоро ба даруни он гузошта. Барои нарм ва ҳал шудани занги сиккаҳо 4 соат дар маҳлул нигоҳ дошта мешаванд. Пас аз ин сиккаҳо бароварда шуда хушк карашуд ва бо бормашина, ки мӯқалами мисӣ дорад, (металлическая щетка латунная) тоза карда мешавад. Бормашинаҳо ду намуд мешаванд, яке аз онҳо мӯйчаҳои мисии нарм ва дигари мӯйчаҳои мисии сахттар дорад. Аввал сиккаҳоро бо асбоби мӯйчаҳои сахт мисидошта ва баъди он бо мӯйчаҳои нарми мисӣ тоза карда мешавад.

Чун бо як бор дар маҳлул тар кардан ва тоза кардан занги сиккаҳо пурра пок намешавад, ин амалиётро вобаста ба занги қобати болои сиккаҳо то пурра тоза шуданашон такрор мешавад.

Баъди ин сиккаҳоро ба дастгоҳи хушккунӣ андохта дар ҳарорати 60 дараҷа дар муҳлати 10 дақиқа хушк мешавад. Мақсад аз ин кор берун баровардани ҳамаи намакҳо ва ионҳои маҳлулҳои истифодашудаи кимиёвӣ аз таркиби сиккаҳо мебошад.

Баъди ин сиккаҳо ба муҳлати 48 соат мушоҳида мешаванд, то бинем, ки дар болои онҳо занги сурхча пайдо шудааст ё не. Хушбахтона аксари сиккаҳо пурра тоза шуда буданд ва дар рӯи онҳо ягон хел занги сурхча пайдо нашуд. Танҳо дар се сиккаи исломии асримиёнагӣ каме занги сурхча пайдо шуд. Ин се сиккаро мо аз нав ба маҳлули 10 % Трилион Б ($C_{10}H_{18}N_2Na_2O_{10}$) андохта, чор соат нигоҳ дошта ва пас аз он бо асбоби қаламшакли мӯйчаҳои мисидошта тоза кардем. Баъди тоза кардан дидем, ки дар рӯи ин сиккаҳо ягон хел занг боқӣ намондааст. Агар ин занги сурхча тоза карда намешуд, ин сиккаҳо дубора занг мезаданд.

Баъди боварӣ ҳосил намудан, ки сиккаҳо пурра тоза шудаанд, ба болои онҳо маҳлули 8% параллоиди (Paraloid B72) омехта бо толуол (C_7H_8) ё атсетон (C_3H_6O) молида таҳким мешаванд. Ин мархилаи охири тармим ва поксозии сиккаҳо буд. Баъди ин сиккаҳоро дубора аксбардорӣ намуда, ба шуъбаи фондӣ супорида мешаванд. Пас аз ин мутобиқи тартиботи мавҷуда ин сиккаҳо ба шуъбаи бостоншиносӣ ва сиккашиносӣ барои таҳқиқи илмӣ супорида шуданд.

Таҳқиқоти мутахассисони шуъбаи бостоншиносӣ ва сиккашиносии Осорхонаи миллӣ нишон дод, ки аз 26 адад сиккаи ин коллексия 15 донааш марбути Русияи подшоҳӣ, 10 донааш асримиёнагии исломии Осиёи Миёна ва як донааш мутааллиқи давлати шуравӣ мебошанд. Тавсифи сиккаҳоро аз рӯи соли зада шуданашон чунин муайян намуданд:

1. Сиккаҳои асримиёнагии Осиёи Миёна. Аз 10 сиккаи исломии асримиёнагӣ 3 донааш хурд (15-17 мм), 2 донааш миёна (20-22 мм) ва 4 донааш калон (25-27 мм) мебошанд. Навиштаҷоти 8 сикка пурра пок шудааст ва биноан муайян кардани мансубияти сулолавӣ ва замони онҳо амалан ғайри имкон аст. Ҳамагӣ дар ду сиккаи хурд навиштаҷот боқӣ мондааст. Дар рӯи яке аз онҳо дар дохили нақши чоркунча бо дубарғаҳои паҳн дар ҳамаи тарафҳояш калимаи **فرغانه** “Фарғона” навишта шудааст. Навиштаҷот каме пок шудааст, аммо

хуб хонда мешавад. Дар пушти ин сикка навиштаҷот иборат аз ду калима ҷойгир аст: ضرب “Валинаъамӣ. Зарби” Калимаи зарб ба калимаи Фарғона, ки дар пушти сикка аст, тааллуқ дорад, яъне “Зарби Фарғона”. Фарғона номи вилоят мебошад, ки пойтахташ дар асри XIX шаҳри Ҳуқанд буд. Калимаи “валинаъамӣ” маънои хайрхоҳро дорад ва дар ин ҷой марбути ҳокиме мебошад, ки ин сиккаро баровардааст.

Тавре ки дида мешавад, дар ин сикка на номи ҳоким ва на соли зарб навишта нашудааст. Аммо сиккаҳои айнан ҳамин намуд аз ҷониби сиккашиносии узбекистонӣ С.Х. Ишанханов ҷоп карда шудаанд. Ӯ ин сиккаҳоро ба давраи якуми ҳукмфармоии амири Ҳуқанд Ҳудоёрхон ба солҳои 1260-1275 / 1844-1858 нисбат додааст [4].

Дар рӯи сиккаи дуум дар дохили доираи дуқабата, ки дар байни доираҳо нақши барг дорад ибораи ضرب حوقند “Зарби Ҳуқанд” навишта шудааст. Дар пушти ин сикка дар дохили нақши чоркунҷаи тарафҳояш нақши секунҷа дошта як калима навишта шудааст: رايح “роич”, яъне равон ё дар мубодила буда. Андозаи ин сикка 19-20 мм. мебошад. Ин намуди сиккаҳои Ҳуқандро С.Х. Ишанханов дар Феҳристи сиккаҳои Ҳуқанд оварда, ба давраи сеюми ҳукмронии Ҳудоёрхон (1282-1292 / 1865-1875) нисбат додааст. Ҳамин тавр, ҳарду сиккаи таҳқиқ дар Ҳуқанд дар давраи ҳукмронии Ҳудоёрхон зада шудаанд. Дар робита ба ин сиккаҳо бояд ёдовар шавем, ки дар Тоҷикистон як миқдор сиккаҳои нукрагии асри XIX-и Ҳуқанд ёфт шудаанд. Ин бозёфтҳо дар бораи мавҷудияти алоқаҳои тичоратӣ байни Фарғона ва вилоятҳои “Бухорои Шарқӣ” гувоҳӣ медиҳанд.

Дар мавриди сиккаҳои исломии асримиёнагӣ, ки навиштаҷоташон пок шудааст бо эҳтимоли зиёд гуфтан мумкин аст, ки онҳо низ ба асри XIX тааллуқ доранд.

2. Сиккаҳои Русияи подшоҳӣ. Тавре ки дар боло ёдрас шудем 15 сиккаи коллексия зарби Русияи подшоҳӣ мебошанд. Навиштаҷот ва тасвирҳои бештари ин сиккаҳо пок шудааст, танҳо дар баъзе сиккаҳо онҳо каме боқӣ мондаанд. Ҳамаи сиккаҳо як намуд буда, тасвир, навиштаҷот ва андозаи яхела доранд ва бо эҳтимоли зиёд ба як фирқа дохил мешаванд. Дар рӯи онҳо дар марказ дар даруни гулнақши доиравии иборат аз шохча ва баргҳои растании халиҷ (лавр) ва булут арзиши онҳо “1 копейка”, навишта шудааст. Дар боло тоҷи шох ва дар поён зерини навиштаҷот хати рост ва дар зерин он ду ҳарф бо ду нукта ҷойгиранд – к.м. Ин ҳарфҳо нишони зарробхона мебошанд. Гирди сикка дар ҳошия доираи нуктачӣ ҷойгир аст. Дар пушти сиккаҳо сурати уқоби дусара ва дар поёни он соли зарб навишта шудааст. Дар тори сари уқоб тоҷи шохӣ ва дар болои он салиби масеҳӣ тасвир шудааст. Дигар ҷузъиёти тасвир пок шудаанд ва намоён нестанд. Гирдогирд доираи нуктачӣ воқеъ гардидааст. Ҳарфҳои к.м. нишони зарробхона буда, маънои “Колыванская медь”-ро доранд. Ин сиккаҳо дар зарробхонаи шаҳраки “Сузин”, ки дар Сибир ҷойгир буд, бароварда мешуданд [7]. Заводи Коливан зарробхонаи шаҳраки Сузинро бо мис таъмин мекард.

Аз 15 сикка дар 12 донаш солҳои зерини зарб ва ҳарфҳо дида мешавад:

1819 – 4 дона. Дар зерини уқоб ҳарфҳои – А Д. Д Б.

1827 – 1 дона. Дар зерини уқоб ҳарфҳои – А М.

1828 – 2 дона. Дар зерини уқоб ҳарфҳои – А М. А Д.

1830 – 5 дона. Дар зерини уқоб ҳарфҳои – А М.

Покшуда – 3 дона.

Ҳарфҳои дар зерини уқоб ҷойгир буда, ҳарфи аввали номи устои муҳркан мебошанд. Ҳарфҳои А Д, ки дар сиккаҳои соли 1819 ва 1828 дида мешаванд номи Александр Дейхманро ифода мекунанд. Ҳарфҳои А М, ки дар сиккаҳои солҳои 1827, 1828 ва 1830 дида мешаванд ба устои муҳркан Андрей Мевуус тааллуқ доранд. Ҳарфҳои Д Б, ки дар сиккаҳои соли 1819 мавҷуданд ҳарфҳои аввали номи устои муҳркан Дмитрий Бихтов мебошанд.

Сиккаҳои таҳқиқшудаи Русияи подшоҳӣ дар давраи ҳукмронии императорон Александри I (солҳои 1801-1825.) ва Николаи I (солҳо 1825-1855) бароварда шудаанд.

Дар робита ба сиккаҳои мисии таҳқиқшуда якҷанд масъала ҷолиби диққат аст. Аввал ин ки ин сиккаҳо дар байни солҳои 1819-1830 бароварда шудаанд, ки дар он замон Русияи подшоҳӣ ҳанӯз Осиёи Миёнаро забт накарда буд. Аммо тавре ки мадракҳои таърихи гувоҳӣ медиҳанд, ҳанӯз дар нимаи аввали асри XIX байни Россия ва Осиёи Миёна муносибатҳои тичоратӣ барқарор шуда буданд [7]. Сиккаҳои таҳқиқшудаи Русияи подшоҳӣ маълумоти сарчашмаҳои хаттиро дар ин бора тасдиқ мекунанд. Маълум мешавад, ки ҳанӯз дар ҳамин давра дар баробари молҳои русӣ сиккаҳои онҳо низ ба Осиёи Миёна, аз ҷумла ба қисмати ҷанубу-шарқии он ворид шуда, дар баробари сиккаҳои амирони Бухоро ва ҳокимони Ҳуқанду Хива дар муомилоти молӣ-пулӣ иштирок мекарданд.

Нуктаи дуом ин аст, ки сиккаҳои таҳқиқшудаи русӣ суфта буда, бахши зиёди сурат ва навиштаҳояшон пок шудаанд. Аммо тавре ки мушоҳидаи сиккаҳо пеш аз тармим нишон дод, ин ҳолат дар натиҷаи занг задани сиккаҳо ба вучуд наомадааст. Чунки пеш аз поккорӣ як қисми сиккаҳои русӣ занги сабук доштанд ва қисми дигарашон қариб, ки занг надоштанд. Дар ин асос мо бо боварии пурра гуфта метавонем, ки суфта ва покшавии сиккаҳо дар натиҷаи муомилоти босуръат ва давомноки онҳо ба вучуд омадааст. Ин ҳолат ҳамчунин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки сиккаҳои мисии русӣ курби баланд ва устувор доштанд ва мардум онҳоро дар тичорати дохилӣ ва берунӣ васеъ истифода мебуданд. Боварии мардум ба ин сиккаҳо дар он буд, ки молҳои тоҷирони рус дар бозорҳо зиёд буданд ва Русия, ҳамчун як империяи бузург қабили курби баланд ва устувори ин сиккаҳо буд.

Ба назар чунин мерасад, ки сиккаҳои русии таҳқиқшуда як ганчинаи начандон калон мебошанд. Дар ин бора як намуд, як фирқа ва ҳадди нисбатан маҳдуди замони доштан (солҳои 1819-1830) ва дар якҷо ёфт шудани онҳо шаҳодат медиҳад.

Эҳтимолан сиккаҳои русии таҳқиқшуда, ки дар зарробхонаи Сузин дар Сибир зарб зада шудаанд, аз ҳамон минтақа ба воситаи Қазоқистон, ки дар зери нуфузи Русия буд, ба Осиёи Миёна ворид мешуданд, чунки байни ин ду минтақа ҳанӯз дар ҳамон замон муносибатҳои тичоратӣ вучуд доштанд.

3. Сиккаи давраи шуравӣ. Тавре ки боло гуфтем дар байни сиккаҳои тармимшуда як сиккаи давраи шуравӣ низ ҳаст. Дар рӯи он арзишаш “1 копейка” ва дар поёнаш соли зарб – 1930 навишта шудааст. Ин навиштаҳо дар даруни нақши нимдоиравии иборат аз ду хушай гандуми дар поён бо ҳам васл шуда, ҷойгиранд. Дар пушти сикка дар марказ нишони (герб) давлати шуравӣ, дар зери он ихтисороти СССР ва дар гирди он ибораи “пролетарии всех стран соединяйтесь” ҷойгир аст. Ин намуд сиккаҳо аз омехтаи алюминий ва биринҷӣ (мис) сохта шудаанд. Миқдори онҳо хеле зиёд аст ва дар бозорҳои ауксионӣ ба фуруш бароварда мешаванд ва нархашон хеле арзон аст.

ТАСВИРҲО

Тасвири 1. Сиккаҳои мисии исломии асримиёнагии Осиёи Миёна, поккорӣ.

Тасвири 2. Сиккаҳои мисии исломии асримиёнагии Осиёи Миёна, баъди поккорӣ.

Тасвири 3. Сиккаҳои мисии Хуканд, давраи ҳукмронии Худоёрхон (1260-1275 / 1844-1858 ва 1282-1292 / 1865-1875.

Тасвири 4. Рӯйи сиккаҳои мисии Русияи подшоҳӣ пеш аз поккорӣ, “1 копейка”, 1819, 1827, 1829, 1830.

Тасвири 5. Рӯйи сиккаҳои мисии Русияи подшоҳӣ баъди поккорӣ, “1 копейка”, 1819, 1827, 1829, 1830.

Тасвири 6. Пушти сиккаҳои мисии Русияи подшоҳӣ баъди поккорӣ.

Тасвири 7. Сиккаҳои мисии Русияи подшоҳӣ, “1 копейка” с. 1819.

Тасвири 8. Сиккаи шуравӣ, “1 копейка”, с.1930.

Ҳамин тавр, натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки поккорӣ ва мустаҳкам намудани сиккаҳои мисӣ раванDEST бисёрмарҳилавӣ ва илмӣ асоснокшуда, ки риояи дақиқи талаботи методӣ ва технологиро талаб мекунад. Тадқиқоти гузаронидашуда собит намуд, ки истифодаи дурусти усулҳои кимиёвӣ ва механикӣ, аз ҷумла корбурди маҳлули 10% Трилион Б ва тозакунии марҳилавӣ бо асбобҳои махсус, имкон медиҳад занг ва ифлосҳои сатҳии сиккаҳо ба таври самаранок бартараф карда шаванд ва сохтори фулуз ҳифз гардад.

Ҳамзамон, татбиқи марҳилаи ниҳии таҳким бо истифода аз маҳлули параллоид (Paraloid B72) бо толуол ё атсетон ба устувории минбаъдаи сиккаҳо мусоидат намуда, онҳоро аз таъсири омилҳои муҳити зист ҳифз менамояд. Натиҷаҳои мушоҳидаҳо нишон доданд, ки пас аз анҷоми пурраи равандҳои тармим аксари сиккаҳо пурра аз занг тоза гардида, нишонаҳои коррозияи такрорӣ дар онҳо ба назар намерасад.

Таҳқиқоти нумизматикӣ инчунин имконият дод, ки мансубияти таърихӣ ва хронологии сиккаҳо муайян карда шавад. Маълум гардид, ки қисми асосии онҳо ба давраи Русияи подшоҳӣ (асрҳои XIX) ва сиккаҳои исломии Осиёи Миёна тааллуқ дошта, мавҷудияти онҳо аз рушди муносибатҳои тичоратӣ дар минтақа шаҳодат медиҳад.

Дар маҷмуъ, метавон хулоса намуд, ки усулҳои истифодашудаи поккорӣ ва таҳкими сиккаҳо самаранок буда, барои истифода дар амалияи осорхонавӣ мувофиқ мебошанд. Ин раванд на танҳо ба ҳифзи мероси фарҳангӣ мусоидат мекунад, балки барои таҳқиқоти минбаъдаи илмӣ дар соҳаҳои бостоншиносӣ ва сиккашиносӣ заминаи бозғатимод фароҳам меорад.

Адабиёт

1. Бобров Ю.Г. Основы реставрации и консервации произведений искусства. – М., 2008. – 608 с.
2. Бранди Ч. Теория реставрации. – М., 2011. – 168 с.
3. Гафуров Б. Тоҷикон. / Б. Гафуров. – Душанбе, 2008, – С. 611-618.
4. Ишанханов С.Х. Каталог монет Коканда XVIII-XIX вв. Ташкент, 1976, с. 12, № 55, табл. 4, № 13.
5. Кирьянов Н.П. Реставрация произведений станковой живописи. – М., 1990. – 176 с.
6. Оксенюк А.А. Материалы П. Д. Барановского о реставрации памятников Успенского монастыря в Александро-Восточном // Вестник сектора древнерусского искусства. – 2024. – № 1. – С. 152–156. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/materialy-p-d-baranovskogo-o-restavratsii-pamyatnikov-uspenskogo-monastyrya-v-aleksandrovo>. (дата обращения: 23.03.2025).
7. Описание и стоимость монеты 1 копейка 1828 г. КМ АМ. Николай I. Сузунский монетный двор. [Манбаи электронӣ]. – URL: <https://www.fcoins.ru/catalog/catalogrmp/catalogrmp18503.asp>
8. Ҳотамов Н., Довудӣ Д. ва диг. Таърихи халқӣ тоҷик. Душанбе, 2015. – С. 189.

9. Эмомалӣ Р. Суханронӣ дар маросими ифтитоҳи Осорхонаи миллии ва мулоқот бо зиёиёни кишвар, шаҳри Душанбе, 20-уми март соли 2013. (манбаи электронӣ). – URL: <http://president.tj/node/4130> (санаи муроҷиат: 20.03.2025).
10. Шарифзода, А. К. Новый монетный двор Саманидов / А. К. Шарифзода // Сообщения Национального музея Таджикистана. - Душанбе, №2. - 2017. - С. 167-172.

ПОКСОЗӢ ВА ТАҲКИМИ КОЛЛЕКСИЯИ СИККАҲОИ МИСӢ ДАР ОСОРХОНАИ МИЛЛӢ

Мақолаи мазкур ба баррасии вижагиҳои поккорӣ ва мустаҳкам намудани 26 (бисту шаш) адад сиккаҳои мисии Русияи подшоҳӣ ва сиккаҳои исломии асримиёнагӣ, ки дар фонди Осорхонаи миллии Тоҷикистон ҳифз ва нигоҳдорӣ мешаванд, бахшида шудааст. Дар шароити нигоҳдории дарозмуддат ин сиккаҳо ба таъсири омилҳои гуногуни муҳити зист, аз ҷумла намнокӣ, оксидшавӣ ва дигар равандҳои кимиёвӣ дучор гардида, қисман осеб дидаанд. Аз ин рӯ, масъалаи дуруст ба роҳ мондани раванди поккорӣ ва таҳкими онҳо аҳамияти муҳимми илмӣ ва амалӣ дорад. Муаллиф дар асоси дастурамалҳои соҳавӣ ва таҷрибаи амалии тармимгарӣ роҳҳои асосӣ ва илмӣ асоснокшудаи поксоzӣ ва таҳкими сиккаҳои мисиро муфасссал баён намудааст. Аз ҷумла, марҳилаҳои асосии тармим аз таҳқиқи аввалияи ҳолати фулуз, аксбардории пеш аз тармим, истифодаи маҳлулҳои кимиёвӣ барои бартараф намудани занг, то поксоzii механикӣ ва таҳкими ниҳони сатҳи сиккаҳо бо тартиби мантиқӣ шарҳ дода шудаанд. Ҳамзамон, дар мақола натиҷаҳои таҳқиқоти муфасссали нумизматикӣ, ки аз ҷониби мутахассисони шӯъбаи бостоншиносӣ ва сиккашиносии Осорхонаи миллии анҷом дода шудаанд, пешниҳод мегарданд. Ин таҳқиқот барои муайян намудани мансубияти таърихӣ, ҷуғрофӣ ва хронологии сиккаҳо мусоидат мекунад. Дар қисмати хотимавии мақола барои возеҳтар нишон додани самаранокии корҳои анҷомдодашуда аксҳои сиккаҳо пеш аз поккорӣ ва баъд аз анҷоми тармим оварда шудаанд, ки фарқиати ҳолати онҳо ва натиҷаи мусбати раванди тармимро равшан инъикос менамоянд.

Калидвожаҳо: Осорхонаи миллии, поккорӣ, таҳким, сикка, метал, таҳқиқ, асримиёнагӣ, Русияи подшоҳӣ.

ОЧИСТКА И КОНСЕРВАЦИЯ КОЛЛЕКЦИИ МЕДНЫХ МОНЕТ В НАЦИОНАЛЬНОМ МУЗЕЕ

Данная статья посвящена рассмотрению особенностей очистки и укрепления 26 (двадцати шести) медных монет Российской империи и исламских монет Средневековья, хранящихся в фондах Национального музея Республики Таджикистан. В условиях длительного хранения эти монеты подвергались воздействию различных факторов окружающей среды, включая влажность, процессы окисления и другие химические изменения, что привело к частичному ухудшению их состояния. В связи с этим вопросы правильной организации процессов очистки и укрепления приобретают важное научное и практическое значение. Автор на основе отраслевых методических рекомендаций и практического опыта реставрации подробно излагает основные и научно обоснованные методы очистки и укрепления медных монет. В частности, последовательно описаны этапы реставрации: от первичного анализа состояния металла и фотофиксации до проведения химической обработки для удаления коррозии, механической очистки и окончательного укрепления поверхности монет. Одновременно в статье представлены результаты детального нумизматического исследования, выполненного специалистами отдела археологии и нумизматики Национального музея. Данное исследование способствует определению исторической, географической и хронологической принадлежности монет. В заключительной части статьи для наглядной демонстрации эффективности проведённых работ приведены фотографии монет до и после очистки, что позволяет визуально оценить результаты реставрации и подтверждает её положительный эффект..

Ключевые слова: Национальный музей, очищение, фортификация, чеканка монет, металл, исследование, средневековье, царская Россия.

CLEANING AND CONSERVATION OF MEDNYKH MONET COLLECTION AND NATIONAL MUSEUM

This article is devoted to the analysis of the specific features of cleaning and conservation of 26 (twenty-six) copper coins of the Russian Empire and Islamic medieval coins preserved in the collections of the National Museum of the Republic of Tajikistan. Due to long-term storage, these coins have been exposed to various environmental factors, including humidity, oxidation processes, and other chemical influences, which have led to partial deterioration of their condition. Therefore, the proper organization of cleaning and conservation processes is of significant scientific and practical importance. Based on professional guidelines and practical restoration experience, the author presents the main scientifically grounded methods for cleaning and strengthening copper coins. In particular, the key stages of restoration are consistently

described: from the initial examination of the metal condition and photographic documentation to chemical treatment for corrosion removal, mechanical cleaning, and final surface consolidation. The article also includes the results of a detailed numismatic study conducted by specialists from the Department of Archaeology and Numismatics of the National Museum. This research contributes to identifying the historical, geographical, and chronological attribution of the coins. In the final section, photographs of the coins before and after cleaning are provided to clearly demonstrate the effectiveness of the restoration process, allowing for a visual assessment of the results and confirming its positive outcome.

Keywords: National Museum, purification, fortification, minting, metal, research, Middle Ages, Tsarist Russia.

Дар бораи муаллиф

Нисои Қуваталӣ

Унвонҷӯи кафедраи таърихи халқи тоҷик

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон

ба номи С. Айни

734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,

х. Рӯдакӣ, 121

E-mail: niso.safarova@list.ru

About the author

Nisoi Quvatali

*Applicant of the Department of history of the
tajik people*

Tajik State Pedagogical University named

after S. Ayni

734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,

Rudaki Ave., 121

E-mail: niso.safarova@list.ru

Об авторе

Нисои Қуватали

*Соискатель кафедры истории таджикского
народа*

Таджикский государственный

педагогический университета им. С. Айни

734003, Республика Таджикистан,

г. Душанбе, пр. Рудаки, 121

E-mail: niso.safarova@list.ru

ТАЪРИХИ ХУРОСОН ДАР АШЪОРИ ШОИРОНИ АСРИМИЁНАГӢ

*Маҳмадаминов М., Маҳмадаминов С.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

Мукаддима. Хуросон аз хиттаҳои пурнуфуз, ободтарин ва аз нахустин маконҳои сукувати тоҷикон-эронӣ ба шумор рафта, дар асрҳои миёна аз ҷумлаи бузургтарин марказҳои илмию фарҳангии дунёи он замон маҳсуб мегардид ва ҳазорон олимону шоирон аз қалби он буруз намуда, ба майдони илму адаб ворид гардиданд. Ин минтақа бо сабаби фарохнеъматӣ табиати пурҷозибаш ҷашми бадхоҳону ҳасудонро ба худ ҷалб намуд ва ҳамин буд, ки дар тӯли таърих мавриди таҳочҷуми бисёр қавмҳои бодиянишин гардид, гоҳеҳам харобу вайрона ва замони дигар, бо лутфу илтифоти аён ашроф ва мардуми бумии ин сарзамин-яъне тоҷикон аз нав ободон гашта, мавқеи сиёсӣ, иқтисодӣ ва илмию фарҳангияшро нигоҳ доштааст. Макдиси ҷуғрофинависи форс-тоҷик онро аз муҳимтарин сарзаминҳои ҷаҳон номида, зикр мекунад, ки ин ҷо “беш аз ҳама донишманд дорад, ҷойи некукорӣ ва маркази дониш... аст. ...мардуми неруманд, соҳиброӣ номдор, сарватманд, савордор, кишваргӯшо ва пирӯзманд дорад” [1, с. 378]. Дар “Ҳудуд-ул-олам” низ зикр ёфтааст, ки “ва ин ноҳияест бузург бо хостаи бисёр ва неъмате фарох... ноҳияест бо ҳавои дуруст ва мардумони бо таркиби қавӣ ва тандуруст” [36, с. 53]. Закариёи Қазвинӣ ҷуғрофидони қарни XIII бошад, дар асари машҳури худ “Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод” ин маконро “...аз беҳтарин сарзаминҳои Худо ва ободтарини пурбаракаттарини онҳо...” шумурда, ибраз доштааст, ки “шавқу рағбати онҳо (хуросониҳо-тоҷикҳо-С.М.) ба дину илм аз дигар (халқият-С.М.)-он бештар аст [22, с. 360].

Маводҳо ва усулҳои тадқиқот. Вожаи Хуросон калимаи форсии миёна ба ҳисоб меравад ва дар «Вожанома»-и Деххудо низ омадааст, ки “Хуросон” вожаи паҳлавӣ аст, ки дар мутуни кӯҳан ба маънии Машрик (Ховар) дар рӯ ба рӯи Мағриб (Бохтар) ба қор рафтааст ва дар манобеъҳои дигар низ Хуросон дар забони кӯҳани форсӣ ба маънии Ховарзамин мавриди истифода қарор гирифтааст. Дар Ғиёс-ул-луғот низ қайд шудааст, ки “Хуросон номи мулкест дар Эрон; ва дар асл ба маънии машрик аст. Чун вилояти Хуросон аз Форсу Ироқ ба тарафи машрик воқеъ аст, лиҳоз ба ин исм мавсум шуд” [17, с. 301]. Калимаи форсии Ховарзамин (форсӣ: خوارزم аст, низ “сарзамини шарқӣ” ки маънояш “(236-истилоҳи баробармафҳум истифода мешавад [37, с. 235 ҳамчун

Яке аз шоирони машҳури форс-тоҷик Фаҳриддин Асади Гургонӣ дар достони “Вис ва Ромин” ҳангоми муаррифии ин қаламрав вожаи “Хуросон”-ро паҳлавӣ (форсии миёна) номида, чунин меғуяд:

*Хушо ҷо ё бад-он шаҳри Хуросон,
Дар ӯ бошу ҷаҳонро меҳӯр осон.
Ба лафзи паҳлавӣ ҳар кас сарояд,
Хуросон он бувад к-аз вай хур ояд.
Хуросон паҳлавӣ бошад, хур омад,
Ироқу Порсро з-ӯ хур баромад.
Хуросонаст маънӣ хур оён,
Кучо з-ӯ хур барояд сӯи Эрон
Чи хуш ҷояст ва чи хуш обу хокаст,
Замину об ва хокаш ҳарсе покаст [32, с. 119].
Ин мисраъҳои шеърӣ дар ҷойи дигар ба таври зайл омадааст:
Хушо ҷо ё бару буми Хуросон,
Дар ӯ бошу ҷаҳонро меҳӯр осон.
Забони паҳлавӣ ҳар к-ӯ шиносад,
Хуросон он бувад к-аз вай хур осад.
“Хур осад” паҳлавӣ бошад “хур ояд”
Ироқу Порсро хур з-ӯ барояд.
Хуросонро бувад маъни хуроён,
Кучо аз вай хур ояд сӯи Эрон... [31, с. 176-177]*

Сардафтари адабиёти классискии форс-тоҷик Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ низ дар маснавии “Даврони офтоб” “Хуросон”-ро ҷойгоҳи баромадани Хуршед ва Ховарро ҷойи фуру шудани он номидааст:

*Меҳр дидам бомдодон чун битофт,
Аз Хуросон сӯйи Ховар меширофт.
Нимрӯзон бар сари мо баргузашт,
Чун ба Ховар шуд, зи мо нодида гашт [2, с. 344].*

Асади Тӯсӣ ҳам дар асари худ “Гаршоспнома” Хуросонро ҷойи баромадани офтоб баён доштааст:

*Сӯйи Ховар ояд падид ояд офтоб,
Ҳам отаи кунад ҷӯши тӯфон чу об [13, с. 29].*
Ё ҷойи дигар мефармояд:
*Бар мо фиканда нур, пас он гаҳ ба шумо бар,
Ҳар рӯз нахустин чу хур ояд зи Хуросон [16, с. 282].*

Ин гуфтаҳои шоиронро гуфтаҳои муаррихони асри миёнагӣ тақвият мебахшад. Чунончӣ, ҷуғрофидони машҳур Ёкути Ҳамавӣ мафҳуми Хуросонро баррасӣ намуда, чунин навиштааст: “Хӯр дар форсии дарӣ номи Хуршед, осон гуйё асл ва ҷойи шайъи аст» [21, с. 350-352]. Ҳофизи Абру таърихнигор ва ҷуғрофидони машҳури форс – тоҷик таъбири дигаре ба кор бурда ва Хуросонро “офтоб монанд” маънӣ намуда ва гуфтааст, ки “Баъзе гуфтаанд Хуросон, яъне ба осонӣ бихӯр ва бархе низ Хуросонро сарзамини нуронӣ ё тулуъ навиштаанд ва онро вожаи омехташуда аз лафзи “хӯр” ба маънии “хуршед” ва “осон” ба маънии Шарқ донистаанд” [35, с. 4]. Аҳмад ибни Юсуф Хоразмӣ низ дар асари худ «Мафотех-ул-улум» қайд намудааст, ки «Лафзи Хуросон дар луғат ба маънои Машрик, яъне ҷойи баромади Офтоб аст» [14, с. 111].

Аз барасии дидгоҳҳои ироашуда чунин бардошт мешавад, ки сурати дурусти вожаи Хуросон “Хуристон” (хур + истон, сарзамини тулуи Хуршед) будааст, ки бар асари дигаргунии замон ба Хуросон табдил шудааст. Эронӣни бостон ба сарзаминҳои Шарқ, ки ҷойгоҳи тулуи Хуршед будааст, Хуросон ё сарзамини тулуи Хуршед мегуфтаанд.

Бояд қайд намуд, ки аз ашъори шоирон метавон пайдо намуд, ки аксаран вожаи Хуросонро ба маънои Машрик ифода намудаанд. Аз ҷумла, Низоми Арузии Самарқандӣ шоир ва нависандаи машҳури форс-тоҷик Султон Алоуддини Ғурӣ (Ҷаҳонсӯз)-ро “Султони Машрик” [28, с. 136] унвон медиҳад. Асади Тӯсӣ низ дар асари машҳури худ “Гаршоспнома” ба ҷойи вожаи “Хуросон” бештаран “Ховар”-ро мавриди қорбурд қарор дода, он ҳам ба маънии Машрик дар муқобили Мағриб. Чунончӣ:

*Шаҳи Ховару хусрави Бохтар
Қаюмарраситухму Ҷамшедфар [13, с. 398]*
Ё ҷойи дигар мефармояд:
*Чу дар Бохтар ронд тир аз камин,
Занад бар нишона ба Ховарзамин. [13, с. 438]*

Дар баробари ин, Асадии Тӯсӣ си маротибаи дигар вожаи “Ховар”-ро мавриди истифода қарор додааст, ки аз баррасии онҳо низ метавон гуфт, ки ин калимаро ба маънои Машрик истифода бурдааст.

Муаррихони муосир низ вожаи Хуросонро форсӣ баён доштаанд ва маънояшро Машрик (Шарқ) хондаанд. Аз ҷумла, яке аз таърихнависони машҳур Лестринҷ дар китоби бузурги худ «Ҷуғрофияи таърихӣ сарзаминҳои Хилофати Шарқӣ» кӯшидааст, ки бо тақия ба навиштаҳои манбаъҳои асосии ҷуғрофиёӣ ба тасвири ин сарзаминҳо равшанӣ андозад. Ӯ дақиқкорона ин масъаларо баррасӣ намуда, қайд месозад, ки “Хуросон дар забони қадими форсӣ ба маънии Ховарзамин аст. Ин исм дар авоили қуруни вустой ба таври кулӣ бар тамоми иёлот (вилоят)-ҳои исломӣ, ки дар самти Ховар... воқеъ буданд, итлоқ мегардид ва бо ин тартиб тамоми билоди Мовароуннаҳрро дар шимолу ховарӣ (шарқ) ба истиснои Сиёстон ва Қаҳистон дар ҷануб шомил мегардид” [25, с. 408]. Донишманди шинохтаи Афғонистон М. Ғубор низ мисли дигарон таъкид намудааст, ки “Қалимаи Хуросон мураккаб аз исми “хур” яъне Офтоб буда ва билошакли мафҳуми Машрикро ифода мекунад” [18, с. 32].

Бояд гуфт, ки Хуросон сарзамини таърихӣ тоҷикнишин буда, дар даврони шоҳаншоҳии Сосонӣ номи суннатӣ ва ҳамагоние ба навоҳии воқеъ дар ҷаҳор рубъ Нишопур, Марв, Ҳирот ва Балх воқеъ дар кишварҳои кунунии Эрон, Афғонистон ва Туркманистон будааст. Сосонӣён сарзамини Эронро ба ҷаҳор бахш тақсим карда буданд, ки яке аз он бахшҳо Хуросон ба маънои “сарзамини тулуи хуршед” буд. Гарчанде ки Абулқосим

Фирдавсӣ низ дар “Шоҳнома”-и безаволи худ дар чандин маврид пеш аз давлати Сосониён вожаи “Хуросон”-ро истифода бурда бошад ҳам, лек ба чор қисм тақсим намудани Эронзамин ва як бахши онро Хуросон намуданро ба Хусрави Анӯшервон мутаалиқ доништа, бо назм чунин меорад:

*Шоҳаншоҳ донандагонро бихонд,
Суҳанҳои гетӣ саросар биронд.
Ҷаҳонро бубахшид бар чор баҳр,
В-аз ӯ номзад кард обод шаҳр.
Нахустин Хуросон аз он ёд кард,
Дили номдорон бад-ӯ шод кард...* [6, с. 358]

Абусаъид Гардезӣ дар “Зайну-л-ахбор” бошад, ба ҷаҳор бахш тақсим кардани Эронро ба Ардашери Бобакон асосгузори давлати Сосониён медонад [11, с. 72; 12, с. 66]. Саъолибӣ бар хилофи Гардезӣ, мисли Абулқосим Фирдавсӣ ин ҳаводисро ба замони Хусрави Анӯшервон марбут доништа, зикр мекунад, ки “Анӯшервон кишварро ҷаҳор бахш кард. Бахши нахуст Хуросон ва он ҷӣ аз Тахористон, Сиистон ва Балучистон ба он пайваста буд” [8, с. 306]. Гуфтаҳои Фирдавсӣ ва Саъолибӣ нисбат ба Гардезӣ дақиқ ба назар мерасад, зеро ки маҳз дар замони ҳукумати Анӯшервон давлати Ҳайтолиён барҳам дода шуда, бахши Хуросонии он ба ихтиёри Сосониён гузашт. Муаллифи “Таърихи Сиистон” низ, новобаста аз он, ки номи шоҳро зикр накарда ва ба ҷойи он истиллоҳи “бузургони олам”ро истифода бурда бошад ҳам, қайд мекунад, ки “ва ин ҷумларо бар ҷаҳор қисмат карданд: Хуросону Эрон ва Нимрӯзу Бохтар. Ҳар чи ҳадди Шимол аст, Бохтар гӯянд ва ҳар чи ҳадди Ҷануб аст, Нимрӯз гӯянд... ва ҳар чи ҳадди Шарқ аст, Хуросон гӯянд ва ҳар чи Мағриб аст, Эроншаҳр” [30, с. 32-33].

Аз сарчашмаҳои таърихӣ ва ашъори шоирони қуруни вустои маълум мегардад, ки Хуросони бузург шомили ҷаҳор бахши аслӣ буда, ҳар бахш ба номи фармонравои онҷо машҳур будааст. Ҳар кадом аз ин ҷаҳор бахшро як рубъ меномиданд. Абулқосим Фирдавсӣ ҳангоми зикри ҳаводисҳои таърихӣ марбут ба замони Сосониён Хуросонро шомили ҷаҳор бахш намудааст:

*Зи лашкар яке паҳлавон баргузид,
Ки солори марзи Хуросон сазид.
Хуросон бад-ӯ дод бо лашқаре
Нишопур бо Балху Марву Ҳарӣ* [5, с. 392].

Навиштаҳои муарриҳини асри миёнагӣ гуфтаҳои Фирдавсиро боз ҳам бештар собит менамод. Аз ҷумла, Ибни Фақеҳ дар асари машҳури худ “Ал-булдон” гуфтаҳои Балозурӣ, ҷуғрофиядони ҳамасри худро иқтибос оварда, менависад, ки “Хуросон ҷаҳор ҷузъ аст” [33, с. 15; 9, с. 22]. Ибни Хурдодбеҳ низ навиштааст, ки “Хуросонро ҷаҳор марзбон дар чор рубъ идора мекунад” [23, с.23]. Аз ин гуфтаҳо маълум аст, ки муаллиф мисли Абулқосими Фирдавсӣ Хуросони замони Сосониёнро дар назар дорад, зеро ки марзбон унвоне буд, ки дар замони Сосониён ба ҳокимони вилоят дода мешуд. Ба навиштаи Гардезӣ, Ардашер Хуросонро ҷаҳор бахш кард, ҳар якеро марзбоне гузошт: яке Шоҳҷаҳон (Марви Шойгон) ва дигар Балху Тахористон, сеюм Ҳироту Пушангу Бодғис ва ҷаҳорум Мовароуннаҳр [11, с. 72; 12, с. 66]. Саъолибӣ низ Хуросонро шомили ҷаҳор бахш ва мансуб ба замони Сосониён медонад” [8, с. 249]. Айнан ҳамин бахшҳои Хуросонро муҳаққиқи эронӣ Абулқосим Тамарӣ дар китоби “Ҷуғрофиёи таърихӣ Хуросон аз назари ҷаҳонгардон” ва доктор Соҳибназар Муродӣ дар китоби “Тоҷикони Хуросон: таърих, фарҳанг ва сарнавишт” зикр кардаанд [7, с. 2; 19, с. 476]. Лестренҷ низ ба монанди дигарон Хуросонро аз ҷаҳор бахш гуфта, қайд мекунад, ки “Хуросон дар давраи аъроб... ба ҷаҳор рубъе ба номи яке аз ҷаҳор шаҳри бузурге... аз Нишопур, Марв, Ҳирот ва Балх хонда мешуд” [25, с. 408]. Доктор Ҷовид низ навиштааст, ки Хуросон аз ҷаҳор рубъ иборат буд [20, с. 125]. Яке аз шаҳрҳои машҳури Хуросон маҳз Нишопур аст, ки дар замони Сосониён бунёд ёфтааст. Шаҳр дорои ибодатгоҳи зардуштӣ буда, дар он шумораи зиёди мубадони ва сарлашқарону сарбозон зиндагӣ мекарданд [27, с. 326].

Доир ба Хуросони замони Сосониён дар ашъори Абулқосими Фирдавсӣ зиёд гуфта шудааст, ки овардани он ҳамаро зарур намешуморем. Бояд гуфт, ки аз нахустин қарнҳои баъд аз ислом, ба хусус дар даврони Хилофати Аббосиён Хуросон ба яке аз марказҳои муҳими сиёсӣ ва фарҳангӣ дар ҷаҳони ислом табдил шуд. Бо ташкилҳои ҳукуматҳои мустақил дар ин минтақа, ба мисли Тоҳириён, Сафғориён ва Сомониён бар ин аҳаммият афзуда шуд. Хусусан, замони Сомониён давраи равнақу инкишофи Хуросон бузург буд, ки

хатто вилоёти Мовароуннаҳр ва Хоразмро тобеи ҷуғрофиёи он намуда буданд. Ин нуктаро аз ашъори шоирони форс-тоҷик низ метавон пай бурд. Чунончӣ, Одам-уш-шуарро Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ зодаи даврони давлати мутамаркази Сомониён аст, дар ашъори рангини дилангези худ дар чандин байтҳо, амири Сомониро на амири Мовароуннаҳр, балки чун амири Хуросон гуфтааст:

*Имрӯз ба ҳар ҳоле Бағдод Бухорост,
Куҷо мири Хуросон аст, тирӯзӣ он ҷост... [3, с. 10]
...Бидод мири Хуросон-ш чил ҳазор дирам,
Дар ӯ фузунӣ якнанҷи мири Мокон буд. [2, с. 78; 3, с. 20]*

Новобаста аз он ки худӣ ӯ дар Мовароуннаҳр шеър эҷод менамуд ва ончоро зист ихтиёр карда буд, лек дар ашъори хеш бошад, худро шоири Хуросон меҳонад:

*Шуд он замон, ки шеъраш ҳама ҷаҳон бишнуфт,
Шуд он замона, ки ӯ шоири Хуросон буд! [2, с. 78; 15, с. 155]
Манучехрии Домғонӣ низ Рӯдакиро шоири Хуросон мегӯяд:
Дар Хуросон Бӯшуайбу Бузар, он Турки Кишӣ
В-он Сабури Порсӣ в-он Рӯдакии чангзан [26, с. 249].*

Бо вучуди ҳудуди васеъ доштани Мовароуннаҳр, аз ин мисраҳои шеъри пайдост, ки аксаран ин қаламравро шомили Хуросони Бузург доништаанд. Ҷуғрофидони асрҳои IX-X ибни Фақеҳ дар асари худ “Ал-булдон” баҳши чоруми Хуросонро Мовароуннаҳр ва шаҳрҳои тобеи он медонад [9, с. 22; 33, с. 15]. Ибни Хурдодбех ва Саолибӣ низ айнан ин чизро нигошта, Мовароуннаҳрро ҷузъе аз Хуросони Бузург нигоштааст [8, с. 249; 23, с. 23]. Шояд ворида намудани Мовароуннаҳр чун ҷузъи Хуросон аз он сабаб бошад, ки дар ин давра Мовароуннаҳру Хуросон тобеи як давлат, яъне Сомониён буданд. Бесабаб нест, ки муаррихи ҳамин давра Абубакри Наршахӣ дар асари худ “Таърихи Бухоро” амирони Сомониро ибтидо амири Мовароуннаҳр ва пас аз тобеи онон шудани Хуросон амири Хуросон хондааст [4, с. 80]. Ибни Ҳавқал низ дар асари худ “Сурату-л-арз” новобаста аз он ки амирони сомонӣ дар Мовароуннаҳр фармонфармой мекарданд, Сомониёнро давлати Хуросон зикр намудааст [24, с. 200; 34, с. 140]. Низомӣ Арузии Самарқандӣ низ дар асари насрии худ “Чор мақола” амирони Сомониро амири Хуросон мегуяд [28, с. 47].

Рӯдакӣ дар шеъри дигараш тавсифи амири Сомониён намуда, ононро “шоҳи мулуки ҷаҳон” меҳонад ва ба туфайли онҳо соҳиби неъмат гаштаниро васф мекунад:

*Як саф мирони Балғамӣ биништа
Як саф ҳурруну Пирсолиҳи Деҳқон
Хусрав бар тахти пешгоҳ ништа
Шоҳи мулуки ҷаҳон – амири Хуросон [2, с. 143].
Имрӯз ба иқболи ту, ай мири Хуросон,
Ҳам неъмату ҳам рӯйи нақӯ дорам васнод [2, с. 253].*

Ин мисраҳои шеърӣ аз бузургии ҳокимони Хуросон, яъне амирони Сомонӣ далолат намуда, чи қадар муқтадиру пуриқтидор ва ба илму дониш таваҷҷуҳ доштани ононро нишон медиҳад.

Муаллифи “Таърихи Нишопур” доир ба шаҳрҳои Хуросон маълумот дода, аз ҳазрати Алӣ (к) ривоят меорад, ки дар он Бухорову Самарқанд низ чун шаҳрҳои Хуросон зикр шудааст: “Ба дурусти ки Худойро ба Хуросон шаҳре аст, ки онро Марв гуянд... Бар ҳар даре аз дарҳои он малаке шамшер кашида дафъ мекунад аз он шаҳр балоро то рӯзи қиёми соат ва ба дурустӣ ки Худойро ба Хуросон шаҳре аст онро Толиқон гуянд, чи ганҷҳост дар он шаҳр... ва ба дурусти кӣ Худойро ба Хуросон шаҳре аст, ки онро Шош гуянд... Ба дурусти кӣ Худойро ба Хуросон шаҳре аст, ки онро Бухоро гуянд... Ва ба дурусти кӣ Худойи таъолоро ба Хуросон шаҳре аст онро Самарқанд гуянд” [10, с. 65].

Дар охири қарни X, вуруди густурдаи туркон ба қаламрави Хуросон оғоз мешавад ва тавассути онон сулолаи маърифатноки Сомониён аз байн бурда шуда, худӣ биёбонгардон ҳоким мешаванд. Носири Хусрав дар ашъори худ аз ин таассуф хурда, бо ашъори дилангези худ чунин мефармояд:

*Хуросон ҷои дунон гашт, гунҷад
Ба як хона-дарун озода бо дун?
Надонад ҳолу кори ман ҷуз он кас,
Ки кунанд аз хона берун.
Ҳамоно ҳашии Эзид бар Хуросон
Бар ин дунон биборидаст гардун*

*Ки авбоше ҳаме бехону бемон
Дар ӯ имрӯз хон гаштанду хотун [29, с. 252].*

Дар ин мисраҳои шеърӣ, Носири Хусрав турконро чун халқи паст, поин, авбош хитоб карда ва тоҷиконро озода, наҷиб баён дошта, таассуф меҳурад, ки дар Хуросон ин ду халқ якҷо гардиданд ва рӯзгор ба ин авбошон иқбол бахшида, онҳоро ҳоким гардонидаст.

Авҳадуддин Анварӣ яке аз қасидасарои машҳури ҳамин давра низ аз вазъи нобасомони мардум ва сарзамини Хуросон нигошта, чунин мефармояд:

*Қиссаи аҳли Хуросон бишунав аз сари лутф,
Чун шунидӣ, зи сари лутф бар эшон бинигар.
Ин дилафгор ҷигарсӯхтагон мегӯянд,
К-эӣ дили давлату динро зи ту шодиву зафар,
Хабарат ҳаст, к-аз ин зеру забар шум гузон
Нест як тан зи Хуросон, ки нашуд зеру забар?
Хабарат ҳаст, ки аз ҳар чи дар ӯ хайре буд,
Дар ҳама Эрон имрӯз намондаст асар?
Бар бузургони Хуросон шуда хурдон солор,
Бар каримони ҷаҳон гашта лаимон меҳтар... [15, с. 43].*

Воқеан, пас аз шикасти Сомониён ва баъдтар воридшавии қавмҳои турк сарзамини бихиштосои Хуросон то ба андозае рӯ ба харобӣ ниҳод ва шоир зикр мекунад, ки ҳар чи дар ин макон некию фаровонӣ буд, аз он асаре намондааст ва ба бузургон, яъне онҳое, ки соҳиби донишу маърифат буданд, имрӯз кучманчиёну дур аз илму дониш ҳукумат мекунанд. Дар воқеъ, “тамаддуни тоҷику форс... бо сабаби ҷангҳои пайдарҳами туркҳо ва муғулҳо, ки дар давоми асрҳои XI-XV ...Хуросонро фаро гирифтанд, ба таназзул дучор гардид” [38, с.236].

Ҳамин аст, ки Манучехрии Домғонӣ дар ашъори худ Рӯдакию Шаҳиди Балхиро “ҳакимони Хуросон” номида, онҳоро бо шоирони замони худ чунин қиёс мекунад:

*Аз ҳакимони Хуросон ку Шаҳиду Рӯдакӣ,
Бӯшақурии Балхию булфатҳи Бустӣ, ҳоказо?
Гӯ, биёеда бубинед ин “шариф айёмро”,
То кунад ҳар к-аз шуморо шоирӣ кардан киро.
Рӯзгоре, к-ин ҳакимону суҳангӯён буданд,
Буд ҳар якро ба ёри нағз гуфтан иштиҳо
Дар ин айёми мо бозори хазл асту фусӯс,
Кор Бӯбақри Рубобӣ дораду танзи Ҷуҳо... [26, с. 277].*

Аз ин мисраҳҳои шеърӣ низ метавон пай бурд, ки шоирони замони Сомониён нисбат ба давраи Ғазнавиёну Қарахониён хело бехтар шеър эҷод намуда, ҳатто Манучехрӣ бо киноя инро ба қалам кашидааст. Дар ҳақиқат ҳам, дар замони Сомониён шоирон озод буда, шеърҳои мазмуни баландоштаро эҷод менамуданд ва дар давраҳои баъдӣ бошад, дар шеърҳо бештар тавсифу ситоиши шоҳон дарҷ ёфтааст, аҳаммияти онҳоро камъятибор гардонидаст.

Афшор М. дар яке аз шеърҳои худ тавсифи забони порсӣ ва илму маърифати Хуросон намуда, чунин мегӯяд:

*Дарӣ андар Хуросон парвариши ёфт,
Ки будӣ то ба Чин шарқу шимолаш.
Хуросони калон, к-он рӯз мебуд,
Хуросони кунунӣ аз маҳолаш.
Араб бо форс буд ҳамсоя, овард
Дариго форсӣ андар маҳолаш.
Вагарна порсӣ буд он забоне,
Ки бо Доро бишуд гоҳи заволаш.
Дарӣ ин лаҳҷаи аҳли Хуросон,
Ҳаметобид хуросо ҷамолаш.
Самарқанду Бухоро буд аз оғоз,
Мақарри шоирони пурҷалолаш.
Дар он ҷо Рӯдакӣ бо созу овоз,
Фароз овард то авҷи ҳилолаш.
Сипас дарбори худ дар Ғазнӣ овард,
Дар он ҷо бурд то ҳадди камолаш,
Чу бутгар лӯбатосо Унсурӣ сохт,
Ба сунъи шеър зулфу хатти холаш.*

*Ба хилъат Фарруҳӣ он гаҳ биафзуд.
Ба таширфи адаб фарру ҷамолаш.
Ҳамон ҷо низ Фирдавсӣ пай афканд,
Яке коҳиб баланди безаволаш.
Саной, Мавлавӣ бо Шайх Аттор,
Бад-ӯ омӯхтанд ирфону ҳолаш....
Бад – ин сон нозанин омад ба Шероз,
Ки то Саъдӣ кашад ноз аз ҷамолаш.
Аз он пас чун арӯсе гашт дилбар,
Ки Ҳофиз ком бигирфт аз висолаш.
Сипас аз роҳи Кобул рафт бар Ҳинд,
Ба ҳамроҳ Соибӣ нозукхаёлаш.
Пазиро шуд чун аз бори Деҳлӣ,
Чунон чун буд ӯ шоёни ҳолаш.
Чу машишота Калиму Бедил он ҷо,
Биафзуданд бар ҳусну ҷамолаш...
[39, с.154-155]*

Натича. Аз баррасии дигоҳи ирошуда метавон гуфт, ки Хуросон аз муҳимтарину ободтарин ва аз марказҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ ва илмӣ фарҳангии ниёғони мо ба шумор мерафт. Ашъори шоирони асри миёнагии форс-тоҷик ва манобеи таърихию ҷуғрофӣ далолат аз он мекунад, ки “Хуросон” вожаи паҳлавӣ (форсии миёна) буда, дар замони империяи Сосониён ба сарзаминҳои дар Шарқбудаи он итлоқ мешуд ва аз чор қисмати асосӣ: Балх, Марв, Ҳирот ва Нишопур иборат буд. Шукӯҳу шаҳомати он дар замони Сомониён ба авҷи худ расида, пас аз заволи он ҷуғрофиёи сиёсӣ он низ маҳдуд мешавад. Воқеан, Хуросон аз сарзаминҳоест, ки даҳхову садҳо шоиронро парвариш дода, шеърӣ порсӣ-тоҷикиро оламшумул намудааст.

Хулоса. Ҳамин тариқ, аз ашъори шоирони форс-тоҷик метавон гуфт, ки Хуросон яке аз вилоятҳои тоҷикнишин ва маркази ташаккули илму адаби форс-тоҷик буда, сарзамини пурнеъмат ба шумор мерафт. Дар тӯли қарнҳо ва масири пурталотуми таърих Хуросону Мовароуннаҳр борҳо ба таҳҷуми истиллогарону ғосибон ва бегонагонӣ биёбонгард рӯ ба рӯ шуда, ба харобазору вайрона табдил ёфта, мардуми он ба зулму ситам ва бедодгарӣ дучор мегаштанд ва баъзан вақт бошад, аз ҷониби ҳукамои одил, хусусан вазирони номдору некманиши тоҷик идора гашта, ободу пешрафт мегардид. Ин минтақаи аслии тоҷикнишин, бо ҷабру зулми таърих ва бо амри тақдир ба қисматҳои мухталиф ҷудо шуда, айни замон дар ҳудуди он чанд давлат қарор дорад.

Шоирони асри миёнагӣ дар ашъори худ васфи таъриху фарҳанги ин минтақа намуда, то андозае ба вазъи ҷуғрофию сиёсӣ ва илмӣ он равшанӣ андохтаанд. Аз ин рӯ, ашъори ононро метавон ҳамчун сарчашмаи муҳими таърихӣ мавриди омӯзиш ва таҳлилу баррасӣ қарор дод.

Адабиёт

1. Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Мақдисӣ, Аҳсану-л-тақосим фи маърифату-л-қолим, тарҷумаи Алинақӣ Манзавӣ, ҷони аввал, баҳии дувум // Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Мақдисӣ. -Техрон: Амир Кабир, 1361. - 810 с.
2. Абӯабдуллоҳи, Рӯдакӣ Ашъор / Рӯдакӣ Абӯабдуллоҳи. - Душанбе: Адиб, 2007. - 416 с.
3. Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ Шеърҳо, мураттибон Расулиён Қ., Мӯсоев А. / Рӯдакӣ Абӯабдуллоҳи. - Душанбе: Адиб, 2007. - 84 с.
4. Абӯбакр Муҳаммад ибни Ҷаъфар Наршахӣ, Таърихи Бухоро. / Абӯбакр Муҳаммад ибни Ҷаъфар. - Душанбе: Дониш, 1979. - 120 с.
5. Абулқосим Фирдавсӣ, Шоҳнома, ҷилди 9, -Душанбе: Адиб, 2009, -480 с.
6. Абулқосим. Фирдавсӣ. Шоҳнома. ҷилди 8. / А. Фирдавсӣ. - Душанбе: Адиб, 2009. - 480 с.
7. Абулқосим. Т. Ҷуғрофиёи таърихӣ Хуросон аз назари ҷаҳонгардон, / Т. Абулқосим. - Техрон: Шурои марказии Эрон, 1348. - 213 с.
8. Абӯмансур Абдулмалик ибни Муҳаммади Саолибии Нишопурӣ, Ғура-ус-сияр (Шоҳнома) / Абӯмансур Абдулмалик ибни Муҳаммади Саолибии Нишопурӣ. - Душанбе: Бухоро, 2014. - 444 с.
9. Абубакр Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Исҳоқи Ҳамадонӣ (Ибни Фақеҳ, Тарҷумаи мухтасари Ал-булдон: баҳии марбут ба Эрон, тарҷумаи Муҳаммад Ризо Ҳакимӣ, нусхаи электронӣ аз сайти www.ghaemiyeh.com.
10. Абуабдуллоҳ Ҳокими Нишопурӣ, Таърихи Нишопур, тарҷумаи Муҳаммад Ҳусайн Халифаи Нишопурӣ, муқаддима, тасҳеҳ ва таълиқот Муҳаммадризо Шаффеъӣ Кадканӣ, Ҷ. 1, 1375. - 411 с.
11. Абусаид Гардезӣ, Зайну-л-аҳбор, -Д.: Бухоро, 2014. - 416 с.
12. Абусаид Гардезӣ, Зайну-л-аҳбор, ба тасҳеҳи Абдулҳай Ҳабибӣ, 1323. - 733 с.
13. Асади Тӯсӣ, Гаршоснома / Тӯсӣ Асади. - Душанбе: Адиб, 2011. - 480 с.
14. Аҳмад ибни Юсуф Хоразмӣ, Мафотех-ул-улум, тарҷумаи Ҳусайн Х., -Техрон: илмӣ ва фарҳангӣ, ҷони 2, 1362.
15. Авҳадуддин, Анварӣ. Мунтахаби девон. Аз силсилаи Ҳафтахтар. Ҷилди 2. / Анварӣ Авҳадуддин. - Душанбе, Адиб, 2022, 352 с.
16. Бертелс, Е.Э. Таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ, тарҷумаи Сируси Эзадӣ, к.16 / Е.Э. Бертелс. -Душанбе: Эр-граф, 2015. - 584 с.
17. Ғиёсуддин Муҳаммад, Ғиёс-ул-лугот, -Душанбе: Адиб, 1988, матни электронӣ аз сайти kitobkhon-net, 480 с.
18. Ғубор, М. Хуросон / М. Ғубор. - Кобул: Ориёно, 1326, 48 с.
19. Доктор, Соҳибназар Муродӣ, Тоҷикони Хуросон: таърих, фарҳанг ва сарнавишт, ҷ.1. / Муродӣ Соҳибназар Доктор - Маиҳад: интишороти Бадахшон, 1403. - 776 с.
20. Доктор, Ҷовид, Рисолаи Авесто, дафтари аввал:ҷуғрофияи таърихи Ориёно, Хуросон ва Афғонистон / Ҷовид Доктор. -Техрон, 1999. - 364 с.
21. Ёқутӣ, Ҳамавӣ, Маҷмау-л-булдон / Ҳамавӣ Ёқутӣ. - Бейрут, 1399 ҳ.қ., 1979. - 420 с.
22. Закарийёи Қазвинӣ, Осору-л-билод ва аҳбору-л-ибод / Қазвинӣ Закарийёи. - Хуҷанд: Меъроҷ, 2018. - 648 с.

23. Ибни, Хурдодбех, Масолик ва мамолик, тарҷумаи Саъид Хокарнад / Хурдодбех Ибни. - Техрон: Мероси милал, 1371. - 232 с.
24. Ибни Ҳавқал, Эрон дар Сура-ул-арз (Сафарнома), тарҷума ва тавзеҳи Доктар Чаъфар Шиир / Ҳавқал Ибни. - Техрон: Амир Кабир, 1366, - 402 с.
25. Лестринч, Чугрофияи таърихӣ сарзаминҳои Хилофати Шарқӣ, тарҷумаи Муҳаммад Ирфон / Г. Лестринч. - Техрон: Иронмехр, 1386, 610 с.
26. Манучехри Домгонӣ, Дар партави Хуриед (мунтахаби ашъори шоирони нимаи аввали асри XI), таҳияи Мирзо М. ва Шарофова М. / Манучехри Домгонӣ. - Душанбе: Адиб, 2011. - 480 с.
27. Маликфаридун, Р. Таҳаввулоту шаҳрсозӣю шаҳрдорӣ дар аҳди Сосониён: таҷриба ва сабақҳо / Р. Маликфаридун, Х. Нурова. - Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ, №5 (118), 358 с.
28. Низомӣ, Арузии Самарқандӣ, Чаҳор мақола, таҳия ва тавзеҳи Фаҳриддин Насриддинов / Самарқандӣ Арузии Низомӣ. - Хуҷанд: Ношир, 2015, 192 с.
29. Носири, Хусрав Девони Ашъор / Хусрав Носири. - Душанбе: Адиб, 2010. - 480 с.
30. Таърихи Систон, таҳияи матн, тавзеҳот ва феҳристҳо аз Имомов М., ва Абдусаттор А. - Душанбе: Бухоро, 2014. - 352 с.
31. Фаҳруддин Асади Гургонӣ, Вис ва Ромин, бо тасҳеҳи Малағӣ А.Т. ва Александр А.Г., зеро таҳрири Камол Айнӣ / Гургонӣ Асади Фаҳруддин Асади Гургонӣ. - Техрон: Интишороти фарҳангии Эрон, 1349 (1970 мелодӣ), 562 с.
32. Фаҳруддин Асади Гургонӣ, Вис ва Ромин, ба эҳтимоми Соҳиб Мавсуф / Асади Фаҳруддин. - Калкута, 1971. - 548 с.
33. Хуросон: Мероси авлодӣ - Душанбе: Сарвар, 1991, 24 с.
34. Ҳудуд-ул-олам, Ибни Ҳавқал Сура-ул-арз, Муҳаммад Обиди Иршод Чаҳорбоғи гулҳо, таҳияи Зариф Шариф. - Душанбе, 2008. 212 с.
35. Ҳофиз, Абу Чугрофияи таърихӣ Хуросон, мусахҳеҳ Ғуломризо Вараҳром, интишороти бунёди фарҳангии эрон, ҷони аввал, 1380. - 164 с.
36. Ҳудуд-ул-олам - Душанбе: Бухоро, 2014. - 588 с.
37. Элтон Л. Таърихи сиёсӣ ва иҷтимоӣ Хуросон, тарҷумаи Масъуд Раҷабниё / Л. Элтон. - Техрон: бидуни соли нашр, 418 с.
38. Абдурахмонов, З. Мавқеи тамаддуни тоҷику форс дар системаи тамаддуни ҷаҳонӣ / З. Абдурахмонов, Ю. Саидасанов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ, №1 (108) 2024 С. 234-239.
39. Ҳоҷаев, Д. Забони тоҷикӣ / Д. Ҳоҷаев, Ф. Зикриёев, А. Муллохонов. - Душанбе: Собириён, 2007. - 160 с.

ТАЪРИХИ ХУРОСОН ДАР АШЪОРИ ШОИРОНИ АСРИМИЁНАГӢ

Хуросон яке аз сарзаминҳои таърихӣ ва аз бузургтарин марокизи илму фарҳанги тоҷикон буда, бо офаридаҳои беназир ва олимону донишмандони пуркор ба тамаддуни башарӣ хизмати арзишманде намудааст. Шаҳрҳои ободу шукуфон ва аз пешрафттарин шаҳрҳои қуруни вусто дар ҷаҳони онвақта ба шумор мерафт. Ин сарзамини бихиштсифот, бинобар ободию фароҳӣ ва пурнәматӣ дар масири ҷаҳонӣ таърих мавриди ҳуҷуми қавму қабоили саҳронишини турку муғул қарор гирифта, маҳдудааш ҳамвора қоҳиш ё васеъ мегардид. Аз замони таъсиси Хилофати Аббосиён, пасон Тоҳириёну Сафориёну Сомониён то ҳамаҷониби ваҳшиёнаи муғул ин манотик рушду нумӯ қарда, ба асоситарин марказҳои илмӣю фарҳангӣ тоҷикон мубаддал шуд. Аксар шоироне, ки дар ин ҷо сукунат ихтиёр намудаанд, васфи ин сарзамини таърихӣ намуда, аз он болидаанд. Махсусан, аз пешрафту ободии ин қаламрав зикр намуда, пас аз сукути Сомониён ва омадани турктабборон шиква аз ҷарҳи гардун намудаанд, ки бегонагонӣ беилму дониш ҳокими Хуросон гардидаанд. Дар ин мақола низ бо истифода аз муҳимтарин манобеи таърихӣю ҷуғрофӣ ва ашъори шоирон асли мафҳуми пайдоиши вожаи Хуросон ва ҳудуди таърихӣ он мавриди тадқиқ қарор гирифтааст.

Калидвожаҳо: Хуросон, мафҳум, ҷуғрофия, манобеъ, сарзамин, вожа, муаррихон, тоҷикнишин, Машрик, ҳудуд, минтақа, марказ, бахш.

ИСТОРИЯ ХОРАСАНА В СТИХАХ ПОЭТОВ

Хорасан — одна из исторических земель и один из крупнейших центров науки и культуры таджиков, оказавшая ценную услугу человеческой цивилизации своими уникальными творениями и трудолюбивыми учеными. Его города были процветающими и считались в то время одними из самых развитых городов мира. Эта райская земля, благодаря своему процветанию, простору и изобилию, в бурном ходе истории подвергалась нападениям тюрко-монгольских кочевых народов и племен, а ее границы постоянно сокращались или расширялись. С момента основания Аббасидского халифата, затем тахиров, саффариёв, соманцев и до варварского нашествия монголов эти области развивались и стали главными научными и культурными центрами таджиков. Многие поэты, решившие поселиться здесь, восхваляли эту историческую землю и вдохновлялись ею. В частности, они упоминали о прогрессе и процветании этой территории, а после падения Саманидов и прихода тюркских племен жаловались на то, что правителями Хорасана стали необразованными иностранцами. В данной статье с использованием важнейших историко-географических источников изучены происхождение и происхождение слова Хорасан, его исторические границы.

Ключевые слова: Хорасан, концепция, география, ресурсы, земля, лексика, историки, таджики, Машрик, территория, регион, центр, сектор.

THE HISTORY OF KHORASAN IN THE POEMS OF POETS

Khorasan is one of the historical lands and one of the biggest centers of science and culture of Tajiks, and it has provided valuable service to human civilization with its unique creations and hard-working scientists. Its cities were prosperous and considered to be among the most developed cities in the world at that time. This paradise land, due to its prosperity, spaciousness and abundance, in the turbulent course of history was attacked by Turko-Mongol nomadic peoples and tribes, and its boundaries were constantly reduced or expanded. Since the establishment of the Abbasid Caliphate, then the Tahirians, Saffarians, and Somanians, until the barbaric invasion of the Mongols, these areas developed and became the main scientific and cultural centers of the Tajiks. Many poets who have chosen to settle here have praised this historic land and have been inspired by it. In particular, they mentioned the progress and prosperity of this territory, and after the fall of the Samanids and the arrival of the Turkic tribes, they complained about the fact that uneducated foreigners had become the rulers of Khorasan. In this article, using the most important historical, geographical and poems of poets sources, the origin and origin of the word Khurasan and its historical boundaries were studied, and based on the comparison of various sources and scientific literature, the meaning and origin of the word and the historical geography of Khurasan were determined.

Keywords: Khurasan, concept, geography, resources, land, vocabulary, historians, Tajiks, Mashriq, territory, region, center, sector.

Дар бораи муаллифон

*Маҳмадаминов Муҳаммадлатиф Қудусович
Унвонҷӯи кафедраи таърихи нав ва навини
кишварҳо*

*Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 17*

E-mail: saidm1998@mail.ru

*Маҳмадаминов Самандар Қудусович
Унвонҷӯи кафедраи таърихнигорӣ ва
архивишиносӣ*

*Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 17*

Об авторах

*Махмадаминов Мухаммадлатиф Кудусович
Соискатель кафедры новой истории и
новейшего зарубежья*

*Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки 17*

E-mail: saidm1998@mail.ru

*Махмадаминов Самандар Кудусович
Соискатель кафедры историографии и
архивоведения*

*Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки 17*

About the authors

*Makhmadaminov Mukhammadlatif Kudusovich
Applicant for the Department of Modern
History and Contemporary Abroad*

*Tajik National University
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave. 17*

E-mail: saidm1998@mail.ru

*Makhmadaminov Samandar Kudusovich
Applicant, Department of Historiography and
Archival Science*

*Tajik National University
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave. 17*

**МЕТОДОЛОГИЯ ИСТОРИОГРАФИИ ИСТОРИИ СОТРУДНИЧЕСТВА РФ И РТ
В КОНЦЕ XX-НАЧАЛЕ XXI ВВ****Камолова Г. Н.***Российско-Таджикский (Славянский) университет*

В годы независимости, на фоне активного процесса суверенизации национальных историографий как в Российской Федерации, так и в Республике Таджикистан, значительно возрос интерес исследователей к изучению истории двусторонних отношений. В результате появился обширный массив научных публикаций, включающий монографии, диссертационные исследования, коллективные труды и многочисленные статьи, посвящённые различным аспектам взаимодействия двух государств и народов. Несмотря на то что отдельные направления российско-таджикского сотрудничества до сих пор остаются недостаточно изученными, в целом исследователями накоплен значительный научный материал, позволяющий более глубоко осмыслить историю этих отношений.

Проведённый историографический и источниковедческий анализ свидетельствует о том, что современные исследователи опираются на широкий круг документов нового и новейшего времени, хранящихся в архивах Российской Федерации, Республики Таджикистан, а также других государств СНГ. Особую ценность представляют научные работы, опубликованные после распада СССР, в которых рассматриваются как общие страницы исторического развития бывших советских республик, так и особенности исторического пути каждой из них в отдельности. Именно эти исследования позволяют проследить эволюцию взаимоотношений двух стран в условиях новых политических реалий.

Следует отметить, что большинство работ по данной тематике построено на основе традиционных принципов исторического исследования. В первую очередь это касается принципа историзма, который предполагает рассмотрение событий в их конкретно-историческом развитии и взаимосвязи. На практике исследователи чаще всего используют проблемно-хронологический и историко-хронологический подходы, позволяющие последовательно реконструировать ход исторических событий в соответствии с устоявшимися традициями российской и таджикской исторической науки.

Анализ историографии сотрудничества Российской Федерации и Республики Таджикистан в сфере науки, образования и культуры показывает, что учёными активно применялись практически все основные методы исторического исследования. Среди них следует выделить историко-генетический, историко-сравнительный, историко-типологический, системный методы, а также методы диахронического анализа и исторической периодизации. Вместе с тем обращает на себя внимание тот факт, что в большинстве публикаций данные методологические инструменты используются преимущественно на практическом уровне и редко становятся предметом самостоятельного теоретического осмысления. Как правило, авторы ограничиваются ссылками на общепринятый принцип историзма, тогда как концептуальная база исследований нередко продолжает опираться на подходы, сложившиеся ещё в советский период, включая отдельные положения ленинской концепции исторического развития.

Среди наиболее востребованных исследовательских подходов особое место занимает историко-генетический метод. Его значение определяется тем, что он позволяет выявлять происхождение исторических явлений, прослеживать их развитие и определять основные этапы трансформации. Именно этот метод получил широкое распространение при изучении истории культурных связей Таджикистана как с Российской Федерацией, так и с другими союзными республиками бывшего СССР.

Показательным примером является фундаментальная работа, подготовленная коллективом Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана. В данном исследовании нашли отражение различные аспекты культурного строительства и межреспубликанских культурных связей. Авторы широко использовали архивные материалы и другие первоисточники, позволяющие раскрыть сотрудничество таджикского и русского народов в процессе формирования и развития социалистической культуры в республике. Особое внимание было уделено вопросам помощи РСФСР и других советских республик Таджикистану в проведении культурной революции,

развитии системы образования, науки и культурно-просветительской деятельности. Благодаря этому исследование сохраняет свою научную ценность и сегодня, оставаясь важным источником для изучения исторических предпосылок современного российско-таджикского сотрудничества в гуманитарной сфере [3]. Историко-генетический метод получил широкое применение и в исследовании «Из истории культурного строительства в Таджикистане» [2]. Использование данного метода позволило авторам проследить основные этапы становления и развития культурной сферы республики, выявить закономерности происходивших процессов, а также показать роль различных социально-политических факторов в формировании культурного пространства Таджикистана.

Для исследования рассматриваемой проблемы особое значение имеет сравнительно-исторический метод. Его применение позволяет выявлять общие и отличительные черты исторических процессов, событий и явлений, происходивших в различных временных и пространственных условиях. Одним из важнейших приёмов данного метода выступает аналогия, основанная на сопоставлении сходных по своему содержанию и характеру исторических явлений.

Использование сравнительного анализа по аналогии даёт возможность обнаружить общие закономерности развития, проследить преемственность исторических процессов и выявить особенности их проявления на различных этапах общественного развития. При этом сравниваются не только внешние признаки явлений, но и их сущностные характеристики, что позволяет глубже понять причины и последствия происходивших изменений.

В качестве примера применения данного подхода можно рассматривать работы Хасановой М., в которых анализируются отдельные аспекты культурного и образовательного сотрудничества, а также процессы развития гуманитарных связей. Сопоставляя различные исторические периоды и формы взаимодействия, автор выявляет как устойчивые тенденции сотрудничества, так и особенности, обусловленные конкретными социально-политическими условиями каждого этапа исторического развития [18, с. 23-27]. Показательным примером применения сравнительно-исторического метода являются исследования Мифтаховой А.П. [7], в которых выявлены основные предпосылки, тенденции и закономерности развития музыкальной жизни в XX – начале XXI века. Используя сравнительный анализ, автор рассматривает музыкально-культурные процессы в их исторической динамике, что позволяет проследить особенности их эволюции на различных этапах общественного развития.

Вместе с тем следует отметить, что, несмотря на важность сравнительно-исторического метода как одного из фундаментальных методологических принципов исторической науки, его потенциал в исследованиях по истории культуры и искусства используется далеко не в полной мере. Анализ научной литературы показывает, что многие авторы ограничиваются преимущественно описанием отдельных фактов и событий, уделяя недостаточное внимание сопоставлению исторических процессов в различных временных и пространственных рамках. Вследствие этого сравнительный подход, позволяющий выявлять общие закономерности и специфические особенности культурного развития, в работах исследователей культуры и искусства применяется сравнительно редко.

Методологический анализ историографии научных, культурных и образовательных связей между Российской Федерацией и Республикой Таджикистан показывает, что в работах исследователей достаточно широко использовался историко-типологический метод. Подобно сравнительно-историческому подходу, он основывается на сопоставлении изучаемых явлений, однако его главная задача заключается не столько в выявлении сходств и различий, сколько в определении устойчивых типов, закономерностей и моделей исторического развития.

Применение историко-типологического метода позволило исследователям рассмотреть особенности и основные тенденции сотрудничества России и Таджикистана в сфере науки, образования и культуры, выявить характерные формы взаимодействия, а также проследить их связь с социально-экономическими и социокультурными изменениями, происходившими в обеих странах [8, с. 153]. Благодаря такому подходу стало возможным не только систематизировать накопленный фактический материал, но и определить типологические особенности развития двусторонних гуманитарных отношений на различных этапах их становления.

Следует отметить, что использование историко-типологического метода способствовало более глубокому пониманию сущности исследуемых процессов, поскольку позволяло рассматривать отдельные факты и события не изолированно, а как элементы

единой системы исторического развития. В конечном итоге данный подход был направлен на формирование исторической типологии российско-таджикского сотрудничества в научной, образовательной и культурной сферах, а также на выявление его наиболее устойчивых характеристик и закономерностей.

При изучении истории научных, образовательных и культурных связей Российской Федерации и Республики Таджикистан в 90-е годы XX – начале XXI века исследователи достаточно широко использовали историко-системный метод. Данный подход позволяет рассматривать изучаемые явления как взаимосвязанные элементы единой системы, выявлять механизмы их функционирования и определять влияние различных политических, экономических и социокультурных факторов на развитие межгосударственного сотрудничества.

Одним из примеров применения историко-системного метода является шестой том многотомного издания «История таджикского народа». В данной работе процессы развития науки, образования и культуры рассматриваются в тесной взаимосвязи с общественно-политическими и социально-экономическими преобразованиями, происходившими в Таджикистане в период независимости. Такой подход позволил авторам показать, что развитие гуманитарной сферы и международного сотрудничества не являлось изолированным процессом, а было органически связано с общими тенденциями государственного и общественного развития.

Использование историко-системного метода способствовало более целостному осмыслению научно-культурных связей, поскольку дало возможность исследовать не только отдельные факты и события, но и всю совокупность факторов, определявших характер и динамику взаимодействия между Российской Федерацией и Республикой Таджикистан в рассматриваемый период [4]. С использованием данного подхода было издано большое количество статей и ряд монографий, были написаны диссертационные работы [1; 5; 20; 16; 19]. В указанных работах прослеживаются внутренние и внешние связи, а также динамические изменения в сотрудничестве двух стран.

Применение историко-системного подхода прослеживается и в статье Л.Л. Хопёрской [21] «Научное сотрудничество России и Таджикистана: история и современное состояние», в которой научное взаимодействие двух государств рассматривается как одна из форм интеграционных процессов на постсоветском пространстве. Автор анализирует исторические предпосылки формирования научного сотрудничества между Россией и Таджикистаном, раскрывает основные направления его развития на современном этапе и оценивает достигнутые результаты. Особое внимание в исследовании уделено деятельности диссертационных советов, созданных при научных и образовательных учреждениях Республики Таджикистан под эгидой Высшей аттестационной комиссии Российской Федерации, что рассматривается как важный фактор укрепления научных связей между двумя странами.

Для более глубокого изучения отдельных этапов и направлений российско-таджикского сотрудничества исследователи нередко обращались к методу диахронического анализа. Данный подход позволяет рассматривать исторические процессы в их временной последовательности, прослеживать изменения, происходившие на различных этапах развития, и выявлять основные тенденции эволюции изучаемого явления. Его применение особенно эффективно при исследовании динамики научных, образовательных и культурных связей, поскольку даёт возможность анализировать каждый этап их развития как относительно самостоятельный исторический процесс.

В этой связи заслуживают внимания материалы, опубликованные Российским советом по международным делам [6] в которых развитие российско-таджикского сотрудничества рассматривается в контексте трансформации международных отношений на постсоветском пространстве. Использование диахронического подхода позволило авторам проследить изменения в характере взаимодействия двух государств и определить основные тенденции его дальнейшего развития.

В историографии истории сотрудничества Российской Федерации и Республики Таджикистан заметное место занимает и ретроспективный метод исследования. Практически во всех работах, посвящённых данной проблематике, в той или иной степени используется ретроспективный анализ. Его основное преимущество заключается в возможности сопоставления достигнутых результатов с предшествующим историческим опытом, что позволяет не только объяснить причины современных процессов, но и оценить перспективы

их дальнейшего развития. Благодаря обращению к прошлому исследователи получают возможность более объективно оценивать эффективность существующих форм взаимодействия и выявлять наиболее устойчивые тенденции сотрудничества.

Характерным примером использования ретроспективного метода является совместная статья А.А. Федченко и Л.И. Борисовой «Опыт и перспективы развития российско-таджикского сотрудничества в сфере образования» [17]. Авторы анализируют накопленный опыт взаимодействия двух государств в образовательной сфере, выявляют основные достижения и существующие проблемы, а также рассматривают возможные направления дальнейшего развития сотрудничества. Такой подход позволяет не только подвести итоги уже реализованных проектов, но и определить перспективы укрепления российско-таджикских связей в области образования в условиях современных вызовов и потребностей.

В статье рассматриваются истоки формирования научно-образовательного сотрудничества между Российской Федерацией и Республикой Таджикистан, а также анализируется практика его развития на современном этапе. Особое внимание авторы уделяют деятельности Российско-Таджикского (Славянского) университета как одного из ключевых центров двустороннего взаимодействия в образовательной сфере. Исследуется опыт сотрудничества РТСУ с ведущими российскими высшими учебными заведениями, раскрываются основные направления совместной деятельности в области подготовки кадров, научных исследований и академического обмена. На основе проведённого анализа авторы приходят к выводу, что наиболее эффективными в современных социально-экономических условиях являются гибкие формы международного образовательного сотрудничества, и предлагают перспективные направления их дальнейшего развития в Республике Таджикистан.

Важное место в изучении истории российско-таджикского сотрудничества занимает метод исторической периодизации. Его научное значение заключается в том, что он позволяет упорядочить исторический материал, выделить основные этапы развития исследуемого процесса и рассмотреть его в логической и хронологической последовательности. Разделение исторических событий и явлений на отдельные периоды способствует более глубокому пониманию особенностей каждого этапа, выявлению характерных тенденций и факторов, определявших дальнейшее развитие сотрудничества.

Следует отметить, что в исторической науке существуют различные подходы к периодизации. Однако независимо от выбранного критерия исследователь должен опираться на конкретные исторические факты и события, которые служат своеобразными рубежами между отдельными этапами развития. Как правило, такими рубежами выступают значимые политические решения, заключение международных соглашений, начало или завершение важных исторических процессов, оказавших заметное влияние на дальнейший ход событий.

Проведённый анализ источников и научной литературы позволяет выделить несколько основных этапов развития сотрудничества между Российской Федерацией и Республикой Таджикистан в период независимости. Началом данного процесса следует считать установление межгосударственных отношений после обретения Таджикистаном государственного суверенитета.

Первый этап (1992–1997 гг.) можно охарактеризовать как период становления двусторонних отношений. В это время были установлены дипломатические связи между двумя государствами, формировалась нормативно-правовая база сотрудничества, а также усиливалась роль России в обеспечении стабильности Таджикистана в условиях гражданской войны.

Второй этап (1997–2004 гг.) связан с укреплением и расширением сотрудничества практически во всех сферах взаимодействия. После подписания Общего соглашения о мире и национальном соглашении значительно активизировались политические, экономические, научные, образовательные и культурные контакты между двумя странами.

Третий этап (2004–2010 гг.) ознаменовался переходом российско-таджикских отношений на качественно новый уровень — уровень стратегического партнёрства. В этот период были реализованы крупные совместные проекты, расширилось взаимодействие в гуманитарной сфере, а также укрепились договорно-правовая база двустороннего сотрудничества.

Четвёртый этап (с 2010 г. по настоящее время) характеризуется дальнейшим развитием интеграционных процессов, углублением экономического взаимодействия и расширением сотрудничества в области науки, образования и культуры. Особое значение приобретают

совместные образовательные программы, научные исследования, академическая мобильность и деятельность межгосударственных образовательных учреждений.

Таким образом, за сравнительно короткий период независимого развития Российская Федерация и Республика Таджикистан прошли путь от становления межгосударственных отношений до формирования устойчивого стратегического партнёрства, охватывающего широкий спектр политических, экономических и гуманитарных связей.

Отдельные аспекты сотрудничества в области науки, культуры и образования нашли отражение в трудах таджикских учёных Х. Пирумшоева и М. Маликова . .[10]. Используя историко-ретроспективный подход, авторы рассматривают развитие российско-таджикских отношений в контексте двух исторических эпох — советского и постсоветского периодов. Такой подход позволяет выявить преемственность отдельных форм взаимодействия, показать их трансформацию в новых политических условиях и определить влияние исторического опыта на современное состояние двустороннего сотрудничества.

Ретроспективный метод успешно использован также известным таджикским историком и исследователем международных отношений З. Саидовым в ряде работ, посвящённых внешней политике Республики Таджикистан и развитию её международных связей. К числу наиболее значимых трудов автора относятся монографии «Межгосударственные отношения Республики Таджикистан в двустороннем формате» [11], «Внешняя политика Президента Рахмонова» [12], «Политика открытых дверей» [13], «Внешняя политика Республики Таджикистан» [14] и «Основные тенденции внешней политики Республики Таджикистан на рубеже столетий» [15].

Анализ данных работ показывает, что исследователь широко использует ретроспективный подход при рассмотрении процессов становления и развития внешнеполитического курса независимого Таджикистана. Обращение к историческому опыту позволяет автору выявлять причинно-следственные связи между событиями различных периодов, сопоставлять достигнутые результаты с предшествующими этапами развития и на этой основе определять основные тенденции и перспективы дальнейшего международного сотрудничества страны. Именно в этом заключается одно из главных преимуществ ретроспективного метода, позволяющего рассматривать современные процессы через призму накопленного исторического опыта.

Ценный материал по истории российско-таджикского сотрудничества в гуманитарной сфере содержится также в шестом томе фундаментального издания «История таджикского народа» [9]. В данном труде подробно освещаются различные направления взаимодействия двух государств в области образования, науки, литературы, театрального искусства, музыки, изобразительного искусства, физической культуры и спорта. Особая ценность работы состоит в том, что авторы рассматривают гуманитарное сотрудничество как важный фактор укрепления межгосударственных отношений и развития культурного диалога между народами России и Таджикистана.

Таким образом, современный этап развития исторической науки характеризуется постепенным отходом от идеологизированных подходов и утверждением принципов научной объективности. В этих условиях особое значение приобретает всесторонний анализ исторических источников и фактического материала с учётом причинно-следственных связей, а также использование различных методологических подходов и исследовательских концепций. Методологический и гносеологический плюрализм создаёт необходимые условия для более полного и достоверного освещения исторических процессов, способствует преодолению односторонних оценок и позволяет избежать искажения исторических фактов и событий. Кроме того, такой подход играет важную роль в формировании профессиональной научно-исторической компетентности исследователей.

В объективном изучении крупных международных и политических процессов конца XX — начала XXI века особую роль играет построение научно обоснованной исследовательской концепции. Разработка такой концепции невозможна без глубокого историографического и источниковедческого анализа, позволяющего определить степень изученности проблемы, выявить существующие научные подходы и оценить достоверность имеющейся источниковой базы. Именно поэтому овладение современной методологией и технологией исторического исследования является одним из важнейших условий получения объективных и научно обоснованных результатов при изучении истории международных отношений и сотрудничества между Российской Федерацией и Республикой Таджикистан.

Литература

1. Бободжанова У. А. Российско-таджикские отношения в 90-е годы XX века [Текст] : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / У. А. Бободжанова. – М., 2006. – 140 с.
2. Из истории культурного строительства в Таджикистане. Т. 1. - Душанбе, 1966; История культурного строительства в Таджикистане. Т.1.,2 -Душанбе, 1979; 1983.
3. История таджикского народа. В 6 т. Т. 5. Новейшая история (1917–1941 гг.) [Текст] / АН Республики Таджикистан, Ин-т истории, археологии и этнографии им. А. Дониша ; под ред. Р. М. Масова. – Душанбе : Дониш, 2004. – 752 с.
4. История таджикского народа. В 6 т. Т. 6. Новейшая история (1941–2010 гг.) [Текст] / АН Республики Таджикистан, Ин-т истории, археологии и этнографии им. А. Дониша ; под ред. Р. М. Масова. – Душанбе : Дониш, 2011. – 742 с.
5. Ли Цзин. Сотрудничество Республики Таджикистан и Китайской Народной Республики в рамках ШОС: 1996–2012 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Ли Цзин. – Душанбе, 2013. – 170 с.
6. Международное научно-техническое сотрудничество Российской Федерации: Краткий обзор и вопросы развития / Киселев В. Н.; Гл. ред. И. С. Иванов; Российский совет по международным делам (РСМД). - М.: Спецкнига, 2014. - № 15.
7. Мифтахова А.П. И классика, и джаз: Д. Мацуев сыграл свои «бисы» и импровизации для таджикской публики. - Азия-Плюс. 2023. - 8 июля.
8. Михайленко. А. Н. Гармонизация стратегии и тактики в современных международных отношениях: монография / А. Ц. Михайленко, Д. Д. Умеров. – М.: МАКС Пресс, 2022. - 153 с.
9. Новейшая история (1941-2010 гг.)» под общей редакцией академика АН РТ Р.М.Масова.Душанбе-2011. - 688 с.
- 10.Пирушиев Х.П., Маликов М.Х. Россия -Таджикистан: история взаимоотношений. Душанбе, 2009. - 677 с.
- 11.Саидов З. Межгосударственные отношения Республики Таджикистан в двустороннем формате. - Душанбе, 2001. – 112 с.
- 12.Саидов З. Внешняя политика Президента Рахмонова. - Душанбе, 2000. – 162 с.
- 13.Саидов З. Политика открытых дверей. - Душанбе, 2003. – 224 с.
- 14.Саидов З. Внешняя политика Республики Таджикистан. - Душанбе, 2006. – 559 с.
- 15.Саидов З.Основные тенденции внешней политики Республики Таджикистан на рубеже столетий (1992-2004 гг.). - Душанбе, 2005. – 417 с.
- 16.Султанов Ш. М. Региональные векторы внешней политики Республики Таджикистан [Текст] : дис. ... д-ра полит. наук : 23.00.04 / Ш. М. Султанов. – М., 2006. – 351 с.
- 17.Федченко А.А. и Борисова Л.И. Опыт и перспективы развития российско-таджикского сотрудничества в сфере образования //Евразийская интеграция: экономика, право, политика. 2024
- 18.Хасанова М. Музыкальное искусство Таджикистана в годы независимости. - Душанбе, 2024. - С. 23-27.
- 19.Шарипов Ш. Ш. Установление и укрепление торгово-экономических, научно-технических и культурных отношений между Таджикистаном и Китайской Народной Республикой: 1991–2008 гг. [Текст] : дис. ... канд. ист. наук / Ш. Ш. Шарипов. – Душанбе, 2010. – 186 с.
- 20.Шарипов А. Н. Дипломатические, торгово-экономические и культурные взаимоотношения Таджикистана с Казахстаном: 1991–2006 гг. [Текст] : дис. ... канд. ист. наук / А. Н. Шарипов. – Душанбе, 2011. – 197 с.
- 21.Хопёрская Л.Л. Научное сотрудничество России и Таджикистана: история и современное состояние [Электронный ресурс]. - URL: <https://cyberleninka.ru/article> (дата обращения: 04.11.2025).

МЕТОДОЛОГИЯ ИСТОРИОГРАФИИ ИСТОРИИ СОТРУДНИЧЕСТВА РФ И РТ В КОНЦЕ XX-НАЧАЛЕ XXI ВВ

В статье анализируется историография сотрудничества Российской Федерации и Республики Таджикистан в области науки, образования и культуры в период независимости. Рассматриваются основные направления научных исследований, посвящённых развитию российско-таджикских гуманитарных связей, а также степень изученности данной проблемы в трудах российских и таджикских учёных. Особое внимание уделено методологическим подходам, используемым исследователями, включая историко-генетический, сравнительно-исторический, историко-типологический, историко-системный, диахронический и ретроспективный методы, а также метод исторической периодизации. Проведён анализ основных научных публикаций, посвящённых вопросам сотрудничества двух государств в гуманитарной сфере. Выявлены достижения и существующие проблемы в изучении проблемы. Сделан вывод о необходимости дальнейшего комплексного исследования научных, образовательных и культурных связей между Российской Федерацией и Республикой Таджикистан с использованием современных методологических подходов и широкого круга исторических источников.

Ключевые слова: Российская Федерация, Республика Таджикистан, научное сотрудничество, образование, культура, историография, методология исследования.

МЕТОДОЛОГИЯИ ТАЪРИХНИГОРИИ ТАЪРИХИ ҲАМКОРИИ ФЕДЕРАТСИЯИ РОССИЯ ВА ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ОХИРИ АСРИ XX ВА ИБТИДОИ АСРИ XXI

Дар мақола масъалаҳои таърихнигории ҳамкории Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Федератсияи Россия дар соҳаҳои илм, маориф ва фарҳанг дар давраи истиқлолият мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Самтҳои асосии таҳқиқоти илмӣ оид ба рушди робитаҳои гуманитарии Тоҷикистону Россия ва дараҷаи омӯзиши ин масъала дар осори муҳаққиқони тоҷик ва рус баррасӣ шудаанд. Ба усулҳои методологии таҳқиқот, аз ҷумла усулҳои таърихӣ-генетикӣ, муқоисавӣ-таърихӣ, таърихӣ-типологӣ, таърихӣ-системавӣ, таҳлили диахронӣ, ретроспективӣ ва даврабандии таърихӣ диққати махсус дода шудааст. Осори асосии илмӣ оид ба ҳамкории ду давлат дар соҳаҳои илм, маориф ва фарҳанг таҳлил гардида, дастовардҳо ва масъалаҳои то ҳол ҳалнашуда муайян карда шудаанд. Хулоса шудааст, ки омӯзиши ҳамаҷонибаи робитаҳои илмӣ, таълимӣ ва фарҳангии Тоҷикистону Россия дар асоси сарчашмаҳои нави таърихӣ ва равишҳои муосири методологӣ аҳамияти муҳим дорад.

Калидвожаҳо: Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамкории илмӣ, маориф, фарҳанг, таърихнигорӣ, методологияи таҳқиқот.

METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE HISTORIOGRAPHY OF RUSSIAN-TAJIK COOPERATION AT THE END OF THE TWENTIETH AND THE BEGINNING OF THE TWENTY-FIRST CENTURY

The article examines the historiography of cooperation between the Russian Federation and the Republic of Tajikistan in the fields of science, education, and culture during the period of independence. It analyzes the main directions of scholarly research devoted to the development of Russian-Tajik humanitarian relations and assesses the degree to which this issue has been studied by Russian and Tajik researchers. Particular attention is paid to the methodological approaches employed in the studies, including the historical-genetic, comparative-historical, historical-typological, historical-systemic, diachronic, and retrospective methods, as well as the method of historical periodization. The article reviews major academic publications on bilateral cooperation in the humanitarian sphere and identifies both achievements and existing research gaps. It concludes that further comprehensive investigation of scientific, educational, and cultural ties between the Russian Federation and the Republic of Tajikistan is necessary through the application of modern methodological approaches and a broad range of historical sources.

Keywords: Russian Federation, Republic of Tajikistan, scientific cooperation, education, culture, historiography, research methodology.

Об авторе

*Камолова Гулбахор Насрединовна
Кандидат исторических наук, старший
преподаватель кафедры всеобщей и
отечественной истории
Российско-Таджикский (Славянский)
университет
734025, Республика Таджикистан, Душанбе,
ул. Мирзо Турсунзаде, 30*

About the author

*Kamolova Gulbakhor Nasredinovna
Candidate of Historical Sciences, Senior
Lecturer, Department of General and National
History
Russian-Tajik (Slavic) University
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Mirzo Tursunzade, 30*

Дар бораи муаллиф

*Камолова Гулбаҳор Насрединовна
Номзади илмҳои таърих, муаллими калони
кафедраи таърихи умумӣ ва ватанӣ
Донишгоҳи славянии Россия ва Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
к. Мирзо Турсунзода, 30*

ИСЛОҲОТИ ПУЛИИ ДАВРОНИ ТЕМУРИЁН ВА ШАЙБОНИЁН ДАР МОВАРОУННАХР (АСРИ XIV - ОХИРИ АСРИ XVI)

Дустов Н.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Мукаддима. Империяи таъсисдодаи Темуриён дар асри XIV ҳудудҳои Афғонистон, Эрон, Ҳиндустон, Ироқ, Сирия, Қасқозро дар бар мегирифт. Аз соли 1360 то 1405, яъне таи 45 сол давлати таъсисдодаашро ҳуди Амир Темур идора мекард. Дар сиёсати пешгирифтааш Темур ислоҳоти пулӣ яке аз аввалин ислоҳотҳо буд. Темур барои қорӣ қардани сиёсати пешгирифтааш талаб мекард, ки дар қаросари империяаш сиккаҳо бо номи ӯ зада шаванд. Дар тангаҳо ва сиккаҳои даврони Темур ифодаи «пул», «танга», «соммо» пайдо шуда буд. Сиккаҳое, ки дар даврони Темур зада мешуданд фулузи онҳо аз тилло, нуқра ва мис буд. Дар ҳудуди давлати темуриён зиёда аз 40 сиккаҳонаҳо вуҷуд дошт, ки онҳо дар шаҳрҳои Хоразм, Астробод, Боқу, Басра, Бағдод, Ҳирот, Исфакон, Қирмон, Шероз, Табреш, Самарқанд, Хоразм, Язд вуҷуд доштанд [11, с. 188]. Дар ин сиккаҳонаҳо асосан ду навъи танга, мутобик ба вазну қурбашон зада мешуд, ки он аз тангаҳои нуқрагини вазнашон 6 гр. ва 1,5 гр. иборат буд. Тангаҳои нуқрагини 1,5 гр. тангаҳои «мирӣ» номида мешуд. Тангаҳои тиллоӣ, ки то 12 намуи он ба мо маълуманд, пас аз истилои Хоразм дар солҳои 1379-1382 дар сиккаҳонаи ин шаҳр зада мешуд, ки дар он ифодаи «динор» аз байн бурда шуда буд. Қиммати чунин тангаҳои тиллоӣ баробар ба динори нуқрагин ва ё шаш дирҳам баробар буд. Дар давлати Темуриён зиёдтар тангаҳои мисин, ки «фулус» ва ё «тангаи фулус»-и ном дошт, барои тиҷорати ҳурд дар Самарқанд истифода бурда мешуд. [11, с. 189]. Амир Темур ислоҳоти пулии ҳурдо дар асоси 4 қонун таъсис дод:

1. Тамоми моҳияти сиёсати пулии даврони ҳурдо Амир Темур дар қурқувват қардонидани иқтисодиёти давлаташ меидид. Таъсиси сиёсати ягонаи пулиро барои бардоштани иқтисодиёти давлат ва баланд бардоштани муносибатҳои қариду-қурӯш дар бозори дохилӣ ва тақлили бозори ягона меидид.

2. Пулро Темур воситаи асосии на танҳо муқтамарқазқардонии давлат, балки нигоҳ доштани империяаш мешуморид.

3. Пулро Темур ҳамчун олои асосии сиёсат - ташаққули муносибатҳои байналмилалӣ дар арсаи қаҳонӣ меидид.

4. Барои ташаққули муомилоти бозаргонӣ бо кишварҳои қур ва наздик, аз қудрат ва тавақонии империяаш истифода бурда, Амир Темур тавақонист бо давлатҳои бузурги Аврупо Испания, Франсия, Венетсия, Генуя, Византия муносибатҳои иқтисодиро барқарор қунад.

Пулро Темур барои ривочу равнақи шаҳрқозӣ, даъвати ҳунармандону қосибон дар ҳудудҳои давлаташ даъват қарда онҳоро дар ҳудудҳои Самарқанду Бухоро нигоҳ меидошт. Дар таъсиси «Роҳи Бузурги абрешим» саҳми Амир Темур ҳеле қалон буд, чунки ӯ шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Тошқанд, Қашғор, Балх, Ҳирот, Исфакон, Табреш, Боқу, Бағдод, Басра ва ғайраро тариқи тиҷорати қоричӣ бо ҳам пайваст [11, с. 191].

Аз соли 1447, яъне пас аз марги Шоҳрух, Улуғбек сиккаҳои нуқрагинро бо номи ҳудаш мебаровард. Ин тангаҳо танҳо таи ду сол (1447-1449) дар Ҳирот ва Самарқанд бароварда шуда дар ҳудудҳои Мовароуннаҳр ва қисмати Ҳуросон паҳн қардида буд. То ин давра, барои давом додани сиёсати пулии Амир Темур ягон намояндаи сулолаи темуриён ба ин қор аҳамият намеидод.

Маводҳо ва методҳои тадқиқот. Дар натиҷаи тадқиқот муаян қарда шудааст, ки Сиккаҳои мисини Улуғбек дар Бухоро, Қарши, Самарқанд, Термеш, Шаҳрисабз ва Андиқон аз соли 1428 бароварда мешуд. Тиққи таҳқиқотҳои қузаронидаи Давидовиқ Е.А., Улуғбек дар сиёсати молияи ва муомилоти пулии даврони ҳуд ислоҳотҳои зиёде қузаронид, ки он ба тараққиёт ва боигарии давлати темуриён қартариҳои зиёд овард. Маҳз сиёсати пешгирифтаи молия ва пулии ӯ буд, ки сиккаҳо ва тангаҳои даврони темуриён то охири асри XVI ва ҳатто ибтидои асри XVII рафта расид [6, с. 148]. Ислоҳоти пулие, ки Улуғбек дар соли 1428 қузаронид ин мақсади аз байн бурдани тангаҳои мисини қурб ва вазнашон паст буд, ки он дар тамоми ҳудудҳои Мовароуннаҳр паҳн қарда шуд. Тамоми тангаҳои мисин то як давраи муайянқардашуда барои иваз қардан дар муомилоти пулӣ қорӣ буда, пас аз он тамоми сиккаҳои Мовароуннаҳр ба ғайр аз сиккаҳонаи Бухоро баста шуданд.

Динори кепки асрҳои XVI - XVI ин тангаи калони нукрагин буд, ки номи худро аз хони Чағатой Кепек (1318-1326) гифтааст, ва он қариб дар тамоми шахрҳои Мовароуннаҳр сикка зада мешуд. Вазни динори кепеки ду баробар аз тангаи тиллоӣ темурӣ зиёдтар буд. Ба қавли В.В.Бартолд, дар даврони темуриён вазни динори кепеки ду баробари ду мисқол буда, он аз нукра иборат буда ба вазни ду тангаи тилло ва ё 5 динори кепеки ба вазни 10 тангаи тилло баробар буд [1, с. 121].

Ба қудрат расидани сулолаи Шайбониҳон дар Мовароуннаҳр ба давраи ниҳоят нозук - асри XVI рост меояд, чунки дар ин давра давлати бузурги темуриён пароканда шуда ба сари қудрат сулолаи нав расид. Бо мақсади пурра дар арсаи сиёсӣ қудрат ва тавоноии давлаташро муарифи кардан ва ба пуррагӣ аз байн бурдани нишонаҳои давлати темуриён, Шайбониҳон ислоҳоти пулиро ҷорӣ кард. Ин ислоҳоти гузаронидаи Шайбониҳон (1507-1508) аҳамияти бузурги на танҳо иқтисодӣ, балки сиёсӣ низ дошт. Дар даврони Шайбониҳон ҳуҷҷатҳои меъёрии асри XVI, ки ислоҳоти пулии Шайбониҳонро дар бар мегирифт, асосан номҳои пулии он замонро ба мисли «танга», «тангача» ва «динори кепекӣ» дар ҳудудҳои Хуросону Мовароуннаҳр паҳн гардида буд. Дар маъхазҳои ҳатии он замон ба мисли васиқа ва вақфномаҳо ҳангоми тавсифи танга филизи онҳо низ нишон дода шудааст, ба мисли «тангаи тиллоӣ», «тангаи нукра», «динори мисин». Чи тавре, ки Давидович Е.А. қайд кардааст, ар васиқаҳо ва дигар ҳуҷҷатҳо ва санадҳои он давра, дар баробари нишон додани фулузи тангаҳо меъёри вазни онҳо низ нишон дода шудааст [6, с. 124].

Муаррихи маъруф Массон М.Е. дар бораи маънои мушаххаси таърихии «тангача» (тангаи хурд) шарҳ додааст. Ба ақидаи у истилоҳи тангача мазмун мустакил ва яхела дошта, номи махсуси тангаҳои хурди нукрагин буд, ки вазни онҳо ба ҷорӣ танга баробар буд. Дар замони Темуриён «тенге» ё «тангаи нукра»-и сифаташ баланд буд. Вазни ҳар яки он, дар замони Темур, то 6 гр. буда, баъдтар дар тамоми асри XV- ибтидои асри XVI тақрибан дар доираи 4,5-5,5 гр. тағйир ёфт. Нимтангаи нукрагин ва ё «нимтанга» дар ин давра ба микдори кам сикка зада мешуд [12, с. 48]. Дар бораи тағйирёбии қурб ва вазни тангаҳо, дар сиккаиҳои нукрагини давраи Темуриён ҳаминро қайд кардан ба маврид аст, ки як танга баробари 4 тангачаро дошт [6, с. 127]. Дар тавсифи тангаҳои нукра бошад, дар васиқа ва вақфномаҳои асри XV арзиши онҳо дақиқ нишон дода шуда, вазни онҳо муайян карда мешуд. Локин дар даврони темуриён, дар бисёр ҳолатҳо арзиши «тангаи нукра» дар замони Шохрух, ки ба ибтидои асри XV таалуқ дошт, ба як «тангача» баробар буд. Дар даврони ҳукумронии сулолаи шайбониён низ як тангаи нукра баробари як тангача буда, тангаҳои нукрагии баробар ба вазнашон тангача номида мешуданд. Навиштаҷот дар бораи озод шудан аз се андозаи пулӣ, ки маблағи ҳар кадоми онҳо бо тангача ва маблағи умумии он бо танга оварда шудааст, дар девори масҷиди Бухорои Калон дар асри XVI инъикос гардидааст [7, с. 66]. Ҳангоми муқоисаи порчаҳои яхела дар «Ҳабиб ус-сиёр» ва қисми ҳафтуми «Раузат-ал-сафо» мушоҳида мешавад, ки ҳангоми зикри ҳаҷми саҳм ва ҳаҷми ҳадяҳо аз Ҳирот дар «Ҳабиб-ас-сиёр» муаллифи он «тангача»-ро истифода мебарад, дар ҳоле, ки муаллифи «Раузат-ал-Сафо» ифодаи «танга»-ро истифода мебарад, локин дар вақфномаҳо ва васиқаҳои Балх, ки ба соли 1540 мутаалиқанд, тангаҳои нукрагини ба ин вазн баробар бо номи «тангача» ёдовар шудаанд [9, с. 76].

Дар бораи меъёрҳои пулии давраи темуриён дар ҳуҷҷатҳои ба таҳқиқот кашида шудаи замони он давра маълумотҳои муаррихони рус Е.А. Давидович ва О.Д.Чехович оварда шудааст. Тибқи ин таҳқиқотҳо сиккаиҳои даврони Темур ду меъёри вазн истифода мешуд. Андозаи дақиқи аввали он дар таҳқиқотҳои муаррихон то ҳанӯз муайян нашудааст, вале он аз 7 грамм зиёдтар буд. Меъёри вазни дуюм ба мисқол ва ду данг, ки баробар ба 6,4 гр. буд. Дар замони ҳукумронии Шохрух се меъёри вазн: мисқол, мисқол ва дан, мисқол ва ним данг. Ин меъёрҳои вазн аз мисқол ва якуним данг, ки баробар ба 6 гр, мисқол ва данг, ки баробар ба 5,6 гр, мисқол ва ним данг, ки баробар ба 5,2 гр, баробар буд. Дар замони Темуриёни охирин меъёри вазн ба як мисқол, ки ба 4,8 гр. баробар буд, вучуд дошт [6, с. 129].

Меъёрҳои мисқоли нукрагин аввалан ба 18 ва баъдан ба 36 динори мисин баробар буд. Баъди эълони ислоҳот тангача ба 30 динори мисин баробар шуд. Мовераннаҳр метавонист дар вазъияти муътадил меъёрҳои анъанавии баробари тангаҳои нукра ва мисиро дошта бошад. Масалан, мувофиқи санади фуруши дар боло зикршуда, ки дар соли 915/1510 таълиф шудааст, ашӯ дар тумани Уротеппа ба маблағи 800 танга фурӯхта шуд, ки ҳар кадом ба даҳ динори мисини пурра баробар аст. Барои муайян кардани дар санад кадом тангаҳо дар назар дошта шудааст бояд нисфи он, яъне арзиши аслӣ ба 20 динори мис баробар аст. Агар тангаҳо сеяки арзиши аслиро ташкил диҳанд, пас охири он ба 30 динори мис баробар аст [5, с. 163].

Дар тӯли даҳсолаҳо сиккаи нукраи, ки дар ҳуччатҳо ҳамчун тангаи «нав» номида мешавад, расман ба 20 динори мис ва танҳо дар сеяки охири асри XVI то ба 30 баробар буд [7, с. 54].

Академик Б. Ғафуров нисбати муомилоти пулии охири асри XV ва ибтидои асри XVI чунин қайд кардааст: «Ҳокимони зуд-зуд ивазшавандаи шаҳру вилоятҳо сайёу кушиш мекарданд, ки аз кори пулбарорӣ ба ҳар васила ғоидаи бештаре ба даст оваранд» [4, с. 173]. Вазни пасттарин барои муайян кардани вазни тангаи нукраи Темур баробар ба як мисқолу ду донг буд. Меъёри аз ҳама баландтарин вазни бо тангаи нукраи Шохрух баробар буда он ҳамагӣ ним данг фарқ дошт. Дар натиҷа, арзиши сиккаҳои даврони шайбониён ба тангаи даврони Шохрух коҳиш ёфт, он дар натиҷаи кам кардани меъёри вазн буд, ки онро ҳуди Тимур муқаррар карда буд. Пас аз ислоҳоти пулии 1507-1509 арзиш ва қурби тангачаи шайбониён ва тангачаи темуриён дар Хуросону Мовароуннаҳр якхела буд. Бинобар сабаби ба қудрат расидани давлати навтаъсиси шайбониён, меъёри расмӣ тангачаи темуриён ба таври сунъӣ бо мудохилаи шайбониён поин бурда шуд. Залани сиккаҳои нав бо номи «тангача» дар сиккахонаҳои шаҳри Ҳирот бо номи асосгузори сулолаи нав - Шайбониён аҳамияти сиёсӣ дошт. Ислоҳоти пулии шайбониён дар ҳудудҳои Мовароуннаҳру Хуросон ин натиҷаи ба пуррагӣ аз байн бурдани сулолаи куҳна-темуриён ва барқароршавии сулолаи нави шайбониён дарак меод. Тибқи ислоҳоти гузаронидаи шайбониён тангаҳои нукрагин инчониб бо сиккаи ҳуди Шайбониён зада мешуд. Дар сиккахонаҳои Самарқанду Бухоро аз ҳамин давра сар карда ба баровардани тангаҳои нав пардохтанд.

Чӣ тавре, ки Давидович Е.А. қайд кардааст, дар ҷумъаи аввали соли 913 ҳиҷрӣ (1507), пас аз забти Ҳирот бори нахуст ба номи Шайбониён дар масҷид хутба хонда шуд [5, с. 125]. Аз ҳамин лаҳза мавҷудияти сулолаи темуриён расман қатъ гардид. Дар ҳуди ҳамин сол (1507) дар тангача бо номи Шайбониён сиккаҳои нукрагин пайдо шуд, вале на дар ҳама тангаҳо. Тибқи муаррих-тангашиноси рус Давидович Е.А. истифодабарии умумидавлатиро на аз ибтидои соли 913 ҳиҷрӣ (1507), балки то андозае баъдтар оғоз карданд [7, с. 39]. Меъёри нави вазн барои тангача бо номи Шайбониён муайян карда шуда буд. Тибқи шаҳодати муаррихи асримиёнагӣ - Хондемир ва дар натиҷаи омӯзиши сиккаҳои шайбониён аз тарафи Давидович Е.А., маълум гардид, ки меъёри вазни тангачаи шайбониён ба як мисқол, ки ба 4,8 гр. баробар буд ва ним донг, ки ба 0,4 гр. баробар мебошанд. Вазни тангачаи шайбониён ба 5,2 гр. баробар шуд. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки ислоҳоти пулии Шайбониён меъёри вазни тангачаро нисбат ба меъёри вазни тангачаи темуриён, ки як мисқолро (4,8 гр.) ташкил мекард, ним донг зиёд шуд. Шайбониён танҳо анъанаи дер нигоҳ дошта шудаи пулҳои темуриро рад карда, ба меъёри охири вазни тангачи маъруфи Шохрух (1404-1447) баргашт [7, с. 40]. Дар натиҷаи омӯзиши динорҳои мисини на танҳо Бухоро, балки Самарқанд дар солҳои 1508-1509 ошкор шудааст маъдмотҳо чунин оварда шудаанд. Навиштаҷоти сикка, вазни аслӣ ва миёнаи ин тангаҳо мутмаин сохт, ки дар солҳои 1508-1509 меъёри вазни ин динорҳои мис ба як мисқол ва ним данги мисқол, яъне ба 5,2 грамм баробар будааст [7, с. 42]. Аз ҳулосаи ин таҳқиқотҳо бармеояд, ки дар Мовароуннаҳр ислоҳоти Шайбониён маҳз дар соли 1508-1509 баробар буда, бо муттаҳид кардани меъёри вазни сиккаҳои ду филиза ҳам нукрагин ва ҳам мисин анҷом ёфт. Барои муайян кардани меъёри тангача, ки ҳанӯз бо номи Шайбониён сикка зада мешуд, қурби онҳо Давидович Е.А. бо таъба маълумотҳои Хандамир чунин шарҳ додааст: «Хандамир қурби сиккаҳо на бо динори мисин, балки бо тангаҳои хурди нукрагин, ки «динорҳои кепекӣ» ном доштанд, муқаррар мекард» [7, с. 43]. Як тангача, тибқи маълумотҳои Хандамир, ба шаш кепеки динор баробар буд. Тибқи таҳқиқоти Давидович Е.А., дар дастхатҳои Хандамир вожаи «ним» дар матн наомадааст, аз ин мебарояд, ки тангачи Шайбониён дар аввал на ба шаш, балки ба шашуним кепеки динор баробар будааст» [7, с. 44]. Қабл аз ислоҳоти Шайбониён дар замони ҳукумронии Темуриён, ба ақидаи Хандамир, тангачаҳо ба шаш динори як кепекӣ баробар буданд, пас аз ислоҳот онҳо ба панҷ динори як кепекӣ баробар шуданд, яъне қобилияти харидории онҳо як шашмак коҳиш дод. Ин ақидаи муаррихи асримиёнагии форсу-тоҷик тавассути динорҳои мисин тасдиқи ҳудро ёфтаас. Пеш аз ислоҳоти Шайбониён як динори кепеки, ки вазнаш шашмаки мисқолро ташкил мекард (1 мисқол = 0,8 грамм) ба шаш динори мис баробар буд. Аз ин ҳулосагари кардан ба маврид аст, ки тангачаи якмисқолаи даврони Темуриён ба 36 донгаи он баробар буд. Пас аз ислоҳоти гузаронидаи Шайбониён тангача, ки қурби он ба панҷ динори як кепеки кам карда шуда буд, бояд ба 30 динори мисин баробар мешуд. Маҳз ҳамин баробарии баъди ислоҳоти тангачаи Темурӣ ва динорҳои мисӣ бо далелҳои дигар тасдиқи ҳудро ёфтаанд [7, с. 41]. Дар натиҷаи муқоисаи меъёрҳои расмӣ тангачаҳои даврони Шайбониён ва Темуриён ба таври

гуногун мукаррар карда мешуд. Масалан, дар сикка задани тангачаи Шайбониҳон фулузи пурра таъин шуда буд ва барои собиқ тангачаи Темурӣ бошад бо нукраи сифташ паст муайян карда мешуд. Аз ояд, ки ду гурӯҳи сиккаҳои нукрагин дар муомилот ҳамчун тангаи «нав» ва тангаи «куҳна» истифода бурда мешуд. Дар даврони Шайбониён қурби тангаи куҳна ҳамеша 10 % нисбатан камтар ҳисоб карда мешуд [7, с. 42]. Навъи тангаҳои пас аз ислоҳоти Шайбониҳон аз рӯи қурб ва арзиши чоришуда як намуд буда, локин аз рӯи ҳаҷм, вазн ва навиштаҷот аз ҳам фарқ мекарданд. Ба ибораи дигар, масъалаи аслий ва ним як ҳисса буд, ки дар як намуд амалӣ мешуд. Тангаҳои пас аз ислоҳоти Шайбониҳон низ маълуманд, ки ба се ду ҳиссаи арзиши аслий баробаранд, аммо онҳо навъи дигар доранд. Асоси савдои калонро дар даврони Шайбониҳон тангаҳои нукрагин – тангача ки арзишашон гуногун буд, ташкил медоданд. Тангаи нукрагини вазнашон баланд, ки 5,2 гр. ташкил мекард дар замони Шайбониҳон ва тангачаҳои тимурии вазнашон ба 4,8 гр. баробар буда дар бозори пул қадр дошт. Тангаҳо ва сиккаҳои тиллоӣ дар асри XVI дар тичорат нақши назаррас надоштанд, пас аз Шайбониҳон дар ҳудудҳои ин давлат дар тӯли даҳсолаҳо сиккаҳои тиллоӣ тамоман зада намешуданд [7, с. 43].

Натиҷаҳо. Ҳуччатҳое, ки дар Мовароуннаҳр дар солҳои 1510 ва 1511 ҳичрӣ тартиб дода шудааст, қурби тангаи асосии он замонро муайян мекунанд, ки онҳо аснодҳои Мовароуннаҳр буда аз тарафи муаррихони рус Давидович Е.А. ва Чехович О.Д. омӯхта шуда давраҳои нимаи дуюми асрҳои XV-XVI то ибтидои асри XVII-ро дар бар гирифтаанд. Тибқи таҳқиқотҳои ин муаррихон, нукра дар ин давра маҳз динорҳои мисин мукарраркунандаи қурби тангаи гардида буданд [16, с. 237]. Яке аз муваффақияти муҳимтарини ислоҳоти Шайбониҳон ин техдод ва миқдори сикказании баробари тангачаҳои нукрагин буд, ки сарфи назар аз ҷой ва соли бароришашон дар ҳудудҳои давлат қорӣ карда шуда буд. Арзиши мисқоли нукрагин, аввалан ба 18 ва баъдан ба 36 динори мис баробар шуда буд. Пас аз эълони ислоҳоти пулии шайбониён, қурби тангача ба 30 динори мисин баробар шуд. Дар тӯли даҳсолаҳо, дар даврони шаёбониён, сиккаи нукра, ки дар ҳуччатҳои вақфӣ ва васикаҳо ҳамчун тангаи «нав» номида мешавад, расман ба 20 динори мис ва танҳо дар сеяки охири асри XVI то ба 30 динор рафта расид [7, с. 54].

Дар даврони ҳукумронии Абдуллоҳони II (1540-1550), дар ҳудудҳои хонигарии шайбониён бӯҳрони иқтисодӣ пеш омад, ки он дар натиҷаи зиёдшавии тангаҳо ва гардиши пули нақд мувофиқат накарда, доимо паст мешуд. Дар сиккахонаҳои шайбониён фулузоти асил кам ворид карда мешуд, ки ин барои задани сиккаҳо ками мекард. Абдуллоҳони II маҷбур шуд барои муомилоти пули дар бозорҳо ва нигоҳ доштани қурби пул ислоҳот гузаронад, ки он аз якҷанд давра иборат буд [7, с. 64]. Барои задани сиккаҳо дар сиккахонаҳо нукра намерасид ва Абдуллоҳони II маҷбур шуд то фармон диҳад, ки сиккаҳоро аз тилло зананд. Акнун тангаҳои тиллоӣ пайдо шуданд, ки онҳо 3 навъ буданд. Навъи якумро тангаҳои тиллоӣ як мисқола, ниммисқола ва тангачаҳои хурд ташкил мекарданд. Мақсади асосии Абдуллоҳони II ин барои даровардани таъғирот дар қурби тангаҳои нукрагин буд, ки он дар ин давра қимат ва нархи нукра дар бозорҳои Мовароуннаҳр хеле коҳиш ёфт. Қурби нукра акнун якуним баробар боло бардошта шуд, ки он ба 30 динори мисин баробар шуд.

Пас аз он, ки Абдуллоҳони II хонигарии Бухоро ба падараш Искандархон (1560-1583) супорид, барои васеъ кардани ҳудудҳои хонигарӣ ӯ шаҳрҳои Балх (1573), Ҳисор (1574), Самарқанд (1578), Тошканд (1582) ба зери тасарруфи худ даровард. Бо ҳукми хони нав номи Искандархон дар сиккахонаҳои Бухоро, Самарқанд, Тошканд, Балх, Андиҷон зада мешуданд. Пул барои хароҷоти ҷанг ҳам ба Абдуллоҳони II ва ҳам ба душманонаш лозим буд.

Дар сиккахонаҳои Бухоро, Самарқанд, Балх, Андиҷон пас аз марги Искандархон (1583) сиккаҳоро акнун бо номи Абдуллоҳони II мезаданд. Сиккаҳои даврони Шайбониҳон на танҳо дар Хуросону Мовароуннаҳр, балки дар Ҳиндустон низ қиммат дошт. Ислоҳоти пулии даврони Абдуллоҳони II мақсади на танҳо пурзӯр кардани иқтисодиёти давлаташ, балки мақсади сиёсӣ ва иҷтимоӣ низ дошт. Ислоҳоти пулии даврони Абдуллоҳони II садди роҳи бӯҳрони иқтисодиро, ки пеш омада буд, гирифта тавонист ва дар бозорҳо хариду фурӯши муътадили пул фароҳам оварда шуд. Ҳокимон ва амирони худсари шайбониён дар бозори пул сиёсати мустақилонаи худро қорӣ карда, мақсади ба даст овардани фоида буд. Аз тарафи ҳокимони мулкҳои хоса густохона сикка задан ва ба гардиш ворид кардани пулҳои нукра ба он оварда расонид, ки захираи нукра дар муомилоти пули кам гардид. Сиккаҳои нукраро барои даромади иловагӣ гирифтанд ба хориҷи кишвар низ интиқол медоданд.

Муҳокима. Тибқи санади хариду-фурӯше, ки Чехович О.Д. ин ҳуччатро ба Давидович Е.А. пешниҳод кардааст, он дар соли 1510 таълиф шудааст. Тибқи маълумоти ин санад баъзе

ашёҳо дар тумани Уротеппа ба маблағи то ба 800 танга фурӯхта шуд, ки ҳар кадоми он ба даҳ динори мисини пурра баробар буд. Дар ин ҳуччати хариду-фурӯш кадом тангаҳо оварда шудаанд гуфта нашудааст. Чи тавре, ки Давидович Е.А. овардааст, тангаҳои нукрагини шайбонӣ аз соли 1525 ба ду навъ чудо карда шуданд. Арзиши тангаҳои нукраи сиккаи нави шайбонӣ арзиши аз 20 то 27 ва дар охири асри XVI бошад то ба 30 динори кухнаи мисин рафта расид [7, с. 47]. Пас аз гузаронидани ислоҳоти пулӣ дар бозори муомилоти пулӣ бо усули маҷбурӣ қисми тангачаҳои нукрагини тимурӣ ба хазинаи хон ворид гардида, дар натиҷаи фулузоти нав тангачаҳои нави шайбонӣ ба бозор бароварда мешуд. Сиккаҳои нав ба хазинаи шайбонӣ даромади калон меовард.

Дар ҳудудҳои давлати шайбонӣ истифодаи тангаҳои тимурӣ ба пуррагӣ аз байн бурда нашуд. Дар муомилоти пулӣ ҳам тангачаҳои шайбонӣ ва ҳам тимурӣ қарор дошт. Маҷбуран қорӣ кардани ислоҳоти пулӣ барои хазинаи хонҳои шайбонӣ боигари меоварду барои мардум зарари молӣ меовард.

Хулоса. Ҳамин тарик, омӯзиши амиқ оиди ислоҳоти пулии даврони тимурӣ ва шайбонӣ, ки асрҳои XIV-XVI-ро дар бар мегирад, дар инъикоси вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иқтисодии аморати Бухорои асримиёнагӣ баъзе равшаниҳоро ворид гардонид.

Адабиёт

1. Бартольд, В.В. Улугбек и его время / В.В. Бартольд. — Сочинения. Т. II, ч. 2. - М., 1964. - 637 с.
2. Бартольд, В.В. История Туркестана Т. II, ч. 1. / В.В. Бартольд. - М., 1963, - 752 с.
3. Вамбери, Г. История Бухары или Трансоксании с древнейших времен до настоящего. Т. 1-2. Г. Вамбери. - СПб., 1873.-272 с.
4. Гафуров Б.Г. История таджикского народа в кратком изложении / Б.Г. Гафуров. - М.: Госполитиздат, 1955.-475 с.
5. Давидович, Е.А. Денежная реформа Шейбани-хана (из истории среднеазиатской экономики в XVI в.). / Е.А. Давидович. — Труды АН Таджикской ССР, т. XII. —С.123-231.
6. Давидович, Е.А. О стандартах чистоты и весовых стандартах серебряных монет Тимура и Тимуридов (конец XIV — XV в.). — Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. Вып. 4. / Е.А. Давидович. - М., 1995. - С. 120-153.
7. Давидович, Е.А. Денежная реформа Мухаммад Шайбанихана(1507-1509). Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины / Е.А. Давидович. - М., 1989. - 166 с.
8. Давидович, Е.А. О происхождении и значении термина мира в денежном хозяйстве Средней Азии XV — начала XX в. — История и культура народов Средней Азии (древность и средние века). / Е.А. Давидович. - М., 1976. - С. 125-137.
9. Давидович, Е.А. Материалы для характеристики денежной реформы Улугбека. Из истории эпохи Улугбека. - Ташкент, 1965. - 281 с.
10. История Узбекистана (XVI-первая половина XIX вв.). - Ташкент, 1947.-776 с.
11. История Узбекистана. Эпоха Амира Тимура и Тимуридов. - Ташкент. 2017.-568 с.
12. Массон, Е.М. Динары копеки. Известия АН Туркменской ССР. / Е.М. Массон // Серия общественных наук, 1972. № 4. — С.45-63.
13. Семёнов, А.А. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шайбани-хана. АН Тадж. ССР. Институт истории, археологии и этнографии. Труды, том XII. / А.А. Семёнов. - Сталинабад. 1954. — 154 с.
14. Тизенгаузен В. Новые нумизматические приобретения Н.П.Линевича. — ЗВОРАО, IX. СПб, 1896, № 35. -240 с.
15. Хондамир. Хабиб ас-сийар, Шаджараи тюрки — Абулгази-хан. т. III, ч. III, - 473 с.
16. Чехович, О.Д. Бухарские поземельные акты XVI-XIX вв. В кн: Проблемы источниковедения / О.Д. Чехович. — М., 1965. Т.4. - С. 223-242.
17. Шишкин, В.А. Надписи на портале Большой мечети в Бухаре. — в: Бюллетень АНУзССР, 1947, №8. - С. 25-36.

ИСЛОҲОТИ ПУЛИИ ДАВРОНИ ТЕМУРИЁН ВА ШАЙБОНИЁН ДАР МОВАРОУННАХР (АСРИ XIV - ОХИРИ АСРИ XVI)

Дар мақола муаллиф аҳамияти ислоҳоти пулии на танҳо қорикардаи Шайбонихон дар аввали асри XVI, балки ислоҳоти дигар ҳукмронии давлати Хоноти Бухоро дар заминаи бунёди давлати қавӣ, инчунин ҷиҳати дигаргунсозии равандаҳои иқтисодӣ-иқтисодии замони худ ва ташаккули низомии пулии пешрафта баррасӣ намудааст. Муаллиф заминаҳо ва шароити гузаронидани ислоҳоти пулии давраи асрҳои XIV – охири асри XVII, яъне замони ҳукмронии сулолаи Амир Темур ва Шайбонӣро мавриди омӯзиш қарор дода, унсурҳо ва марҳалаҳои онро таҳқиқ, натиҷаҳоро мунозаҳа ва бозбинӣ намуда, аҳмияти онҳоро барои низомии Бухоро муайян кардааст. Муаллиф ба стандартҳои вазнии қабулшудаи тангаҳои нукраи номинали асосӣ дар замони ҳукмронии Темурӣ ва Шайбонӣ, ки дар давраҳои муайяни салтанати онҳо тағйир меёфтанд, ишора мекунад. Муаллиф бо таъкид ба ҳуччатҳои боқимонда, ки дар Мовароуннахр аз нимаи дууми асри XV дар замони Темурӣ, дар асри XVI ва

нимаи аввали асри XVII дар замони Шайбониёну Ҷониён тартиб дода шудаанд, нишон медиҳад, ки маҳз динорҳои мисӣ муайянкунанда ва танзимкунандаи қурби «танга»-ҳои нуқрагӣ буданд.

Калидвожаҳо: ислоҳоти пулӣ, тангаҳо, давра, амир, Бухоро, омӯзиш, иқтисодиёт, давлат, пул, равандҳои иқтимоӣ-иқтисодӣ.

ДЕНЕЖНАЯ РЕФОРМА ПЕРИОДА ПРАВЛЕНИЯ ТЕМУРИДОВ И ШАЙБАНИДОВ В МАВЕРАННАХРЕ (НАЧАЛО XIV - КОНЕЦ XVI ВВ.)

В статье автор рассматривает значения денежной реформы проведенной не только Шейбаниханом в начале XVI в., но и других правителей государства Бухарского ханства в контексте построения могущественного государства, но и для преобразования социально-экономических процессов своего времени, а также более развитой денежной системы. Автором рассмотрены предпосылки и условия проведения денежной реформы периода XIV - конец XVII вв, т.е. периода правления династии Амир Темура и Шайбанихана, изучены ее элементы и этапы, систематизированы и переосмыслены итоги, выявлено их значение для монетарной системы Бухарского ханства. Автор указывает на принятые весовые стандарты серебряных монет основного номинала при правлении тимуридах и шайбанидах, который в определенные периоды их правления изменялся. Автор, со ссылкой на сохранившихся документы, составленных в Мавераннахре начиная со второй половины XV в. при Тимуридах, в XVI и первой половине XVII в. при Шейбанидах и Джанидах, именно медные динары — фиксаторы курса серебряных «тенге».

Ключевые слова: денежная реформа, монеты, период, эмир, Бухарское ханство, изучение, экономика, государство, деньги, социально-экономические процессы.

MONETARY REFORM DURING THE REIGN OF THE TEMRIDS AND SHAYBANIDS IN MAVERANNAHR (EARLY 14TH – LATE 16TH CENTURIES)

In the article, the author examines the significance of the monetary reform carried out not only by Sheibani Khan at the beginning of the 16th century, but also by other rulers of the Bukhara Khanate in the context of building a powerful state, but also for transforming the socio-economic processes of his time, as well as a more developed monetary system. The author points to the accepted weight standards of silver coins of the main denomination during the reign of the Timurids and Shaybanids, which changed during certain periods of their reign. The article examines the prerequisites and conditions for the implementation of monetary reform in the period from the beginning of the 14th to the end of the 17th centuries, i.e. the period of Amir Temur and Shaibani Khan, studies its elements and stages, systematizes and rethinks the results, and reveals their significance for the monetary system of the Bukhara Khanate. The author, with reference to surviving documents compiled in Maverannahr starting from the second half of the 15th century under the Timurids, in the 16th and first half of the 17th centuries under the Shaybanids and Janids, identified copper dinars as the fixers of the exchange rate of silver tenge.

Keywords: monetary reform, coins, period, emir, Bukhara Khanate, study, economy, state, money, socio-economic processes.

Дар бораи муаллиф

Дустов Насим

Унвонҷӯи кафедраи таърихи халқи тоҷик

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи

Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб,

к. С. Сафаров, 16

E-mail: ndustov99@mail.ru

About the author

Dustov Nasim

Applicant at the Department of History

of the Tajik People

Kulyab State University named after A. Rudaki

734025, Republic of Tajikistan, Kulyab,

st. S. Safarov, 16

E-mail: ndustov99@mail.ru

Об авторе

Дустов Насим

Соискатель кафедры истории таджикского

народа

Кулябский государственный университет

им. Абуабдуллох Рудаки

734025, Республика Таджикистан, г. Куляб,

ул. С. Сафаров, 16

E-mail: ndustov99@mail.ru

ЗИКРИ ИШҒОЛИ МОВАРОУННАҲР ДАР АСАРИ «ТАЪРИХИ ЧАҲОНГУШОЙ»-И АТОМАЛИКИ ЧУВАЙНӢ

Каримӣ С. С.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мукаддима. Истилои Мовароуннаҳр аз ҷониби лашкари Чингизхон аз фоҷиабортарин саҳифаҳои таърихи асримиёнагии он ба шумор меравад. Ин сарзамин дар остонаи ҳучуми муғулҳо дар ҳайати давлати Хоразмшоҳиён қарор дошта, макоми худро дар баробари дигар билоди исломӣ чун муҳимтарин маркази тамаддуни исломӣ дар Шарқ ҳифз менамуд [14, с. 223]. Шаҳрҳои вилоятҳои Мовароуннаҳр, аз ҷумла Самарқанд, Бухоро, Хучанд ва Банокат дар масири Шоҳроҳи Бузурги Абрешим воқеъ шуда, нақши стратегии пайвандгари тичоратию иқтисодии байни кишварҳои Шарқу Ғарбро иҷро мекарданд. Ишғоли ин минтақа марҳалаи муҳиме дар силсилаи лашкаркашиҳои ҷаҳонии Чингизхон гардид. Маҳз сукути Мовароуннаҳр ҳамчун минтақаи стратегӣ барои ҳучумҳои минбаъдаи муғулҳо ба ҳудудҳои Хуросон, Шарқи Наздик, Қافқоз, Осиёи Хурд, сарзамини Рус ва Аврупои Шарқӣ заминаи лозими роҳро фароҳам овард.

Рафти сукути сиёсӣ низомӣ ва сукути марказҳои шахрии он дар сарчашмаҳои мухталифи таърихӣ инъикос ёфтааст. Дар таърихнигорӣ ин масъала, бахусус дар миёни ёдгориҳои хаттӣ, ки ба забони форсӣ таълиф карда шудаанд, асари «Таърихи Ҷаҳонгушой»-и Атомалики Ҷувайнӣ (1226-1283) барои омӯзиши рафти забткориҳои Чингизхон дар Мовароуннаҳр аҳамияти аввалиндараҷа ва бунёдӣ дорад [1; 2; 12; 13; 14; 20; 21].

Тасвири ҷараёни лашкаркашиҳои Чингизхон дар Мовароуннаҳр дар қисмати аввали асари «Таърихи Ҷаҳонгушой» на танҳо аз нигоҳи ҳаҷми мавод, балки аз лиҳози муҳтавои таърихӣ иттилоотӣ арзиши истисноиро доро мебошад. Шарқшиноси машҳур, бузургтарин муҳаққиқи таърихи Осиёи Миёнаи аҳди муғул, академик В.В. Бартолд арзиши баланди ин манбаъро таъкид карда менависад, ки дар ҳеҷ асаре чунин маълумоти муфасссал доир ба лашкаркашиҳои Чингизхон баён нашудааст [1, с. 594].

Мавод ва усулҳо. Таҳқиқот дар асоси омӯзиш, таҳқиқ ва таҳлили маълумоти асари «Таърихи Ҷаҳонгушой» - и Атомалики Ҷувайнӣ доир ба рафти ишғоли шаҳрҳои Мовароуннаҳр аз ҷониби лашкари Чингизхон ва муқоисаи он бо ахбори дигар сарчашмаҳои ҳамзамони он анҷом дода шудааст. Илова бар ин, таҳқиқоти бунёдии муҳаққиқони шинохта доир ба асари арзишманди «Таърихи Ҷаҳонгушой»-и Атомалики Ҷувайнӣ, аз ҷумла осори В. Бартолд, М.М. Қазвинӣ, Э. Браун, Ҷ. Бойл, И. Петрушевский, А. Якубовский ва ғайра ҳамчун асоси методологии таҳқиқ мавриди истифода қарор дода шудааст. Ҳангоми пажӯҳиши мавзӯ аз методҳои бунёдии илмӣ таърих, аз ҷумла усули таърихӣ, объективӣ, усули муқоисавӣ-таърихӣ, хронологӣ ва таҳлили матнӣ васеъ истифода карда шудааст. Инчунин, бо қорбурди методҳои сарчашмашиносӣ ва матншиносӣ дақиқият ва арзиши ахбори Ҷувайнӣ тавассути муқоиса бо дигар сарчашмаҳои таърихӣ ҳамзамонаш таҳлил ва арзёбӣ карда шудааст.

Натиҷа. Лашкаркашиҳои Чингизхон дар Мовароуннаҳр ва ишғол гардидани шаҳрҳои он дар фаслҳои XI-XXIII-и қисми аввали асари «Таърихи Ҷаҳонгушой» муфасссал баён карда шудаанд. Фаслҳои мазкурӣ асари Ҷувайнӣ аз нигоҳи сарчашмашиносӣ ва этимоднокии маълумот аҳамияти хос доранд, зеро муаллиф ба сабаби ишғоли мансабҳои калидӣ дар сохтори маъмурии муғулҳо, имкони беназири истифода аз асноди расмӣ ва бойгонии ҳонадони чингизиро пайдо карда буд. Маҳз дастрасӣ ба ин ҳуҷҷатҳо ба Ҷувайнӣ имкон дод, ки дар бораи теъдоди низомӣ, фармонҳои Чингизхон ва равобити дипломатии ӯ бо давлатҳои ҳамсоя баъзе маълумоти дақиқ ва расмиро пешниҳод намояд, ки дар дигар манбаъҳои ҳамзамон тақрибан дида намешаванд.

Омили дигаре, ки дақиқияти ҷузъиёти ин бахши асарро таъмин намудааст, шояд айни будани худӣ муаллиф аст. Атомалики Ҷувайнӣ ҳамчун котиб ва намояндаи расмӣ дастгоҳи идории императории муғулҳо дар Хуросон, ҳангоми сафарҳои ба пойтахти муғулҳо аз қаламрави Мовароуннаҳр убур карда, вайронаҳои шаҳрҳои бузурге чун Бухоро ва Самарқандро чанд сол пас аз фоҷиа аз наздик дидааст [14, с. 225]. Ин дидгоҳи мустақим имконият дод, ки ӯ на танҳо ҳаритаи ҳаракати лашкар, балки вазъияти иҷтимоӣ ва иқтисодии шаҳрҳои ғоратшударо бо тамоми ҷузъиёти нодир баён кунад.

Илова бар ин, Ҷувайнӣ дар таълифи асар хотираҳои шиғоҳии мардуми маҳаллиро, ки аз қатли ом зинда монда буданд, ва инчунин аз нақлҳои бевоситаи сарбозони муғул, ки худ

дар ин чангҳо ширкат доштанд, истифода намудааст. Ин равиш ба матни асар рӯҳияи зинда бахшида, лаҳзаҳои муҳосираи қалъаҳо ва муқовимати фидокоронаи сокинони ин сарзаминро ба таври муфассал нишон медиҳад. Дар натиҷа, омезиши се сарчашмаи муҳим – мушоҳидаҳои шахсии муаллиф, хотираҳои шоҳидон ва асноди расмӣи девонӣ «Таърихи Ҷаҳонгушой»-ро ба яке аз бозғатимодтарин сарчашмаҳо оид ба таърихи ишғоли сарзамини Мовароуннаҳр аз ҷониби Чингизхон табдил додааст [12, с. 42].

Тобистони соли 1219 дар ҳавзаи дарёи Иртиш, дар оғози тирамоҳ бо лашкари худ ба сӯи марзҳои Мовароуннаҳр ҳаракат намуд [2, с. 471]. Бинобар маълумоти Ҷувайнӣ, ҳангоми ҳаракати Чингизхон ба самти Утрор, ҳокими Қаёлиқ бо номи Арслонхон, фармонравои Алмалиқ – Сукноктагин ва айдикути (ҳоким, С.К.) уйғурҳо Бовурчиқ бо нерӯҳои худ ба сипоҳи муғул пайвастанд [22, с. 63]. Ҷувайнӣ шумораи умумии лашкари Чингизхонро дар остонаи ин ҳамла 700 ҳазор нафар зикр мекунад, вале бар асоси таҳқиқот В.В. Бартолд ва муҳаққиқи дигари шинохтаи замони муғул И. Петрушевский, ин рақам дар асл тақрибан ба 150-200 ҳазор сарбоз баробар будааст [2, с. 471; 15, с. 123].

Чуноне ки аз гузориши Ҷувайнӣ бармеояд, Чингизхон пас аз саркӯби Кӯчлук ва Туктуғон, барои ҳамла ба Утрор ҳаматарафа омода гардида буд. Аммо пеш аз оғози чанг, ӯ қосидони худро ба назди Султон Муҳаммади Хоразмшоҳ фиристод, то ҳадафи худро, ки иборат аз ситонидани қасоси хуни бозаргонони кушташуда буд, ба ӯ бирасонад. Танҳо баъди гирифтани посухи рад аз ҷониби Муҳаммад Хоразмшоҳ муғулҳо ба Утрор наздик шуда, онро муҳосира намуданд. Утрор бо қалъаву истехкомҳои устувораш заминаи муқовимати шадиди сокинонро бар зидди душман фароҳам овард. Вале аз ҷониби султон ба мудофеони Утрор ҳеч гуна мададе нарасид ва шаҳр дар инзивоӣ комил қарор гирифт. Оқибат, пас аз муҳосираи шашмоҳа ва тамои шудани захираи хӯрокворӣ, тавони чангии ҳомиёни шаҳр заиф шуд, деворҳои мудофиавӣ раҳна шуда, муғулҳо ба шаҳр ворид гардиданд. Дар натиҷа, қисми зиёди бошандагони он қатли ом гардида, шаҳр ба харобазор табдил дода шуд [22, с. 64].

Дар ин миён, ҳокими Утрор Ғойирхон бо бақияи сарбозонаш ба арки шаҳр паноҳ бурда, муқобилиятро бар зидди муғулҳо устуворона давом дод. Ӯ бо дастаи кӯчак як моҳи дигар дар баробари ҳучумҳои пайдарпайи муғулҳо истодагарӣ кард. Онҳо то охири нафас чангиданд ва дар ин миён тавонистанд шумори зиёде аз аскарони муғулро маҳв созанд. Дар ниҳоят, аз тамоми даста танҳо Ғойирхон ва ду сарбози дигар зинда монданд. Пас аз раҳна шудани арк, Ғойирхон ба болои бом баромад ва танҳо чангро бо муғулҳо давом дод. Вале ниҳоят муғулҳо ӯро асир гирифта, ба Самарқанд, ба ҳузури Чингизхон фиристоданд ва ӯ дар он ҷо ба қатл расонда шуд [22, с. 64]. Пас аз сукути қалъа, муғулҳо ҳунармандону қосибони шаҳри Утрорро барои истифода аз маҳораташон ба асирӣ бурданд ва сокинони дигарро барои қорҳои иҷборӣ (ҳашар) ба лашкари худ ҳамроҳ карданд.

Боиси зикр аст, ки ҳангоми тасвири ҳучум ба Утрор, Ҷувайнӣ нахустин муаллифест, ки дар бораи тақсмоти лашкари Чингизхон ба чанд қисм ва ҳаракати онҳо ба самтҳои мухталиф дар ҳудуди Мовароуннаҳр маълумоти дақиқ медиҳад. Бинобар ахбори Ҷувайнӣ ҳанӯз қабл аз оғози муҳосираи Утрор, Чингизхон писари калониаш Ҷучиро ба самти шаҳри Чанд (поёноби Сирдарё) равона кард. Худи ӯ ҳамроҳи писараш Уқтой аз тариқи биёбони Қизилқум роҳи Бухороро пеш гирифт ва дастаи дигареро бо фармондеҳии Улоқ-ноин ба сӯи Банокату Хучанд фиристод. Роҳбарии муҳосираи худи Утрор ба уҳдаи Ҷағатой гузошта мешавад.

Дар бахши тасвири лашкаркашиҳои Чингизхон дар Мовароуннаҳр боби бахшида ба сукути Утрор на танҳо як лаҳзаи оддӣ чангӣ, балки заминаи асосии идеологӣ ва баҳонаи асли барои ҳучуми Чингизхон ба тамоми Мовароуннаҳр дониста мешавад. Ҷувайнӣ ҳамчун амалдори воломақоми девон, тафсилоти ин чанг ва низоми фармондеҳии муғулҳоро дар асоси хотираҳои амирону сарлашкарони дар чангҳо иштирокдошта баён намудааст. Ӯ таъкид мекунад, ки Чингизхон ба муҳосира ва забти Утрор аҳамияти вижа дода, роҳбарии муҳосираро ба писарони худ – Тӯшӣ, Ҷағатой ва Уқтой супурда буд.

Ҷувайнӣ бо овардани ҷузъиёти муҳими тактикӣ, ба мисли «чун хандақ пур гашт ва бо ҳисор баробар шуд» [22, с. 64]. манзараи воқеии муҳосираро тасвир менамояд. Нуктаи қобили таваҷҷуҳ он аст, ки Ҷувайнӣ бо вучуди хидмат дар маъмурияти муғулҳо аз тасвири шучоату истодагариҳои ҳокими Утрор – Иналчук чашм напӯшида, матонати ӯро бо эҳтиром баён мекунад.

Академик В.В. Бартолд гузоришҳои Ҷувайниро дар ин замина манбаи бунёди ҳисобида, қайд мекунад, ки аз муаллифони ин давра танҳо Ҷувайнӣ дар бораи тақсмоти стратегӣи сипоҳи муғулро ба чор гурӯҳ асосӣ дар назди Утрор маълумот додааст. Аз ин рӯ, ахбори Ҷувайнӣ дар мавриди ҷуғрофияи ҳаракати лашкари Чингизхон нисбат ба тамоми манбаъҳои ҳамзамонаш бартарии ошкоро дорад [2, с. 471-472].

Бино ба нақли Ҷувайнӣ, худи Чингизхон пас аз тақсими нирӯҳо дар Утрор, бо қисми аслии сипоҳ аз тариқи биёбони Қизилқум роҳи Бухороро пеш гирифт. Ӯ ягона таърихнигори он замон аст, ки ин тактикаи ғайриинтизори убури лашкари муғул тавассути биёбон ва ногаҳон расидани онҳоро ба дарвозаҳои Бухоро дар моҳи феввали соли 1220 (моҳи зулҳиҷҷаи соли 616 ҳиҷрӣ) сабт кардааст.

Дар ин масир, муғулҳо нахуст ба шаҳраки кӯчаки Зарнук расиданд. Сарфи назар аз хоҳиши гурӯҳе аз ҷавонони маҳаллӣ барои муқовимат, Чингизхон тавассути сафири худ Донишманди Ҳоҷиб сокинонро ба таслим ваъда кард ва ин замина шуд, ки шаҳр аз ғорат эмин монад. Муғулҳо танҳо қалъаи Зарнукро вайрон карда, ҷавононро барои ҳашар ҷудо намуданд. Аз ин рӯ, шаҳраки Зарнук Қутлуғ-балиғ, яъне «шаҳри хушбахт» ном гирифт [22, с. 77].

Пас аз ишғоли Зарнук лашкари Чингизхон бо роҳнамоии гурӯҳе аз туркманҳо, ба самти шаҳраки Нур, ки дар масофаи 20 фарсах дуртар аз Бухоро воқеъ буд, ҳаракат кард [22, с. 78]. Дастаи пешгарди муғул бо фармондеҳии Тоир Баҳодур шаҳрро бечанг таслим намуд. Муғулҳо сокинонро аз шаҳр берун карда, ба ғорати он шурӯъ намуданд ва аз мардум 1500 динор боч хостанд, ки нисфи он аз ҳисоби гӯшвораҳои занон пардохт шуд. Бо супоридани ин маблағ ва ҷудо кардани зиёда аз шаст нафар барои ҳашар, сокинони Нур аз марг наҷот ёфтанд ва ин асирон минбаъд дар муҳосираи Дабусия ҷалб гардиданд [22, с. 85]. Сукути Нур роҳи Чингизхонро мустақиман ба сӯи Бухоро боз кард, зеро Султон Муҳаммади Хоразмшоҳ барои мустаҳкам кардани деворҳои мудофиявии он ҳеч чорае наандешида буд [10, с. 29].

Мувофиқи маълумоти Ҷувайнӣ, сипоҳи Чингизхон дар оғози моҳҳои феврал-март соли 1220 (моҳи зулқаддаи соли 617 ҳиҷрӣ) ба назди дарвозаҳои Бухоро расид [22, с. 80]. Аммо Ибни Асир ва Ан-Насавӣ ин рӯйдодро дақиқтар ба рӯзҳои 7 ва 10-уми феврал мансуб медонанд [2, с. 476].

Чингизхон ба фатҳи шаҳри Бухоро низ аҳамияти ҷиддӣ дода, лашкари худро ҳамаҷониба омода сохт. Дар ин замина, ба ғайр аз қувваҳои асосӣ тахти фармондеҳии худи Чингизхон ва писараш Уқтой, сафи артиши муғул аз ҳисоби аскарону асирони ҷанги Утрор низ афзоиш ёфт. Зимнан, Ҷувайнӣ теъдоди гарнизони мудофиявии Бухороро (лашкари берунӣ) 20 ҳазор нафар нишон медиҳад [22, с. 80], ки роҳбарии онҳоро Ихтиёруддин Қушлу, Инонҷхон, Оғулҳоҷиб ва Ҳамидпур бар уҳда доштанд [23, с. 211]. Пас аз се рӯзи муҳосира, Инонҷхон бо дастаи худ аз шаҳр ақибнишинӣ кард, вале мавриди таъқиби шадид қарор гирифт. Рӯзи дигар, уламои дин ва бузургони шаҳр (аимма ва маъориф) [22, с. 83] бо сардорӣ қози Бадриддин барои таслими шаҳр ба ҳузури Чингизхон омаданд. Бо ин роҳ муғулҳо вориди Бухоро шуда, ба ғорати маҳаллаҳо шурӯъ карданд. Аммо муҳофизатгарони арки шаҳр бо роҳбарии Гурхон 12 шабонарӯзи дигар муқовиматро давом доданд. Вале пас аз ишғоли қалъа, тамоми муҳофизони он маҳв гардид, сокинони боқимонда аз шаҳр берун бароварда шуданд. Чуноне ки Ҷувайнӣ хабар медиҳад: «...ва чун шаҳру қалъа аз туғот (ишора ба муҳофизони ҳисори Бухоро. С.К.) пок шуд ва деворҳо ва фасилҳо ҳок гашт ва марду зан... ба саҳрои Намозгоҳ ронданд» [22, с. 83]. Пас аз ин муғулҳо ба ғорату торочи саросарии маҳаллаҳои шаҳри Бухоро оғоз намуданд.

Бо фармони Чингизхон шаҳри Бухоро оташ зада шуд, ки дар пайи он танҳо масҷиди ҷомеъ ва чанд кӯшк аз хишти пухта сохташуда боқӣ монданд. Сарфи назар аз ин, бахше аз сокинони шаҳр, ки ба арк паноҳ бурда буданд, ба дастаҳои муғул ҳамлаҳои ногаҳонӣ меарданд. Ба ин хотир, муғулҳо мардуми зиндамондари барои ҳашар ва вайрон кардани арки Бухоро сафарбар намуда, онро қомилан ба ҳок яқсон карданд. Пас аз ин хонҳо, сарони қабилаҳои турк, ашроф ва асирони ҷангӣ ба қатл расида, занону кӯдакон ба асирӣ гирифта шуданд ва гурӯҳе аз ҷавонон барои муҳосираи Самарқанд ва Дабусия ба лашкари муғул ҳамроҳ карда шуданд [22, с. 78-85].

Бояд зикр кард, ки маълумоти Ҷувайнӣ бо ахбори Ибни Асир дар мавриди сукути Бухоро монандии зиёд доранд, вале айни замон, баъзе ҷузъиёт, аз қабили берун бурдани сокинон аз шаҳр, тақсими онҳо миёни сипоҳиён ва қатли оми мардум дар «Таърихи Ҷаҳонгушӣ» инъикос наёфтаанд [15, с. 126].

Тасвири ишғоли Бухоро дар боби XVI-и қисми аввали асар, яке аз муассиртарин лаҳзаҳои ишғоли сарзамини Мовароуннаҳр аз ҷониби Чингизхон ба шумор меравад. Аз дидгоҳи сарчашмашиносӣ, ин фасл на танҳо тасвир ва баёни маъмули воқеаҳо, балки намунаи мулоҳиза ва таҳлили амиқӣ иҷтимоӣ, сиёсӣ ва динии оқибатҳои сукути «Қуббат-ул-ислом» – шаҳри Бухоро ҳамчун яке аз марказҳои асосии тамаддуни исломӣ ба шумор меравад. Ҷувайнӣ лаҳзаи ворид шудани Чингизхонро ба шаҳр бо ҷузъиёти нодир кардааст, ки авҷи он дохил шудани Чингизхон ба масҷиди ҷомеи Бухоро мебошад. Муаллиф ин саҳнаро ҳамчун рамзи шикасти маънавии ҷомеаи мусулмонии он давр ва паёмадҳои гуноҳу

заъфи ҳукмронони хоразмшоҳӣ медонад: “Эй қавм, бидонед, ки шумо гуноҳхони бузург кардед... ва агар гуноҳхони бузург намекардед, Худой чун манеро бар шумо нафиристодӣ” [22, с. 81]. Инчунин, ӯ ин фоҷиаи бузургро аз забони як шоҳиди айнӣ дар қолаби ибораи кӯтоҳ, вале ниҳоят пурмаъно хулоса кардааст: «Омаданду канданду сӯхтанду куштанду бурданду рафтанд» [22, с. 81], ки ин ҷумла минбаъд ба як иқтибоси машҳури таърихшиносии аҳди муғул табдил ёфт. Дар ин росто бояд таъкид кард, ки Ҷувайнӣ ягона нависандаи мусулмонест, ки андешаи «азоби илоҳӣ»-ро мустақиман аз забони ҳуди Чингизхон баён месозад.

Шарқшиноси шинохта В.В. Бартолд дар асари «Туркистон дар замони истилои муғул» зимни таҳлили гузоришҳои Ҷувайнӣ менависад, ки ин асар ягона манбаест, ки ҳаритаи ҳаракати дақиқи сипоҳи Чингизхонро аз тариқи биёбон (дар масири Утрор ба Бухоро) ҳифз кардааст. Ба ақидаи ӯ, ҳарчанд нутқи Чингизхон дар минбари масҷиди Бухоро метавонад аз ҳақиқати таърихӣ дур бошад, вале он рӯҳияи он замон ва сиёсати муғулҳоро нисбат ба мардуми мағлубшуда ба равшанӣ инъикос менамояд [2, с. 477-480]. Зимнан бояд гуфт, ки ин лаҳзаи суҳанронии Чингизхон дар масҷиди ҷомеи шаҳри Бухоро дар ҳеч кадоме аз сарчашмаҳои ҳамзамони Ҷувайнӣ зикр нашудааст.

Асар дар баробари пешниҳоди маълумоти арзишманд доир ба ҷузъиёти ҳарбию тактикий муҳосира ва сукути Бухоро, аз нигоҳи бозтоби вазъи маънавӣ ва рӯҳию равонии давраи пас аз ҳуҷуми муғул низ аҳамияти калон дорад. Ҷувайнӣ танҳо ба тасвири вайронии шаҳру коҳҳои боҳашамат маҳдуд нашуда, балки инқирози куллии сохтори иҷтимоӣ, аз ҷумла ба хорию зиллат дучор шудани табақаи ашроф ва уламои динро низ қайд намудааст.

Тавре зикр карда шуд, маълумоти Ҷувайнӣ дар мавриди ҳаритаи ҳаракати сипоҳи Чингизхон ва рафти муҳосираи Бухоро бо дигар сарчашмаҳо ва додаҳои ҷуғрофияи таърихӣ комилан ҳамхонӣ доранд. Нуктаи муҳим он аст, ки муаллиф бо истифода аз ифодаҳои рамзӣ ва истиораҳо тавонистааст ин фоҷиаи бузургро таърихӣ маънавиро дар ҷаҳонҷӯбаи тафаккури динии замони худ шарҳ диҳад. Илова бар ин, боби бахшида ба сукути Бухоро дар китоб намунаи барҷастаи насли таърихӣ форсӣ-тоҷикӣ ба шумор меравад, ки дар он баёни дақиқи факту далелҳо бо сабки ороиши бадеӣ моҳирона омезиш ёфтааст.

Тасвири фатҳ ва ишғоли шаҳри Самарқанд дар боби XVIII-и қисмати аввали асари «Таърихи Ҷаҳонгушӣ» нуктаи авҷи тасвири лашкаркашиҳои Чингизхон дар Мовароуннаҳр ба шумор меравад. Агар Ҷувайнӣ Бухороро ҳамчун маркази маънавии ин сарзамин тасвир карда бошад, Самарқанд ба ҳайси таъриҳи муҳиму асосии низомӣ сиёсии давлати Хоразмшоҳӣ муаррифӣ шудааст. Ин фасл на танҳо тасвири лаҳзаҳои амалиёти ҳарбиро дар бар мегирад, балки сиёсати муғулҳоро нисбат ба кишрҳои гуногуни ҷомеа ошкор месозад. Ҷувайнӣ рафти наздик шудани сипоҳи Чингизхонро ба Самарқанд (моҳи март соли 1220), истифодаи оммавии асирони бухорӣ ҳамчун «ҳашар» дар муҳосира ва ҳолати рӯҳии сокинони шаҳрро ҳангоми мушоҳидаи ин издиҳомӣ азим тасвир кардааст.

Бино ба гузориши муаллиф, пас аз ишғоли Бухоро, гурӯҳи калони асиронро барои ҳашар ба самти Самарқанд сафарбар кард. Ин асирон аз паси лашкари савораи муғул ҳаракат мекарданд ва ҳар касе, ки аз ҳастагӣ аз по меафтад, ба қатл расонида мешуд [22, с. 82].

Султон Муҳаммади Хоразмшоҳ ба мудофияи Самарқанд таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда, дар ин ҷо нисбат ба шаҳрҳои дигар қувваи бештари ҳарбӣ мустақар намуда буд [2, с. 479]. Ҷувайнӣ хабар медиҳад, ки дар Самарқанд 110 ҳазор сарбоз, аз ҷумла 60 ҳазор турк, 50 ҳазор тоҷик ва 20 фили ҷангӣ омодаи набард буданд. Сарфармондеҳии умумӣ ин қуввахоро Туғонхон, бародари Тарконхотун бар уҳда дошт [22, с. 95]. Аммо сарчашмаҳои дигар арқами камтарро нишон медиҳанд: Ан-Насавӣ шумораи умумӣ артиши Хоразмшоҳро дар ин шаҳр 40 ҳазор, Ибни Асир 50 ҳазор ва Ҷузҷонӣ 60 ҳазор нафар донистанд, ки аз қавмҳои турк, тоҷик, ғуриҳо, ҳалачҳо ва қарлукҳо иборат буданд [2, с. 479].

Тибқи ахбори Ҷувайнӣ, Чингизхон дар аввали моҳи март соли 1220 ба Самарқанд расида, дар қасри Кӯксарой ҷойгир шуд. Қабл аз шурӯи ҳамла, асиронро низ чун лашкариён саф ораста, дар байни ҳар даҳ нафари онҳо як парчам барафроштанд, то шумораи артишро бештар нишон диҳанд. Пас аз расидани дастаҳои Ҷағатой ва Уқтой, сафи ҳашар аз ҳисоби асирони Утрор боз ҳам афзоиш ёфт. Ҷувайнӣ устувории Самарқандро аз назари истеҳкомоти мудофиявӣ нисбат ба дигар шаҳрҳо ва омодагии ҷиддии Чингизхонро барои фатҳи он ёддовар гардида, оғози муҳосираро чунин тасвир мекунад: «...ҷавониб ва ақтори онро фурӯ гирифтанд, чунонки ҳалқа бар ангуштарӣ» [2, с. 80].

Пас аз се рӯзи муҳосира, қисме аз муҳофизони шаҳр аз ҳисоби нирӯҳои турк бо роҳбарии Алп-Урхон сафи муғулҳоро шикаста, ба онҳо зарбаи ҳалокатовар заданд. Вале қисмҳои дар камин будаи муғулҳо ногаҳон ҳамла карда, онҳоро торумор намуданд [22, с. 91]. Муаллиф ҳамчунин зикр мекунад, ки дар рӯзи панҷуми набард деворҳои мудофиявӣ ва

қалъаи шаҳр аз ҷониби муғулҳо комилан таҳриб карда шуданд: «...бифармуд то девори ҳисор ва қалъаро вайрон карданд...» [22, с. 93].

Дар ин миён, гурӯҳе аз уламои дин ва ашрофи сарватманд бо сарварии Шайхулислом, бидуни огоҳии мардуми шаҳр, барои музокира ба ҳузури Чингизхон шитофтанд. Онҳо ба ғайр аз таъмини дахлнопазирии имтиёзҳои худи наздиконашон, тавонистанд қариб 50 ҳазор нафар аз сокинонро аз қатли ом наҷот диҳанд [17, с. 112].

Пас аз ин созиш, дарвозаҳои шаҳр ба рӯи муғулҳо боз шуд, ки ин ҳолат ба қатли қисми зиёди бошандагони он анҷом ёфт. Дар ин асно, Алп-Урхон бо як дастаи ҳазорнафара тавонист аз шаҳр фирор кунад. Сарфи назар аз ин, зиёда аз 1000 нафар аз сокинони бочасорат дар арк ва масҷиди ҷомеъ ҷойгир шуда, муқовиматро давом доданд. Муғулҳо бо роҳи ба самти қалъа гардонидани маҷрои наҳри Ҷокардиз деворҳои аркро вайрон карданд, ки дар натиҷа муборизони дохили он, аз ҷумла Туғонхон ҳалок шуданд. Ҷувайнӣ хабар медиҳад, ки 30 ҳазор аскар ва 20 нафар аз фармондеҳони онҳо аз ҷониби Чингизхон рӯйхат ва маҳв гардиданд. Қисмати боқимондаи аҳоли, аз ҷумла 30 ҳазор нафар афроди соҳибхунари миёни фарзандон ва ҳешовандони Чингиз тақсим карда шуда, ҳамин миқдори дигар барои корҳои вазнини ҳарбӣ ва ҳашар ҷудо шуданд. Танҳо гурӯҳи андаке аз мардум бо пардохти бочи сангини 200 ҳазор динар иҷозати баргашт ба шаҳрро дарёфт намуданд [22, с. 94].

Санаи суқути Самарқандро Ҷувайнӣ ба моҳҳои май-июни соли 1220 мансуб медонад. Вале таърихнигори шинохта И. Петрушевский дар асоси гузоришҳои Ибни Асир ва Минҳоч Сироҷи Ҷузҷонӣ таъкид мекунад, ки ин рӯйдод дар моҳҳои март-апрели соли 1220 рух додааст [15, с. 138]. Зеро, тавре ҳуди Ҷувайнӣ дар бахшҳои дигар ишора мекунад, муғулҳо ҳанӯз дар аввали моҳи март ҳамаи сол шаҳрро ба муҳосира гирифта буданд [22, с. 82]. Муҳаққиқи барҷастаи тоҷики аҳди муғул М. Давлатов низ замони ин муҳориба ва тасарруфи Самарқандро ба даҳаи дуюми моҳи муҳаррами соли 617 ҳиҷрӣ (мутобиқ ба 10-20-уми марти соли 1220) баробар медонад [10, с. 30].

Ахбори Ҷувайнӣ дар бораи сарнавишти фочиабори уламо ва низомии зарҳариди турк – қангли, ба ғуломӣ бурдани ҳунардорон ба Муғулистон, инчунин сиёсати умумии муғулҳо дар ин замина арзиши баланди сарчашмаиносӣ доранд. Ӯ сарфи назар аз баъзе ситоишҳои нисбат ба ҳонадони чингизӣ, миқёси дахшати вайрониро муфассал ва ошкоро тасвир кардааст. Эътирофи ӯ дар мавриди ба харобазор табдил ёфтани Самарқанд – шаҳре, ки қаблан ҷун «бӯстони олам» шуҳрат дошт, аз ҳасрати амиқи муаллиф нисбат ба гузаштаи ин сарзамин гувоҳӣ медиҳад.

Бояд қайд кард, ки ҳанӯз ҳангоми муҳосираи Самарқанд, Чингизхон як қисми қувваҳои худро ба самти Фарғонаву Хучанд ва дастаи дигареро таҳти фармондеҳии Улоқ-ноин ва Ясаури Ҷалоир ба сӯи Вахш ва Толиқони воҳаи Мурғоб сафарбар намуд [22, с. 109]. Ҳарчанд Ҷувайнӣ тафсилоти ин лашкаркаширо зикр накардааст, аммо маълумоти манбаъҳои дигар ва тадқиқоти муосир собит месозанд, ки ин амалиётҳо бо хунрезии шадид ва муқовимати қаҳрамононаи мардуми ин воҳаҳо, аз ҷумла набардҳои шадид дар Хатлону Вахш ҳамроҳ буданд, ки ҳадафи онҳо маҳв кардани ҳар гуна тақияҳои эҳтимолии Хоразмшоҳӣ дар ақибгоҳ ба шумор мерафт [11, с. 283; 7, с. 452].

Пас аз суқути Самарқанд, Чингизхон амалиёти ҷангиро ба таври муваққат боз дошт ва тасмим гирифт, ки фасли гарморо дар мавзӯҳои сабзу хуррами Кеш ва Нахшаб паси сар кунад. Ин минтақа минбаъд низ ба яке аз қароргоҳҳои дӯстдоштаи хонҳои муғул табдил ёфт ва яке аз шоҳзодагони улуси Ҷағатой дар ин ҷо коҳи боҳашамате бо номи «Қаршӣ» (аз вожаи муғулии қаршӣ – қаср) бунёд намуд, ки номи шаҳри имрӯза аз ҳамаи ҷост [2, с. 189-190; 1, с. 494].

Баёни ҷойгиршавии лашкари Чингизхон дар ҳудуди Нахшаб ва атрофи Тирмиз, ки дар боби XX инъикос ёфтааст, марҳилаи калидии устувор шудани мавқеи муғулҳоро дар қисмати ҷанубии Мовароуннаҳр нишон медиҳад. Ин фасли асар барои омӯзиши тактикаи мавсимии артиши муғул, истироҳат, таҷдиди нирӯ ва оморасозии лавозимоти ҷангӣ барои маъракаи баъдӣ аҳамияти зиёд дорад.

Аз маълумоти Ҷувайнӣ бармеояд, ки Чингизхон пеш аз оғози ҳуҷум ба ҳудуди Хуросон, минтақаи Нахшабро ҳамчун пойгоҳи муносиби стратегияи зимистонгузаронӣ интихоб намуд. Сабаби ин интихобро муаллиф ба фаровонии чарогоҳҳо ва нузҳатгоҳҳои ин мавзӯ рабт медиҳад: «...азимати он кард, ки зимистон дар ҳудуди Нахшаб ва Кеш бошад, ки марғзорҳои хуш ва нузҳатгоҳҳои дилкаш дошт...» [22, с. 101].

Пас аз фароҳам омадани шароит ва омодагии комили сипоҳ, Чингизхон дар оғози тирамоҳи соли 1220 ба самти Тирмиз ҳаракат кард. Бино ба иттилои Ҷувайнӣ, Чингизхон қабл аз ҳама аз сокинони шаҳр талаб намуд, ки бидуни ҷанг таслим шаванд ва қалъаро вайрон кунанд. Вале мардуми Тирмиз ин пешниҳодро қатъиян рад карданд. Қалъаи Тирмиз

яке аз мустаҳкамтарин нуктаҳои мудофиавии соҳили Ому маҳсуб меёфт ва дар он захираи бузурги аслиҳаву нирӯҳои ҷангӣ мавҷуд буд. Муғулҳо шаҳро ба муҳосира гирифта, даҳ рӯз бо истифода аз манҷаниқҳо деворҳои онро вайрон карданд. Рӯзи ёздаҳум лашкари муғулҳо воридаи шаҳр шуда, тибқи усули ҳамешагии худ мардону занонро ба дашти берун аз шаҳр ронда, миёни сарбозон тақсим намуданд. Пас аз ин, тамоми сокинони Тирмиз ба таври ваҳшиёна қатли ом гардиданд ва ҳеҷ кас зинда намонд [22, с. 102].

Қувайнӣ муҳосира ва сукути Тирмизро ҳамчун як амалиёти ҳатмӣ низомӣ ҷиҳати таъмини убури бехатарии сипоҳ аз рӯди Ому арзёбӣ мекунад. Ӯ таъкид менамояд, ки сокинони ин шаҳр бархилофи баъзе манотиқи дигар, роҳи муқовимати қатъиро пеш гирифтанд ва маҳз ҳамин мавқеъ боиси таҳриби пӯрраи шаҳр гардид. Бино ба гуфтаҳои ӯ: «...Чун ба Тирмиз расид... фармуд то ҳисорро бигирифтанд ва тамоми халқро бикӯштанд ва шаҳро бо замин ҳамвор гардониданд» [22, с. 101-102].

Муаллиф дар фасли марбут ба ин ҳодиса ҷузъиёти ҷолиберо зикр мекунад: пиразане ҳангоми қатли оми мардум аз сарбозони муғул хоҳиш мекунад, ки дар ивази як гавҳари гаронбаҳо ҷони ӯро наҷот диҳанд. Аммо вақте ки онҳо марворидро талаб мекунанд, пиразан иқрор мешавад, ки онро фурӯ бурдааст. Ин иқрори ӯ боиси он мегардад, ки Чингизхон фармони ҷоқ кардани шиками тамоми кушташудагонӣ шаҳро содир намояд.

Академик В.В. Бартолд маълумоти Қувайнӣро дар мавриди Тирмиз баланд арзёбӣ карда, ишора менамояд, ки масири ҳаракати Чингизхон дар самти Самарқанд-Тирмиз ниҳоят дақиқ тасвир ёфтааст. Мӯҳлати муҳосираи шаҳр (10-11 рӯз), ки дар сарчашмаҳои дигар низ ба ҷашм меҳӯрад, бо додаҳои Қувайнӣ дар бораи шиддати набардҳо комилан мувофиқат мекунад [2, с. 481-482].

Ҳамин тариқ, Қувайнӣ воҳаи атрофи Нахшабу Кешро ҳамчун пойгоҳи мусоид барои ниёзҳои логистикӣ лашкари азими савораи муғул ва Тирмизро чун гузаргоҳи калидию стратегӣ миёни Мовароуннаҳр Хуросон нишон додааст. Маълумоти ин бахш имкон медиҳад, ки на танҳо рафти ҷанг, балки стратегияи ҳарбии Чингизхон низ амиқ дарк карда шавад.

Бино ба маълумоти Қувайнӣ, пас аз тасарруфи Тирмиз Чингизхон ба самти Қангурт ва Шумон ҳаракат карда, зимистонро дар он ҷо паси сар намуд. Ин манотиқ низ аз тохтутоз, вайронкорӣ ва куштори сипоҳи муғул дар амон намонданд. Сарлашкари муғул дар ҳамин давра дастаеро низ барои тасхири худудҳои Бадахшон сафарбар кард ва пас аз анҷоми зимистон барои убури рӯди Ому омодагӣ гирифт [11, с. 283].

Тасвири забти ду нуктаи муҳими стратегӣ болооби Сирдарё – шаҳрҳои Банокат (Фанокат) ва Хучанд дар фасли XIV-и «Таърихи Ҷаҳонгушой» дорои арзиши истисноӣ сарчашмашиносӣ мебошад. Тавре академик В. Бартолд таъкид мекунад, ҷузъиёти лашкаркашии муғулҳо ба ин самт, рафти муҳосираи Хучанд ва муқовимати сокинони он бо сарвари Темурмалик танҳо тавассути асари Қувайнӣ то замони мо маҳфуз мондааст [1, с. 594]. Гузашта аз ин, аксари муҳаққиқони саршиноси таърихи аҳди муғул аҳамияти мудофиаи Хучанд ва муборизаи қаҳрамононаи Темурмаликро махсусан қайд намудаанд [2, с. 486; 7, с. 450; 15, с. 121; 16, с. 198-202; 3; 4; 5; 19].

Ҳамон тавре қайд карда будем, ҳанӯз ҳангоми муҳосираи Утрор, бо фармони Чингизхон як дастаи панҷоҳҳазорнафарии муғул бо сарвари Улоқ-ноин, Сукету ва Тағай ба самти болооби Сирдарё – шаҳрҳои Банокат ва Хучанд ҳаракат кард. Мудофиаи Банокатро ҳокими он Илетчу-малик бо қўшуни даҳҳазорнафара (аз ҷумла туркҳои қангли) ба ӯҳда дошт ва се рӯз дар муқобили муғулҳо муқовимат намуд. Рӯзи чорум шаҳр таслим ва муҳофизони он торумор гардиданд [8, с. 242-247]. Қувайнӣ ҷузъиёти ин воқеаро чунин зикр кардааст: «...мардум ба паноҳ омаданд... лашкарро аз миёни шаҳр берун оварданд ва аз дами тег гузаронданд ва арбоби ҳирфатро қисмат карданд» [22, с. 72]. Хунармандон ба асирӣ ва ҷавонони боқимонда барои ҳашар сафарбар гардиданд. Дар натиҷаи ин ҳуҷум Банокат пурра валангор гардид, ки дар асрҳои баъдӣ низ дар чунин ҳолат қарор дошт [2, с. 484; 8, с. 244].

Бинобар ахбори Қувайнӣ, сипоҳи муғул пас аз тасарруфи Банокат ба самти Хучанд ҳаракат карданд. Даре нагузашта, қисмҳои дигари артиши муғулҳо аз самти Утрор, Бухоро ва Самарқанд низ ҳамроҳ бо шумораи бузурги асирон барои муҳосираи Хучанд ба он ҷо ҷиҳатланд [22, с. 71]. Ӯ инчунин ишора менамояд, ки пас аз сукути Утрор, қисмҳои низомии муғул таҳти фармондихии Уқтой ва Ҷағатой низ ба муҳосиракунандагонӣ Хучанд пайвастанд.

Қувайнӣ шумораи умумии аскарони муғулро ҳангоми муҳосираи Хучанд 20 ҳазор нафар ва миқдори асирони ба ҳашар ҷалбшударо 50 ҳазор нафар нишон додааст. Тибқи маълумоти ӯ, бо наздик шудани душман ба шаҳр, қисме аз сокинон, ки аксаран аз табақаҳои болоии ҷомеа буданд, дар дохили ҳисори шаҳр ва шаҳристон, ки дорои девору дарвозаҳои

алоҳида буд, паноҳ бурданд. Муғулҳо аз дарёи Сир убур карда, шаҳро аз самтҳои шарқ ва ҷануб дар муҳосира гирифтанд ва набардҳои шадид низ бо дастаҳои муғул маҳз дар ҳамин ҷабҳаҳо ба вуқӯъ пайвастанд [22, с. 71].

Дар натиҷаи авҷ гирифтани ҳучумҳои пайваста, муҳофизатгарони шаҳр ба зарбаҳои пайиҳаи вазнини муғулҳо тоб наоварда, бо роҳбарии фармондеҳи ҷасур – Темурмалик дар ҳайати 1000 нафар ҷанговар ба яке аз ҷазираҳои рӯди Сир ақибнишинӣ карда мавҷе гирифтанд. Ин ҷазира каме поёнтар аз шаҳри Хучанд, дар васеътарин ҷои маҷрои Сирдарё ҷойгир буд [8, с. 246]. Сабаби интиҳоби ин мавзеъ дар он буд, ки ба сабаби дурии зиёд аз соҳил, ҳатто бо манҷаниқҳо сангборон кардани он ғайриимкон буд. Муғулҳо барои рафъи ин монеа асиронро ба дастаҳои даҳнафарӣ тақсим карда, ба ҳар кадом як сарбози мусаллаҳро барои назорат воғузоштанд. Асирон маҷбуран аз кӯҳҳои атроф, ки дар масофаи се фарсах (тақрибан 18-24 км) аз Хучанд воқеъ буданд, санг кашонида, барои сохтани садд аз соҳил то ба наздикии ҷазира роҳ бунёд кунанд. Дар ин миён, Темурмалик ва дастаи ӯ дувоздаҳ киштии махсуси пӯшида сохта, муборизаро зидди муғулҳо идома медоданд [9, с. 126]. Киштиҳо бо намад пӯшонидани шуда, бо қабати лой андова шуда буданд, то аз оташ эмин бошанд. Аз ду ҷониби киштиҳо сӯроҳиҳо (тиркашҳо) сохта шуда буданд, ки ҷанговарон аз онҳо ба сӯи душман тир меандоختанд [22, с. 71].

Аз маълумоти Ҷувайнӣ бармеояд, ки шабона ва ҳангоми субҳдам мудофеони қалъа бо ин киштиҳо ба соҳил наздик шуда, ба дастаҳои муғул шабехун мезаданд. Онҳо ҳамзамон садди сохтаи муғулҳоро вайрон карда, талфати зиёди ҷонӣ ба душман мерасониданд. Вале аз сабаби нобаробарии куллии қувваҳо, Темурмалик ва ҳамроҳонаш дар ниҳоят маҷбур шуданд, ки ҷазираро тарк кунанд. Шабонгоҳ Темурмалик бо сарбозони худ лавозимоти боқимондари ба 70 киштӣ бор карда, ба самти поёноби Сирдарё ҳаракат намуданд.

Бино бар маълумоти Ҷувайнӣ, муғулҳо Темурмалик ва дастаи ӯро, ки шабона бо ёрии машғалҳои фурузон дар маҷрои васеи рӯди Сир шино мекарданд, қад-қад соҳил таъкиб менамуданд. Темурмалик ва дастааш дар фурсатҳои муносиб ба душман зарбаҳои ногаҳонӣ зада, роҳи худро идома медоданд. Дар наздикии шаҳри Банокат, муғулҳо маҷрои дарёро занҷирбанд намуда, барои ҳаракати киштиҳои Темурмалик монеаи чиддӣ эҷод карданд. Вале Темурмалик ва ҷанговаронаш ин занҷирҳоро шикаста, худро ба ҳудуди шаҳрҳои Барҷилиқ ва Ҷанд расониданд. Ҳангоме ки хабари наздик шудани киштиҳои ӯ ба ҳокими муғул (Улусиди) расид, ӯ феврал дастаҳои низомиро дар ду соҳили Сирдарё мустақар карда, дар дохили рӯдхона киштиҳо ва манҷаниқҳоро барои ҷанг омода сохт. Бо вучуди ин, Темурмалик дар ҳолати омодабошии комил қарор дошт, ӯ ба соҳил фуруд омад ва муборизаро бо қисмҳои таъкибкунандаи муғул далерона давом дода, дар ниҳоят тавонист худро то ба Хоразм расонад [22, с. 73].

Ҷувайнӣ ба мудофияи Хучанд ва муқовимати қаҳрамононаи бошандагони он таваҷҷуҳи хос зоҳир намудааст. Ӯ таъкид мекунад, ки аҳли Хучанд бархилофи сокинони Банокат, роҳи набарду истиқоматро пеш гирифтанд. Тасвири муқовимати Хучанд бо роҳбарии Темурмалик дар ин бахши асар ба як ҳамосаи ҷангӣ шабоҳат дошта, ҷузъиёти муҳосираи қалъаи миёни рӯди Сир бо маҳорати баланди адабӣ баён шудааст [22, с. 74].

Гузашта аз ин, рафти ақибнишинии Темурмалик бо киштиҳо, шабехунҳои шабонаи ӯ ба лагери муғулҳо ва набардҳои пайвастааш қад-қад соҳили Сирдарёро Ҷувайнӣ ҷунон зиндаву воқеӣ нишон медиҳад, ки гӯё худ шохиди айнӣ бошад. Ин ҳолат гувоҳӣ медиҳад, ки муаллиф аз хотироти шифоҳии иштирокчиёни бевоситаи ҷанг ва ё сокинони маҳаллӣ ба таври васеъ истифода бурдааст.

Академик В.В. Бартолд ба маълумоти Ҷувайнӣ дар бораи муҳосира ва забти Хучанд баҳои баланд дода, саҳеҳияти онҳоро дар мавриди ҷойгиршавии ҷуғрофӣ ва ҷазирае, ки қалъа дар он воқеъ буд, эътироф намудааст. Ӯ зикр мекунад, ки ҳарчанд Ҷувайнӣ баъзе лаҳзаҳои ин рӯйдодро бо тасовири бадеӣ зинат дода бошад ҳам, вале далелҳои ӯ дар бораи ҷалби асирон ба ҳашар, иҷрои корҳои муҳандисӣ ва тактикаҳои ҷангии артиши муғул ва шахси Темурмалик қомилан бозғайимод мебошад [2, с. 489-491].

Бояд қайд кард, ки фасли марбут ба забти Банокат, муҳосираи Хучанд ва муборизаи Темурмалик дар асари Ҷувайнӣ дорои аҳамияти бунёдии сарчашмашиносӣ ва иттилоотӣ мебошад. Дар баробари инъикоси рафти забткорӣ, ин фасл дар бораи усулҳои ҷангии муғулҳо, аз ҷумла истифодаи маводи нафтӣ, манҷаниқҳо ва дигар ҷузъиёти техникӣ (ба мисли бунёди садди сангӣ дар миёни Сирдарё ва ташкили ҳашар) маълумоти арзишманд ва нодирро фаро гирифтааст. Арзиши маълумоти Ҷувайнӣ ҳамзамон дар он зоҳир мегардад, ки ӯ тавонистааст муборизаи қаҳрамононаи Темурмаликро алайҳи муғулҳо дар пасманзари сукути зудҳангом ва ногузири давлати Хоразмшоҳиён бо услуби хосу таъсирбахш баён намояд [6, с. 123].

Дар фасли XXIV Ҷувайнӣ бозгашти Чингизхонро тавассути ҳудудҳои Мовароуннаҳр ба Муғулистон баён кардааст. Ҷувайнӣ ҳангоми убури лашкари Чингизхон аз Мовароуннаҳр ҷузъиёти шикори дастачамъонаи «нирги»-ро дар соҳили Сирдарё («...дар ҳудуди Қулонтозӣ... ба расми қадим ба шикор машғул гаштанд...» [22, с. 101], тасвир кардааст, ки аслан ба муҳосираи шаҳрҳо шабоҳат дошт. Инчунин дар ин мавзёе муаллиф лаҳзаи мулоқоти Чингизхонро бо писаронаш – Уқтой, Ҷағатой ва Тӯшӣ (Ҷӯҷӣ) низ инъикос намудааст, ки ин маълумот барои омӯзиши сохтори идории улусҳо ва муносибатҳои дохилихонаводагии чингизӣ арзишманд аст. Академик В.В. Бартолд саҳеҳияти Ҷувайнӣ дар нишон додани масири бозгашти Чингизхонро дар солҳои 1224-1225 тавассути водии Иртиш ва ҳавзаи кӯли Зайсон таъкид карда, мувофиқати онро бо сарчашмаҳои ҷинӣ ва «Таърихи маҳфии муғулҳо» қайд кардааст [2, с. 502-504].

Арзиши сарчашмаиносии ин боб дар тасвири ҷуғрофияи ҳаракати лашкар, интиқоли асирон ва раванди қабули қарорҳои роҳбурдӣ дар урду зоҳур меёбад. Зикри таъйини ҳокимони низомӣ (шаҳнаҳо) дар шаҳрҳои Мовароуннаҳр пеш аз бозгашти Чингизхон, аз оғози марҳалаи нави маъмурӣ гувоҳӣ медиҳад. Ин бахши асар имкон медиҳад, ки раванди гузариши муғулҳо аз «истилогарии ҳарбӣ» ба низоми устувори идории минтақа пайгирӣ карда шавад.

Муҳокима. Зимнан бояд қайд намуд, ки дар қисми аввали асар боби алоҳидае (XV) ба фатҳи Мовароуннаҳр бахшида шудааст. Бархилофи фаслҳои қаблӣ, ки танҳо фатҳу муҳосираи шаҳрҳои алоҳидаро (ба мисли Утрор, Ҷанд, Хучанд, Баноқат, Бухоро, Самарқанд, Тирмиз ва ғайра) инъикос мекарданд, боби мазкур хусусияти ҷамъбасти дошта, манзараи умумии сукути ин ҳавзаи муҳими олами исломро пешкаш менамояд. Барои тадқиқоти сарчашмаиносӣ ин фасл ҳамчун намунаи барҷастаи тафаккур ва мулоҳизаҳои таҳлилии Ҷувайнӣ ва шарҳу тафсири ғоявии ӯ дар мавриди миқёси фочиа ва паёмдҳои таърихӣ он аҳамияти бузург дорад.

Ҷувайнӣ дар боби мазкур тасвири воқеахоро бо ситоиши мақоми хоси Мовароуннаҳр қабл аз ҳучуми муғулҳо оғоз карда, ба аҳамияти хоси фарҳангиву маънавии он дар олами ислом таъкид намудааст. Аслан, аз нигоҳи таҳлили сарчашмаиносӣ, ин бахш барои муқоиса кардани «асри тиллоӣ»-и таърихи Мовароуннаҳр бо ҳаробиҳои пас аз ҳучуми муғулҳо ва тавассути ин усул нишон додани умқи фочиа хидмат мекунад. Ҷувайнӣ Мовароуннаҳрро ҳамчун «маркази мамлакати олам» ва «воситаи қаллодаи Бани Одам» тавсиф додааст, ки «аз вуфури неъмат ва назоҳати соҳат, бихишти дунё» шумурда мешуд [22, с. 75].

Пас аз ин, муаллиф ба суръати фавқулодаи пешравӣ ва ҳаракати босуръати сипоҳи Чингизхон ҳангоми тасарруфи Мовароуннаҳр таваҷҷуҳи хос зоҳир менамояд. Ба андешаи ӯ, ин рӯйдод на танҳо як қомеъии беназири ҳарбӣ, балки ба навъе зуҳури «иродаи илоҳӣ» дар амалҳои Чингизхон мебошад. Ӯ истилоҳи маҷозии «ҳамвор гардидани нузҳатсароҳо»-ро ба қор бурда, баён мекунад, ки чӣ гуна дар як муддати кӯтоҳ шаҳрҳои шукуфону ободи Мовароуннаҳр ба ҳаробазор мубаддал гаштанд: «...дар муддате андак он нузҳатсароҳоро чун қафи даст ҳамвор карданд ва дуди истихсол ба осмон бароварданд» [22, с. 76].

Метавон гуфт, ки Ҷувайнӣ ҳамчун муаррих ва андешаманди мусалмон кӯшиш ба ҳарч додааст, ки сукути шаҳрҳои Мовароуннаҳрро дар доираи фалсафаи таърихи исломӣ ва тақдирӣ азалии илоҳӣ маънидод кунад. Вале ҳамзамон, ӯ тасвири равшану воқеии тафовути демографӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва умуман фочиаи инсонии ишғоли Мовароуннаҳрро тасвир кардааст, ки додаҳои бостоншиносӣ ва сиккашиносӣ (нумизматика) онро қимматан тасдиқ кардаанд [2, с. 475-476].

Сарфи назар аз муқолиғаҳои адабӣ ва рангубори бадеии тасвир, ин бахши асар дорои заминаи муҳим ва устувори фактологӣ (аз ҷумла суръати истило, миқёси ҳаробиҳо ва паёмдҳои умумии лашкаркашӣ) мебошад. Аз таҳлили ин маълумот метавон пай бурд, ки истилои муғулҳои кӯчманчӣ боиси тағйироти бузург дар таърихи халқҳои минтақа, аз ҷумла тоҷикон гардид, ки ба инкишофи таърихӣ он дар асрҳои минбаъда таъсири амику дарозмуддат расонд.

Бояд ёдовар шуд, ки боби XVII-и асар («Зикри хуруҷи Маҳмуди Торобӣ») аз нигоҳи сарчашмаиносӣ аҳамияти вижае дорад. Ин фасл ягонаи манбаи муфассал ва нахустдараҷа дар бораи бузурғтарин шӯриши мардумии Мовароуннаҳр дар солҳои 1238-1239 (пас аз истилои муғулҳо) маҳсуб меёбад. Боби мазкур дар сохтори умумии баёни рӯйдодҳои пас аз Чингизхон, на танҳо як гузариши оддӣ воқеаҳо, балки манбаи муҳиме оиди вазъи вазини иҷтимоиву иқтисодии оммаи халқ дар марҳалаи нахустини тахти улуси Ҷағатой қарор гирифтани минтақа ба шумор меравад [18, с. 101-135]. Инчунин аз таҳлили ин фасл, метавон

наҳва ва шеваи бархӯрди идеологӣ ва мафкуравии Ҷувайниро ҳамчун муаррихи расмӣ дарборӣ нисбат ба ҳаракатҳои озодихоҳии халқиро низ ба осонӣ пай бурд [14, с. 229].

Ҷувайнӣ чун намоёндаи дастгоҳи маъмурии ҳукумати муғул, ба шахсияти Маҳмуди Торобӣ назари манфӣ, хусуматомез ва интиқодӣ дорад. Ё Торобиро бо истифода аз вожаҳои таҳқиромез, ба мисли «ҷохил», «фиребгар» ва «ҷодугар» тасвир мекунад, то бо ин роҳ аҳамияти бузурги иҷтимоӣ сиёсии шӯриши ӯро камранг нишон диҳад. Аммо бо вучуди ин гоӣи шахсии муаллиф, маълумоти худӣ Ҷувайнӣ зиддияти шадидаи иҷтимоӣ миёни оммаи заҳматкаш ва табақаи аёну сарватманди Бухороро ба таври барҷаста ошкор менамояд. Чуноне ки ӯ қайд мекунад, Торобӣ «авбош ва рунуд»-ро (ишора ба табақаҳои поёнии шахр. С.К.) чамъ оварда, бар зидди «бузургони шахр») бархост [22, с. 89]. Ин маҳз ба решаҳои амиқи иҷтимоӣ ва зиддимуғуливу зиддифеодалӣ доштани шӯриши мардуми Бухоро бо сарвари Маҳмуди Торобӣ ишора мекунад. Ҷувайнӣ ҳамчунин зикр менамояд, ки шӯриш танҳо пас аз марги тасодуфии Торобӣ ва бародаронаш, аз ҷониби кӯшунҳои низомии муғул таҳти фармондеҳии Илдуз-ноин ва Чики-ноин шадидан саркӯб карда шуд.

Дар зимн бояд тазакурр дод, ки назари хусуматомези муаррихони дарборӣ асримиёнагӣ ва мавқеи манфӣи таърихшиносии расмӣ нисбат ба ҳаракатҳои мардумӣ ва муборизаҳои озодихоҳонаи аҷдодони халқи тоҷик яке аз масъалаи муҳим ва ҳамзамон ҳассос ба шумор меравад. Танҳо бо мавқеи мунсифонаи илмӣ ва довари одилона муаррихон метавонанд ба он баҳои дуруст ва сазовор диҳанд.

Хулоса. Таҳқиқ ва баррасии фаслҳои зикршудаи асари «Таърихи Ҷаҳонгушӣ» Атомалик Ҷувайнӣ доир ба истилоҳои шахрҳои Мовароуннаҳр имкон медиҳад, ки арзиши сарчашмашиносии ин манбаи муҳими таърихӣ муайян карда шавад. Маълумоти Ҷувайнӣ дар мавриди масири ҳаракати лашкари Чингизхон ва тасарруфи нуктаҳои калидии стратегӣ, ба мисли Бухоро, Самарқанд, Нахшаб, Кеш, Тирмиз, Баноқат ва Хучанд дорои арзиш ва саҳеҳияти баланди хронологӣ ҷуғрофӣ мебошанд. Чунончи муаллиф дар тасвири муқовимати Хучанд бо роҳбарии Темурмалик ва раванди ақибнишинии ӯ дар маҷрои Сирдарё, аз усули нигориши зиндаву «ҳамосӣ» ва хотироти шифоҳӣи шоҳидони айнӣ васеъ истифода бурдааст. Ин нишон медиҳад, ки асар на танҳо як воқеаном, балки инъикоскунандаи рӯҳияи таърихӣи замони худ низ мебошад. Ҳамзамон, боби марбут ба шӯриши Маҳмуди Торобӣ дар солҳои 1238-1239 ҳамчун ягона маъҳази муфассали дасти аввал вазъи сангини иҷтимоӣи иқтисодии мардумро пас аз истилои муғулҳо ошкор месозад ва сарфи назар аз мавқеъгирии манфӣи Ҷувайнӣ ҳамчун муаррихи дарборӣ нисбат ба ин ҳаракат, матни асар тазоди шадидаи иҷтимоӣи миёни оммаи мардум ва ашрофи маҳаллиро ба таври барҷаста нишон медиҳад. Дар ниҳоят, тавсифи Мовароуннаҳр ҳамчун «биҳишти олам» қабл аз ҳучуми муғулҳо ва муқоисаи он бо ҳаробҳои минбаъда, ҷанбаи таҳлили фалсафии нигориши Ҷувайниро нишон медиҳад, ки дар он муаллиф кӯшиш кардааст фоҷиаи инсонии минтақаро дар қолаби «иродаи илоҳӣ» шарҳ диҳад. Ҳамин тариқ, «Таърихи Ҷаҳонгушӣ»-и Ҷувайнӣ аз доираи як асари таърихӣ берун барои маҷмаа, ҳамчун як таълифи мукаммали бунёдӣ дар шинохти таърихи сиёсӣ, низомӣ ҳарбӣ, сохтори маъмурӣ ва вазъияти иҷтимоӣи мафкуравии Осиёи Марказии асри XIII аҳамияти бунёдиро касб мекунад.

Адабиёт

1. Бартольд, В. В. Джувейни, Ала ад-Дин Ата-Мелик / В. В. Бартольд // Сочинения: в 9 т. – М.: Наука, 1973. – Т. VIII: Работы по источниковедению. – С. 591–595.
2. Бартольд, В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения: в 9 т. – М.: Издательство восточной литературы, 1963. – Т. I. – 760 с.
3. Бойматов, Л. Д. Аз Темурмалик чӣ медонем? – Душанбе: Деваитич, 2006. – 142 с.
4. Бойматов, Л. Д. Темурмалик: первоисточники и научная литература: сборник статей. – Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, 2019. – 120 с.
5. Бойматов, Л. Д. Темурмалик дар пажӯҳишҳои таърихӣ. Нақд ва баррасии баргузида. – Chisinau: GlobeEdit, 2023. – 456 с.
6. Бунятов, З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов, 1097–1231 / З. М. Бунятов; отв. ред. М. Н. Наджафова. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1986. – 251 с.
7. Гафуров, Б. Г. Таджики: древнейшая, древняя и средневековая история. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1972. – 664 с.
8. Давлатов, М. Падение Бенаката, сопротивление хужандцев монгольскому завоеванию (историография вопроса) // Вестник ТГУБПД. – 2012. – № 3 (51). – С. 242–247.
9. Давлатов, Муллошо. Сопротивление таджикского народа монгольскому завоеванию: 1219–1221 гг. по средневековым восточным и западным письменным памятникам. – Душанбе: Деваитич, 2007. – 396 с.

10. Давлатов, Муллошо. *Центральная Азия накануне и в период монгольского нашествия (1201–1223 гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 – Отечественная история.* – Душанбе, 2010.
11. *История таджикского народа. Т. III: Период развития феодального общества.* – Душанбе: Дониш, 2013. – 580 с.
12. Каримӣ, С. С. *Визагиҳо ва ҷойгоҳи асари Атомалики Ҷувайнӣ «Таърихи Ҷаҳонгушой» дар таърихнигории замони истилои муғул // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.* – 2024. – № 12-2. – С. 39–48.
13. Қазвинӣ, Муҳаммад. *Муқаддимаи мусафҳаҳо // Ҷувайнӣ, Алоуддин Атомалик. Таърихи Ҷаҳонгушо. Ҷ. 1.* – Лейден: Э. Ҷ. Брилл, 1912. – С. I–CXVI.
14. Муллоҷонов, С. К. *Атомалики Ҷувайнӣ ва «Таърихи Ҷаҳонгушой»-и ӯ // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ.* – 2021. – № 6 (95). – С. 223–231.
15. Петрушевский, И. П. *Поход монгольских войск в Среднюю Азию в 1219–1224 гг. и его последствия // Татаро-монголы в Азии и Европе.* – М.: Наука, 1977. – С. 107–140.
16. Турсунов, Н. *Семь подвигов Темуралика.* – Худжанд: Хорасан, 2003. – 404 с.
17. Ҷувайнӣ, Алоуддин Атомалик. *Таърихи Ҷаҳонгушой / Алоуддин Атомалик Муҳаммад Ҷувайнӣ; ба тасҳеҳи М. Қазвинӣ.* – Техрон: Нигоҳ, 1391 (2012). – 1016 с.
18. Якубовский, А. Ю. *Махмуд Тараби и его восстание 1238 г. (К истории Средней Азии XIII в.) // Труды Института востоковедения АН СССР.* – 1936. – Т. XVII. – С. 101–135.
19. Якубовский, А. Ю. *Темур-Мелик (из истории борьбы народов Средней Азии с монголами) // Военно-исторический журнал.* – 1946. – № 1. – С. 34–48.
20. Browne, E. G. *Introduction // The Ta'rikh-i-Jahān-gushā of 'Alā'u 'd-Dīn 'Atā Malik-i-Juwaynī.* Vol. 1. – Leyden: E. J. Brill, 1912.
21. Juvaini, 'Ala al-Din 'Ata-Malik. *The History of the World-Conqueror / transl. by J. A. Boyle.* – Manchester: Manchester University Press, 1958. – Vol. 1.
22. Juvayni, 'Ala al-Din 'Ata-Malik. *The Ta'rikh-i-Jahan-Gusha / by 'Ala al-Din 'Ata-Malik-i-Juwayni; ed. by Mirza Muhammad Qazvini.* – Leyden: E. J. Brill; London: Luzac & Co., 1912. – Vol. 1. – CXVI, 294 p. – (E. J. W. Gibb Memorial Series. Old Series; Vol. XVI, Pt. 1).
23. Juvayni, 'Ala al-Din 'Ata-Malik. *The Ta'rikh-i-Jahan-Gusha / by 'Ala al-Din 'Ata-Malik-i-Juwayni; ed. by Mirza Muhammad Qazvini.* – Leyden: E. J. Brill; London: Luzac & Co., 1916. – Vol. 2. – XV, 358 p. – (E. J. W. Gibb Memorial Series. Old Series; Vol. XVI, Pt. 2).

ЗИКРИ ИШҶОЛИ МОВАРОУННАХР ДАР АСАРИ “ТАЪРИХИ ҶАҲОНГУШОЙ”-И АТОМАЛИКИ ҶУВАЙНӢ

Дар мақолаи мазкур муаллиф рафти ишғоли шаҳрҳои Мовароуннаҳр аз ҷониби лашкари Чингизхон ва инъикоси онро дар асари “Таърихи Ҷаҳонгушой” -и Атомалики Ҷувайнӣ мавриди таҳлилу омӯзиш қарор додааст. Аҳамияти сарчашмаиносии фаслҳои марбут ба истилои Мовароуннаҳр аз тарафи Чингизхон дар асари “Таърихи Ҷаҳонгушой” таҳлил гардида, арзиши фактологӣ онҳо дар бораи сукути шаҳрҳои бузурги минтақа - Утрор, Бухоро, Самарқанд, Тирмиз, Хучанд ва Банокат нишон дода шудааст. Инчунин, рафти амалиёти ҳарбӣ, тактикаи ҷангии муғулҳо ҳангоми муҳосираи шаҳрҳо, истифодаи қувваи қорӣ аҳолии маҳаллӣ (хашар) ва паёмдори фоҷиабори истилои муғул дар Мовароуннаҳр дар асоси маълумоти Ҷувайнӣ омӯхта шудаанд. Илова бар ин, таваҷҷуҳи хос ба сабаку услуби ниғориши муаллиф, ки дар истифодаи асноди расмӣ давлатӣ, мушоҳидаҳои шахсии ӯ ҳангоми сафар ба Мовароуннаҳр ва хотираҳои шифоҳии шохидони айни ифода меёбад, равона карда шудааст. Ҳамзамон муаллиф дар асоси маълумоти Ҷувайнӣ муҳимтарин ҳодисаҳои давраи мазкур - муқовимати қаҳрамононаи Темурмалик дар Хучанд ва шӯриши мардумии Маҳмуди Торобӣ дар Бухоро баррасӣ намудааст.

Калидвожаҳо: Атомалик Ҷувайнӣ, «Таърихи Ҷаҳонгушой», таърихнигорӣ элхонӣ, Чингизхон, Мовароуннаҳр, истилои муғул, сарчашмаиносӣ, Бухоро, Самарқанд, Темурмалик.

ОСВЕЩЕНИЕ ЗАВОЕВАНИЯ МАВЕРАННАХРА В СОЧИНЕНИИ «ТАРИХ-И ДЖАХАНГУШАЙ» АТА-МАЛИКА ДЖУВЕЙНИ

В данной статье автор исследует ход завоевания Мавераннахра войсками Чингисхана на основе сведений из труда Атамалика Джувеини «Тарихи джахангушай» («История завоевателя мира»). Автором выявлена источниковедческая значимость глав, посвященных монгольскому нашествию, и показана их фактологическая ценность в освещении падения крупнейших городов региона - Отрара, Бухары, Самарканда, Термеза, Худжанда и Бенакета. В статье прослеживается ход военных действий монголов, осадная тактика монголов, использование рабочей силы местного населения (хашар), а также трагические последствия монгольского завоевания для Мавераннахра. Особое внимание также уделено авторскому стилю повествования, что выражается в сочетании и использовании официальных документов, его личных наблюдений во время поездок по Мавераннахру и устных воспоминаний очевидцев. Кроме того, на основе сведений Джувеини рассмотрены важнейшие события данного периода - героическое сопротивление Темуралика в Худжанде и народное восстание Махмуда Тараби в Бухаре.

Ключевые слова: Ата-Малик Джувеини, «Тарихи джахангушай», ильханская историография, Чингизхан, Мавераннахр, монгольское завоевание, источниковедение, Бухара, Самарканд, Темурмелик.

THE ACCOUNT OF THE CONQUEST OF TRANSOXIANA IN ATA-MALIK JUVAYNI'S TĀRĪKH-I JAHĀNGUSHĀ

In this article the author examines the conquest of Transoxiana (Mavarannahr) by Genghis Khan's army, based on data from Ala-ad-Din Ata-Malik Juvayni's work *Tarikh-i Jahangushay* (The History of the World-Conqueror). The author identifies the source-study significance of the chapters dedicated to the Mongol invasion and demonstrates their factological value in shedding light on the fall of the region's major cities - Otrar, Bukhara, Samarkand, Termez, Khujand, and Banakat. The paper traces the course of the Mongols' military operations, their siege tactics, the exploitation of the local population's labor force (*hashar*), as well as the tragic consequences of the Mongol conquest for Transoxiana. Particular attention is paid to the author's narrative style, which is reflected in the combination and integration of official documents, Juvayni's personal observations during his travels through Transoxiana, and oral accounts of eyewitnesses. In addition, based on Juvayni's records, the article reviews the most crucial events of this period - the heroic resistance of Timur Malik in Khujand and the popular uprising of Mahmud Tarabi in Bukhara.

Keywords: Ata Malik Juwayni, "Tarikh-i Jahan-gusha", Ilkhanid historiography, Genghis Khan, Transoxiana, Mongol conquest, source studies, Bukhara, Samarkand, Timur Malik.

Дар бораи муаллиф

Каримӣ Сироджиддин Сайфиддинзод
Муаллими калони кафедраи таърихи халқи
тоҷик
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
хиёбони Рӯдакӣ, 17
E-mail: sirojiddin.karimi@bk.ru

About the author

Karimi Sirojiddin Saifiddinzod
Senior Lecturer of the Department of History
of the Tajik People
Tajik National University
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Avenue, 17
E-mail: sirojiddin.karimi@bk.ru

Об авторе

Карими Сироджиддин Сайфиддинзод
Старший преподаватель кафедры истории
таджикского народа
Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 17
E-mail: sirojiddin.karimi@bk.ru

ҚОИДАҲОИ ТАҲИЯИ МАҚОЛАҲО

Идораи маҷаллаи «Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ» мақолаҳои илмиро дар доираи самтҳои дар мавзӯи нашрия мавҷудбуда барои ҷоп қабул мекунад. Муаллифони ҳангоми таҳия ва пешниҳоди мақолаҳо бояд ба нуктаҳои зерин таваҷҷуҳ дошта бошанд:

1. Мақолаҳо ба идораи маҷалла дар шакли электронӣ ва ҷопӣ пешниҳод карда мешаванд.
2. Мақола дар вироишгари матни WinWord (формати A4) бо ҳуруфи Times New Roman ҷоп шуда, бояд ҳошияҳои саҳифаҳо 2 см, ҳаҷми ҳарфҳо 14 ва фосилаи байни сатрҳо 1,0 бошад.
3. Ҳаҷми матлуби мақола якҷо бо аннотатсия ва рӯйхати адабиёт аз 10 то 16 саҳифа мебошад.
4. Дар аввали мақола индекси ТДУ (УДК) дар тарафи чапи саҳифа гузошта мешавад.
5. Маълумот дар бораи муаллиф(он), номи мақола, матни аннотатсия ва калидвожаҳо бо 3 забон – тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ оварда мешаванд.
6. Насаб, ном ва номи падар (пурра), унвон, дараҷаи илмӣ, вазифа, ҷои кор ва суроғи он, почтаи электронӣ ва шумораи телефони муаллиф(он) дар сатрҳои алоҳида зери ҳам навишта мешаванд.
7. Аннотатсия бояд 100 - 200 вожаҳо фаро гирифта, дар он хулосаи муҳтавои мақола ва натиҷаҳои таҳқиқот дарҷ гардад. Истифодаи ибораҳои умумӣ ва ҷузъиёти беаҳамияти мавзӯ зарурат надорад.
8. Калидвожаҳо аз ҳамдигар бо аломати вергул ҷудо карда шуда, бояд фарогири 5-10 калима ва ибораҳои зарурии мавзӯ бошанд.
9. Дар матни мақола овардани истинод ба манбаи истифодашуда ҳатмӣ мебошад. Истинод ба манбаъ пас аз матни иқтибосшуда бо нишон додани рақами тартибии манбаи иқтибос ва саҳифаи мавриди назари он дар дохили қавсайни ҷоркунча оварда мешавад, масалан: [5, с. 24].
10. Рӯйхати адабиёт пас аз матни мақола ба тартиби алифбо дар шакли феҳристи библиографӣ оварда мешавад. Феҳристи библиографӣ мутобиқи талаботи ГОСТ таҳия карда шуда, дар он нахуст номгӯи адабиёти кириллӣ ва сипас адабиёти хориҷӣ меояд.
11. Дар рӯйхати адабиёт ҳангоми овардани монография, луғатнома, автореферат ва дигар намуди китобҳо овардани ҷой (шаҳр, нашриёт) ва соли нашр, шумораи умумии саҳифаҳо ва барои мақола, фишурда, боб ё фасли китоб ва монанди ин қайд намудани саҳифаҳои онҳо ҳатмист.
12. Рӯйхати адабиёт бояд на кам аз 10 манбаи илмӣ-таҳқиқотӣ, аз ҷумла на кам аз 30% таҳқиқоти илмӣ дар дохили кишвар ба нашр расидаро фаро гирад. Номгӯи адабиёти мансуб ба муаллиф набояд беш аз 25%-и рӯйхати адабиётро ташкил диҳад.
13. Тавсия дода мешавад, ки аз таҳқиқотҳои доир ба мавзӯи мақола қаблан дар нашрияҳои илмӣ тақризшаванда, хусусан дар маҷаллаи «Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ» нашргардида истифода бурда шавад. Инчунин ба нашри мақолаҳое, ки дар онҳо ба таҳқиқотҳои анҷомёфтаи солҳои охир ва манбаъҳои муътамад истинод сураат гирифтааст, бартарӣ дода мешавад.
14. Маҷалла мақолаҳои илмиро, ки дорои зиёда аз ду ҳаммуаллиф мебошанд (ба истиснои таҳқиқотҳои таҷрибавӣ), нашр намекунад.
15. Мақолаҳои аспирант, унвонҷӯён ва докторант аз рӯи ихтисос (PhD) бо тавсияи роҳбари илмӣ ва мақолаҳои магистрант дар ҳаммуаллифӣ бо номзади илм ё доктори илм қабул карда мешаванд.
16. Мақолаҳое, ки қаблан дар дигар нашрияҳо ба нашр расидаанд ё барои ҷоп супорида шудаанд, қабул карда намешаванд. Ҳаёти таҳририя ҳуқуқ дорад, ки мақолаи илмиро ихтисор ва ё ислоҳ наояд.
17. Матни маводи пешниҳодшаванда нусхаи ниҳой маҳсуб шуда, бояд таҳриршуда ва беғалат бошад. Масъулияти бозғаймонии аснод, рақамҳо ва муҳтавои мақолат бар дӯши муаллиф(он) мебошад.
18. Дар ҳолати риоя нашудани талаботҳои дар боло зикршуда идораи маҷалла ҳақ дорад, ки ҷунин мақолаҳоро баррасӣ наояд.

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Редакция журнала «Вестник Педагогического университета» принимает к печати научные статьи по тематике, соответствующей профилю журнала. При подготовке и представлении статей авторы должны обратить внимание на следующее:

1. Статьи предоставляются в редакцию журнала в электронном и печатном виде.
2. Статья должна быть напечатана в текстовом редакторе WinWord (формат А4) шрифтом Times New Roman, с полями 2 см, кеглем 14 и межстрочным интервалом 1,0.
3. Оптимальный объем статьи вместе с аннотацией и списком литературы составляет от 10 до 16 страниц.
4. В начале статьи слева на странице размещается индекс УДК.
5. Информация об авторе(ах), название статьи, текст аннотации и ключевые слова приводятся на 3 языках - таджикском, русском и английском.
6. Фамилия, имя и отчество (полностью), ученое звание, ученая степень, должность, место работы и его адрес, электронная почта и номер телефона автора(ов) пишутся на отдельных строках.
7. Аннотация должна содержать 100-200 слов, в ней должны быть изложены краткое содержание статьи и результаты исследования. Использование общих фраз и несущественных деталей темы нецелесообразно.
8. Ключевые слова, отделенные друг от друга запятой, должны содержать 5-10 слов и основных фраз темы.
9. В тексте статьи обязательно должны быть ссылки на использованные источники. Ссылка на источник дается после цитируемого текста с указанием порядкового номера источника и страницы в квадратных скобках, например: [5, с. 24].
10. Список литературы приводится после текста статьи в алфавитном порядке в виде библиографического списка. Библиографический список оформляется в соответствии с требованиями ГОСТа, в нем сначала дается литература на кириллице, затем - на латинице.
11. В списке литературы, при описании монографии, словаря, автореферата и других видов книг, необходимо указать место (город, издательство) и год издания, общее количество страниц, а для статьи, тезисов, глав или раздела книги и т.п. - их страницы.
12. Список литературы должен содержать не менее 10 научно-исследовательских источников, из них не менее 30% - научных работ, опубликованных в стране. Библиография автора не должна составлять более 25% списка литературы статьи.
13. Рекомендуются использовать исследования по теме статьи, ранее опубликованные в рецензируемых научных журналах, особенно в журнале «Вестник Педагогического университета». Приоритет отдается статьям, в которых ссылаются на исследования последних лет и авторитетные источники.
14. Журнал не публикует научные статьи, имеющие более двух соавторов (за исключением экспериментальных исследований).
15. Статьи аспирантов, соискателей и докторантов PhD принимаются к публикации по рекомендации научного руководителя, а статьи магистрантов - в соавторстве с кандидатом наук или доктором наук.
16. Статьи, ранее опубликованные в других изданиях или переданные в печать, не принимаются. Редакционная коллегия имеет право сокращать или редактировать научную статью.
17. Текст представленного материала является окончательной версией, должен быть вычитанным и без ошибок. Ответственность за достоверность фактов, цифр и содержания статей несет автор(ы).
18. В случае несоблюдения вышеуказанных требований редакция журнала имеет право не рецензировать такие статьи.

RULES FOR THE DESIGN OF ARTICLES

The editorial board of the journal of «Herald of the Pedagogical University» accepts scientific articles on topics corresponding to the journal's for publication profile. During preparing and submitting articles, authors should pay attention to the following:

1. Articles are submitted to the editorial board of the journal in electronic and printed form.
2. The article should be typed in the text editor WinWord (A4 format) in Times New Roman font, with margins of 2 cm, font size 14 and line spacing 1.0.
3. The optimal volume of the article jointly with the abstract and list of references is from 10 to 16 pages.
4. The UDC index is placed on the left side of the page at the beginning of the article.
5. Information about the author(s), the title of the article, the abstract text and keywords are given in 3 languages - Tajik, Russian and English.
6. The author's(s) surname, first name and patronymic (in full), academic title, academic degree, position, place of work and its address, e-mail and phone number are written on separate lines.
7. The abstract should contain 100-200 words and should outline the content of the article and the results of the research. The use of general phrases and insignificant details of the topic is not advisable.
8. Keywords, separated by commas, should contain 5-10 words and main phrases of the topic.
9. The text of the article must contain references to the used sources. The reference to the source is given after the quoted text with the indication of the serial number of the source and the page in square brackets, for example: [5, p. 24].
10. The list of references is given after the text of the article in alphabetical order in the form of a bibliographic list. The bibliographic list is drawn up in accordance with the requirements of GOST; it first lists literature in Cyrillic, then in Latin.
11. During describing a monograph, dictionary, abstract and other types of books in the list of references, it is necessary to indicate the place (city, publisher) and year of publication, the total number of pages, and for an article, abstract, chapter or section of a book, etc. - their pages.
12. The list of references should contain at least 10 scientific research sources, at least 30% of them should be scientific papers published in the country. The author's bibliography should not exceed 25% of the list of references in the article.
13. It is recommended to use research on the topic of the article, previously published in peer-reviewed scientific journals, especially in the journal «Herald of the Pedagogical University». Priority is given to articles that refer to research from recent years and authoritative sources.
14. Scientific articles with more than two co-authors (except for experimental research) will not be published in the journal.
15. Articles of postgraduate students, applicants and PhD students are accepted for publication on the recommendation of the scientific supervisor, and articles of master's students - in co-authorship with a candidate of sciences or doctor of sciences.
16. Articles previously published in other publications or submitted for publication are not accepted. The editorial board has the right to shorten or edit the scientific article.
17. The text of the submitted material is the final version, it must be proofread and free of errors. The author(s) is responsible for the accuracy of the facts, figures and content of the articles.
18. In case of non-observance of the above requirements, the editorial board of the journal has the right not to review such articles.

**ВЕСТНИК
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**
2026, № 3 (122)

**Издательский центр
Таджикского государственного педагогического
университета им. С. Айни**
734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
Сайт журнала: www.vestnik.tgpu.tj
E-mail: vestnik.tgpu@gmail.com
Тел.: (+992 37) 224-36-91

Формат 60x80/8. Бумага офсетная.
Печать офсетная. Тираж 100 экз. П.л.30.
Подписано в печать 25.06.2026 г. Заказ № 82
Отпечатано в типографии ТГПУ им. С. Айни